БГУ жарчысы
Вестник БГУ

№ 4(30)
2014

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

ISBN 9967-410-59-0

Башкы редактор
А.И. МУСАЕВ
филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары
С.И. ИСКЕНДЕРОВА
филология илимдеринин доктору, профессор

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - филология илимдеринин доктору, академик
БАЙГАЗИЕВ С.Б. - филология илимдеринин доктору, профессор
ИСАЕВ К.И. - философия илимдеринин доктору, профессор
МАВЛЯНОВ А.С. - техника илимдеринин доктору, профессор
САДЫКОВ К.Ж. - филология илимдеринин кандидаты
САДЫКОВ А.С. - филология илимдеринин доктору, профессор
СООРОНКУЛОВ Г.О. - педагогика илимдеринин кандидаты

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - тарых илимдеринин кандидаты
АКМАТОВ Б. - филология илимдеринин кандидаты
АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты
ЕЛЕБЕСОВА С.А. - филология илимдеринин кандидаты
ИСМАИЛОВА Э.И. - философия илимдеринин доктору, профессор
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты
МАШРАПОВ Т.Т. - тарых илимдеринин кандидаты
ОРМОНБЕКОВА А.О. - филология илимдеринин доктору
САВИН В.Е. - экономика илимдеринин доктору, профессор
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты
ТОКСОНБАЕВ Р. - педагогика илимдеринин доктору, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты

Илимий журнал 2003-жылы негизделген

Журнал КРнын Адилет министрлигинен 2001-жылы 2-мартта каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү № 504

© К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети

Вестник БГУ
БГУ жарчысы

№ 4(30)
2014

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

ISBN 9967-410-59-0

Главный редактор
А.И. МУСАЕВ
доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора
С.И. ИСКЕНДЕРОВА
доктор филологических наук, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - доктор филологических наук, академик
БАЙГАЗИЕВ С.Б. - доктор филологических наук, профессор
ИСАЕВ К.И. - доктор философских наук, профессор
МАВЛЯНОВ А.С. - доктор технических наук, профессор
САДЫКОВ К.Ж. - кандидат филологических наук
САДЫКОВ А.С. - доктор филологических наук, профессор
СООРОНКУЛОВ Г.О. - кандидат педагогических наук

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - кандидат исторических наук
АКМАТОВ Б. - кандидат филологических наук
АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук
ЕЛЕБЕСОВА С.А. - кандидат филологических наук
ИСМАИЛОВА Э.И. - доктор философских наук, профессор
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук
МАШРАПОВ Т.Т. - кандидат исторических наук
ОРМОНБЕКОВА А.О. - доктор филологических наук
САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук
ТОКСОНБАЕВ Р. - доктор педагогических наук, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук

Научный журнал основан в 2003 г.

Журнал зарегистрирован в Министерстве Юстиции КР 2 марта 2001 г.
Свидетельство о регистрации № 504

© Бишкекский гуманитарный университет им. К.Карасаева

ТИЛ ИЛИМИ

К.Т.Жаманкулова,
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту

КЫРГЫЗ ОЮУЛАРЫНЫН СЕМАНТИКАСЫ. ОЮУНУН ТҮРЛӨРҮ

Кыргыз оюуларынын семантикасы. Кыргыз оюулары – «сүрөттөп көрсөтүүчү фольклор». Кыргыз оюуларынын камтыган мааанилери ар кыл жана бай. М.В.Рындин кыргыз оюуларын «сүрөттөп көрсөтүүчү фольклор» ("изобразительный фольклор") деп атаган.

М.В.Рындиндин материалы боюнча кыргыз оюулары 154 негизги элементти камтыйт, алар төмөнкү төрт негизги группага бөлүнөт: 1) айбанаттар дүйнөсү - 87; 2) өсүмдүктөр дүйнөсү) - 17; 3) жаратылыш - 9; 4) турмуш-тиричилик предметтери - 41. Бул негизги элементтер 3500дөн ашык комбинациялардан жана варианттардан турат. Койдун мүйүзүнүн бир эле мотиви 224 вариантта, бугунуку (олень) 50, фазандыкы 66 ж.б.(1: 535).

Көрүнүп тургандай, жаныбарлардын мотивдери орнаменталдык сюжеттин негизги массасын түзөт. Мына ушул негизги элементтердин арасында негизги реалисттик элементтер - төө, ит, ат, бугу, теке бар.

А.Н.Бернштамдын пикири боюнча мындай сүрөттөр байыркы аска бетине тартылган сүрөттөрдүн – петроглифтердин түздөн-түз уландысы, ал эми петроглифтер Кыргызстандын территориясында коло доорунда жана сактардан убагында эле болгон. Кыргыз оюуларындагы айрым сюжеттер кыргыздардын байыркы икусствосунун жаңырыктары болуп саналат.

Кыргыз оюуларындагы аппликация, спиралдык жана меандрлык мотивдер. Альмаши сүрөт тартуудагы эң байыркы техника – аппликация болгон деп эсептейт жана оюунун эки түрүн – «Hornmotiv» (мүйүз мотиви) жана "Heratimotiv" (Герат мотиви) белгилейт. Андан тышкары өздөштүрүлгөн, табияты кытайлык жана гректик спиралдык жана меандрлык (оймо-чийме, ийри-буйру оюу) мотивдер болгон (1: 663).

Кыргыз оюулары окумуштуулардын эмгектеринде. Кыргыз оюуларын А.Фелькерзам, А.А.Семенов, С.М.Дудин, М.Андреев, М.Гаврилов ж.б. изилдешкен. М.Андреев кыргыз оюуларынын 29 элементин, М.Гаврилов 34 элементин таап чыгышкан. Бул ачылыштардан улам кыргыз оюуларынын семантикасынын кеңири экендиги жана оюулардын аталыштары бар экендиги белгилүү болгон. Кыргыз оюулары чет элдик окумуштуулар тарабынан да каралган.

М.В.Рындиндин кыргыз оюуларына арналган эмгеги алты бөлүмдөн турат. а*) Кыргыз оюуларынын үлгүлөрү. б) Түс композициясы. в) Негизги элементтер. г) Реалисттик сюжеттер. д) Кыргыз оюуларынын эволюциясы. е) Баяндоолордун жана комбинациялардын системасы.*

Оюудагы баяндоонун эпикалуулугу. Айрым окумуштуулар белгилегендей, оюуда камтылган сюжеттер көлөмдүү. Мисалы, айрым саймачылар манасчы сыяктуу оюунун (орнаменттин) **"эпикалык" текстин** токушкан, А.Н.Бернштам оюнун ар кылдуу элементтеринин астрономиялык санга жеткендигин белгилейт. Ал: "Өзүнүн семантикалык көлөмү жагынан кыргыз оюуларынын белгилүү 3500 комбинациясы эле "Манас" эпосунун 500 миң сабынан кем калбайт", - деген (*белгилеген – Г.Ж.*) (1: 639). Ошентип, кыргыз оюулары "Манас" эпосу сыяктуу эле көлөмдүү. Кыргыз оюуларын **кыргыздардын оюу түрүндөгү жазуу дастаны** десек жаңылышпайбыз.

Кыргыз оюуларында түстүн колдонулушу. Оюунун музыкалуулугу. Кыргыз оюуларынын түстөрү анчалык көп эмес. Мисалы, көк, кызыл, ак, сары. Жашыл дээрлик жокко эсе, айрым гана өздөштүрүлгөн оюуларда болот (мисалы, жылан). Көк – асманды, кызыл – отту, сары – чексиз чөлдү билдирет. Кыргыз оюуларында графика менен түс бири-бирине шайкеш келип, бири-бирин толуктап, жыйынтыгында бир толук бүткөн сюжетти берет жана так эле "Манастагы" кыска саптарга окшоп, ар бир фразасында ушунчалык кыска жана ушунчалык бир аз татаалыраак силлабикалык ырга куюлушуп кетет. Орнаменттин музыкасы эпостун музыкасына окшоп, манасчынын, комузчунун, домбурачынын музыкалык добуштарынын ээрчишүү катарына окшоп кыска "орнамент катарларын" түзөт (2: 22; 3).

Оюунун түрлөрү. А.Н.Бернштам оюулардын айрымдарына мүнөздөмө берет (1: 641-642). Мисалы:

«Тоо текенин мүйүзү" оюусу. Оюулардын эң башында «тоо текенин мүйүзү" турат. Бул оюу спираль түзүлүшүндө жана эки же үч жолу кайталанган жарым айлана түрүндө болот, ага башка оюу формалары кошулуп, көбүнчө татаалдашат. Спираль түрүндөгү оюунун санынын улам-улам кайталанышынан улам "кайталанма мүйүз" деген оюу келип чыгат. Бул оюуну кыргыз оюуларынын башка бардык элементтери менен ("жалбырак" жана "амулет" оюуларынан башкасы) бирге берүүгө болот.

"Ак бугунун мүйүзү" оюусу. Бул оюунун өзгөчөлүгү "тоо теке мүйүзү" оюусуна караганда татаалдыгында. Кыргыздарда бул оюу абдан көп колдонулат жана ал композиция "тоо теке мүйүзү" менен байланышта. "Бугу мүйүзү" оюусу ар кылдуулугу менен айырмаланат жана ага жаныбарлар, өсүмдүктөр жана турмуш-тиричилик оюулары кошумчаланат. Бул оюу дагы кыргыздардын байыркы аңчылык турмушунан кабар берет.

«Бугу мүйүзү» оюусу. Бул оюу кыргыз оюуларында көп кездешет жана бул композиция көбүнчө «тоо текенин мүйүзү» менен байланышта. Стилдештирилген «бугу мүйүзү» оюусу абдан ар түрдүү жана анын составдык бөлүктөрү болуп жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн жана турмуш-тиричилик буюмдарынын формалары эсептелет.

«Эндүү мүйүздүү бугу» оюусу же «эндүү мүйүздүү бугунун такасынын изи» – бул калак сымал мүйүздүү, абдан күчтүү, ири бугунун келбети түшүрүлгөн оюу. Мындай бугуга байыркы убакта мергенчилер аңчылык кылышкандыгы айтылат, бирок аларды эч ким көргөн эмес. А.Н.Бернштамдын ою боюнча: «Эндүү мүйүздүү бугу» жана «эндүү мүйүздүү бугунун такасынын изи оюусу» багышка тиешелүү" (1: 641). Ал эми азыр кыргыздардын түшүнүгүндө багыш деген сөз жаныбар жөнүндөгү элести бербейт, ал азыр уруулардын аттарында жана жеке коюлган аттарда гана сакталып калган. Ошондуктан мындай оюулар аз санда жана сейрек кездешет. Мындай бугунун мүйүздөрүнүн «ортосунда чоң, эндүү бүгүм (изгиб) жана четтеринде кең калагы бар» (1: 641).

"Уй мүйүз" оюусу. Бул оюу уйдун мүйүзүнө окшош формада болот. "Уй мүйүз" оюусу "тоо текенин мүйүзүнө" окшоп, спираль түрүндө болот, айырмачылыгы - кыскалыгында, эгерде "тоо теке мүйүзү" эки же үч жолу кайталанган жарым айлана түрүндө болсо, "уй мүйүзүндө" жарым айлана андан бир жарым эсе аз болот.

"Така" оюусу. Бул оюу түздөн-түз таканын көчүрмөсү эмес, анын тагы, изи. А.Н.Бернштам: "Така... негизги элемент катары предметтин өзүнөн түшүрүлбөй, анын бастырылган формасынан түшүрүлгөн, муну "така" оюусун карап көргөндө анын ортосундагы ичке изден (утончение) байкоого болот, бул така кагылган аттын туягынын изинде болот" (1: 641), - дейт. Мына ушул оюунун орто бөлүгүндөгү ичке из ("утончение") така оюусунун өзгөчөлүгү болуп эсептелет жана аны башка оюулардан (мисалы, "жаңы ай") айырмалап турат.

"Жаңы ай" оюусу. Бул оюунун башка оюулардан айырмасы – «анын негизги формасынын уланышын аягына чейин жана композициялык жактан кошулган жеринде байкоого болот" (1: 641).

«Бадам» оюусу. Бул оюунун чыгыш тегин карап көргөндө, анын өсүмдүктөр дүйнөсүнөн эмес, жаныбарлар дүйнөсүнөн келгендиги белгилүү болгон. А.Н.Бернштам "бадам» оюусунун мааниси байыркы кыргыздар тарабынан жоготулуп калгандыгын белгилейт. Бул оюунун ар түрдүү формаларын карап көргөндө, анын бөлүктөрүнүн акырындык менен түшүрүлүп калгандыгы байкалган.

"Кыргоол" оюусу. "Кыргоол" оюусу кыргыздардын аңчылыгынан кабар берет.

"Гүл"оюусу. Бул оюуда жалбыректардын саны он бирге чейин жетет, андан ары "ай гүл" ("лунный цветок") деген наам алат. Гүл эч качан айлананын ичине тартылбайт, эгерде айлананын ичине тартылса, анда башка наамды алат: чач теңге – тегерек монета формасындагы аялдын чачындагы күмүш чачпак. "Гүл" оюусунун аты кыргыз оюусунун негизги элементи болгон гүлдүн өзүнүн сүрөтүнөн улам, же гүлдүн ортосундагы нерсенин атынан, же жалбыректын формасынан улам келип чыккан.

"Бүркүт" оюусу. Бул оюунун составдык бөлүктөрүнүн шарттуу белгилери бар болсо да, ага карабастан бир композицияга жуурулушуп, өз алдынчалыгын жоготуп, жалпы "бүркүт" деген атка биригип турушат.

"Умай" оюусу. Бул оюу өзүнүн түзүлүшү боюнча "бүркүт" оюусуна окшошуп кетет, бирок "Умай" оюусу "...канаты бар, энеден туума аялды элестетет. "Умай" оюусу тумар оюусуна кирет. Умай – ымыркайларды колдогон жана кушка окшоп абада жашаган мифтик аял (1: 642).

"Шуру" оюусу. Ал составдык бөлүктөрдөн жана анын композициясына кирген кошумча бөлүктөрдөн улам ушул атка ээ болгон.

Боз үйдүн ар кандай бөлүктөрүнүн аттарынан турган оюулар. Боз үйдүн ар кандай бөлүктөрүнүн аттарынан турган оюулар да бар. Мисалы, боз үйдүн уук-керегелеринин жогорку жагындагы түндүк (тегерек жыгач алкак) "күн" оюусунан айырмаланат, анткени түндүктүн ортосунда крест түрүндөгү туташтырылган кошулма бар.

"Кобул"оюусу. Бул дагы боз үйдүн бөлүктөрүн чагылдырат. Боз үйдүн капталын түзгөн - кереге, "гнутые палочки, вставляемые крест-накрест в тюндук - чамгарак" ж.б. Бул күмүш буюмдарды жасоодо, териге, килемге, саймага жана шырдакка оюу түшүрүүдө колдонулат. Бирок саймага, килемге жана шырдакка бул оюуну түшүрүүдө формасын жоготуп, жол-жол түрүндө болуп калат. Бул оюу өзүнүн сүрөтү боюнча "карганын бутунун изине окшоп жана өзүнүн узундугу жана пайдаланылышына карата айырмаланып турат, көбүнчөсү жээктин ролун аткарат".

"Килем сүрөт" оюусу. "Килем сүрөт" оюусу – кыргыз оюусундагы өзгөчө оюу, ал түз сызыктардын айкалышынан турат жана килемдеги, чийдеги негизги элементтерди камтыйт. Килемдердеги түз сызыктуулук килемди жана чий буюмдарын жасоо техникасына байланыштуу. Килемге кыргыз оюуларынын айрым негизги элементтери, түз сызыктуу түзүлүштөгү оюулар катыша алышат, мисалы, "тоо коюнун башы", "кайталанма мүйүз", "бугу мүйүз", "бугу башы" ж.б.

Кыргыз оюуларынын бардык негизги элементтери "даана, реалдуу сүрөттөөлөрү менен мүнөздөлөт, "бөлүктөгү бүтүндүк" мыйзамына баш ийдирилет" (1: 643). Мына ушул кыска жана так линияларга табияттын көрүнүштөрү ("ай", "булут", "күн") жөнүндөгү сүрөттөр үндөшөт. Ал эми өсүмдүктөр оюуларында ашкере кооздук ар, линиялардын саны көп, айбанаттар циклинде да ушундай.

Адабияттар

1. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. II. – Б.: Фонд "Сорос - Кыргызстан", 1998.

2. Виноградо В.В. Музыка Советской Киргизии. -М., 1939.

3. Кривоносов В. О напевах киргизского эпоса «Манас». // «Советская музыка», № 6, 1939.

Т. Т. Токоев,
К. С. Кошмоков,
К.Карасаев атындагы БГУ

АРАБ ТИЛ ИЛИМИ ЖАНА МАХМУД КАШГАРИ

Бул макаланы жазууда түрткү болгон насыят – түрк дүйнөсүнүн чыныгы күзгүсү болгон Махмуд ибн аль Хусейин ибн Мухаммед аль Кашгари бабабыздын "Дивану лугат ат-түрк" эмгегинин кириш бөлүмүндө белгилеген: "Түркий тилдер араб тили менен байгеге түшкөн эки күлүк өңдүү тең арыш таштап, калышпай бара жаткандыгын аныктап көрсөтүү үчүн Халилдин "Китабуль-Айн" деген китебинде түзгөн ыкманы (колдонулуучу жана колдонуудан чыккан бардык сөздөр) колдоноюн деп көңүлдөндүм эле, себеби көптөгөн сөздөр кирмек. Бирок сөздөрдүн оңой табылышын жана адамдардын кызыгуусун эске алып олтуруп, колдонуудан чыккан сөздөрдү таштап, же талабына карап кыскача келтирип, колдонулган сөздөрдү туруктуу кылып бекемдедим. Менин бул ыкмам туура жана түзүк" (М. Кашгари, 2011, 39) деген саптары эле.

XI кылымда жазылган түрк энциклопедиясынын автору шилтеме берген эмгектин аты даана жазылып, анын автору жөнүндө бүдөмүк гана маалымат берилгендигин даана байкоого болот.

Орто кылымдарда тил илиминин өнүгүшү Жакынкы Чыгышта өтө ар тараптуу болуп, грамматика, фонетика, лексикология, лексикография тармактары боюнча фундаменталдуу изилдөөлөр жүргүзүлүп, кыйла эмгектер жарык көрүп, алардын айрымдары бүгүнкү күнгө чейин күчүн жоготпой, алигиге дейре колдонулууда. Бул мезгилдеги араб тил илиминин башаты катары, араб окумуштууларынын сөзү менен айтканда «араб грамматикасынын чыныгы Кураны» болгон Амр ибн Усман ибн Канбар Абу Бишр Сибавейхинин «Аль-Китабы» эсептелгени менен, араб тил илиминин тунгуч реформатору, аны алгачкылардан болуп системага салган, тилдин илимий негизин жана теориялык башатын түзгөн окумуштуу катары жогоруда Махмуд бабабыз шилтеме жасаган Абу Абдурахман аль-Халил ибн Ахмад ибн Амр ибн Тамим аль Фарахиди аль Язди аль Яхмади аль-Басри эсептелгендигин танбашыбыз зарыл.

Халил аль Фарахиди 718-жылдары төрөлүп, 791-жылдарга чейин жашаган таза кандуу омандык араб эле. Уруусу Фарахиддерден таралып, азд уругунун инсаны болгон. Билимге умтулган жаш жигит ошол кездеги араб маданиятынын жана илиминин туу чокусу болгон Ирактагы Басра шаарына келип, өзүнүн 50 жылдан ашуун өмүрүн илим дүйнөсүнө арнаган.

Шакирттеринин айткандарына караганда Халил таланттуу, көркөм ой жүгүртүүсү бийик, окумуштуулук дарамети өтө жогору адам болуп, өмүрүнүн акырына чейин жалгыздыкты жана илимий ишмердүүлүктү бийик туткан.

Окумуштуу өз мезгилиндеги араб дүйнөсүндө болуп жаткан саясий окуяларга көңүл кош карап, атасынан мураска калган каражат, шумкар салуудан түшкөн анча-мынча акча менен аскеттик турмуш өткөргөндүгү жөнүндө уламыштар айтылып жүрөт.

Бирок Халили билим алууга өтө көп күч жумшап, диний жана филологиялык билимди араб грамматикасын негиздеген Абу аль-Асвад ад-Дуалинин эң жөндөмдүү шакирти ас-Сакафиден ала баштайт. Ал ошондой эле араб адабиятын, фольклорун, поэзиясын, араб тили жана анын окутуу усулун терең өздөштүрөт. Жаш өспүрүмдү ошол кездеги араб дүйнөсүнө таанымал жахилия (сабатсыз доордогу) поэзиясы да кызыктырып, Басра чөйрөсүндөгү Куранды окуунун жети пиринин бири, поэзия маселелери боюнча ошол мезгилдеги эң негизги авторитет Абу Амр аль-Аланын шакирти болгон.

Халилдин бүгүн бизге чейин жеткен негизги эмгеги – Махмуд бабабыз пайдаланган "Китабуль-Айн". Бирок кийинчерээк окумуштуулар Халил Фарахидинин көп сандагы майда илимий трактаттарын аныкташып, көпчүлүгүн басып чыгарууда. Өз устаты аль-Аланын ырларынын табышмактуу сырлары шакирттин араб метрикалык ыр уйкаштыгынын системасын аныктоого мажбурлап "Китабуль-Аруд" трактатында "аруд" ыр түзүлүшүндөгү 15 өлчөмдүү айкындоого жетишкен. Меккеден ажылык парзын аткарып жүргөн мезгилде Халил Алла Таалага күн-түн жалынып, буга чейин эч бир окумуштууга белгисиз илимди ачууну белек кылуусун суранган. Ал Басрага кайтып келгенден кийин просодия илиминин мыйзамдарын ачуу даражасына ээ болот, бул анын музыка ритмдери менен гармониянын ортосундагы тыгыз байланышты терең өздөштүргөндүктүн жемиши катары бааланат. Халилдин бул ачылыштары "Китаб ан-Нажм", "Китаб ал-Ыка" ("Книга ритма") аттуу эмгектеринде чагылдырылбай калгандыгы белгиленет. Ушул эле мезгилдерде Фарахиди криптография илими менен алектенип, 786-жылы каракат (кыска үндүүлөрдү билдирген тамгалардын үстүнө жана астына коюлуучу белгилер) системасын ойлоп чыгат, кептин минималдуу бирдигин "харф" теориясын түзөт. Араб тилинин сөздүктөрүн фонетикалык принцип менен түзүүнү сунуштап, өзүнүн "Китабуль-Айнды" жазууга киришкен.

Бул араб тил илиминдеги түшүндүрмө сөздүктүн эң алгачкы үлгүсү болгон. Өзүнө чейинки лексикалык изилдөөлөр, сөздөрдү түшүндүрүү алфавиттик-мүүндук системаны эске албастан, чаржайыт болсо, Халил "Китабуль-Айнда" эбегейсиз зор материал топтоп, сөздөрдү өзү түзүп чыккан фонетикалык-алфавиттик системага салып, тыбыштардын артикуляциялык аппараттардагы жасалыш ордуна карата катуу тартипте жайгаштырууну негиз кылып алат. X кылымда жашаган окумуштуу Хамза аль-Хасан аль Исфаханинин белгилегениндей «Китабуль-Айнда» жалпы элдик тилдин бардык байлыгы камтылган, Сибавейхи тарабынан кол китеп катары пайдаланылган, анткени Халил Сибавейхинин «аль-Китабын» түзүүгө карата толук грамматикалык маалыматтарды берген.

Халил Фарахидинин өз учурундагы араб тил илиминин грамматикасын өнүгүшүнө кошкон салымы катары өзүнө чейинки окумуштуулардын тилге карата чаржайыт мүнөзүн системалык тартипке салгандыгын өзгөчө белгилөөгө болот. Тилекке каршы, Халилдин кол жазмаларынын көпчүлүгү бизге жетпей калгандыгы өкүнүчтүү, бирок айрым кол жазмалары басылып чыкса да, аларды терең изилдеп, андан соң гана анын ага таандык экендиги далилдөөнү талап кылат, мисалы, «Китаб аль-Зумал фин-Нахв» (Синтаксистин өзгөчөлүктөрү китеби) ж.б.

«Грамматика боюнча Куран» лакап ат менен белгилүү «Аль-Китаб» аттуу араб грамматикасынын автору Амр ибн Усман ибн Канбар Абу Бишр Сибавейхи Халил аль-Фарахидинин эң чыгаан шакирти эсептелип, анын эмгеги толук бүтүрүлгөн араб грамматикасы катары эсептелсе да, анын ар бир бөлүмүндө Халилге шилтеме жасалып, анын аты «Аль Китабда» 410 жолу кайталангандыгынын себеби ар бир изилдөөчүнү устат-шакирт байланышынан толук кабар берип турат.

Европа жана араб тил илиминде узак убакыт бою Халилдин «Китабуль-Айн» эмгегинин толук вариантты жоголгон деп эсептелинип, анын алгачкы 144 бети диний кызматкер Анастас Мари тарабынан Багдадда басмага даярдалып, кийинки чыгарылышы Абдалла Дарвиш тарабынан колго алынган, 376 бет көлөмүндө бир том болуп жарыяланат. Фарахидинин сөздүгүнүн толук көп томдуу варианты өткөн кылымдын 80-жылдарында ирак окумуштуулары Махди иль-Махзуми жана Ибрахим ас-Самарран тарабынан даярдалып, анын баш сөзүндө «араб тилинин тарыхын изилдөөдө байыркы тилдик илим изилдөө методдору жана изилдөө каражаттарынын принциптери боюнча азыркы кездеги улантылып жаткан салтты жетекчиликке алышкан» деген бүтүм чыгарууга негиз болгондугун баса белгилеп кетүүгө болот.

Атактуу араб тарыхчысы Ибн аль-Асаринин маалыматы боюнча Махмуд Кашгари Ысык-Көлдүн жээгиндеги Барскоон шаарында төрөлүп, XI кылымда Орто Азиянын чыгышы түрк каганатынын династиясын башкары турган Караханиддердин урпагынан болот. Атасы – Хусейн ибн Мухаммад Баласагын шаарынан чыккан, Маверennахраны басып алган Богра-хандын небереси болгон. Апасы Бүбү Рабия хатун сабаттуу аял болгондуктан, баштапкы таалим-тарбияны Махмуд Кашгари үйдөн, орто жана жогорку илим-билимди Кашгардын эң мыкты окуу жайларынан: «Медресе Хамидия» жана «Медресе Сажия», андан ары Бухара, Нишапур, кийинчерээк Багдаддан алган. Окуу процессинде философия, логика, адабият, укук таануу, тарых, дин илимин, математика, астрономия, медицина жана башка илимдерди терең өздөштүрүүгө жетишет. Ал эне тилинен сырткары араб, парсы тилдерин жогорку деңгээлде билген. Бийик даражадагы чиновниктин үй-бүлөсүнөн болгондугунан, аскердик даярдыктын көп түрү менен машыгат. 29-жашында өлкөдө саясий кандуу окуялар башталат да, ал куугунтукка учурайт. Кашгарды таштап, жер-шаар, тоо-кырларды кыдыруга аргасыз болот. Акыр-аяк Багдадга келип, отурукташып калат. Өмүрүнүн негизги бөлүгүн ушул жерде өткөргөн, сабак берген, көптөгөн шакирттерди даярдаган. Кашгарга 97-жашында келип, ошол жерде көз жумган. Көптөгөн илимий эмгектерди жараткан, бирок эң негизги "Диван лугат түрк" сөздүгүнөн башкасынын баары жоголгон.

Эми бул эки ири илимпоз, аалымдардын эч бир кайталангыс, баа жеткис сөздүктөрүнөн кеп салсак.

«Мээримдүү Ырайымдуу Алланын ысымы жана Анын түздөн-түз жардамы менен!

Өтө көркөм дүйнөнүн Жаратуучусу, татыктуу кадыр-барктын Ээси-Аллага алкыш-мактоолор болсун!... Андан соң Алланын кулу Махмуд ибн аль Хусейин ибн Мухаммед аль Кашгари сөз баштады:...» деп, Махмуд бабабыз сөздүгүн ислам динине мүнөздүү жол менен баштайт. Ахмад аль-Фарахидинин сөздүгү: «Мээримдүү Ырайымдуу Алланын ысымы менен! Алладан туура жол сурайбыз, Ага гана тобокел кылабыз. Алла бизге жетиштүү, Ал кандай гана Колдоочу! Муну басралык аль-Халил ибн Ахмад жазды..." деп башталат. Бул эки китепти окуп олтуруп, көптөгөн окшоштуктарды кезиктирүүгө болот.

Андан соң басралык аалым мындай дейт: "алиф, ба, та, са... аягына чейин, араб сөздөрү ушул тамгалардан турат... араб тилинде жыйырма тогуз тамга бар: алардын жыйырма беши таза, а төртөө бош: вов, йа, алиф, хамза, бош деп аталып калгандыгынын себеби жеңил, аба менен гана эч бир тамактын, тилдин, эриндин катышысыз айтылат..." Махмуд бабабыз да: «..Бул тамгалар араб тилинин "алиф, ба, та, са..." алфавитине окшойт. «Бардык түркий тилдеринде колдонула турган негизги тамгалардын саны-он сегиз. Жогоруда көрсөтүлгөн негизги тамгалардан тышкары оозеки сөздөрдө гана айтылып, жазууда колдонулбаган дагы жети тамга бар, түрк тилдери аларсыз да болбойт» дейт.

Андан ары Махмуд бабабыз: "Мен бул китепти накыл сөздөр, кара сөз менен жазылган көркөм чыгармалар, макал-лакаптар, арткы тамгасы уйкашып келген ырлар, тамсилдер- ушулардын баарысынын үзүндүлөрү менен кооздоп сөздүктү алиппе (алфавит) тартиби боюнча түздүм" , дейт. Ал эми Ахмад аль-Фарахиди алиппе тартибинде эмес, сөздүгүнө башка жолду тандап алган. Алиппе тартибинде алиф (а) тамгасы менен баштайын деп, бирок бул тамга илдеттүү, бирде у, бирде и тыбышына өзгөрүп, бирде такыр түшүп калышын эске алып, ал тамга менен баштоодон баш тартам. Анан андан кийинки ба тамгасын, андан ары тамгалардын баарын изилдөөгө киришет. Ал туурасында аалым мындай дейт: "Алиф менен баштоону жактырбадым, анткени ал илдеттүү тамга...". Ошентип иликтеп жатып айн тамгасына токтолот. Бул аябай укмуш, жөнөкөй адамдын оюна келбеген табылга болот. Айн фарингал уччул тыбышы, алкым тешигинин тарылтуусу (ичкертүүсү) менен тил артка карай чегинүү аркылуу жасалат, бул тыбыш тамактын эң түпкүрүнөн чыккан тыбыш болот. Анан ал гениалдуу тилчи тыбыштардын пайда боло турган төрүнөн баштап бери көздөй тартип менен сөздүгүн түзгөнүн айтат: "...айн тамгасына токтолдум, канткен менен бул тыбыш тамактын түбүнөн чыгат, аны сөздүктүн биринчи тамгасы кылдым. Андан кийин ага жакын, андан ары көтөрүлүп-көтөрүлүп жатып, мим тамгасына чейин..." дейт.

Сөздүктүн тартиби: 1) ع(айн) ح(ха) ه (hą) ح(ха) غ(ғайн); 2) ف(каф) ك(каф); 3) ج(жим) س(шин); 4)ض(дод) ل(ра) ل(лам); 5). ص(сод) س(син) ز(зай); 6) . ط(то) د (даль) ت(та); 7) ظ(дзо) ث(са) ذ (зо);

8) ف(фа) ب(ба) م (мим); 9) و(вов) ا (алиф) ى(йа) фарингалдуу тыбыштардан лабиалдууну карай түзүлөт.

Сөздүк алдын эки үнсүз уңгулуу сөздөр, анан үч, төрт, беш жана жогору сандагы сөздөр кетет. Мисалы, сөздүктөгү эң биринчи сөз: ك ق(ак) ع(айн) + ق(каф) эки үнсүз уңгу, ع(айн) тамгасы өзүнөн кийинки ه(ха) ٥ (ha)... сөз жасай албайт, фарингалдуу тыбыштар чогуу келбейт дейт автор, анткени аны айтуу мүмкүн эмес, ошон үчүн ق(каф) тамгасына өтүп ك ق(ак) болуп бир сөз, кайра ه (ка) тескерисинен кетет. Андан кийин кийинки тамга, айтор ع(айн) тамга бардык тамга менен ق(каф) менен болгон байланышта биригип, бир алдын, анан аяккы болуп келет. Бул «ع(айн) бап» деп аталат, экинчи андан кийинки ه(ха) тамгасы ушул эле жол менен бардык тамгалар менен бир алдын, бир аяккы болуп келип, сөз жасап келет. Ар бир сөзгө Куран аяттарынан, хадистерден, байыркы поэзия саптарынан, акыл-насааттардан, колдонгонуна карап, мисал келтирилген. Ушинтип эки үнсүз уңгулуу тамгалар бардык сөздөр бүткөн соң, үч үнсүз уңгулуу, анан төрт, беш андан жогору андагы сөздөр кеткен. Сөздүк өзүнө сөз жасоо моделдерин толук камтыйт. Бир уңгудан жасалуучу, ал тургай тилде жок, бирок жасоого боло турган сөздөр да киргизилген. Алар колдонулбаган сөздөр деп белгиленет. Ал тууралында Махмуд Кашгари мындай дейт: «...Халилдин «Китабул айн» деген китебинде түзгөн ыкманы (колдонуучу жана колдонуудан чыккан бардык сөздөрдү) колдоноюн дедим эле, себеби көптөгөн сөздөр кирмек...».

Эми «Диван лугат түрк» сөздүгү сөздүн акыркы үнсүз уңгусуна карата алиппе тартиби боюнча кетет: (ба) ап/еп.., (та) ат.., (жим) ач.., (шийн) уш.., (?аф) ок.., (лам) ол.., (мим) ем.., (нун) үн... Бул тууралында автор мындай дейт: «Өткөн адабиятчылардын жолу боюнча жана араб сөздүктөрүнүн түзүлүшүнө окшоштуруп, бул китепти «ба» тамгасы менен аякталган сөздөрдөн баштайбыз, андан соң, калган тамгаларды алиппе (алфавит) тартиби боюнча келтиребиз. Ошону менен катар, сөздөрдүн баш аягына да назар салабыз. Кайсы тамга хамзага жакын болсо, аны башкасынан мурда беребиз". Эскерте кете турган нерсе араб алиппеси биздин алфавитибизге такыр шайкеш келбейт. Махмуд бабабыз да Халил аль-Фарахидинин жолу менен: «Алды менен эки тамгалуу сөздөрдөн баштайбыз, андан соң, үч, төрт, беш жана алты тамгалуу сөздөргө катары менен өтөбүз. Ортоңку тамгасы сүкүндүү[1] болуп келген сөздөрдү харакаттары менен келген сөздөрдөн мурда келтиребиз. Андан кийин ортосу харакат менен келген сөздөрдү өздөрүнүн харакаттарынын тартиби боюнча беребиз. Андан кийин, баш жагына хамза жана ошого окшогон тамгалар кошулган сөздөрдү беребиз..." дейт.

Атактуу басралык тилчинин сөздүгү араб тилинин, ал тургай дүйнө жүзүндөгү эң биринчи сөздүк болуп эсептелинет. Андагы колдонгон ыкма көп кылымдар бою лексикография илиминде кеңири пайдаланылып келет. Канча деген баа жеткис, мыкты-мыкты сөздүктөрдүн жаралышына негиз болду десек жаңылышпайбыз.

Адабияттар

1. Доктор Дизих Сукал «Араб тилинин сөздүгүнүн өнүгүп өсүү жолу». – Бейрут, 1995.

2. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. – Б., 2011.

3. Сибабейхи «аль-Китап» хижрий жыл санагы боюнча 150-ж жазылган, -Каир, 1375.

4. Халил ибн Ахмад аль-Фарахиди "Китабуль-Айн" хижрий жыл санагы боюнча 100–175-жылдарында жазылган. Тууралап басып чыккандар доктор Махди аль-Махзуми жана доктор Ибрахим ас-Самарран. -Бейрут 1988.

5. Доктор Ахмад Афифи "Манзумати ан-Нахвия" аль-Фарахиди, Халил ибн Ахмад. –Каир, 1995.

6. Мухаммад ибн Ибрахим аль-Хамад "Фикх луга" хижрий жыл санагы боюнча 1425-ж., – Ар-Ряд. 2005.

[1] (сүкүн-тамганын үнсүз болуп айтылышын билдирген белги)

С.С. Жумалиев,
ТалМУ

"МАНАС" ЭПОСУНУН ЛЕКСИКАСЫНДАГЫ ФАУНА КАТМАРЫ

Фауна - айбанаттардын жалпы жыйындысынын аталышы болуп саналат. Азыркы кыргыз тилинде фаунага байланыштуу *арстан, жолборс, илбирс, карышкыр, сүлөөсүн, мадыл, мышык, ит, аю, кашкулак, суур, чөө, түлкү, суусар, кундуз, марал, бугу, багыш, кулан, сайгак, кирпичечен, каман* ж.б.көптөгөн сөздөр бар. Тилдеги бул фауна лексикасы көөнө кыргыздык катмар жана кабыл алынган катмарларга ажырайт, себеби жер шартынын климаттык-рельефтик абалына жараша фауна чөйрөсү да ар түрдүү болот. Маселен, климаты жылуу жерлерди *арстан, жолборс, чөө, сайгак, бөкөн* ж.б. жапайы жаныбарлар байырлашса, салкын токойлуу жерлерди *аюу, карышкыр, сүлөөсүн, кашкулак, суур, түлкү, суусар* ж.б. айбанаттар байырлашат. Ал эми аба-ырайы катаал, ак карлуу суук жерлерде *илбирс, бугу, марал, багыш* ж.б.с. жаныбарлар жашашат.

Кыргыз эли дагы башка коңшу жашаган көчмөн элдер сыяктуу эле жаратылыштын ушул өзгөчөлүктөрүн даана тааный билишкен, ал турмак ар кайсы жаныбардын кулк-мүнөзүнө жараша календарлык жыл сүрүүнүн аталышына он эки айбанаттын атын да бекер жерден беришкен эмес.

Мисалы: 1 – чычкан, 2 – уй, 3 - барс, 4 - коён, 5 – улуу (балык), 6 – жылан, 7 – жылкы, 8 – кой, 9 – мечин, 10 – тоок, 11 – ит, 12 – доңуз (каман). Анткени ушул жылдары төрөлгөн адамдардын кулк-мүнөзү, кыял-жоругу жогоруда аты аталган айбандардын айрым мүнөз-сапаттарына же алардын кылык-жоруктарына кандайдыр бир деңгээлде окшошуп кетерин астрологдор далилдеп келишүүдө. "Манас" эпосунда да фаунага байланышкан мына ушундай сөздөрдүн катмары арбын кездешет: *арстан, түлкү, төө, өгүз, тайган, бөрү, жолборс, карышкыр, пил, каман, доңуз, аюу, керик, маймыл, жаян балык, карсак, киш, какай, борсук, жабырбаян, аркар, кулжа, кийик, бугу, марал, кайберен, бүркүт, бөкөн, ителги, кажыр, куш, кыргый, ак куу, каз, өрдөк, кыргоол, чымын, чиркей, курт-кумурска, жылаан, мар, ажыдаар, лаан, кесенде, баранда, тоту, барбана, маша, сандугач, шумкар ж.б.* Бирок жогоруда көрсөтүлгөн катмарга тиешелүү сөздөрдүн аталган номинациялык этимологиясы ар түрдүү мотивацияга байланышкан. Маселен, "Манас" эпосунда биринчи кезекте фауна түрлөрүн номинациялоонун негизги семантикалык моделинде алардын атоочтук-этиштик семантикасы эске алынат. Мындан сырткары, эпосто жаныбарды номинациялоонун жалаң этиштик мааниге негизделген семантикалык модели, же окшоштуруу модели, же форма-көлөмүнө, өңү-түсүнө, жашаган географиялык чөйрөсүнө, азыктанган тамак-ашына негизделген же түрлүк тобуна негизделген семантикалык модели кездешет. Эпостогу фауна аталыштарынын колдонулуш жыштыгы менен келип чыгуу теги да бир кылка эмес жана контексттик семантикасы да ар түрдүү. Айтылган пикирди тастыктоо үчүн айрым фауна аталыштарына салыштырма-этимологиялык илик жүргүзүп көрөлү.

Бугу – "ача туяктуу, мүйүзү бутактанган кепшөөчүлөр тобуна кирүүчү жаныбар, маралдын эркеги" [1, 320-бет]. Байыркы түрк тилдеринде *бугу* "олень" [2, 120-бет], азыркы уйгур тилинде *богы*, ногой тилинде *бугы*, казак тилинде *буға*, балкар тилинде *буу*, өзбек, түрк тилдеринде *бугу* "олень" [3, 237-бет] ж.б. Байыркы жазма монгол тилинде дагы *бугу*, азыркы тилинде да *буга* "олень", эвенки тилинде *бугу // буг // бугэ* "изюбрь", солон тилинде *бого* "изюбр", манжур тилинде *бугу // буху // бухо* "олень" [101-102-беттер], бурят тилинде *буга* "изюбрь, марал, олень" [4, 101-102-беттер] ж.б.

Илимде аталган сөздүн этимологиясы боюнча түрдүү көз караштар орун алган, маселен, В.Банг, Дж.Клосон, Н.Поппе ж.б. окумуштуулардын бир тобу түрк тилдериндеги *бугу* сөзүн монгол тилинен кабыл алынган деп эсептешсе, Г.Рамстедт, М.Рясянен, Д.Владимирцова ж.б. окумуштуулардын экинчи бир тобу түрк жана монгол тилдериндеги *бугу = бугу // буйун // бойун // буг* формаларын бир эле тектен тараган гомогендик катар катары эсептешет. Ал эми Э.Севортян [3, 237-бет] болсо *буга, бугу, бугур, бугра* деген сөздөр тарыхый келип чыгышы жагынан бири-бири менен тыгыз байланыштуу экенин белгилей келип, алардын башаты *бук* "покрывать" (о самцах) деген этиштик үңүгүнө *-а, -у, -ур* деген сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулган деп эсептейт.

Эгерде бул сөздүн байыркы праформасын *бук* катары эсептесек, анда бул *бук* формасы байыркы түрк тилдеринде "сгибать, подгибать" [2, 125-бет], тунгус-манжур тилдеринде *бук* "броситься на кого-либо (о животном)" [4, 103-бет] жана монгол тилдеринде *бөг(төр)* "сгибать" [6, 636-бет] деген маанилерди туюндурат. Демек, Э.Севортяндын *бук* "покрывать" деген үңүгудан пайда болгон деген пикири чындыкка жакын, себеби бул сөздүн теги байыркы алтай баба тилине мүнөздүү экени анын түрк-монгол, тунгус-манжур тилдеринде да орун алышы менен түшүндүрүлөт. Ушундан көрүнүп тургандай, *бугу* аталышы этиштик семантикага негизделген модел аркылуу жасалган, б.а. этимологиялык номинациясы бул жаныбардын кыймыл-аракетине байланыштуу келип чыккан.

"Манас" эпосундагы *бугу* "мүйүздүү жаныбарга, маралдын эркегине" карата айтылат. Ошондой эле "аңды: аң уулоочу жаныбардын бирин" жана бугунун терисинен жасалган ат жабдыгын билгизет:

1. Арышын керип чураган,
   Курсактары чалкактап,
   Мүйүздөрү калкактап
   Көп *бугу* чыгып калыптыр,
   (СО, 2-том, 1980, 169-бет).
2. Ошондо Манас кабылан
   Чалгын чалып, жер кайгып,
   Буурукса *бугу* атышып,
   Буурукпаса Алтайда
   Кеңири ойноп жатышып,
   (СК, 234-бет).
3. Тектиринде теке бар,
   Будурунда *бугу* бар,
   Адырында аркар бар,
   Түзөңүндө түлкү бар,
   (СК, 249-бет).
4. Будур-будур бел экен,
   Будурмак артуу жер экен.
   Будурмак келип бурулуп,
   Будурдан *бугу* куюлуп,
   Жаткан экен жаныбар
   (251-бет).
5. Сага, кара башым тартуу!» - деп,
   Будур-будур бел менен,
   Бугу оттогон жер менен,
   Булуңдуу токой чер менен
   (СО, 1-том, 1978, 34-бет).
6. Үйрүн жазбай жөңкүгөн
   Бугу менен маралы.
   (СО, 1-том, 1978, 216-бет).
1. Бура тартып сабылып,
   Бугу тери чылбырды
   Мойнуна турду салынып.
   (СК, 1002-бет).

Бул эпостон алынган ыр саптардын 1, 3, 4, 5, 6 – мисалдарында *бугу* сөзү өзүнүн этимологиялык номинативинде айтылса, 2-мисалда болсо адамдар тарабынан аңчылык кылынуучу жаныбардын бири катары жана 7-мисалда бугунун терисинен жасалуучу ат жабдыгы катары да колдонула турганы маалымдалып жатат. Аталган сөз С.Орозбаковдун вариантында 40 жолу, С.Каралаевдин вариантында 66 жолу жолугат.

Бөрү – "карышкыр". Байыркы түрк тилдеринде *бөри* "волк" жана "сын" [2, 118-бет] деп каймана мааниде айтылган болсо, М.Кашгариде *бөри* "волк", ошондой эле *аар бөри* [7, 76-бет] деген сөз айкашы "гиена" деген маанини да билгизген. Азыркы кыргыз тилиндеги *бөрү* сөзү "жырткыч жаныбарды – карышкырды", "баатырлардын эпитетин" жана "шылуун, жегич адамды" туюнтат. Аталган сөз азыркы түрк тилдеринде да бир катар өтмө маанилерде кездешет. Мисалы: түрк тилинин диалектисинде *бөрү* "червь, насекомое, скорпион, паук" деген маанилери орун алса, якут тилинде *бөрө* "волчура, волчий мех" мааниси, тува диалектисинде *бөрү* "необщительный" [3, 220-бет] мааниси орун алат. Бирок басымдуу түрк тилдеринде анын "карышкыр" деген эле номинативдик мааниси орун алган: түркмөн, уйгур, ногой, каракалпак, өзбек тилдеринде *бөри* "волк", алтай тилинде *пөри // бөрү*, татар жана башкыр тилдеринде *бүри*, хакас тилинде *пүүр* "волк" [3, 219-220-беттер] ж.б.

Сөздүн тегин Ф.Е.Корш [8, 199-бет] иран тилиндеги *байрака* "страшный" деген сөзүнө алып барып, түбү байыркы индия тилиндеги *бирука (bhiruka)* сөзүнөн келип чыккан деп белгилесе, А.М.Щербак [9, 131-132-беттер] санскриттеги *vrkah* жана согдий тилиндеги *wurka* "волк" менен жакындаштырат. Ушундай эле иран тилинен кирген деген ойду Г.Дёрфер, М.Рясянен, О.Прицак ж.б. бир катар окумуштуулар да жакташат, бирок тажик тилинде *гург* "волк", *гургбача* "волчонок" [10, 73-74-беттер] болуп айтылат жана түрк тилдериндеги *бөри // бөрү* формасына тыбыштык жактан эч бир жакындашпайт. Ал эми А.Вамбери, К.Сейдакматов монгол тилиндеги *бөр // бор, боро* "серый" [11, 65-бет] деген сөздөн келип чыккан десе, Э.Севортян [3, 220-бет] байыркы замандарда карышкырдын түрк уруулларындагы тотемдик культуна, б.а. аны атынан атап түз айтпастан терген айтуу ишенимине байланыштуу келип чыккандыгын боолголоп, азыркы түрк тилинин диалектисиндеги *бөрү* "черв" жана *курт* "волк" деген формаларын далилге келтирет. Бул пикир байыркы айрым түрк уруулларынын (ашина) карышкырдан таралганы тууралуу легендасынан улам келип чыккан окшойт.

Монгол тилинде карышкырды *чоно*, ал эми анын баласын *бэлтрэг* же *чонын гөлөг* "волчонок" [6, 57-58-беттер] деп, бурят тилинде *бэлтэргэ* "волчонок" [5, 131-бет], *шоно* "волк" [5, 131-бет] деп айтылат. Эгерде түрк тилдериндеги *бөри // бөрү* формасын монгол тилдериндеги *боро* "серый" деген сөзүнүн негизинде келип чыккан деп эсептей турган болсок, анда бул тилдерде да *бөрү* "волк" деген маанини туюнткан форма орун алмак, тилекке каршы андай форма жок. Демек сөздүн теги нукура түрк тилдеринин базасында эле жаралган. Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө *бөр* деген уңгу сөз орун албайт, бирок бул уңгу башында бар болуп, кийин анын негизинде *бөри, бөрк, бөрт, бөртмек, бөрке, бөркчи, бөрлэйү, бөритмэк, бөрилиг, бөрүн* деген сөздөр пайда болгону байкалып турат. Байыркы замандарда айтылган *бөрт* "ощущать, осязать, касаться", *бөртмек* "ощущение, прикосновение", *бөритмэк* "ощущение" [5, 729-бет] сыяктуу сөздөрдө кыймыл-аракеттик мааниле болуп, кийин ага атооч сөздөрдү уюштуруучу *-ы* мүчөсү жалганып *бөр+-ы* "ощущающий, осторожный, чуткий" мааниси келип чыккан окшойт. Себеби *бөрү* жырткыч айбанаттардын арасынан эң сагы, жыт билгичтиги да өтө күчтүү жаныбар болуп эсептелет эмеспи, анын мына ушул сапатына карата жогоркудай аты берилсе керек. Демек, бөрү аталышы атоочтук-этиштик семантикага негизделген модел аркылуу жасалган, б.а. этимологиялык номинациясы бул жаныбардын кыймыл-аракетиндеги артыкчылыктуу сапатына байланыштуу келип чыккан.

"Манастагы" аталган сөздүн тыбыштык варианты *бөрү* формасында орун алып, биринчи кезекте, өзүнүн номинативдүү функциясында көп кездешет. Ошол эле учурда эпосто "баатырлардын эпитети" катары айтылып, контекстке келгенде "сыйкырдуу колдоочу, кырк чилтен", "кайраттуу", "эр жүрөк", "жолдуу", "курч, миздүү" ж.б. маанилерди да туюндура берет. Мисалы:

1. *Бөрү* жолдуу Бөгөлү
   Жоону алыстан көргөнү.
   (СО, 3-том, 1981, 50-бет).
2. *Бөрү* тил мизин чыгарган,
   Учун ууга сугарган
   Алеңгир жааны кездешип.
   (СО, 3-том, 1981, 111-бет).
3. *Бөрү* кирген кой өңдүү
   Бөлүп кетип баратыр,
   (СО, 3-том, 1981, 142-бет).
4. Айтылуу Кыргыл бу дагы,
   Жолборс кыял, *бөрү* көз,
   Жооруну калың, жайык төш,
   (СО, 2-том, 1980, 144-бет).
5. Көсөө куйрук көк *бөрү*
   Көк жал эрдин жөкөрү
   Көтүнөн ээрчип алгандай,
   (СО, 2-том, 1980, 186-бет).
6. Кызматта жүргөн кырк чилтен
   Каткырып күлүп калганы.
   Бир силкинип бирөөбү
   Көк *бөрү* боло калганы.
   Бирде *бөрү*, бирде адам
   Анык сонун экен деп
   Көөнүнө бала алганы.
   (СО, 1-том, 1978, 97-бет).
7. Айзага камбыл ыктуусу,
   Жоо *бөрүсү* мыктуусу,
   Куру сөздүн бекери
   Куруп калган Кутубий -
   Көк жал Манас жөкөрү.
   (СК, 232-бет).
8. Киши тапкыс ой кылып,
   Курган кыргыз той кылып,
   Көк *бөрү* тартып чаң салып:
   (СК, 234-бет).
9. Айкөл Манас баш болуп,
   Астындагы *бөрүнү*
   Бир эсебин эңкейип,
   Таба турган болгондо,
   Эми жетип *бөрүнү*
   Чаба турган болгондо,
   (СК, 236-бет).
10. Кабылан тууган шер эле,
    Чындап кудай жараткан
    Жоо *бөрүсү* эр эле!
    (СК, 266-бет).

11. Бул балбандын ичинде
Алпың далай, *бөрүң* бар,
(СК, 426-бет).

12. Келе турган жерине,
Тогуз жолдун тоомуна,
Бөрү-Койдун чаркына,
Үзгүлтүк тоонун урчукка,
Үнүрөйгөн тумшукка,
Кара-Суунун четине,
Каспаң-Тоонун бетине,
Кулжаны кароол койду - дейт.
(СК,525-бет).

13. *Бөрү* Бакай кабылан -
Туйгун да ошол, бел да ошол,
Туйбаганды туйгузган
Туйгун Бакай эр да ошол.
(СК, 628-бет).

14. Кужуру кайнап эр Манас:
-Кулагынан алайын,
Өлбөгөн жерде калайын.
Мунун атын *бөрү* дейби деп,
Адамды *бөрү* жейби деп,
Кашына чуркап барганы.
(СО, 1-том, 1978, 94-бет).

Эпостун текстинен мисалга алынган жогорку ыр саптарында *бөрү* сөзү ар түркүн мааанилерге ээ болду. Маселен, 9, 14 – мисалдарда "карышкыр" деген алгачкы атоо мааниси берилсе, 13 – мисалда Бакай баатырдын бир эпитети катары келди. Ошондой эле: 1 – мисалда "жолу ачык, жолдуу, ар дайым табылгалуу" мааниси, 2 – мисалда "учтуу, миздүү, курч" мааниси, 3 – мисалда "тайманбас, тайбас, жоодон кайра тартпас" мааниси, 7 менен 10 – мисалдарда "жоо үшүн алган эр жүрөк" мааниси, 11 - мисалда "баатыр", 4-мисалда "көзү курч, өткүр" мааниси контексттик өтмө мааанилер аркылуу туюндурулду. Ал эми 5 жана 6 – мисалдарда Манас баатырдын колдоочу жаныбар пирлеринин бири менен кырк чилтен айгылып жатса, 12 – мисалда топоним катары айтылды. Мындан сырткары энчилүү ат катары да кездешет:

Кырк баланын мыктысы -
Кутубий менен *Көкбөрү*.
(СК, 378-бет).

"Манастагы" *бөрү* сөзүнүн колдонулуш жыштыгы арбын, алсак, С.Каралаевдин вариантында 122 жерде орун алса, С.Орозбаковдун вариантында 86 жерден орун алат.

Кыскартып айтканда, "Манас" эпосунун лексикасындагы фауна катмарына мүнөздүү болгон *бугу* аталышы эзелки алтайлык тектен тараса, *бөрү* аталышы байыркы түрктүк негизден пайда болгон жана бул фауна түрлөрүн номинациялоонун эң негизги семантикалык модели катары алардын этиштик жана атоочтук-этиштик семантикасы эске алынган.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин сөздүгү. 1-бөлүк. –Б., 2011.
2. Древнетюркский словарь. –Л., 1969.
3. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. –М., 1978.
4. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков.-Л., 1975.
5. Бурятско-русский словарь. –М., 1973.
6. Русско-монгольский словарь. –Улан-Батор, 1982.
7. Махмуд Кашгари. Девону лугатит түрк. Индекс-словарь. –Т., 1967.
8. Корш Ф.Е. О некоторых бытовых словах, заимствованных древними славянами из так называемых урало-алтайских языков. Т.34. –СПб., 1909.
9. Историческое развитие лексики тюркских языков.-М., 1961.
10. Русско-таджикский словарь. –Москва-Сталинабад, 1949.
11. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф., 1988.

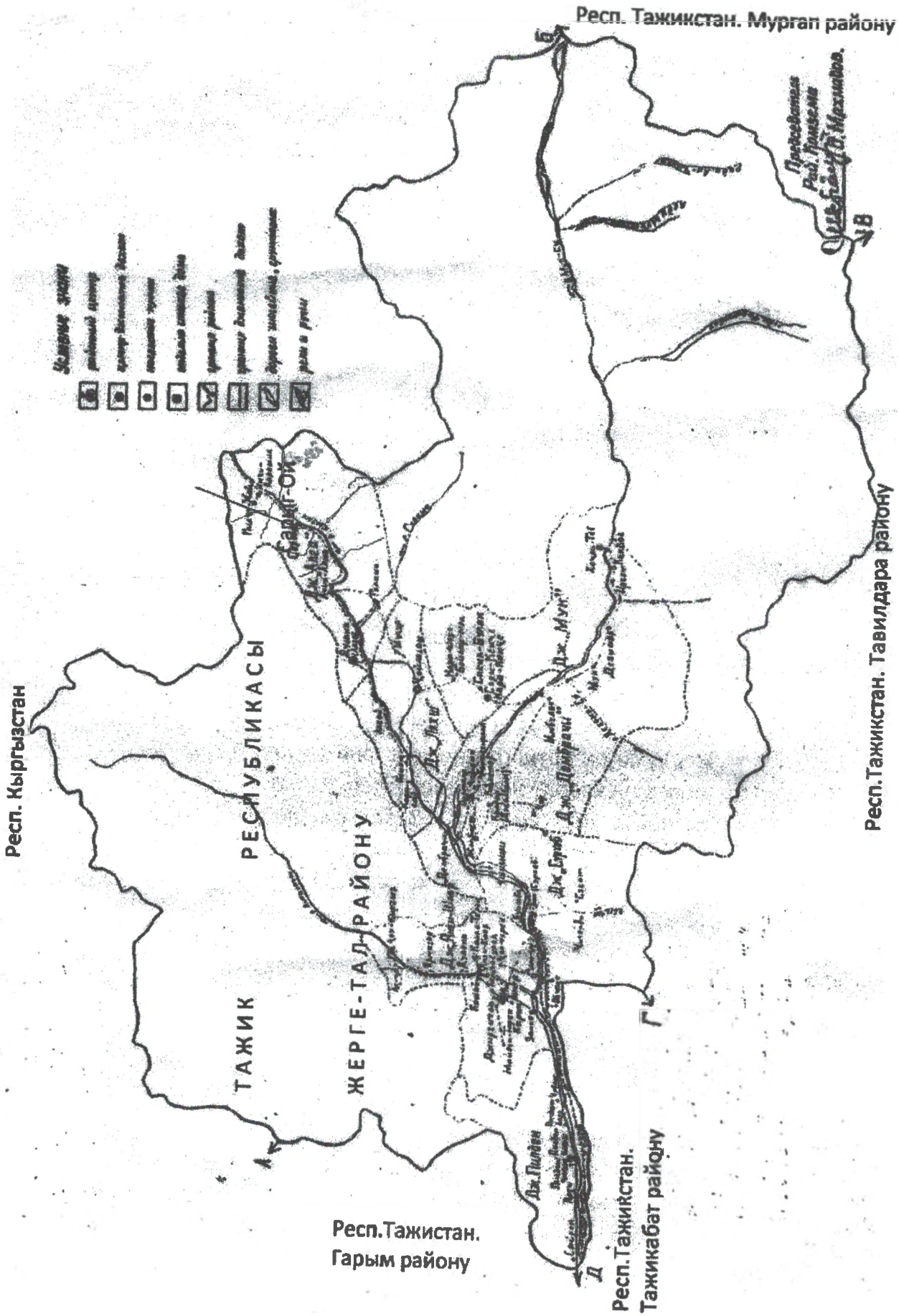
А.Алипбеков,
Ж.Жумалиев,
Бишкек гуманитардык университети

«САРГОЙ» ТОПОНИМИНИН ЧЕЧМЕЛЕНИШИ

Тажикстандын түндүк-чыгыш тарабындагы Жерге – Тал районуна караштуу Памир жана Шумкар кырка тоолору менен курчалган Сарыг – Ой аттуу калк жашаган айыл бар. 70 түтүн үй – бүлөдөн турган отурукташкан бул айылдын уруулук курамын кыргыз элинин «кыдырша» деген уруусунун өкүлдөрү түзөт. Ал эми Сарыг – Ой айлына тиешелүү болгон жердин жалпы аянты -6,5 км^2.

Мына ушул Сарыг – Ой топониминин аталуусу жөнүндө жергиликтүү эл ичинде түрдүү уламыштар айтылып, ар бир айтылган уламалар мезгил доордун алмашуусун кучагына камтып, өзүнүн ички маанисин, тарыхын ушу күнгө чейин жоготпой сактап келе жатат. Ушундай себептерден улам ал жердин кандай мааанинин негизинде ушундайча аталып калганын аныктоо үчүн 1 – кезекте жергиликтүү элдик уламыштарга кайрылып көрөлү.

Биринчи уламыш боюнча «Илгери кыргыз элинин кедей-кембагалдары ар кайсы жерлерде жашап, аштык таппай кыйналганда ушул айылга келип оокат кылып, күн кечирип келишкен экен. Кыйналган адамдардын сарсанаа болуп жүргөнүнүн негизинде, ал «сары ойлуу» адамдар жашаган жер» дегенди билдирип, «Сары – Ой» болуп аталып калган».

Респ. Тажикстан. Мургап району
Респ. Кыргызстан
РЕСПУБЛИКАСЫ
ТАЖИК
ЖЕРГЕ-ТАЛ РАЙОНУ
Респ.Тажикстан. Тавилдара району
Респ.Тажикстан.
Гарым району
Респ.Тажикстан.
Тажикабат району

Экинчи уламышка караганда, «Илгери бул жерлерде Атабай деген болуш жана азыркы Саргой айылында «иттер» деген кыргыз уруусу жашаган экен. Жаз келгенде Атабай болуштун улуу уулу Алдаяр малы менен аталган жайлоого көчүп келсе, «иттер» каршылык көрсөтүп, Алдаярдын башын жарып салышат. Аны укkан Атабай болуш келип, Алдаярдын кунуна деп, «иттерден» ушул Сары-Ойду алат. Ошондон кийин баштын тажикче аталышы *–сар* жана кыргыздын *кун*сөздөрү *Саркун* болуп биригип, *«баштын куну»* маанисиндеги сөз жаралат. Кийин ал улам өзгөрө берип, акыры Саргой аталып калган».

Үчүнчү уламыш мындай: «Саргойдун орун алган жери Ак-Таш, Күн-Кайтыш дөбө, Параң, Кара-Шыбак тоолору менен курчалган айыл. Бул айыл мезгил – мезгили менен сары түскө боёлуп, айлана тоолордогу чөптөр кургап саргарып калат. Ошол учурда сап-сары болгон өзүнчө чоң ойдуң жерди көрөсүң. Саргарган өрөөн болгондуктан ал «Сарыг-Ой» деп аталган. Кийин барабара өзгөрүп отуруп Саргой аталышына ээ болду. Буга чейин ал Сарыг-Ой болчу».

Иликтенип жаткан «Сарыг-Ой» ойкониминдеги, тактап айтканда, андагы «сары» компоненттүү топонимдик атоолордун маанилери тууралуу изилдөөчүлөр арабынан ар кандай пикирлер айтылып келет жана сөздүктөрдө ага берилген маанилери да бирдей эмес. Маселен, Х.Карасаевдин «Өздөштүрүлгөн сөздөр» аттуу эмгегинде **сары** – 1. (иран т.) *башчы, аким, эл бийлөөчү*. 2. (кыргыз т.) *алтындын, жездинөңүндөй түс* (5,240); «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» **сары** – 1. *көптү укkан, билген, бардык нерседен маалыматы бар кыраакы адам* (6,422), **сарык** – *сызылып тамчылоо, кичинеден агуу* (6,423); «Персиче-орусча сөздуктө» **сара-** *ным жер, жумшак жер* (9,419). Белгилүү топонимист Д. Исаевдин «Жер-суу аттарынын сыры» аттуу эмгегинде **сары** сөзүнүн төмөнкүдөй 9 маани берери мисалдары менен ачып дааналап көрсөтүлгөн: **сары - 1. сары кар** «чоң кар», 2. **сары карын** «курсагы салык, чоң курсак»,3. **сарытаман (ат)** «мыкты,чоң, баш жылкы», 4. **сары санаа, сары убайым** «терең капалуу ойду, абдан санаркагандыкты, чоң убайым-санааны билдирет», 5. **сары кыр, сары кырла**«чоң кыр, чоң-чоң жон кылып үймөлөктөө», 6. **сарыааз** «абдан катуу аяз, катуу суук», 7. **сары талаа, сары төр, сары өзөн** «чоң , кең, кеңири, кенен, жайык», 8. **Сары-Булак** «тоо арасынан же таштак жерлерден агып чыгуу», 9. **Сары-Камыш (Саргамыш)**«көп, мол, толо, толтура»(3,80-84). Ошону менен катар «сар компоненттүү топонимдерди эки топко (1.голова; глава; главный; великий; начало; верхний; вершина; 2. большой, много, полный, широкий, просторный) бөлүнүп каралышы мүмкүн. Иран тилдерине тиешелүү болгон **сар** – түрк тилдериндеги *баш* сөзүнө туура келип, *башкы, чоң, мыкты, нагыз, кең, кенен, жазы,* бир нерсенин *башталышы* дегени жана иран-тажик тилдериндеги **сар, сер** – *көптүктү,молдукту, толтура* же *чоң экендикти* туюндурган бул эки компонент тең Кыргызстандагы жер-суу аттарында фонетикалык жагынан өзгөрүүгө учурап, **сары** формасына өтүп кеткендиктен, түстү билдирүүчү **сары** деген сөз менен катар колдонулуп, мааниси жагынан көп чаташууларга алып келген» -дейт да - «түстү билдирген мааниси менен түстү билдирбеген маанилерин чаташтырбай, ажырата кароо» керектигин белгилейт (Исаев, 84-85).

Саргой айлынын жайгашкан аймагына караганда, бул жер ошол чөлкөмдөгү ойдуң жерлерден кыйла эле чоң аймакты ээлеп турган, тактап айтканда, 200 дөн ашык топонимдерди (гидронимдерди, оронимдерди) камтыган жер. Ошону негиз кылып, аны «чоң, кенен жайык жер» деген маани менен түздөн-түз байланышта чечмелесе да болор эле. Бирок андай болгондо ортодогу, тактап айтканда *Сар(ы)-гой* аталышындагы \-г-\ тыбышынын пайда болуш себебин түшүндүрүү изилдөөчүгө бир топ машакаттуу жана оорчулуктуу проблеманы жаратышы мүмкүн. Тажик-иран тилдеринде болсо «баш», «башкы» деген маанилер *сарыг* түрүндө эмес, *сар* же *сары* формасында берилерин окумуштуулар өздөрүнүн топонимикалык мүнөздөгү эмгектеринде байма-бай эле белгилеп жазып келатышат. Демек ошондон улам, анын **(Саргой**дун) биринчи **сар** деген компонентин тажик-иран тилдериндеги *сар* же *сары*менен байланышта кароонун өзү биздин оюбузча, калпыс же натуура мүнөзүндөгү көз караш болуп калат. Бекеринен К. Конкобаев (4,40), М. Шамшиева (11,40), Н. Акматов (1,135) сыяктуу изилдөөчүлөр «сары» деген сөздү *чоң, кең, кенен, сары түс(өң)* деп кыргыз тилинин негизинде чечмелешпептир.

Ал тажиктин *сар|сер* сөзү эмес, накта эле ичкилик (Түштүк-батыш) диалектисиндеги түстү билдирүүчү *сарык|сарыг«сары»* сөзү болушу ыктымал. Салыштырыңыз: Жерге-Тал кырг. *сарыг– «өгүздүн өңүсарыг (сары) болуп кетиптир»(***8,789**), *сарык* (түштүктө) *«сарыоору» (***12,301**). Созулма үндүүгө айлана элек мындай байыркы форманы Сибирдеги хакас, тыва сыяктуу түрк тилдериндеги жер-суунун аталышгарынан азыр да жолуктуруга болот: хакас т. **Сарыг – Ой, Сарыг – Көл, Сарыг – Суг (2,97,103)**; тыва т. **Сарыг – Булуң, Сарыг– Хөл (10,642).** Ал гана эмес, Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдеринин сөздүгүндө» да **сарыг** - *сарытүс* формасында орун алган. Айтышат: **сап-сарыг»** *-сапсары, аябай сары нерсе*. Сарыг от. **Сарык суф** –ичтеги сары суюктук. Чогуу **«сарык сурык»** - деп айтылат. *Сары түс* маанисин билдирет **(7,651).** Ошондой эле Саргойлук жергиликтүү элдик уламыштарынын биринде да «Буга чейин ал Сарыг – Ой болчу»

деп эскерилет. Мына ушулардын баары анын мурда түскө байланыштуу коюлган аталыш экенинен кабар берип турат. Болгону бул жерде анын ээлеген аймагы тажик тилиндеги **сар** «чоң, кең,кенен» маанилерине төп келгендиктен, кыргыздын **сарыг** сөзү менен тажиктин **сар** сөзү катмарлашып, аталышында алдыдагыдай семантикалык жылыш пайда болгон.

Ал эми аталган топонимдеги **Ой** деген сөз «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» **Ой** – 1. Акыл жүгүртүүнүн жыйынтыгында пайда болгон нерсе; 2. Чуңкурураак же айланасындагы жердин деңгели менен салыштырганда төмөнүрөөк келген жер, ойдуң; 3. Казуу, чуңкурайтуу; 4. Чочугандыкты, таң калууну билдирүүдө, же чакырууда колдонулат (6,298) деген маанилерди берери көрсөтүлгөн. Саргойдогу **ой** компоненти болсо көрсөтүлгөн маанилердин экинчисине «айланасындагы жерлерден төмөнүрөөк келген ойдуң жер» дегенине туура келет.

Ошентип, «Сарыг–Ой» аталышына байланыштуу айтылган уламыштарды, ой-пикирлерди жыйынтыктап келип, төмөнкүдөй корутундуга келүүгө болот: 1. «Сарыг – Ой» аталышына байланыштуу уламыштардын экинчиси менен үчүнчүсүн чындыкка жакыныраагы деп эсептесе болот. 2. «Сарыг –Ой» топонимин бир катар тектеш жана тектеш эмес тилдердин фактыларына салыштыра карап, түрк тектүү тилдердеги *сарыг* компоненттүү жер-суу аталыштарында ал *түстү* жана *кеңдик,чоңдук* маанилерин билдирген сөз болгон демекчибиз. Кийин ал тажик тилиндеги *сар* менен омонимдешкен.

Адабияттар

1. Акматов Н.Р. Ысык-Көл облусунун топонимиясы. Филология илимдеринин кандидаты окмуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясы. – Б., 2010.

2. Бутанаев В.Я. Топонимический словарь Хакасско-Минусинского края. -Абакан, 1965.

3. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. – Ф.: Мектеп,1977.

4. Коңкобаев К. Топонимия южной Киргизии. – Ф., 1980.

5. Карасаев К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Ф., 1986.

6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Б., 2011.

7. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. – Б., 2011.

8. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиясынын сөздүгү. – Б., 2009.

9. Персидско-руский словарь. – М., 1983.

10. Тувинско-руский словарь. – М., 1968.

11. Шамшиева М.С. Лейлек топонимиясы. Филология илимдеринин кандидаты окмуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясы, – Б., 2009.

1 2. Юнусалиев Б.М. Таңдалган эмгектер. – Ф., 1985.

Гамзе Тезжан,
БГУ

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ ФРАЗЕОЛОГИИ

Под языком того или иного народа понимается вся совокупность языковых средств (фонетических, лексических, грамматических, синтаксических), сложившихся на протяжении его истории. В языке, и в первую очередь в его словаре, находят отражение национальный характер, занятия, обычаи, верования народа, его социальное устройство, материальная и духовная культура, связи с другими народами. И чем выше социальное устройство общества, тем выше уровень его производства и культуры, тем богаче и совершеннее язык, который развивается вместе с обществом . Более того, без языка было бы невозможно и само человеческое общество.

Совокупность устойчивых выражений того или иного языка именуется фразеологией. Образность роднит их с пословицами, которые отличаются от идиоматических выражений, в том числе и поговорок, своей полнотой и законченностью мысли . [1:5-6]

Русская фразеология содержит богатейшие средства речевой выразительности, придает речи особую экспрессию и неповторимый национальный колорит. Например: *бежать **сломя голову**, бежать **со всех ног**, **одна нога здесь – другая там*** (ср.: *бежать **быстро***); *кричать **во всю Ивановскую*** (ср.: *кричать **громко***); ***сидеть сложа руки; бить баклуши; ни зги не видно, хоть глаз выколи; собаку съесть** в каком-либо деле; **намылить шею, задать жару**; хранить **как зеницу ока**; делать что-нибудь **спустя рукава** и.т.д.*

Фразеологические единицы обладают разной степенью экспрессии. Среди них есть и стилистически нейтральные, имеющие строго определенное, прямое для современного языкового сознания значение (часто они представляют собой стершуюся метафору) и приближающиеся к терминам или номенклатурным наименованиям. Это, например, следующие устойчивые словосочетания: *железная дорога, питательная мука, сахарная пудра, красный уголок, новогодняя елка, мягкий знак, заочное обучение, воспаление легких, полярный круг, белый гриб.*

С точки зрения происхождения и традиции использования в книжно-письменной либо в устно-разговорной речи выделяются фразеологизмы с книжной или разговорной функционально-стилевой окраской. Примеры книжных: *притча во языцех, воскурять фимиам, почивать на лаврах, ахиллесова пята, глас вопиющего в пустыне, геркулесовы столпы, дамоклов меч, между Сциллой и Харибдой, не хлебом единым, знамение времени, иметь место*; разговорных: *из рук вон (плохо), втирать очки, глухая тетеря, бить баклуши, хоть глаз выколи, тишь да гладь, водить за нос, без году неделя, как бы не так!, была не была, вот так клюква!, держать ухо востро, шиворот-навыворот, быть под мухой, себе на уме, душа в душу.*

По преимущественной сфере использования, соотносительной с тем или иным функциональным стилем, выделяется фразеология, функционально окрашенная.

Приведем примеры фразеологизмов научного стиля. Среди них терминологические словосочетания: *прибавочная стоимость, двигатель внутреннего сгорания, щитовидная железа, записывающее устройство, лингвистическая география, коэффициент полезного действия, сила тока* и.т.п.; а также нетерминологические устойчивые словосочетания: *принять во внимание, актуальность темы, резюмируя сказанное, доказательство от противного, в результате (эксперимента), поставить опыт, сквозь призму (чего-либо), оставить след* и др.

Официально-деловая фразеология состоит как из собственно фразеологических единиц, в том числе терминологического характера: *входящие и исходящие бумаги, докладная записка, особое мнение, очная ставка, регистрационный номер, проходить по конкурсу, подать в отставку,* - так и из близких к ним устойчивых шаблонов, штампов-нетерминов (в том числе архаических): *понести наказание, взимать пени, исполнение обязанностей... возложить на...* (*Петрова*), *считать возвратившимся из отпуска, в лице председателя, на основании изложенного, в результате проверки установлено, возыметь действие.*

Разнообразна публицистическая фразеология: *гражданский долг, поднять на должную высоту, петь с чужого голоса, открывать (вписывать) новую страницу, нерушимая дружба, пролить свет, на мировой арене, пустить утку, греть руки, с легкой руки, бряцать оружием, пригвоздить к позорному столбу* и т.п. Устойчивые словосочетания образуют особую публицистическую терминологию: *правительственный кризис, позитивный нейтралитет, с позиции силы, встреча на высшем уровне, вотум недоверия, железный занавес, «Общий рынок», совещание в верхах, дух Женевы* и.т.п. Метафорические устойчивые словосочетания, используемые в газете с целью придания речи особой образности, в связи с частым их повторением нередко превращаются в свою противоположность – в стандарт, а иногда в газетный штамп. Примеры таких сочетаний: *воздушный мост (авиалиния), ледовые бойцы (хоккеисты), прийти к финишу (закончить что-либо), черное золото (нефть), белое золото (хлопок), голубое топливо (газ), ростки нового, эстафета славных традиций, летопись трудовых свершений, на мировой арене* и т.п. Сюда же относятся особенно часто встречающиеся обороты со словами *рубеж, вахта, гвардия, династия, дары, география, биография (*иногда даже расшифровываемые с трудом*): взять новые рубежи, 600-миллионный рубеж, поставить себе этот рубеж, проектные рубежи, рубеж боевой славы; вахта труда (урожая, здоровья, года, ударная)* и т.п.

Примеры поэтических фразеологизмов: *узы дружбы, первая ласточка, воздушный замок, герой не моего романа, мировая скорбь, рыцарь на час, рыцарь печального образа, без страха и упрека, кисейная барышня, быть или не быть, срывать цветы удовольствия.*

Разговорно-бытовые фразеологизмы указаны выше (в соспоставлении с книжными).

В экспрессивно-эмоциональном аспекте фразеологическом аспекте фразеологические единицы могут быть представлены как группы со своеобразной стилевой окраской, оттенки которой чрезвычайно многообразны и переменчивы: высокие, торжественные - *воскурять фимиам, из глубины веков, на поле брани, святая святых, сыны отечества* и др.; неодобрительные – *пороть горячку, мелко плавает, семь пятниц на неделе, переливать из пустого в порожнее, из пальца высосать* и др.; иронические – *плакать в жилетку, тишь да гладь*; шутливые – *кормить завтраками, тютелька в тютельку, сапоги всмятку* и др.; грубые – *в хвост и в гриву, воротить рыло, с жиру беситься.*

Стилистически окрашенные фразеологические единицы широко используются и в устной и в письменной речи, во всех функциональных стилях. В научном и официальном стилях экспрессивно окрашенные фразеологизмы весьма редки, но здесь используется функционально окрашенная фразеология (в том числе терминологическая). Запрет использования просторечно-разговорной лексики и фразеологии в научной и деловой сферах общения в отношении фразеологии выдерживается особенно строго. Экспрессивно-эмоциональные фразеологизмы наиболее широко употребительны в разговорно-бытовой речи, а также в художественной и публицистической. В двух последних речевых сферах (хотя и не только в них) создаются новые фразеологизмы, лаконичные и меткие выражения, которые быстро становятся крылатыми в общеупотребительными.

Одной из характерных особенностей использования фразеологии в художественной литературе и публицистике является разного рода преобразование фразеологических единиц, образное их «обыгрывание». Интересно, например, использован фразеологизм *хоть трава не расти* у Герцена в «Былом и думах»: «Юность невнимательно несется к какой-то алгебре идей, чувств и стремлений... а тут – любовь, найдено неизвестное... постороннее и тут не бьет: они даны друг другу – кругом *хоть трава не расти*!

А она *растет себе с крапивой и репейником* и рано или поздно *начинает жечь и цепляться*». В рассказе Чехова «Новая дача» есть такой эпизод, построенный на буквальном понимании устойчивого словосочетания. Инженер Кучеров, владелец дачи, говорит соседям мужикам: «За что вы вредите мне на каждом шагу? ...Мы относимся к вам по-человечески, *платите и вы нам тою же монетой*». Повернулся и ушел. Мужики постояли еще немного, надели шапки и пошли. Родион ... сказал: «Платить надо. *Платите*, говорит, братцы, *монетой...*»

Нередки случаи трансформации фразеологизмов и в газетной речи (Примеры взяты из диссертации Д.П.Вовчка «Типы и функции метофорических устойчивых словосочетаний в современной газете» Пермь, 1973): ***Не будет лить ни настоящих, ни крокодиловых слёз*** («Правда», 1970, 6 октября); *И между друзьями* ***пробежала черная ведомственная кошка*** («Правда», 1970, 11 мая); *Вывести грязную войну на чистую воду; А виноватые умывают с мылом свои руки* («Лит. газ.», 1971, 14 ноября); *С вами пива не сваришь* («Правда», 1970, 11 мая). [2: 132-135]

Фразеология русского языка включает в себя самые разнообразные речевые средства, и до сих пор границы ее четко не определены.

В современной лингвистической литературе определилось два основных направления в решении этой проблемы.

Представители одного направления (Б.А.Ларин, С.И. Ожегов, А.И. Руднев и.др.) к фразеологическим относят только такие эквивалентные слову семантические единицы более сложного порядка, которым присущи семантическое обновление и метафоризация. Из области фразеологии исключаются пословицы, поговорки, многие цитаты и почти все сложные термины, т.е. все те словосочетания, которые не превратились еще в лексические неделимые обороты, не получили переносно-обобщенного значения, не стали метафорическими сочетаниями.

Иного мнения придерживаются такие ученые, как Л.А.Булаховский, А.А. Реформатский, А.И. Ефимов, Е.М. Галкина-Федорук, Н.М. Шанский, В.Л. Архангельский и.др. Наряду с собственно фразеологическими оборотами во фразеологическими оборотов рассматривал пословицы и поговорки, относя их к группе фразеологических единств. В последующих работах («Об основных типах фразеологических единиц в русском языке», 1947; «Русский язык: Грамматическое учение о слове», 1947) пословицы и поговорки уже не включаются в состав фразеологии. Составные названия, или терминологические сочетания, акад. В.В.Виноградов рассматривает вслед за единствами. Однако некоторые из них типа железная дорога, грудная жаба он считает возможным отнести уже к «вовсе немотивированным единствам», т.е. к сращениям [3:41-42].

Фразеологизмы иного или другого языка переводятся на языки других народов только по смыслу. Если взять примеры из труда Н.М.Хмельницкого и А.Биялиева (Русско-киргизский фразеологический словарь) то можно убедиться в этом. Например:

Без меня меня женили – сыртынан тон бычуу;

В два счёта – көз ачып жумгуча;

Водить за нос – мурдунан жетелүү;

Выходить сухим из воды - суудан кургак чыгуу;

Гол как сокол – адалдан түгү жок;

Держать камень за пазухой – котур ташы койнунда;

Заморить червячка – өзөк жалгоо;

Как зеницу ока (беречь) - көздүн карегиндей сактоо;

Каши не свариш (с кем то) – тил табышпоо;

Куда глаза глядят (идти) – баш оогон жакка (кетүү);

Мастер на все руки – колунан көөрү төгүлгөн;

Не покладая рук (работать) – кара жанын карч уруу;

Ни в зуб ногой – оозуң кайсы десе мурдун көрсөгөт;

По горячим следам – изи сууй электе;

Показать, где раки зимуют – акесин таанытуу;

Ты ему про Фому, а он про Ёму – төө десең, бээ дейт и т.п. [4]

Фразеология в широком смысле термина включает в себя также пословицы и поговорки. Их также можно перевести по смыслу. Например:

Герой никогда не умрёт, он вечно в народе живёт – баатырдын өзү өлсө да аты өлбөйт;

Герой умирает 1 раз, а трус 1000 раз – коркок миң өлөт, баатыр бир өлөт;

Глаза боятся, а руки делают – көз коркок, кол баатыр;

Лучше меньше, да лучше – аз болсо да саз болсун;

Правда гнётся, но не ломается – чындык ийилет, бирок сынбайт;

Семь раз примерь, а один раз отрежь – жети өлчөп бир кес;

Хороший заботится о народе, дурной заботится о себе – жакшы – эл камын ойлойт, жаман – өз камын ойлойт и т.п. пословицы ввиде фразеологизма введены выше указанном словаре [4].

Таким образом, лексико-фразеологический состав русского языка находится в состоянии непрерывного движения.

Литература

1. Николаева В.В. Эстетика языка и речи. -Ленинград, - 1979

2. Кожина М.Н. Стилистика русского языка, -М.: «Просвещение» - 1983.

3. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык,- М.: Высш.шк., 1987.

4. Русско-киргизский фразеологический словарь, Составители: Хмельницкая Н.М., Биялиев А.Б. -Ф.: «Мектеп», 1977.

5. Фразеологический словарь русского литературного языка. / Под редакции Фёдорова А.И. -Новосибирск, «Наука», 1991.

6. Яранцев Р.И. Справочник по русской фразеологии для иностранцев. -М., «МГУ», 1978.

Т. Т. Токоев,
К. С. Кошмоков,
К.Карасаев атындагы БГУ

АРАБ ТИЛЧИЛЕРДИН МАХМУД КАШГАРИГЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

XI кылымда жашаган улуу окумуштуу, ири илимпоз, чыгаан лингвист-энциклопедист бабабыз Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-түрк» аттуу сөздүгүндө азыркы тил илиминдеги грамматикалык терминдер кеңири пайдалангандыгы көпчүлүктү кызыктырган окшойт. Кээ бири эмне түп нускада ушинтип жазылып турабы, XI кылымда сын атооч, атоочтук, кош мамиле, туюк мамиле ж.б.у.с. терминдерди билчү бекен деген суроолор көп берилгендиктен, ушул чакан макаланы жазууну туура таптык.

Исламдын келиши менен араб тили да орто кылымда Батыш Европада колдонулган латын тили сыяктуу, диндин, башкаруу бийликтеринин, илим-билимдин тили болуп калат. Ошол мезгилде араб дүйнөсүндө философия, медицина, география, математика, астрономия, табият таануу жана гуманитардык илимдерге зор көңүл бөлүнүп, өнүгүп-өрчүү жолуна түшөт. Тил илими менен, өзгөчө араб тили менен алектенүү – өтө чоң сыймык боло баштайт. Ал тургай халифатты башкарган өкүмдарлар өздөрү абдан кызыктар болгондугу да айтылат. Грамматиканын башаты, жаралышы Мухаммад пайгамбардын күйөө баласы, төртүнчү халиф Али ибн Абу Толибдин демилгеси менен (656–662-ж.) пайда болгондугу белгилүү.

Ал эми араб жазуусу болсо, исламдан мурун эле пайда болгон, оңдон сол жакты карай жазылган. Анын баштапкы негизи набатей жазуусуна (б.д.ч. IV кылымдан, б.д I кылымына чейин), андан ары финикий жазуусуна барып такалат. Набатей жазуусун арабдар VI кылымга дейре колдонушкан. Өздөрүнүн кол жазмасы VII кылымда, тагыраак айтканда, (651-ж.) Хира тоосунда, Алланын: "Оку!" деп үч жолу Мухаммад пайгамбарына кайталанып айтылган аяты менен башталат. Махмуд бабабыз айткандай: "Адамзатынын эң мыкты дегендери илдеттүү болуп, жез таңдай чечендеринен каруу кетип, кекеч болгон заманда адал менен арам ажыратылган, ачык-айкын далилдер менен терең түшүндүрмөлөр баяндалган Куранды Алла Таала Жабрейил периште аркылуу Мухаммад пайгамбарга, ага Алланын саламы жана тынчтыгы болсун, түшүрдү. Ошентип, туура-акыйкат жолду багыттаган ал – Куран жол көрсөткүч жарык шам чырак өңдүү болуп орнолду...". Ошентип окуп, сабаттуу болууга үндөгөн Куран – мусулмандарды илим-билимди эбегейсиз деңгээлге көтөрүп, өнүктүрүп-өрчүтүүгө негиз болуп калат.

VII кылымдын орто ченинде араб тилчи-окумуштууларынын алгылыктуу иш-аракеттеринин негизинде сөзгө кошумча сөздүн үстүнө, астына коюлучу, окшоштуктарды айырмалоочу, созулма жана кыска үндүүлөрдү аныктоочу жана катарлаш үнсүздөрдү белгилөөчү белгилер иштелип чыгат. Бул жазуу менен бүт мусулман элдери колдонушат. Андан сырткары араб эмес мусулмандар ал тамга, белгилер менен өздөрүнүн тилдериндеги илимий, көркөм тексттерди, кол жазмаларын жазып, анын натыйжасында жаңы ариптер, алардын жазылыш графикасы пайда болот. Ошентип, 20 кылымдарда араб тилинин таасири өз күчүн жогото баштайт. Мисалы, түрктөр латын графикасына өтөт, ошондой эле Советтер Союзуна кирген республикалар, алардын ичинде кыргыздар да, араб жазуусунан баш тартышат.

Араб грамматикасын түзүүгө жогоруда айтылгандай, халиф Алинин демилгеси менен, анын замандашы Абул-Асвад ад-Дуали эң биринчи болуп киришип, үч сөз түркүмүн: ысым (атооч), этиш жана кызматчы сөздөрдү, кыска үндүүлөрдүн белгилерин жана сөз жасоо маселелерин изилдейт. Анын шакирттери: Яхья ибн Ямар, Анбаса ибн Мадан аль-Фихри жана эң атактуусу Абу Амр Иса ибн Умар ас-Сакафи болот.

Эң оригиналдуу эмгектер VIII–XIII кылымдарда жаралат. Араб тилчилери өздөрүнүн тилинин тээ түпкүлүгүнө сүңгүп кирип, тил багыттында илим-билимди олуттуу байытууга жетишишет.

Тил илиминин өнүгүүсү грамматиканы дыкат иштеп чыгууга, ар түрдүү сөздүктөрдүн пайда болушуна, арабистиканын Европада өөрчүшүнө жана түркологиянын башатына эбегейсиз таасирин тийгизет.

Тил илимин изилдөөчү чоң үч мектеп азыркы Ирактын аймагында түптөлөт. Эң баштапкысы – Басра, андан кийин Куфа жана Багдад мектеби эсептелинет. Грамматика боюнча бизге жеткен эң биринчи эмгек كتاب "Ал-Китап" аттуу эмгек Сибавейхиге таандык (794-ж.) каза болгон. Ал илимий-теориялык көз караш менен синтаксис, морфология, сөз жасоо жана фонетикага деталдуу талдоо жүргүзөт. Бул эмгек көптөгөн жана кеңири түшүндүрмөлөрдүн жаралышына себеп болуу менен бирге, Сибавейхинин аброюн азыркы күнгө чейин баа жеткис орунга койду.

Араб тилчилери адабий тил жана диалектилердин лексикасын иштиктүү иликтөөгө алышат. Алар сөздү ар түрдүү классификациялоого (структурасына, семантикасына, жаралышына), уңгулардын санын санап чыгууга, эски (архаизм), сейрек колдонуучу, өздөштүрүлгөн, бир маанилүү жана көп маанилүү, тике жана кыйыр маанидеги сөздөр, омонимдер менен синонимдер изилдөөгө алынат. Алар грамматиканы синтаксис, морфология жана фонетикага бөлүшкөн. Өзгөчө, сөз жасоо маселелесине өзгөчө көңүл бурулуп, ошол себептен этимология, уңгу теориясы XI кылымда жогорку илимий деңгээлге жеткендигине күбөбүз.

Лексикография жаатында да зор ийгиликтерге жетишип, түшүндүрмө, терминдик, синонимдик, сейрек жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн сөздүктөрү жарык көрө баштайт. Сөздүктөрдө сөздөр үнсүз уңгунун жасалыш орду менен, ошондой эле сөздүн уңгусунун акыркы үнсүз тамгасына карай алфавит тартиби менен түзүлөт. Эң биринчи сөздүк كتاب العين "Китаб аль-Айн", 718-791-жылдары жашаган араб филологу, салттуу араб тилинин методикасын жараткан басралык Халил ибн Ахмад аль-Фарахидиге таандык. Ал Араб жарым аралынын түндүк-чыгыш тарабындагы, азыркы Оман жергесинде жарык дүйнөгө келген. Кийинчерээк Басрага көчүп барып, араб грамматикасынын негиздөөчүсү, эң жөндөмдүү устат ас-Сакафиден араб тили жана аны изилдөө методикасы боюнча сабак алат. Ошондой эле араб адабиятын, фольклорун жана поэзиясын өздөштүрөт. Алгачкы сөздүктү аягына чыкпай каза болгондуктан, баалуу эмгекти шакирттери бүтүрөт. Анын шакирттеринин эң белгилүүсү Сибавейхи болгон.

Сөздүк алфавит тартибинде төмөнкүчө түзүлгөн: ع(айн) ح(ха) ه (ha) – خ(ха) غ(ғайн) – ق(қаф) ك(каф) – ج(жим) ش(шин) – ض(дод) ر(ра) ل(лам) – ص(сод) س(син) ز(зай) – ط(го) د (даль) ت(та) – ظ(дзо) ث(са) ذ (зо) – ف(фа) ب (ба) م (мим) – و(вов) ا(алиф) ى(йа) фарингалдуу тыбыштардан лабиалдууну карай, алгач эки үнсүз уңгулуу сөздөр, анан үч, төрт, беш жана жогору сандагы сөздөр кетет. Сөздүк өзүнө араб тилиндеги сөз жасоо моделдеринин баарын камтыйт. Бир уңгудан жасалуучу, ал тургай тилде жок, бирок жасоого боло турган сөздөр да киргизилген. Алар колдонулбаган сөздөр деп белгиленет. Атактуу тилчинин бул сөздүктө колдонгон ыкмасы кийинки үч кылым бою тилчилер тарабынан пайдаланылып келет.

Араб тилинин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн толук камтыган эмгек «Аль-Китаб» эсептелип, VIII кылымда жазылса да, араб дүйнөсүндө бүгүнкү күндө да кеңири колдонулууга ээ. Анын автору улуту боюнча парсы, Амр ибн Усман ибн Камбар Абу Бишр, лакаб аты Сибавейхи. Анын иран катмарынан экендиги чоң атасына (Канбар) негизделсе, өз аты жана атасынын аты нагыз арабча. Сибавейхи түштүк Персиянын аль-Байда, же Акваз шаарчаларында төрөлгөндүгү жөнүндө маалымат кездешип, кайсы жылда төрөлүп, кайсы жылда өлгөндүгү тууралуу кабар жок. Сибавейхи өзүнүн «Китебин» устаты Халил аль-Фарахиди өлгөндөн кийин бүтүргөндүгүн баш сөздө жазып кеткен. Халилдин шакирти катары устаттын «Китабуль-Айндагы» теориялык маселелерди, изилдөө методикасын толук колдоп, Халилге 450дөн ашык шилтеме берген.

Сибавейхинин жаш чагында эле анын үй бүлөсү Басрага көчүп келет. Жаңы чөйрөгө туш келген Сибавейхи ошол кездеги жаңы диндин тили болгон араб тилин өздөштүрүү жашоонун маңызы экендигин эрте түшүнүп, өзүн толугу менен илимге багыштайт. Анын алгачкы мусулман салтын (Куран, хадис) үйрөткөн устаты Хамад ибн Салама ибн Динар аль-Басри болгон. Устатынын айтуусу боюнча бир жолу Сибавейхи Куранда айтылган сөздө алифтин созулушун жазууда ката кетирип, аны устаты оңдоп койсо, калемин сындырып, «араб тилин толук өздөштүрмөйүн такыр жазбайм» деп ачууланып кетип калган. Анын араб тилин өздөштүрүүдөгү мындай өжөрлүгү кийин бардык араб эли үчүн үлгүлүү илимий грамматика түзүлүшүнө шарт болгондугу белгилүү. Устаты Хамад аль-Басри 783–784-жылдарда каза болгондо Сибавейхи кимдерден гана билим алса да, окумуштуулардын ичинен ага эң жакыны, чыгаан араб тилчиси Халил аль-Фарахиди эсептелип, анын калыптанышына чоң роль ойноп, тилектеш, ниеттеш, дос жана устат катары түбөлүккө сакталган. Халил да өз шакирти менен өтө сыймыктанып, кыйла мезгил бири-биринен кол үзүшпөй жашашкан. Өмүрүнүн акыркы алты жылы Халилсиз өтүп, ушул аралыкта дүйнөгө таанымал «аль-Китабын» толук жазып бүтүрөт. Сибавейхи өзүнөн кийин үч гана шакиртти калтырганы маалым: Кутруб, аль-Ахфаш, ан-Наши.

Илимий жана каржылык кыйынчылыктар Сибайвейхини халифаттын борбору Багдадга баруугa мажбур кылып, анын биринчи увазири Яхья аль-Бармахиге аль-Кысаи менен жолуктурууга макул кылат. Алардын ортосундагы белгилүү сөз таймашы Сибавейхинин жеңилиши менен аяктап, бул таймаш үчүн аль-Бармахи Сибавейхиге 10000 дирхам сый тартууласа да, окумуштуу ызаланып Иректан түбөлүк кетүүгө чечим кабыл алат да, Персиянын Ахваз шаарына кетип калат. Аалымдардын айтуусуна караганда Сибавейхи бир нече жылдан кийин ушул шаарда, башкалардын белгилегенине караганда, Шираз шаарында дүйнөдөн кайтат.

Араб дүйнөсүндө «Грамматиканын Кураны» деген баа алган Сибавейхинин «аль-Китабы» жөнүндө замандаштарынын айткан ойлорун ортого салалы: 846-жылда өлгөн Мухаммад ибн Саллам аль-Жумахи «Грамматика жаатында Сибавейхи эч теңдешсиз, анын «аль-Китабы» – бул илимдин туу чокусу». 861-жылы өлгөн Абу Усман аль-Мазини «Сибавейхиден кийин грамматика боюнча чоң эмгек жазам деген адам уялыш керек». 869-жылы өлгөн Аль-Жахиз «Мухаммад ибн Абдалмаликке белекке эмне аларымды ойлонуп, Сибавейхинин «Аль-Китабынан» жогору эч нерсе таба албадым. Ага берердин алдында «Сага эмне белек берерди ойлоп, сенде бардыгы бар, ушул китептен өткөн эч нерсе көрө албадым. Бул китепти ал-Фарранын кеңеши менен алып келдим» дейт. Мухаммад ибн Абдалмалик «Аллага ант этем, мындан кымбат мага эч нерсе алып келе алмаксың», – деп жооп берген. Көрүнүктүү Куфа грамматикалык мектебинин өкүлү аль-Фарра 822-жылы өлгөндө башында Сибавейхинин «Аль-Китабы» жаздалган экен.

X кылымдын аягында жашаган аль-Жайнан аль-Андалуси «Аль-Китабды» Птолемейдин астрономия боюнча, Аристотелдин логика боюнча трактаттары менен бирге дүйнөнүн үч фундаменталдуу эмгектеринин бири катары баа берет.

Сибавейхи өлгөндөн кийин анын «Аль-Китабынын» кол жазмасы анын окуучусу аль-Ахфаш Ортончуга калтырылган. Китептин жазылган убактысы 786–796-жылдарды өз ичине камтып, анын кол жазмасы миң бетти түзгөн. Ошол кездеги араб тилиндеги чыккан бардык жанрдагы чыгармаларда Алла, анын пайгамбары Мухаммадга мактоо сөз, китептин бүткөн жылы, күнү, автору бул китепте берилбестен, араб тилинин сөз түркүмүн камтыган бөлүмүндөн баштальп, композициялык жактан 568 баптан туруп, ар бир бап 4төн 17 бетке чейин созулган.

«Аль-Китабдын» басымдуу бөлүгү синтаксис маселесине арналып, трактатта фонетика, фонология, морфология проблемасын талдоо менен, факты материалдар Куран тексттеринен жана классикалык араб поэзиясынан алынган.

Грамматикада Сибавейхи синтаксис маселесин чечүүдө эки элементтин өз ара тыгыз таасир этүүсүн жана байланышын эсепке алат, бир элемент башкаруучу ролдо, экинчиси багыныкы абалда болоору аныкталат. Бул тилге карата структуралык көз караштан мамиле жасап, ар бир элементтин функцияларына карата сыпаттама ыкманы колдонуу менен анализ жүргүзүлөт. Морфологиялык жактан сөз түркүмдөрүнүн үч мүчөлүү парадигмасын иштеп чыгып, ал жалпы араб тил илими үчүн базистик концепция катары пайдаланылган. Этиш араб тилинде зат атоочтон жасалып, ал атооч сөздөрүн кыймыл-аракет, ал-абалын билдиргендиги тастыкталат. Сибавейхинин лингвистикалык анализдеринде бинардык классификация үстөмдүк кылат. Ал жеке эле морфологияда эмес, сүйлөм теориясында да пайдаланылып, ээ менен баяндоочтун бири-бирине карата өз ара катыштыгынан да байкалгандыгы сыпатталат.

«Аль-Китабдагы» грамматикалык терминдер араб тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин ошол калыбында колдонулуп келүүдө, бирок бул терминдердин көпчүлүгү Сибавейхинин устаты аль-Халилге да таандык экендигин айта кетишибиз абзел.

Араб халифатынын илим тармагында, 1072-1083-жылдар аралыгында жыйналып, текшерилип бүткөн, эң биринчи эки тилдүү, арабча түшүндүрмөсү менен түзгөн атактуу ойчул, лингвист, окумуштуу Махмуд ибн аль-Хусейн ибн Мухаммад Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-түрк» аттуу зор эмгеги өзгөчө орунду ээлейт. Эмгекти окумуштуу халифке тартуу кылат: «Ошентип, Алла Тааладан жардам сурап жүрүп, түзгөн бул китебимди «Диван лугат түрк» деп атадым. Түбөлүктүү эстелик катары калып, түгөнгүс чоң бир байлык болуп калсын – деген тилек кылдым. Бул китепти пайгамбарыбыз имамчылык ыйык ордун ээлеген, Хашым уруусунан болгон, Аббасийлер көсөмдүккө көтөрүшкөн башчы, өкүмдарыбыз, ыймандуулардын эмири, Алла дайындаган халифи (падыша) Мухаммед уулу Абдул Касым Абдулла Муктади бин Амрулло азиретиге тартууладым...» дейт.

Атактуу араб тарыхчысы Ибн аль-Асаринин маалыматы боюнча Махмуд Кашгари Ысык-Көлдүн жээгиндеги Барскоон шаарында төрөлүп, XI кылымда Азиянын чыгышы түрк каганатынын династиясын башкарып турган Караханиддердин урпагынан болот. Атасы – Хусейн ибн Мухаммад Баласагын шаарынан чыккан, Мавереннахраны басып алган Богра-хандын небереси болгон. Апасы – Бүбү Рабия хатун сабаттуу аял болгондуктан, баштапкы таалим-тарбияны Махмуд Кашгари үйдөн алган. Орто жана жогорку илим-билимди Кашгардын эң мыкты окуу жайларынан: «Медресе Хамидия» жана «Медресе Сажия», андан ары Бухара, Нишапур, кийинчерээк Багдаддан алган. Окуу жылдары жогоруда айтып өткөн араб тилчилердин араб тили боюнча жараткан эмгектерин ийне-жибине чейин жаттап, түшүнүп, суктанып баа берген мезгилде эле өз, эне тилинин сөздүгүн жыйноого алгачкы ойлору келгендиги айтылбаса да, белгилүү болуп турат. Дал ошол араб тилинде жарык көргөн эмгектер жана эне тилине, киндик каны тамган мекенине болгон сүйүүсү эч бир кайталангыс, баа жеткис сөздүктү жаратууга түртүү болгон деп айтсак болот.

Сөздүктө урууларга таандык лексика, түрк урууларынын жайгашкан жерлери, алардын тарыхы, санжырасы, поэзия, фольклор, түрк тилдеринин классификациясы, фонетика менен грамматикасы жана дүйнө картасы чийилген бар болот. Автор араб тили менен түрк тилдеринин гектеш эместигин жана системаларынын өзгөчөлүгүн, биринчиси – флективдүү, экинчиси – агглюнативдүүлүгүн даана түшүнгөн. Сингармонизмге алып келүүчү ар түрдүү аффикстердин жаралыш-табиятын жакшы билген. Ошондой эле сөздүктө тилдердин өз ара байланыш (араб, иран жана түрк тилдери жөнүндө сөз болуп жатат) маселелерине көңүл бурган. Махмуд Кашгари тамга менен тыбышты ажырата билген. Ал сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү аффикстерди кеңири анализ кылат. Улуу ойчул сөздүн көп маанилүүлүгүнүн табиятын, ал тургай омонимди көп маанилүү сөздөр менен айырмалай билген. Сөздүктө кээ бир этимологиялык маалыматтар да кездешет. Баса белгилеп кетчү нерсе, Махмуд бабабыздын, түрк тилдерин иликтөөдө жол көрсөтүүчү бир дагы устаты болбогон. Болгону, өзү айтмакчы: «Халилдин «Китабуль-Айн» деген китебиндеги түзгөн ыкмаы...» пайдаланганы маалымдайт. Бабабыз түрк тилдеринин да, араб тили сыяктуу илим-билим, социалдык-саясий бүт тармакты тейлеген тил катары көргүсү келген. Андыктан: «Түрк тилдери араб тили менен байгеге түшкөн эки күлүк өңдүү тең арыш таштап, калышпай бара жаткандыгын...» айтат. Сөздүктөгү терминдер тууралында да сөз козгоп өтөт: «Көп адамдардын билгендигин эсиме алып отуруп, баптардын аталыштары боюнча да араб тилинин грамматикасында колдонулган терминдерди пайдаландым». Андан сыртка улуу энциклопедисттин дагы бир айтын баалуу эмгеги сакталып калганда, мындан да көп тил илиминин терминдерин, эрежелерин, сөзсүз, кезиктирүүгө болмок. Аттиң, бирок ал эмгек бизге жетпеди. Болгону бабабыздын: «Жекелик, көптүк, күчөтмө, салыштырма, кичирейте салыштыруу жана жакталыш маанилери айтылбады. Анткени алар үчүн өзүнчө бир китеп жазып ага «Жавохирун нахви фи лугатит түрк»- «Түрк тилдеринин грамматикасынын каухарлары китеби» деп ат койдум» деген сөздөрү жүрөк эзип, кала бермекчи.

Энциклопедистин улуу мурас эмгеги жана башка сөздүктөрдүн ар тараптуу өнүгүсү кийинчерээк фонетикада жаңы жетишкендиктерге алып келет. Аны ибн Манзурдун لسان العرب «Лисан ал-Араб», орто кылымдагы лексикографиянын туу чокусу эсептелинген сөздүктө даана байкалат.

Араб тили орто кылымдарды Индостан жана Атлантика океандары аралыгында жашаган калктар арасында кең канат жайгандыгы маалым. Анткени VII кылымдын ортосунан баштап ислам динининин жайылышына байланыштуу араб тилинин ролу да күчөгөндүгүн атайын белгилей кетүүгө болот. Асыресе, араб маданиятынын бийик деңгээлге көтөрүлүш доорунда окуу, билим, адабият менен маданият, дөөлөт өнөрлөрү өзгөчө өнүгүүгө дуушар болгон. Тил илими, тарых, география, математика, астрономия, медицина сыяктуу илим тармактары боюнча гуманизм идеяларына толгон көптөгөн эмгектер жазылып, дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүшүнө күчтүү таасир тийгизгендиги белгилүү. Бул жагдайда жеке эле араб гуманист – окумуштуулары гана эмес, араб тилинин таасириндеги Борбордук Азия окумуштуулары Аль Хорезми, Абу Али ибн Мухаммед ибн Тархан ибин Узлак аль Фараби ат – Турки, Абу Али ибн Сина, Ибн Баттута, Абур Райхан аль Беруни, Махмуд Кашкари, Жусуп Баласагын ж. б. көптөгөн окумуштуу, жазуучулардын чыгармалары бүгүнкүгө чейин өз маңызын жоготпой, дүйнөлүк цивилизацияганын тарыхынын күзгүсү бойдон калууда.

Араб тили илим – билимдин тили катары дүркүрөп өсүп - өнүгүп турган кезде Багдадда азыркы илимдер академиясы сыяктуу " Бейтуль – Хикма" ("Илим үйү") деп аталган билим ордосу дүйнөнүк илим – билимдин казынасына айланган-дыгын белгилебей кетсек болбостур.

Платон, Аристотель, Евклид, Гаген сыяктуу көнө грек окумуштууларынын философия, ритори-ка, логика, геометрия, медицина ж.б. илим тармактары боюнча асыл эмгектери араб тилине которулуп, аларга түшүндүрмөлөр жазылган. Ал эмгектер боюнча кыйла изилдөө иштери жүргүзүлүп, бул жерде өтө чоң жазма кору түзүлгөн.

Классикалык араб тили ондогон кылымдар бою Орто жана Кичи Азия, Жакынкы жана Орто Чыгыш, Закавказье, Түндүк жана Түштүк Африка, Түндүк Испания (Андалузия, Кордоба) элдеринин өз ара катыш куралынын милдетин аткарып келди.

Адабияттар

1. Доктор Дизих Сукал «Араб тилинин сөздүгүнүн өнүгүп өсүү жолу». – Бейрут 1995.
2. Махмуд Кашгари. «Түрк тилдеринин сөздүгү». – Б., 2011.
3. Сибабейхи «аль-Китап» хижрий жыл санагы боюнча 150-ж жазылган, – Каир, 1375.
4. Халил ибн Ахмад аль-Фарахиди "Китабуль-Айн" хижрий жыл санагы боюнча 100-175-жылдарында жазылган. Тууралап басып чыккандар доктор Махди аль-Махзуми жана доктор Ибрахим ас-Самарран. – Бейрут 1988.
5. Доктор Ахмад Афифи "Манзумати ан-Нахвия" аль-Фарахиди, Халил ибн Ахмад. – Каир 1995.
6. Мухаммад ибн Ибрахим аль-Хамад "Фикх луга" хижрий жыл санагы боюнча 1425-ж., Ар-Рияд. 2005.
7. Хамза ибн ал-Хасан ал-Исфахани "Танбих ала худус ат-ташхиф" – GAS, VII:200.

Тазабекова Н. К.
БГУ

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

(на примере китайского языка)

Данная статья посвящена взаимосвязи преподавания китайского языка и культуры Китая, которая приобретает особую актуальность в условиях усиления интенсивности межкультурных коммуникаций. Ведь в процессе обучения свободное владение языком достигается не через набор слов, знание грамматических моделей, а благодаря тому, что на их основе усваивается язык чужой культуры

В системе современного образования изучение иностранных языков занимает особое место в силу своих социальных, познавательных и развивающих функций как средство познания окружающего мира и расширения границ этого мира. Знание иностранного языка стало социально-востребованным условием для успешной деятельности в разных сферах жизни. Значимость языка понимается всеми его участниками. Овладение лингвистическими знаниями и умениями в области иностранных языков поможет специалисту быстро адаптироваться в иноязычной среде и успешно осуществлять свои профессиональные функции.

Изучение китайского языка сопряжено не только овладением фонетики, грамматики, лексики, иероглифики, но также изучением и знакомством с идеологией, привычками, поведением носителей языка. Ведь наши студенты, в большинстве своем, изучают китайский язык не только для того, чтобы стать филологами по образованию, но и для того, чтобы общаться с китайцами, заниматься с ними бизнесом и т.д. Поэтому, изучение языка является отличным средством знакомства с культурой Китая и воспитания уважения к ней. По словам, С.Г. Тер-Минасовой, «языки должны изучаться в неразрывном единстве с миром и культурой народов, говорящих на этих языках. Преодоление языкового барьера недостаточно для обеспечения эффективного общения между представителями разных культур, для этого нужно преодолеть барьер культурный». Таким образом, «процесс овладения иностранным языком становится для них процессом «открытия» для себя страны изучаемого языка и людей, говорящих на этом языке».

Каждый урок иностранного языка является перекрестком культур, это практика межкультурной коммуникации, так как каждое иностранное слово отражает иностранный мир и иностранную культуру: за каждым словом стоит обусловленное национальным сознанием представление о мире. В связи с этим, значимыми становятся знания в следующих областях:

• Поведенческий этикет, принятый в стране изучаемого языка в типичных ситуациях повседневного и делового общения;

• Географическое положение, природно-климатические условия, политическая ситуация в стране;

• История страны изучаемого языка;

• Социокультурные особенности страны;

• Национальные традиции, нравы и обычаи, праздники страны изучаемого языка.

Процесс преподавания китайского языка должен идти в четкой связи с культурой Китая. Таким образом, при изучении определенных слов, выражений и т.д. необходимо сразу же, параллельно, рассказать и о культуре, обычаях, традициях, связанных с этим словом. Так как очень легко может произойти конфликт культур. Узнав новое иностранное слово нужно быть очень осторожным с его употреблением, потому что за словом стоит понятие, а за понятием – предмет или явление реальности мира – мира другой страны. Необходимо не просто узнать, распознать значение слова, но и как можно больше о том, что стоит за словом, о его месте и функциях в том мире, где данный язык используется в качестве реального средства общения. Не зная всего этого, очень легко может произойти культурный конфликт. Самые очевидные примеры столкновения культур дает живое общение с иностранцами. Такого рода конфликты порождают множество курьезов, анекдотов, неприятностей, драм и т.д.

Студентам на первых же уроках необходимо объяснить, что пища является значимым элементом китайской культуры. Поэтому они не должны удивляться тому, что китайцы, приветствуя друг друга, употребляют оборот речи «поели ли вы или нет»: 你吃饭了吗？(Nǐ chī fàn le ma?) На что обычно следует ответ 是，谢谢，你呢？(Shì, xièxie, nǐ ne?) Это практически является эквивалентом английского приветствия «How are you?», ожидаемый ответ – «Fine, thanks», даже если вы совсем не «fine».

Кроме того, при изучении слова «吃»(кушать, есть) необходимо также отметить, что не все сочетания этого слова передают прямое значение «есть что-то». В китайском языке есть множество метафор, связанных со словом «кушать». Например, слово 吃苦 означает «страдать, терпеть лишения» (дословно 吃 – кушать, 苦 – горький); 吃亏 - «быть в убытке, нести ущерб» (дословно 吃 – кушать, 亏 - не доставать, не хватать); 吃醋 – ревновать (дословно «есть уксус») и т.д., т.е. при переводе этих выражений прямой связи со словом «есть, кушать» не наблюдается.

Например, во время изучения чисел в китайском языке, студентам необходимо рассказать о счастливых и несчастливых числах в Китае. В Китае очень распространено явление омонимии. В случае с числами омонимия дает им дополнительное сопутствующее значение, именно этим и определяется отношение китайцев к числам. Китайский ученый-лингвист высказывает аналогичную мысль: «Источником переосмысления наименований чисел оказывается их сходство в звучании с эмоционально-оценочными словами». Символики чисел в их омонимичном значении зачастую играет определяющую роль в выборе даты для важного семейного или делового события (свадьбы, переговоров). Счастливые числа играют очень большую роль в жизни китайцев. Они при выборе жилья, номера телефона и т.д. учитывают наличие счастливых чисел. Самой счастливой считается цифра 8. Эта цифра по произношению созвучна со словом 发 fā, что имеет значение гармонии, богатства, процветания. Ведь не зря церемония открытия Пекинской олимпиады 2008 года состоялась 8 числа 8 месяца в 8 часов 8 минут 8 секунд. Также к счастливым цифрам относится 9 – означает «долголетие». К несчастливым цифрам, в первую очередь, относится цифра 4, потому что она созвучна с китайским словом 死sǐ, что означает «смерть». Поэтому они избегают числа 4.

В целом, в Китае очень распространен обычай созвучия. Например, согласно традициям китайцев, на новогоднем столе обязательно наличие рыбы. А все дело в том, что по-китайски слова «рыба» и «излишек» звучат одинаково yu. Поэтому фраза «каждый год иметь рыбу» совпадает по звучанию с фразой «каждый год иметь излишек». Еще одна традиция, связанная с созвучием – это вешать у входа в дом перевернутый иероглиф «счастье». И каждый человек, который проходит мимо, видит: [иероглиф] «счастье» перевернулся (fú dao le), а это созвучно с другим фактом: счастье пришло (fú dao le).

У китайцев есть и «плохие» приметы, связанные с особенностями языка. Одна из них – не дарить часы. Дело здесь опять же в созвучии слов: слово «часы» (zhong) звучит так же, как и слово «конец, финиш» (zhong). Таким образом, подарок намекает на конец отношений между людьми, на скорую кончину человека, принимающего подарок. Но этот обычай касается только часов настенных или настольных. Карманные или наручные часы не имеют такого значения, т.к. они по-другому произносятся - «biao» и не имеют «страшных» омонимов, поэтому дарятся и принимаются в качестве подарка без суеверий.

Множество поверий в Китае связано с представлениями магии цветов. Все цвета в Китае имеют особый смысл. Белый цвет – цвет траура. Поэтому не стоит в Китае полностью облачаться в белый костюм – в белую рубашку, белые брюки, белые или светлые ботинки, белый головной убор. Еще одним «опасным» цветом является зеленый цвет. Вся опасность зеленого цвета заключается в выражении «戴绿帽子» (в переводе надеть зеленую шляпу), что означает «наставить рога». В Харбин приехал иностранец, который носил всегда зеленую спортивную шапку. Так через неделю он вынужден был пойти и купить черную, потому что на него смотрел каждый китаец в упор с усмешкой, а то и с жалостью. Вот к чему может привести незнание традиций и обычаев Китая.

Самым «счастливым» цветом является красный цвет. Китайцы считают красный цвет цветом торжества, празднеств, свадеб. В представлении китайцев выступает символом радости, благодатных знамений, успеха и праздника. Например, церемония открытия выставки начинается с разрезания ножницами красной ленточки у входа на выставку; на свадьбе и на встрече Нового года по лунному календарю (он обычно приходится на январь — февраль) женщины одеваются в красные одежды, несут красные цветы, зажигают красные свечи, расклеивают красные парные надписи с благопожеланиями. В качестве подарка на свадьбу преподносят деньги в красном конверте или красном мешочке. Свадьбу называют "красным/радостным событием", празднование юбилеев долголетия также проходит часто с применением красного цвета. В течение многих столетий любимым цветом китайцев был желтый, они предпочитали его другим цветам. Это было связано с тем, что они считаются представителями желтой расы, потомками Желтого императора (Хуанди), императорские одежды — желтые, поэтому желтый цвет в Китае был символом всего драгоценного, благородного.

Кроме всего вышеперечисленного студентов также необходимо ознакомить с правилами поведения китайцев. Прежде всего, нужно отметить их скромность, вежливое преуменьшение своих собственных достоинств. В отличие от представителей Запада, которые при похвале благодарят вас, китайцы скромно отражают похвалу: «哪里 , 哪里» (nali, nali) – «откуда же, откуда же...» «Мы, китайцы, прячем наши чувства подальше», - гласит китайское утверждение. Поэтому выражать свое отношение к человеку, тем более любовные чувства – поцелуи и объятия, в обществе, «на людях», не приняты. Это может привлечь негативное внимание.

Каким образом можно ввести в урок китайского языка элементы культуры Китая? Во-первых, это подготовка индивидуальных и групповых сообщений и презентаций, связанных с темой урока. Например, если в уроке упоминается какая-нибудь достопримечательность, то студенты, для того, чтобы иметь представление о нем, должны подготовить соответствующее сообщение и слайды. Таким образом, они не только узнают что это за место, но и увидят его изображение. Еще один пример, если тема урока связана с походом в ресторан, тогда студенты могут подготовить сообщения об особенностях китайской кухни и соответствующие слайды. Это поможет студентам в еще большей мере запомнить и усвоить материал урока.

Кроме этого, в качестве домашнего задания можно давать тексты, которые отражают национальную специфику Китая. Какие это могут быть тексты? Например, «熊猫» (Панда), «竹子» (Бамбук), «北京的胡同» (Переулки Пекина) и т.д. Также очень помогают обычные обсуждения со студентами особенностей Китая и китайцев. Студенты в свободной форме делятся со своим одногруппниками теми знаниями, которыми они владеют, которые получили из книг, газет, журналов и т.д.

Таким образом, язык является зеркалом, показывающим не мир вообще, а мир в восприятии человека. Мир в данном случае — это окружающая человека реальность. В то же время в зеркале языка отражается и сам человек, общественное самосознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, мораль, система ценностей, мироощущение, видение мира. Язык не просто отражает мир человека и его культуру. Важнейшая функция языка заключается в том, что язык является сокровищницей, кладовой, копилкой культуры. Он хранит культурные ценности — в лексике, в грамматике, в идиоматике, в пословицах, поговорках, в фольклоре, в художественной и научной литературе, в формах письменной и устной речи. Именно поэтому язык играет столь значительную, чтобы не сказать решающую, роль в формировании личности, национального характера, этнической общности, народа, нации.

Получив этот бесценный дар, в виде языка, мы приступаем к главному делу — общению, коммуникации с другими людьми, поскольку человек существо общественное и живет среди людей. Вся наша жизнь зависит от того, насколько хорошо, эффективно и правильно мы умеем общаться.

Литература

1. 高剑华 "对外汉语教学与文化传播"

2. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М.: Слово, 2000.

3. Ханне Чен Эти поразительные китайцы. - М.: АСТ:Астрель, 2006.

4. Козлова Л.А. Изучение культуры страны в процессе обучения иностранному языку

5. Тохметов А.Т. Особенности преподавания китайского языка в студенческой аудитории

6. Материалы из интернета

E. Alimbekova,
BHU named after K.Karasaev

DIFFICULTIES OF TRANSLATION THE NATIONAL PECULIARITIES OF CH. AITMATOV

According to the linguistic theory, the process of translation is full of difficulties. Walter Benjamin [...] asks such a question: "Is a translation meant for readers who do not understand the original? This would seem to explain adequately the divergence of their standing in the realm of art. Moreover, it seems to be the only conceivable reason for saying "the same thing" repeatedly." [1, p.15]

Another problem of translation consists in requirement to apply certain methods of translation (or methodology) in a right way. A classical methodology of translation consisting of seven methods had been made up by the French translators Jean Paul Vinay and Jean Darbelnet in the 1940s-1950s. Their methodology of translation is included in the above-mentioned book.

1) Borrowing. To overcome a lacuna, usually a metalinguistic one (e.g. a new technical process, an unknown concept), borrowing is the simplest of all translation methods. It would not even merit discussion in this context if translators did not occasionally need to use it in order to create a stylistic effect.

For instance, in order to introduce the flavour of the source language (SL) culture into a translation, foreign terms may be used." [3,p. 51-52] E.g., in the text of "Farewell, Gulsary" there are many words such as «валенки» which is transcribed - *valenki*, «ефрейтор» - *yefreitor*, «колхоз» - *kolkhoz*, «кулак» - *kulak*, «парторг» - *partorg*, and other words borrowed from the Russian language: самовар (original form) which is transliterated into English as *samovar* and modified as «самоор» in Kyrgyz.

In the novel there are some examples of borrowings from other languages, e.g. a word *«шашлык»* came from Farsi into Kyrgyz as *«кебеп, шиш кебеп»* and Russian as *«шашлык, кебаб». «Шашлычник»* is translated as "kebab-maker" – a person who fries pieces of meat on the roasting-jacks on open fire to sell them, due to combining of two English words "kebab" and "to make"; *чайханщик* – "a person who runs a tea-house (чайхана)" is translated as "tea-house owner", etc.

2) Calque. A calque is a special kind of borrowing whereby a language borrows an expression form of another, but then translates literally each of its elements.

3) Literal translation. Literal, or word-for-word, translation is the direct transfer of a SL text into a grammatically and idiomatically appropriate TL text in which the translators' task is limited to observing the adherence to the linguistic servitudes of the TL.

4) Transposition. The method called transposition involves replacing one word class with another without changing the meaning of the message. Besides being a special translation procedure, transposition can also be applied within a language.

5) Modulation. Modulation is a variation of the form of the message, obtained by a change in the point of view.

Хочется ему свободно махать ногами, чтобы копыта горели от бега, хочется лететь над землей, чтобы дышать всей грудью, хочется быстрей домчаться до выпаса, чтобы заржать во всю глотку, скликая табун, чтобы бежали кобылы и жеребята вместе с ним по большой полынной степи, но кандалы не пускают. [7, p.210]

"The fetters held him, when he would like to move his legs freely till his hooves will be hot from running, to fly over the ground to breathe deeply, to race as fast as possible to the pasture to neigh with full voice calling for the herd, to run with the mares and foals over the great wormwood steppe." [1, p.144-145]

6) Equivalence. We have repeatedly stressed that one and the same situation can be rendered by two texts using completely different stylistic and structural methods. In such cases we are dealing with the method which produces equivalent texts.

There are many examples of equivalence in the text of "Farewell, Gulsary", such as «барахолка» - old-clothes' shop which may be called also "a second-hand (shop)" today, «пиала» - a tea-cup, «фуфайка» - a sweater or a jersey etc.

7) Adaptation. With this seventh method we reach the extreme limit of translation: it is used in those cases where the type of situation being referred to by the SL message is unknown in the TL culture. In such cases translators have to create a new situation that can be considered as being equivalent.

The stories written by Aitmatov contain more philosophic and social problems, as well as eternal questions of life and death, which are interesting for every reader.

As it was mentioned before, there are many ways of translating words denoting the cultural aspects such as customs, traditions, and realia. They are related to the phenomena of the local – Kyrgyz – life, for the people has a rich folklore of legends, myths, fairy tales, and laments.

I would add more descriptive footnotes explaining some rarely used words, e.g. бешмет may be transliterated in the English words as *beshmet*[1], валенки - as *valenki*[2], кереге-уук - as the supports[3], тебетей as (fox-)*tebetei*[4] etc. Also, Russian words like «тулуп, овчинный полушубок» now have an up-to-day synonym «дубленка», which means in English "sheepskin coat" and therefore it may be found in the dictionaries

Because of pragmatically misunderstanding of Kyrgyz culture translator even didn't pay attention to the word *«кара» – black* that it has the same pragmatically effect to understand the text. See also:

1. *Кара кагазын* алганы аялы келген болуучу. (Ч. А., 274) - His wife came to collect the document about him. (Ch. A., 309)

2. Жалган жерден жабылган *кара көөнү* тазалаш керек да. (Ч. А., 274) -

We must bring up that case again. (2, p.309). On both translations the epithet was omitted because of misunderstanding the culture of Kyrgyz people.

Here it is necessary to mention about the theory of translation itself and the combinability of stylistic devices with the considered material, e.g.:

3. Танабай *бир тутам чөп* алып, тумшугуна кармады. (1, 34)

Gathering an armful, he dropped it in front of the horse. (2,129).

Here the three-component epithet *бир тутам чөп* is transferred by the method of omission, *gathering an armful* by a simple description. Here is the example from the novel "The Day Lasts More Than a Century":

4 «Мурдагы фронтовик, Сары-Өзөктүн адамы Эдигей Жангелдин *эки ооз сөз* айтмак элем деп атыры дегин!» (1, 295-б.)

'Tell him that war veteran and Sarozek inhabitant Yedigei Zhangel'din wants to say a *couple of words to him*!' (2, p.332).

Words *эки ооз сөз* means *два слова,* while in the process of translation the three-component epithet *couple of words to him* is transferred by a two-component epithet. The constant epithet is transferred by a lithotic epithet.

5 «Сени кабыл алар чактым жок», - деп кабинетинин эшигин тарс жаап алса Эдигейдин өлбөгөн *төрт шыйрагы* калбайбы! (Ч.А., С.311)

'No one can receive you!' And he would refuse to even let him enter the office. (2, p.350). The numerical epithet *төрт шыйрагы* is omitted in translation.

1. Beshmet is a kind of "the men's fitted outer lined clothing sewn without quilting." [35, p.133]

2. The word *valenki* is a calqued Russian loanword, which means "felt boots."

3. Kerege-uuk or *the supports* fully mean "the poles supporting the yurt's dome."

4. Tebetei is a male Kyrgyz head-dress, a warm cap usually decorated with lambskin or fox-fur. Here it would be translated as fox-tebetei, because Ibraim wears such one.

Used literature:

1. АйтматовЧ. Үч томдон турган чыгармалар.- Фрунзе: Кыргызстан, 1982-1983. Т.1.-1982.-448 б.; Т.2.-1982.-510 б.; Т.3.-1983.

2. Aitmatov Ch. he day lasts more one hundred years. /Translated by J.French. – Boston & Moscow: International Centre, 2000.

3. Алишова М.К. Виды стилистических трансформаций при переводе эпитетов с кыргызского языка на английский. Дис...канд.филол.наук.-Б.,2009-188с.

4. Звегинцев В.А. Стилистика и семиотика. Проблемы теории и истории языка. - Л.,1969.-с.43

5. Караева З.К. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы транслатологии. Бишкек.,2006.-332с.

6. Колшанский Г.В. Семантика слова в логическом аспекте // Язык и мышление. - М.,1967.-С.187-208.

7. Akhmanova O. Semantic features//Cognition. Ed. By Paul Garvin, New York.1967.

С.С. Жумалиев,
ТалМУ

"МАНАСТАГЫ" ИРИ ЖЫРТКЫЧ АЙБАНДАРДЫ АТОО МОТИВАЦИЯСЫ

"Манас" эпосунун лексикалык курамында фаунага байланыштуу айтылган *арстан, жолборс, карышкыр, илбирс, түлкү, пил, каман, доңуз, аюу, керик, маймыл, жаян балык, карсак, киш, какай, борсук, жабырбаян, аркар, кулжа, кийик, бугу, марал, кайберен, бүркүт, бөкөн, ителги, кажыр, куш, кыргый, ак куу, каз, өрдөк, кыргоол, кесенде, баранда, тоту, барбана, маша, сандугач, шумкар ж.б.* сөздөрдүн өзүнчө катмары арбын. Бирок мындай жаныбарлардын аталыш мотивациясы алардын өңү-түсү, сырткы түзүлүш формасы, үнү, кыймыл-аракети, тамактанган азыгы ж.б.у. сыяктуу ар түрдүү белгилери боюнча өзгөчөлөнүп турат. Айталы: *бугу, марал, кийик, кулжа, аркар* сыяктуу жаныбарлар чөп менен азыктанса, *арстан, жолборс, илбирс, түлкү, карышкыр* сыяктуу жаныбарлар эт менен азыктанат. *Арстан, жолборс, илбирс* өндүү жаныбарлар көлөмү жагынан ири жырткыч айбандарга кирсе, *карышкыр, түлкү, чөө* ж.б. майда жырткыч айбандарга кирет. Демек, алардын номинациялык аталышынын мотивациялык белгилери да ар түрдүү жана атайын этимологиялык аспектидеги изилдөөнү талап кылып турат. Андыктан бул макалабызда фауна аталыштарынын арасынан ири жырткыч айбандардын аталышына гана кайрылып, этимологиялык номинациясына түрткү берген мотивациялык белгилерине айрыкча көңүл буруу менен сөздүн тегине тарыхый-этимологиялык анализ жүргүзөбүз.

Арстан – "тыкыр сары жүндүү, эркектеринин тармалданган чоң жалы бар, мышык түркүмүнө кирүүчү ири жырткыч айбан" [1, 141-бет]. Байыркы түрк тилинде *арслан* "лев" [2, 55-бет] жана М.Кашгариде *арслан* "лев", *арслан бурслан* "лев и тигр" [3, 23-бет]. Түркмөн, түрк, кумык, ногой, татар тилдеринде *арслан* "лев", уйгур жана өзбек тилдеринде *а(р)слан*, караим жана каракалпак тилдеринде *арыслан*, башкыр тилинде *араслан*, тува тилинде *арзылан*, азербайжан тилинде *аслан* "лев" [4, 177-бет] ж.б. Бул сөз монгол, тунгус-манжур тилдеринде да кездешет, бирок аталган тилдерге сөздүн түрк тилдеринен киргенин Э.Севортян белгилейт: монгол тилинде *арслан(г)* "лев" [5, 242-бет], бурят тилинде *арсалан* "лев" [6, 59-бет], солон тилинде *арсала // арчала*, манжур тилинде *арсалан* "лев" [7, 52-бет] ж.б.

Сөздүн этимологиясы боюнча тил илиминде түрдүү пикирлер бар, алсак, Ю.Немет [8, 293-295-беттер] менен А.М.Щербак [9, 137-138-беттер] *арсыл* "каштановый" + *аң* "зверь" деген сөздөрдүн айкалышынан түзүлгөн дешсе, О.Прицак [10, 36-бет] иран тилиндеги *парс* + *-лан* суффиксинен пайда болгон дейт. Ал эми Э.Севортян [4, 177-бет] *арс* "подражания рычанию диких зверей" + *-лан* аффиксинен келип чыккан десе, К.Сейдакматов [11, 29-бет] байыркы түрк тилиндеги *арсал* "сары, куйкул сары" сөзүнүн аяккы *ал* деген тыбыштары *ла* болуп метатезалануусунан пайда болгон деп эсептейт. Э.Севортяндын *арс* деген тууранды сөзүнөн келип чыккан деген пикирин арстандын күркүрөбөй итке окшоп *арс* деп үрбөй турган фактысы төгүнгө чыгарып турат. О.Прицактын иран тилиндеги *парс+лан* суффиксинен пайда болгон дегени да чындыкка жакындашпайт, себеби бул сөз бизге тектеш жана тектеш эмес тилдердин көпчүлүгүндө кездешет. Андыктан ал тилдердин ба-

арына иран тилинен гана өткөнү акылга сыйбай калат. Ал эми Ю.Немет, А.М.Щербак, К.Сейдакматовдордун арстан деген аталышын ал айбандын өңү менен байланыштыруусунун мотиви түрк тилдериндеги фауна түрлөрүн номинациялоонун ыкмасына туура келип турат. Анын далили катары байыркы түрк тилдеринде *арсал* "рыжий" [2, 55-бет] деген мааниге ээ сөз бар экенин көрсөтүүгө болот. Мына ушул *арсал* "сары, кызгылтым" сөзүнө алгачкы номинативдүү мааниси "зверь" түшүнүгүн туюнткан *аң* сөзү биригип, *арсалаң // арс(а)лан* "рыжий зверь" аталышы келип чыккан. Демек, *арстан* аталышынын эң негизги мотивациялык белгиси катары анын сары өңү доминанттык мааниге ээ болгон, б.а. этимологиялык номинациясы сын-сыпаттык мааниге негизделген семантикалык модели аркылуу ишке ашкан.

"Манастагы" аталган *арстан* сөзү үч түрдүү *арстан // арыстан // арслан* деген фонетикалык вариантта кезигип, негизги аталышы "сары жүндүү жана жалы бар ири жырткыч айбан" деген номинативдүү маанисин туюнтуу менен, ал номинатив сөздүн маанисини негизинде кийин келип чыккан "эр жүрөк", "күчтүү", "кайраттуу", "баа-тыр", "арстан сындуу" деген өтмө маанилери да орун алаг жана көбүнчө Манаска эпитет катары колдонулат:

1. Айбанатка жем берип
   Ар качан күтүп бакчусу,
   Ачыгып турган *арстандар*
   Ага салды тишини.
   (СО, 2-том, 1980, 191-бет).
2. Арзымды балам жеткирсин
   Арстан Манас ииниме!
   (СО, 3, 1981, 27-бет).
3. Адам сыны бөлүнүп,
   Арстан сыны көрүнүп,
   (СО, 3-том, 1981, 138-бет).
4. Тебетей жерге жетпеди,
   Арстан заада кырк баатыр
   Атканы жазып кетпеди.
   (СО, 3-том, 1981, 168-бет).
5. Көк күбө тонун жамынып,
   Арстандай чамынып,
   Ачууланды киргенден
   (СО, 3-том, 1981, 130-бет).
6. Алмалуу деген жолу бар,
   Арыстан Манас алыптыр,
   Айкырыкты салыптыр.
   (СО, 1-том, 1978, 200-бет).
7. Азуусу албарс, уу тырмак,
   Арстандардын бири экен,
   (СО, 2-том,1980, 301-бет).
   Алып салчу эмедей
   Арслан эрдин жөкөрү
   Арт жагынан чамынат,
   (СК, 205-бет).

Жогоруда биринчи мисалда *арстан* сөзү өзүнүн номинативдик маанисинде берилсе, экинчи жана алтынчы мисалдарда Манастын туруктуу эпитеттеринин бири катары айтылды. Ал эми 3, 5 - мисалдарда баатыр адамдын ачуусу келген учурдагы күч-кайраты арстандын айбатына салыштырылды, 4 - мисал аркылуу "эр жүрөк, каарман" деген контексттик өтмө мааниси туюндурулса, 7 - мисалда баатырдын күч-кубаты, сырткы сын-турпаты жырткыч айбандардын эң күчтүүсү деп эсептелген арстандын күчтүүлүгүнө, түс-сымбатына салыштыруу максаты үчүн айтылды. Демек *арстан* сөзүнүн номинативдүү семантикасы кыргыз тилинде полисемантикаланган.

Бул *арстан* лексемасы "Маната" эң эле көп колдонулган сөздөрдүн бири, так айтканда, С.Каралаевдин вариантында 711 жолу, С.Орозбаковдун вариантында 314 жолу колдонулат. С.Орозбаковдун вариантында *арстан* же *арыстан* деген кийинки формасы айтылса, С.Каралаевдин вариантында анын *арслан* деген байыркы формасы басымдуу көп айтылат.

Жолборс – "жол-жол темгилдүү, мышыктар түркүмүнө кирүүчү чоң жырткыч айбан" [1, 570-бет]. Байыркы түрк тилинде *барс* "тигр" [2, 84-бет] жана М.Кашгариде *барс* "барс" [3, 56-бет]. Түрк тилдеринин басымдуу көпчүлүгүндө *барс* формасы орун алган. Мисалы: хакас тилинде *барс* "барс" [12, 45-бет], түркмөн, түрк, кумык, татар, уйгур тилдеринде да *барс* "тигр", казак тилинде *жолборыс // барыс,* каракалпак тилинде *барыс*, алтай тилинде *парс // парыс,* алтай диалектисинде *пар* [4, 68-бет], тува тилинде *тигр,* байыркы жазма монгол тилинде *барыс*, монгол тилинде *барс* "тигр" [13, 111-бет]. Бирок түрк тилдеринде *барыс* аталышы ар түрдүү мааниге ээ өтүп кеткен, алсак: карачай, уйгур, алтай тилдеринде "тигр", түркмөн, казак, каракалпак, татар, алтай, кыргыз тилдеринин диалектилеринде "барс", карачай жана татар тилдеринде "пантера, гепард", түрк тилинде "леопард", карагас тилинде "лев" деген маанилерди түшүндүрөт.

Сөздүн этимологиясы боюнча окумуштуулар арасында алигиче бирдей пикир жок. Маселен, В.Банг [14, 222-бет] *бар + уз* (якут тилинде *ус* "рысь") болуп зат атоочтордун биригишинен пайда болгон десе, Л.Будагов [15, 221-бет] *барс* түрүндө перс тилдеринен кирген дейт. Ал эми Н.К.Дмитриева, Н.Н.Поппе, Ф.Корш, М.Рясянен [16, 69-бет] өндүү окумуштуулар *барс, ирбис* деген сөздөр байыркы грек тилиндеги *парбос*, санскрит тилиндеги *прдаки-с* формаларынан келип чыккан деп эсептешет. Э.Севортян [16, 69-бет] болсо сөздүн тегин иран тилдерине алып барат. Бирок иран тилдерине кирген тажик тилинде эмнегедир бул формага жакындашкан сөз учурабайт, мисалы: тажик тилинде *бабр* "тигр", *юз* "пантера", *паланг* "барс" [17; 756, 452, 30-беттерде].

Демек, сөз түрк тилдеринин эле өз базасында түзүлгөнү ачык байкалып турат, себеби *жол + ба + арс* болуп ич ара морфемаларга ажырайт. Мында *жол > йол* "дорога, полоса", *ба* "обвязывать, повязать" жана *арыс* "рыжий" маанилеринин жыйындысы синкрөттелип, мотивациялык негизги белгиси катары аталган жырткыч айбандын сырткы өңү негизге алынган, б.а. номинациялоонун сын-сыпаттык маанисине негизделген семантикалык модели аркылуу жасалган. Ошондо *йолбарыс > жолб(а)ар(ы)с > жолборс* аталышы "рыжо-полосатый зверь" маанисине ээ болгон.

"Манастагы" аталган сөздүн негизги тыбыштык айтымы *жолборс* "тигр", С.Каралаевдин вариантындагы бир жерде анын байыркы *барс* деген формасы да учурайт (СК, 3-том, 230-бет, 6-сап). Ошондой эле жолборс аталышы баатырлардын эпитети катары жана жолборстой "күчтүү", "кайраттуу", "тайманбас", "баатыр", "эр жүрөк", "өткүр, курч кылыч", "аң", "баалуу андын териси" деген өтмө маанилерди туюнтуу үчүн колдонулуп, ал эмес Манас баатырдын жоого киргендеги айбат-сүрүн, күч-кайратын ушул жырткыч айбандын каардуу сүрү менен салыштыра көрсөтүү максатында да колдонулат:

1. Мергени качты үшкүрүп,
   Жолборсу качты тоо менен,
   Илбирси качты зоо менен. (СК, 1108-бет).
2. Бир жагын Сыргак караса
   Илбирси турат илгели,
   Жолборсу турат комдонуп,
   Качырып шериң киргели. (СК, 1107-бет).
3. Жоругу бөлөк Алөөкө
   Жолборсу он беш төлдөптүр,
   Буга жолоп адам келбептир. (СК, 10-бет).
4. Кароолго келген адамын
   Ач арслан, бөрүсү
   Алгырынын *жолборсу*,
   Кылыч ооз каманы
   Кыйратып чалып жээр экен. (501-502-беттер).
5. Кара чаар кабылан
   Калк коркуп эми турганда
   Капталынан чамынып,
   Чолок көк чаар *жолборсу*
   Илип кетчү эмедей,
   Оозун ачып камынып. (СК, 573-бет).
6. Жолум үйдөй чоң даңкан
   Жолборс Манас көк жалдын
   Төбөсүндө чыркырап, (СК, 136-бет).
7. Төрө Манас *жолборсу*,
   Төрт жүз болуп жолдошу, (СО, 2-том, 1980, 288-бет).
8. Ат арытып, жер чалып,
   Ит агытып, куш салып,
   Жолборс карап, аң уулап, (СК, 863-бет).
9. Калайманды салыптыр
   Кара чаар *жолборс*, каманды
   Каршы-терши жарыптыр, (СК, 63-бет).
10. «Аты Манас бу бала
    Карап турган *жолборстой*,
    Буга кагышкан аман болбостой,
    Мунун кабагы бийик, заары күч
    Катылганды кылат түз. (СК, 58-бет).
11. Чоңдугум тоодой эр элем
    Жолукканды жанчтаган
    Жолборско чалыш эр элем, (СК, 214-бет).
12. Жолдош издеп жүрөмүн,
    Бирөө миңге жараган
    Жолборс издеп жүрөмүн! (СК, 614-бет).
13. *Жолборс* кайрат, жоон жүрөк,
    Жологонго салгыдай (СК, 847-бет).
14. Минтип бакты тайганды,
    Мойнуна болоттон каргы тактырды,
    Жонуна *жолборстон* үртүк жапырды, (СК, 931-бет).
15. Кынга салсаң алты курч -
    Жаныңа жакын жолдошуң,
    Кындан суурсаң алты курч -
    Чапканды жарчу *жолборсуң*.
    Өлчөп кындан суурганда
    Беттешип жандар барабы, (СК, 592-бет).

Ушул "Манастан" алынган саптарда *жолборс* аталышынын алгачкы номинативдик маанисинен тартып андан метафоралык жол менен пайда болгон өтмө маанилеринин катары кездешет. Алсак, 1, 2, 3, 4, 5 - мисалдардагы *жолборс* аталышы "чаар ала жолу бар ири жырткыч айбанат" деген өзүнүн номинативдик маанисин туюндурса, 6, 7 - мисалдарда Манаска берилген эпитеттердин бири катары жана 8, 9 - мисалдарда аңчылык кылынуучу жапайы аңдын бири катары айтылганын көрөбүз. Ал эми 10 - мисалда душмандарынын көзүнө Манасты сыртынан карагандагы сүрү жолборстой болуп тайманбас, өтө сүрдүү көрүнө тургандыгы аталган жырткыч айбандын айбаттуу сүрүнө салыштыруу аркылуу көркөм элестүү берилип жатат. Ошондой эле, аталган сөз аркылуу 11 - мисалда эпостогу каармандын күчү жолборстун күчүнө барабар экендиги, 12 - мисалда эр жүрөк баатырды, 13 - мисалда жолборстукундай кайратты, 13 - мисалда баалуу аң терисин, 14 - мисалда кылычтын өткүрлүк сапаты жолборстун аңдыганынан жазбаган алгырлык сапатына салыштырылган контекстик маанилерди билгизип жатат.

Демек, изилденип жаткан эпостун лексикасындагы *жолборс* сөзүнүн атоо функциясына манасчылар тарабынан контексттик өтмө маанилер кошумчаланган. Ушул *жолборс* сөзү С.Каралаевдин вариантында 220 жолу, С.Орозбаковдун вариантында 141 жолу кезигет.

Илбирс – "мышыктар түркүмүнө кирүүчү темгил-темгил тактары бар абдан шамдагай ири жырткыч" [1, 661-бет]. Байыркы түрк тилдеринде *ирбиз* "леопард" [2, 211-бет]. Азыркы түрк тилдеринде ар түрдүү тыбыштык модификацияда айтылат: башкыр диалектисинде *ирбис* "леопард", уйгур тилинде *илвиз // илвис*, кумык тилинде *илчис*, алтай тилинде *ирбис*, тува тилинде *ирбиш* жана монгол тилинде да *ирвэс* "пантера, леопард" [4, 346-бет]. *Илбирс* сөзү басымдуу түрк тилдеринде бирдей эле маанини туюнурат. Маселен, алтай жана тува тилдеринде "барс", кыргыз жана өзбек тилдеринде "снежный барс" ж.б.

Сөздүн теги анын сырткы өңүнө карата келип чыкканын бир катар окумуштуулар белгилешет. Маселен, В.Банг ал сөздүн алгачкы формасын *ал + барс* болуп уюшулганын белгилесе, К.Сейдакматов [11, 116-бет] анын сырткы ала тактарына карата *ала + барс* болуп аталып калышы мүмкүн деп эсептейт. Бирок байыркы түрк тилдеринде *ир* "камень, скала" маанисиндеги сөз болгон, мына ушул *ир* сөзүнө *барс* сөзү кошулуп *ир+барс* "каменный барс, горный барс" деген мааниси келип чыккан. Анткени Азия чөлкөмүндөгү илбирстер бийик аска-зоолуу жерлерди байырлашат, ошондуктан анын "снежный барс" деген кошумча түшүндүрмө мааниси да келип чыккан. Демек, *илбирс* аталышынын келип чыгуусунун мотивациялык белгиси катары ал жырткыч айбандын жашаган чөйрөсү көңүлгө алынган, б.а. аталган жаныбарды атоо анын бийик аска-зоолуу тоолорду байырлаган жашоо образына байланыштуу түшүнүккө негизделип, номинациялооонун атоочтук-этиштик маанисине негизделген семантикалык модели аркылуу ишке ашкан.

"Манас" эпосунда да *илбирс* сөзү "бийик аска-тоолуу, токойлуу жерлерде жашаган жырткыч айбан" деген номинативдүү маанисинде гана кездешет:

1. Жолборсу качты тоо менен,
   Илбирси качты зоо менен.
   Каманы качты токойго,
   (СК, 1108-бет).
2. Караан көрсө чамынган,
   Сегизи *илбирс* болуптур, (СО, 2-том, 1980, 108-бет).
3. Тоолуу токой жери бар,
   Жолборс, *илбирс*, шери бар.
   (СО, 2-том, 1980, 163-164-беттер).
4. *Илбирс* менен чөө атып,
   Ийри моюн төө атып
   Баатырлар жолго салыптыр,
   (СО, 2-том, 1980, 288-бет).

5. Жолбор, *илбирс*, аюу бар,
Шолордун жүрөр жайы бар.
(СО, 4-том, 1982, 163-бет).

Бул мисалдардын баарында *илбирс* өзүнүн номинативдик аталышында гана колдонулду, анын өтмө маанилери эпосто орун албайт. Себеби кыргыз тилинде да өтмө маанилери көп учурабайт. Аталган сөз С.Каралаевдин "Манасында" 3 жерден, С.Орозбаковдун "Манасында" 7 жерден кездешет жана бардык учурда өзүнүн алгачкы атоо маанисинде гана колдонулат.

Кыскартып айтканда, "Манас" эпосунда ири жырткыч айбандардын номинациялык аталышынын мотивациялык белгилери негизинен өңүтүсүнө, жашаган чөйрөсүнө түздөн-түз байланышкан. Так айтканда, жырткыч айбандарды номинациялоонун негизги семантикалык модели катары алардын сапаттык даражасы (өңү-түсү) жана атоочтук-этиштик маанеге негизделген семантикалык модели эске алынган.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин сөздүгү. 1-бөлүк. –Б., 2011.
2. Древнетюркский словарь. –Л., 1969.
3. Махмуд Кашгари. Девону лугатит түрк. Индекс-словарь. –Т., 1967.
4. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. –М., 1974.
5. Русско-монгольский словарь. – Улан-Батор, 1982.
6. Бурятско-русский словарь. –М., 1973.
7. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков.-Л., 1975.
8. Nemeth Gy. Az urali es a torok nyeivek osi kapcsolata. -Budapest, 1942.
9. Историческое развитие лексики тюркских языков. –М., 1961.
10. Pritsak O. Das Altturkische. Handbuch der Orientalistik. Bd.V., Absch. I. Leiden / Koln, 1963.
11. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф., 1988.
12. Русско-хакасский словарь. –М., 1961.
13. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. –Ф., 1980.
14. Bang W. Turkische Bruchstucke einer nestorianischen Georgspassion. Le Museon, 39. Louvain, 1926.
15. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.1. –СПб., 1869.
16. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. –М., 1978.
17. Русско-таджикский словарь. -Москва-Сталинабад, 1949.

Бекбаева Р.,
БГУ им К.Карасаева

К ВОПРОСУ О НЕЛИЧНЫХ ФОРМАХ ГЛАГОЛА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ПОДХОД К ИНФИНИТИВУ

В статье рассматриваются основные проблемы неличных форм глагола в современном английском языке, их характерные особенности, особенности их сближения и синтаксические функции в предложении. Также анализируется синтаксический характер английского инфинитива и способности определяться наречием.

В настоящее время инфинитив, герундий и причастие заняли свое место не только в специальных исследовательских трудах, но также в учебниках вузов и средних школ. Изучение их имеет большое значение. Однако будет недостаточно, если мы ограничимся, лишь определением места неличных форм глагола в грамматике двух языков. Наша цель – это найти соответствующие пути передачи английских неличных форм глагола, в том числе именно инфинитива в кыргызском языке при изучении иностранного языка. В кыргызских школах при изучении английского языка, кроме умения сопоставлять синтаксический и морфологический строй неличных форм глагола, необходимо знать, соответствует ли грамматический строй английского языка кыргызскому, а также уметь различать их характерные особенности и знать, какими способами можно переводить с английского языка на кыргызский. Поэтому, прежде всего, следует обратиться к проблеме исследования неличных форм глагола в английском языкознании, а также распространении ихв тюркских языках.

Историческое развитие инфинитива связано с процессом вовлечения этой формы в систему глагола и утратой ею некоторых именных черт. Так, с одной стороны, инфинитив приобрел глагольные категории вида, времени и залога, а, с другой стороны, он к началу среднеанглийского периода утратил форму дательного падежа.

История развития неличных форм глагола есть история их постепенного включения в глагольную систему, вследствие чего для выявления их специфики в современном английском языке их глагольные свойства имеют большое значение, чем исконно присущие им именные черты. В отношении именных черт неличные формы сохраняют свойственные им исторические связи с существительным (инфинитив и герундий) и с прилагательным (причастие), тогда как глагольные черты являются, главным образом, результатом их постепенного и длительного развития.

Обычно в англистике анализ неличных форм глагола представляет интерес с точки зрения общей характеристики строя современного английского языка, одной из специфических черт которого является развитая система неличных форм и особенности их употребления. К неличным формам глагола в современном английском языке относятся формы причастия, герундия и инфинитива. Инфинитив, герундий и причастие рассматриваются в англистике как вербалии, неличные, непредикативные, именные части речи (1,2).

«Все неличные формы глагола отличаются одной характерной особенностью: категория времени имеет у них не абсолютное, а относительное значение. Иначе говоря, время, выраженное в каждой из этих форм, имеет значение не само по себе, а лишь в отношении к времени личной формы глагола» (3). Например, так называемый инфинитив настоящего времени выражает не настоящее время с точки зрения говорящего, а одновременность с действием, выраженным личной формой глагола. He could sing означает, что « он мог петь »; время действия, выраженного формой «петь», в данном случае относится к прошлому, так как личная форма глагола состоит в прошедшем времени. Точно так же и инфинитив прошедшего времени, или перфектный, обозначает не прошедшее время как таковое, а время, предшествующее времени, выраженному личной формой глагола. Категория времени в инфинитиве имеет, поэтому синтаксический характер.

Инфинитив, герундий и причастие рассматриваются в англистике как вербалии, неличные, непредикативные, именные части речи (см: Берман, 1994; 155-156; Качалова, Израилевич, Т.1, 1995:22-226). В английском языке имеются следующие формы инфинитива: Active (totranslate),Passive (tobetranslated) и является основной глагольной формой, от которой образуются все личные формы глагола во всех группах времен в действительном и страдательном залогах.

С личной формы глагола, причастием и герундием инфинитив сближают следующие особенности: общая основа, наличие видовременных и залоговых форм, способность принимать прямое дополнение (свойственная форме инфинитива глаголов с переходным значением) и способность определятся наречием.Подобно герундию и причастию, инфинитив не имеет самостоятельного временного значения; его временное значение подчинено времени сказуемого предложения. Формы неопределенного и длительного разряда указывают на одновременность действия инфинитива с действием сказуемого: I am glad to take yourhand, Sir (Dickson.);

They were soglad to seeme when I got home (Dick.)

"Oh! It's so terrible," she kept sobbing , "to be coming back and leaving him!"(Craik). Различие между формами неопределенного и длительного разряда не временное, а видовое.

Инфинитивные предложения очень характерны для английского языка в силу их особой эмоциональности и многообразия, выражаемых ими модальных оттенок. И изучение, которых вызывает наибольшие трудности так, как в родном языке учащихся не всегда есть языковой эквивалент синтаксическим структурам с инфинитивной конструкцией.

Инфинитив, как особая глагольная форма, называет действие, состояние или процесс, без указания на его отношение к лицу и числу или реальной действительности. Инфинитив сближает с герундием и существительным способность выполнить синтаксические функции подлежащего и беспредложного дополнения, не свойственные причастию. Но в отличие от существительного и герундия: а) инфинитив не может зависеть от предлога, б) В функции определения инфинитив может стоять только в постпозиции, примыкая к определяемому им слову без предлога.Характерные особенности инфинитива наблюдаются в большинстве случаев его употребления в предложении. В толковании природы английского инфинитива и его употребления в предложении мы присоединяемся к мнению названных выше лингвистов (см.: Жигалдо В.Н. Иванова И.П. Иофик Л.Л. 1956, Блох М.Я. 1971,ИльишБ.А 1971 и др.), которые, в свою очередь, развивают синтаксические точки зрения выдающегося ученого языковеда А.И. Смирницкого, большого специалиста в области англистики и германистики (6,7). В английском предложении инфинитив может выполнять функции а) подлежащего: Tomaster this speciality is very important. Овладеть (овладение) этой специальностью очень важно.

б) именной части составного сказуемого:

The aim of our research work is to find the necessary data. Цель нашей исследовательской работы (заключается в том,чтобы) определить все необходимые данные

в) Части составного глагольного сказуемого:

Many other processes have to be taken into accountfor a complete explanation of the phenomena. Для полного понимания этого явления следует учитывать многие другие процессы.

г) Дополнения: He likes to speak with us on this subject. Ему нравится говорить с нами на эту тему.

д) Обстоятельства цели (может стоять в начале или в конце предложения): Late in the 19th century metallurgists began to use the microscope to examin emetals.К концу 19 века металлурги начали использовать микроскоп для изучения металлов.

Разнородность функционального типа неличных форм глагола и в том числе инфинитива приводит к тому, что проблематика их изучения не может быть ограничена лишь вопросами специфики синтаксических категорий в чисто языковом плане или в их отношении к логическим категориям. Возникает проблема частного и общего что осложняет вопрос о критерии выделения изучаемого объекта и создаёт множество дополнительных аспектов исследования.

В современном английском языке имеется развитая система форм инфинитива – четыре формы действительного залога, соответствующие четырем разрядам видовременных форм личных форм глагола (toread, to be reading, to have read, to have been reading), и две формы страдательного залога (to be read, to have been read). Итак, представляющие собой неличные формы глагола в современном английском языке расчленяют весь состав на формы причастия, герундия и инфинитива, также отличаются одной характерной особенностью (наличие видовременных и залоговых форм, способность принимать прямое дополнение, обстоятельство и способность определятся наречием).

Сопоставляемые языки несут в себе много специфических характеристик, свойственных каждому из них. Поэтому возникает необходимость детального анализа сопоставления форм выражения инфинитива в зависимости от их функции в предложении, а также в зависимости от структурных особенностей форм, которые выступают в роли инфинитива в сопоставляемом языке.

Литература:

1. Адмони В.Г. Основы теории грамматики –М.Л., Наука (Ленинградское отд.) 1971

2. Жигалдо В.Н. Иванова И.П. Иофик Л.Л. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики. Учебн. для спец. языковых высш. учебн. завед.- М.: Изд-во лит-ры на иностр.яз. 1956 -350с.

3. Иванова И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М. 1956. с.

4. Ильиш Б.А Современный английский язык.- М., 1971-214-222.

5. O. Jespersen. A Modern English Grammar on Historical Principles. Copenhagen, 1940, partV, p.169

6. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка.- М.: Изд-во лит-ры на иностр.яз., 1957-100-163с.

7. Смирницкий А.И. Морфология английского языка.-М.: Изд-во лит-ры на иностр.яз., 1959-197-153с.

8. Halliday M.A.K. Language structure and language function-In: New horizons in linguistics (ed.by J.Lyons). Gr.Britain, 1970.P.140-165.

Курманова С. Т.,
БГУ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

Статья посвящена актуальным проблемам преподавания иностранного языка, а именно, китайского языка, в условиях ограниченного времени. В статье использованы работы Дёминой Р.А. «Методика преподавания практического китайского языка», Софронова М.В. «Введение в китайский язык», а также 对外汉语教学与文化» под редакцией 周恩源.汉语作为第二语言的习得研究 под редакцией 王建勤, и т.д.

В системе современного образования изучение иностранных языков занимает особое место в силу своих социальных, познавательных и развивающих функций как средство познания окружающего мира и расширения границ этого мира. Знание иностранного языка стало социально-востребованным условием для успешной деятельности в разных сферах жизни. Значимость иностранного языка как компонента образовательного процесса понимается всеми его участниками.

Изучение иностранного языка – эффективное средство социализации личности, интеллектуального развития студента, выработки новых стандартов разных форм деятельности, ориентированных на мировую практику. Знание иностранных языков необходимо для продолжения обучения и осуществления профессиональной деятельности в иноязычной среде. Овладение лингвистическими знаниями и умениями в области иностранных языков поможет специалисту быстро адаптироваться в иноязычной среде и успешно осуществлять свои профессиональные функции.

Получаемые в процессе изучения иностранного языка страноведческие знания расширяют общий кругозор, позволяют студенту лучше оценить существенность и социальную значимость своей будущей профессии.

В современных условиях налаживание и укрепление взаимоотношений, преодоление искусственных барьеров между народами невозможны без глубокого и всестороннего изучения и знания друг друга. Исходя из этого, можно сказать, что сегодня изучение языков – это веление времени.

Начало нового столетия ознаменовалось растущим интересом ко многим явлениям в жизни Китайской Народной Республики, который связан с усилением позиций этой страны в мировой политике, экономике, культуре. Предпринимаются серьёзные исследования с целью показать истоки этого явления, его эволюцию. Естественно, в этих условиях растёт востребованность специалистов-китаеведов, в совершенстве знающих китайский язык.

В последние годы особенно большой интерес вызывает изучение китайского языка, в том числе и у студенческой молодёжи. И это вполне объяснимо. Расширяющиеся контакты нашей страны с Китайской Народной Республикой в различных областях открывают широкие возможности в практическом использовании китайского языка. Они связаны прежде всего с углублением взаимовыгодных двусторонних торгово-экономических и культурных связей.

Китайский язык – один из древнейших языков мира, на котором сейчас говорят более миллиарда человек. Китайский язык отличается большим своеобразием. Это язык древней культуры, насчитывающей несколько тысячелетий. Народ Китая из поколения в поколение обогащал и совершенствовал свой язык и свою письменность. Китайская письменность оказала большое влияние на такие страны, как Япония, Корея и Вьетнам.

Китайский язык относится к группе тоновых языков. В нём четыре тона и каждое слово произносится своим соответствующим тоном. Если тон произнесён неправильно, изменится смысл слова, и оно будет непонятно слушателю. В свою очередь на письме значение слова передаётся иероглифами, которые состоят из ключей (графем) и графических элементов. При этом необходимо чёткое соблюдение порядка в написании самих иероглифов. Графическое отличие от алфавитной «состоит в том, что знак иероглифического письма всегда сложнее алфавитных знаков, а число самих знаков достигает многих тысяч».

Изучение китайского языка по всему миру продолжает распространяться, и изучение методики его преподавания также требует особого внимания. На сегодняшний день можно встретить много учебных пособий по китайскому языку, но до сих пор стоит проблема изучения методики преподавания китайского языка.

На преподавателе, обучающем китайскому языку, лежит большая ответственность. Ведь студенту, который изучает китайский язык непосредственно в Китае, преподают отдельно такие аспекты, как иероглифика, грамматика, аудирование, культура Китая и т. д. Студенты, которые изучают китайский язык у нас, как второй иностранный, должны практически одновременно овладеть иероглифической письменностью, изучить фонетическую транскрипцию, научиться слушать, читать, говорить и переводить. То есть все аспекты языка изучаются в комплексе. Не каждый справится с таким большим объемом информации.

Основной целью преподавания китайского языка является формирование основ языковых знаний и умений, а именно:

1) усвоение фонетических особенностей изучаемого языка и овладение нормативным произношением;

2) ознакомление с основами иероглифического письма;

3) формирование грамматической базы;

4) привитие навыка пользования различными видами словарей;

5) формирование знаний о реалиях и традициях страны изучаемого языка, знакомство с достижениями культуры изучаемого языка.

Работа над правильным произношением при обучении китайскому языку в условиях ограниченного количества времени является важнейшей частью процесса обучения китайскому языку, поскольку ошибки в речи говорящего значительно затрудняют процесс восприятия высказанного. Главная задача – формирование основных знаний о фонетической системе китайского языка и правильного тонального рисунка у обучающихся, предупреждение и ликвидация устойчивых произносительных ошибок.

Обучаемый должен:

1) глобально понимать при непосредственном контакте с носителем сообщения в типичных ситуациях повседневного общения (знакомство, погода, общественные сообщения в аэропорту, на вокзале, в транспортных средствах и т. д.);

2) выборочно понимать услышанное с помощью вопросов или повтора услышанного в типичных ситуациях повседневного общения.

Одним из наиболее трудных навыков, которым приходится овладевать студентам, изучающим китайский язык, является восприятие текста на слух и его перевод. Аудирование является сложной рецептивной мыслительно-мнемической деятельностью, связанной с восприятием, пониманием и активной переработкой информации, содержащейся в устном речевом сообщении. Звуки китайской речи сами по себе тяжело воспринимаются на слух, а помимо этого еще важно слышать и тоны. Китайский язык – язык тональный. Каждый слог китайского языка характеризуется тем или иным тоном, который носит название «этимологический тон данного слога». Тон – это, проще говоря, мелодический рисунок голоса, который характеризуется изменением высоты звука. Один и тот же иероглиф, прочитанный разными тонами, может означать совершенно разные вещи. Поэтому очень важно на начальном этапе усвоить и понять, что тоны надо заучивать и побольше слушать аудио- и видеоматериалы, где говорят носители китайского языка. Если слушать часто, то можно запомнить, как произносятся те или иные слова.

На начальном этапе студент осваивает фонетическую запись, а затем начинает соприкасаться с иероглифами.

Поскольку иероглифика китайского языка обладает рядом специфических особенностей и является одним из сложных аспектов в изучении китайского языка, появляется необходимость нахождения более легкого и продуктивного способа овладения этим аспектом.

На начальном этапе предлагается сформировать у учащихся понятие элементарных черт китайских иероглифов, затем понятие графемы (изучение самых частотных графем) – как базовой знаковой единицы, обладающей семантической значимостью, поскольку они позволяют понять смысловые значения иероглифов и являются основой для классификации иероглифов. Так как этот этап является очень значимым и наиболее сложным для учащихся, и у всех учащихся развиты разные виды памяти, необходимо постепенно подключать образные механизмы запоминания, такие как зрительные и слуховые. На этом этапе для наиболее эффективного усвоения учащимися иероглифического материала используется принцип семантизации иероглифа, т. е. наглядно объясняется происхождение графемы, от простого рисунка к его современной форме. Для этого используется разработанный китайскими специалистами мультимедийный материал в форме видеороликов о происхождении графем и иероглифов.

Так же активно применяются иероглифические карточки с транскрипцией и без нее. Используется различный игровой материал для зрительного и механического запоминания иероглифов, такой как набор, состоящий из элементарных черт для составления иероглифов, или набор для составления иероглифов, состоящий из графем. Применение интерактивных методов и средств обучения позволяет значительно облегчить усвоение материала обучающимися и оживляет сам процесс обучения.

Иероглифы – важная часть китайского языка, и нужно не только их читать, но и уметь писать.

При изучении китайского языка как иностранного в условиях ограниченного количества времени большое значение уделяется самостоятельной работе, и поэтому, кроме формирования основ грамматики китайского языка, одной из основных задач является ознакомление с типичными ошибками студентов, изучающих китайский язык.Часто студенту недостаточно просто владеть лексическим материалом и грамматической основой изучаемого языка, он должен владеть знаниями по литературе, истории, традициям китайского народа.Студенты, которые изучают китайский язык, не прослушивают лекции по литературе Китая, истории Китая и др., поэтому в ходе преподавания китайского языка важной педагогической задачей является в том числе органичное соединение знаний по языку и знаний по культуре. Если в ходе занятий в тексте встречаются какие-то сведения о культуре, необходимо доходчиво объяснить студентам, о чём идет речь.Например, когда студенты изучают слово «Пекинская опера», у них практически всегда возникает вопрос, что это за вид искусства. И преподаватель должен доходчиво и кратко рассказать об истории Пекинской оперы, что она является драгоценным национальным наследием Китая и называется так потому, что как самостоятельный театральный жанр родилась и сформировалась в Пекине, о персонажах, костюмах, гриме и т. д. И после небольшой лекции по культуре Китая студенты получают определенное понимание того, что собой представляет Пекинская опера.Преподаватель должен демонстрировать хорошую образованность. На занятиях студенты могут задавать самые различные вопросы. По необходимости надо предоставлять всю возможную информацию.

Чтобы студенты лучше разобрались в китайской культуре, поняли особенности китайского менталитета, лучше выдавать сведения о китайской культуре небольшими порциями, а не в высокой концентрации, тогда эффект будет лучше, ведь принятие чужой культуры – процесс планомерный и постепенный.Часто студенты, у которых китайский язык непрофильный, хотят выучить китайский язык и использовать его как средство общения. Им можно посоветовать изучать шаблонные, полезные, наиболее применимые в жизни выражения. Кроме того, необходимо как можно чаще воссоздавать для них ситуации, приближенные к повседневной жизни, выбирая интересные темы для разговора.

Необходимо сказать еще об одной проблеме, с которой сталкиваются преподаватели иностранного языка.Часто во время урока преподаватель дает ситуативные задания. Например, придумать диалог в паре с однокурсником на какую-то тему. Предположим, «Мой режим дня» или «Моя мечта» и т. д. И вот тут начинаются проблемы коммуникативного характера. Большинство студентов не научились работать в коллективе, не умеют говорить и слушать своих сверстников. Их опыт ограничен обменом фразами с преподавателем. В будущем эта их некоммуникативность создает массу проблем им и окружающим. И задача преподавателя иностранного языка научить такого студента навыкам вербальной коммуникации, то есть общению посредством речи.Существует множество способов и методик, применимых в преподавании китайского как иностранного, причем достаточно гибких, но есть еще к чему стремиться, создавая что-то новое.

Динамичность развития современного языкового образования предъявляет преподавателям новые требования. Преподаватель должен не только в совершенстве владеть отдельными инновационными технологиями обучения своему предмету, но и понимать сущность закономерностей, которые лежат в их основе, видеть их истоки и перспективы развития. Особенно это существенно на рубежных этапах развития методической науки. Преподаватель должен обладать навыками и умениями, позволяющими моделировать учебный процесс.

Литература

1. Дёмина Р.А. Методика преподавания практического китайского языка. – М.,1997.

2. Софронов М.В. Введение в китайский язык. –М., 1996.

3. Задоенко Т.П., Хуан Шуин. Основы китайского языка. Основной курс. – М., 1993.

4. Кочергин И.В. Очерки методики обучения китайскому языку. – М.,2000

5. 对外汉语教学与文化 /周恩源主编。北京语言文化大学出版社,1998年

6 汉语作为第二语言的习得研究王建勤主编。北京语言文化大学出版社, 1998 年

Эркинбек кызы Наргиза,
БГУ им. К. Карасаева

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ СО ЗНАЧЕНИЕМ ВРЕМЕНИ И С КОМПОНЕНТОМ «ЧАС»

*В данной статье рассматриваются лингвистические и культурологические особенности обозначения понятия **«час»** в русской и кыргызской лингвокультурах. Мы анализировали временных промежуток со значением времени с компонентом **«час»** точки зрения сравнительной лингвистики, используя такие единицы как, **«час», «время», «понятие»** и др.*

Время – это важнейшая составляющая всего человечества, оно изучается как один из элементов языковой картины мира. Предметом анализа ученых становится *время и как грамматическая категория, и как время жизни человека, нации, этноса*, нашедшее отражение в языке.

За последние десятилетия изучали категорию времени с различных точек зрений также такие исследователи, как И.Л. Демидова, М. У. Исакова, М.С. Семчинская, С. Ф. Столбунова, Ф. Ф. Султанов, З.Я. Тураева, Л.А. Шамина и др. Надо отметить, что информация о единицах времени эпизодически встречается в трудах таких видных ученых, как Абрамзон С. М., Даль В. И., Радлов В. В., Самайлович А. Н., Юдахин К.К. и др.

Категория *времени* первоначально оформляется в «наивной» картине мира, которая называется фразеологией. По мнению Копыленко«Фразеология охватывает все … сочетания лексем, существующие в данном языке, в том числе и так называемые "свободные" словосочетания» [2,81-84]. Понятие времени отражается во фразеологическом фонде языка. **Фразеологизм** - общее название семантически несвободных сочетаний слов, которые не производятся в речи, а воспроизводятся в ней в социально закрепленном за ними устойчивом соотношении смыслового содержания и определенного лексико-грамматического состава [5, 381].

Так, как фразеологизмы являются зеркалом определенной нации, именно с помощью фразеологизмов попытаемся определить языковые и культурологические особенности русского и кыргызского языков. При помощи фразеологизмов выявляются черты сходства, и различия в идентификации времени в русской и кыргызской культурах.

Фразеология как самостоятельная лингвистическая дисциплина возникла в 40-х г.г. XX в. в советском языкознании. Предпосылки теории фразеологии были заложены в трудах А.А.Потебни, И.И.Срезневского, А.А.Шахматова и Ф.Ф.Фортунатова. Влияние на развитие фразеологии оказали также идеи французского лингвиста Ш.Бали (1865-1947). В западноевропейском и американском языкознании фразеология не выделяется в особый раздел лингвистики. Вопрос об изучении устойчивых сочетаний слов в специальном разделе языкознания – фразеологии был поставлен в учебно-методической литературе ещё в 20-40 г.г. в работах Е.Д.Поливанова, С.И.Абакумова, Л.А.Булаховского.

С конца 50-х годов наметилась тенденция системного подхода к проблемам фразеологии, разрабатываются вопросы, связанные с описанием фразеологизмов как структурных единиц языка в работах А.И. Смирницкого, О.С. Ахмановой. 60-70-е годы в развитии фразеологии характеризуются интенсивной разработкой собственно фразеологических методов исследования объектов фразеологии. Интенсивная разработка методов отражается в работах таких ученых, как В.Л.Архангельский, Н.Н. Амосова, М.Т.Тагиев, И.И. Чернышёва, В.Н.Мокиенко, Ф.Н.Попов, А.И.Федоров и др. сопоставительно-типологическому изучению фразеологического состава были посвящены работы таких ученых, как Ю.Ю.Авалиани, Л.И.Розейзон и др.

В данной работе с помощью *сравнительного анализ асопоставляем* фразеологизмы и выявляем языковые и культурологические сходства и различия сопоставляемых языков. И в русском и в кыргызском языках очень много устойчивых словосочетаний так, как слово «время» имеет очень широкое значение, которое выражается со многими компонентами. В данной статье мы попытаемся провести анализ фразеологизмов со значением времени с компонентом «час» с помощью сравнительного подхода.

В языковом сознании «время» категоризированно в виде линейного движения и в виде движения по замкнутой кривой, и то и другое время может расчленяться на темпоральные отрезки или точки – периоды и моменты времени. Один из таких отрезков времени в русском и кыргызском языках считается понятие «час».

Большую роль в человеческой жизни играет мера времени, равная одному часу. Человек живет, работает, учится, ориентируется на часы. *Время, рок, судьба – это тоже час.* Такие противоположные службы, как служба в космосе или служба в церкви – тоже измеряются часами[6].

«Час» в русском языке это *отрезок времени, отметка времени и промежуток времени.* И в кыргызском языке, «час» переводится как (отрезок времени*) саат*; Но в отличие от русского в кыргызском языке это слово входит в состав заимствованной лексики. Саат (Час) - заимствовано от арабского «саат» - часы, час (о времени) [1, 171]. Так как понятие «час» входит в заимствованной лексике, у кыргызов раньше не было этого понятия. И поэтому кыргызы понятие «час» выражали и передали с помощью фразеологизмов. Например, вместо того чтобы сказать *два часа* они использовали выражение ***«этбыштым».«Этбыштым»*** - это время когда сварится мясо. Получается время, которое сварится мясо равно, примерно на два часа[3,513].Также у кыргызского народа было выражение ***«бээ саам».*** Фразеологизм ***«бээ саам»*** - это время, когда доится кобыла, время равно на 1, 1.5 час (1, 1.5 сааттык бээ саачу убакыт) [3, 110]. Есть еще фразеологизм, как ***«ашбышым»*** - это время, которое варится, готовится блюда. Это время равное где-то на 1-2часа [3, 6]. Например, *Анан Төлөмуш менен* ***ашбышым*** *сүйлөшүп, Жумандын жанында отуруптур (Потом с Төлөмуш разговоривал* ***два часа*** *и сидел рядом с Жуман)* (Бердикеев) [3, 57]. Встречается фразеологизм ***«тай чабым»*** - время скачки, время которое равное где-то на час, народное измерение времени по часам. [3, 428].

В русском языке «час» - это точный, конкретный отрезок времени. И поэтому у русского народа понятие «час» воспринимается более точно. И соответственно в русском языке очень много фразеологизмов, которые именно передают точное время. Например, *Как часы* разг. исключительно точно, бесперебойно (работать, действовать). *– Мы же обратным курсом идем, компас у меня работает* ***как часы*** *(Биз кайра арттыкөздөй так келе жаттык, менинкомпасымсааттайишгейт да)* (Л. Соболев.Морская душа) [7, 516].***«Час в час»*** - точно назначенное время, в установленный прежде срок. *– Я тебе рассказывала, кажется, как Кирюша день в день,* ***час в час*** *предсказал покойнику папеньке его кончин (Мен сага айтпадым беле, байкашымча, Кирюша күнү,****саатына*** *чейин атасынын өлүмүн алдын ала айткан)* (Л. Толстой, Детство). *Снова -* ***час в час,*** *минута в минуту – является учитель* (В. Бахметьев, преступление Мартына) [7, 515]. ***«По часам»*** - точно установленное, в точно определенное время (делать чего-либо).*– А лекарства-то принимает?.. – Да пьет. Все, как докторчик говорит,* ***по часам*** *(Дарысын ичип жатабы?.. – Ооба ичип жатат. Бардыгы доктур айткандай,* ***саат сайын****).* (Б Полевой.Сильнодействующие) [7, 516].

В отличие от кыргызского в русском языке встречаются в большом количестве фразеологизмы со значением времени с компонентом «час».

«Пробил адмиральский час»- первоначальное: время обеденного перерыва в работе, о котором население Петербурга ежедневно узнавало по выстрелу пушки с Адмиралтейства (позже с Петропавловской крепости), введенному с 6 февраля 1865 года. Оповещение населения о времени выстрелом из пушки вошло в традицию и продержалось до 1938 года. Сигнальные выстрелы с Петропавловской крепости ровно в 12 часов дня по московскому времени возрождены в день празднования 250-летия Ленинграда [4, 221]. Отсюда и в русском языке появился фразеологизм ***«Пробил адмиральский час».*** Например, ***Пробил адмиральский час.*** *– А мы с капитаном выпьем, ваше высокоблагородие,* ***адмиральский час давно пробил*** *– не прикажете - ли? (А биз капиттан экөөбүз сиздин урматыңыз үчүн ичели, уруксат берсеңиз,* ***түштөнүү убагы*** *эчак эле болгон)* (Писемский, Тысяча душ).Также и от фразеологизма ***«Пробил адмиральский час»*** произошел следующий фразеологизм ***«адмиральский час».*** ***«Адмиральский час»*** устар. полдень, время завтрака или раннего обеда. *Затем, так как наступил уже* ***«адмиральский час»,*** *господа чиновники отправлялись к помещику хлеба-соли откушать (Анан,****түштөнүү убагы*** *келип калгандыктан, улуу урматту чиновниктер нан-тузунан татып келгени помещиктерге жөнөштү)*(Салтыков-Шедрин, Пошехонская старина)[7, 514].Так как данный фразеологизм имеет свою историческую этимологию, которая характерна только русскому народу, в кыргызском языке нет эквивалента к фразеологизму ***«адмиральский час».*** Как показали примеры фразеологизм ***«адмиральский час»*** на кыргызский язык переводится только по смыслу.

«Битый час» в русском языке используется в значении довольно многого времени. Например, *Чуть не битый час толкуем, а все попусту (Бир топ убакытка чейин сүйлөштүк, а бары текке кетти)* (Мельников – Печерский, на горах). *Подавленный своей неудачей, сижу у окна битый час (Жеңилүүнүн күйүтүнө басылып, айнектин жанында бир топ убакыт отурдум).*(Ю.Юрьев, Записки) [7, 515]. На кыргызский язык ***битый час***переводится как ***много времени*** или же ***долго.*** По смыслу данные фразеологизмы полностью совпадают в обоих языках. В кыргызском языке эквивалент фразеологизма *«**битый час**»* не включает в свой состав компонента *«**час**»* - *«**бир топ убакыт**»*. Компонент «час» заменяется с компонентом «убакыт» (время), так как в кыргызском языке «час» (саат) дает несколько значений. В данном случае «час» используется в значении времени и переводиться как «время» (убакыт).

И следующий фразеологизм в русском языке, который включает в свой состав компонента «час», тоже на кыргызский язык переводиться по смыслу. ***«В добрый час»*** - выражение пожелания удачи, благополучия в чем-либо, обычно при начинании какого-либо дела. – *Петя постоял перед кухаркой. – Уезжаете? – спросила она равнодушно. – Уезжаем, ответил мальчик дрогнувшим голосом. – **В добрый час!** (-Петя ашпозчунун жанында турду. – Кетип жатасызбы?-деди ал көңүлсүз. –Кетип жатабыз, деп жоон берди каргылданган үнү менен. – **Ийгилик!**)*(В. Катаев, Белеет парус одинокий) [7, 515]. Как показали примеры фразеологизм *«**в добрый час**»* при переводе не теряет своего значения, но в кыргызском языке не имеет эквивалент фразеологизма. В кыргызском языке фразеологизм *«**в добрый час**»*заменяется со словом, а не фразеологизмом*«**Ийгилик!**»* (Пожелание удачи).

Время послеобеденного отдыха в больницах, санаториях, домах отдыха в русском языке называется ***«мертвый час»***. Например, – *Каждый день в четыре часа вечера после **«мертвого часа»**, обитатели студенческого дома отдыха сходились с кувшинами у околицы усадьбы. (Күндө саат кечки төрттө **бешим убагында**, студенттик эс алуу үйүнүн жашоочулары кувшиндерди кармаган боюнча бактагы айнектин жанынан жолугушчу)*(Вересаев, Исанка) [7, 515]. В кыргызском языке мы не встречаем эквивалента к фразеологизму *«**мертвый час**»*. Но кыргызские названия вечера в основном религиозного характера. В вышеуказанном примере фразеологизм *«**мертвый час**»* переводится как ***«бешим убагында». «Бешим убагы»*** - это религиозное название вечера. Полного эквивалента фразеологизма *«**мертвый час**»* в кыргызском языке не встречаем, так как у кыргызского народа не было понятия часа. Если встречается эквивалент в кыргызском языке к русским фразеологизмам со значением времени с компонентом «час», то в кыргызском языке в основном компонент «час» заменяется с другими значениями этого слово.

В русском языке очень много таких фразеологизмов, которые не имеют полного эквивалента в кыргызском языке, но при переводе не теряет своего значения или же компонент «час» заменяется другими словами: ***Не ровен час***.прост. А вдруг(произойдёт). При выражении опасения чего-либо неожиданного, неприятного– *Все, знаете, лучше расписку, не ровен час.. все может случиться (Баарын билесиңер, андан көрө расписка бергиле, **ишенич жок**... бары болуп кетиши мүмкүн)* (Гоголь, мертвые души). 2. Мало ли что может случиться. При допущении возможности какой-либо опасности чего-либо неблагополучного [7,515].

Фразеологизмы ***«свой час»*** (своевременно наступившая смерть),***«смертный час»*** (смерть, кончина, завтра ждет его казнь), ***«последний час»*** *в кыргызском языке имеют полного эквивалента, но также компонент «час» заменяется со словом «ажал» (смерть, кончина).* Например, *Смеялись на деревне, что забыли на том свете о старухе... Но оказалось, не забыли, и бабушка Степанида дождалась **своего часа**. Хорошо умерла(Чоң апа жөнүндө тигил дүйнөдөгүлөрдүн унутуп калгандыгына айылдагылар күлүштү. Бирок, көрсө унутушпаптыр, чоң эне Степанидада **ажалы келди**)* (Гарин-михайлоский, Деревенская панорама) [7, 515]*Может быть, он уже и кается перед **смертным часом** (Мүмкүн ал **өлөрү жакындаганда** өкүнүп жаткандыр)* (Гоголь, Страшная месть).- *«Ясно было, что раненый не мог жить, и что **последний час** его был уже близок»(Жараланган адам жашай алган жок жана анын **ажалы жакын калганы** тушүнүктүү эле)* (Пушкин, Джон Теннер).

Таким образом, большую роль в человеческой жизни играет мера времени, равная одному часу. Понятие «час» и «саат» - имеет одно значение в обоих языках, как промежуток времени в 60 минут. Но в кыргызском языке многие фразеологизмы не включают в свой состав компонента «час», так как в кыргызском языке «час» входит в состав заимствованной лексики. И поэтому многие фразеологизмы со значением часа передают примерное измерение времени по часам, не включая в свой состав компонента «час», так как кыргызы ориентировались на солнце и считали часы тоже по солнцу или же бытовыми измерениями: бээ саам, этбышым, ашбышым и др. Русская слово «час» полисемная, например одной лексеме «час» в кыргызском языке совпадают такие слова, как: *саат, убакыт, мезгил, маал.*И соответственно в русском языке почти все фразеологизмы со значением часа включают в свой состав компонента «час».А на кыргызский язык такие фразеологизмы передаются с помощью других заменяющих компонентов.

Литература

1. Арабизмы в кыргызском языке (этимологический словарь) [Текст]: / Под ред.Фавваз Аль-Дахера, А. Акматалиев.- Б., 1998. – 215 с.

2. Копыленко, М.Н. Очерки по общей фразеологии [Текст] /М.Н. Копыленко, З.Д. Попова– Воронеж: Изд-во ВГУ, 1972. – 144 с.

3. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / башкы ред. Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Б.: КТМУ, 2001. – 519 б.

4. Монахов, В. История одной традиции, «нева» [Текст] / Монахов, В. - 1964, № 3, 515 с.

5. Русский язык. Энциклопедия. /Гл. ред. Ф.П.Филин. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 432 с.

6. Сыдыков, А.Н. Летосчисление: истоки и современность [Текст]: моногр. / А.Н.Сыдыков. – Б.: БГУ, 2009. – 120 с.

7. Фразеологический словарь русского языка [Текст] / Сост. Л.А. Войнова; Под ред. А. И. Молоткова. – М.: Рус. яз., 1978. – 543 с.

Сыдыкова Ч.Т.,
Кыргызско-Турецкий университет «Манас»

ГЕНДЕРНАЯ ОЦЕНКА ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ КАЧЕСТВ ХАРАКТЕРА

(на материале ранних произведений Чингиза Айтматова)

Данная статья посвящена изучению гендерных проблем, отраженных в художественной литературе. Гендер – это система межличностного взаимодействия, посредством которого создается представление о мужском и женском, как базовых категориях социального порядка. Соответственно, под гендерными образами понимается набор представлений о поведенческих моделях мужчин и женщин. В качестве исследуемого материала нами были рассмотрены повести Чингиза Айтматова. В данных произведениях отразились гендерные стереотипы, встречающиеся в повседневной речи кыргызов, анализ которых позволил понять особенности повседневного быта, нравов и культурных традиций кыргызского народа.

«Гендер – это большой комплекс социальных и психологических процессов, а также культурных установок, порожденных обществом и воздействующих на поведение национальной языковой личности. … В гендере происходит сложнейшее переплетение культурных, психологических и социальных аспектов» (В.Маслова, 2004:124). Гендерные отношения фиксируются в языке в виде культурно-обусловленных стереотипов, накладываемых отпечаток на процессы ее языковой социализации (Г. Исмагулова, 2005:9). В данной статье категория гендера рассматривается в аспекте лингвокультурологии, т.е. как явление языка и культуры. Гендерные стереотипы – это система представлений о том, как должны себя вести мужчина и женщина в обществе. В языке закрепились стереотипы, согласно которым мужчине отводится главенствующая роль в обществе по сравнению с женщиной. Так в разных культурах мужчина – «глава семьи, кормилец, добытчик», а женщина – «хранительница очага, заботливая мать, помощница мужа». В кыргызской пословице «ата –аскар тоо, эне – ички тон» отец сравнивается с высокой скалой (глава семьи, защитник), а мать – с теплой шубой (ласковая, заботливая, т.е. согревает своих детей теплом и заботой); в другой пословице говорится о том, что успех, авторитет мужа всецело зависит от жены - верной спутницы мужа, его советчицы: «вазир жакшы – хан жакшы, аял жакшы – эр жакшы». Но в то же время во многих пословицах и поговорках женщина по сравнению с мужчиной оценивается отрицательно: «чачы узун, акылы кыска» (кырг.)// «волосы длинные, да ум короткий», «бабьи умы разоряют домы» (русс.).

Существуют универсальные идеалы мужественности (маскулинности): кайраттуу, тайманбас, эржүрөк, күчтүү / мужественный, храбрый, смелый, сильный; и женственности (фемининности): назик, наздуу, мээримдүү, боорукер/женственная, нежная, ласковая, заботливая, добрая. Для лингвокультурологии большой интерес представляют национально-специфические образы мужественности и женственности, выраженные в речевом поведении того или иного народа. Так, стройность женщины у кыргызов ассоциируется с тонкой, гибкой ивой: «тал чыбыктай ийилген», а у русских - с березой: «стройная как береза», сила, выносливость у кыргызов сравнивается с землей: «күчтүү болсоң жердей бол», у русских – с дубом: «могуч как дуб».

И в кыргызском, и в русском языках номинация женщины мужским обозначением, присвоение ей мужских качеств чаще носит положительный оттенок: эркектей кайраттуу, тайманбас / мужской ум, мужская хватка (о женщине); в горящую избу войдет, коня на скаку остановит. Номинация мужчины женским обозначением носит всегда негативный характер: кыздай ыйлаак, кыз, кыздай коркок, жоош /баба, плакса, не будь как девочка, не бойся как девочка, не робей как баба. Даже в качестве одобрения, похвалы в кыргызском и русском языках для обоих полов употребляется мужское обозначение, которое утратило свое первоначальное значение: Азамат!/ Молодец!; для мужского пола наивысшей похвалой являются следующие обозначения: Жигит! Эр-жигит! Эр-азамат!/ Настоящий мужчина! Мужик! Так, кыргызы, как и многие другие народы, воспитывая сыновей в строгости, пытаются привить им с детства мужские качества (смелость, стойкость, самостоятельность, решительность). Они осуждают своих детей за проявление слабости в характере (плаксивость, трусость, неуверенность), что, по их мнению, присуще женскому полу.

Для лингвокультурологического анализа положительных и отрицательных характеристик мужского и женского поведения рассмотрим примеры, отобранные из повести Чингиза Айтматова «Джамиля».

«Бул эки үйдүн ынтымагын, ырыс-берекесин сактаган апам, билерманы да апам, ал кишилердин арбагын сыйлап, сенники-меники дебей, эки үйдү тең адилеттүү башкарып, айылдагы эски нускалуу, кадырман байбичелердин бири. Бизге тийиштүү кандай гана иш болбосун апамдан чечилет. Атамды үй ээси экен деп эч кимиси кайрылчу да эмес. «Ой, устакеңе барбай эле кой, - ал дөңгөлөк, аспаптарынан башка эчтеке мене ниши жок. Алардын эки үйдү тең билген байбичеси, ошого бар»,- дешчу.

Дагы да андай-мындай иштерге жаштыгыма карбай, мен кийлигишип кетчүмүн. Анткени, агалар аскерге кетип, эки үйдүн бел байлар жигити деп коюшканына корсоюп, мен өзүмдү кандайдыр жоопкерчиликтүү сезем. Апама болсо менин андайым жагат, - бышык болсун, тыкан болсун, атасынча жыгач чапкандан башканы билбей, тиричилик аласа-бересеге көнсүн дейт» («Жамийла», 2008:194).// «Домашним хозяйством обоих дворов занималась моя мать... Согласием и достатком в доме наше большое хозяйство обязано моей матери. Она полновластная хозяйка обоих дворов, хранительница семейного очага. Совсем молоденькой вошла она в семью наших дедов-кочевников и потом свято чтила их память, управляя семьями по всей справедливости. В ауле с ней считались, как с самой почтенной, совестливой и умудренной опытом хозяйкой. Всем в доме ведала мать. Отца, по правде говоря, жители аила не признавали главой семьи. Не раз приходилось слышать, как люди по какому-либо поводу говорили: «Э-э, да ты лучше не иди к устаке, - так почтительно у нас называют мастеровых людей, - он только знает, что свой топор. У них старшая мать всему голова – вот к ней и иди, так оно вернее будет...»

Надо сказать, что я, несмотря на свою молодость, частенько вмешивался в хозяйственные дела. Это было возможно только потому, что старшие братья ушли воевать. И меня чаще в шутку, а порой и серьезно называли джигитом двух семей, защитником и кормильцем. Я гордился этим, и чувство ответственности не покидало меня. К тому же мать поощряла мою самостоятельность. Ей хотелось, чтобы я был хозяйственным и смекалистым, а не таким, как отец, который день-деньской молча строгает и пилит» («Джамиля», 1974:439: -440).

В авторском описании характера отца Сейита – устаке, перед читателем предстает образ нерешительного, замкнутого человека, который не способен решать даже самые обычные семейно-бытовые проблемы, а значит, такой мужчина в понимании кыргызов и не может считаться по-настоящему главой семейства. Напротив, мать Сейита автор наделяет больше мужскими качествами характера, в результате чего создается положительный образ героини: решительная, хозяйственная, почтенная, волевая женщина, с которой считаются в ауле и признают действительной главой семьи.

А самолюбию юного Сейита, от лица которого идет повествование, только льстит обращение взрослых к нему как к *джигиту*.

Героиня Чингиза Айтматова Джамиля из одноименной повести также наделена больше мужскими качествами характера (напористость, смелость, прямолинейность), что вызывает у читателя только симпатию к ней. Автор устами другой героини повести – свекрови Джамили - характеризует устоявшееся этикетное поведение большинства аильских невесток (стыдливость, немногословность, послушание) как не всегда искреннее. Многие из обладателей чисто женских качеств, по ее мнению, прикрываясь ложной скромностью, вежливостью, на самом деле являются неискренними, скрытными, распускают сплетни.

1) «...Билбейм, балким, жаштайынан атасы менен бирге ой-кырда жылкы айдашып, ат чапкылап жүрүп, өктөм өскөнбү, анын устүнө, жалгыз кыз бала экен, айтор, Жамийланын жүрүш-турушунда кандайдыр кайраттуулук, эркекке таандык мүнөз бар. Ар бир ишке шамдагай кириишип, башка келиндердей башым, белим дечү эмес. Анан өзү да бирөөлөргө жемин жегизбеген өжөр, айтышкан менен айтышып, тилдешкен менен тилдешип, ал тургай бир-эки жолу келиндер менен тытышканы да бар. Жан-жанындагы жеңе-желпилер: «Э, ботом, бул кандай тыкчыңдаган келин эле! Эшик төрдү көргөнүнө бир күн болбой жатып, тили менен тим эле буудай кууруйт!» - дегендерине апам: «Ошондою мейли! – деп, кайра жактай кетчү. – Келинибиз ошондой ачык-айрым, тайманбас... Адамдын ичи-койну ачыгы эле жакшы болот, сасыткылар кайра ошо тымпыгыйлардан чыгат» («Жамийла», 2008:197-198).// «Не знаю, чем объяснить, может оттого, что Джамиля с детства гоняла с отцом табуны – она у него была одна и за дочь и за сына, но в характере у нее проявлялись какие-то мужские черты, что-то резкое, а порой даже грубое. И работала Джамиля напористо, с мужской хваткой. С соседками ладить умела, но, если понапрасну задевали, никому не уступала в ругани, и бывали случаи, что и за волосы кое-кого таскала! Соседи не раз приходили жаловаться:

-Что это у вас за невестка такая? Без году неделя как переступила порог, а языком так и молотит! Ни тебе уважения, ни тебе стыдливости!

-Вот и хорошо, что она такая! Отвечала на это мать.- Невестка у нас любит правду в глаза говорить. Это лучше, чем скрытничать, да исподтишка жалить, а такие вот тихони – что протухшие яйца: снаружи чисто да гладко, а внутри – но заткни» («Джамиля», 1974:442-443).

2) Ал эми Жамийла келери менен биздин арабызда айырмаланды. Ырас, ал энелеринен ийменип, аларды сыйлачу, бирок айылдагы көпчүлүк келиндердей болуп, үн этпей башын жерге салып, же болбосо тескери карай көгөрүп сүйлөнбөй, өзү туура таап, айтам дегенин тартынбай айтып, ой-пикирин жашырчу эмес» («Жамийла», 198)// «А вот Джамиля с первых же дней, как пришла к нам, оказалась не такой, какой положено быть невестке. Правда, она уважала старших, слушалась их, но никогда не склоняла перед ними голову, зато и не язвила шепотком, отвернувшись в сторону, как другие молодухи. Она всегда прямо говорила то, что думала, и не боялась высказывать свои суждения» («Джамиля», 1974:443).

Как видим, свекровь ценила Джамилю за прямолинейность, открытость, бойкость, видя в ней себя в молодости, и «мечтала когда-нибудь поставить ее на свое место, сделать ее такой же властной хозяйкой, такой же байбиче, хранительницей семейного очага» («Джамиля», 1974:443). Однако она, как то подобает настоящей свекрови, не забывала и воспитывать свою невестку наставлениями о том, чтобы та берегла свою честь, а также объясняла ей суть женского счастья:

-Аллага шүгүр, тектүү, куттуу жерденсиң, балам. Ал да болсо сенин багың, ушуну билип жүр. Аял деген кудай этегинен айтып, үйүнө береке турса, башка эмнени тилемек эле. Мына, жыйган-тергенибизди биз чал-кемпир кошо алып кетмек белек... Кадыр-баркыңды сактасаң, энчиңе бакдөөлөт сактаганың ошол, балам! – деп эскерте турган («Жамийла», 2008:199). // -Благодари аллаха, дочь моя, - поучала мать Джамилю, - ты пришла в крепкий и благословенный дом. Это – твое счастье. Женское счастье – детей рожать да чтобы в семье достаток был. А у тебя, слава богу, останется все, что нажили мы, старики, в могилу ведь с собой не возьмем. Только счастье – оно живет у того, кто честь и совесть свою бережет. Помни об этом, соблюдай себя!..(«Джамиля», 1974:443)

Лингвокультурологический анализ гендерных оценок положительной и отрицательной характеристики речевого поведения на материале повестей Чингиза Айтматова позволил выявить как универсальные, так и специфические стереотипы мышления кыргызов: 1) мужской пол занимает в обществе более высокое положение, чем женщина; 2) главой семьи должен быть мужчина, жена –хранительница домашнего очага, должна подчиняться мужу; 3) рождение мальчиков предпочтительнее, чем девочек; 4) мужские качества, приписываемые женщинам, чаще положительно характеризуют их, тогда как женские качества, приписываемые мужчинам, всегда являются отрицательной характеристикой мужского пола. Данные примеры свидетельствует о патриархальной устроенности кыргызской семьи.

Литература

1. Исмагулова Г. К. Лингвокультурологический аспект гендерных отношений: сопоставительный аспект (на материале русского, английского и казахского языков). Автореф. диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. –Тюмень, 2005. -23 с.

2. Маслова В. А. Лингвокультурология: Уч. пособие для студ. Высш. Учеб.заведений. – 2-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. -208 с.

3. Чингиз.Айтматов. Повести и рассказы. –Ф.: Кыргызстан, 1974.-620 с.

4. Чыңгыз Айтматов. чыгармаларынын жыйнагы: 1-том. Повесттер, ангемелер. /Түз. А.Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. -380 б.

Сыдыкова Ч.Т.,
Кыргызско-Турецкий университет «Манас»

ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В КЫРГЫЗСКОМ РЕЧЕВОМ ПОВЕДЕНИИ

(на материале повестей Чингиза Айтматова)

Речевое поведение гендеров строится на базе исторически сложившихся стереотипов, зафиксированных в языке. Гендерные стереотипы – это система представлений о том, как должны вести себя мужчина и женщина (В. Маслова, 2004:125). Под речевым поведением понимается весь комплекс отношений, включенных в коммуникативный акт, то есть вербальная и невербальная информация, паралингвистические факторы, а также место и время речевого акта, обстановка, в которой разыгрывается речевой акт и т.д. (А. Супрун, 1996).

В языке зафиксирована патриархальная установка, согласно закрепившимся стереотипам, мужчине отводится главенствующая роль в семье, женщина по отношению к мужчине находится в подчиненном положении в обществе. В данной статье мы рассмотрим отражение гендерных различий в художественной литературе. Для проведения лингвокультурологического анализа обратимся к повестям Чингиза Айтматова, которые были написаны на кыргызском языке и к их русскоязычным переводам («Лицом к лицу», 1958 г., перевод А. Дроздова; «Джамиля», 1958 г., перевод А.Дмитриевой; «Материнское поле», 1963 г., авторский перевод).

Для кыргызского этнического мышления так же характерно возвеличивание, почитание мужского пола, это отразилось как в вербальном (в пословицах и поговорках, во фразеологизмах и т.д.), так и в невербальном поведении народа (мужчина первым начинает какое-либо действие: входит в помещение, начинает трапезу и т.д.). Такое стереотипное мышление кыргызов можем пронаблюдать и через речевое поведение персонажей повестей Чингиза Айтматова.

1) *-Мейли, качкын болсо качкындыр, алтын башы аман болсо болду! – деп камыр жууруп жатып өзүн өзү жооткотот.- Эркек деген кандай кылса өзү билет* («Бетме-бет»:2008:114).

«Пусть он дезертир, пусть! – утешает она себя, раскатывая на доске тесто. - Мужчина знает, как ему поступать, - утешает она себя, раскатывая на доске тесто («Лицом к лицу», 1974:403).

Так, в приведенной выше речевой ситуации мы выделили часто употребляющееся в речи женщин выражение: «эркек кандай кылса өзү билет» («мужчина сам знает, как ему поступать»). Данное выражение поучает женский пол поддерживать поступок мужчины, не упрекать его, не вмешиваться в мужское решение дела. Вот и героиня повести «Лицом к лицу» Сейде – обычная кыргызская женщина из глубинки, любящая и верная жена, которая, для успокоения своей совести, ищет оправдание дезертирству мужа. В ее понимании поддерживать мужа – значит выполнять свой долг. А из следующих примеров мы можем судить о значимости мужчины в обществе.

2) *Арабалар жүктөлүп бүтүп, жуп жөнөрдө гана, ал бер жакка көзүн кымтый коюп, Данияра айтты:*

-Ай, ким, Данияр белен? Карааның эркек эмеспи, жол башта!-деди («Жамийла», 2008:212).

Потом, когда брички были нагружены, и мы взяли вожжи в руки, Джамиля, лукаво подмигнув, сказала сквозь смех:

- Эй ты, как тебя, Данияр, что ли? Ты же мужчина с виду, давай первым открывай путь! («Джамиля», 1974: 454)

3) *Ырдап келе жатып, Жамийла бир убакта алдыда бара жаткан Данияра кыйкырды:*

- Ой, сустайган неме, ырдап койсон болбойбу? Жигитсиңби өзүң же өлүксүңбү? («Жамийла», 2008:224)

...Но вдруг она (Джамиля) *оборвала песню и крикнула Данияру: -Эй ты, Данияр, спел бы хоть что-нибудь! Джигит ты или кто*? («Джамиля», 1974:461)

4) *Арадан көп өтпөй Садык үйгө кайтып келди. Чынын айтканда, сыртынан сыр байкатпаганы менен ал абдан эле намыстанып, ич купту болуп жүрдү. Ырас, Осмондор менен ичкилик үстүндө отурганда оозун көптүргөнү бар:*

-Атасынын көрү, кетсе кеткени! Жол-жолдо самсып жүрүп, акыры бир жерде ачтан тороет да! Катын деген азыр толуп жатат, четинен чертмей... Алтын баштуу катындан, бака баштуу эр артык... («Жамийла», 2008:256).

Вскоре вернулся Садык. Он, конечно, горевал, хотя и говорил по пьянке Осмону:

- Ушла – туда ей и дорога. Подохнет где-нибудь. А на наш век баб хватит. Даже золотоволосая баба не стоит самого что ни на есть никудышнего парня («Джамиля», 1974:479-480).

В русскоязычных переводах повестей Чингиза Айтматова анализируемое специфическое речевое поведение кыргызов (гендерное превосходство мужского пола над женским) транслируется способами приближенного перевода, с частичным опущением (1 пример), или с добавлением информации (2 и 3 примеры), а также комбинированным способом: калькированием, приближенным переводом, опущением (4 пример).

Выделенные нами выражения являются подтверждением того факта, что у кыргызов в обществе (не только в семье) мужчина по отношению к женщине занимает главенствующее положение, соответственно он должен проявлять такие качества характера, как решительность, храбрость, волю, силу, находчивость, а проявление малодушия, нерешительности, стеснения являются у окружающих поводом для насмешек. Но в любом случае, предпочтение отдается всегда мужчине, а женщина, несмотря на свои достоинства, в обществе будет занимать второе место (приветствуют первым мужчину, затем женщину, к еде первым прикасается мужчина и т.д.). У кыргызов, как и у многих других народов, значимость мужского пола (например, предпочтение в семье отдается рождению мальчиков, чем девочек) связана с универсальными характеристиками качеств мужского пола, для которого в обществе отводятся следующие роли: продолжатель рода, кормилец, защитник, воин, добытчик. Традиционно женщина в семье выполняет роль хранительницы домашнего очага: верной жены, спутницы мужа, заботливой матери. Своеобразие кыргызского этнического мышления по отношению к мужскому и женскому полу заключается в следующем: у кыргызов только мужской пол (сын) может быть настоящим продолжателем рода, а женский пол (дочь) считается «чужим членом семьи» (кыз башканын бүлөсү), «временной гостьей» в своей семье (кыз – мейман). Ведь дочь, выйдя замуж, покинет отчий дом, продолжит чужой род. У кыргызов даже существует шуточная пословица, в которой говорится, что внуки со стороны дочери не такие близкие: «жээн эл болбойт, желке тас болбойт». Патриархальность кыргызов проявляется и в особом воспитании мужского пола: поименное знание своего рода до 7 колена, приобщение сыновей к своему роду, поддерживание родства, взаимопомощь.

На патриархальное устройство кыргызской семьи указывает применение табу в речи замужних женщин: по кыргызскому обычаю невестка не может обратиться к родственникам мужа прямо по имени, а использует другие слова-замены имени (эвфемизмы), характеризующие, например, его внешность, указывающие на родственный статус, возраст, пол человека, его профессию и т.д. Речевое избегание прямого называния родственников по имени называется в кыргызской культуре «тергөө», «тергеме». У К. Юдахина «тергеме» трактуется как этническое слово, употребляемое женщинами вместо запретного для них [К.Юдахин, 1985:228]. Такое этикетное речевое поведение является своего рода проявлением вежливости, почитанием стороны мужа. В повестях Ч. Айтматова указанное выше специфическое речевое поведение кыргызов отражается в следующих отрывках:

1) *-Энемдин баласы! Энемдин баласы! – деди ал кысталып шыбыраган ун менен, анан чыдай албай кетип, «Ысмайыл» -деп өз атынан айтып кубанганынан балактап ыйлап жиберди («Бетме-бет», 2008:111).*

- Сын свекрови! Сын моей свекрови! – сдавленным шепотом выговорила она по привычке и, уже больше не в силах сдерживаться, назвала его по имени: « Исмаил!» («Лицом к лицу», 1974:400).

В первом примере речевого избегания прямое имя заменено терминами родства «энемдин баласы». В переводе данного отрывка речевое избегание дается способом частичного калькирования *«сын свекрови»*, с заменой термина родства «эне»/ «мать» на «свекровь».

2) Жамийла женемди мен да чын ниетимден жакшы көрчүмүн: бир жагы женем, бир жагы, - ал менден азыраак эле улуу, тең курбу сыяктуу эле. Ал дагы мени «кичине бала» - деп, инисиндей эркелетет («Жамийла»,2008: 194).

Я горячо любил Джамилю. И она любила меня. Мы очень дружили, но не смели друг друга называть по имени. Будь мы из разных семей, я бы, конечно, звал ее Джамиля. Но я называл ее «джене», как жену старшего брата, а она меня «кичине бала» - маленьким мальчиком, хотя я вовсе не был маленьким и разница у нас в годах совсем невелика. Но так уж заведено в аилах: невестки называют младших братьев мужа «кичине бала» или «мой кайни («Джамиля», 1974:439).

В русскоязычном переводе примера (2) речевое избегание называния прямого имени заменено выражением, характеризующим возраст, пол: «кичине бала». Кроме того, автор перевода специфическую для русскоязычного читателя кыргызскую языковую реалию объясняет в самом тексте и добавляет другой вариант речевого избегания – термин родства « мой кайни». (Здесь хотелось бы отметить, что кыргызские женщины чаще всего в качестве «тергеме» используют обозначения, указывающие на родство). В переводе на русский язык данной речевой реалии были использованы способы транслитерации «кичине бала» (побуквенное воспроизведение кыргызской реалии», добавления информации (кыргызской реалии «мой кайни») и способ описания вышеназванной специфики речевого этикета.

3) «Мугалим бала поюздан түшкөндө, сен унчукпай тур, эне. Мени таануур бекен? – деп, анан туруп, - жок, эне, мен артынан барып, мугалим баланын көзүнөн басып калайын, кантер экен, ой бул ким өзү деп, чочуп кетер бекен!» - деп кулуп жатты. Ай, Алиманым ай, ай келиним ай, сенчелик күйөөсүн сүйгөн аял болду бекен? Мени билбейт деп келе жаттыбы, өзү деле акыры сырын алдыртып койбодубу («Саманчынын жолу», 2008: 152).

«Алиман не умолкала всю дорогу. То она просила меня молчать, когда сойдет с поезда Маселбек, не говорить о ней: узнает он ее или нет? То собиралась незаметно подойти к Маселбеку сзади и закрыть ему глаза: что скажет он, перепугается, наверно, скажет, кто это еще здесь с шутками глупыми? И сама смеялась, хохотала над своими придумками. Эх, Алиман, невестушка моя сердечная! Неужто, думала она, что не догадываюсь я, почему она вела себя так» («Материнское поле», 1974:148).

В авторском переводе на русский язык данного отрывка со специфичным «речевым избеганием» прямая речь заменена косвенной, что позволило автору перевода избежать разъяснения речевой специфики поведения – табу и эвфемизации речи кыргызской замужней женщины. В кыргызском варианте повести героиня при разговоре со свекровью называет своего младшего деверя не по имени, а по профессии «Мугалим бала», в переводе же называется имя – Масалбек, так как повествование ведется от лица матери Масалбека, которая косвенно воспроизводит речь своей невестки Алиман. В данном случае для русскоязычного читателя частично потеряна культурная информация, характерная для кыргызской ментальности.

Лингвокультурологический анализ гендерных различий в кыргызском речевом поведении на материале повестей Чингиза Айтматова позволил выявить как универсальные, так и специфические стереотипы мышления кыргызов: 1) мужской пол занимает в обществе более высокое положение, чем женщина; 2) в семейных отношениях главенствующее положение должен занимать мужчина, жена должна подчиняться мужу, уважать его родственников (табу, эвфемизация речи); 3) мужские качества, приписываемые женщинам, чаще положительно характеризуют их, тогда как женские качества, приписываемые мужчинам, всегда являются отрицательной характеристикой мужского пола. Данные примеры свидетельствует об особом положении мужчины в кыргызском обществе по отношению к женщине (глава семьи, продолжатель рода, защитник, кормилец и т.д.), о патриархальной устроснности кыргызской семьи (почитание женой родственников мужа), для определения по речи статуса женщины в обществе (замужняя/ незамужняя), для разграничения на «своих» и «чужих» (дочь/невестка).

Литература

1. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студ. Высш. Учеб.заведений. – 2-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. -208 с.

2. Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности. – Минск, 1996.

3. Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии: Учебное пособие / Под ред. В.Д.Бондалетова. –М.: Флинта: Наука, 2004.- 184 с.

4. Юдахин К. Кыргызско-русский словарь. - 1985. –С.228.

5. Чингиз Айтматов. Повести и рассказы. –Ф.: Кыргызстан, 1974.-620 с.

6. Чынгыз Айтматов. чыгармаларынын жыйнагы: 1-том. Повесттер, ангемелер. /Түз. А. Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. -380 б.

7. Чынгыз Айтматов. чыгармаларынын жыйнагы: 2-том. Повесттер, ангемелер. / Түз. А. Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. -432 б.

Altun Zafer,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СО ЗНАЧЕНИЕМ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЧЕЛОВЕКА В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Deyimler, dilin öyle bir parçasıdır ki, milli ruhu, milli vasfı ve ulus olmanın özelliklerini yansıtır. Toplumların ahlaki değerleri, örf-adetleri, inançları, kısacası yaşam tarzları deyimlerde barınır. Deyimler bir dilin kimliği niteliğindedir. İnsanlar eskiden beri konuşmalarını daha renkli ve etkileyici kılmak adına mecazi sözcükler kullanmışlardır. Bu çalışmamda Türkçedeki insan karakteriyle ilgili bazı deyimleri ele aldım. İncelemiş olduğum bu deyimlerde insanın olumlu ve olumsuz karakter özelliklerinin bazı

hayvanlarla benzer özelliklere sahip olduğunu gördüm. Bunun dışında insanın psikolojik durumu, ahlaki durumu ve moral durumu ile ilgili insan karakterini yansıtan deyimleri inceledim.

Sonuç olarak; deyimlerin içeriğinde, ait olduğu toplumun tarihi izini, varlığını ve yapısını, ülkenin coğrafi konumundan, toplumsal politik yapısından, dini sisteminden, ahlaki ve yaşam tarzından vb. konulardan kaynaklanan her şeyi bulmak mümkündür.

ANAHTAR KELİMELER

Turkce, deyim, inceleme, anlam ozellikleri.

Исламская религия приказывает быть чистыми. Из-за того что свинья очень грязное животное и питается грязью, в исламской религии запрещается употребление в пищу и использование ее шерсти, считая это грехом.

Domuz gibi yemek (içmek) (кушать как свинья) кушать неаккуратно, грубо, обжираться. İnsanın çok yemesi kendisi için zararlıdır. Bir şey yerken çevreyi kirletmek de kötü bir alışkanlıktır. Bundan dolayı insanların olumsuz davranışları ya da karakterleri pis bir hayvan olan domuza benzetilmiştir.

Чрезмерное обжорство вредно для самого человека. Сорить вокруг себя во время еды очень плохая привычка. Поэтому отрицательное отношение человека или характер сравнивают с грязной свиньей.

Domuz gibi yiyorsun müthiş iştahın var. (кушаешь, как свинья у тебя очень хороший аппетит).

Domuzdan kıl çekmek (сорвать от свиньи волос) cimri olup sevilmeyen zengin kimselerden az da olsa bir seyler alabilmenin faydalarına dikkat çeken deyim.

Получить хоть какую-нибудь пользу от очень жадного, богатого и ненавистного человека.

Hem beş kuruş vermekle varlıkları tükenmez ki. *Domuzdan kıl çekmiş* gibi bir şey.

Богатство не исчерпается если подать какие-то копейки. Это все равно что сорвать волос со свиньи.

Domuzluğu tutmak (упрямиться) Свинья в Турецкой культуре очень упрямое животное. Делайте что хотите, вы не сможете изменить её характер и поведение. В этом фразеологизме отрицательное отношение человека сравнивают со свиньей.

Arkasını bana döndü. Bu gece ya çok uykusu vardı, *domuzluğu tutmuştu* gene.

Повернулся спиной ко мне. Этой ночью очень хотел спать и поэтому заупрямился как свинья.

Domuz deresinden post olmaz, eski dusman dost olmaz: (из кожи свиньи шкуры не бывает, заклятый враг не станет другом)

Исламская религия запрещает сидеть и читать намаз на свиной коже, так как это грех. Нельзя доверять и считать другом старого врага, сколько бы он не проявлял близкого отношения.

Турецкие народы и до исламской религии не разводили свиней и не потребляли её мясо в пищу

Турецкие народы раньше вели кочевой образ жизни. Основными занятиями были скотоводство и охота. Поэтому дикие козы в социальной жизни Турецких народов, были основной дичью, впоследствии коз приручили и стали разводить для получения молока и мяса. Приручить диких коз, так как они очень упрямые животные. Поговорка «упрямиться, как свинья» которая несет похожее значение с поговоркой «упрямый, как козел» употребляются при сравнении отрицательного отношения человека с плохим поведением тех животных.

Keçi gibi inatçı («упрямый, как козел») упрямый, настойчивый.

Keçi gibi inatçı ne yaparsanız yapın kararından asla vazgeçiremezsiniz.

Он упрямый, как козел. Делайте, что хотите; вы никак не сможете заставить его отказаться от решения.

Бараны занимают важное место в социальной и культурной жизни Турецких народов. Потому что их использовали в формировании экономики. Лошади и бараны всегда были в Турецкой культуре. Характер поведения барана совсем не похож на коз. Баран не такой упрямый, как козел; наоборот очень послушное животное. Фразеологизм «как ягненок» используется в положительном смысле и характеризует тихого и послушного человека.

O kuzu gibi bir insandə. Hiз kimsenin iюine karэюmazdə.

Он тихий, как ягненок. Никогда не вмешивается в чужие дела.

Лев в Турецкой культуре занимает важное место. В Турецкой культуре львы символизируют силу, Турков и Турецкий род. Поэтому голову льва использовали во флагах и гербе в качестве символа.

Найденный в мавзолее Ататюрка «Асланлы йол» был построен по той же философии. 24 льва, которые находятся в Асланлы йол, символизируют Турецкий род. То, что львы в Асланлы йол находятся парами, показывает единство и сплоченность народа. То, что львы лежат, показывает большую силу и любовь к миру.

Лев, скалящий зубы, показывает готовность к защите и силу сопротивления к любому нападению.

MAVİ *ASLANLAR*: *Aslan*'ın *Türk kültüründe*... - İstanbul ...

https://www.facebook.com/permalink. php?id =129213517142877...22.05.2014.

Aslan gibi (как лев) (Erkekler iзin) Boylu boslu, gьzlь kuvvetli, yakэюэklэ. Для высоких, хорошо сложенных, сильных и красивых мужчин.

Aslan gibi delikanlэ, yapamayacarэ bir iю yoktur.

Парень, как лев; нет такого дела, которое он не смог бы сделать.

Aslan kesilmek (быть как лев)

1. Быть храбрым и сильным как лев. 2. Показывать себя сильным, агрессивным и нападающим даже если он на самом деле не такой, чтобы испугать, удивить и ввести в заблуждение кого-то.

Aslan sьtь emmiю (пить молоко льва) (Daha зok delikanlэlar iзin) Cesur, kahraman gьzlь. В основном говорится о молодых людях, храбрых и сильных героях.

Aslan yьrekli (львиное сердце) Зok cesur, hiзbir юeyden korkmayan. Очень храбрый, который ничего не боится.

В Турецком языке фразеологизмы, сравнивающие характер человека со львом, используются в положительных значениях. Храбрость и бесстрашие льва показывает внутреннюю сильную волю человека, а мощь льва- внешнюю силу человека. Когда матери хвалят и показывают свою гордость за своих детей, они часто используют слово «лев».

Образы «кролик» и «заяц» воспринимаются одинаково в турецкой культуре. Зайцы в противоположность львам пугливые и трусливые животные. Любая мелочь может их испугать. Это характерно для природы зайцев. В Турецких народах *Tavşan yürekli* (заячье сердце) символ трусости и пугливости человека.

Он труслив, как заяц.

В Турецких народов лошади занимает важное место. Они оказывали большое влияние на основы кочевой культуры. Лошади были важны для Турецких народов, как верблюды для арабов.

В Турецких сказаниях лошади были настолько быстры, что могли в мгновении ока преодолевать большие расстояния. У каждого из них было свое имя. Турецкие народы верили что сила лошади идет от Аллаха (бога). В рассказах лошадь была верной опорой героя. Герой не мог совершить подвиг без своей лошади. В Турецких народах лошадь умное, способное предчувствовать некоторые опасности, животное.

Лошадь для Турецких народов занимала важное место при завоевании новых земель и в социальной жизни. Герой никогда не разлучался со своей лошадью, не забывал её и всегда упоминал её в своих молитвах.

PDF]*Türk Destanlarında Tipler ve Motifler* turkoloji.cu.edu.tr/.../mehmet_yardimci_destan_tipler_motifler.pdf 22.05.2014

Atı eşkin, kılıcı keskin (быстрая лошадь,острый меч) Her bakımdan güçlü, istediğini yapabilir. Со всех сторон сильный, добивающийся своих целей.

At gibi (как конь) iriyarı (могучий, как конь)

Приветливое лицо и красноречие- два самых важных фактора во влиянии на внутренний мир и психологию человека. Приветливое лицо и красноречие способствуют устранению негатива и распространению позитивной энергии вокруг нас. Подобно тому, как льды тают под солнечными лучами, так и жестокие сердца тают перед приветливым лицом и красноречием. Если человек приветлив и красноречив, нет таких дверей, которые не открылись бы перед ним. Такие люди всегда успешны в семейных, дружеских и других социальных отношениях; они всеми любимы и уважаемы.

В Великой Исламской религии имеет большое значение приветливое лицо и красноречие. Относительно этой темы наш Пророк (Мухаммед Мустафа) говорил:

1. Если верующий человек перед другим стоит с мрачным лицом, ангелы проклинают его.

2. Доброту ждите от приветливых людей.

3. Если вы просто улыбнулись, это равно тому, как вы дали милостыню нуждающемуся.

4. Улыбка при приветствии расценивается как большое благодеяние."

Приветливое лицо и красноречие имеют важное значение особенно для поддержания хороших отношений между супругами внутри семьи. Если супруги приветливы и красноречивы между собой, то это положительно повлияет на их детей и создает теплую и счастливую атмосферу в семье.

GULER YUZ VE *TATLI* DİL - Mustafa Erdoğmuş - Sebin Haber *www.sebinhaber.com/guler-yuz-ve-tatli-dil-133yy.htm26.05.2014* вот некоторые фразеологизмы, показывающие хорошее отношение и положительные черты характера человека:

Tatlı dilli «сладкоречистый» *güler yüzlü* (приветливый) *yumuşak yüzlü* «с мягким лицом» Чувства очень важны в положительном или отрицательном отражении духовного и психологического состояния человека. Негативные эмоции человека способствуют его самозащите и готовности к нападению. При помощи эмоций в разных обстоятельствах отражаются отношение, психологическое и духовное состояние или характер человека.

Deli olmak «сойти с ума» bir şeyden dolayı çok sinirlenmek.

Mektepte iken akşamları koşu yapardık... şazi koşuda beni geçemediği için deli olurdu.

Kafayı yemek «сойти с ума» çıldırmak, delirmek.

Ölecek olan benim dedi. Benim kafayı yemem lazım senin değil.

Çileden çıkmak «сойти с ума» sabredemez hale gelmek.

Sonra yağmur başlıyor ben de büsbütün çileden çıkıyorum.

Как фразеологизмы «приветливый» и «красноречивый» распространяют красоту и свет вокруг нас, так «сойти с ума» наоборот сеют мрак и неприятности.

Сейчас сделаем путешествие во внутренний мир человека. Всевышний все в мире создал парами, противоположными друг другу: день х ночь, холод х тепло, свет х темно, зима х лето. Также можно сказать и про внутренний мир человека: чистый х грязный, хороший х плохой, правильный х ложный.

Целью создания всего с противоположностями является возможность сопоставления. Страстное желание делает человека алчным, ревностным и эгоистичным. Если человек обуздает свое страстное желание, то он может делать такое хорошее и красивое отношение, как щедрость.

В книге Коране говорится делайте добро; те, кто сделает благие дела получит вознаграждение в этом мире и на том свете. Также говорится не делайте плохие дела; сделавший зло получит свое наказание. Добро и зло- это позитивные и негативные чувства внутри человека. Их невозможно увидеть или прикоснуться, потому что они нематериальны. Хорошие х плохие качества или черты характера можно понять по их речи и отношениям.

Следующие фразеологизмы о духовной красоте человека:

İyi kapli = temiz yürekli (добросердечный- чистое сердце) herkes için iyi şeyler düşünen kimse. Тот, кто думает обо всех с положительной стороны.

İyi kalpli, çevresindekileri mutlu kılmaktan zevk duyan, yardım sever, herkesin işine koşan birisiydi.

Добросердечный стремится всем помочь, сделать всех счастливыми.

Yardın sever = iyilik sever (отзывчивый-) herkese yardım eden kimse.

Тот, кто всем помогает.

Günümüzde sizin gibi yardım sever insanlar çok az.

В наше время очень мало таких отзывчивых людей, как вы.

Açık kalpli (yürekli) (с открытым сердцем) içi temiz, gizli yönü olmayan, düşündüğünü olduğu gibi söyleyen kimse. С чистой душой, без скрытых намерений, говорящий открыто все, что думает.

Tebrik ederim. Doğru sözlü ve *açık yüreklisiniz.*

Благодарю, Вы честный человек с открытым сердцем!

Alçak gönüllü (скромный) kibirsiz kimse. Не высокомерный человек.

İnsanı insan yapan vasıflardan biri de alçak gönüllü olmaktır.

Именно скромность делает человека человеком.

Kötü vasıflarını gösteren deyimler ise şunlardır:

Следующие фразеологизмы о плохих качествах человека.

Taş yürekli (каменное сердце) hiç acıma hissi taşımayan, merhametsiz. Человек не испытывающий ни жалости, ни сострадания.

Tas yurekli insanlar, çocukları hiç acımadan kurşuna dizdiler.

Люди с каменными сердцами, безжалостно расстреляли детей.

Yüreği katı (с жестоким сердцем) Acımasız. Безжалостный.

Onun gibi *katı yürekli* bir insan daha gormedim desem yeridir.

Уместно будет сказать, что я не видел человека с таким жестоким сердцем.

Allahtan korkmaz (бога не боится) Acımasız, insafsız, can yakıcı. Безжалостный, несправедливый, причиняющий страдания.

Boyle adamlar *Allah'tan korkmaz,* onlardan uzak dur.

Такие люди бога не боятся., держись от них подальше.

[PDF]**Türk Mitolojisinden Anadolu'ya Taşınan Kültür - Journal of ...** www.sosyalarastirmalar.com/cilt6/cilt6sayi27.../mandaloglu_mehmet.pdf

Одним из важнейших элементов основ государства являются нравственные ценности. Нравственные ценности часть веры и культуры нации. Если в обществе прочны нравственные ценности, то там есть такие понятия, как правдивость и честность. Если же они нарушены, то в этом обществе будут ложь и бесчестие.

Нравственный человек относится к другим хорошо и правильно. Правдивый человек с точки зрения нравственности не обманет другого правдивого человека. Безнравственный человек же может солгать, обмануть, ввести в заблуждение других.

Все религии мира призывают человека быть праведным, сказав, что лгать и обманывать нехорошо. Исламская религия из числа других больше всех уделяют важное значение правдивости. Исламская религия не только призывает к праведности, но и приказывает всех праведных к объединению.

Также исламская религия ненавидит лжецов и обман; так, как они рушат хорошие отношения и доверие между людьми, что является грехом.

Наш Любимый пророк всегда говорил о правде, желая, чтоб мы были праведными. Фразеологизмы, показывающие характер человека и его нравственные ценности, занимали важное место в жизни и в вере всех наций.

Musluman adam (мусульманин) Hak yemeyen, doğruluktan ayrılmayan, İslâm"ın emirlerine uyan kimse. Не покушающийся на права других, подчиняющийся законам Ислама.

Müslüman adam, başı daima dik olan adamdır. ×человек, который является мусульманином, с гордо поднятой головой.

İnsan evladı (дитя человеческоâ) İyi, anlayışlı, ahlâk sahibi insan. Хороший, понимающий человек, с высокой нравственностью.

İnsan evlâdı olmasaydı, tanımadığı birine onca yardım yapar mıydı? Оказал бы он помощь незнакомому человеку, если бы не был дитем человеческим?

Gonul eri (добросердечный) Açık yürekli, güvenilir, hoşgörüsü geniş, ehli dil (kimse). Человек с открытым сердцем, надежный, терпеливый, мягкий.

O ihtiyar adam tam bir gönül eriydi.

Тот пожилой человек был такой добросердечный.

İçi dışı bir (простодушный, ответственный) iki yüzlü davranmayan, düşündüğünü açıkça söyleyen, özü sözü bir olan. Не двуличный, говорящий прямо то, что думает; человек слова.

İçi dışı bir olan insanlara her zaman güvenebiliriz. Мы всегда можем довериться ответственному человеку.

Sozunun eri (человек слова)Verdiği sözü ne pahasına olursa olsun yerine getiren bir kişi olmak. Что бы ни случилось, он выполнит свое обещание.

Ona güvenin, o *sözünün eri* olan birisidir. Можете доверять ему, он- человек слова.

Как было приведено в примерах, нравственные ценности направляют характер человека в положительную сторону. Эти ценности делают человека правдивым, открытым, позитивно относящимся ко всем.

Безнравственность показывает отрицательные отношения. У безнравственного человека и характер плохой. Поэтому их никто не любит, не ценит и не доверяет. Также этот тип людей могут совершать постыдные поступки и не чувствовать при этом угрызений совести.

Ar damarı çatlamak; Utanç duyulacak şeyleri sıkılmadan yapmak, utanmayı bırakmak, yüzsüz olmak.

Ar damarı çatlamış bu adamdan ne umuyorsun anlamadım bir türlü.

Kanı bozuk; Soysuz, iğrenç işler yapmaktan geri durmayan.

Toplum bu *kanı bozuk* insanlardan temizlenmelidir.

Sutu bozuk; *Mayası bozuk,* kötü soydan gelen ve ahlâksızlık eden kimse.

Senin gibi *sütü bozuklara* selâm verilir mi?

Mayası bozuk; Karaktersiz, kötü yaradılışlı, aşağılık (kişi).

Şu *mayası bozuk* adamın çenesini kapayın, sesini duymak istemiyorum.

Литературы

1. Словарь русского языка: в 4-х томах. Т.1/ РАН, ин-т лингвистических исследований: /Под ред. А.П. Евгеньевой.-4-е изд, стер.-М, 199-800с.

2. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений/ Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В.Виноградова.-4-е изд., дополненное.-М.: ООО «ИТИ ТЕХНОЛОГИИ», 2003.-944с.

3. AKSAN, D., Türkçenin Sözvarlığı, 4. Baskı, Engin Yayınevi, Ekim 2006, Kızılay-Ankara.

4. AKSOY, Ö., A., Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Deyimler Sözlüğü 2, 1998, İnkılap Kitapevi, Yenibosna-İstanbul.

5. SARACBASI, M. E., Ornekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü, I. ve II. cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul-2010.

6. Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, I. ve II. cilt, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara-1998.

7. MAVİ ASLANLAR: Aslan'ın Türk kültüründe... - İstanbul ...https://www.facebook.com/permalink.php?id=129213517142877...22.05.2014.

8. PDF]Türk Destanlarında Tipler ve Motifler turkoloji.cu.edu.tr/.../mehmet_yardimci_destan_tipler_motifler.pdf 22.05.2014

9. GÜLER YÜZ VE TATLI DİL - Mustafa Erdoğmuş - Şebin Haber www.sebinhaber.com/guler-yuz-ve-tatli-dil-133yy.htm26.05.2014

10. [PDF] www.sosyalarastirmalar.com/cilt6/cilt6sayi27.../mandaloglu_mehmet.pdf

İlyas YETİMAKMAN
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi

KALİP SÖZLER OLARAK DEYIM VE ATASÖZLERININÇEVIRIDE EŞDEĞERLIĞI

A. S. PUŞKİN'İN ' Yüzbaşının Kızı – Капитанскаядочка 'Adlı Eserinin İki Farklı Çevirisinde Deyim ve Atasözlerinin Eşdeğerlikleri Üzerine Bir Analiz Çalışması

Translation is an activitywhich has beenlivingthroughoutcenturies, whichbuildsbridgesbetweenvariouscivilizations,differentcommunitiesbringingthemtogether, it is a tool of communicationwhichconnectseveryculturalvalueemerged in thehistoricalandsocialenvironment, andpeoplewhodon'tbelongtothisenvironment. Translationunfoldsthelinguisticrichness of languages, providesclearandexactmeaningduring oral andwrittentranslationintotargetlanguage. Since theTurkishlanguage has strongderivativesand an abilitytocombinewordsand form words, it ensures an easywaytofind a propertranslation in translationsfromotherlanguages. Proverbsthatareconsidered as vertebra of lexicon of anylanguage, andtheircontributiontoensureaccuratetranslation is huge. Inanalysis of equivalence in translation, it is importanttoprovideaccurateassessmentandcomparison of oneandthesameworktranslatedbytranslatorsintoonelanguage.

Bir Dilin Sözvarlığı

Günümüz Türkologlarından biri,Sözvarlığı terimini:'Bir dilin sözvarlığı denince; yalnızca, o dilin sözcüklerini değil, deyimlerinin, kalıp sözlerinin, atasözlerinin, terimlerinin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlarız.Aynı zamanda,sözvarlığı, o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti olarak düşünülmelidir.'[AKSAN, 2000, s. 7], şeklinde tanımlamaktadır.Yine O'nun ifadesiyle; 'Bir dildeki deyimler; dili konuşan toplumun anlatımdaki gücünü ve başarısını, benzetmeye ve nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli öğelerdir.Deyimler,belli bir durumu, oluşumu,insanların tutum ve davranışlarını, fiziksel ve ruhsal niteliklerinidile getiren kalıp sözlerdir' [AKSAN, 2000, s.31,172].Benzer şekilde, atasözleri de, edinilen tecrübelere dayanan; bir toplumun bilgeliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtankalıp sözlerdir [AKSAN, 2000, s.33].

Sözvarlığı Zenginliğinin Çeviriye Etkisi

Çeviri, 'bütün çağlarda karşımıza çıkanbir etkinlik, çeşitli uygarlıklar arasında köprü kuran, değişik toplumlardanbireyleri birbirine yaklaştıran, her tür kültürel değeri, içinde oluşturduğu tarihselve toplumsal çevrenin dışına taşıyan, o çevreden olmayan kişilerinyararlanmasına sunan, uygarlıklar arası bir iletişim ve bildirişim aracı' (VARDAR, 1981, s.173) olarak tanımlanabilir. Bir dilin sahip olduğu sözvarlığı zenginliği, diğer dillerden yapılan, sözlü ve yazılı çevirilerde kavramların daha açık ve kolay anlaşılır karşılık bulmasını sağlar. Türkçenin yapısından ileri gelen güçlü türetme ve birleştirme yeteneği, kavramlaştırmaları çoğunlukla somut nesnelere dayalı yapması ve de kendine has sözcük oluşturma kolaylığı sağlayan yapısıyla, diğer dünya dillerinden yapılan çevirilerde kolay karşılık bulma özelliğine sahiptir. Öte yandan,

Çeviri Eleştirisi derslerinde, aynı bir edebi eserin çok sayıda çevirmence yapılmış çeviri metinlerinin karşılaştırmalı analizi çok yönlü sağlıklı verilere ulaşmayı sağlamaktadır.

Çeviride Eşdeğerlik Kavramı

Eşdeğerlik, kaynak dil ile hedef dil arasında anlam bütünlüğünü sağlayacak şekilde söz öbeklerine karşılık gelen denk ya da tanımlayan ifadelerdir. 'Eşdeğerlik, kaynak dil ve hedef dil arasındaki veya iki dilin öğeleri arasındaki özel uyumu ifade eder.' [KÖKSAL 2005, s. 35]. Bir eşdeğerliğin sağlanabilmesi için çevirmenin her iki dilin kültürünü de 'yerinde yaşamış olması' ve çeviri için ele aldığı metnin göstergesini yorumlamış olması gerekir. Buna göre eşdeğerlik bir sözcüğün sadece sözlükteki karşılığı değildir. Ünlü Alman dilbilimciWerner KOLLER, çeviride beş eşdeğerlik türünden söz eder:Düzanlamsal eşdeğerlik, Yananlamsal eşdeğerlik, Metin türü gelenekleriyle ilgili eşdeğerlik, Dil kullanım eşdeğerliği, Biçimsel eşdeğerlik

Bu eşdeğerlikler her zaman ve kesinlikle iki metnin doğasına, kullanım amaçlarına, iki halkın kültürü arasında bulunan ilişkilere, onların ahlaksal, duygusal ve bilgi düzeyine bağlıdır. Buna göre, kaynak dilde kullanılan bir sözcüğün karşılığı hedef dilde her durumda aynı sözcük değildir. Eşdeğerliği belirleyen sözcüğün daha çok kullanım amacına bağlıdır. Bu çalışmada eşdeğerlik kavramı üç ana başlıkta ele alınacaktır.

1. Dil Tercihi Bakımından Eşdeğerlik

Sözcük ve anlam düzeyindeki sorunlar

Sözcük düzeyindeki eşdeğerlik o sözcüğün sözlükteki karşılığı değildir. ' Sözcük dağarcığını ilgilendiren sorunların iyi bir sözlükle çözülebileceği düşünülse bile bu sorunların hiç de zannedildiği kadar basit olmadığı bir gerçektir.' [KÖKSAL2005, s. 37]. Eşdeğerlik sorununu tek bir sözlükle çözmek mümkün olsaydı, çevirmen olabilmek için sözlükleryeterli olurdu.'Sorunun ikinci yönü ise, sözlükteki çoğu sözcüğün çeşitli şekillerde ve çeşitli terimlerle tanımlanmasıdır' [KÖKSAL 2005, s. 37]. Bu yüzden de sözcüğün ne amaçla kullanıldığı incelenmelidir. ' BAŞKAN, çevirideki tuzaklardan bahsederken sözcüklerin içeriğinin kişiden kişiye ve toplumdan topluma değişeceğini ve bazı sözcüklerin çok anlamlı olması nedeniyle belirsizliğe neden olacağını belirtmektedir.' [KÖKSAL 2005, s. 38]. Kültürel altyapı bu aşamada devreye girmektedir ve çevirmene rehberlik etmektedir.

Başka bir sorun da, sözcük boyutunda çok anlamlı ifadelerdir. 'Çevirmenin hedef metni oluştururken kaynak metindeki çok anlamlı ifadelerin anlam boyutlarını her zaman göz önünde tutması gerekir. Çok anlamlı ifadelerden aktarılmak istenilmeyen seçildiğinde yazarın iletmek istediği mesaj iletilmeyecek ve bu da anlamın bozulmasına yol açacaktır. ' Çevirmenin aynı şekilde kaynak metindeki tek anlamlı bir sözcük için çeviride çokanlamlı bir sözcük kullanması da kabul edilebilir bir yaklaşım değildir.' [GÜLMÜŞ 2005, s. 118]. Böyle bir durumda ise hedef metin okuyucusumetnin anlamını kavramakta zorlanabilir ve metin kalitesinde düşüş yaşanır.

Sözcük oyunlarının çevirisi tamamen çevirmene yüklenen bir sorumluluktur.' Sözcük oyunlarının çeviri başarısı çevirmenin özgün metnin iletisine duyarlı yaklaşması, sözcük oyununun metnin bütünlüğü içindeki anlamsal ve işlevsel özünü doğru çözümlemesi ve bir sonraki aşamada anlamsal ve işlevsel eşdeğerliğini hedef dilde yeniden oluşturabilme becerisine bağlıdır.' [GÜLMÜŞ 2005, s. 121].

2. Düzanlamsal ve Yananlamsal Eşdeğerlik

Düz anlam, merkezi anlam olarak tanımlanabilir ' Düzanlamsal eşdeğerlik, bir metnin doğrudan doğruya nesnel konusuyla, metin dışı göndergesel anlamıyla ilgilidir.' [GÖKTÜRK2000:60]. Yan anlam ise, ilk bakışta fark edilmeyen ve kendi merkezi anlamının dışında farklı bir anlam taşıyan sözcüktür. ' Bu anlamlar bizim sözkonusu sözcüğün ya da söz öbeğinin gönderim yaptığı şeye karşı duygularımızı ve tutumlarımızı gösterir ve buna yan anlam denir.' [KÖKSAL 2005, s. 39]. Düzanlamsal alandaki çevrilebilirlik karşısında, tek dilli yan anlamsal değerlerin ya da dilin estetik ağırlığının fonksiyonunda neredeyse çevrilebilirlik mümkün değildir. Yan anlamsal değerlerin çevrilebilirliğinin mümkün olması için hem kaynak dilin hem de hedef dilin iyi bilinmesi şarttır.

3. Mecaz Anlamlar, Deyimler ve Atasözleri

Her dilin kendine özgü atasözleri, deyimleri ve mecaz anlamda kullanılan sözcükleri vardır. Bunların sağlıklı bir şekilde çevrilebilmesi için hedef dilin iyi bilinmesi gerekmektedir. Metinlerin metin içi bileşenlerinin, mecaz anlatımların çevirisinde göz önüne alınmazsa, karakterlerin tamamen değişebileceğini öne sürülmektedir. Mecazi anlatımların gerekli şekilde çevrilememesi halinde ortaya anlamsal ve iletişimsel sorunların çıkması muhtemeldir.

'Mecazi anlamda bir eşdeğerlik, özellikle deyimlerin bir dilden başka bir dile çevirisinde gözetilmeyi gerektirir.' [GÖKTÜRK 2000, s. 55]. 'Deyimin deyimle çevrilmesi, özellikle anlam eşdeğerliğini kullanım sıklığı açısından eşdeğerlikle eşleştirmek zordur. ' [KÖKSAL 2005, s. 44]. Bu yüzden de hedef dilde, kaynak dilde kullanılmış deyime karşılık gelen başka bir deyimi kullanmak uygun olur.

Atasözlerinde ise durum daha da zordur. ' Atasözlerinin birebir çevirisi kültür bağlantılı oldukları için hedef dilin okuyucusuna bir anlam ifade etmeyebilir. Atasözlerinin birebir çevirisi yerine hedef dilde kullanılan ve kaynak dil ile aynı anlamı veren atasözlerinin kullanılması gerekmektedir.KÖKSAL'a göre birçok dilde bazı atasözlerine birebir karşılık gelen atasözleri vardır. Türkçedeki bazı atasözlerinin Rusçada dil birimleri ve anlam bakımından birebir karşılıkları bulunmaktadır: ***Dikensiz gül olmaz.****(Петрозыбезшипов),* ***Ne ekersen onu biçersin.*** *(Что посеешь, то и пожнёшь),* ***Vakit nakittir.*** *(Время – деньги),* ***Ateş olmayan yerden duman çıkmaz.****(Нетдымабезогня),* ***Dilin kemiği yoktur.*** *(Языкбезкостей).*

Eserde Geçen Atasözlerinin Türkçe Karşılıkları ve Çevirmenlerin Kendi Tercihleri Paralelinde Eşdeğerlikleri

Çeviride güçlü bir metin oluşturmada, deyim ve atasözlerinin doğru karşılıklarıyla çevirisi, çeviri etkinliği bakımındançok önemlidir. Atasözlerinin doğru çevirisi, ait oldukları kültürü daha iyi kavramamızı sağlamaktadır. Çünkü atasözleri tamamlanmış ve genelde mecaz anlam ifade eden sözterkipleridir:

1. Семьбед, одинответ.- Bir musibet bin nasihattan yeğdir. (Bir kişinin, olası riskleri bildiği halde bir şeyin üzerine gitmesi durumunda söylenir).***Ataol Behramoğlu:*** *Yok* ***Mustafa Bahar:*** *Yok*

2. Берегиплатьеснову, а честьсмолоду.– Gençken şerefine söz getirme. Gençlerin, şeref ve adını değerli bilmesi ve iyi sıfatlarla anılmayı hedeflemesi öğütlenmektedir.***Ataol Behramoğlu:*** *Elbiseni yeniyken, şerefini gençken koru.* ***Mustafa Bahar:*** *Elbiseni yeniyken, şerefini de gençken koru!*

3. Нагрехмастеранет.– İnsan beşer, bazen şaşar. Hatasız kul olmaz. Her insan hata yapabilir. Her insanın başına felaketler ve türlü olumsuzluklar gelebilir.***Ataol Behramoğlu:*** *Bir iştir olmuş bir kere.* ***Mustafa Bahar:*** *Ölen ölmüş, başını alıp çekip gitmiş...*

4. Браньнаворотуневиснет.– Kem söz sahibinindir. İt ürür kervan yürür. Kötü, kırıcı sözler, küfürler unutulurlar, bunlara karşı sabretmek gerekir. ***Ataol Behramoğlu:*** *Küfür dediğin avlu kapısına asılmaz ya!* ***Mustafa Bahar:*** *Felaket olmadı ya?*

5. Худоймирлучшедобройссоры. – En kötü barış en iyi kavgadan yeğdir.***Ataol Behramoğlu:*** *Barışın kötüsü kavganın iyisine yeğdir.* ***Mustafa Bahar:*** *Kötü barış iyi kavgadan daha iyidir.*

6. Конь и о четырехногах, даспотыкается. - İmam bile okurken yanılır. Hatasız / kusursuz kul olmaz.***Ataol Behramoğlu:*** *At bile dört ayaklı olmasına rağmen, tökezler.* ***Mustafa Bahar:*** *At dört ayaklı olduğu halde, arada ayağı sürçmez mi?*

7. Господьневыдаст, свиньянесъест!- Allah'tan umut kesilmez. Kör kurdun rızkını Allah gönderir. Her şey yoluna girecek. Her şeyin güzel biteceğine, zor ve riskli durumlardan çıkış yolunun bulunacağına, hiç tasalanmadan emin olma durumunu anlatır.***Ataol Behramoğlu:*** *YokMustafa Bahar: Yok*

8. Незваныйгостьхужетатарина.- Tarihteki ' Tatar-Moğol akınlarının yakıp yıkıcılığını dile getirmek üzere Rus halkının türetmiş olduğu bir kavram. Hazırlıksız yakalanıp eldeki avuçtakini de kaybetmek.Hazırlıksız yakalanıp gelen misafiri gereği gibi ağırlayamamak.***Ataol Behramoğlu:*** *Çağrılmadık konuk Tatardan kötüdür.* ***Mustafa Bahar:*** *Davetsiz misafir, çapulcudan beter.*

9. Ктонипоп, тотбатька. - Kim ya da ne olursa olsun fark etmez.***Ataol Behramoğlu:*** *Fakat at binenin, kılıç kuşananın değil midir?* ***Mustafa Bahar:*** *Yalnız, bilir misin ki hayatta cesurlar daima başarı kazanmıştır?*

10. С лихойсобакихотьшерстиклок.- Cimriden kuruş koparsan kardır. Domuzdan bir kıl koparmak kardır. Birisinden çok şey alma imkanı yoksa, önemsiz de olsa küçük şeyler koparabilmek bile kar sayılır.***Ataol Behramoğlu:*** *Domuzdan bir kıl koparsan kardır.* ***Mustafa Bahar:*** *Domuzdan ne kadar kıl koparırsan, o kadar kazançlı sayılırsın...*

11. Долгплатежомкрасен.- İyiliğe iyilikle, kötülüğe kötülükle karşılıkverilir. Borç vermekle, yol yürümekle tükenir. İyilik edeniyilik bulur.***Ataol Behramoğlu:*** *İyilik eden, iyilik bulur, dedi.* ***Mustafa Bahar:*** *Borcumuzu iyi ödedik demek!*

12. Утровечерамудренее.- Sabahın şerri akşamın hayrından yeğdir. Aksamın hayrından sabahın şerri iyidir /yeğdir. Sabah ola hayır ola.***Ataol Behramoğlu:*** *Sabah ola, hayır ola.* ***Mustafa Bahar:*** *Sabah ola, hayır ola.*

13. Мирскаямолва- морскаяволна. - Elin ağzı torba değil ki çekip büzesin. Millette laf denizde dalga.***Ataol Behramoğlu:*** *Halkın ağzında laf, denizde dalga.****Mustafa Bahar:*** *Halkın ağzında sakız gibi laf, denizde kum gibi söylenti.*

Deyim ve Atasözlerini Eşdeğerleriyle Karşılayabilme Bakımından Yapılan İnceleme Sonucu Elde Edilen İstatistik Veri Tabloları:

A. S. PUŞKİN'in ' Yüzbaşının Kızı' adlı eserinin değişik tarihlerde farklı 2 çevirmen tarafından Türkçeye yapılan çevirilerinin, deyim ve atasözlerini eş değerlikleriyle karşılayabilme bakımından yapılan inceleme sonucu elde edilen istatistik veri tabloları:

A. Eserde Geçen Atasözlerinin Sayısal Tablosu

	A.BEHRA MOĞLU - 1972	M. BAHAR - 2005	fark
AA - Atasözü atasözüyle	3	2	
ALÇ - Atasözünün leksik çevirisi	1	2	
SSÇ - Sözcüğü sözcüğüne çeviri	6	3	
YÇ - Yanlış çeviri	1	4	
ÇA - Çevrilmemiş atasözü	2	2	

Eserde geçen toplam 13 adet atasözüne çevirmenlerce nasıl karşılık verildiğini gösteren tablo:

Sıra No	A.BEHRAMOĞLU - 1972	M. BAHAR– 2005
1	ÇA	ÇA
2	SSÇ	SSÇ
3	ALÇ	YÇ
4	SSÇ	ALÇ
5	SSÇ	SSÇ
6	SSÇ	SSÇ
7	ÇA	ÇA
8	SSÇ	ALÇ
9	YÇ	YÇ
10	AA	AA
11	AA	YÇ
12	AA	AA
13	SSÇ	YÇ

Eserde Geçen Deyimlerin Türkçe karşılıkları ve Çevirmenlerin Tercihleri:

1. Если бы пачевсякого чаяния матушка родила дочь...

Пачечаяния – Beklenenin aksine, Umulanın tersine

Пачечаяния *(устар.) – более (сильнее), чеможидалосьилихотелось; сверхожидания, неожиданно.* ***Ataol Behramoğlu:*** *Eğer umutlar boşa çıkıp, annem kız doğuracak olsaymış..., **Mustafa Bahar:** Yok*

2. Онбылдобрыймалый, новетрен и беспутендокрайности.Добрыймалый – İyi kalpli ancak sıradan bir kişi/delikanlı.

Добрый малый – хороший парень, хороший молодой человек. – Он был добрый малый и хороший товарищ, как называют иногда людей этих, пока они ещё молоды. **Ataol Behramoğlu:** İyi bir delikanlıydı.,**Mustafa Bahar:** Kötü biri olmamakla beraber, derbeder bir yaşantıya sahiptir.

3. ...я горячился, бранилмаркера, которыйсчиталбогведаеткак, часотчасуумножалигру...

Часотчасу – Giderek, adım adım, zaman geçtikçe, yavaş yavaş.

Часотчасу *–Постепенно, с течениемвремени (о том, чтонарастаетилислабеет). Лошадибежалидружно. Ветермеждутемчасотчасустановилсясильнее.* ***Ataol Behramoğlu:*** *...markacıyı paylıyor, saatsaat büyütüyordum oyunu.****Mustafa Bahar:*** *Yok.*

4. К томуженебылон (поеговыражению) и врагомбутылки, ...Неврагбутылки - Alkollü içki severler için kullanılır. Şişe düşmanı.

Неврагбутылки -К томуженебылБопре и врагомбутылки, т. е. любилхлебнутьлишнее. **Ataol Behramoğlu:** Ayrıca, kendi deyimiyle, şişe düşmanı bir adam değildi.,**Mustafa Bahar:** Kendi deyimiyle şişe düşmanı değildi, kısacası fazla içerdi.

5. ...т. е. (говоряпо-русски) любилхлебнутьлишнее.

Хлебнутьлишнее - Çok içmek, ölçüyü kaçırmak. Kafayı çekmek, kafayı tütsülemek. Kafayı bulmak. ***Хлебнутьлишнее*** *- ... т.е. (говоряпо-русски) любилхлебнутьлишнее.* **Ataol Behramoğlu:** Yani, (Rusça söylersek) içkiye pek düşkündü.,**Mustafa Bahar:** Kendi deyimiyle şişe düşmanı değildi, kısacası fazla içerdi.

6. Мы жили душа в душу.

Душа в душу - Uyum içinde, kavgasız, gürültüsüz. Canciğer kuzu sarması. Aralarından sus sızmamak. Sıkı fıkı olmak.***Душа в душу*** *-жить с кемнибудьдружно, согласно, любовно.* ***Ataol Behramoğlu:*** *Aramızdan su sızmıyordu.,****Mustafa Bahar:*** *Ben, Beaupre ile iyi anlaşıyordum.*

7. ... разбудил его очень не осторожно, и стало сыпать у коризнами.

Осыпатьукорами - Ağzına geleni söylemek, Ateş püskürmek, Açtı ağzını, yumdu gözünü . Serzenişte bulunma. ***Осыпатьукорами*** *-Говорить сукором.Осыпатьукорамикого-л. У. засломанныечасы. У. нерешительностикого-л. Мучитьсяукорамисовести.Молодыедобрыеглазаглядятнаменя с укором.* ***Ataol Behramoğlu:*** *Zavallı adamı sarsarak uyandırdı ve ağzına ne gelirse söylemeye başladı.,****Mustafa Bahar:*** *Onu uyandırdı ve azarlamaya başladı.*

8. ...не счастный француз был мертвопьян.

Мертвопьян - Bilincini kaybedecek kadar fazla içki içmek. Fitil gibi sarhoş. Kör kandil. Kör kütük sarhoş. ***Мертвопьян*** *-Тоже, чтомертвецки(разг. устар.). «Несчастныйфранцузбылмертвопьян.* ***Ataol Behramoğlu:*** *Körkütük sarhoştu çünkü., **Mustafa Bahar:** ...zira o çok sarhoştu.*

9. Нет, пускайпослужитон в армии, дапотянетлямку ...Тянутьлямку – Zor, sevimsiz ve tek düze bir işle uğraşmak. Burnu sürtülmek. ***Тянутьлямку*** *–Разг. Заниматьсятяжёлым, однообразным, надоедающимделом.* ***Ataol Behramoğlu:*** *Yok; bırak orduda çalışsın, burnunu sürtsün, barut koklasın da...,* ***Mustafa Bahar:*** *Yok*

10. ...дапонюхаетпороху, дабудетсолдат, а нешаматон.

(Не) понюхатьпороху – Savaşa katıl (ma)mak. Barut koklamak. ***Непонюхатьпороху*** *– Разг. Небытьнавойне; неиспытатьвоенныхтягот.* ***Ataol Behramoğlu:*** *...barut koklasın da, züppe değil asker olsun.,* ***Mustafa Bahar:*** *Onun barut kokusu alması, hizmet etmesi gerekiyor.*

11. Я несводилглаз с перабатюшкина...

Несводитьглаз - Неотводитьглаз - Gözünü ayırmamak. **Несводитьглаз** -Тольконесов. Пристально, внимательно, неотрывносмотреть; Неотрывать/ неоторватьглаз. ***Ataol Behramoğlu:*** *Gözlerimi babamın ağır aksak işleyen kaleminden ayıramıyordum.,* ***Mustafa Bahar:*** *Meraktan sürekli babamın elindeki kalemden gözümü alamıyordum.*

12. Итаквсемоиблестящиенадеждырушились!

Рушитьнадежды – Suya düşmek , Ümidi sönmek, Boşa çıkmak. ***Рушитьнадежды*** *–Выступать с нападками, обличениями, враждебнымидействиямипо-отношению к кому-либоили к чему-либо.* ***Ataol Behramoğlu:*** *Bütün umutlarım bir anda tuzla buz olmuştu.,* ***Mustafa Bahar:****Bütün hayallerim yerle bir olmuştu.*

13. Я сел в кибитку с Савельичем, и отправился в дорогу, обливаясьслезами.Лить/проливатьслезы - Gцzуаюэ dцkmek, acэ acэ aplamak.***Лить/проливатьслезы*** *-плакать в голос, утопать в слезах, пускатьслезу.* ***Ataol Behramoğlu:****Savelyiç'le birlikte arabaya oturdum, göz yaşları içinde uğurlandım.* ***Mustafa Bahar:*** *Gözyaşları içinde yola çıktık.*

B. Eserde Geçen Deyimlerden Sayısal Tablosu:

	A.BEHRA MOĞLU 1972	M. BAHAR 2005	fark
DD - Deyim deyimle	80	49	31
DLÇ - Deyimin leksik çevirisi	19	35	16
SSÇ - Sözcüğü sözcüğüne çeviri	3	3	0
YÇ - Yanlış çeviri	6	9	3
ÇD - Çevrilmemiş deyim	1	13	12

Eserde geçen toplam 109adet deyimden 13 adedine çevirmenlerce nasıl karşılık verildiğini gösteren tablo:

Atasözü Sıra No	A.BEHRAMOĞLU 1972	M. BAHAR 2005
1	DD	ÇD
2	DLÇ	DLÇ
3	DLÇ	ÇD
4	YÇ	YÇ
5	DLÇ	DLÇ
6	DD	DLÇ
7	DD	DLÇ
8	DD	DLÇ
9	DD	ÇD
10	DD	DD
11	DD	DD
12	DLÇ	SSÇ
13	DD	DD

DD: Deyim deyimle, **DLÇ:** Deyimin Leksik Çevirisi, **SSÇ:** Sözcüğü Sözcüğüne Çeviri, **YÇ:** Yanlış Çeviri, **ÇD:** Çevrilmemiş Deyim,

Hedef Dilde Metin Oluştururken, Kaynak Metindeki Deyim ve AtasözlerineEşdeğerlik Verme Yolları

Çeviribilim araştırmacıları, metinde geçen deyim ya da atasözünün yine deyim ve atasözüyle aktarılması görüşündedirler. Bu açıdan bakıldığında, bir deyimin en iyi çevirisi, hedefdile eşdeğeri olan deyim ile aktarılması halinde ortaya çıkar. Ancak, çevirmenlerin deyimi deyimle ve atasözünüatasözüyle aktarabilme olanağı her zaman olmayabilir. Bu tür sözvarlıklarıkültürel özellikler taşıdıklarından bazen birebir aktarılmaları mümkün değildir. Budurumda farklı çeviri yöntemlerine başvurulur. Dilbilimci Doğan AKSAN, deyimleri çevirirkenhedef dilde yakın bir deyim bulmanın ya da bulunamaması durumundaanlamın başka sözcüklerle aktarılması gerektiği görüşündedir. AKSAN'agöre dil, onu konuşan insanların düşüncelerini anlatmaya yetmekle birlikte,çeviri söz konusu olunca bazı yetersizlikler ortayaçıkabilmektedir.

Çeviri sırasında deyime deyimle karşılık bulunamadığı durumlardadeyimin deyim özelliği göstermeyen sözcüklerle ifade edilmesi gerekebilir.Ancak bu tür bir çeviri tam anlamıyla başarıya ulaşamaz. Çünkü deyimlerehas kısa ve özlü ifade gücü yok olacaktır

Bu yöntemlerden birincisi - leksik çeviri, yani deyimin sözcük veya bağımsız söz öbekleriyleçevirisidir. Bu tür bir çeviri, deyimlere has anlatım gücüne sahip değildir. *(7....разбудилегооченьнеосторожно, и сталосыпатьукоризнами. Осыпатьукорами - Ağzına geleni söylemek, Ateş püskürmek, Açtı ağzını, yumdu gözünü .****Mustafa BAHAR:*** *Onu uyandırdı ve azarlamaya başladı.)*

***İki*nciyaklaşım**–kopyaçeviri yöntemidir. Kopya çevirinin mümkünolabilmesi için deyimi oluşturan sözcüklerin, deyimin genel manasına birgöndermede bulunmasıgerekmektedir. *(66.Какой денек! Какиестрасти! - Ne günlere kaldık? Ataol Behramoğlu: Ne felaket! Ne korkunç şeyler!)*

Üçüncüyaklaşım– betimleme çeviri yöntemidir. Betimleme çevirinin amacı, deyiminanlamının çevrilmesidir. Bunun için betimleme ve anlamca açıklamalara başvurulur. Deyimin manasının içeriğinde eritildiği metin içinde çeviri yöntemi, bukonuda uygulanabilecek bir başka yoldur. Bunun için deyimin

sahip olduğutemel ve yan anlamlar metne aktarılır. Bu durumda deyim çoğunlukla tek biröğesi kalmayacak şekilde kaybolur.

Sonuç: A. BEHRAMOĞLU'nun çevirisinin, en iyi çeviri olduğugörülmektedir. A. BEHRAMOĞLU, % 75'e yakın bir oranda doğru çeviriyapmıştır.Deyimleri deyimle aktaran çevirmenlerin tablodan yansıyan istatistikibilgileri de şu gerçeği ortaya koymaktadır: Ataol BEHRAMOĞLU 109 deyimin80'ini,Mustafa BAHARise 49'unu deyimle çevirmiştir.

Deyimin leksik çeviri yönteminin son çare olarak tercih edilmesigerektiği bilim adamlarınca belirtilmektedir. Leksik çeviri, çevirinin kalitesini,yanlış çeviriler kadar olmasa da, olumsuz etkilemektedir. Örnek olarak şu deyimi ele alırsak "делопошло к чёрту" deyimine karşılık olarak "işinçatallanması", "işin sarpa sarması" ve "altüst olmak" deyimlerini bulduğumuzgörülür. Karşılık olarak sözlüklerden bulduğumuz deyimlerden "altüst olmak" Türkçedeyimimizden sadece A. BEHRAMOĞLU yararlanmıştır.*(A. BEHRAMOĞLU: ...daha ilk satırlara göz gezdirir gezdirmez her şeyin alt üst olduğunu anladım.M. BAHAR: Daha ilk satırları okur okumaz her şeyin mahvolduğunu anladım.*

Deyimlerin çevirisinde karşılaşılan sorunlardan birisi de deyimitanıyamama durumudur. Bu durumda çevirmenler, yanlışa düşüp deyimisıradan sözcük öbeği olarak algılamakta ve sözcüğü sözcüğüne çevirmekledeyimin içermediği başka bir anlamı aktarmaktadırlar. Çevirmenler deyimlerkonusunda yeterince bilgi sahibi olmadıklarında deyimleri tanıyamamakta,dolayısıyla da yanlış ve eksik çeviri yapmaktadırlar.Yanlış çevirilere en iyi örnek ise 41 numaralı deyimdir (быть вдураках). Bu deyimi her iki çevirmen deTürkçe'ye yanlış aktarmıştır."Çağdaş Rus Edebi Dili Deyimler Sözlüğünün" "aptal durumuna düşürmek" şeklinde açıkladığı deyime çevirmenler yakın manalar vermeye çalışmış,ancak yine de doğru manayı bulamamışlardır.(***A. BEHRAMOĞLU***: Kim zararlı çıkacak bundan? ***M. BAHAR*** : Bu işten kim zararlı çıkacak?)

A. S. Puşkin'in eserinde yer alan deyimlerin yanlış çevrilmesidurumu da tablomuzda net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Deyimlerin hatalıçevrilmesi konusunda çevirmenlerin sıralaması da şu şekildedir: A. BEHRAMOĞLU (1), M. BAHAR (1).

Yine genel itibariyle tablolara bakıldığında Çevrilmemiş Deyim (ÇD)sayısının da oldukça fazla olduğu görülecektir. Deyimlerin bazılarınınçevrilmemiş olmasını, çevirmenlerin deyimleri tanıyamamaları ileaçıklayabiliriz. Tablomuza göre deyimi göz ardı eden tercümanların sayısalaçıdan sıralaması şöyledir: A. BEHRAMOĞLU (0),M. BAHAR (3).

A. S. Puşkin'in "Yüzbaşının Kızı" adlı yapıtında yer alan 13 atasözüile ilgili oluşturulan tablolar incelendiğinde doğru çeviri oranının deyimlere oranla çok düşük olduğunu görmekteyiz. Atasözlerinde, deyimlere oranla ulusal özellikleri, ulusal bakış açısını daha net görebiliriz. Muhtemelen bu yüzdentercümanlar atasözleri çevirilerinde daha fazla yanlışlık yapmışlardır veyaTürkçeye sözcüğü sözcüğüne çevirmişlerdir. Onlardan bazılarına karşılık bulmak gerçekten zordur.

Örneğin "Íåçâàíûéâîñòóæàòàãèíà" atasözü hemenhemen tüm çevirmenlerimiz tarafından olduğu gibi aktarılmıştır. Ancak buşekliyle Rus okuyucusuna aktarılan mesaj Türk okuyucusuna kesinlikleaktarılamamaktadır.

Sayısal açıdan atasözleri tablosuna baktığımızda 'Atasözünüatasözüyle (AA)' en fazla çevirenlerin sayısal verileri şöyledir:A. BEHRAMOĞLU(3),M. BAHAR (2),

Atasözünün karşılığının bulunamadığı durumda başvurulabilecek'Atasözünün leksik çevirisine (ALÇ)' sırasıyla,A. BEHRAMOĞLU (1), M. BAHAR (2) belirtilen sayılarda bu yönteme başvurmuşlardır.

Çalışmalarını incelediğimiz 2 çevirmenin, atasözlerini çevirirkençoğunlukla 'Sözcüğü sözcüğüne (SSÇ)' çevirme eğiliminde olduklarınıgörürüz. Söz konusu yönteme, atasözüne karşılık bulunamadığı durumlarda başvurulabilir. Böyle bir çeviri, atasözlerinin millî özelliklerini yansıttığı zamanuygun sayılabilir. Bunu sağlamak için de, atasözlerinin millî özellikleri dikkatealınarak açıklamalar yapılması, dipnot düşülmesi gerekmektedir.Çevirmenlerin, sözü edilen yöntemden ne derece yararlandıklarınıgösterebilmek için sayısal bilgilere göz atmak yeterli olacaktır: A. BEHRAMOĞLU (6), M. BAHAR (3),

Atasözlerinin ana dilini bilenler için bile anlaşılması zor öğeler olması, ifadeettikleri anlamlar için sayfalarca yazı yazılabilmesi, onların çevirisinin zor olmasının nedenlerindendir. İncelediğimiz çevirmenlerden en az 'Yanlışlaçeviri (YÇ)' yapanımA. BEHRAMOĞLUolduğu tespit edilmiştir (1),M. BAHAR'ın da (4) yanlış yaptığı görülmüştür.

Çevrilmemiş atasözlerine de (ÇA) sıkça rastlanması dikkatçekmektedir. Çevrilmemiş atasözlerinin sıralaması, şu şekildedir: A. BEHRAMOĞLU (2), M. BAHAR (2)

Çevirmenler, aynı eserin daha önce yapılmış olan çevirilerini,mutlaka, okuyup inceledikten sonra çeviri yapmak durumundadırlar. Böylece, daha önce doğru olarak aktarılmış deyimlerde yanlışlık yapma ihtimali azalacaktır. Bu, kopya anlamına gelmez, aksine eşdeğer anlamı taşıyan daha uygun Türkçe deyimi seçme şansı verir.

KAYNAKLAR:

1. AKSAN, Doğan, Türkçenin Sözvarlığı, 2000, Ankara, Engin Yayınevi
2. AKSAN, Doğan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, 2000, Ankara, Türk Dil Kurumu
3. AKSOY, Ömer Asım, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, I. ve II. Ciltler, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1988.
4. BAHAR, Mustafa, Yüzbaşının Kızı (çeviri), 2005, İstanbul, Engin yayıncılık
5. BEHRAMOĞLU, Ataol, Yüzbaşının Kızı (çeviri), Çağdaş Yayıncılık, İstanbul, 1998
6. BOZTAŞ, İ. ve COŞKUN, H., Çevirmenin El Kitabı, 2002, Ankara, Taş Yayıncılık
7. CARY, Edmond, (Çev. Mete ÇAMDERELİ) Çeviri Nasıl Yapılmalı,1996, İstanbul, İnsan Yayınları
8. DUBROVİN, M., Rusça Deyimler:Pratik, telaffuzlu, resimli, Çev., ORTAYLI, Ş., TANYERİ, G., Resimli Rusça Deyimler, Ankara, Ses Reklam, 2005.
9. GÖKTÜRK, Akşit, Dillerin Dili, 2000, İstanbul, Yapı Kredi Yayıncılık
10. GÜLMÜŞ, Zehra, Sözcük Oyunlarının Çevirisi, 2005, Ankara, Nobel Yayıncılık
11. KÖKSAL, Dinçay, Çeviri Eğitimi: Kuram ve Uygulama, 2005, Nobel Yayınevi, Ankara
12. RİFAT, Mehmet, Çeviri ve Çeviri Kuramları Üstüne Sözler, 1996, İstanbul, Düzlem Yayınevi
13. VARDAR, Berke, Çeviri Konuşmaları, 1981, İstanbul, Yazka Çeviri, Sayı:2, S.172-173
14. YARMALI, E. S., Çeviri Tekniği Çözümleme, 1997, Timaş Yayınları, İstanbul
15. YILDIZ, Şerife, Çeviride Eşdeğerlik ve Çeviri Kuramları Bağlamında Karşılaştırmalı bir Çalışma, 2008, Konya, Selçuk Sosyal Bilimler
16. Быстрова, Е. А.,Учебныйфразеологический-словарьрусскогоязыка, 1984, Ленинград
17. Епифанов, А.,А., Русскиепословицы и поговорки и ихтурецкинаналоги, 2006, Санкт-Петербург, Каро Пушкин, А. С.,КапитанскаяДочка, 2003, Москва, Прогресс

Эркинбек кызы Наргиза,
БГУ им. К.Карасаева

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ СО ЗНАЧЕНИЕМ ВРЕМЕНИ С КОМПОНЕНТОМ «МЕСЯЦ»

В статье рассматриваются лингвокультурологические особенности фразеологизмов с компонентом «месяц» в русском и кыргызском языках. Выявлено место времени в жизни человека и проведен сопоставительный анализ с целью выявления особенностей, схожих и отличительных черт двух исследуемых языков. В качестве примера мы анализировали фразеологические единицы с компонентом «месяц», такие как, «медовый месяц», «целый месяц», «ай кунунө жетүү», «ай айланып, жыл тегеренбей» и др. с точки зрения сопоставительной лингвокультурологии.

Ритм, образ жизни человека, его эпоха, культура, менталитет находят свое отражение в языке. И в языкознании одним из наиболее ярких результатов вербализации концепта «время» являются фразеологические единицы с временным значением. Естественно, понятия времени очень широко, глубже выражается во фразеологии.

Многие ученые, исследовавшие проблему фразеологизмов, назвали фразеологию «деспотически капризной и неуловимой вещью». И поэтому по сегодняшний день разрабатывается проблема фразеологизмов с большим интересом. История фразеологии как лингвистической дисциплины в России восходит к трудам М.В. Ломоносова. М.В. Ломоносовым были собраны пословицы, впоследствии вошедшие в «Российскую грамматику» (1755 г.) в качестве иллюстративного материала. Как самостоятельная лингвистическая дисциплина фразеология возникла сравнительно недавно. У языковедов не сложилось единого мнения о том, что такое фразеологизм, нет, следовательно, и единства взглядов на состав этих единиц в языке. Одни исследователи такие, как В.Л. Архангельский, А.В. Кунин, Л.П. Смит, В.П. Жуков, В.Н. Телия, Н.М. Шанский и др. фразеологию рассматривают как самостоятельную дисциплину и включают в состав фразеологии все сочетания, обладающие признаками устойчивости и воспроизводимости. Другие исследователи такие, как А. Н. Бабкин, В.Л. Жуков, Б. А. Ларин, А.И. Молотков включают в ее состав фразеологизмы, идиомы, функционально соотносимые со словом как номинативной единицей языка – только определенные группы. Так, некоторые лингвисты не включают в разряд фразеологизмов пословицы, поговорки и крылатые слова, считая, что они по своей семантике и синтаксической структуре отличаются от фразеологических единиц. В.В. Виноградов утверждал: «Пословицы и поговорки имеют структуру предложения и не являются семантическими эквивалентами слов» [3].

Для формирования лингвокультурологического направления в области фразеологии существенную роль сыграли идеи таких ученых, как В. фон Гумбольдт, Ш. Балли, А.А. Потебня, В.В. Виноградов, Д.Н. Шмелев, Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, Ю.Д. Апресян и др.

Фразеология относительно новая наука, поддающаяся параметризации. Целостное описание семантики фразеологизма достигается тогда, когда фразеологизм анализируется с разных точек зрения - с помощью параметров. Поэтому значение фразеологизма следует рассматривать в двустороннем аспекте – этнолингвистическом.

В данной статье мы попытаемся проанализировать фразеологизмы с компонентом «месяц» в русском и кыргызском языках, которые раскрывают нам ценности и особенности двух культур и двух исследуемых языков.

Развитие значений в каждом случае имеет эмпирическую систему. То есть отдельно идет от конкретного к абстрактному случаю, а затем снова конкретизируется. Всякое время, но обязательно с какой-то своей функцией: это для работы, это для праздника, для конечности, завершенности каких-то отрезков времени, каждое из этих особых «времен» ограничивается известным пределом, который и позволяет в дальнейшем выделить еще более определенный отрезок времени, «отсюда и досюда». И потому люди для счета времени пользовались «месяцами» и другими единицами измерения [8].

Понятие «месяц» в русском языке имеет три значения: 1) единица исчисления времени по солнечному календарю, равная одной двенадцатой части года (от 28 до 31 суток). Например: *Календарный месяц (календарлык ай)* (отсюда и дальше перевод наш - Н.Э.), *отпуск на месяц (бир айлык тыныгуу). Месяцами (по целым месяцам) не пишет (в течение нескольких месяцев) (Айлап, бир айлап жазбайт, нечендеген айларда). От него месяцами не бывает известий (Андан айлап кабар болбойт).* 2) тридцать дней; посвященных какому-нибудь общественному мероприятию, пропаганде чего – нибудь.

3) диск луны или его часть – полный месяц (бир ай толук) [6].

Приведем пример, взятый из хрестоматии. Это доказывает то, что с древних времен у русского народа был месячный цикл времени.

- Вы разрежьте мое сердце-
Нет ли пятнышка на нем?
Четыре года,**восемь месяцев**
Пылали как огнем! [7, 611].
(Сиз кесиңиз менин жүрөгүмдү-
Жок бекен так анда
Төрт жыл, **сегиз ай**
Калкыды от болуп!).

- *Прождешь* ***три месяца****, прошло два месяца, а ему показалось три дня (****Үч ай****кутөсүн, эки ай өттү, бирок ага үч күндөй сезилди)* [7, 81].

Таким образом, вышеперечисленные примеры и переводы показывают, что значение «месяца» и в русском и кыргызском языках совпадает. «Месяц» выступает как многозначное слово в обоих языках.

Так, как в русском языке «месяц» имеет несколько значений, фразеологические единицы с данным значением встречаются часто. Например, ***Целый месяц*** *тряпки стирали и шли (****Бир ай бою****чүпөрөктөрдү жууп жана кете беришти)* [7, 485]. Фразеологизм «***целый месяц***» дает значение одного месяца или 28-31 дней. Данный фразеологизм в кыргызском языке не имеет прямого эквивалента. Но на кыргызский язык «***целый месяц***» можно передать другим фразеологическим сочетанием «***бир ай бою***», сохраняя доминантное слово «месяц» (ай).

Фразеологизм «***медовый месяц***» дает несколько значений.

1) Первое время, начальная, наиболее счастливая пора супружеской жизни. Например: *Немец ... только что женился. Женился на институтке, молоденькой, субтильной... находясь, так сказать, в* ***медовом месяце****, сидят они вроде двух ангелочиков за чаем* (Гоголь, Мертвые души) *(Немис... эми эле үйлөнду. Жаш, жагымдуу, институткагаүйлөндү.-..мындайчаайтканда, жаңы ганаүйлөнгөнтаттуу****айларда****, алар эки периштесымал чай устүндөолтурушту). - Так и я женился, и начался хваленый медовый месяц. Ведь название - то одно какое подлое! – с злобой прошипел он (Л.Толстой, Крейцерова соната) (Ошентипүйлөнүп, макталганүйбүлөлүкжашоонун****биринчи айлары*** *да башталды. Эми аты эле бир укумуш! – деп кобурандыалжини менен).*

В кыргызском языке нет такого понятия как «медовый месяц». Кыргызы, имея другой уклад и образ жизни, не уделяют на медовый месяц особого внимания. Невеста, приходя в дом жениха, сразу же берется за работу, так как дома находятся и родители жениха, и работ очень много. И соответственно, в кыргызском языке не имеется эквивалент фразеологизма «медовый месяц». Переводится данный фразеологизм на кыргызский язык по смыслу, как ***первые и сладкие месяцы супружеской жизни.***

Второе значение «медового месяца» выступает как расцвет, лучшая пора, но не супружеской жизни. Например, *Шестидесятые годы были* ***медовым месяцем*** *нашего общественного сознания и первым пробуждением общественного чувства, а* ***медовый месяц*** *не повторяется* (Н.Щелгунов, Очерки русской жизни) *(Алтымышынчыжылдаркоомдукаңсезимдинэңтаттуумезгилижана биринчи коомдуксезимдердинкозгоочулары эле, бирок* ***таттуумезгилдер****кайталанбайт). - Не прошли еще не беззаботные,* ***медовые месяцы*** *юности, которые не во всякой жизни и бывают, о которых иной и понятия не имеет, а разве только честывал в книжках* (Поляловский, Мещанское счастье) *(Эч нерседенкабары жок, жаштыктынэңсонунмезгили (күндөрү), ар бир жашоодо эле болобербөөчү, кээбирлеритүшүнө да билбеген, күндөрөтө элек эле, же жекитептеганаайтылганбы)* [9, 246]. В кыргызском языке второе значение фразеологизма «медовый месяц» также не имеет полного эквивалента. Потому что, в кыргызском языке нет фразеологизма включающий в свой состав компонента «месяц», и дающий такого же значения как «медовый месяц». Но при этом по значению с фразеологизмом «медовый месяц» в данном предложении совпадает фразеологизм «эңсонункүндөр» (или же «гаттуу мезгил»). При переводе на кыргызский язык, значения фразеологизма «медовый месяц» передается, не утрачивая свое значение.

В русском языке есть такие фразеологизмы с компонентом «месяц», которые имеют точного эквивалента в кыргызском языке. Например, ***Из месяца в месяц (айданайга), тянутся месяцы (айларсозулду).***

«Ай» в кыргызском языке - многозначное слово. Основное его значение-*луна*. А поскольку кыргызы пользовались лунным календарем, то, видимо было естественно, что единицу времени в 30 дней также назвали «ай».

В кыргызском языке с компонентом «месяц» (ай) встречается фразеологизм ***«ай арасы»***. Это дни перед новолунием. В такие дни происходят изменения в погоде. Дословно переводится как, «время между месяцами» или же «переход от одного месяца на другой». Кыргызы знали, что именно в такие дни происходят изменения в погоде и поэтому к такому времени дали название, используя фразеологизм «айарасы». Например, *– Ай арасында****сары кар түшүп****, эки күндөй жатты (****Перед новолунием*** *падал снег и лежал где-то два дня)* (Сыдыкбеков) [4, 41]. Как мы видим по переводу, у русского народа не было такого понятия как ***«ай арасы»*** (время перед новолунием). И поэтому к такому отрезку времени не дано название и, соответственно, нет фразеологизма с этим значением. Таким образом, фразеологизм ***«ай арасы»*** не имеет эквивалента в русском языке.

Как мы уже отмечали,в кыргызском языке часто встречаются фразеологизмы с религиозным значением и религиозного характера. Один из ярких примеров является фразеологизм со значением времени и с компонентом «месяц» - ***«ай башы».*** Это последнис дни месяца Рамазан. Или же день перед праздником «айт». По другому этот день называют «арапа». Например, *Келинкыздынкөркүнө,Айт,* ***ай башы****кункызык*

(Для красавиц, праздник «айт» интересное время) (Токтогул), [4, 41].

Следующее фразеологическое сочетание астрономического характера, имеет астрологическое название - ***«ай календары».*** Это система счета времени перемен лунной фазы. Данное сочетание имеет полный эквивалент в русском языке. Русский народ такую систему счета времени называет ***«Лунный календарь».*** [4, 41].

В кыргызском языке точно такого характера сочетание «ай – күн календары» астр.. Это система счета времени сочетания перемен лунной и дневной фазы луны. А в русском языке данный фразеологизм не имеет эквивалента. Так, как в русском языке фразеологизм «айкалендары» (лунный календарь) дается с компонентом «луна» и со значением луны тоже («лунный календарь»), хотя эквивалент данного фразеологизма в кыргызском языке дается с компонентом «ай» (месяц) и со значением месяца, а не луны. И поэтому второй фразеологизм «ай – күнкалендары» не может иметь прямого эквивалента в русском языке. Хотя в исторической лексике и в астрономии употребляется сочетание «лунно-солнечный календарь» .

В кыргызском языке с компонентом «месяц» со значением времени встречаются очень много фразеологизмов. Например, *ай күнүнө жетүү*. Это – время, когда приближаются роды или остаются считанные дни до родов.

*-**Ай күнүнө жетип** турган келинчеги Айганыш, тигине, кыз келиндердин катарында тамылжып отурат.* (Сыдыкбеков) (*Жена Айганыш, у которой **вот- вот приближались дни родов**, вся зардевшаяся сидела среди девушек*).

*-Ошол тапта Асылкандын **ай күнүнө** жетип калган учуру эле (В это время у Асылкан **приближались дни родов**)* (Өмүрбаев) [5, 29]. *Хандын катынынын боюна бүтүп, **ай күнүнө жетип,** толгоо кирди. (Жена хана забеременела и **пришли дни родов**, начались схватки) (из сказки)* [4, 41].

*...ЖакынарадаКумбелдинтөрөтуйүнөжөнөөгөдаярай **күнүнө жетип**отурганаялыСакенге да чынжүрөгүнөнылымталуумамилекылып, чечекейичебелупотурду*[1, 163].*-Для каждого находилось у него доброе, задушевное слово, и для своей бледной **беременной** жены Сакен, которая вот – вот собиралась в Кумбельский роддом* [2, 152].Как мы видим по переводам примеров, фразеологизм ***«ай күнүнө жетүү»*** не имеет эквивалента в русском языке. Если обращать внимание на пример, который взят из сказки, то можно сделать вывод о том, что этот фразеологизм идет с давних времен. Это еще раз доказывает, что кыргызы раньше ориентировались на луну, когда считали приближающиеся дни или месяцы, роды женщин. Так, как они в это время не имели меру точного времени. И у русского народа и кыргызского в связи с техническим прогрессом менялись взгляды на время и появились более точные измерения времени. Потом уже перестали пользоваться лунным календарем. Например, сейчас в современном мире мы можем точно определить даже день родов у женщин. Мы имеем меру точного времени. Нет необходимости приблизительно говорить о родах. Но несмотря на это мы и сейчас используем в своей речи фразеологизм ***«ай күнүнө жетүү»***, такие фразеологизмы украшают нашу речь и делают ее богатой, неповторимой.

Фразеологизм ***«ай айланып, жыл тегеренбей»*** сохранился в активном словарном запасе у кыргызов. Мы очень часто используем данный фразеологизм в своей речи. ***«Ай айланып, жыл тегеренбей»*** это немного времени, быстро, в течение нескольких времен.

Например, ***Ай айланып, жыл тегеренбей*** *эле ушинтип отурса, бизди сыйлаганы кайсы?* (Ала - Тоо) *(**Не прошло и немного времени**, а так поступает, какое же уважение?)* [5, 27]. Фразеологизм *«ай айланып, жыл тегеренбей»* не имеет полного эквивалента в русском языке. Переводиться этот фразеологизм на русский язык по смыслу.

С компонентом «месяц» есть фразеологизм ***«айдын он беши кара, он беши ак»***. Этот фразеологизм дает два значения. Первое не всегда бывает хорошая погода, бывает иногда холодно, иногда жарко и тепло. В месяце луна пятнадцать дней светло, пятнадцать дней темно. Примерно так толкуется. Второе значение: не всегда бывает все хорошо, бывают и белые полосы в жизни, бывают и черные полосы или моменты в жизни. Этот фразеологизм имеет глубокий, философский смысл. В зависимости от контекста можно переводить смысл данного фразеологизма следующим образом. Например, *- Ээ балам, айдын он беши кара он беши ак, ага капа болбо, сенин да ишиңоңолоор, - деп, чоңэнем мага көпакылдуунускалуусөздөрүнайтар эле* (Өмүрбаев) *(Бабушка мне много умных, наставительных слов говорила: - «Да-а сынок, в жизни **бывают и черные, и белые полосы**, ты не переживай, и у тебя дела пойдут на лад»)* [5, 28].В русском языке фразеологизм ***«Бывают черные, и белые полосы»*** не включает в свой состав компонент «месяц», и совпадает только со вторым значением фразеологизма ***«Айдын он беши кара, он беши ак»***, как в жизни все бывает.

Фразеологизм ***«ай моюндоо»*** в кыргызском языке обозначает приближение чего – то или какого – то времени. Этот фразеологизм встречается во многих произведениях кыргызской литературы. Например, *Жайдак талаадагы ысыктын күчөгөнүнө чыдабай алды эки **ай моюндап**, аркасы кырк күн жата конуп, чет – четинен тарай баштаптыр* (Бейшеналиев) *(В степи, не вынося сильную жару, некоторые **вперед ушли**, а оставшиеся ночевав еще сорок дней, начали расходится)* [5, 29]. Фразеологизм ***«ай моюндоо»*** не имеет эквивалента в русском языке.

Анализ выделенных фразеологизмов с компонентом «месяц» показал, что есть сходства, и различия в восприятии времени в обеих культурах. Например, в кыргызском языке нет такого понятия как «медовый месяц». Поскольку кыргызы, имели другой уклад и образ жизни, и не уделяли на медовый месяц особого внимания.И наоборот, в русском языке отсутствует такой фразеологизм, как ***«ай-күнүнө жетүү»*** (пришло время родов) или ***«ай башы»***(ритуальное начало месяца рамазан, когда кыргызы соблюдают пост).

Таким образом, и в русском и кыргызском языках встречается очень много фразеологизмов со значением времени, с компонентом «месяц». Но в зависимости от контекста и уклада жизни двух народов, фразеологизмы дают разные значения. Фразеологизмы с компонентом «месяц» и в русском и кыргызском языках встречаются часто. Но они исследованы еще не в достаточной степени и не до конца. Например, такие фразеологизмы как «смотреть сентябрем», «первое мая» и др., которые включают в свой состав название месяцев, еще не проанализированы. Данное исследование мы продолжим в следующих статьях.

Для обобщения результатов проведенного исследования следует заметить, что ввиду прогрессивного развития экономики, социальных отношений, меняются представления о времени. И интерес к исследованию времени разных народов не исчезает, так как данный предмет весьма актуален на сегодняшний день.

Литература

1. Айтматов, Ч. Чыгармалар жыйнагы [Текст]: 3 т. / Ч.Айтматов; эскертүүлөр жана коммент./Түз. О. Ибраимов. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 3 т.: Роман, аңгемелер. – 432 б.

2. Айтматов, Ч. Т. И дольше века длится день [Текст]: роман / Ч.Т.Айтматов. –Ф.: Кыргызстан, 1981. – 296 с.

3. Виноградов, В. В. Лексикология и лексикография [Текст]: Избранные труды / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1977.– 312с.

4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст]: 2 т. / ред. Э.Абдулдаев, Д.Исаев. – Ф.: Мектеп, 1969.

5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / башкы ред. Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Б.: КТМУ, 2001. – 519 б.

6. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М.: А ТЕМП, 2007. – 938 с.

7. Русское народное поэтическое творчество [Текст]: Хрестоматия/ Сост. Ю.Г. Круглов. -Ленингр.: Просвещение: Отд-ние, 1987. - 655 с.

8. Сыдыков А.Н. Летосчисление: истоки и современность [Текст]: моногр. / А.Н.Сыдыков. – Б.: БГУ, 2009. – 120 с.

9. Фразеологический словарь русского языка [Текст] / Сост. Л.А. Войнова; / Под ред. А. И. Молоткова. – М. : Рус. яз., 1978. – 543 с.

К. Т. Жаманкулова,
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту

КЫРГЫЗ ОЮУЛАРЫНЫН ТИЛИ. ОЮУ ИЕРОГЛИФИКАСЫ

Идеографиялык жазуу кыргыз оюуларында. Советтик окумуштуулардын ичинен биринчи иретте В.Чепелев кыргыз оюу-чийүүлөрүнүн **баяндоочулук касиеттерге** (*белгилеген К.Ж.*) ээ экендигин белгилеген. Бул тууралуу искусство таануучу А.Ромм да айткан. Кыргыз оюу-чийүүлөрүн көп жыл бою изилдеген окумуштуу М.В.Рындин өзүнүн эмгектеринде кыргыз оюуларынын бай жана ар кылдуулугун жана алардын **маанига** ээ экендигин белгилеген, т.а., **кыргыз оюуларынын баяндоочулук касиетин** ачып берген. А.Н.Бернштам да кыргыз оюуларын «**баяндоочу оюулар**» деп атайт жана алардын реалисттик искусство менен тыгыз байланышы бар деп эсептейт.

Реализм кыргыз оюуларында. Кыргыз оюулары өзүнүн негизинде реалисттик болуп саналат дейт А.Н.Бернштам (1). Алгачкы сюжеттер жалпыланып, анын башкы жана типтүү белгилери алынып, бара-бара анын схематизациясы көбөйгөн. Жыйынтыгында, шарттуу элестер (изображения) келип чыккан. Бул орнаментация процесси реалдуу сюжеттердин жоголушу эмес, тескерисинче, экинчи даражадагы майда-барат нерселерди калтырып, негизги линияларды сын көз менен ирген алган, башкалардан өзгөчөлөнгөн синтез болуп саналат.

Азыркы кыргыз оюуларында белгиленген процесс изилдөөчүлөр тарабынан байыркы скиф материалында Андерсон тарабынан катталган. Андерсон адегенде **"натуралистик" объекттер стилизация процессин баштан кечиришет, андан соң анын кайталанышы жекече образдардан турган орнаменталдык катарды түзөт** (*белгилеген – К.Ж.*) дейт. Ал эми В.И.Истрин: "Жазуунун бардык логографиялык системасында конкреттүү маанини (мисалы, үй, адам, жылдыз, суу ж.б.) берүүдө адегенде тигил же бул предметтердин же кубулуштардын реалисттик же схематикалык сүрөттөрү пайдаланылган" (2: 108), - дейт. Мына ушундай процесс менен жаралган орнамент (оюу-чийүү) искусствонун өнүгүшүндөгү өзүнчө бир этап болуп саналат жана ал кыска жана так, реалдуу образды берүүдө оюунун өзөгүндөгү реалисттик канваны сактайт.

Реалисттик искусство уруулук коомдо пайда болгон жана ал кыртышта анын эң жогорку үлгүлөрү жаралган. Мына ушул реалисттик агым байыркы заманда скиф искусствосунда абдан ачык-айкын чагылдырылган. Ал эми кыргыздар ушул скифтик стилдин соңку өкүлдөрү болуп эсептелет.

Кыргыз оюуларынын тарыхы. Кыргыз оюуларындагы байыркы мотивдер. Кыргыз искусствосу кыргыз элинин тарыхы сыяктуу эле байыркы болуп эсептелет. Оюулардын семантикасы да архаикалык болуп саналат. Академик Н.Я.Марр кыргыз оюуларында койдун башынын сүрөтү тартылган күн бар экендигин далилдеген. Ал эми кой кыргыздардын байыркы тотеми болгон жана ал ыйык деп эсептелген күн менен байланыштырылган.

А.Н.Бернштам: «Кыргыз искусствосу кыргыз элинин тарыхы сыяктуу эле байыркы жана анын башаты б.з.ч. II миң жылдыкка барат, ал эми гүлдөгөн мезгили б.з. VI-VIII кылымдарына туура келет" (1: 536), - деген. Альмаши кыргыз оюлары (*китепте орнамент деп берилген – Г.Ж*) тууралуу сөз кылып жатып, килемдердеги "фитоморфный" оюуларга караганда "зооморфный" оюулар мурун пайда болгон дейт, ал негизги көңүлдү койдун мүйүзүнө бурат.

Орнаменттин (оюунун) пайда болушу. Ошентип, кыргыз оюуларынын (орнамент) негизги элементтери реалисттик сүрөттөн келип чыккан, ал эми анын абдан кыска жана так берилиши реалисттик сүрөттүн гүлдөгөн мезгилин башынан өткөргөндө гана жаралат. Реалисттик искусствонун жогорку деңгээли гана реалдуу образдарды камтыган орнаменттин (оюу-чийүүнүн) жаралыш процессин шарттайт.

Өзөгү реалисттик болгон орнаменттин өнүгүшү менен кошо эле (коло доору) реалисттик искусствонун өнүгүшү (скиф искусствосу) катар жүргөн. Буга байыркы венгр маданиятынын материалы - "Keszteley" мисал боло алат. Бул образды түзүүдө "выступает тенденция к сохранению плавных, не пресекающихся линий, свойственных силуэтному рисунку животных" (1: 645).

Кыргыз оюуларынын өзгөчөлүгү. А.Н.Бернштам венгр стилиндеги анималисттик сюжеттер кыргыз орнаменттеринин законунун жаратылышын ачып берет дейт, кыргыз орнаменттери "не признают пересекающихся линий и плетенки" (3).

Искусстводогу реалисттик жана орнаменталдык линия. Ошентип, искусстводогу реалисттик жана орнаменталдык линия байыркы замандан бери бири-бирин толуктап катар жүргөн. Алардын катарында "родилось линеарное формотворчество (так называемое "сарматское" искусство), призванное обработать зернью, гранью, инкрустацией массу награбленных варварами сокровищ, принадлежащих новорожденной аристократии"(1: 646).

Геометриялык орнамент (оюу). Ромб оюусу. Геометриялык орнаментти бул негизинен аалам кубулуштарынын (асман, жер суу кубулуштары) сүрөтү десек болот. Бул орнаменттин эң алгачкы формасы болгон. Жаратылыштын, турмуш-тиричиликтин ж.б. башка сюжеттердин орнаментациясы да ушул жол менен жасалып кеткен. Геометриялык линиялар кийинки оюуларга ачык-айкындыкты, баяндоонун кыска жана тактыгын киргизген.

Кыргыздарда абстрактуу, мисалы, ромб оюулары да бар, бул оюунун башаты коло доруна барат. Ромб көчмөндөрдүн арасында кеңири тараган. А.Н. Бернштамдын пикири боюнча ал оюу боз үйдүн керегесинин элесин түшүрүүдөн келип чыккан.

Кыргыз оюуларындагы сюжеттик линиялар. Кыргыз орнаменттеринин сюжети эки линияда өнүккөн.

Биринчиси – бул абдан көп сандагы айлана-чөйрөнү констатациялаган группа. Негизги элементтеринин тематикалары ар кыл. Дээрлик кыргыз-көчмөндү курчап турган нерселердин бардыгын ушул орнаменттен табууга болот.

Экинчиси – саны жагынан азыраак, негизинен архаикалык сюжеттерди чагылдырган орнаменттер. Архаикалык линия боюнча күн - жаратылыштагы бардык жандуулардын булагы катары ыйык деп эсептелет. Байыркы малчы-уруулардын ыйык деп эсептеген тотеми – кой болгон. Ушундай эле сюжеттеги оюуларда кыргыздардын Енисей менен болгон байланышын эске салган элемент (кайык) жана түндүк бугунун мүйүзү кездешет. Буга айбанаттар стилиндеги сюжеттер (мисалы, башын артка чалкалатып чуркап бараткан бугу, ушул эле стилдеги секирип жаткан теке ж.б.). Ошондой эле фазан (турк-согду мезгили), түрк элдерине кеңири тараган мифтик " Умай – "покровительница домашнего очага и детей" ж.б.

Кыргыздардагы өсүмдүк оюулары. Л.А.Евтюхованын эмгегине (4:) таянып, Ө.Караев адамдын тулкусу чөгөрүлүп, өсүмдүк оюулары (орнаменттери) менен асемделген көп сандаган буюмдар Тюхтят көрүстөн казынасынын арасынан табылгандыгын маалымдайт (5: 111). Мисалы, Копен дөбөлөрүндөгү алтын курдун тогоосуна **татаал тордомолуу**[1] **жана түркүн түстөгү өсүмдүк оюулары** (*белгилеген – Г.Ж.*) салынган. С.Киселев (6) Копен Чаатасынан бир чоң мүрзөнүн көмүскө жайынан ичине кумура түрүндөгү төрт алтын идиш салынган чоңураак чуңкур табак тапкан. Алардын экөөндө түр салынбаган, биринин түбүндө жазуусу бар, калган экөө өсүмдүктөр түспөлүндөгү оймо-чиймелер менен кооздолгон.

Кыргыздардагы тордомолуу, геометриялык, тегерек, кабырчыктуу оюулар. Кыргыздарда алтын идиштерге чөгөрүлгөн (накладной) тордомолуу оюулар болгон. С.В.Киселев IX-X кылымдагы жаңы Тухтят, Сросткин жана Змиев жасалгаларынын жаратылышы кыргыздардыкы дейт.

Кыргыздар металлды иштетүү, андан курал-жарактарды, калканчтарды, ат жабдыктарды, айыл чарбасына тиешелүү буюмдарды жасоо менен бирге эле ат жабдыктарына, адамдар колдонуучу буюмдарга (тогоо, кур, идиш, азем буюмдар ж.б.) ар түрдүү **оймо-чиймелерди (геометриялык, тегерек, кабырчыктуу** ж.б.) чегип, **өсүмдүк оюуларын (тордомолуу ж.б.), айбанаттар стилиндеги сүрөттөрдү** түшүрүп, жез, алтын, күмүштөн жасалгаларды жасашкан. IX-X кылымдарда Тюхтят казынасынан мына ушуга окшогон бир нече темир тогоо табылган. Аларга **геометриялык нокоттуу, тегерек (кружковый) жана кабырчыктуу (чешуйчатый) оюу-чийүүлөр** чегилген (6: 333). Бул дагы идеографиялык жазуунун бир мисалы болуп эсептелет.

Балаты оюусу кыргыз вазаларында. Кыргыз вазалары таштык маданиятына мүнөздүү белгилерди сактаган жана колго жасалган. Алар VI-VIII кылымдарда кыргыз көрүстөндөрүнөн абдан көп табылган.

Кыргыз вазасы созулган жумуртка кебетеленип, мойну узун келип, башы кеңейген формада болгон. Кыргыз карапаларына тышкы көрүнүшү боюнча Түндүк Кытайда, Монголияда жана Бурятияда табылган айрым идиштер толугу менен окшошот. Бул окшоштук сырткы түрүндө гана эмес, сапатынын жана оймосунун окшоштугунда. Монгол карапалары сыяктуу эле енисейлик "кыргыз вазаларынын" көпчүлүгү балаты оюусу (елочный орнамент) бар штамптын ырааттуу түшүрүлүшү менен кооздолгон (1: 341).

Кыргыз оюуларынын тили. Оюу иероглификасы. Пиктограмма менен байланыштуулугу. А.Н. Бернштам кыргыз оюуларын "орнаментальная иероглифика" деп атайт. Кыргыздардын кийимдери, кийиздеги ж.б. үй-тиричилигине керектелүүчү буюмдардын бардык түрлөрү кыргыз аялдары тарабынан жасалган жана «орнаменттик иероглификанын» бардык сырлары белгилүү болгон.

Кыргыз оюулары ээлеген көлөмү жагынан чоң, ар кандай фактурадагы материалдарга тартыла алат жана графикага колориттик композиция кошо алат. М.В.Рындиндин пикири боюнча оюу-чийүү айрым учурда реалисттик сүрөт менен алмышып, оюунун ордун байыркы пиктограмма ээлеген учурлар бар. Дегеле, бул жазуунун пиктограмма менен байланыштуулугун чет элдик окумуштуулар бир нече жолу белгилешкен (7). Мына ушул себептүү кыргыз оюулары бирин-бири кайталабайт, асимметриалуу, анткени **оюуда графикалык текст, баяндоо** бар. Кыргыз оюуларында кесилишкен линиялар жок.

Адабияттар

1. Бернштам А.Н.. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. II. – Б.: Фонд "Сорос - Кыргызстан", 1998.

2. Истрин В.И.. Развитие письма. - М.: Изд-во АН СССР, 1961.

3. Alfoldi, Zoltan Takacs, Hentze, Olov Janse, Fettich, Salmony ж.б. Маалымат А.Н.Бернштамдын эмгегинен (1998, 645) алынды.

4. Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). 71-б.

5. Караев Ө. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перс авторлору кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө. Китепте: Кыргыздар. I, 1993.

6. Евтюхова Л., С.Киселев С. Десятый сезон раскопок Саяно-Алтайской экспедиции ИИМК и ГИМ. КС ИИМК, № 3, 1940.; С.Киселев. Находка античных византийских монет на Алтае. ВДИ, № 4, 1940; А.Н.Бернштам. Избр.тр., II, 184-б.

7. J.G.Andersson. An Early Chinese Culture. Bulletin of Geological Survey of China, № 5, 1923; Zoltan Takacs. Zu den Grundformen der Chinesischen Kunst (Jahrbuch der Asiatischen Kunst. Leipzig, t. 1, 1924). Маалымат А.Н.Бернштамдын эмгегинен (1: 639) алынды.

Акбагышева Ш.А.,
Исаева Ж.К.,
БГУ им. К.Карасаева

ГРАММАТИКА И РЕАЛЬНОСТЬ

«Теории» грамматика и реальность одинаково ложны, одинаково неприемлемы. Они в одинаковой степени искажают существо грамматики, то лишая ее содержательных функций, то отождествляя ее с идеологией и тем самым также лишая ее собственного назначения, собственной специфики.

Но если отделить грамматику от идеологии, это вовсе не означает вернуться к формалистическому изучению первой. Хотя в последнее время эти 2 понятия (грамматика и идеология) стали грубо и вместе с тем как-то наивно смешиваться, в результате предварительного смешения, также недоступного, идеологии и семантики. Идеология изучает всю систему политических, правовых, нравственных, философских, эстетических и прочих взглядов и идей, тогда как грамматическая семантика имеет дело лишь с взаимоотношением грамматических значений и форм их выражения (проявления) в языке. Те или иные аспекты идеологии могут влиять на те или иные особенности грамматики. Хотя в целом все эти понятия (грамматика и идеология) разнообразны по своей природе и по своим функциях, т.е. разнородны принципиально, качественно.

Содержательные категории в грамматике не только существенны, но и определяют ее душу. Они образуют проблему грамматических явлений – центральную для самого предмета грамматики. Мышление находит особое, специфическое преломление в грамматике и передается не только с помощью грамматики, но и с помощью других ресурсов языка. Поэтому говорят о взаимодействии языка и мышления, в котором взаимодействие грамматики и мышления составляет лишь часть более общей и более сложной проблемы. Вместе с тем грамматическое значение, хотя постепенно и глубоко контактирует с лексическим значением, одновременно и отличается от него по своему качеству, особенно в языках развитых.

Понятие «семантики языка» гораздо шире понятия «лексики языка». Типы значений в языке могут быть самыми различными: язык – это не «голая» коммуникация, а коммуникация, передающая мысли и чувства людей во всем их многообразии и разнообразии, во всех их оттенках, а нередко и во всей их сложности.

Если грамматика развитых языков всегда имеет дело с взаимодействием грамматического значения и формы и его выражения в языке, тогда становится ясным и другое: поиски «смысла предложения» вообще, независимо от формальных способов его бытования в том или ином языке, неизбежно обречены на неудачу.

Нельзя недооценивать всю важность и серьезность проблемы соотношения между универсальными и национальными тенденциями в грамматике современных языков, не только родственных, но и неродственных.

Что же касается вопроса «грамматики и реальности», то такие категории в грамматике, как *число, род, время* могут, имеет отношение к реальности, а такие категории, как *падеж* или такие части речи, как *предлоги,* не могут или едва ли могут иметь отношение к реальности. Понятие *числа,* например, люди оперируют не только во многих системах грамматики, но прежде всего в самой жизни, тогда как понятием *падежа* или *предлога* – только в грамматиках тех языков, которые ими располагают.

Еще сложнее проблема дробления оказывается в грамматике: как, казалось бы, одно грамматическое понятие дробится на более частные или более специальные категории и «подкатегории».

В русском языке довольно ясно противостоят в системе глагольного вида совершенный вид и несовершенный. Если в *курить* действие еще не совершенно, оно продолжается, то в *выкурить* оно уже совершенно и не продолжается. Но это – идеально четкое противопоставление – постоянно осложняется более подробными подразделениями. *Плакать,* например, - действие продолжается (несовершенный вид), *заплакать* (совершенный вид), а *поплакать* – некоторое время плакать, после чего перестать плакать. Материал сразу же осложняет жесткое противопоставление совершенного и несовершенного вида, обнаруживая возможности все новых и новых оттенков значений. Оказывается, что заранее определить возможности подобных дроблений весьма трудно.

Все тонкие наблюдения имеют прямое отношение и к проблеме «грамматика и реальность». Различие между *ехать полем* (творит. места) и *работать топором* (творит. орудия) оказывается в смысловом отношении более глубоким, чем различие между примерами типа *воняющими сапогами* и *воняющим дегтем,* хотя и здесь имена существительные оформлены тем же творительным падежом. Что в грамматике однородно или не совсем однородно, то и в реальности воспринимается с оттенком, с градациями, с нюансами: в *работать топором* действие выражено активнее и иначе, чем в *ехать полем.* При этом различие определяется в подобных случаях не только лексической семантикой глагола, но и грамматической семантикой самого творительного падежа (творит. орудия в отличие от творит. места).

Во всех современных романских языках имеется определенный и неопределенный артикль. В старых текстах всех романских языков такие слова, как *бог, солнце, луна, фортуна, природа, любовь* употреблялись без определенного артикля. Сознание людей того времени воспринимало такие понятия в их неповторимой единичности. Реальность и здесь давала о себе знать. Даже тогда, когда определенный артикль уже превратился в обязательного спутника имени, перечисленные существительные и им подобные продолжали употребляться без артикля.

Взаимодействие грамматики и лексики толкуют как взаимодействие общего и отдельного. Между тем подробное «отдельное» само выступает как «обобщенное отдельное», объединяющее определенные по своей семантике группы или категории слов.

Степень дробления грамматического значения того или иного предлога, как и любой другой служебной части речи, в разных, даже близкородственных языках, различна. И все же каждое такое, в том числе и самое дробное значение, обобщает определенные типичные случаи. этим грамматическое значение отличается от значения лексического.

Бесконечное многообразие контекстов – это одна из разновидностей реальности, которая определяется нуждами и потребностями людей.

Грамматическая конструкция, которая с чисто умозрительной позиции должна была быть самой жесткой сравнительно с аналогичной конструкцией в других близкородственных языках, в действительности оказывается самой нежесткой и самой подвижной.

Связь относительного предложения с реальностью предстает перед нами прежде всего как проблема понимания.

В русском языке относительное местоимение строится с помощью разнообразных служебных слов – прежде всего с помощью местоимений, *что* и его производных, одновременно выступающих и в функции союзов (омонимы). Смысловая «нагрузка» этих «маленьких» слов очень велика. Неточное или ошибочное осмысление подобных функций сейчас же отражается на коммуникативных возможностях языка, приводит к непониманию или неправильному пониманию собеседника. Проблема же понимания или непонимания между людьми имеет прямое отношение к реальности.

В разговорной речи действительно допустимо прибегать к всевозможным *что, чтобы* и другим служебным словам сколько угодно, и не всякий заметит их. Но в сочетании, «на письме» такое скопление недопустимо: оно свидетельствует о недостаточном знании языка, об отсутствии «чувства языка». Например, он сказал, *что* он придет, *что* у него все благополучно и *чтобы* вы не беспокоились. Это – грамматическое и стилистическое – неудобство скопления служебных слов в одном предложении или в ряде идущих друг за другом предложений известно всем современным языкам, располагающим письменностью.

А теперь о проблеме «грамматика и реальность» с исторической точки зрения. Относительное предложение в современных европейских языках обычно предполагает развитую систему грамматических отношений.

Трудность проблемы относительного предложения (она же – проблема относительного подчинения) в том, что подчинительные союзы в европейских языках развивались то по восходящей линии, то по нисходящей.

Историческая грамматика многих языков хорошо знает подобную неравномерность – от «чрезмерного» расширения каких-то категорий к их последующему «упорядочению», к последующей более строгой и тонкой дифференциации. В этом тоже обнаруживается совершенствование языка.

Вопреки модной, но сложной доктрине, согласно которой грамматика грубо и вместе с тем наивно отождествляется с идеологией, в действительности грамматика находится на службе мышления, и лишь через посредство мышления может соприкасаться или не соприкасаться с идеологией.

Литература

1. Будагов Р. А. Что такое развитие и совершенствование языка? - М., 1997.

2. Будагов Р. А. Язык – реальность – язык. Изд-во «Наука», - М., 1983.

3. Meyer – Lubke W. Grammatik der romanischen Sprachen. Wien, Bd. 3

4. Москальская О. И. Грамматика немецкого языка (теоретический курс). Морфология. Изд-во литературы на иностранных языках. - М., 1986.

5. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. - Харьков, 1988.

6. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. -М., 1987.

7. В частности: Творительный падеж в славянских языках. - М., 1978.

Айсаева С.,
БГУ им. К. Карасаева

КОМИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МИХАИЛА БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА» В ПЕРЕВОДЕ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

В данной статье рассматриваются языковые единицы содержащие комические элементы выполняющие функцию передачи иронии с русского языка на английский на основе выборочных текстов из романа М.Булгакова «Мастер и Маргарита». Критерием для отбора примеров послужило наличие в них некоторого комического содержания,а так же определение их по видам (смешное, ирония, юмор, сарказм).

Рассмотрение примеров производится на основе лексико-семантического анализа. Основной задачей данной статьи является сопоставление и анализирование полноты решения проблемы адекватности и достигнутых уровней эквивалентности в переводе.

Среди выдающихся русских писателей 20-го века Михаил Булгаков занимает особое место. В его произведениях правдиво и ярко запечатлена целая эпоха жизни соотечественников. Проблемы, волновавшие писателя -смысл человеческого бытия, мораль, нравственность, взаимоотношения человека и общества-актуальны и в 21 столетии. Однако неоднозначность постановки и решения этих вопросов вызывает необходимость все нового и нового постижения непростого мира М. Булгакова [1].

Если принять какое-либо выдающееся произведение, например роман, за единый речевой акт [2] то легко представить насколько большим будет его прагматический потенциал [3]. Художественное произведение – это своеобразное выражение интенций и творческих потенций автора, причем, по мнению исследователей, наиболее полную реализацию в художественной литературе находит эмоциональная функция языка, а не коммуникативная и когнитивная [4]. Другими словами, более важным для читателя будет являться не то, что сказал автор, а то, для чего он это сказал, что он имел этим ввиду.

Роман "Мастер и Маргарита" – произведение одновременно философское и ироническое. Думается, что существует возможность выделения основных прагматических "установок", интенций автора, которые являются ведущими в произведении. Можно с уверенностью сказать, что, среди прочего, комическое здесь занимает одно из центральных мест: роман буквально пронизан иронией и юмором, комедийными персонажами и ситуациями [5].

Так как комические выражения в романе "Мастер и Маргарита" играют очень важную роль, то очень важно, чтобы прагматические элементы текста, содержащие комический компонент были адекватно переданы в тексте перевода. Здесь необходимо вспомнить о том, что искажение прагматических интенций ведет как к непониманию отдельных ситуаций, так и к нивелировке самого автора, т.е. к снижению ценности перевода в целом [6].

Исходя из этого, представляется очень важным рассмотрение перевода именно комических элементов романа М.А.Булгакова "Мастер и Маргарита", так как это позволит в какой-то мере определить степень адекватности английского перевода оригиналу, выделить те элементы комизма, которые представляют наибольшую трудность при переводе, а также сделать вывод о том, как возможная объективная потеря некоторого прагматического потенциала оригинала влияет на общую ценность перевода [7].

В ниже представленном примере комизм достигается не только противопоставлением слов ситуации, но и несоответствием понятий *высокого и низкого*: *Пример 1.*

*А)– Все кончено, – слабым голосом сказал кот и томно раскинулся в кровавой луже, – отойдите от меня на секунду, дайте мне попрощаться с землей. О мой друг Азазелло! – простонал кот, истекая кровью, – где ты? – **Кот завел угасающие глаза по направлению к двери в столовую**, – ты не пришел ко мне на помощь в момент неравного боя. Ты покинул бедного Бегемота, променяв его на стакан – правда очень хорошего – коньяку! Ну что же, пусть моя смерть ляжет на твою совесть, а я завещаю тебе мой браунинг...*[БулгаковМ,1980..]

Б)- "It's all over," the tom said in a weak voice and sprawled languidly in the puddle of blood . "Step aside for a moment, let me say good-bye to the earth. Ah, my friend Azazello," the tom moaned, bleeding profusely, "where art thou? Thou hast not come to my aid in the unequal battle, thou hast abandoned poor Behemoth, exchanging him for a glass of cognac – very good cognac, it must be said! Oh, well, then, let my death be on thy conscience, I bequeath my Browning to thee..."[MirraGinsburg,1989]

В данном примере высокопарные фразы Бегемота *"все кончено", "попрощаться с землей", "смерть ляжет на твою совесть"* не согласуются не только с самой ситуацией, но и с такими фразами, как *"томно раскинулся"* (исполненный истомы, устало-нежный) *"променяв...на стакан...коньяку"*, *"мой браунинг"*. При сопоставлении с английским вариантом этого отрывка наблюдается следующее **соответствие**:

все кончено -*it'sallover*,
слабым голосом –*weakvoice*,
истекаякровью–*bleedingprofusely*,
кроваваялужа- *puddleofblood*,
простонал- *moaned*
попрощатьсясземлей- *saygood-byetotheearth*
прийтинапомощь- *cometomyaid*
неравногобоя- *unequalbattle*
бедного –*poor*
смертьляжетнатвоюсовесть–
deathbeonthyconscience
завещаю- *bequeath*
противопоставлены:
томно–*languidly*
променяв–*exchanged*
стаканконьяку- *glassofcognac*
браунинг- *Browning*

Здесь наблюдается небольшая *нейтрализация* противопоставления, так как *"languidly"* значит "безсознания, бездыханно" и не совпадает с русским "усталонежно". Слово *"exchanged"* не содержит коннотации"-предать", как в русском "променять". Однако,переводчик использует прием *компенсации*: для усиленияпротивопоставления он переводит сочетание "истекаякровью" как *"bleeding profusely "(in lavish, extravagantmanner)*. Кроме этого,введение таких архаичных форм высокого стиля, как *"thou", "thee", "thy", "art", "hast not"* ведет к сохранениюпервоначального противопоставления в переводе.

Анализируя данный пример, мы можем заметить, что предложение ***Кот завел угасающие глаза по направлению к двери в столовуюв*** английском переводе опущен, тем не менее смысл отсутствующих элементов нисколько не искажает смысл текста при сопоставлении с оригиналом.

Данный пример дает нам возможность судить о том что, переводчик не изменил смысла всего контекста, и соответственно перевод можно считать вполне адекватным.

Кроме этого, Булгаков использует противопоставления, основанные на сравнении двух сопоставлении количества.

Пример 2

А)-*"Не надо, товарищи, завидовать. Дач всего двадцать две. и строится еще только семь, а нас в МАССОЛИТе три тысячи"*.[БулгаковМ,1980..].

Б) -"We must not be envious, comrades. There are only twenty-two houses in the village, and only seven more are being built – and there are three thousand of us in MASSOLIT."[MirraGinsburg,1989].

Особый сатирический пласт романа связан как раз с изображением «серой толпы», кружащейся бесовским хороводом в МАССОЛИТе.

МАССОЛИТ — вымышленное литературное объединение. Эту аббревиатуру можно расшифровать как «Московская ассоциация литераторов», «Мастерская(Мастера) Социалистической Литературы», «Массовая литература». Будучи членом этой ассоциации, можно решить не только «творческие проблемы, но и квартирные, и дачные, и продовольственные». Чем выше, нет, не талант, а административный пост, тем быстрее и удачнее решаются все проблемы.

Эффект комического достигается путем сопоставления небольшого количества дач ("всего двадцать две") и многочисленной литературной братии ("три тысячи").

В данном примере мы можем сделать вывод что при переводе на английский язык переводчику для сохранения комического эффекта необходимо было лишь перевести числительные.

В заключении можно сказать, что проведенный анализ показал, что не существует четко определенных правил перевода иронии, на уровне текста.Каждый случай ее проявления должен быть рассмотрен отдельно. Можно дать только общие рекомендации. А именно:

1) Поскольку грамматический состав исходного языка и переводимогоязыка, социо-культурные ассоциации и выбор объектов иронизирования в разных культурах часто не совпадают, при решении проблем адекватности и эквивалентности перевода необходимо делать выбор в пользу первой, чтобы точнее передать замысел автора.

2) Чувство юмора вообще и ирония в частности очень субъективны и индивидуальны. Поэтому самым сложным этапом при передаче авторской иронии с английского языка на русский является процесс ее декодирования переводчиком в тексте оригинала [8]. Для оптимизации и большей объективности восприятия иронии переводчиком в исходном тексте можно провести сопоставление:

- актуальные проблемы современного для писателя общества;
- это степень влияния современных проблем на жизнь конкретного автора;
- вывод о возможности актуализации иронии, направленный на определенное социальное явление или проблему.

3) Выбор переводческой стратегии зависящий от лексического и грамматического состава. При совпадении социально-культурных ассоциаций желательно сохранить все нюансы авторского текста.

Литература

1. Булгаковская Энциклопедия (www.bulgakov.ru)
2. Ван Дейк Т. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. -М.: Прогресс, 1978. №8. С.259-336
3. Ван Дейк Т., Кинч В. Стратегия понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. -М.: Прогресс, 1988. №23. С.55-87
4. Караулов Ю.Н. О способах достижения функциональной эквивалентности в переводе // Язык. Поэтика. Перевод. -М.: МГЛУ, 1996. С.76-91
5.Ирина Белобровцева, Светлана Кульюс// Роман М. Булгакова «Мастер и Маргарита». Комментарий . изд. Книжный клуб 36.6, 2007. с. 496
6. Ван Дейк Т. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. -М.: Прогресс, 1978. №8.
7. Походня С.И. Языковые виды и средства реализации иронии. -Киев, Наукова думка, 1989.
8. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Советская энциклопедия, 1967
9. New Webster's Dictionary of the English language. – Surjeet Publications, India. 19897

Сарчалова А.С.,
К. Карасаев ат. БГУ

АЗЫРКЫ УЧУРДА ЛИНГВИСТИКАДАГЫ «КОНЦЕПТ» ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА АНЫН АР КАНДАЙ ЧЕЧМЕЛЕНИШИ

Бул макалада «Концепт» түшүнүгүнүн аныктамасы, түпкү мааниси, башка түшүнүктөрдөн айырмаланышы каралган.
Негизги сөздөр: концепт, концептосфера, гештальт, фрейм, түшүнүк.

Азыркы учурда «Концепт» термини көптөгөн гуманитардык илимдерде колдонулат: адабият таануу да, философияда, лингвистикада, психологияда, культурологияда.

Биздин макалынын максаты – бул түшүнүктү аныктоодо ар кандай ыкмаларды изилдөө.

Эң алгач «Концепт» терминин түпкү тамырын карап чыгуу керек. Гуманитардык илимдерде «Концепт» терминин жаңыдан колдонулуп башташына карабастан, бул терминди орто кылымдарда эле илим адамдары изилдеп келишкен. 14-кылымдарда номиналист жана реалисттердин ортосунда талаш-тартыш болгон.

Талаштын предмети болуп аталыш, идея, нерсенин араларындагы байланыш болгон. Ар кандай көз караштардын кагылышуусу «Мелүүн номинализмдин» жаралуусуна себеп болгон. Философия тарыхына «Концептуализм» аты менен кирген. Орто кылым философиясында концептти ат катары, өзгөчө «психологиялык маалыматтар» менен биргеликте, кандайдыр бир «маанилик функциясын» алып жүргөн түшүнүк катары кабыл алышкан.

Эң алгачкылардан болуп, орус ойчулу С.А. Аскольдов (1870-1945) «Концепт» сөзүн азыркы билимдерге киргизе баштаган.

Азыркы учурдун окумуштуулары концептти «билим кванты» [1:90] жана бир идеалдуу объект катары, «адамдын аң-сезиминде маданияттын уюткусу» жана «ошол эле маданияттын менталдуулук бирдиги» катары [4:49] аныкташат. Концепттин эң эле алгачкы элестетилүүсү – бул бир эле убакытта жекелик жана көптүктүн элестетилүүсү.

«Концепт» маданияттын микромодели, маданият болсо – концепттин микромодели. Көптөгөн адабияттардын анализденилиши бизге бир тыянактарды чыгарууга жол берет, концепттер «алгачкы когнитивдүү негиздерди түзөт, алар бизге маани менен сөздү бириктирүүгө мүмкүнчүлүк берет» жана «психологиялык жактан категориялоо функциясын аткарат» [1:15].

В.В. Красных концепт түшүнүгүнүн бир аныктамасын киргизген: [улуттук] концепт – эң чоң, максималдуу түрдө абстракталган, бирок так репрезенттелген, когнитивдүү түрдө иштелип чыгууга кабылган предметтин идеясы [2:268]. В.В. Красных концепттин сөзсүз түрдө визуалдуу көрүнүшүнүн бар болушун жокко чыгарат жана «концепт» терминин бир гана абстракту негиздер үчүн колдонот (мисалы: эрк, бакыт) [2:272].

В.И. Карасиктин көз карашы бир аз жеңилирээктей көрүнөт. Абстракту негиздердин концепттеринин жанында «предметтик» концепттердин бар болгондугун аныктайт (мисалы: матрешка, колобок) [1:122]. Концепттин мындай берилиши бизге концептосфератууралуу бир элес берет.

Көрсөтүлгөн аныктамалардын анализи, бизге «концепт» терминин азыркы лингвистикада вариативдүү болгондугу тууралуу түшүнүк берет. «Концепт» термини кыска (В.В.Красных) жана ошондой эле кенен жайылтылган (В.И. Карасик, Ю.С. Степанов, Е.С. Кубрякова) түшүнүктөрдү камтыйт.

Концепттин аң-сезимге таандык болгондугу талашсыз жана «түшүнүк» деген терминден айырмаланып, бир гана классификацияланган эмес, сезимтал, образдуу, эмпирикалык мүнөздөрдү да өзүнө камтыйт. Концепттер тууралуу адам бир гана ой жүгүртпөйт, аны жашап көрөт, баштан өткөрөт [5:41].

Белгилүү болгондой, концептти түшүнүү лингвокультуралык жана лингво-когнитивдүү жолдор аркылуу таанып билүүгө келип такалат.

Азыркы учурда лингвистикада маани, мазмуну боюнча жакын бир канча термин бар. Мисалы: түшүнүк, концепт, фрейм, гештальт.

«Концепт» терминин түшүнүш үчүн бул түшүнүктөрдү карап чыгып, концепт менен болгон айырмачылыктарын такташ керек.

Кыргыз тилинде «концепт» сөзү латин тилиндеги «conceptus» (түшүнүк) сөзүнүн калькасы болуп эсептелинет. Бул терминдер синонимдер сыяктуу көрүнөт, бирок андай эмес. Азыркы убакта бул түшүнүктөр дана айырмаланып турат жана чектери дагы бар. «Түшүнүк» биринчи иретте логика жана философияда колдонулат, «концепт» болсо культурологияда жана лингвистикада колдонулат [1:128].

Бул терминдерди бириктирген нерсе - алардын менталдуу жаратылышы. Айырмачылыгы эс тутумда сакталган маалымат бирдигин ар тараптуу мүнөздөө [1:128]. Ошентип, «гештальт» түшүнүктүн бирдиктүүлүгүн көрсөтөт, «фрейм» болсо маалыматты кандайдыр бир структурага салып, конкреттештирет. Карасик айтканы боюнча, «концепт» - индивидуалдуу же коллективдүү эс тутумда сакталган баалуу бир маалымат [1:128].

Илим адамдарынын көпчүлүгү (В.И. Карасик, В.В. Красных, Л.О. Чернейко ж.б) концепттин үч бөлүктөн турган түзүлүшүн белгилешет: образдуу, түшүнүк берүүчү, бирдиктүү. Концепттин образдуу тарабы көрүүчү, угуучу, даам берүүчү, жыт алуучу көрүнүштөрүн (кубулуштарын) өзүнө камтыйт. Бул практикалык билимдин белгилери. Концепттин маалымат берүүчү тарабы болсо, анын тилдеги белгилениши, сүрөттөлүшү, белги структурасы, дефинициясы, башка концепттерге караштуу салыштыруу мүнөздөмөсү. Концепттин бирдиктүүлүк тарабы болсо индивид үчүн, тил коллективи үчүн дагы психикалык пайда болушунун баалуулугун мүнөздөйт [1:129].

Концептти түшүнүүдө маанилүү учурлардын бири төмөнкү тезисте белгиленген: «Эчкайсы концепт речте толугу менен чагылдырылбайт» [4:28-29]. Ошентип, З.Д. Попова жана И.А. Стернин төмөнкү далилдерди келтиришет:

1) концепт – бул индивидуалдуу ой жүгүртүүнүн натыйжасы;

2) Концепттин белгилүү бир түзүлүшү жок, ал көлөмдүү, ошондуктан аны толугу менен көрсөтүүгө болбойт;

3) концепттин баардык көрүнүштөрүн жазып, белгилеп коюуга мүмкүн эмес [4:29-30].

Концепттер конкреттүү, абстрактуу, индивидуалдуу жана топтоштурулган болот.

Деталдуу түрдө концепттердин типологиясы иштелип чыккан:

1) Ой жүгүртүүчү сүрөттөр (конкреттүү, көз алдында көрүнгөн образдар – ит «немец овчаркасы»);

2) Схемалар (бир аз деталдуу образдар – үй – жашоочу жай);

3) гиперонимдер (жалпылаштырылган образдар – бак);

4) фреймдер (биздин эсибизде сакталган көрүнүштөр –жаңы жыл);

5) инсайттар (кайсы бир нерсенин функционалдык керектүүлүгүн билүү – кашык);

6) сценарийлер (кайсы бир окуянын сюжетинин өнүгүүсүн билүү – төрөт);

7) калейдоскоптук концепттер (сценарий жана фреймдин жыйындысы менен байланышкан сезимдер – бакыт).

Д.С. Лихачев концепттердин структуралык бирикмесин «концептосфера» деп атоого сунуш киргизген.

Тилдин концептосферасы маданияттын концептосферасы менен дал келет.

Д.С. Лихачевдун ою боюнча улуттук тилдин концептосферасы өз ара ичинде топтоштурулуп, өзүнчө бөлүнгөн варианттардан турат.

Ошентип, кыргыз тилинин концептосферасы бар, анын ичинде «инженердин» концептосферасы, «үй-бүлөнүн» концептосферасы, индивидуалдуу концептосфера ж.б.у.с.

Концептти изилдөөнүн объектиси катары чындыкты эмес, элдин аң-сезиминдеги, алардын тарыхындагы чагылдыруусун эсептөө керек.

Теориялык булактардын анализи, «концепт» түшүнүгүн жаңы позициялардан тилдин закон ченемдүүлүгүн жана өзгөчөлүктөрүн, аң-сезимдин жана маданияттын, ошондой эле когнитивдүү лингвистиканын, лингвокультурологиянын, психологиянын, культурологиянын, философиянын биргеликте аракеттенишин көрсөтөт.

Адабияттар

1. Языковой круг: личность, концепты, дискус, В. И. Карасик, – М., 2004.

2. От концепта к тексту и обратно. К вопросу о психолингвистике текста В. В. Красных, Вестник Моск. ун-та, Сер. 9 : Филология, – М., 1998

3. Концептосфера русского языка, Д. С. Лихачев, – М., 1993

4. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях, З. Д. Попова, И. А. Стернин, Воронеж, 2000.

5. Семантико-когнитивный анализ языка: Научное издание, З. Д. Попова, К. А. Стернин, – Воронеж, 2006.

6. Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа,Л. Ю. Чернейко, В. А. Долинский// Вестник Моск. ун-та. – Сер. 15. Филология, – М., 1996

Акбагышева Ш.А.,
Исаева Ж.К.
БГУ им. К.Карасаева

РОЛЬ СЛОВОСОЧЕТАНИЯ В ПРОЦЕССЕ КОММУНИКАЦИИ

Словосочетание представляет собой не воспроизводимую целиком в готовом виде, а конструируемую по определенной модели в процессе речи, т.е. свободную, синтаксическую единицу.

При определении словосочетания чаще всего исходят из его сопоставления со словом и предложением.

Свобода словосочетания проявляется, прежде всего, в том, что каждое из составляющих его полнозначных слов может быть заменено любым другим словом того же формального класса, отчего грамматическая сущность словосочетания не изменится.

Так, например, словосочетание *ein kleiner Koffer* может быть изменено в *ein gro?er Koffer, ein schwerer Koffer, ein langer Koffer и т.д. и в ein kleiner Tisch, ein kleiner Mann, ein kleiner Baum т.д.*

При сопоставлении слова и свободного словосочетания обычно подчеркивают сближающую их общность номинативной (назывной) функции.

Словосочетания так же, как и слова, относятся к области номинативных средств языка, средств обозначения предметов, процессов и т.п.

Словосочетания принимают участие в процессе коммуникации только через посредство предложения и в его составе. Сущность словосочетания состоит не только в его назывании сложного понятия, но также в акте синтаксического объединения соответствующих компонентов.

При членении предложения на словосочетания в остатке могут получиться и другие единицы, образуемые соединениями слов, то само словосочетание предстает как один из членов обширной системы разнообразных значимых соединений слов, выступающих в предложении. Поэтому раскрыть специфические особенности словосочетания, установить его дифференциальные признаки можно лишь на фоне всей системы, сопоставляя и противопоставляя его другим ее членам в их существенных свойствах.

Словосочетание обладает и определенной коммуникативной функцией.

В самом деле, словосочетание ein einfacher junger Mensch, выделяемое в составе предложения ***Ein einfacher junger Mensch*** *reiste im Hochsommer von Hamburg, seiner Vaterstadt, nach Davos-Platz im Graubundischen,* не просто называет определенное лицо (ein Mensch) и определенные качества (einfach, jung). При помощи имеющихся в языке синтаксических средств связи (в рассматриваемом случае – согласования) названия лица и обозначения качеств сочетаются таким образом, что данное лицо характеризуется как носитель определенных качеств, а полученное в результате их объединения словосочетание ein einfacher junger Mensch является известной информацией об этом лице.

Существительное ein Mensch выступает в подобном сообщении как нечто заданное, как его тема, а прилагательные einfacher и junger как то новое, что узнает из сообщения слушатель или читатель.

Направление коммуникации у большинства словосочетаний одно – конкретизация, детализация, уточнение уже известного слушателю или читателю о предметах, явлениях, процессах и т.п. ср., например, такие словосочетания, как *ein interessantes Buch, fur den Frieden kampfen, nach Berlin fahren, der Mantel seines Vaters.*

В процессе образования словосочетания имеющееся в языке общее «актуализируется», приобретает частные, индивидуальные признаки, порождаемые каждый раз данной, конкретной ситуацией общения. (Ср.: *der Tag – der dritte Tag – der Tag seiner Ankunft – ein herrlicher Tag* и т.п.)

В силу подобной направленности коммуникации, осуществляемой в словосочетаниях, коммуникативность, присущую последним, мы назовем частной коммуникативностью в отличие от общей коммуникативности, характеризующей предложение как цельную единицу языкового общения и сообщения.

Поскольку коммуникативность словосочетания наиболее полно проявляется в составе предложения, ее можно назвать также относительной коммуникативностью, рассматривая коммуникативность, свойственную предложению, как абсолютную или полную.

По признаку наличия частной (относительной) коммуникативности словосочетание четко противопоставляется слову, не обладающему коммуникативностью.

По этому же признаку словосочетание противостоит и предложению, характеризующемуся общей (абсолютной, полной) коммуникативностью.

Кроме того, коммуникативная функция позволяет отграничить словосочетание от грамматизованных и лексикализованных устойчивых соединений слов, а также от сочетаний полнозначного и служебного слова.

Словосочетание представляет собой важнейшее средство расширения смысловой емкости предложения. Эта роль словосочетания особенно возрастает в современном немецком языке в связи с некоторыми общими тенденциями развития его синтаксического строя.

Одной из основных тенденций развития синтаксиса современного немецкого языка является стремление к простой, «удобной» модели предложения, что влечет за собой повышение «насыщенности» отдельных членов предложения. Так как смысловое наполнение членов предложения осуществляется с помощью словосочетаний, то последние приобретают все большее значение в синтаксическом строе современного немецкого языка (ср.: *Die Steigerung der Arbeitsproduktivitat ist der entscheidende Faktor beim Aufbau des Sozialismus – Die Steigerung ist der Faktor).*

В грамматике большая роль отводится так называемому «методу вычеркивания». Сущность данного метода заключается в том, что отдельные части предложения, не являющиеся необходимыми по смыслу, вычеркиваются до тех пор, пока не обнажится костяк предложения, делающий невозможным дальнейшее вычеркивание. Например, в предложении *Am Samstagmorgen – vierundzwanzig Stunden vor dem Hohepunkt der aufregendsten, abenteuerlichsten und phantastischen Fahrt, die je ein Seemann mitgemacht hat – **fuhren 116 Menschen** in ungefahr 400 Fu? Tiefe mit uber 20 Knoten Geschwindigkeit **auf Kurs null Grad*** могут быть вычеркнуты все части, за исключением слов fuhren 116 Menschen auf Kurs null Grad, которые и составляют костяк данного предложения.

Главная цель такого метода – выявление основных структурных типов предложения.При подобном методе вычеркиваются, «срезаются» с костяка все покровы, образуемые словосочетаниями, поэтому последним и не находится места в синтаксической концепции.

Метод вычеркивания или усечения может оказаться полезным при установлении структурных типов и моделей предложения. Однако, создавая в известной мере искусственные, определенным образом препарированные схемы, он один не может дать полного, исчерпывающего представления о реальной структуре предложения.

Проверка на перестановку используется для установления членов предложения. При этом членом предложения считается та его часть, которая может самостоятельно перемещаться, как вокруг оси, около спрягаемой части сказуемого, располагающейся в повествовательном предложении всегда на втором месте, ср.:

Mehrere alte Brunnen [rauschten] einformig auf den Gassen.

Einformig [rauschten] mehrere alte Brunnen auf den Gassen.

Einformig [rauschten] auf den Gassen mehrere alte Brunnen.

Af den Gassen [rauschten] einformig mehrere alte Brunnen.

Поскольку выделенные проверкой на перестановку члены предложения могут состоять из нескольких слов, они подвергаются дальнейшему анализу методом вычеркивания ли усечения.

Таким путем устанавливается ядро члена предложения, непосредственно связанное с предложением, и факультативные части члена предложения, связанные непосредственно не с предложением в целом, а со своим ядром, вместе с которым они и перемещаются вокруг глагольной оси. Эти факультативные части предложения обозначаются термином «определение». При анализе методом вычеркивания определения могут быть опущены (ср.: *Die blasse Wintersonne strich schrag uber die Hauser der Gro?stadt – **Die Wintersonne** strich schrag uber **die Hauser**).*

Главная функция определений заключается в том, что они дают возможность охарактеризовать, пояснить или уточнить каждое выступающее в предложении существительное (das **liebe** Kind), прилагательное (der **abscheulich** kalte Wind) или наречие (**sehr** oft).

Определения грамматики возникли на базе традиционного учения о словесных группах (словосочетаниях), с той, однако, разницей, что из него оказываются исключенными подчинительные глагольные словосочетания объектного и обстоятельственного характера, а также сочинительные ряды слов. Однако выделение определений, приводящее к расщеплению подчинительных словосочетаний на части, и изолированное друг от друга рассмотрение этих частей не дает возможности выявить модели, по которым организуется данная синтаксическая единица, и проникнуть в ее сущность.

На протяжении долгого времени усилия немецких грамматистов были сконцентрированы главным образом на том, чтобы выявить структуру немецкого предложения и наметить его основные структурные типы.

Литература

1. Гухман М. М. Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетаний частичного и полного слова. /Сб. «Вопросы грамматического строя». Изд-во АН СССР, -М., 1955.

2. Крашенинникова Е. А. Новое в немецкой грамматике. Выпуск 3, Учпедгиз, - М., 1963 .

3. Крушельницкая К. Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. Изд-во литературы на иностранных языках. -М., 1971 г.

4. Москальская О. И. Устойчивые словосочетания с грамматической направленностью. //«Вопросы языкознания», 1961. №5.

5. Прокопович Н. Н. К вопросу о сложных словосочетаниях. //«Вопросы языкознания», 1979. №5

6. Сухотин В. П. Проблема словосочетания в современном русском языке. /Сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка». -М., 1980.

7. Филичева Н. И. Словосочетание и его специфика (на материале немецкого языка). // «Вестник Московского Университета», Серия VII, Филология, журналистика, 1984. №4

8. Ярцева В. Н. Предложение и словосочетание. / Сб. « Вопросы грамматического строя». Изд-во АН СССР. – М., 1955 .

К.А. Токтоназарова,
КГЮА

АКСИОЛОГИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье дается сопоставительный анализ аксиологической функции фразеологизмов английской, американской и кыргызской лингвокультурах. Результаты исследования показывают, что отражение во фразеологизмах различных ценностных понятий (в данном случае такого принципа, как «патриотизм») проявляется «непропорционально» в анализируемых языках.

Аксиология — (с греческого - ценность) — учение о ценностях, т. е. о положительной или отрицательной значимости предметов и явлений окружающего мира для человека, общественной группы, общества в целом. Ценностная сторона фразеологизмов изучается с учетом именно этих моментов. Рассмотрим такую ценностную категорию, как патриотизм. Каким образом любовь к своей Родине и народу проявляется во фразеологических средствах кыргызского и английского языков?

Патриотизм — это весьма сложное понятие. Несмотря на существование некоторой общности в восприятии данного нравственного принципа, существуют и специфические особенности его понимания в различных языках и культурах. Для кыргызского народа характерен «открытый патриотизм, словесно выраженная любовь к родине», что является чертой национального характера. Говоря о Родине, мы используем эмоционально окрашенную лексику и фразеологию. В кыргызком языке: Ата мекен, Ата журт, Туулган жер, Ата бабабыздын жери, Ата конуш, Учкан уя, Ала-Тоо. Любой человек, который знаком с английской и кыргызской культурами, знает о том, что концепт «Родина» в кыргызской лингвокультуре гораздо более значителен, чем в английской: «В английском языке существуют слова motherland и fatherland, но они практически никогда не употребляются англичанами относительно своей собственной родины. В полном соответствии с тенденцией английского языка к «недосказанности», «недооценке», understatement, для выражения любого «накала чувств» по отношению к своему отечеству англичанам вполне хватает одного-единственного слова country» (Тер-Минасова, 2004: 224).

Понятия «патриотизм», «родина» имеются у большинства народов, населяющих нашу планету, но каждая нация вкладывает в эти понятия что-то свое. Анализ словарных и энциклопедических статей показал, что определение патриотизма совпадает в исследуемых языках. Суть его заключается в преданности и любви к своему отечеству, народу и готовности защитить его от врагов.

Дж. Ф. Доби, американский профессор, проработавший некоторое время в Оксфорде, пишет об английском патриотизме: «Я пришел к выводу, что англичанин вряд ли будет проливать слезы в связи с личным горем, не будет жалостлив по отношению к себе, но что касается своей земли, в которую он веками прорастал корнями, — это совсем другое дело. "Если что-то случится со мной, — писал солдат в возрасте 21 года своей любимой на родину из Бирмы как раз перед смертью, — запомни, что я всегда любил те вещи, которые были правильными, и думай обо мне иногда как о человеке, любившем Англию и лучшее в человеке" (Дж.Ф.Доби, 1946: 50).

Несмотря на практически одинаковые толкования понятия «патриотизм», у каждого народа имеется свое осмысление, свой подход к нему в связи с разным историческим опытом и традициями той или другой нации. Во фразеологии кыргызского языка можно выделить следующие аспекты, связанные с концептом «патриотизм»:

1) Мекенди коргоо: мекен үчүн жан берүү, мекен үчүн эт бетинен кетүү; Мекенден айрылганча өмүрдөн айрыл; - защита родины: борьба за нее, отдать жизнь за отчизну;

2) Туулуп-өскөн жерин сагынуу: туулган жердин топурагы алтын; киндик кан тамган жер – ностальгия по родине: мила та сторона где пупок резан, и кости по родине плачут, всякому мила своя сторона. Можно отметить, что любовь к родине можно считать неотъемлемой чертой национального характера, это любовь всегда проявляется у кыргызов открыто и эмоционально, и свидетельством этому является язык, особенно ярко это черта проявляется при сопоставлении кыргызского языка с английским.

Как отмечалось выше, для англичан словесное выражение чувства патриотизма, преданности и любви к родине нетипично. Демонстрация национальных символов в виде флага, герба, песни и т. д., как, например, у американцев, для англичан является чуждой. По утверждению английского писателя Д. Паксмана, автора книги «The English», англичане не имеют национальной песни, национального костюма и не уверены в том, какой у них национальный гимн. Нет ни одного англичанина, который бы наблюдал без чувства замешательства за тем, как американские школьники каждое утро дают клятву верности своей стране: такой путь публичного проявления патриотизма кажется англичанам по меньшей мере наивным (Paxman, 1999: 12-13). Это вовсе не означает, что англичане не любят свою родину. Свидетельством их любви к Англии является, как спра-

ведливо отмечает С. Тер-Минасова, то, что в свое время они завоевали полмира и свезли на свою родину все культурные и материальные ценности от Египта до Индии. Проявлением их чувства патриотизма является хотя бы их Британский музей, возможно, самый богатый музей мира, в котором с пониманием, ученостью, большим вкусом и огромным патриотизмом собраны сокровища: от рукописей Улугбека до древнегреческих храмов (причем не обломков колонн, как в других музеях мира, а целиком храмов) (Тер-Минасова, 2004: 230). О патриотизме англичан говорит тот факт, что каждая деревенька и городок имеет свой мемориал в память о погибших в прошлых войнах. Практически каждый колледж и университет имеет такие мемориалы с надписью: «В память о героях этого колледжа, отдавших свою жизнь в войне...» Трудно передать чувство национальной трагедии, выраженной в этих списках погибших. На набережной Темзы сооружена игла Клеопатры, на которой указаны имена английских моряков, отдавших свою жизнь при перевозке памятника через штормовой Бискайский залив (там же: 230). Что касается языкового выражения патриотизма, то у англичан он выражается по-другому, чем, например, у американцев или кыргызов. В языке это может быть отражено, например, в любви к природе, к родному дому.

Англичане чтят Англию как свой дом и восторгаются ее красотой. Строка из патриотического стихотворения Д. Брэхэма «The death of Nelson» (1812) England, home and beauty, букв. «Англия, дом и красота» — стала крылатой, превратилась в поговорку, которую знают и повторяют англичане, особенно по возвращении из-за границы. Очень распространенной является английская пословица East or West, home is best, букв. «Запад или Восток, а дом лучше», в знач. «в гостях хорошо, а дома лучше». К. Фокс, занимающаяся изучением английского национального характера, утверждает: "Home' is what the English have instead of a Fatherland" — «Дом — это отечество англичанина" в доказательство этого автор приводит строку из стихотворения времен короля Эдварда VII (1901-1910): The Germans live in Germany; The Romans live in Rome; The Turkeys live in Turkey; But the English live at home. Немцы живут в Германии; Римляне живут в Риме; Турки живут в Турции; А англичане живут дома. (K. Fox, 2004: 13). Таким образом, всемирно известная пословица: "An Englishman's house is his castle — «Дом англичанина — его крепость» является олицетворением его родины. Приведем еще несколько английских пословиц, связанных с концептом «Дом — Родина». Следующие пословицы красноречиво свидетельствуют об этом: there is no place like home — «нет места лучше, чем дом»; home is home, though it be never so lovely — «дом есть дом, каким бы он ни был»; home is homely — «дом уютен».

Одним из проявлений патриотизма англичан является также их отчасти негативное отношение к иностранцам. С. Тер-Минасова утверждает: «Антипатия и недоверие к иностранцам имеют у англичан глубокие корни. Во времена Шекспира и ранее уже существовали многочисленные предрассудки в отношении всяких иностранцев. Бытовало мнение, что иностранцы — это люди второго сорта. Языковым свидетельством служит английская поговорка того времени: За троих мавров дают одного португальца, за троих португальцев — одного англичанина» (Тер-Минасова, 2004: 232).

Приведем примеры, в которых прослеживается нелестное отношение к иностранцам: French leave — букв. «уход по-французски» в знач. «уход без прощания; незаметный уход», «уход по-английски» в том же значении; pardon my French — букв. «извините меня за мой французский», используется, когда человек просит извинения за употребление оскорбительной или ненормативной лексики; An Englishman can beat three Frenchmen — «один англичанин побьет трех французов»; to weep Irish — «плакать по-ирландски» (исходит из ирландской традиции громко плакать, завывать на похоронах); the older the Welshman, the more madman — «чем старше валлиец, тем он без рассуднее»; fear the Greeks bearing gifts — «бойтесь греков, дары приносящих»; when Greek meets Greek, then comes the tug of war — «когда встречаются два грека, начинается война».

Говоря об американском варианте английского языка, следует подчеркнуть, что такого негативного отношения к иностранцам в нем не прослеживается. Особенностью американского патриотизма является то, что он никогда не насаждался «сверху», он органично присущ национальному менталитету, ему свойственна нацеленность в будущее, чувство гордости за свою страну, уважение законов и конституции. Анализ фразеологического материала показал, что американцы помнят своих героев и чтят их, любовно называя Father — «отец». В первую очередь хотелось бы отметить «отца нации» — the Father of the Country, первого президента США Джорджа Вашингтона. Отцом они называют и Авраама Линкольна — Father Abraham, а также создателей американской конституции — the Fathers of the Constitution (тж. The Founding Fathers — «отцы-основатели»).

Во фразеологии американского варианта английского языка изобилуют, связанные с любимыми американскими символами: the Old Glory — «старая слава» — государственный флаг США; Исследование аксиологической функции фразеологических единиц кыргызского и английского языков показывает, что отражение в них различных ценностных понятий (в данном случае такого принципа, как «патриотизм») проявляется как бы «непропорционально». Вероятно, можно утверждать обусловленность подобного результата анализа культурно-историческими традициями, спецификой менталитета и особенностями эмоционального склада народов, фразеологизмы которых анализируются в данной статье.

Литература

1. Аксиологическая лингвистика: проблемы изучения культурных концептов и этносознание Сб. науч. тр. / Под ред. Н. А. Красовского. – Волгоград, 2002.

2. Кыргыз тилинин сөздүгү 2011 /Түз. Абдувалиев И. Акматалиев А.Кадырмамбетова Avrasya Press. / 2-бөлүк 230, 1 бөлүк158.

3. Карасик, В. И. Аксиологическая лингвистика: концепты и дискурс // Германистика России: Традиции и перспективы : мат. науч.-метод. семинара. – Новосибирск : НГУ., 2004. С. 28-32.

4. Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М.: Изд-во МГУ. 2004. 7.

5. Wierzbicka, A. (1992) Semantics, culture and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. N. Y. : Oxford University Press.8.

6. Doby, J. (1946) A Texan in England.Boston : Little, Brown and Company. Paxman, D. (1999) The English. England : Penguin Books.

7. Fox, K. (2004) WatchingtheBritish. L.: Hodder & Stoughton.

Kochorbaeva Mirgul Tynchtykbekovna,
BHU

THE PECULIARITIES OF TRANSLATION OF PARENTHESES IN CHOPIN'S SHORT STORY "DESIREE'S BABY"

The relationship of the parentheses with other parts of sentences are studied in many syntactic studies (Rudnev A.G 1959,Zaciev M.Z 1963,Davletov M 1989,Kononov A.N 1984).There are many other opinions about the connection of the parentheses with other parts of sentences. A.Grudnev believes that the parentheses are in the connection with the base sentence. In our opinion, parentheses words, are contented with the main sentence by parenthetical intonation. Parenthetical words are different from the main and suborning part of sentence: they express other meaning and are not subordinate part of the sentence. They do not answer the usual questions which help to identify the member of the sentences. Therefore, they have been considered the words out of sentences for a long time, which are not grammatically connected.

Ex: **As the day was pleasant**, Madame Valmonde drove over to L'Abri to see Desiree and the baby.

Аба-ырайы жагымдуу болуп тургандыктан, мадам Валмонд Дезирини жана анын баласын коруп келуу учун Лабриге жоноду.

These examples show how the sentences colored with the help of parenthetical units giving more information, define its color, underline some moments of meaning and highlight some aspects of the content. They are, in their own complement, clarify the meaning of the sentence, create or mark its stylistic features.

The word "parenthesis " originates from the Greek: something placed in besides. Parenthesis is the phrase that will be qualifying, or in some way explanatory, which has been entered into a sentence with which it has no grammatical connection.

In semantic terms parenthesis expresses the speaker's subjective attitude to the statement or part of in terms of its validity or invalidity. Based on the analysis and synthesis of existing classifications, we propose the following classification of semantic structures of these parentheses in English and Kyrgyz languages:

1. Parenthetical construction as a categorical modality of reliability.

2. Parenthetical construction as a means of transmission of modal sentence hypothetical parenthetical words.

3. Parenthetical construction as an actual modal.

4. Parenthetical construction as a modal design of thoughts.

5. Parenthetical construction as a means of the message source.

6. Parenthetical constructions as a means of emotional modal relations.

1. Parenthetical words of categorical reliability expressed saying in his statement, speech or thoughts confirmation interlocutor with different shades on value. Their main purpose is to convince the recipient of truthfulness, certainly of the reported information.

2. Hypothetэcal parenthetэcal words are used to express uncertaэnty, with doubt, fluctuations, assuming the possibility of performing a particular action. Because of this, we call them hypothetical or parenthetical words problematic of confidence.

3. The main function of this group of parenthetical units establish of views. Through parenthetical units actual modality speaking establishes contact with someone causes him to talk, encouraging his attention, emphasize the importance of the message.

4. Pragmatic orientation of parenthetical constructions as a means of transmission of thought modality to achieve clarity, accuracy.

5. Parentheiэcal constructions as a means of transmission modalities referenced to the source message may indicate the source reported. Parenthetical constructions of this group also indicate the degree of reliability of the statements.

6. Parenthetical constructions as a means of transmission modalities emotional relations show that the speaker is satisfied or vice versa, is not satisfied with the course of events, described in the statement, and invites the recipient to share his joy or, conversely, regret, sorrow, despair, fear regarding the exercise or non exercise of his plans.Their pragmatic setting, the emotional impact on the listener and an indication of importance are described a situation.

According to the structure parenthetical words in English and Kyrgyz languages can be divided into the following items:

a) Parenthetical word expressed by one word:

It seemed but yesterday that Desiree was little more than a baby herself; when Monsieur in riding through the gateway of Valmonde had found her lying asleep in the shadow of the big stone pillar.

Анткени, кечээ эле Валмонддордун дарбазасынан отуп баратып Мансур мырза чон таш дарбазанын колокосундо уктап жатканда таап алган учурда Дезири али наристе эле.

b) Parenthetical word expressed by the phrase:

It was no wonder, when she stood one day against the stone pillar in whose shadow she had lain asleep, eighteen years before, that Armand Aubigny riding by and seeing her there, had fallen in love with her.

Кундордун биринде, Дезире он сегиз жыл мурун нариете кезинде уктап жаткан дарбазанын колокосундо турган учурунда Арман Обини аны коруп ашык болуп калганы тан калычтуу эмес эле.

Parenthetical terms in English and Kyrgyz languages can be expressed by all parts of speech except imitative words in Kyrgyz language. Leading parts, first of all, are expressed by the parts of speech which have lost their lexical meaning by transferring to another lexico-grammatical meaning to the group of modal words.

Significant parts of speech in the functions of the parenthetical words and phrases can be used not only by special modal words and phrases which can be used in the function of other parts of sentences but also in the function of parenthetical constructions. According to the meaning of the context the same words can be used as parenthetical words as parts of sentences.

Ex: Probably he will come today. Балким ал бугун келет.

Parenthetical words can be divided into two types:

1) Modal words, underlined from some part of speech related to the special part of sentence:

Well - демек; by the way – ошондой болсо да; probably – балким; certainly - албетте.

2) Parenthetical words related to the second group, in comparison with the first, are close to the other parts of speech. According to what parts they belong, it can be divided into the following types:

a) Parenthetical words expressed by verb:

Ex: I suppose – айталы; I can say – айтууга мумкун; let's say – айталы; to tell the truth – чындыкты айтканда; well – ушинеип; excuse me - айтмакчы.

In Kyrgyz language parenthetical words expressed by individual verbs can be act as an adverbial participle on - ып (ушинтип), in conditional form (корсо), in the verbal form on - mak with the particle - чы (айтмакчы), in the indicative mood – айталы.

b) Parenthetical words expressed by the nouns:

Ex: for instance - мисалы, as a result – ошондуктан да.

In Kyrgyz language the parenthetical words expressed by nouns are used in the locative or primary cases;

c) Parenthetical words expressed by the adjective:

Ex: on the whole - жалпы, in short – кыскасын айткан да.

In Kyrgyz language the parenthetical words expressed by the adjectives are used in the locative or primary cases;

d) Parenthetical words expressed by the pronoun

Ex: somehow - кандайча

e) Parenthetical words expressed by the numerals

Ex: on the one hand, on the other hand - биржактан, экинчижактан, firstly, secondary - биринчиден, экинчиден.

f) Parenthetical words expressed by the adverb

Ex: certainly - албетте

j) Parenthetical words expressed by the interjection

It is necessary to note that the parenthetical words are formed on the base of other parts of speech and certainly maintain their connection with them. Parenthetical words in isolated structures, at first, increase the independence of isolation, then they are kind of isolation condition. In the first case the main part of the sentences are the sentences of isolated adverbial closes expressed by the participle of verb, infinitive and other verbal relations.

According to the analyzed work we can state that parenthetical constructions of these two languages are varied and play a big role in our speech.

Under the parenthetical constructions we understand parenthetical and inserted constructions which, joining the main sentence have no syntactic link with other sentence parts and are characterized by intonation and punctuation. But, even if they are not parts of speech in the syntactic plan semantically they are connected with the sentence, being sentence components.

Parentheses play rather essential role in the organization of semantic, structural integrity and functional prospect of the text, and establishing of logical links between its components, in creation as thematic as communicative progression. Being constituent of the text, parenthetical components give new information, create in it «the additional rhematic centers», reflecting multistage of actual division, and represent a special lexico-syntactic way of organization of the text.

The functionally-semantic types of parentheses are varied than of sentences. They express different kinds of modality: doubt, uncertainty, and confidence, generalize any kinds of meanings and also serve to attract the speaker's attention.

List of Literature

1. Аникин А. И. Вставные конструкции с присоединительным значением в современном русском языке. - Ученые записки Моск. пед. института. – М., 1968, № 296. – С. 35-41.

2. Бархударов Л. С. Структура простого предложения современного английского языка.- М.: Высш.шк., 1966. – 200с.

3. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. - М.: Высш. шк., 1960.- 242с.

4. Бектурова А.А. Парентезные конструкции как средство выражения модальности в неродственных языках. – Б., 2010.

5. Биренбаум Я.Г. К теории сложного предложения (На материале английского языка) // Вопросы языкознания. - 1982. - N2. - С.50-58.

6. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С. 55.

7. Джусаев Дж. Категория модальности и средства ее выражения в современном кыргызском языке. - Каракол, 2000. – 279 с.

8. Жапар А. Синтаксический строй кыргызского языка. Ч.2. Учебник для вузов. – Б.: Мектеп, 1992. - 351 с.

9. Жигадло В. Н., Иванова И. П., Иофик Л. И. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики. - М.: Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1956 – 342 с.

10. Каримова Р.А. Вводные слова и вводные сочетания слов в русском литературном языке II пол. XVIII начала XIX в. // Учен. зап. Казанского гос. ун-та.- 1965.- Т.125.- С.137.

11. Hornby A. S. Oxford Student's Dictionary of Current English. Oxford, 1984–456с.

Бакзайлу К.Ш.,
БФ. МСИ.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ МЕТОД В РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ

Сопоставительное языкознание – область языкознания, объектом которой являются неродственные, то есть генетически не связанные языки. Конкретно в сопоставительном языкознании речь идет об установлении соотношений между неродственными языками и описании их эволюции во времени и пространстве; сопоставительное языкознание пользуется сопоставительным методом как основным инструментом исследования.

В «Лингвистическом энциклопедическом словаре» значение сопоставительного языкознания трактуется так: сопоставительное изучение языков отличается от других лингвистических сравнений, хотя с принципами общей типологии смыкается, так как от их генетических отношений оно независимо применимо к языкам. От общетипологических и характерологических подходов сопоставительный метод отличается задачами исследований. Эффективен он особенно по отношению к неродственным языкам, так как на фоне различных черт их контрасты проступают наиболее ярко. Сопоставительный метод в этом отношении приближается к сравнительно-историческому методу [3, 481].

С целью прояснения специфичности языка через его системное сравнение с другим языком, исследование и описание языка называется сопоставительным методом. В сопоставительном методе выявляются различия между двумя сравниваемыми языками, и поэтому его можно называть контрастивным методом.

Прежде чем говорить о недостатках и достоинствах статей и пособий по сопоставительному методу, пишет А.А.Реформатский, - «необходимо установить некоторые теоретические принципы, после чего можно дать оценку наличной языковедной литературы. Первое положение при установлении принципов сопоставительного метода — это строгое различение сопоставительного и сравнительного методов. Сравнительный метод направлен на поиск в языках схожего, для чего следует отсеивать различное. Его цель — реконструкция бывшего через преодоление существующего. Сравнительный метод принципиально историчен и апрагматичен. Его основной прием: используя вспомогательную диахронию, установить различного среза синхронии «под звездочкой». Сравнительный метод должен принципиально деиндивидуализировать исследуемые языки в поисках реконструкции протореалии» [5, 40-52].

Лишь признанием исторической констатации языковой данности сопоставительный метод ограничивается историчностью (языки, которые исторически даны в их синхронии). Сопоставительный метод, в отличие от сравнительного метода, принципиально прагматичен, не снимая теоретического аспекта рассмотрения его проблем, направлен на практические и определенные цели [5]. Соглашаясь с мнением А.А.Реформатского, мы можем добавить, что сопоставительный метод также предполагает установление сходств и универсалий исследуемых языков.

Методы, применяемые в сопоставительных исследованиях, тесно связаны с развитием теории в различных направлениях современного общего языкознания и зависят от целей и ориентации той или иной работы сопоставительного характера. В работах, направленных на улучшение методики изучения иностранного языка, родной язык берется как исходная модель - «язык-эталон», с которой по линии сходства и главным образом различий сравнивается изучаемый иностранный язык. Работы подобного рода охватывают обычно всю область грамматики (иногда и фонетики) в целом. Иллюстрацией служат многочисленные проекты сопоставительных исследований в ряде стран (Россия, Казахстан, Турция, Таджикистан, Грузия и т.д.).

Автор работы «О сопоставительном методе изучения языков» В.Н.Ярцева справедливо противопоставляет сопоставительное изучение языков и сравнительно-исторический метод, «...не вопросы их родства, а выявление свойств и особенностей этих языков в результате сопоставления», и доказывает что это «... ограничивалось областью перевода с одного языка на другой и нуждами преподавания иностранных языков». Именно это и хорошо, пишет автор статьи: «поиски обоснования перевода и потребности преподавания иностранных языков и вызвали развитие в направлении сопоставительного метода» [7].

Идея сопоставительной методики была теоретически обоснована И.Б.Бодуэнем де Куртенэ, элементы сопоставления встречались и в грамматиках XVIII - XIX вв., он стал формироваться в XX веке 30 - 40-х гг. с определенными принципами как лингвистический метод. В России важный вклад в теорию и практику внесли в эти годы Е.Д.Поливанов, Л.В.Щерба, С.И.Бернштейн. Особенно популярны стали исследования в России Е.Д.Поливанова в 1933 г., в Европе 1935 г. - Ш.Балли. В связи с увеличением интереса к лингвистическим основам преподавания неродных языков, значение сопоставительного метода со временем возрастает [3, 481].

С использованием описательного, сопоставительного и сравнительно-исторического методов, **диахронный метод** рассматривает историю развития и употребления слов в древних языках, которая наиболее тесно связана с историей материальной культуры народов. Наряду с рассмотренными названиями одежды и названиями конкретных видов общенародной одежды, в памятниках древнерусского языка широко представлены наименования различных специальных видов одежды, характеризующих применение только в определенных общественных слоях или определенных ситуациях. Группа лексем, обозначающих головные уборы, отличается рядом особенностей, свойственных языку устного народного творчества. С одной стороны, эта группа представляет не все лексическое богатство кыргызского, русского и турецкого языков, а только часть, обусловленную спецификой устного литературного произведения, с другой – именно в головных уборах сохранено немало чисто архаичных элементов, составляющих истоки основного словарного фонда. Названия головных уборов чаще, чем названия других деталей одежды, используются для обозначения социальной характеристики человека.

В исследованиях мы рассматривали слово **кокошник** из русского языка. Например, такие значения этого слова даны в древних источниках: (**кокошник**, праздничный головной убор, украшенный жемчужными поднизями, замужних богатых женщин) [4]. Впервые само название «***кокошник***» встречается в документах XVI века. Слово «***кокошник***» происходит от древнеславянского слова «кокош», означающего курицу-наседку или петуха. Кокошники считаются головными уборами замужних богатых женщин, учёные полагают, что крестьянки того времени вместо них предпочитали носить убрусы и сороки. Этот головной убор русские женщины носили во времена золотого века Иоанна во второй половине XVI столетия. В истории одежды на Руси головной убор считался для мужчин показателем социального статуса, а для женщин украшением и данью традиции (полностью закрывание волос после замужества девушки). Чем более высокое положение занимает хозяин, тем выше должен быть головной убор (по Сеньке шапка, по Фоме колпак).

Эти сведения можно отнести и к кыргызской культуре одежды, так как и у кыргызов одежда - тоже показатель социального статуса. Чем выше и богаче головной убор у кыргыза, тем больше он показывает свое положение. Женский головной убор выделялся золотистыми или серебряными украшениями. По традиции замужняя женщина у кыргызов должна была надевать ***элечек***. Элечек по своей структуре полностью покрывает волосы, уши и шею. И этим показаниями он схож с традициями русского народа, ведь и русской замужней женщины головной убор покрывает волосы.

Одежда в кыргызской культуре, наряду с такими обязательными элементами, как боевой конь, оружие, относится к традиционным элементам, тем самым создавая неповторимый образный ансамбль этого народа. Слово **элечек** является базой для составных понятий: *токол элечек* белый тюрбан незамужней женщины, более низкий, чем элечек; *каза элечек* (в произношении каз элечек) - тюрбан больших размеров; *сайма элечек* тюрбан с узорной повязкой, идущей через лоб горизонтально вокруг головы; *ак элечек* (белый тюрбан); *кара элечек* (вдова в трауре) [6, 949].

Элечек – национальный головной убор кыргызских женщин. Его издавна носили предки кыргызского народа, и на сегодняшний день он сохранился в традиции нашего народа. На иранское происхождение слова ***элечек*** указывал К.К.Юдахин в „Киргизско-русском словаре" [6, 949] . Интересен тот факт, что этот чисто национальный головной убор имеет заимствованное название. Действительно, между **элечек** и иранским словом *лачак* "косынка, головной убор", наблюдается определённое фонетическое и семантическое сходство.

Такую информацию Г.Жумакунова дает в своей работе: «в некоторых современных тюркских языках и в письменных памятниках обнаруживается морфема с определённой семантикой, специфичной для образования названий головных уборов, казахское слово ***кімешек*** "старинный женский головной убор" (из белого коленкора), татарское слово ***меленсик*** "женский головной убор", кыргызское диалектное слово ***акурчөк*** "передняя деталь элечека, покрывающая шею", ***буркунчөк*** "покрывало элечека". Эти примеры показывают, что словообразующий аффикс -чак и его варианты: -чек ~ -шек ~ -чук ~ -чөк не случайные совпадения, а типичная для наименования головных уборов словообразовательная модель в тюркских языках. Поэтому иранское происхождение кыргызского слова ***элечек***, видимо, нельзя считать бесспорным» [2, 52].

В истории турецкой культуры происходило много изменений, и одно из них - это реформа в одежде. В 1926 г. по приказу II Sultan'à Mahmud'a была выдвинута реформа одежды, после которой мужчины прекратили надевать ***платья*** в служебных местах и в повседневной жизни. Одежда женщин в истории культуры народа Турции делилась на две группы. Они назывались *kıyafet-i dahiliye* ve *kıyafet-i hariciye. Kıyafet-i dahiliye* предназначалась для работы в доме, в саду, в гареме для женщин. Здесь головной убор, платок (***basortu***) отличался от уличного платка. *Kıyafet-i hariciye* - это одежда верхняя, здесь различали и одежда, и платок (***basortu***) женщин, которые должны были соответствовать принципам ислама.

При **оппозитивном подходе** четко различается первоначальная функция форм, и основная оппозиция по линии первичных функций, в рамках которой происходит процесс восстановления у каждого члена в оппозиции вторичных функций и процесс поляризации. Исторический источник происхождения тех форм, которые составляют на рассматриваемом этапе первичную оппозицию, и является первоначальной функцией. Например, при оппозитивном подходе мы рассматриваем слово одежда: *одежда русская* - первичная форма, далее *одёжина, одеж(в)ище (*одна штука одежи); *одежная дача* (всё нужное на одежду); *одежник* (гардероб, шкаф или целая комната для одежды) и так далее.

В качестве дополнительных исследований используются валентностные и дистрибутивные методы, позволяющие установить окружение, в котором может встречаться данная языковая единица, противопоставляемая всем другим окружениям, в которых она встречаться не может.

Дистрибутивный анализ в „Лингвистическом энциклопедическом словаре" интерпретируется, как известно, «через совокупность их окружений описываются языковые единицы, то есть встречается с единицами того же совместного наименования: описание данной фонемы является указанием на то, какие фонемы могут окружать данную фонему; то же окружение другими морфемами действительно для описания морфемы, окружение другими словами - является указанием на описания слова и так далее» [3, 89].

Трансформационный метод в „Российском гуманитарном энциклопедическом словаре" трактуется так: «трансформационный метод описывается преобразованием, превращением, изменением слова в предложениях и словосочетаниях. Например, предложение ***ак элечегиң башыңан түшпөсүн*** (*свадебное пожелание молодухе*) пусть твой белый тюрбан не спадает с твоей головы (*т.е. не останься вдовой*); преобразуется в производное словосочетание ***ак элечек*** (белый тюрбан) — ***ак элечектүү***. Подобные трансформации также служат для построения различных производных предложений, элементами которых и выступают полученные словосочетания *(ак байбиче Чайырды ак элечек оронуп* (бабушка Чайырды надела

белый элечек); *Сыя эне да элечегин алып, кеп такыясын ээгинен чалып жеңилденди* (бабушка Сыя тоже элечек свой взяла, тюбетейку сняла и вздохнула). **Трансформационный анализ** является средством, способным не только подтвердить интуитивно сложившиеся представления, но и существенным образом уточнить их и обнаружить новые связи и явления, ранее ускользавшие от внимания исследователей. Трансформационный анализ расширяет возможности дистрибутивного, но основывается на неформильном (интуитивном) понятии отмеченности. С помощью дистрибутивного и трансформационного анализа удается описать не сигнификативное, как это предполагалось вначале, а только структурное значение «класса слов». Ограниченность дистрибутивного и трансформационного анализа в изучении сигнификативного («предметно-логического») значения слова привела к переоценке роли структурных методов в лексической семантике и полному отказу от них при исследовании такого, например, явления, как синонимия [3, 46]. Например, можно использовать **транспонирующую модель** существительных, которая означает: производить (произвести) транспозицию. Для слова **тебетей** мы можем показать транспонирующую аффиксальную модель существительного: «существительное + аффикс -тей (означает вихор) = существительное» / N + аф. -тей > N, төбө (макушка) + аф. -тей > ***тебетей.*** Здесь действует мотивировочный признак, отражающий названия частей тела, в данном случае төбө (макушка головы) человека.

С помощью суффикса -ник от слова кокошь – «наседка», которое засвидетельствовано в памятниках с XI в. и является общеславянским образованием с суфф. -ошь и слова коко , общеслав. кокошъ – «петух» образовалось слово *кокошник.* Здесь действует мотивировочный признак, отражающий гребень птицы, название дано по внешнему сходству головного убора с гребнем курицы. *Образовался с помощью суффикса -ник, здесь можно применить модель* «существительное + суфф. -ник = существительное» N + суфф. -ник > N, кокошь (наседка) + суфф. -ник > *кокошник.* Эта модель обладает возможностями словопроизводства и отличается простотой морфологического и синтаксического строения, а также очень высокой степенью употребления: Для слова *basortu* можно привести пример транспонирующей модели существительного: «существительное + существительное=» / N + V > N, bas (голова) + ortu (от глагола *ortmek/укрывать*) > *basortu* (буквально, покрытие головы, платок), хотя в то же время в данном случае мы имеем дело с типичным случаем тюркского словосочетания по модели N + N (*bas* + *ortu*). Мотивировочным признаком является действие, отражающее одевание и название части тела (голова человека).

Как мы видим, в русском языке существительные, образованные путем прибавления к основе суффиксов -ник и суфф.-к, входят в значительную группу производных слов. Например: ***кокошник, фес-ка, тюбетейка т.д.*** Этот способ образования отличает русский язык от языков относящихся к агглютинативной группе, в которых не существует этого способа преобразования.

Учет определенных принципов предполагает **констрастивный анализ** межъязыкового сравнения. У.К.Юсупов трактует следующий ряд таких принципов сравнимости: «таких, как системности, терминологической адекватности, достаточной глубины сравнения, учета степени родства и типологической близости сопоставляемых языков, двусторонности сравнения, синхронности, учета функциональных стилей, территориальной неограниченности и другие. Ряд принципов типологического сравнения неродственных и родственных языков также может быть использован в сопоставительных исследованиях» [3, 24].

С уровневыми (структурными) категориями контрастивности связаны не только функциональные и семантические категории, но и **контрастивные исследования**. Следующие типы расхождений в языках, устанавленные методом констрастивного анализа, были выделены В.Г.Гаком, он утверждает, что непреложным предварительным требованием остается требование системности. Теория и методика контрастивного (сопоставительного) анализа выдвигает строгое требование системности синхронного сравнения, сопоставления, которому подлежат лишь однопорядковые, системообразующие языковые данные, а не случайно подобранные факты языка. Сопоставительное (контрастивное) исследование должно быть попарным синхронным последовательным сопоставлением не отдельных языковых фактов, а системным уровневым и межуровневым сравнением форм и значений единиц разноструктурных языков. Так, например, основным принципом дистрибутивного анализа является, как известно, совокупность окружений языковых единиц. Трансформационный анализ, в свою очередь, является средством, способным не только подтвердить интуитивно сложившиеся представления, но и существенным образом уточнить их и обнаружить новые связи и явления, ранее ускользавшие от внимания исследователей.

Результаты исследования при сопоставлении кыргызского, русского и турецкого языков свидетельствуют о большом стилистическом единстве кыргызского и турецкого языков. Доказывается, что книжные и народно-разговорные по стилистической окраске предметно-бытовые слова – это средства не разных языков, а сфера единого древнетюркского языка. С функциональной точки зрения большинство изученных слов из русского языка носит общерусский характер (**кокошник, лапти, валенки** и др.). Многие наименования являются книжными, вошедшими в русский литературный язык из церковнославянского или из других языков, такие как fes (феска). Кыргызское слово **элечек,** является лакуной для русского и турецкого языков, а русское слова **кокошник** не имеет сходного значения ни в турецком, ни в кыргызском языках, эта лексема считается лакуной для кыргызского и турецкого языков.

Как мы указали выше исследованные нами единицы в разноструктурных языках, каждая в отдельности имеют свою национальную специфичность для каждого своего языка. Но в тоже время обладают общей свойственностью, которая является мотивированием действий, указывающей на эти предметы. Ведь в старину, по традиции замужняя женщина у кыргызов должна была надевать *элечек.* Элечек по своей структуре полностью покрывает волосы, уши и шею. И этим показаниями он схож с традициями русского и турецкого народов, где и у русской и у турецкой замужней женщины, головной убор покрывает волосы.

Опираясь на вышесказанное, мы пришли к следующему **выводу, что** использование сопоставительного метода позволяет выявить национально-культурные особенности в разноструктурных языках на уровне их системных связей, а также на всех содержательных уровнях: экстралингвистическом, денотативном, коннотативном.

Литература

1. Большая советская энциклопедия: В 30 Т. .– М.:»Советская энциклопедия», 1969-1978.

2. Жумакунова, Г. Бытовая лексика эпоса "Манас" в сравнительно историческом освещении [Текст] /Г.Жумакунова. – Бишкек: Илим, 2006. – 151 с.

3. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н.Ярцева.– М.: Сов. энцикл., 1990.

4. Рабинович, М.Г. Древнерусская одежда IX-XIII вв. //Древняя одежда Восточной Европы. – М., 1986.

5. Реформатский, А.А. О сопоставительном методе. Лингвистика и поэтика. - М., 1987.

6. Юдахин, К.К. Киргизско-русский словарь: Около 40000 слов [Текст] /К.К.Юдахин.– М.: Сов. энцикл., 1965. – 973 с.

7. Ярцева, В. Н. О сопоставительном методе изучения языков // Филол. науки. – 1960.- № 1.

Ж. Артыкова,
К.Карасаев атындагы
Бишкек гуманитардык университети

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАДАНИЙ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮН ЧАГЫЛДЫРГАН БЕЙВЕРБАЛДЫК КАРАЖАТТАРДЫН «МАНАС» ЭПОСУНДА БЕРИЛИШИ

Бейвербалдык пикир алышуу – тил сыяктуу эле этностун салт-санаасы жана маданияты тууралуу маалыматтын булагы болуп саналат. Ошондой эле бейвербалдык пикир алышуунун белгилери, этностун тили сыяктуу эле жашоо-турмуштун жүрүшү тууралуу да маалымат боло алат. Дүйнө жүзүндөгү элдер бири-биринен тили жагынан гана айырмаланбастан, дүйнө таанымы боюнча да өзгөчөлөнүп турушат. Этникалык дүйнө тааным жаратылыш жана адамдар дүйнөсү жөнүндөгү билимдердин жыйындысы аркылуу аныкталат.

Бейвербалдык пикир алышуу этнография менен тыгыз байланышта, жана да материалдык дүйнөдөгү буюмдар гана эске алынбастан, андагы ритуалдар, жөрөлгөлөр, мифтер да каралат. Адамзат тарыхынын алгачкы доорлорунда *ритуалдар* адамдардын маданиятынын бейвербалдык тексти болгон. Ал эми ритуалдарды билүү адамдардын маданиятын жана коомдук ордун айгинелейт. Ошентип, ритуалдар мааниси боюнча маданий-этникалык баалуулуктарды камтып турат [1: 8].

Жашоодо пикир алышууда кеп канчалык маанилүү болсо, адамдын ички дүйнөсүн, психологиялык абалын, кубанычын, бир нерсеге кабатырланууусун туюндурууда каада-салттык жөрөлгөлөр ошончолук маанилүү. Кептен айырмаланып, каада – салттык жөрөлгөдө адамдын кудай алдындагы, кимдир бирөөнүн, же табият алдындагы жоопкерчилик сезими камтылат. Табышмактуу, сырдуу кыймыл-аракет, ырым-жырым аркылуу каада-салтта өмүр менен өлүм, аалам менен жердин ортосундагы байланыш туюндурулат. Сөз кептин бирдиги болсо, жөрөлгөдөгү образдуу кыймыл-аракет, символдук белги, атрибуттар улуттук каада-салттын бирдиги катары кызмат кылат. Каада-салттык жөрөлгөдө *сезим* логикалуу түрдө чагылдырылгандыктан, сырдуу кыймыл-аракет, ырым-жырымдарды сезимдин артикуляциясы катары кароого болот. Мындай артикуляцияны кадимки эмоция эмес, татаал туруктуу мамиле түзөт. Каада-салтта эмоция эркин туюндурулбастан, жөнгө салынган туруктуу *мамиле* аркылуу чагылдырылат [2: 29].

Улуттун белгилерин, анын байланыш кебиндеги маданий өзгөчөлүктөрүн, өз ара алака мамилесин, жүрүм-турумдарын тилдин ички түзүлүшү аркылуу гана изилдебестен, ошол вербалдык эмес каражаттарынын негизинде изилдешет [3: 102].

Ар бир маданияттын өзүнө гана тиешелүү кайталангыс стереотиптүү дененин кыймыл абалдары болот. Алар жаш өзгөчөлүктөрүнө, жынысына, социалдык иерархиялык абалына жараша колдонулуп, өзүнчө жазылбаган закон катары жашап, салттуу көрүнүш катары муундан-муунга өтүп жашап келет. Бейвербалдык белгилер кепти коштоп жүрсө да, кепке карата негизги орунга ээ болсо, кеп ага багыныңкы абалда болот.

Казак окумуштуусу М.М.Муканов этникалык-турмуштук бейвербалдык белгилерди төмөнкүдөй топторго бөлүштүрөт: *учурашуу белгилери; ыраазычылык белгилери; улууларды жана жакындарды сыйлоо белгилери; убада жана ант берүү белгилери; жек көрүү жана басмырлоо белгилери; таң калуу белгилери, өтүнүү белгилери* [4: 110].

Кыргыз элинин этномаданияттык өзгөчөлүктөрүн кароодо биз «Манас» эпосунун негизинде сареп салмакчыбыз. Мисалы:

Жүгүн – бул этиш байыркы түрк тилинде *йүкүн* түрүндө айтылган. Ошол кезде эле бул сөз кандай морфемалардан куралганы белгисиз болуп калган. Байыркы түркчө *йүкүн* сөзү андан да мурдараактагы *чөкүн* сөзүнөн келип чыккан. *Чөк* этиши байыркы кезде *тизелеп отуруу* дегенди билдирген. Ага этиштин өздүк мамилесинин *–н* мүчөсү жалганып, *чөкүн* сөзү жаралган. Мына ушул чөкүн сөзүнүн башкы ***ч*** тыбышы ***й(ж)*** тыбышына өтүүдөн *йүкүн (жүкүн)* түрүнө келген. Азыркы кезде адам жүгүнгөндө чөгөлөп отурбай, белин бир аз ийип тим болот. Ушуга карап *жүгүн* сөзү *чөгүн (чөк+үн)* сөзүнөн келип чыккан болуу керек. Замандар өтүү менен байыркы кездеги жүгүнүүнүн өзү өзгөрүп кеткен. Байыркы кезде *жүгүнүү* баш ийгендиктин бирден-бир белгиси болгон. Хандын алдында бардык кишилер чөгөлөп отуруп, башын жерге тийгизип таазим кылган. Кийин мындай жүгүнүүнүн формасы жеңилдетилип, үй-бүлөдөгү аксакалдарга, улууларга белин ийип, колун боорун алып коюу менен алмашылган жана аларга болгон сый-урматты билдирип калган [5: 107]. Мис. *Ошондо кан катыны Канькей Кан Кошойго жүгүнүп, Тизеси жерге бүгүлүп, Бата сурап балага, Жалдырап турду ийилип* [6].

Камчы салуу. Камчы – ат жабдыктарынын бири. Кыргыздар эзелтеден бери камчыны колдонуучу буюм, колундагы курал катары гана урунбастан, көркөм буюм, символ катары колдонуп келишкен. Камчы мал айдоо үчүн гана колдонулбастан, эр жигиттин сүрү, куралы, бийликтин символу катары да таанылган. Жоокерчилик заманда башына коргошун уютулган камчы менен душманды жыга чапкан учурлар болгон. Кыргыздар камчынын тилеги жакшы, «наристе, эркек бала камчылансын, уулдуу бол» деп ырымдап белекке беришчү.

Эпостогу *Камчы тиштеп теминип, Жулкулдашып калыптыр* деген саптарда жоокерлердин душманы менен урушуусунда жана бири-бири менен эңишүүдө, көк бөрү тартышууда эркин кыймылдаш үчүн камчыны алакандан тиштеп алышып аракеттенишкен. Баатырлар бири-бирине сөз берип убадалашканда *камчы тиштеп* убадаларын бекемдешкен. Ошондой эле камчы күлүк, жорго аттарга жана айттырбай билген акылман адамдарга карата да айтылып *камчы салдырбаган күлүк эле* делинип даңазаланган. Далай кылымдарды кучагына камтыган теңсиздик заман учурунда айрым бийлиги катуу өкүмдарларга карата баланчанын *камчысы катуу* деген наалат айтып мүңкүрөшкөн. Ошол бийликтин белгиси катары, тигил билермандар өз атынан бирөөдөн камчысын бердирип, доосун доолап, салыгын салдырып, салам дубайын айттырып, өз пайдасындагы иштерин жүргүзүшкөн. Эпикалык даректерге караганда камчы кандайдыр бир *ченем бирдиги* катары да пайдаланылат. Олжо-мүлктү ар кимдин эрдигине жараша бөлүү деген маанини берет.

Ал эми *мойнуна камчы салуу* – баш ийүү, кечирим суроонун белгиси болгон. Эпосто бул ишараат көп кездешет: *Камчысын салып мойнуна: «күнөөмдү кечир» -деп Чубакка, Алмамбет турду жүгүнүп* [6: 585]. Ал эми, жакшы кишиден, баатырдан, эл башчысынан тартуу, белек катары камчы же башка буюмдун берилиши бул өтө чоң сыймык катары каралып, ошол кишинин жакшы сапаттары буюму менен кошо жугат деп түшүнүп келген. *Көп сагынган балага, Баатыр камчысын берди белекке. Баатырың камчысын сунуп турганда Камчысын кармап билгизип, Семетейдин чекесине тийгизип* [6: 945]. Кичинекей ымыркайдын, жаш баланын четине камчыны тийгизип коюу кинемасы аркылуу, бул ошону эркелетип, өтө жакшы көрүп, берилгендиктин белгиси катары кабыл алынган. Анткени, сугу түшүп мерт болуп же ооруп калбасын деп, наристени баатырлар, чоң кишилер өпкөн эмес, камчысын чекесине тек гана тийгизүү менен чектелген.

Ошондой эле, үйдүн ээсин кемсинтүү, теңсинбөө, сыйлабоо, ачууланууу маанисинде ***камчысын сүйрөп кирүү*** кыймылы да бар. Камчы сүйрөп кирүү – душмандыкты билдирүү. Үй ээси менен келише албаган, уруш, жаңжал чыгаргысы келген, камчысын колунан түшүрбөй кыйкымдуу учурду күткөн адамдын кыймыл-аракет ишараты болуп саналат [7: 665], *Айыбына Манасты Ошол бурут бербесе, Камчы сүйрөп киргиле, Кызыталак буруттун Как куйкасын тилгиле* [6: 120].

Кур салуу – толук багынганын билгизип, кулдук уруп айыбы, кылмышы үчүн бирөөлөрдөн кечирим суроо. Кудай жана башка жогорку күчтөрдөн кандайдыр бир көмөк, жардам сурап тиленгенде жасалган жөрөлгө. Манас эр жетип, катылган кара кытай, калмактардын катыгын берип, жоосу да, досу да көбөйүп турган чакта Алтай жериндеги кыргыз, казак элинини аксакалдары чогулуп, Ала Тоого кетүү үчүн кеңешкенде: *Мойнуна курун салыныр Боздоп турду Бай Жакып Жаратканга жалыныр* [8: 218]. Мында кыйналып, айласы кетип тургандыктын белгиси катары берилсе, ал эми бул учурда бир аз башка маанини камтып турат: *Кашкайып күлүп сүйүнүп, Боз кисесин тагынып, Туура тартып Алмамбет туйгунду: «Батаң бергин!» -деп, Мойнуна курун салынып, Батасын сурап Манастын, Карап турду жалынып* [6: 572]. Алманбет өзүнө ак жол тилеп, хандын уруксатын, өзүнүн оюна анын да тилектеш болушун каалап тургандыгын билдирген бейвербалдык абал.

Эпосто мойнуна камчыны, курду гана салбастан чылбырды салган учурлар да кездешет: *Бура тартып сабылып, Бугу тери чылбырды Мойнуна турду салынып* [6: 585].

Кыргыз элинин түшүнүгүндө *моюн* эрктин, күчтүн символу. Ага кыргыз тилиндеги *моюн алышуу (абдан таттуу болуу, аябай ынтымактуу болуу) моюнга алуу, моюн бербөө, мойну катуу, моюн сунуу, моюн таптык кылуу, мойну жоон, моюн толгоо, моюнга түшүү, моюну жар бербөө, мойнуна минүү, моюнуна сорпо төгүлүү, мойнунда карызы бар* деген сыяктуу туруктуу сөз айкаштары далил боло алат. Ошондуктан камчыны да моюнга салып келишсе керек. Бул кыймылды жасаган адам эч нерсе деп сүйлөбөсө да, карап турган адам анын маанисин дароо түшүнгөн.

Ушул эле учурда моюнга байланыштуу болгон дагы бир кыймылга токтой кетсек, бул - ***моюн сунуу***. Ал аркылуу башка бирөөнүн айтканына, койгон талабына макул болуу, баш ийүү, көнүү, каршылык көрсөтпөө дегенди билдирет [7: 251]. *Моюн сунуу* бул жерде түз да, өтмө да маанилеринде туюнтулуп турат. Соматикалык фразеологизмин карасак, кадимки эле мойнун алдыга карай бир аз сунулган абалынын бара-бара өтмө мааниге ээ болушунан улам пайда болгон туруктуу сөз айкашы. *Атагы кайып болгондун Эч кайсысы калбастан Айбатына барганы - Моюндарын сунушуп, Таазим кылып турушуп* [8: 1047].

Эки колун бооруна алуу – *колун Жетелеген чоң Кула ат, Тартуу кылып дардайып, Эки колу бооруна, Акка моюн бурунтур* [8: 259]. Илимпоз Ч.Белл билдиргендей: Кол – адамдын мүнөзүн өзгөчө таамайлык менен көрсөтөт дейт. Маданияттын тарыхында байыртадан бери эле сүйлөнгөн сөзгө карата эле эмес, ар бир аткарылган ишаараттарга, дененин кыймылына да чоң көңүл бурулуп келген. Анткени, изилдөөлөр боюнча, сүйлөөчү тарабынан айтылган ойдун 30% ы тыңдоочуга сөз каражаттары аркылуу жеткирилсе, 70% ы колдун, баштын, көздүн, ооздун, ымдоо-жаңсоолору, кыймыл-аракеттери, ишаараттары, дене-мүчөнүн кыймылдары (кинемалары) жана үн-дабыш, интонацияга (фонация), көздүн интерактивдик, визуалдык сүйлөшүүсү (окулесика), ар кандай жыттардын негизинде информациянын берилиши жана алынышы (ольфакция), тамак-ашка байланыштуу эрежелер, этикеттер, конокту сыйлоонун жол-жобосу (гастика), бир адам экинчисине колдорун тийгизүүсү, ошол аркылуу оюн билдирүүсү (гаптика), сүйлөшүп жаткан адамдар бири-бири менен колдору аркылуу учурашып, денеси менен кучактышып турушу (такесика), коммуникациялык маалымат алмашуу мезгилиндеги адамдардын ортосундагы аралыкка болгон көз карандылыгы (проксемика) сыяктуу бейвербалдык каражаттар аркылуу жеткирилип тураарын көрсөткөн [9: 15]. Кыргыз элинде да бекеринен *көзмө-көз, ооозмо-ооз сүйлөшүү, ийри отуруп, түз кеңешүү, көзгө карабай, жер карама экен, айдаганы беш эчки ышкырыгы таш жарат, мурдунда жыты жок* деген сыяктуу сөз тизмектери, адамдын жүрүм-турумуна карата айтылып келет. Мына ушул жагдайды түшүнгөн Дж. Бонифацио "Сезимдин искусствосу" (1616.) деген трактатында, *тил кулакка эмнелерди гана айтпасын, кол да көзгө ошондой нерселердин баарын айтат* деп белгилейт. Ал сыңары, колдун ар бир кинемасы тил менен параллелдүү түрдө сүйлөп, ошол адамдын кулк-мүнөзүн, тарбиясын, билим деңгээлин, социалдык абалын, эмоциясын, ички-жан дүйнөсүндө эмне болуп жаткандыгын көз алдыңа тартып берээри бышык. Мына ушул, жогоруда айтып кеткен *кол куушуруу* кыймылы аркылуу – ызаат-сыйды, кичи пейилдикти, улууга урмат, кичүүгө ызаат кылуунун эң бир бийиктикке жеткен жери катары көрсөк болот. "Манас" эпосунда бул салттык кыймыл көбүнчө эл башында турган адамдарга, баатырларга, жашы улуу адамдарга жана да, эң көп Манас баатырдын өзүнө карата сыйлоо сезимин билдирген кинема катары кездешкен.

Ант – эч качан бузулбас, салттык ыйык убада-бүтүм, шерт, касам. Ант жоокерчиликте, достукка бекем болууда, ар кандай жашыруун ишти аткарууда берилген. Байыркы кыргыздарда баатырлар элдин эркиндиги, намысы үчүн жоого каршы аттанаарда жан аябаска, максатты орундатууга, шартты бузбоого *ок тиштешип же кылычтын мизин өбүшүп* ант беришкен. Магиялык касиети бар катары, аксак сары атты ортого коюп достошуу салты болгон [10: 92]. Ошондой эле *ак буудай чайнашып, чыбык кыйышып* да ант беришкен: *Өлүп кетер шерт кылып: «Ала болуп кеткенди Азыр антты урсун!» деп, Ак буудай унун чайнашып колду бекем кармашып: «Эреже мындай болсун», – деп, Эстүүлөрүн жыйнашып, Он эки кандын баарына, Карматып чыбык кыйышып, Убадалуу тунуктар Ушундай дешти улуктар* [6: 406].

Мындан эки жүз жыл илгери эле М.В.Ломоносов: «...сүйлөө кебибизден сырткары да оюбузду колдун, буттун, беттин ж.б. ар түрдүү дене кыймылдарынан, театрдагы пантомимо сыяктуу көрүнүштөй көп нерсени жеткизип, ошол эле ымдоо-жаңсоолордон түшүнсөк болот...» деген [13: 82]. Ошондой эле окумуштуу Н.Марр *колдун тили* дегендей, ал аркылуу көп нерсени аңдап түшүнүп, улуттун, элдин дүйнө таанымын, дүйнөгө болгон көз карашын колдун кыймыл-жаңсоолорунан аңдып билип, туйса болоорун көрдүк.

Бейвербалдык каражаттар бара-бара таптакыр экинчи бир маани-мазмунга өтүп, нукура, таза ата-бабадан мурас катары калган, маданий көрөнгөбүздү чагылдырган, улуттук нарк-насилибизди кармап турган, дүйнө таануубуздун өзгөчөлүгүн далилдеген күч мына ушул эпосто сакталып калгандыгын көрүүгө болот.

Адабияттар

1. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М.: Ком Книга, 2010.
2. Төлөкова Э.Т. Кыргыз тилиндеги «бала» концепти (лингвомаданият таануу илиминин аспектиси боюнча). Фил.илим.канд.окум.дараж.алуу үчүн жаз.диссерт. – Б.: 2011.
3. Ботобекова Т.А. Ишаарат сырлары. – Б., 2002.
4. Муканов М.М. Этнопсихологическая специфика невербальных коммуникантов знаков // Психология.- Вып.2. - Интеллект и речь. - 1972. - С.109-117.
5. Сейдакматов К Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Ф.: Илим, 1988.
6. Каралаев С. Манас. –Б.: Турар, 2010.
7. Кыргыз тилинин сөздүгү - I том. – Б.: AvrasYa press, 2011.
8. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. – Б.: Хан-Теңир, 2010.
9. Пиз Аллан, Пиз Барбара. Язык телодвижений. – М.: Эксмо, 2012.
10. «Манас» энциклопедиясы / Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. – Б.: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, - 1995. 1-т.
11. Карасаев К. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
12. Лабунская В.А. Невербальное поведение. – Ростов на Дону: Изд-во Ростовского университета, 1986.
13. Успенский Л. Слова о словах. – М.: Молодая гвардия, 1960.

УДК: 81"371=512 (51)

А. Мамашова,
ОшМУ

"АЙ" СӨЗҮНҮН ДЕРИВАТТАРЫ

Макалада "Ай" сөзүнүн дериваттары талдоого алынат.
В статье анализируется дериваты словы "Луна".

Ай лексемасы – "Ай" концептинин баштапкы турпаты. Бул концепттин дериваттары аркылуу лексикабыз байып келген. Биз бул изилдөөбүздө "Ай" сөзүнүн дериваттары жөнүндө сөз кылабыз.

Ал эми *дериват* термини латын тилинен алынган, которгондо *(derivatum)* производный (-ая, -ое) 1. *чыгарылма, туунду, алынган, куралган* деген маанилерди берет. Ал эми лингвистикада болсо (словообразование) *сөз жасоо* маанисин берет. [1,1-б.] Көпчүлүк сөздүктөрдө бул термин "производное слово" (лингв. туунду сөз; 2.в знач. сущ. ж. мат. туунду) туунду сөз катары аныктама берилген. [1,178-б.] Мисалы, Т.В. Жеребило төмөндөгүдөй аныктама берет: *производные слова — дериваты, значение и звучание которых обусловлены семантикой и звуковой формой других, однокоренных слов: мыслить, мышление. Производное слово семантически и формально выводится из другого родственного слова, которое мотивирует его ...* [1,178-б.] Ал эми Ефремова Т.Ф. "Новый толково-словообразовательный словарь русского языка" деген эмгегинде: *Производное слово — главное, исходное понятие словообразования. Производное слово — это слово, образованное, произведённое от какого-либо другого слова или словосочетания: лёд > ледник, ледяной, обледенеть; колоть лёд > ледокол; голый лёд > гололёд, гололедица и т. п.* деген аныктамасын мисалы менен берген.

Жогорудагы ой-пикирлерге, аныктамаларга караганда, *дериват* термини "туунду", "алынган", "чыгарылган" маанисин туюндуруп, тил илиминде, лексикологияда "туунду сөз", "сөз жасоо" маанисинде колдонулат деген жыйынтык чыгарууга болот.

"Ай" концепти бизге белгилүү болгондой эле, өзүнүн денотаттык маанисинде жерге жакын жайгашкан асман телосу.

"Ай" сөзү берген когнитемаларына байланыштуу бир нече дериваттар келип чыгат. Башкача айтканда, берген маанилеринен жаңы сөз же сөз айкаштары пайда болуп, тилде пайдаланылып келет. Биз "Ай" сөзүнүн дериваттарын когнитемалык маанилерине жараша төмөндөгүдөй бөлүштүрүп алабыз.

1. Асман телосун туюндурган мааниси аркылуу пайда болгон дериваттарын карап көрөлүк.

Айдын түзүлүшүнө, формасына карата пайда болгон дериваттары:

Ай-аалам (*таатаал сөз, кошмок сөз, зат ат., весь мир, вселенная*)–аалам сөзүнүн айрым учурларда көркөм стилде берилиши. Мисалы: Б. Алыкуловдун "Аккан суу" ырында "Ай ааламдын баарысын жарып чыккан аккан суу,"–деп айтылат. [5:255]

Айбалта (*зат атооч, жек. сан, бириккен таатаал сөз,*) – согуштук курал, байыртадан көп элдер колдонуп келген. Ал курч темирден жарты ай сымак жасалып, катуу жыгач менен сапталат. Кыргызда согуштук балталар 6–9-кылымдардан бери белгилүү. Манас эпосунда айбалта темир менен болоттун ширетүүсүнөн жасалып, сабы ыргай, ага камыштан бүлдүргү тагылат. Айрым учурда алтын менен кооздолот. [4:42]

Ай мүйүз (*зат атооч, жек. сан, таатаал сөз, кошмок сөз*) – жакшы тилек үчүн аталып союлган бодо мал. "Манас" эпосунун айрым окуяларында сыйынуу, табынуу жана жакшы тилек тилөө ырым-жырымдарына байланыштуу эскерилет. Манас төрөлгөндө ай мүйүзгө ак өзгүз чалышат. (СО, 1.73) [4:45]

Ай туяк (*зат атооч, жек. сан, таатаал сөз, кошмок сөз*)–курмандыкка чалынуучу жылкы. "Манас" эпосунда мындай жөрөлгө элдик баатырлар жеңишке ээ болгондо, кереметтүү түш жакшылыкка жорулганда, арбакка сыйынганда, куда-сөөк келгенде аш-той ж.б. каада-салттарга байланыштуу өткөрүлгөн. [4:48] Андан сырткары *ай туяк* "ача туяк" маанисин да туюндуруп турат. Кыргызда, ислам дининде союга уруксат делинген адал жаныбар. Жеңижок акындын "Аккан суу" ырында сууга көпүрө салуу үчүн түлөөгө "Ай туяктан арнашып, Ак боз бээ союшуп,"-деп ырдайт. [5:206]

Ай тутулуу–(*зат атооч, жек. сан, таатаал сөз, кошмок сөз*). Ай толук бойдон же жарым жартылай жердин көлөкөсүнө кирип калган кездеги көрүнүш. Айдын тутулушу элдик ишеним боюнча жамандыктын белгиси. Бул "Манас" эпосунда да чагылдырылган. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча Манас дүйнөдөн кайтканда "калайык ыйлап, кан ыйлап калың журттун баары ыйлап" аза күтүшөт. Ал гана эмес "кайың ыйлап, тал ыйлап, таш да ыйлайт. Манаска таандык жаныбарлар (Тайбуурул, Акшумкар, Желмаян, Кумайык) кайып болушат.Жаратылыш кубулушутарына бүлүк түшүп жер титирейт, Ай тутулат. Ал көрүнүш эпосто "Алты күнү ай чыкпай, Ой тобо-ой, ай караңгы түн болду" (СК, 2.249),–деп сүрөттөлөт. Күн менен Айдын тутулгандыгын байыркы элдер падышалардын кандардын өлө тургандыгы, согуш, ачарчылык, жут болоорун алдын ала билдирген кереметтүү белги катары карашкан. Ай тутулуу чындыгында ай, күндүн тутулушу менен стихиялык ар кандай кырсыктын, трагедиянын ортосунда эч кандай деле байланыш жок. Ал эми Манастын "Кичи казатта" жарадар болуп келип өлүп, эл өзүнүн башкы идеал баатырынан, сырткы баскынчы душмандан коргоочусунан айрылган учурда айдын тутулгандыгы элдин таргедиясынын оордугун жогорку көркөмдүктө чагылдыруу болуп саналат.[4:48]

Айчык (*зат ат. жек сан.,* уменьш. от ай) – жарым ай түрүндө түшүрүлгөн кечте. Айчыкта (*этиш, туунду түр.,* покрывать узорами в виде полумесяца)–жарым ай түрүндөгү кечте сай (кечтеле).

Айчык, айчыктуу туу *(сөз айкашы, атоочтук сөз айкашы)*–түрдүү түстөгү кездемеге жарым ай түрүндө эмблема түшүрүлгөн туу. "Маната" ар кандай шартта колдонулган. Көкөтөйдүн ашындагы "Айчыктуу туусу болбосо, Ажеп эмес ал ашта, Адашып киши жоголсо" (СО, 3.223),–деп көп эл чогулган салттык мелдештер өз туусунун айланасында өткөн. [4:52] Ал гана эмес төкмө акын Т. Сатылгановдун "Дүнүйө" ырында "Келээриңде, дүнүйө, Айчыгы алтын туудайсың,"–деген сапатарында да кездешет. [5:278]

Айдын тегерек формада болуп көрүнүшүнө байланыштуу да бир нече сөздөр келип чыккан. Мисалы: **айлана**–ай сыяктуу, айлана олтуруу–ай сыяктуу болуп олтуруу (тегеренип же тегерек борлуп олтуруу) деген маанилерди туюндуруу максатында айтылып олтуруп, "Ай" сөзү бир нече туунду сөздөргө негиз болуп берген. Убакыттын өтүшү менен мааниси кеңейип, төмөндөгү сөздөрдүн жаралышына алып келген.

Айлана (*зат ат.* окружность, круг *геометр. фигура*), айлан (*этиш.* двигаться вокруг,-кружиться, вращаться, вертеться), айланайын (*каратма сөз,* миленький) (*өтмө мааниде)*, айлангансы (*этиш* как бы вращаться), айландыр (*этиш,* вертеть, кружить, вращать), айландыргыч (*зат ат.*, вращающий), айландыруу (*этиш,* вращение), айланма (*сын ат.,* вращающийся), айлант (*этиш,* заставить кружиться), айланткыч (*зат ат.,* то, что заставляет кружиться) ж.б..

Айдын жарыгы, нуруна байланыштуу пайда болгон сөздөр:

Айлуу (*сын ат. катыштык сын атооч, сөз жасоочу –луу мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалды,* лунный, с луной). Айлуу түн-ай чыккан, ай көрүнгөн түн. Мисалы:

Чолпондой алоолоп үмүтүм,
Чогундай кызарат күйүтүм.
Жүрөктөр биригип сыр чечкен,
Кайдасың жылдыздуу айлуу түн.
(Чыңгыз Турдубеков)

Айсыз *(сын атооч, катыштык сын атооч, сөз жасоочу –сыз мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалды* безлунный.*)*–ай чыкпаган, караңгы. Айсыз түн- ай чыкпаган, караңгы түн. Мисалы:

Айсыз түн, көктө жылдыз толгон маалда,
Чабуулда оң бутунан жараланды...
Козголбой үч ай жатты госпиталда,
Укмуштуу эң бир сонун чоң шаарда.
(А. Осмонов "Майдын түнү")

Айдың (*лунный свет) (жөнөкөй сөз, туунду сөз, зат ат.*)–айдын нуру, айдын жарыгы маанилерин түшүндүрөт. **Айдыңдуу** (лучезарный) (сын ат. катыштык сын атооч, сөз жасоочу *–луу* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалды)–айдын нуру, жарыгы тегиз тийген жер. Мисалы: Айдың-Көл–топоним. Айдың-Көл аттуу чакан көлдөр негизинен Алтай аймагына туура келет. Суусу тунук, айланасы кооз, мал жанга ыңгайлуу түнкүсүн айдын нуру тегиз тийип, жарык болгондуктан көл жээги айыл-апага толуп, той-тамашага батып "ар кайсынысы өз ураанын чакырчу".[4:43]

Айдай (красива, как луна). Сын атооч, атоочтон атооч жасоочу –дай мүчөсү жалгануу менен жасалды. Бул сөз көбүнчө көркөм стилде жазылуучу тексттерде салыштыруу максатында колдонулат. Мисалы, "Толгон айдай жаркырап, Жарык чачкан аккан суу" (Т. Сатылганов). Аккак сууну айдын жарыгына салыштырса, "Шалбыратып теримди, Этимди алды карылык. Айдай тунук тастайган, Бетимди алды карылык"(Т. Сатылганов "Карылык"),–деп беттин тунуктугуна салыштыруу максатында колдонулган. [5:280,286-бб.]

Айдын сулуулугунан, нурдулугунан улам, кыргыз эли уул-кыздарынын аттарын ай сөзүнө улап, ар кандай маанилерде уйкаштырып коюшкан. Алсак: Кыздардын аттары: Айнура, Айнуру, Айгүл, Айдай, Айдан, Айкыз, Айсулуу, Айчүрөк ("Семетей"), Аймама, Айжамал, Айсалкын, Айсана, Айдана, Айжаркын, Айлира, Аймира, Айдың, Айжан, Айхан, Айса, Айданек, Айжарык, Айжак, Айганыш, Айпери, Аймээрим, Айгерим, ж.б.у.с. Уул балдардын аттары: Айтемир, Айкожо, Айдар, Айтак, Айдаркан, Айчаң ("Манас" эпосунан), Айжигит, Айбек ж.б.у.с.

Айкара–чапанын айкарасынан жамынып жатты же чапанын айкарадан жамынып жатты. (он лёг, покрывшись своим чапаном так, что одной полой покрыты его ноги, а другой - голова (как солдат в походе)).

3. "Ай" сөзүнүн убакыт бирдиги маанисин туюндурган учурда пайда болгон дериваттары.

Айлык (месячный срок. - айлык (б.а. 30 күндүк) мөөнөт). Жөнөкөй (туунду) сөз, жекелик санда, сөз айкашында багындыруучу түгөйү катары келип, сын атоочтук мааниде колдонулат. Мисалы: айлык план, айлык иш чара, айлык акы (маяна) ж.б.. Мисалы: "Бир айлык жолго барарсың, Аттарыңды таптагын. Эринип бир күн жатпагын, Өзүңдү өзүң сактагын" (Т.Сатылганов "Кедейкан") [5:307]. Оозеки кепте "айлык акы" деген сөз айкашы кыскартылып айтылып, "айлык" (маяна) заттык мааниде колдонулат. Мисалы: Айлык акы (тарифтик чен) – бир мезгил аралыгында, белгилүү татаалдыктагы (адистиктеги) эмгек ченемдерин (эмгек милдеттерин) аткаргандыгы үчүн кызматкерге төлөнүүчү эмгек акынын белгиленген көлөмү. *(Юридика аталгылары менен түшүнүктөрүнүн орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү. Илимий-маалымдама басылыш/АРД/Чекки долбоору, авторлор жамааты. – Б.: 2005)*

Айлаш (женщины в одном и том же периоде беременности)–боюнда бар аялдардын боюндагы түйүлдүктүн айы тең болгондугу жөнүндө айтылат. Мында *замандаш, доордош, курдаш* сөздөрү сыяктуу эле колдонулат. Зат атооч, атоочтон зат ат атооч жасоочу *–лаш* мүчөсү жалганып жасалды. Мисалы, элде мындай макал айтылып келет: *"Айлаш катын - муңдаш". (погов. Женщины в одном периоде беременности сочувствуют друг.)*

Айла, айлап (месяцами, в течение месяцев). Этиш, атоочтон этиш жасоочу *-ла* (иш (зат атооч), иште (этиш)) мүчөсү жалгануу менен жасалды. Бул сөздүн заттык мааниси да бар. Мисалы: "Азган менен тозгонго, Айла болгон аккан суу." (Т. Сатылганов "Аккан суу") [4:280]. Ал эми, биз карап жаткан сөз этиштик мааниде келип, айрым учурда кепте колдонулат. Мисалы: Беш айлайсыңбы, алты айлайсыңбы, деги жыл айланбай таап келсең болот эле.

Ошондой эле, бул туунду этишке чакчылды уюштуруучу *–ып* мүчөсү жалганып, айла+ып, ы тыбышы сыйлыгышуу менен **айлап** болуп тактооч сөз түркүмүнө өзгөргөн учурлары да кездешет. Мисалы: акын Т.Эргешов "Жакшы кал" ырында мындайча берилет.

Учуктан ооруп жатам айлап-жылдап,
Үшүтүп жүрөгүмдө ажал кыштап.
Өкүнөм өмүр кыска болгонуна,
Обдулам өлбөстүктүн ырын ырдап.

Демек, "Ай" сөзү морфологиялык жана пигаксистик жол аркылуу өзүнүн бир канча дериваттарына ээ боло алат жана кыргыз тилинин лексикасын байытат.

Адабияттар

1. Википедия — свободная энциклопедия. Интернет. Википедия ru.wikipedia.org/wiki/

2. Жеребило Т. В. Словарь лингвистических терминов. — Изд. 5-е, испр. и доп. — Назрань: ООО «Пилигрим», 2010.

3. Ефремова Т.Ф. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка DOC. Издат.: Дрофа, Русский язык, 2000. – 1233 с.

4. Манас: энциклопедиясы. 1-том. Аалам- Манастын музыкасы. – Б., 1995.

5. Кыргыз адабиятынын антологиясы. Акындар поэзиясы. 3-том. – Түз. В.Мусаева. – Б., – 2012. – 528-б.

УДК: 81"371=512 (51)

А. Мамашова,
ОшМУ

КЫРГЫЗ ЛИНГВОМАДАНИЯТЫНДАГЫ "КҮН" ТҮШҮНҮГҮ

Макалада "Күн" концептинин кыргыз лингвомаданиятындагы түшүнүгү лексика-семантикалык жактан анализге алынат.
В статье анализируется в кыргызском лингвокультурологии в понятии концепта "Солнца" на лексико-семантической стороны.

Кыргыз лингвомаданиятындагы астрономиялык концепттертерди изилдеп жазууда элдин байыркы билимдерине, түшүнүктөрүнө таянуу биздин ишибиздин негизги милдеттерине кирет. Ошол себептүү астрономиялык түшүнүктөр, билимдер, терминдер биз үчүн өтө маанилүү аспект болуп саналат. Мында биз жогоруда сөз кылып кеткен түшүнүктөр менен бирге "Күн" түшүнүктөрүн берүү негизги максат катары каралат.

Бул илимий эмгекте кыргыз лингвомаданиятындагы "Күн" концептин изилдөө максатын коёбуз. Эмгекте болжолдонгон гипотеза жана коюлган максаттын карым-катышында төмөнкү конкреттүү маселелерди чечмелөөгө аракет жасайбыз:

1. "Күн" концептинин кыргыз лингвомаданиятындагы лексика-семантикалык түшүнүгү;

2. "Күн" концептинин кыргыз лингвомаданиятындагы түшүнүк, образдык, аксиологиялык мүнөздөрүн изилдөө;

3. Изилденип жаткан концептин улуттук-маданий өзгөчөлүгүн баяндоо;

4. Берилген концеттин кыргыз концептосферасындагы ордун түшүндүрүү.

"Күн" сөзү–семантикасы бай, мазмуну көп сапаттуу лексикалык бирдик. Анын концептуалдык мазмуну илимий-карапайым, түз жана өтмө жана башка маанилик өңүттө сыпатталышы мүмкүн. Лексика-семантикалык маанисин түшүндүрүүдө биз анын көп маанилүүлүгүнө көңүл бурабыз.

I. Күн - бул эң чоң жылдыз. Башка жылдыздардан айырмаланып, жер бетине жылуулук жана жарык берип турат. Орус тилинде "солнце", англис тилинде "the sun".

II. Убакыт бирдиги. Күн–сутка (24 саат). Орус тилинде "день", англис тилинде "day". *Мисалы:* Бир жумада 7 күн бар. /Семь дней в недели /There are 7 days in a week.

III. Өтмө мааниде келиши. Аба ырайы–погода- the weather . *Мисалы:* күн бүркөө (погода пасмурная/ the waether is sad.). Күн көрүү–жашоо, өмүр сүрүү(прожить- to live)

Биз алгач анын когнитивдик мазмунун түзгөн ааламдагы бир зат катары жана анын астрономиялык түшүнүгү жөнүндө сөз кылабыз.

I. Күн - Жерге жакынкы аралыкта жайланышкан кадимки эле жылдыз. Ал бизге жакын болуу менен, Жер бетине жылуулук, жарык берип, биздин планетадагы жашоо тиричилигинин булагы болуп эсептелет. Күн системасындагы борбордук жана эң чоң тело. Анын массасы бардык планеталардын массасын бириктирип алгандагыдан 750 эсе чоң жана Жердин массасынан 333 миң эсе чоңдук кылат. Диаметри Жердин экваторунун диаметринен 109 эсе узун, башкача айтканда болжол менен 1 400 000 км. Күндүн бетиндеги эркин түшүү ылдамдамдануусу 273, 98 м/с барабар. Өтө зор Күн шаары бизге кичине гана болуп көрүнгөнсүйт, анткени ал бизден 150 млн км алыстыкта турат.

Күн - энергиянын эң кубаттуу булагы. Өзүнөн бардык тарапка энергияны үзгүлтүксүз электрмагниттик толкун түрүндө таратып турат. Бул нурдантуу Күн системасындагы бардык телолорго өтө күчтүү таасирин тийгизет, жылуулуктун жана жарыктын булагы болуп саналат.

Күн башка жылдыздарга караганда толугураак изилденген орточо өлчөмдөгү жылдыз. Күндүн массасы 2х10_30 кг, орточо тыгыздыгы 14х10 _27 кг/м.куб жана көлөмү 1,41х10_27 см куб. Күндүн сырткы тыгыздыгы орточо тыгыздыктан миллион эсе аз болсо, ал эми борборунда 100 эсе чоңдук кылат. [9:61]

Жогоруда биз Күн жөнүндө астрономиялык кыскача түшүнүк бердик.

Кыргыз элинде Күн жана анын жылуулугу, нуру, пайдасы жөнүндө кыргыз эл оозеки чыгармаларында, поэзия, проза, драматургияда жазып келген. Алсак, төкмө акын Барпы Алыкуловдун "Күн" деген ырында төмөндөгүдөй берилген:

...Күндүн нуру белгилүү,
Күчтүү оттон жаралган.
Күн кубаты бардыктан,
Адамга кан таралган...
... Чыгыш жактан Батышка
Жүрүп турган-чыккан Күн.
Жарык нуру дүйнөгө
Тийип турган-чыккан Күн. [2:22]

Парадигмада Жер бетине жылуулук, жашоо берген Күн экендигин, Чыгыштан чыгып, кайра Батышка батары жөнүндө түздөн-түз баяндайт. Ал эми бул саптарда:

Замандар өттү сен калдың,
Адамдар өттү сен калдың.

Өлбөстүккө ашкере түркүксүңбү бир өзүң? [2:24]-деп Күндүн узак убакыттар бою жашарын философиялык мааниде ачып берип жатат.

Кыргыз эл макалдарынан ала турган болсок: *Күн караган – суукка тоңот, бай караган – ачтан өлөт.* [3:12] Мында паремиянын биринчи жарымында Күндүн ысыгынан үмүт кылган жалкоо адам кышында суукка тоңорун туюндуруп, экинчи бөлүктүн маанисин тереңдетип турат. Бай караган ачтан өлөт деген бөлүгү байдан үмүт кылып, эч жумуш жасабаган ачтан өлөрүн туюндуруп, биринчи ойду андан ары так түшүндүрүп берет.

II. "Күн" концептин убакыт бирдиги катары алып карай турган болсок, адегенде анын астрономиялык түшүнүгүнө токтолобуз.

Астрономияда убакыттын кыска аралыгын эсептөө негизги бирдик болуп, күн суткасынын орточо узундугу б.а. Күндүн борборунун жогорку (же төмөнкү) эки кульминациясынын ортосундагы убакыттын орточо аралыгы эсептелет. Мында орточо маанини пайдалануунун да себеби бар. Анткени жыл боюнча айланганына жана кыймылынын ылдамдыгы бир аз өзгөргөнүнө байланыштуу, күн жыл бою эклиптика боюнча көзгө көрүнүүчү кыймылында болот. Жер 24 саатта өз огунун айланасында толук бир айланып чыгат. Бул биздин эсебибизде бир күндү түзөт.

Ал эми юлий календарында (б.з.ч.46-жылы Римде Юлий Цезарь киргизген) жылдын узактыгы үч жыл катары менен 365 орточо күн суткасына, ал эми ар бир төртүнчү жылы 366 суткага барабар деп эсептелет.

Учурда биз колдонуп келе жаткан Григорий календарынын негизинде шарттуу түрдө бир жылда он эки айдын пайда болушу, жуманын жети күндөн турары белгилүү.

Кыргыз элинде илгертен эле күн, ай жана жылдардын кыргызча аталыштары болгон. Ар бир ай төрт жумага (аптага) бөлүнүп, анын ар бир күнү төмөнкүчө аталган.

1. Дүйшөмбү (биринчи күн).
2. Шейшемби (экинчи күн).
3. Шаршемби (үчүнчү күн).
4. Бейшемби (төртүнчү күн).
5. Жума (бешинчи күн).
6. Ишемби (алтынчы күн).
7. Жекшемби (дем алыш).

Бул аттар фарс тилинен алынган деген маалыматтар бар. [9:41]

Андан сырткары *бүгүн–"бул күн"(сегодня, today), эртең(завтра, tomorrow), кечээ (вчера, yesterday), бүрсүгүн (послезавтра, the day after tomorrow)* деген сөздөр да убакытты көрсөтүүдө колдонулуп келет.

"Күн" сөзү убакыт бирдиги катары "Манас" эпосунда кезигет:

Күндөн, күндөн күн өтүп,
Күн мезгили келиптир.
Айдан,айдан ай өтүп,
Ай мезгили келиптир.
Ошол кезде эр Манас,
Жетиге жашы толуптур. [6:364]

Жогоку саптарда убакыттын өтүшү менен күн айга, ай жылга алмашып бергилүү ыраатуулук менен өзгөрөрү туюнтулат. Ушул эле ыраатуулук кыргыз эл акыны А. Осмоновдун "Отуз жаш" ырында төмөндөгүдөй берилет.

Бүгүн дуулап, кечекимди ойлонбой,
Кечээ жыргап: эртеңкиме кайдагы ой.
Мени алдаган жаштыгыма ишим жок,
Өлүм мени эркелетип койгондой?!
Ушунча күн, ушунча жыл арасы,
Жана гана, бая гана болгондой. [5:353]

Ырда *бүгүн(бул күн), эртең, кечээ* деген сөздөр да убакытты көрсөтүүдө колдонулуу менен биологиялык убакыт ушундай аз өлчөмдөгү убакыт бирдиктери менен ченелип, тез өтөрү жөнүндө сөз болду.

Күн сөзү убакыт бирдиги катары макалдарда да кезигет: "Күндө келген –суу ууртгайт, айда келген – май ууртгайт" [3:12]. Мында "күндө келүү", "айда келүү" эркин сөз айкаштарын ала турган болсок, түз маанисинде убакытты жөнүндө сөз болуп жатат. Ал эми макалдын толук маанисинде орус тилинде "Реже видишь –больше любишь." "Гость не мил, и гостинец постыл", "Гость дорогой, некупленный – даровой",-деген макалдарын эквивалент катары алуу менен түшүндүрсөк болот. Жалпылап айтканда, мында конокко баруу адеби жөнүндө таалим тарбия берилген.

III. "Күн" сөзү айрым учурларда потенциалдык компонент катары келип, *аба ырайы* (погода/the weather) деген маанини туюнтуп калат. *Мисалы:* күн бүркөө (погода пасмурная/ the waether is sad). Сөз айкашынын багындыруучу түгөйүнүн берген маанисине карай "аба ырайы" деген татаал сөз "күн" сөзүнө өзгөрүп кетти. Тактап айтканда, "аба ырайы бүркөө" деген сөз "күн бүркөө" сөз айкашына өтүп айтылат. Аба ырайын айтууда "күн" сөзү сөз айкашынын багыныңкы бөлүгүн түзөт. Ал эми багындыруучу түгөйү сын атооч же этиш сөз түркүмүнөн куралат. Мисалы: *Күн ачык, күн бүркөө, күн салкын, күн ачылды, күн тийди, ж.б.* Алсак:

Кыргызстандын аймагында жума күнү *күн бүркөө* болот.

Кыска мөөнөттүү жаан жаап, күн күркүрөйт. Бул тууралуу Кыргызгидромет билдирет. (КирТАГ kyrtag.kg/kg/news.)

Ошондой эле, "Күн" концепти "жамгыр", "жаан" маанисинде да туюндурат: *Күн жаап жатат.*(Идёт дожд. /It is raining.)

Мисалы: ***Ангыча күн жаап жиберди.*** *Келиндердин алы жеткени музоосун жетелеп, отунун көтөрө качты. Кыздардын баары үйлөрүн көздөй чымын-куюн чуркашты.* [7,137]

Берилген парадигамада "жаан" сөзүн "күн" сөзүнө алмашышы менен эч кандай маани өзгөргөн жоктой сезилет. Бирок семантикалык компонент өзгөрдү. Потенциалдык компоненттин берилиши менен аба ырайынын кокусунан кескин өзгөргөндүгүн билдирет.

"Күн" концепти дагы бир потенциалдык компоненти *"күн көрүү"* сөз айкашында берилет. Бул сөз айкашы; *жашоо, өмүр сүрүү (прожить/ to live)* деген потенциалдык компонентти туюндуруп турат. Түз маанисинде *"күндү көрүү" (увидеть солнцу/ to see the sun)* дегенди туюндурганы менен табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланбаган учурда потенциалдык компонент катары кала берет. Мисалы:

Бала Манас кыраанга
Эми караан болот экенбиз.
Көңкү кыргыз болгону
Көрө турган күн бар го?
Иче турган суу бар го? [6:235]

Парадигмада контекстке ылайык *дагы алдыда жашоо бар, ажалыбыз жетпептир* деген ой, маани берилген. Ушул эле потенциалдык компонент карама-каршы айтылган "Көрөр күнү, ичер суусу түгөнүү", парадигмасында да карап көрсөк болот. Бул парадигманы *"күнү бүтүү" (ажалы жетүү)* сөз айкашы менен түшүндүрсө болот.

Ал эми концепт төмөндөгү:

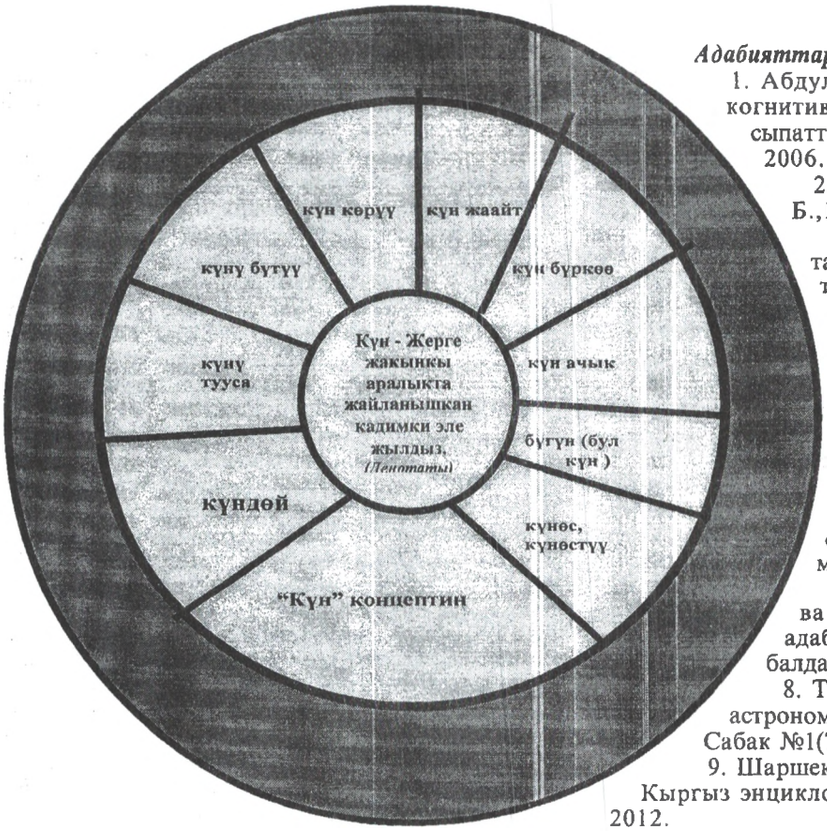
Үйүр сагыньш ат келет,
Эл сагынып эр келет.
Эл башына *күн тууса*,
Эл жараткан эр келет. [7:167]

Мында *күнү тууса* сөз айкашы түз мааниси эч кандай чындыкка дал келбеген маанини берет. Ал эми өтмө маанисинде "иши оңунан келсе" деген маанини туюнтат.

Демек, "күн" концепти өзүнөн кийинки жана мурунку келген компоненттерге жараша өзүнүн денотаттык маанисинен алыстап, түрдүү потенциалдык компоненттерге (нерсенин негизги белгисин эмес, өтмө маансин чагылдырган мааниге [1:79]) өтөт.

"Күн" концептинин денотатынан түпкү маанисинен улам жаңы маани жаралып олтурат да, кыргыз лингвомаданиятында бүтүндөй бир көркөм аалам жаратат. Аны төмөнкү схемада көрсө болот.

Адабияттар

1. Абдулатов А.А. Парамерияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым маселелери. - Ош, 2006.
2. Апилов Б. Барпы. 1-том.- Б.,1995.
3. Кыргыз эл макал-ылакаптары. Кыргыз-Инфо сайты. (интернет)
4. Маслова В. А. М 31 Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001.
5. Мусаев В., Асанакунов Т. Кыргыз адабиятынын антологиясы. 8-том.-Б., 2012
6. "Манас" энциклопедиясы. 1-том. Аалам-Манастын музыкасы. – Б.,1995.
7. Рыспаев С., Абдухамидова Б., Батыркулова А. Кыргыз адабиятынын антологиясы. Элдик балдар фольклору. – Б., 2012
8. Түркменов М. Кыргыз элинин астрономиялык билимдери. //Кутбилим-Сабак №1(74) январь 2006.
9. Шаршекеев Ө. Астрономия: 11-кл.-Б.: Кыргыз энциклопедиясы башкы редакциясы, 2012.

Wael Alsayed Elbadawi Elmarsi
II course of Master Degree BHU

METAPHOR IN COGNITIVE SEMANTICS ENGLISH LANGUAGE

In this article, previous studies of human body parts metaphor, the definition of metaphor and metonymy, metaphor systems, different kinds of metaphors and the mappings of human body metaphors are elaborated and discussed.

The study of metaphor started at the time of Aristotle, but the scholars at that time only regard metaphor as a kind of figurative language or a rhetorical device. In 1980, George Lakoff and Mark Johnson published a book named *Metaphors We Live By*. It is the first serious study of metaphor from the cognitive perspective and it turns a new page for the contemporary study of metaphor. They point out that metaphor is not only a rhetorical device in language but a way of thinking that is pervasive in everyday life, and they put forward the Conceptual Metaphor Theory. In 1999, they published a book named *Philosophy in the Flesh –The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought* which systematically elaborates their philosophical base of cognitive linguistics, namely Embodied Philosophy. They point out that "metaphor is not arbitrary, but is also grounded in experience" (Lakoff and Johnson 1999:497). The book puts emphasis on three points from the beginning of the book:

"The mind is inherently embodied; Thought is mostly unconscious; Abstract concepts are largely metaphorical" (Lakoff and Johnson 1999:3). From then on, many scholars have become interested in the study of metaphor and have taken different approaches to metaphor. Among those scholars, Kovecses (2002:16) includes the human body in the use of the most frequently used source domains. In addition, Kovecses refers to THE FACE FOR THE PERSON in language and art (2006:110) to illustrate metonymy as a mapping within a frame. He points out that taking the photographs of people can be understood as a typical and practical explanation for the metonymy THE FACE STANDS FOR THE PERSON. People usually take photos including the face of a person rather than other body parts to stand for the person who is in the photo. Generally speaking, cognitive linguistic scholars believe that metaphor should not be viewed only as a rhetorical language or a matter of words but as a cognitive way of thinking and perceiving the external world.

The nature of metaphor is conceptualization. Simple and concrete concepts are usually used to understand and perceive abstract and complex concepts. The formula is like this:

Conceptual domain A (target domain) is understood in terms of conceptual domain B (source domain). In other words, metaphor uses the experience or categories which are already known by people in a certain domain to understand the experience or categories which are unknown in another domain, that is, there is a mapping from the source domain to the target domain. The target domain could be understood in terms of the source domain because there are similarities or correspondences between the two domains. "Similarity is the sharing of a certain features" (Goatly 1997:16), and it provides an essential condition in constructing a conceptual metaphor.

Metaphorical expressions are different from conceptual metaphors. Conceptual metaphors are revealed by metaphorical expressions. Metaphorical expressions are the vocabulary or the linguistic expressions of the source domain. For example, we can see in the metaphor COMPANY IS A PERSON, the expressions from the vocabulary of human body, e.g., backbone, head, face and new blood, etc, form a systematic way of talking about the departments or workers of a company. Usually people do not use conceptual metaphors directly in a sentence while the metaphorical expressions are used directly in a sentence. People draw the metaphorical expressions from the metaphor in order to understand the target domain.

"Since metaphorical expressions in our language are tied to metaphorical concepts in a systematic way, we can use metaphorical linguistic expressions to study the nature of metaphorical concepts and to gain an understanding of the metaphorical nature of our activities." (Lakoff and Johnson 2003:7)

Conceptual metaphor and metaphorical expressions can be categorized into two large metaphor systems: The Great Chain of Being metaphor system and the Event

Structure metaphor system. According to the different cognitive functions of a metaphor, conceptual metaphors can be distinguished into three kinds: structural metaphors, orientational metaphors and ontological metaphors. As this essay focuses on metaphors which are reflected in the use of *face* and *eye*, the Great Chain of Being metaphor system, structural metaphor and ontological metaphor are the most relevant and the details of these will be illustrated in the following parts.

As mentioned above, conceptual metaphor and metaphorical expressions can be classified into two large metaphor systems: the Great Chain of Being metaphor

system and Event Structure metaphor system. The Event Structure metaphor system focuses on how events or relations are metaphorically understood by people, while the Great Chain of Being focuses on how objects or things are metaphorically understood. The human body metaphor, in which a part of the body or the whole body is used to understand other objects or things, belongs to the Great Chain of Being metaphor system, and this metaphor system will be explained in detail in the following. The Great Chain of Being (here referred to as the Basic Chain of Being), is a system including a hierarchy of concepts, which from top to bottom looks like this:

THE GREAT CHAIN OF BEING

HUMANS: Higher-order attributes and behavior (e.g. thought, character)

ANIMALS: Instinctual attributes and behavior

PLANTS: Biological attributes and behavior

COMPLEX OBJECTS: Structural attributes and functional behavior

NATURAL PHYSICAL THINGS: Natural physical attributes and natural physical behavior (Lakoff and Turner 1989:170)

According to this chain, a concept which belongs to a certain level of the system is understood in terms of another concept which belongs to another level of the system, no matter whether people use a source domain at the lower level to map onto a target domain at the higher level or from a higher level map onto a lower level. For example, in the phrase *the backbone of the company*, there is an underlying metaphor COMPANY IS A PERSON, in which the source domain is a person and the target is a company, thus the mapping is from the higher human level to the lower complex object level. By contrast, in *cheese can help oil the machinery if you are constipated*, there is an underlying metaphor HUMAN BODY IS A MACHINE, in which the source domain is a machine and the target is a person, then the mapping is from the lower complex object level to the higher human level. As one of the purpose of this essay is to investigate how *face* and *eye* are used as part of metaphorical expressions to understand other concepts, the source domain could be the human body or even the face or the eye. Finally, we could see in which ways the metaphorical expressions with *face* or *eye* are used to understand the domains of other levels of the Great Chain of Being metaphor system.

Structural metaphor and ontological metaphor. Conceptual metaphors can be classified into different kinds according to a variety of perspectives, for example, if we think about the conventionality, metaphors could be categorized into conventional metaphors and unconventional metaphors. If we think about the levels of generality, we could have specific-level and generic-level metaphors. If we think about the cognitive function of metaphors, we could distinguish metaphors into three kinds: structural, ontological and orientational metaphors.

The source domain of an ontological metaphor is usually an object, substance or a container in general rather than it being specified exactly what kind of object or substance it is. For example, there is a common metaphor ANGER IS A HOT FLUID IN A CONTAINER. It is based on the metaphor HUMAN BODY IS A CONTAINER which is an ontological metaphor, because the whole body is portrayed as a general container and not a specific one. The container image schema including the word *in* and *out* is usually closely related to the ontological metaphors in which the target is understood as a container (Johnson 1987:32). Image schema is the foundation and a thinking route which provides the connection between bodily experience and more abstract cognitive and linguistic concepts (Wikipedia 2009 image schema).

Personification is also a kind of ontological metaphor according to Kovecses (2002:35). Personification is a category in general but includes many metaphors which have things in common — they are the extension of ontological metaphors and help people to perceive all the things in the world based on the motivations, goals, actions and characteristics of human beings (Lakoff and Johnson 2003:34).

Structural metaphors have more structural or functional correspondences between the source domain and the target domain. In other words, people can understand the target domain through the rich structural mappings from the source domain. For example, there is a set of mappings of the THEORY IS A BUILDING metaphor:

Source: A BUILDING Target: THEORY
The whole building _ The whole theory
Foundation of building _ Basis of theory
Construct a building _ Develop a theory
Stability of a building _ Strength of a theory

However, most of the time, ontological metaphors and structural metaphors are not used separately but are joined together to analyze a certain conceptual metaphor. For example in the metaphor THEORY IS A BUILDING, in order to understand or think a theory as a building, we have to be able to think of the theory as an object. THEORY IS AN OBJECT metaphor is an ontological metaphor. People know well and are familiar with the human body, so when it is viewed as an entity or an object, that is an ontological metaphor. When the body parts, our structural knowledge about human body, are mapped onto another concept, there are structural metaphors.

In the cognitive linguistic view, the source domain is used to understand the target domain. Usually the source domains are more concrete and familiar while the target domains are more abstract. There are several correspondences between the source domain and the target domain so that people are able to use one element of source domain to understand one element of target domain. The correspondences are called mappings. The following is a set of mappings of the metaphor COMPANY IS A PERSON:

TARGET: COMPANY SOURCE: A PERSON
A whole company _ A whole person
Different departments _ Different body parts
The board of the company _ The head of the body
Worker or officers in a company _ Blood of the body
Management state _ State of health

Mappings from the human body domain to the concrete object domain the primitive people took the human body parts as the standard of measuring the outside objects. As a result of this, the human body metaphors have come into being. When the human body is used to understand the concrete object domain, the body parts are usually mapped onto similar structural or functional parts of the target domain. In English, the examples for the mapping from human body domain to concrete object domain of a conceptual metaphor are very rich and ubiquitous and is involved in the everyday life of human beings.

Source: Human body domain Target: Concrete object domain
Head
Head of an arrow; *head* of a page;
*head*of a flower; *head* of a bed
Face
Face of a watch; *face* of a dice;
*face*of the earth; *face* of a mountain
Eye
Eye of a potato; *eye* of a needle;
*eye*of a butterfly; *eye* of a hurricane;
*eye*in a flower
Nose *Nose* of a car; *nose* of a plane
mouth
Mouth of a hole; *mouth* of a river;
*mouth*of a well; *mouth* of a volcano
neck
Neck of land; *neck* of the woods;
*neck*of a shirt; *neck* of a bottle
shoulder
Shoulder of a bottle; *shoulder* of a mountain; *shoulder* of a jacket
Hand *Hands* of a watch; *hand* of an altimeter
Foot
Foot of a page; *foot* of a mountain;
*foot*of stairs; *foot* of a tree
Ear *Ear* of a corn
Leg *Leg* of a table; the *legs* of a tripod
Arm
The *arm* of the chair;
An *arm* of the sea; the *arm* of the hall

From these metaphorical expressions, we can see that almost every part of the human body can be mapped onto other things no matter if it is an inanimate object or an animate plant. This kind of mapping is based on structural or functional correspondence between the target domain and the human body domain. It has been widely used since the time of primitive people, thus many metaphorical expressions reflecting the human body metaphor have been a kind of common sense and listed in the dictionary as a regular meaning item of that word.

Literatures:

1. Goatly, A. (1997).*The Language of Metaphors*. London and New York: Routledge.
2. Johnson, M. (1987).*The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago.
3. Kovecses, Z. (2002). *Metaphor*. Oxford: Oxford University Press.
4. Kovecses, Z. (2006). *Language, Mind, and Culture: a practical introduction*. Oxford:
5. Oxford University Press.
6. Lakoff, G & Turner, M. (1989).*More Than Cool Reason: a field guide to poetic metaphor*. Chicago: The University of Chicago.
7. Lakoff, G. & Johnson, M. (1999).*Philosophy in the Flesh –The Embodied Mind and*
8. Its Challenge to Western Thought. New York : Basic Books.
9. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980).*Metaphors We Live By* (1st edition). Chicago: The University of Chicago Press.
10. Lakoff, G. & Johnson, M. (2003).*Metaphors We Live By* (2nd edition). Chicago: The University of Chicago Press.

Бакзайлу К.Ш.,
БФ. МСИ.

СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ – ТРАНСЛЯЦИЯ КУЛЬТУР

В современной лингвистике актуальными стали исследования языка в плане его взаимодействия с культурой. Язык теснейшим образом связан с культурой: он прорастает в нее, развивается в ней и выражает ее. Язык является способом существования вербальной культуры, но в то же время есть культурно-историческое образование и тем самым области языка и культуры взаимопересекаются.

Лингвокультурология - новая наука, которую можно считать самостоятельным направлением лингвистики, оформившимся в 90-е годы XX в. Термин «лингвокультурология» появился в последнее десятилетие в связи с работами фразеологической школы, возглавляемой В.Н.Телия, работами Ю.С.Степанова, А.Д.Арутюновой, В.В.Воробьева, В. А. Масловой и других исследователей. Если культурология исследует самосознание человека по отношению к природе, обществу, истории, искусству и другим сферам его социального и культурного бытия, а языкознание рассматривает мировоззрение, которое отображается и фиксируется в языке в виде ментальных моделей языковой картины мира, то лингвокультурология имеет своим предметом и язык и культуру, находящиеся в диалоге, взаимодействии.

Окружающая нас языковая реальность, эпоха глобализма, в которую мы вступаем, набирающая силу тенденция к интеграции – все эти факторы актуализируют исследования сопоставительного характера. В настоящее время ни одна культура не живет изолированно и посему возрастает роль лингвокультурологических работ, которые помогают межкультурной коммуникации народов. В этом аспекте особый интерес представляет сопоставительная лингвокультурология.

Сопоставительная лингвокультурология – она только начинает развиваться. На сегодняшний день она представлена лишь несколькими работами, наиболее интересной из них является работа М.К.Голованевской «Французский менталитет с точки зрения носителя русского языка», в которой особенности французского менталитета изучаются с позиции носителя русского языка и культуры» [56,С.28-29].

В нашей работе предпринята попытка определить сущность сопоставительной лингвокультурологии, охарактеризовать основные единицы сопоставительного лингвокультурологического исследования и взаимодействия этих единиц, а также основные направления сопоставительных лингвокультурологических исследований

Использование лингвокультурологического подхода, определения его содержания и путей его презентации явилась работа З.К.Дербишевой „Кыргызский этнос в зеркале языка", направленная на описание кыргызского менталитета, культуры современных кыргызов, восприятия кыргызами общечеловеческих ценностей и категорий, которые показаны через призму языка [5].

Цель сопоставительной лингвокультурологии – помочь увидеть тот культурный фон, который стоит за единицей языка и который позволяет соотносить поверхностные структуры языка с их глубинной сущностью; другими словами, исследовать и описать культурное пространство сквозь призму языка и дискурса, и культурный фон коммуникативного пространства; изучение способов, которыми язык воплощает в своих единицах, хранит и транслирует культуру; исследование воплощения в живом национальном языке материальных культур и менталитета, которые проявляются в языковых процессах и в их двойственной преемственности с языком и культурой этноса.

В основе сопоставительной лингвокультурологии как самостоятельного научного направления лежит конкретная лингвокультурологическая концепция, согласно которой взаимопроникновение языка и культуры представляется настолько тесным, что по сути количество языковых единиц, не содержащих в той или иной степени культурный компонент, минимально. Исходя из этого, *объектом лингвокультурологии* может быть огромное большинство языковых и коммуникативных единиц, начиная от уровня словообразования и кончая текстом – дискурсом, актами коммуникации, аксиологической картиной мира.

Лингвокультурема – базовое понятие лингвокультурологии, основная единица лингвокультурологии. Самое общее определение лингвокультуремы – это языковой знак, включающий в свое содержание культурный компонент. К ним можно отнести мифы, легенды, ритуалы, обряды, фольклорные и религиозные дискурсы, нашедшие отражения в лингвокультуремах, элементах речевой деятельности человека. Лингвокультуремы имеют коннотативные смыслы, и репрезентируются через фразеологизмы и паремиологические единицы [3]. В.В.Воробьев считает, что культурный компонент отражается через внутреннюю форму слова. И мы полностью с этим согласны.

В качестве иллюстрации к сказанному можно привести фразеологизмы кыргызского, русского и турецкого языков. Фразеологические единицы имеют метафорический характер, и при переносе значений наименований предметов быта мы выделили следующие примеры: *в* кыргызском языке встречаются следующие значения ФЕ: ***калбыр*** *байлоо* (сплетничать), ***калбыр*** *кылуу* (уйти с головой в работу), ***калбыр*** *болуу* (оказаться в дырках), *куйругуна* ***калбыр*** *байлоо* (сплетничать о ком-либо, испортить чью-то репутацию); *электен өтүү* (пройти через испытание), *эл оозу* ***элек*** (о разных мнениях и сплетнях людей); ***тегирменине*** *суу коюу* (помогать кому-либо в чем-то, обычно другой стороне).

В русском языке можно встретить такие фразеологические единицы, как: ***не веретеном трясти*** (о деле, которое требует рассудка), ***не веретеном в бок*** (терпеть можно), ***ситом шито, решетом покрыто*** (о неразумном деле), ***правду не ситом сеять*** (об обмане), ***глядит, как в решето*** (ничего не утаить), ***показать Москву в решето*** (обмануть, одурачить), ***носить воду решетом*** (о действии; делать что-то впустую, без результата); ***лить воду на мельницу*** (о действии; косвенно помогать кому-либо, обычно противной стороне). В русском языке фразеологизмы очень часто используются и в особенности применяются для выражения каких-либо действий. Сравнение примеров наглядно показывает, что при помощи фразеологизмов слова выражаются намного ярче и выразительнее.

В турецком языке мы видим такие фразеологические единицы, как: ***değirmen taşının altından diri çıkar*** (о человеке, который пройдет через все преграды), ***değirmenin suyu nereden geliyor?***(вопрос человеку, откуда столько денег заработал?) ***или değirmene su dokmek*** (помогать кому-либо в чем-то, обычно противной стороне); ***elekten gecirmek*** (отбирать, выбирать), ***elek elek aramak*** (искать, разыскивать, прочесывать); ***kalburla su taşımak*** (носить воду в решете, то есть заниматься бессмысленным делом). Фразеологизмы в турецком языке чаще всего употребляются в разговорной речи, что объясняет сравнивание с предметами быта. В составе кыргызских, русских и турецких фразеологизмов, выявленные нами при исследованиях, наиболее частотными лексическими единицами являются базовые лексемы относящиеся к бытовой лексике.

Исследуя различия в составе фразеологизмов в вышеуказанных языках, мы можем выдвинуть такие выводы, что в русском языке ФЕ применяются для выражения каких-либо действий: *не веретеном в бок* (терпеть можно), и таких примеров намного больше, чем в кыргызском языке, где больше ФЕ употребляются в обстоятельственных значениях: *калбыр байлоо* (сплетничать). Что касается фразеологизмов в турецком языке, то здесь наблюдается отражение человеческих качеств: ***değirmen taşının altından diri çıkar*** (о человеке, который пройдет через все преграды). Также можем выделить сходные по смыслу ФЕ в русском и турецком языках, например: *носить воду решетом* (о действии; делать что-то впустую, без результата) и ***kalburla su taşımak*** (носить воду в решете, то есть заниматься бесмысленным делом). Мы видим также и сходные значения между кыргызских и турецких ФЕ, таких, как: *электен өтүү* (пройти через испытание) и ***elekten gecirmek*** (отбирать, выбирать).

При исследовании ФЕ в кыргызском, русском и турецком языках мы выявили сходное выражение, которое используется одинаково в трех языках: русская ФЕ - *лить воду на мельницу* (о действии; косвенно помогать кому-либо, обычно противной стороне), кыргызская ФЕ - *тегирменине суу коюу* (помогать кому-либо в чем-то, обычно другой стороне) и турецкая ФЕ - ***değirmene su dokmek*** (помогать кому-либо в чем-то, обычно противной стороне). Исследуемые ФЕ охватывают сходные стороны жизни кыргызского, русского и турецкого этносов.

При помощи фразеологизмов наименования предметов быта выражаются намного ярче и выразительнее. Фразеологические обороты широко используются во всех речевых стилях. Источниками являются наблюдения человека над общественными и природными явлениями, связаны с историческими событиями, песнями, сказками, загадками и легендами. В частности, нас интересуют результаты сопоставительной характеристики переносных значений лексем, характеризующих человека в кыргызском, русском и турецком языках.

Однако следует подчеркнуть, что отражение культурного компонента через внутреннюю форму присуще культуремам, выступающим в виде слов либо фразеосочетаний, в понимании А.А. Потебни, культурный компонент – это центр образа, один из его признаков, преобладающий над всеми остальными. Внутренняя форма, кроме фактического единства образа, дает еще знание этого единства; она есть не образ предмета, а образ образа, т.е. представление [7, 130-131].

По Р. Барту, внутренняя форма слова как способ представления действительности в языке является носителем единства слова, средоточием его образности как языкового отношения к мысли, оказывающей прагматическое воздействие и выражающее неповторимую национальную специфику обозначаемого» [2, 16].

Как видно из сказанного, в структуру лингвокультуремы, помимо собственно языкового значения, входит и культурно-понятийный компонент как внеязыковое содержание. По словам В.М.Солнцева, «различие между понятием и значением в том, что значение есть «упрощенное понятие», есть стабильное в понятии, тот минимум признаков понятий, который закрепляется за знаком языка и который необходим, чтобы данный знак приобрел общественную значимость. Значение в слове есть тот минимум признаков понятий, который делает слово понятным и позволяет ему функционировать в речи» [8, 111].

Глубина представления, связанного со словом, т.е содержание лингвокультуремы, находится в прямой зависимости от лингвокультурологической компетенции носителя языка. Конечным итогом любого процесса коммуникации является усвоение внеязыковой информации, в том числе и культуры, в рамках которой происходит сообщение. Как показал А.А.Потебня, «язык лишь намекает на знания, которые должны быть эксплицированы в виде мыслительных единиц, «дальнейших значений», понятий» [7, 131]. Поэтому каждая лингвокультурема имеет ближайшее и дальнейшее значение, глубинный, символический смысл, без понимания которого «идея произведения повисает в воздухе».

Лингвокультурема – основная единица лингвокультурологического анализа. В этом качестве могут выступать слова, словосочетания, тексты, обладающие этнокультурной ценностью. При этом «различные уровни языка и принадлежащие им единицы обладают разной степенью культурной «насыщенности» и культурной обусловленности» [4. 141].

Фразеологическая система в этом плане обладает наибольшим лингвокультурологическим потенциалом, поскольку «в языке закрепляются и фразеологизируются именно те образные выражения, которые ассоциируются с культурно-национальными эталонами, стереотипами, мифологемами и т.п. и которые при употреблении в речи воспроизводят характерный для той или иной лингвокультурной общности менталитет» [10. 233].

Понятие лингвокультуремы в трактовке В.В.Воробьева применимо к языковым единицам и не имеет отношения к акту коммуникации. Мы же исходим из того, что лингвокультуремы составляют лишь часть языковых знаков с культурным содержательным компонентом. Значительная часть лингвокультурем эксплицируется в акте коммуникации, в дискурсе и определяет речевое поведение человека, выбор той или иной коммуникативной тактики, той или иной модальной, эмоциональной тональности общения, той или иной оценки. Культурный компонент подобных лингвокультурем, с одной стороны, легко выявляется обычным комментарием *так принято, традиционно полагается*, однако определить факторы, их обусловившие, невозможно без глубокого экскурса в историю культуры этноса, без знания национальной психологии и менталитета носителей языка. С этих позиций возникает необходимость внести уточнение в наше понимание соотношения таких научных направлений, как лингвокультурология и этнолингвистика.

Мы исходим из того что сопоставительная лингвокультурология – это самостоятельная, комплексная отрасль науки, синтезирующего типа, которая изучает процессы взаимодействия и взаимосвязей языков и культур. Изучает взаимодействия языков и культур в их функционировании, изучает воплощения в живые национальные языки и проявления в языковых процессах материальной и духовной культур, изучает описание языков и культур в их синхронном и диахронном взаимодействии.

Итак, сопоставительная лингвокультурология – помогает увидеть тот культурный фон, который стоит за единицей языка и позволяет соотносить поверхностные структуры языка с их глубинной сущностью; другими словами, исследовать и описать культурное пространство сквозь призму языка и дискурса, и культурный фон коммуникативного пространства; изучение способов, которыми язык воплощает в своих единицах, хранит и транслирует культуру; исследование воплощения в живом национальном языке материальных культур и менталитета, которые проявляются в языковых процессах и в их двойственной преемственности с языком и культурой этноса.

Литература

1. Арутюнова Н.Д., Степнов Г.В. Русский язык. – М.: Наука, 1979. – 410 с.

2. Барт Р. Основы семиологии // Структурализм: «за» и «против». – М.: Знание, 1975. – С.16-29.

3. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы): Монография. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.

4. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М., 2003.

5. Дербишева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка. Монография. – Б., 2012. 404 с.

6. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Изд. Центр «Академия», 2000. – 194 с.

7. Потебня А.А. Мысль и язык. – Харьков: Знание, 1913. – 205 с.

8. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Политиздат, 1977. – 341 с.

9. Степанов Ю.С. Константы. Словарь Русской культуры. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

10. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки и культура», 1996. – С. 225-226.

Э.Б. Асанова,
И. Арабаев атындагы КМУ

ЧАКЧЫЛ, АТООЧТУКТАР КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТАРЫХЫНДА

Түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тилинде индоевропа тилдеринен айырмаланып, атоочтук, чакчыл сыяктуу этиштин өзгөчө формалары кеңири пайдаланылганы менен артыкчылыкка ээ. Этиштин бул функционалдык формаларынын баарын бирдикте карап, табиятына бирдей баа берүү туура эмес. Жалпысынан кыймыл-аракеттик маанини билдиришкени менен ар бирин өз-өзүнчө бөлүп кароо талапка ылайык.

Кыргыз тилинин эски доорунда чакчылдар аркылуу түзүлүүчү сүйлөмдөр адамдын айтайын деген оюна карата биринен кийин бири тизмектелип айтылып, азыркыдай даана түрдө татаал сүйлөмдүн түрүн түзбөсө да, татаал сүйлөмгө окшош бир нече сүйлөмдүн тобун бериши мүмкүн.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде эле **-ып** мүчөлүү чакчыл кеңири колдонулуп келген. Мисалы: "Бу jірда олурып, табгач будун бірла тузалтім" [1;28]. Кыргыз тилинде мындай маанини берет: "Бул жерде жашап туруп, (өзүмдүн) өмүрүмдү (турмушумду) табгач эли менен бирге өткөрдүм. Эки бөлүп айтканда: Бул жерде жашадым; (Өзүмдүн) өмүрүмдү (турмушумду) табгач эли менен бирге өткөрдүм"[2;13]. Жогоркудай сүйлөмдөрдө адамдын айтайын деген бир нече ою биринен кийин бири биригүү (присоединение) жолу менен берилди.

Мына ошондой биригүүлөрдөн дифференцияланып отуруп, татаал сүйлөмдүн элементардык жана полипредикативдик түрү келип чыккан десек болот.

Айрыкча оозеки речте **-ып** мүчөлүү чакчыл аркылуу бир нече сүйлөм тизмектелип айтылганы көп учурайт. Мисалы: Бала карышкырдын баягы айткан сөзүн унутуп калып, куштун бутунан кармап, анын бутундагы коңгуроосу шылдырап кетип, хандын жигиттери ойгонуп, баланы кармап алышат... ("Алтын куш" жомогунан).

Жогорку татаал сүйлөм ар бири айрым ойду билдирүүчү бир нече сүйлөмдөн турду. Ушул сыяктуу **-ып** мүчөлүү чакчылдар аркылуу уюшулган сүйлөмдөр бара-бара адабий тилдин нормасына салынып отуруп, алар аркылуу татаал сүйлөмдүн түрлөрү өнүккөн.

Алгач түрк тилдеринин грамматикасында түрдүү чечилбеген талаштарды жаратып келген атоочтуктарга токтололу. Кыргыз тил илиминде атоочтуктар керектүү деңгээлде изилдөөдөн өтө элек. Негизги маселелери учкай гана кээ бир окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылып келет. Атоочтук, чакчыл, кыймыл атоочтуктардын өгө активдүү колдонулушун азыркы кыргыз тилинин өзгөчөлүгү катары мүнөздөсөк болот.

Кыргыз тилинде атоочтуктар төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат: -ган; -ар; -бас; -оочу//-уучу//-чу, -а(-й) элек. Алардын ичинде -ган формасы көп пайдаланылат, андан кийинки орунда -ар, -уучу, жана башкаларына салыштырмалуу кебибизде сейрек учураганы **-а, -й** элек жана **-бас.**

-ган мүчөсү аркылуу уюшулган атоочтуктардын жогорудагыдай орунду ээлеши кыргыз тилинде ар кандай грамматикалык түзүлүштөгү конструкцияларды жасоодо катышкандыгынан болушу мүмкүн. Анткени бул формадагы атоочтуктар өткөн мезгилге тиешелүү кыймыл-аракетти белги катары (сугарылган жер), затка мүнөздүү болгон белгини (билим - түгөнбөгөн кен), келер чак маанисинде (иче турган суу), учур чактык мааниде (бара жаткан бала), көндүм болуп калган кыймыл –аракетти (айта жүргөн сөз) билдире алат. Ал эми калган формалар аркылуу уюшулган атоочтуктар иш жүзүнө аша элек кыймыл-аракетти билдирип, келер чакта колдонулат.

"Несмотря на то, что тюркология располагает богатой литературой и материалом наблюдений над ними, полученные данные на наш взгляд, крайне противоречивы, что представляет своего рода пародокс. Таким образом, проблема причастной конструкции и сегодня вызывает существенные разногласия среди тюркологов" [3, 19].

Түркологияда атоочтуктар боюнча окуу-методикалык колдонмолор жазылып, илимий кеңешмелерде кызуу талкууланып, түрк тилдеринин грамматикаларында орун алып келсе, 60-жылдардан тартып атайын изилдөөгө алына баштады. Ушундан улам атоочтуктан уюшулган сүйлөмдөр синтаксистин каралган бөлүгү катары карасак болот деген менен азыркы күнгө чейин түркологияда атоочтуктардын чечилбеген маселелери көп. Атоочтук проблемасы көптөгөн талкууларды жаратып келсе да, изилдөөчүлөр тарабынан бирдей мүнөздө аныкталган эмес. Кээси атоочтуктарды жайылма (развернутый) мүчөлүү сүйлөм катары караса, айрымдары багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү катары карашат.

Демек, атоочтук конструкция кыргыз тилинде маани берүүчү экиден ашык сөздөрдүн атрибутивдик же предикативдик катышы.

Түркологиядагы негизги талаш маселелердин бири-атоочтуктардын багыныңкы сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарышы. Кыргыз тилинде атоочтуктардын багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтук милдетин аткаруу мүмкүнчүлүгү бирдей эмес, ар башка.

"Хотя традиционный термин "причастие" как бы предполагает, что определительная функция у этих форм является ведущей, реально это только одно из многих возможных их употреблений. Прежде всего они способны использоваться в позиции независимого сказуемого-в простом предложении и главной части ППК-как со связками, так и без связок"[4;13]. Баяндооч менен ээнин ээрчишүүсү багыныңкы сүйлөмдү аныктоодо жардам берет деген алыс болушубуз керек. Мында этиш баяндоочтук милдетти аткарса, ээрчишүү баяндооч менен ээнин ортосундагы байланыш.

Баяндооч менен этиш түшүнүгүн синоним катары карабашыбыз абзел. "Нельзя поставить знак равенства между спряжением глагола и предикативностью...если предикативность в тюркских языках представляет собой одно из свойств предложения, то спряжение составляет свойства глагола [3,219].

Атоочтуктардын багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтук милдетти аткаруусу биринчи кезекте жөндөмөлөрдүн баяндоочтук милдет аткарышы менен бирдикте каралышы тийиш. Мисалы, жөнөкөй сүйлөмдө илик, табыш жөндөмөдөгү атоочтор баяндоочтук милдетти аткара албайт. Ал эми жатыш, чыгыш жөндөмөсүндөгү атоочтор баяндоочтук милдетти аткара берет. Мисалы, Сабырдын өзү шаардан, анын аялы кыштактан.

Атоочтуктардын жатыш жөндөмөдө туруп, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтук милдетин аткарышы түрк тилдеринин эски мезгили үчүн да мүнөздүү болгон. Мисалы: Уза кок таңрі асра јабыз јір кылынтукда, акін ара кісі облы кылынмыс [1;12].

Бул сүйлөм азыркы кыргыз тилинде төмөнкүдөй маани бериши мүмкүн: "Үстүндө көк асман, астында күрөң жер жаратылганда, экөөнүн арасында адам баласы пайда болгон" [2;12].

Чыгыш жөндөмөдө турган атоочтуктар негизинен себеп менен байланыштуу болгон түшүнүктү берет, себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтук милдетин аткарат. Атоочтуктардын чыгыш жөндөмөдө туруп, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтук милдет аткарышы тилдин кийинчерээктеги мезгилинен башталуусу мүмкүн.

Мезгил жана себеп жөнүндөгү түшүнүктөрдү так берүүдө жатыш жана чыгыш жөндөмө менен түзүлүүчү атоочтук обороттор багыныңкы сүйлөмдүк касиетке ээ.

Профессор А.Рифтиндин көз-карашы боюнча, аккад жана башка кээ бир тилдерде багыныңкы сүйлөм атоочтуктардан келип чыккан, атоочтуктар кеңейип отуруп, аткарган милдети жагынан багыныңкы сүйлөмдөрдү берген. Муну ал жөнөкөй сүйлөмдүн ичинен сүйлөм келип чыгуудан татаал сүйлөм өнүккөн деп түшүндүрөт.

Атоочтуктардан багыныңкы сүйлөм же түрдүү обороттор менен жайылма мүчөлөр келип чыгарын аныктоого жөндөмөлөрдүн жардамына таянып көрөлү:

Илик жөндөмө менен:

1. Аскар айтып берди;
2. Аскар себебин айтып берди;
3. Аскар келгендигинин себебин айтып берди;
4. Аскар окууга келгендигинин себебин айтып берди;
5. Аскар окууга быйыл келгендигинин себебин айтып берди.

Бул сүйлөмдөрдөгү атоочтуктан обороттор, жайылма мүчөлөр жана багыныңкы сүйлөм келип чыккан жок. Мында жалаң сүйлөм жайылма сүйлөмгө айланып жатат да, атоочтук аныктоочтук милдетти аткарды.

Табыш жөндөмө менен:

1. Ал айтып берди;
2. Ал келгендигин айтып берди;
3. Ал Аскардын келгендигин айтып берди;
4. Ал Аскардын окууга келгендигин айтып берди;
5. Ал Аскардын окууга быйыл келгендигин айтып берди.

Бул мисалдар боюнча сүйлөмдүн ичинен атоочтук кеңейип, өзүнөн мурда илик жөндөмөдөгү зат атоочтор менен айтыла тургандыгын көрүүгө болот. Бул учурда да атоочтуктан багыныңкы сүйлөм түзүлгөн жок, бирок мында "Аскар келгендигин" деген түзүлүштө колдонулса, толуктооч жайылма мүчө болор эле.

Демек, жогорудагы А.Рифтиндин пикирин кыргыз тилинин материалы толук кубаттабайт.

Кыргыз тилинде атоочтуктар этиштерге да, атоочторго да кирип, эки аралык позицияда.

Атоочтуктардан жөнөкөй сүйлөмдүн ичинен кеңейип отуруп жайылма мүчөлөр өнүккөн, мына ошол жайылма мүчөлөрдүн кээ бирөөлөрү кийинчерээк багыныңкы сүйлөмдөрдү берген.

Кыргыз тилинин эски доорунда мезгил менен себеп жөнүндөгү түшүнүктөрдү так берүүдө атоочтук түрмөктөр, бир окуядан кийин экинчи окуя көрсөтүлгөн чакчылдар аркылуу азыркыдай татаал сүйлөмдүн түрүн түзбөсө да, татаал сүйлөмгө окшош бир нече сүйлөмдүн тобун берген.

Адабияттар

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.,1975.

2. Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. – Ф., 1957.

3. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. – М., 1975;

4. Скрибник Е.К.Полипредикативные синтетические предложения. –Новосибирск, 1988.

А.Ы. Саматова,
Эл аралык Ататүрк Ала-Тоо университети

ТЕКТЕШ ТҮРК ТИЛДЕРИНИН ЖӨНДӨМӨЛӨР КАТЕГОРИЯСЫ

Жалпы түрк тилдериндеги жөндөмө мүчөлөр атооч сөздөргө жалганып, аларды сүйлөмдүн башка мүчөлөрү менен байланыштырып, сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара мамилелерин көрсөтүүчү мүчөлөрдү айтабыз.

Зат атоочтор, же зат атооч маанисине өткөндөр, же башка атоочтук сөз түркүмдөр сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаруу үчүн тигил же бул жөндөмө мүчөнү кабыл алат да, ал мүчө аркылуу уланган сөзүн сүйлөмдүн башка мүчөлөрү менен байланыштырып, сүйлөмгө ырааттуу, маанилүү мүнөз берет.

Сөздөрдүн жөндөмө мүчөлөрүнүн бардыгы менен өзгөрүшү жөндөлүш категориясынын мазмунун түзөт.

Жалпы түрк тилдериндеги жөндөмөлөр негизги берген маанилерине карай грамматикалык жөндөмөлөр (атооч, илик, табыш), жана мейкиндик жөндөмөлөр (барыш, жатыш, чыгыш) деп эки топко бөлүүгө болот.

Мейкиндик жөндөмөлөр негизинен кыймыл-аракеттин мейкиндиктеги багытын (барыш), турган (жатыш), же чыккан ордун (чыгыш) билдирип, жалпысынан мейкиндик мамилени билдирет.

Грамматикалык жөндөмөлөр болсо грамматикалык мамилелерди билдирет: атооч жөндөмөсү сүйлөмдүн ээсин, илик–бир заттын экинчи бирөөгө таандык экендигин, табыш жөндөмө кыймыл-аракет багытталган тике объектини көрсөтөт. Бирок грамматикалык жөндөмөлөр менен мейкиндик жөндөмөлөрдүн ортосуна туруктуу чек коюуга болбойт. Анткени алар бири-бири менен өз ара карым-катнашта. Мисалы, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү көбүнчө кайда? кайдан? деген сыяктуу суроолорго жооп берип, мейкиндик маанисин берүү менен кээде кимге? эмнеге? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден? өндүү суроолорго жооп берип, кыйыр объектини да көрсөтүп калат. Ошол себептүү жөндөмөлөрдү жогоркудай эки топко бөлүү шарттуу гана бөлүштүрүү болуп эсептелет.

Жөндөмөлөр	Кыргыз Тили	Казак тили	Хакас тили	Азербайжан тили	Гагауз тили	Түркмөн тили	Түркия түрк тили	Татар тили
Атооч	-	-	-	-	-	-	-	-
Илик	-нЫ°н -тЫ°н -дЫ°н -(н)Ы°н	-ның -дың -тың	-ның -ниң -тың/ -тиң	-Ын, -Ун -нЫн, -нУн	-Ын -ан,- н -ак,-ек -нИ°н	-ың, -уң -ның -ниң	-нЫ -Ы	-ның -нең
Барыш	-кА° -гА° -нА° -А°	-га/ге -ка/ке -А	-ға/ге -ха/ке -а/е	-А -йА	-а/ -йа/й	-А -нА -к[1]	-А -йА	-га/ -ге -ка/ -кә
Табыш	-нЫ° -тЫ° -дЫ° -(н)Ы° -н	-нЫ -дЫ -тЫ	-ны/ни -ты/ти	-Ы -нЫ	-Ы° -а/ -йЫ°	-(н)Ы	-Ы -йЫ	-ны/ -не
Жатыш	-дА° -тА°	-дА -тА	-да/де -та/те	-дА	-да/д -та/т	-дА	-дА -тА	-да/дә -та/тә
Чыгыш	-дА°н -тА°н -(д)А°н -нА°н	-дАн -тАн	-дан/ -дең -наң/ -нең -аң/ -тең	-дАн	-дан/ -д н -тан/ -т н	-дАн	-дА°н -тАн -Ан	-дан -дән -тан -тән -нан -нән

[1] Түрмөн тилинде башка түрк тилдеринен кездешпеген барыш жөндөмөсүндө –к мүчосу колдонулат.

Курал	-	-менен -мен -бенен -бен -пенен -пен	- нан/нең	-	-	Билән[2]	Ile	-
Тендик	-	-дАй -гАй	-	-жА -чА	-	-	-чА -жА	-
Багыт	-	-	-сар/ -сер -зар/ -зер	-	-	-	-	-

Тектеш түрк тилдүү элдердин жөндөмө мүчөлөрү

Түрк тилдеринде жөндөмөлөр сан боюнча бирдей эмес, көпчүлүгүндө-кыргыз, өзбек, башкыр, кумык, гагауз ж.б. тилдеринде – алтоо. Казак, шор, чуван, Түркия түрк тилдеринде жетөө. Алтай, хакас, якут тилдеринде тогуз.

Ар бир түрк тилинде түрдүүчө формада кездешүүчү жандооч <менен> айрым тилдерде кыскартылып, курал жөндөмөнүн мүчөсүнө айланган. Мисалы, казак тилинде: бирлен-менен // бенен // пенен - мен, -бен, -пен (таспен ур). Ошол эле сөз шор, чуваш тилдеринде: бирлен-пыла // пиле; палан // пелен-па, -пе: (мисал, шор тилинде: пычакпабычак менен; чуваш тилинде: парахутпа-параход менен; Алтай тилинде: бирлен - была // биле-ла, -ле: матала –балта менен).

Кыргыз тилинде <менен> мүчөгө айлана элек. Ал бүтүн сөз сыяктуу өз алдынча басымга ээ. Жогорку тилдердеги куралдык жөндөмөнүн мааниси кыргыз тилинде атооч жөндөмөсүндөгү сөзгө *менен* жандоочунун айкашуусу аркылуу берилет: балта менен чапты, апасы менен келди.

Дүйнө жүзүндөгү тилдерде жөндөмөлөрдүн сан жагынан ар түрдүү болушу, негизинен, төмөнкү кырдаалдар менен түшүндүрүлөт: көпчүлүк жөндөмөлөр көп маанилүү келет да, айрым тилдерде ал маанилер гана жөндөмө менен берилсе, экинчи бир тилде эки же андан артык жөндөмө менен берилет, натыйжада бир тилде жөндөмөнүн саны аз болсо, экинчисинде көбүрөөк болуп калат. Мисалы, хакас тилиндеги дательный (барыш) атхаатка, направительный (багыт) атсар – <атка карай> деген мааниде. Ушул сыяктуу сөздөр барыш жөндөмөсүндө туруп багытты билдирет. Бул жөндөмөлөрдүн мааниси кыргыз тилинде болсо барыш жөндөмөсү менен гана берилет. Ал эми якут тилиндеги курал (орудийный падеж), биргелешүү (совместный) жөндөмөлөрүнүн мааниси казак, шор, Алтай, хакас тилдеринде бир гана курал жөндөмөсү берилет; якут, Алтай тилдериндеги салыштырма жөндөмө кыргыз тилинде сын атоочтун салыштырма даражасы аркылуу берилет.

Атооч жөндөмөсү. Бардык түрк тилдеринде бул жөндөмө мүчөсүз. Атооч жөндөмөдөгү сөздөр дайыма жекелик, көптүк түрдө, же таандык формада турат да, башка жөндөмөлөрдүн уюшулушуна база болот. Маани жагынан адамдын, буюмдардын, кубулуштун атын билдирет.

Илик жөндөмөсү. Жалпы түрк тилдеринде илик жөндөмөсүнүн мүчөлөрү дээрлик бирдей. Кумык, карачай-балкар тилдеринде, өзбек тилинин Ташкент, Фергана ж.б. говорлорунда илик жөндөмөсүнүн мүчөсү форма жагынан табыш жөндөмөсү менен бирдей болгондуктан, алардын ар биринин мааниси контекстиге карай айырмаланат; кумыкча *бала-ны* –баланын, *таш-ны* - тишти деген мааниде. Же өзбекче *отты бошы* - аттын башы, *тов-ды суву* - тоонун суусу.

Барыш жөндөмөсү. Азыркы кыргыз тилиндеги мүчөсү **-га**. Кандайдыр бир нерсени, кыймыл-аракеттин кимге? эмнеге? Кайсы адресатка багытталгандыгын билгизүү – барыш жөндөмөсүнүн негизги милдети. Илим элге, суу жерге. Чолпон атасына кат жазды.

Табыш жөндөмөсү. Кыймыл-аракет тике, түздөн-түз багытталган объектини (затты) билгизет да, сүйлөмдө тике толуктоочтук милдетти аткарат. Жоого сырынды бергиче, жанынды бер.

Жатыш жөндөмөсү. Кыймыл-аракеттин кайда болорун, болгондугун, качан, кайсы мезгилде болорун жана ошондой эле белгинин, буюмдун, сапаттын ж.б. кимде, эмнеде, экендигин туюндурат да, сүйлөмдө баяндоочтун милдетти аткарып калат. *Студенттер китепканада.* (кайда экендигин билдирди). *Кышта көрсөң камылга – келерки күздө табылга.* (качан жана кайсы мезгил экендигин билдирди).

Жылкынын сыны күлүнда
Туйгундун көркү түлөктө
Баатырдын көркү жүрөктө
Азаматтын көркү жүртунда.

Чыгыш жөндөмөсү. Көп маанилүү бул жөндөмө кыймыл-аракеттин чыккан ордун, булагын билгизип, кайдан? кайсы жактан? деген суроолорго жооп берсе, ошол учурда заттын кимден, эмнеден пайда болгондугун, жаралгандыгын түшүндүрүп кимден? эмнеден? деген суроолорго жооп берет. Мындан башка кыймыл-аракеттин кайсы мезгилден башталарын (качантан? кайсы мезгилден?), болуш себебин түшүндүрүп, эмнеликтен? эмне болгондуктан? деген суроолорго жооп берет. *Ал оорудан жүдөдү. Эстүүлүктөн ошол ишти жасады.*

Курал жөндөмөсү. Бул жөндөмөдөгү негизги сөз ортоктук, биргелик, куралдык, көлөмдүк, мезгилдик, каршылык, себептик маанилеринде иштин жөн-жайын билдирет. Ушул маанилерине карай сүйлөм ичинде толуктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат. *Сакый Карасаймен катар келе жатты. Окуу жөнүндө ал акасимен акылдашты. Таспен урганды ашпен ур.*

[1] «билән» байламтасы мүчө катарында эмес, жардамчы сөз катарында колдонулат.

Тендик жөндөмөсү. Бул жөндөмөнүн мүчөсү - **ча, -жА.** Бул жөндөмө Түркия түрк тилинде, азербайжан түрк тилинде жана казак түрк тилинде кездешет.

Мисалы, dilince – dili gibi,
Tekce – yalnэz,
Mence – benim gibi жб.

Багыт жөндөмөсү. Бул жөндөмө хакас тилинде кездешетда багытты, таандыкты билдирет. Мүчөсү –Сар / -сер, зар / -зер. *Менин эжем – пичемзер. К лету – чайсар, к зиме хысзар.*

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин грамматикасы (морфологиясы). – Ф., 1964.
2. Современный татарский литературный язык. – М., 1969.
3. Казыркы казак тили. – Алматы, 1954.
4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили (Морфология). – Ф., 1980.
5. Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. – М., 1964.
6. Грамматика хакасского языка. – М., 1975.

Elnura USUPOVA,
Uluslararası Atatürk Alatoo Üniversitesi

ORHUN VE KİRGİZ TÜRKÇELERININ ÜNLÜ SISTEMLERI

Yazılı belgeleri günümüze kadar ulaşan en eski lehçe olarak bilinen Orhun Türkçesi terimi ile VIII. yüzyılın ilk yarısında Göktürklerin konuştuğu lehçeyi kastederiz. Bu lehçe tabii ki, II.Göktürk Kağanlığının (680-740 yılları) resmi dili ve bundan önce aynı bölgede konuşulan eski bir Türk lehçesinin devamı durumunda olmuştur. Orhun Türkçesi, Türk Dili ailesinde Doğu grubunun içerisinde yer alır (1: 1997, 89).

Günümüz Türk lehçeleri içerisinde en zengin vokal sistemine sahip olan Kırgız Türkçesi terimi ile Kırgızistan Cumhuriyetinin yerli halkının dilini kastederiz. Kırgız Türkçesi, Türk Dili ailesinde Kuzey-Batı grubu içerisinde yer alır (1: 1997, 286).

Bilinen en eski lehçe olan Orhun Türkçesi ile çağdaş Kırgız Türkçesinin dil özellikleri, tabii ki, her yönden benzerlikler ve ayrılıklar taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı onların vokal sistemlerini mukayese ederek tespit edilenleri ortaya koymaktır.

Orhun Türkçesinde aşağıdaki ünlüler mevcuttur: *a, e, é, ı, i, o, ö, u* ve *ü*. Ünlüler, */é/* sesi hariç, niteliklerine: dilin, altçenenin ve dudakların aldıkları durumlara göre üç grup altında toplanıyor: kalın (*a, ı, o, u*) ve ince sıradakiler (*e, i, ö, ü*), geniş (*a, e, o, ö*) ve dar ünlüler (*ı, i, u, ü*), düz (*a, e, ı, i*) ve yuvarlak ünlüler (*o, ö, u, ü*). Ünlüler nicelikleri bakımından da sınıflandırılır. */é/* sesi dışında, tüm kısa ünlülerin uzun karşılıkları bulunmaktadır (2: 1968, 50). Meşhur Rus bilim adamı Kononov, */é/* sesini düz, orta geniş, ince sıradan bir ünlü olarak nitelendiriyor (3: 1980, 60).

Çağdaş edebî Kırgız Türkçesinin vokal sistemi sekiz kısa ünlü (*a, e, ı, i, o, ö, u* ve *ü*) ve altı uzun ünlü (*aa, ee, oo, öö, uu* ve *üü*) olmak üzere on dört fonemden oluşmaktadır. Bunlar ağız biçiminin durumlarına göre üç gruba: kalın ve ince, geniş ve dar, düz ve yuvarlak ünlülere ayrılıyor. Radloff, Kırgız Türkçesinin kuzey diyalektinden topladığı malzemelere dayanarak Kırgızca'nın ünlü sisteminde dokuzuncu kısa */ä/* foneminin bulunduğunu söylemiştir. Ancak Batmanov İ.A. sözkonusu foneme Kırgızca'nın kuzey diyalektinde değil, güney ağızlarında (Alay, Nookat vs.) sıkça rastlandığını belirtmiştir (4: 1963, 32). */ä/* fonemi kalın sıradaki */a/* sesinin dilin biraz daha ileriye sürülmüş durumunda çıkan varyantı sayılır ve geniş, düz, ince sıradan bir ünlü olarak vasıflandırılır.

Orhun Türkçesinin vokal sisteminin önemli özelliği seslilerde nicelik bakımından bir karşılığın, başka bir deyişle kısa ünlünün karşıtı olan uzun ünlünün mevcudiyetidir. Uzun ve kısa ünlüler arasındaki ayrılık yazıtların imlâsında bile farkediliyor, örnek olarak, kısa */a/* sesi yazıda genellikle ayrı bir işaret ile belirtilmemesine karşın uzun */ā/* sesinin gösterildiği söyleniyor (5: 2003, 25). Orhun yazıtlarında uygulanan yazı sistemi hece yazısı ile alfabetik yazı sisteminin bir karışımı olduğu için ünlü harflerinin kullanılışı, özellikle kısa ünlülerin yazımı sınıra konmuştur. Kiril alfabesini kullanan Kırgızca ise yukarıda gördüğünüz gibi, yazıda uzun ünlüleri çift harf, kısa seslileri ise tek harf ile karşılamayı uygun görmüştür.

Orhun Türkçesindeki uzun ve kısa fonemlerin sayısı, */é/* sesi hariç, birbirine denk geliyor, yani sekiz temel kısa ünlünün sekiz tane uzun karşılığı bulunuyor. Şerbak, bazı Türk lehçelerinde, Kırgız Türkçesi dahil olmak üzere, bu denkliğin kaybolduğunu söylüyor. Örneğin, Gagavuzca'da sekiz kısa ve yedi uzun ünlü (uzun */öö/* fonemi yok), Azeri Türkçesinde dokuz kısa ve altı uzun ünlü (uzun */öö, üü, ıı/* sesleri bulunmuyor) mevcuttur. Kırgızcanın sekiz kısa ünlnüsünün altısı uzun karşılığa sahip, */ı/* ve */i/* seslerinin uzun karşıtları yoktur (6: 1970: 48).

Bilim adamları Türk lehçelerinde görülen uzun ünlüleri birincil ve ikincil uzunluklar olarak iki ayrı grup altında topluyorlar. İkincil uzunlukların oluşumu lehçelerin ayrı ayrı gelişimi sırasında gerçekleştiği için Türk dilinin bütün gelişim tarihini yansıtamaz, birincil uzunlukların ortaya çıkışı ise taa İlk Türkçeye kadar göttürülüyor ve günümüzde kimi lehçelerde izleri kolayca takip edilirse kimi lehçelerde tamamen ortadan kalkmasından dolayı rastlanması olanaksızdır. Birincil uzunluklar bazılarında uzun ünlü, diftong vs. şekillerde yaşamaya devam etmekte, bazı lehçelerde ise kısalarak ünlünün kısa karşılığı ile aynı nicelikteki bir sese dönmüş bulunmaktadır.

Şerbak, Türk lehçelerindeki ikincil uzunlukların ortaya çıkışının birkaç nedenini açıklamış; birincisi kelime içindeki ünsüzün belirli durumlarda eriyip düşmesi ve komşu ünlünün uzaması sonucu oluşmuştur. Kırgızca'daki ikincil uzun ünlülerin çoğu çeşitli ses gruplarındaki fonetik gelişmeler yoluyla ortaya çıkmıştır: V+tonlu ünsüz > VV, V+tonlu ünsüz+V > VV. Uzunlukların temelinde yatan tonsuz ünsüzler olarak /g/, /b/, /ñ/, /d/ seslerini sıralayabiliriz. Örneğin,

V+g > VV	Orh. tag > Krg. too 'dağ'*
V+b > VV	Orh. sub > Krg. suu 'su'
V+g+V > VV	Orh. agız > Krg. ooz 'ağız'
V+b+V > VV	Orh. tebi > Krg. töö 'deve'
V+ñ+V > VV	Orh. siñük > Krg. söök 'kemik'
V+d+V > VV	Orh. idi > Krg. ee 'sahip, iye'

Ünlü Rus bilim adamı Şerbak'ın fikrine göre, eğer /ñ/ ünsüzü sonseste yer almışsa çağdaş Türk lehçelerinde pek büyük değişime uğramamıştır. Çuvaşçada ñ > m sesine, Azeri, Karayim, Türkiye Türkçelerinde ñ > n sesine dönmüş, Kırgızcada ise /ñ/ sesi olduğu gibi korunmuştur: Orh. *biñ* > Krg. *miñ*, Orh. *öñ* > Krg. *öñ*.

Kırgızca'nın bazı ağızlarında, Talas ve Çatkal bölgelerinde, bazı durumlarda uzun yuvarlak ünlülerin yerine /ow/, /öw/, /uw/, /üw/ (krş. *too* ve *tow 'dağ'*, *suu* ve *suw* 'su') diftongları kullanılmaktadır. Bunun dışında, bazı ağızlarda uzun */ee/* ünlüsünün yerine daha arkaik olan *eye* ve *ege* şekillerinin korunmuş olduğu öne sürülmektedir (4: 1963, 34; 7: 1998, 37). Kırgızcanın çeşitli ağızlarında izleyebildiğimiz bu kelimeler dilimizde bulunan ikincil uzunlukların bugünkü durumundan bir önceki gelişim aşamasını sergilemektedir: b > w > ø. Bir başka deyişle gevşeyerek yarım ünlülere dönen ünsüzlerin eriyip düşme süreci son noktasına henüz ulaşmış değildir.

Uzunluğa dönüşme yolculuğunu henüz tamamlamamış olan fonetik gelişmeler sık sık karşınıza çıkar. Bunlardan biri b > y > ø. Ancak bazı kelimelerde /b/ sesinin değişimi ara menzile ancak vardığına işaret etmektedir: Orh. eb > Krg. üy 'ev', Orh. sebin- > Krg. süyün- 'sevin'.

Kırgızcada mevcut olan diğer bir uzunluk Arapça, Farsça gibi dillerden ödünç alınmış bazı kelimelerde bulunan uzun ünlülerin korunması, ikincisi ünsüzlerin düşerek yan pozisyonda bulunan ünlüyü uzatması sonucu ortaya çıkmıştır: *saat > saat, nâm > naam, şahr > şaar, mihr > meer, devr > door* vb.

Demek ki, çağdaş Kırgızcada geçen uzun ünlülerin çoğu çeşitli nedenlerden dolayı sonradan ortaya çıkmış ikincil uzunluklardır. Ancak birincil uzunlukların az sayıda bile olsa halâ korunduğunu kardeş lehçelerin uzunlukları ile yapılan karşılaştırmalar ortaya koymaktadır: *Gag. ârı ~ Hak. âr ~ Krg. aarı 'bal böceği', Tkm. yıràk~ Yak. ıràh~ Krg. ıraak 'uzak', Hal. sû°cuq~ Krg. çooçu- 'ürk-,', Tkm. ûk~ Krg. uuk 'çadırın üst direği', Hal. yû- Krg. cuu- 'yıka-'* (8: 2007, 31-35).

Kırgızcadaki uzunlukların çoğu ikincil ise Orhun Türkçesinde izleyebildiğimiz uzun ünlüler birincil uzunluklardır. Uzun ünlüler yazıtların imlasında ayrı bir ses işareti ile gösterilmiştir ve bunlar çağdaş Türk lehçelerinde korunan birincil uzunluklara uymaktadır. Orhun Türkçesinde uzun /â/ sesinin varlığı hem yazıda görülmekte hem de karşılaştırma sonucu tespit edilmektedir: *âç* 'aç olan, acıkmış' (BK: d-38) (krş. Tkm. âç, Yak. ās), *ât* 'ad' (BK: d- 7) (krş. Tkm. ât, Yak. āt), *tâş* 'taş' (KT: k- 13) (krş. Tkm. dâş, Yak. tās), *apâ* 'ata, ecdat' (BK: d- 3) (krş. Hak. abâ 'ağabey', Yak. ubay) (6: 1970, 50-52).

Uzun /î/ sesinin mevcudiyeti kitabelerdeki yazıda açıkça belli olmamaktadır. T.Tekin, Türkmencenin ve Yakutçanın fonetik malzemeleri ile kıyaslayarak aşağıdaki tek heceli kelimelerde yer alan /ī/ foneminin uzun olduğunu tahmin etmekte: *ī 'ağaç, orman'* (T I: k- 2) (krş. Uyg. î, ıg, ıī), *īd-* 'gönder-' (BK: d- 25) (krş. Yak. īt-), *kīz* 'kız' (T II: g- 4) (krş. Yak. kīs, Tkm. gīz), *kīz-* 'kız-, kızar-' (T II: b- 5) (krş. Yak. kīs-) (2: 1968, 51). Bilgin, aynı şekilde bir yönden kitabelerin imlasına bakarak, diğer yönden aslî uzunlukları bulunan günümüz Türk lehçelerinin dil malzemeleri ile mukayese yaparak diğer uzun seslilerin */ç/, /ô/, /û/, /u/, / ï/, /ö/* varlığını tespit etmiştir.

Uzun /ô/ sesi	Orh. *yôk* 'yok, değil' (T I: b- 3) > Tkm. *yôk*, Yak. *suoh;*
Uzun /û/ sesi	Orh. *yûrt* 'yurt, vatan' (T I: b- 6) > Tkm. *yûrt*, Yak. *sûrt*;
Uzun /ï/ sesi	Orh. *kïş* 'samur' (BK: k- 11) > Yak. *kïs*, Orh. *bïn-* 'bin-' (KT: d- 32) > Yak. *mi?n-*, Orh. *kïr-* 'gir-' (BK: d- 38) > Yak. *kïr-*, Tkm. *gïr-*
Uzun /ç/ sesi	Orh. *bçr-* 'ver-' (BK: g- 7) > Yak- *bier-* Orh. *bçş* 'beş' (T II: g- 5) > Yak. *bies*
Uzun /ö?/ sesi	Orh. *kök* 'mavi, gök' (KT: d-1) > Yak. *küöh*, Tkm. *gök*, Orh. *böri* 'kurt' (BK: d- 11) > Tkm. *bö?ri*, Hak. *pur*
Uzun /u/ sesi	Orh. *ku* 'ün, şöhret, haber' (KT: d- 4) > Uyg. *ku*, Krg. *ku*, Orh. *kuç* 'güç, kuvvet' (KT: d- 8) > Yak. *kus*, Tkm. *güyç*, Orh. *tun* 'gece' (T I: k- 2) > Yak. *tun*, Tkm. *düyn*.

Orhun Türkçesindeki asli uzunluklar çağdaş lehçelerde kimi zaman uzun ünlüler, kimi zaman da ikiz sesler şeklinde korunmuştur. Demek ki, Orhun Türkçesinde asli uzunlukların mevcudiyetine işaret eden imla özellikleri o lehçenin vokal sistemi ile ilgili tabloyu oluşturmaya yardımcı olmaktadır.

Kaynakça

1. Языки мира. Тюркские языки. – Б., 1997.
2. Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968.
3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград, 1980.
4. Батманов И.А. Современный киргизский язык. – Ф., 1963.
5. Tekin T. Orhon Yazɔtlarɔ (Kьl Tigin, Bilge Kapan, Tunyukuk). Ɔstanbul, 2003.
6. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград. 1970.
7. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. – Б., 1998.
8. Alimova C. *Kırgız Türkçesinde Aslî Ünlü Uzunlukları*// Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları. Volume 2/2 Spring 2007.

* Bazı kelimelerde bu gelişme daha ileriye gitmiş olduğu, hatta imla kurallarınca kabul edildiği söylenebilir: *sarıg > sarı 'sarı', süçig > çüçü 'tatlı', ölüg > ölü 'ölü', kiçig 'kiçi' 'küçük'*. Bu durumun birkaç açıklaması olabilir. Birincisi, Kırgızca bu kelimeleri daha ileri gelişim aşamasına ulaşmış diğer Türk lehçelerinden kabul etmiş olabilir; ikincisi söz konusu kelimelerin sıkça kullanılmasından kaynaklanabilir. Gerçi, sonuncusu bizce gerçeğe daha yakındır. Konuşmada özellikle sonu uzun ünlüyle tamamlanan kelimeden sonra gelen sözcüğün önsesi ünlüyle başlıyorsa, uzun ünlünün kısaldığı ve düzleştiği fark edilmiştir. Örneğin, yazıda *katuu ayt-* söylenişi *katı ayt-* 'sert konuş-' şeklindedir.

Т. Садыков,
К.Карасаев атындагы БГУ,
А.С. Шахарман,
Торайгыров атындагы ПМУ

ДИСКУРСТУН ТҮРЛӨРҮ: I

Азыркы замандагы адамдардын өз ара карым-катыш жасап, тил аркылуу албан түрдүү билимге кол жеткирип турушу элибиздин эл аралык байланыштары менен маданий алакаларынын өркүндөп өнүгүшүнө жол ачууда. Мындай шартта билимди өздөштүрүүдө зарыл жана жетиштүү болгон коммуникативдик компетенциянын өзү татаал да, курамдаш да түшүнүк экени аныk. Бул өңүттөн лингвистикадагы коммуникативдик компетенция түшүнүгү төмөнкү багыттар боюнча аныкталат:

а) лингвистикалык компетенция – тилди анын ички системасы менен бирге бүтүндөй өздөштүрүү;

б) коммуникативдик компетенция – социалдык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен карым-катыш жасоо;

в) эл таанымдык компетенция – тили окулуп жаткан эл тууралуу маалыматтарды өздөштүрүү;

г) кесиптик компетенция – тилди окутуу үчүн керектүү кесиптик билим, ишкердик жана шыкжөндөм.

Компетенциянын бул түрлөрү тилдик катнашта ишке ашырылат да, дискурстук компетенцияны калыпташтырат. Дискурс көп маанилүү түшүнүк, окутуунун максаттары менен милдеттеринин убакыт талабына шайкеш тынымсыз өзгөрүп турушуна байланыштуу дискурс түшүнүгү да жаңы маанилерге ээ болуп, анын ролу менен кызматы да өзгөрүп, жаңы жагынан тааныла баштайт. Ал дискурстук компетенция дегенибиз, окумуштуулардын пикиринче, дискурстун ар түрүн ажырата алуу, аларды түзүү жолдорун билүү, кеп учурунда дискурстун керектүү түрүн колдоно билүү жана түшүнүү билгичтиги болуп табылат.

Дискурсту талдоодогу когнитивдик ыкма лингвистикалык түзүлүштөгү жана адамдын дүйнө тууралуу түшүнүгүнүн кандай калыпташканын, адамга же социалдык топко тиешелүү, же бүтүндөй коомго таандык түшүнүк экенин аныктоого жардам берет. Аталган ыкма адамдын когнитивдик түзүлүшү бир гана орток милдеттин тегерегинде өз ара байланышкан, адам аң-сезимининн маңызын аныктаган кабылдоо процессин түшүндүрүү, билимди топтоо жана өзгөртүү болуп табылат [14].

Дискурстун өтө маңыздуу аспектиси – интердискурсивдүүлүк. Аталган түшүнүк дискурс маселелери менен атайын дискурстардын ортосундагы өз ара жеке байланыштарга деген кызыгуучулуктун артышы менен байланыштуу тил илимине кийин кирген. Натыйжада интертекстүүлүк жана интертекст теориялары сыяктуу интердискурсивдүүлүк теориясы майданга келди.

Интердискурсивдүүлүк – бир гана коммуникативдик багыттагы бир нече атайын дискурстардын бир интердискурска топтолуу процесси. Интердискурсивдүүлүк деп бир убакта бир нече атайын дискурстарды мүнөздөгөн тилдик бирдиктер, түзүлүштөр, сөздүн функционалдык-маанилик түрлөрү аталат [5: 92]. Интердискурстун бирденбир айкын көрүнүшү көркөм адабий чыгарманын материалдары экени талашсыз. Көркөм чыгарманын интертекстуалдык, кененирек айтканда, интердискурсивдик мүнөздөмөсү текстеги маданий–тарыхый, улуттук объектер менен белгилик системанын өз ара таасиринин мүнөздөмөсү болуп табылат. Аталган кубулуш аркылуу биз интертекстуалдуулук менен интердискурсивдүүлүк теорияларынын өз ара тыгыз байланышын көрө алабыз. Ошондой эле ар кандай тексттик система менен маданий объектерди боюна жыйнаган чексиз интертекст концепциясын көптөгөн атайын дискурстарга «бөлүштүргөн» адамзат билим системасынын бирдиги болуп табылган интердискурс концепциясы деп да кароого болот. Мындай интердискурсивдик көрүнүш азыркы басма сөз тилинен да айкын байкалат.

Адамзаттын аң-сезими менен карым–катышынын социалдык-тарыхый жагдайын эскерүү менен булардын түрүнө карай атайын дискурс же дискурс түрлөрү деп жиктөөгө болот. Мисал катары медициналык, укуктук, саясы, жарнамалык ж.б. дискурстарды көрсөтүүгө болот. Аталган изилдөөнүн негизги багыты дискурстардын маанилик бирдигин аныктоо, бир темадагы жеке текстерде камтылган тилдик бирдиктердин колдонушундагы окшоштуктарды аныктоо болуп саналат. Маселен, саясы дискурс заң чыгаруу, ички партиялык курулуш, саясы жарнама сыяктуу коммуникативдик–тилдик салаада колдонулат да, аны төмөнкүдөй текстер түзөт: заң долбору, заң, заң актылары, партия программасы, комментарий, шайлоо алдындагы баяндама (сөз), баракчалар, суроо-жооп, жарнамалык текст ж.б.лар Анда текст пикирлердин системдүү тизмеги деп каралган болсо, дискурс өз ара байланышкан тексттердин тизмеги болуп чыгат.

Кээде бир гана дискурс ар түрдүү тексттердин мазмунунда кездешиши мүмкүн, мисалы, жарнамалык кабар саясы дискурстун курамында партиялык жарнама катары колдонулса, адабият жана өнөр дискурсунда белгилүү бир фильмдин же спектаклдин жарнамасы болот. Ал эми турмуштук дискурста белгилүү бир тавардын же турмуштук кызматтын жарнамасы болалат.

Биз талкуулап жаткан дискурстун эки түрдүү аныктамасы өз ара байланышы жок, бири биринен алыс түшүнүктөр эмес, ал экөө бир гана кубулуштун ар жагын көрсөтөт. Маселен, 1-дискурс түшүнүгү белгилүү бир коммуникативдик нормага шайкеш коммуникативдик кубулушту көрсөтөт да, «убакыт мейкиндигинин» тарыхый, идеологиялык, психологиялык реконструкциясы болуп табылат. Ал эми 2-дискурс түшүнүгү өз ара байланышкан бир нече жеке тексттер комплексин билдирет.

Ошентип, дискурс деп өз ара ситуациялык жактан үзгүлтүксүз байланышкан текст(дер)ди атоого болот, бул байланыш социалдык, маданий–тарыхый, идеологиялык, психологиялык ж.б. факторлор аркылуу толукталат. Ошондой эле автордун адресатка таасир этүүчү коммуникантивдик–прагматикалык жана когнитивдик максат–милдеттери, анда колдонулган түрдүү деңгелдеги тилдик бирдиктер да башкы назарда болот. Дискурс белгилүү бир формадагы түзүлүш катары «текст» түзүүчү коммуникативдик процесс [2: 20]. Изилдөө милдетине карай дискурс бирде нагыз коммуникативдик кубулуш деп каралса, бирде жеке коммуникативдик актылар менен мазмуну жана темасы орток тексттер тизмеги деп каралат. Биздин оюбузча, соңку аныктама экономикалык дискурс, илимий дискурс, диний дискурс сыяктуу жеке түшүнүктөрдүн маанисин так жана даана аныктайт.

Илимий дискурс. Буга мүнөздөмө берүүдө Ю.С. Степановдун: «Дискурс адамзатка таандык өзгөчө касиеттерди, идеологияны жеткизүү үчүн колдонулган.... өзгөчө тилдик иш-аракет; мындай өзгөчө колдонуш тилдин көпчүлүккө белгисиз айрым жактарын камтып, натыйжада грамматика менен лексиканын өзгөчө эрежелерин жаратат да,... өзгөчө «менталдуулук дүйнөсүн» курайт» деген пикирин жетекчиликке алган жөн.

Илимий текст же илимий коммуникация ар түрдүү багыттагы изилдөөчүлөрдүн назарында болуп келет. Бул бир жагынан тилдик бирдиктерди колдонушун изилдөө болсо, экинчи жагынан илимий текст чет тилин окутууда, тармак аралык байланышты орнотууда ж.б.ларда элдер ортосундагы илимий байланыштын негизинде туулган интернационалдык теория куруудагы башкы курал болуп табылат. Илимий тексттин аталган милдети илимий тексттин негизинде чет тилин окутуунун өзгөчө ыкмасын иштеп чыгууну, автордун илимий маалыматты курууда лингвостилистикалык өзгөчөлүктөрдү жетик өздөштүрүшүн талап этет.

Илимий тексте автор өзү сунуштаган маалымат менен катар өз калоосун, кызыгуусун, максаттары менен планын бирге берет. Аталган субъективдик маалыматтар автордун маалыматка деген жеке көз карашы, берген баасы түрүндө көрүнөт.

Лингвистикага тиешелүү илимий тексте тил илиминин тактык, логикалык, абстрактуулук сыяктуу экстралингвистикалык белгилери эскерилет. Асыресе логика менен андан туунду тактык тил илиминин милдеттүү белгилери. Ошондой эле логика илимий текст куруунун алгы шарты болуп табылат. «Илим тилинин логикасы мүнөздөлүп жаткан илимдин логикасына жол ачат, ошол илимдин эрежесине тиешелүү бүтүмдөрдү тыянактай турган ыкма, бүтүм жасоодо негизги логикалык категориялар менен эрежелерди жетекчиликке алат» [11: 4-5].

Илимий текст аркылуу берилген жаңы билим илимий тажрыйбада мурдатан калыпташкан көз караштар менен теорияларга таянат [Гончарова 2001: 59-68; Словгородская 1986]. Ар бир жаңы илимий концепция канчалык жаңы, кайталангыс концепция болсо да, мурдатан белгилүү концепциялардын тогошуусунан, бирин бири толукташынан, андан ары өнүгүшүнөн пайда болот. Ар бир жеке адам илимий коммуникацияга катышуу үчүн анын көлөмдүү жана керектүү багытта атайын *идиолекти* болушу шарт. Бул жерде *идиолект* дегенибиз белгилүү бир жеке инсандын же социалдык тармактын коммуникативдик өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн тилдик каражаттар системасы [4]. Аталган тилдик каражаттар системасында жалпы илимий жана атайын лексика, ошондой эле илимий дискурс авторунун жаңы бүтүмү тууралуу *маалымат берүүгө, аны далилдөөгө жана окутууга,* тактап айтканда, *жаңы билим берүүгө* өбөлгө болгон грамматикалык (биринчи кезекте синтаксистик эрежелер) норма маңыздуу экени ачык [13]. Бул жердеги тилдик каражаттар дегенибиз, В.К.Адмонинин айтуунча, «белгилүү бир илимге тиешелүү бардык түшүнүктү камтыган жана так иштетилген коддор» (четко отработанные коды, охватывающие все понятия, которые оперирует соответствующая наука, и все параметры этих понятий) [1: 106]. Илимий тексттин автору башка да окумуштуулардын тексттериндеги маалыматтарга каршы пикирин белдирүү менен өзүнүн жеке концепциясын курат да, аны нагыз тилдик туунду формасында көпчүлүккө сунуштайт.

Илимий текст авторунун жогорку тилдик компетенциясы атайын лексикалык курамды, синтаксистик түзүлүштү, натыйжалуу когнитивдик жана коммуникативдик-прагматикалык катыштарды, илимий туундуну куруудагы атайын композициялык өзгөчөлүктөрдү билүүнү талап этет. Ар кандай окумуштуу өзүнүн илимий бүтүмүн көпчүлүккө түшүнүктүү ары жалпыга орток этип жеткизүү үчүн нагыз ары айкын курулган «тексттин мыкты позициясы» болушу шарт экенин жакшы билет. Аталган позиция курамына тексттин аталышы (ансыз эч бир илимий текст болбойт), башы менен соңу, бир нече абзац боюнча уюшулушу (изилдөөчүлөрдүн айтуусунча, илимий тексттеги ар бир абзацка жекече чакан тема жүктөлөт [9: 78-98]), тексттин ички түзүлүшүнүн бүтүндүгү кирет. Мындан биз илимий коммуникацияда текст түзүү учурундагы илимге таандык лингвостилистикалык түзүлүштүн *(текст прототиптери)* кайталанып, тексттин жеке топтору менен түрлөрүнүн моделин түзгөнүн көрөбүз [16: 31; 17: 44]. Мындай прототиптер тилдик коммуникациянын формасына да, мазмунуна да негиз болот. Жалпы алганда илимий тексттер (монография, диссертация, макала, баяндама, рецензия, аннотоция, дарс, окулук ж.б.лар) «ачык» тексттер катарына жатат, ошондуктан аларды прототиптендирүү мүмкүндүгү да бар. «Ачык» тексттин кыска жана бир өңчөй тилдик үлгүдө курулган «жабык» тексттерден башкы айырмасы алардын көлөмү да ар түрдүү, композициялык түзүлүшү да түрдүүчө болот [15: 402].

Илимий коммуникациядагы текст формаларынын көп түрдүүлүгүндө прототиптендирүү түшүнүгүн колдонууга болот, муну биз Е.А. Гончарованын төмөнкү пикиринен айкын көрө алабыз: «илимий карым-катыштын коммуникативдик-прагматикалык практикасында когнитивдик-тилдик жактардын экөө тең (илимий текстин автору менен анын окурманы/окурмандары) лингвистиканы гана жетекчиликке албайт, алар көбүнесе тилдик пикир алышуунун жеке адамга багыныкы болбогон орток эрежелер аныктаган когнитивдик-прагматикалык жана операциялык шарттарына таянуу менен жеке адам тилинин өзгөчөлүктөрүнө карай катнаш жасайт. Башкача айтканда, илимий карым–катыш тексти дискурс деңгелинде гана толук изилдениши мүмкүн, б.а. тексттин когнитивдик, прагматикалык, социалдык–тарыхый, социалдык–маданий, психологиялык ж.б. алгы шарттары аркылуу гана ага ар тараптан илимий талдоо жасоого болот» [3: 62].

Келтирилген үзүндүдө Е.А. Гончарова тарабынан азыркы илимий парадигмадагы «модага» айланган дискурс түшүнүгүн колдонгону байкалат.

Курчап турган чөйрө тууралуу билим алуу илимдин теориялык маалыматы менен практикалык аракети аркылуу мүмкүн болот. Бул жагынан Е.С.Кубрякованын айтканы маанилүү: «...Ар бир окумуштуу белгилүү бир коомдук жана маданий чөйрөдө жашайт, ал өз заманынын мыйзам ченемдүүлүктөрүнө, өзү өмүр сүрүп жаткан «мейкиндигинин» шарттарына көз каранды». П.Серианын айтуусунча, «лингвистикада калыпташкан эрежелерин кай жерде пайда болгону маңыздуу, ал эрежени чыгарган эл же маданий салтка байланыштуулугу көңүл чордонунда кармалат» [7].

Публицистикалык дискурс кеңири колдонуштагы кыймылдуу коммуникативдик форма болуп табылат. Ал көпчүлүк окурманга багытталган, өз боюндагы билим, идея, образ, баа берүүнү өзөктүү маселе катары суна билүү жөндөмү менен өзгөчөлөнөт. Публицистикалык дискурс «белгилүү бир тарыхый мезгилге тиешелүү тилдин» «өзгөчө эстелиги», ары «маданият менен тилдин өз ара алака-байланышынын күбөсү» болуп табылат [12: 67], мында тилдин вербалдык жана бейвербалдык бирдиктери камтылат. Публицистикалык дискурстун ушундай бирдиктеринин бири - турактуу сөз айкаштары.

Тил коомго кызмат этет да, коомдун өнүгүшү менен жетилишинин көрсөткүчү болот. Адамдын тили анын тарыхы сыяктуу адамзаттын материалдык жана руханий өнүгүшү менен бирдикте өзгөрөт, өнүгөт. Ошентип, тилде элдин таанымдык тажрыйбасы менен адам турмушундагы каталыктар, жашоо эрежелери, адамгерчилик нормалары, курчап турган чөйрөнү кабылдоо менен ага баа берүү мүмкүндүктөрү жыйнакталат. Эл өз тарыхында тилди калыпташтырды, тилге өзүнүн ички жана тышкы баалуулуктарын киргизди, руханий жана материалдык маданиятын өркүндөтүүдөгү тарыхый жана географиялык жагдайларды эскерүү менен дүйнөнү аңдап билүүгө умтулду, ошонун баарын тил аркылуу мурас кылып калтырды.

Жеке инсандын калыптанышына түздөн түз таасир этүүгө негиз болгон тике карым–катыш жасоо мүмкүнчүлүгүнүн чектелүү болушунун натыйжасында жазма коммуникациянын зарылдыгы арган. Жазма коммуникациянын мазмуну - башкы маалымат булагы, белгилүү бир көз караш менен пикирди калыпташтыруунун каражаты катары бул аракеттер көбүнесе масс-медия аркылуу ишке ашырылат. Ошентип, публицистикалык дискурс деп эсептелген масс-медия көпчүлүк коом үчүн эң олуттуу, ыңгайлуу жана таасирдүү маалымат булагынын кызматын аткарат.

Публицистикалык дискурс бир жагынан мамлекеттеги саясы, экономикалык, адеп-ахлактык, эстетикалык ж.б. маселелерди объективдүү чагылдырса, экинчи жагынан карым–катышка катышуучулардын менталитетин чагылдыруу менен төмөнкүлөрдү камтыйт: кеп актысын жаратуу жана түшүнүүдөгү этнографиялык, психологиялык жана социалдык–маданий эрежелерди, ошондой эле жалпы менен жекени, белгилүү менен белгисиздин катышын, коюлган максатка жетүүнүн амалыкмаларын тандоодогу субъективдүүлүк менен жалпыга орток эрежелерди мүнөздөйт. Изилдөөчүлөр публицистикалык дискурстун эң башкы белгилери катары *расмиликти* (коммуниканттар ортосундагы расми карым–катыш, пикир алышуудагы эркиндик жана өз алдынчалык, кеп өнөктүгүндө ишкердик этикеттин салттуу нормага шайкештиги), *тактыкты* (бардык тексттердин максаты нагыз бир ойго багытталган, берилүүчү суректарды туура кое билүү, ан үчүн тилдеги сөздөрдү, формаларды, конструкцияларды максатка шайкеш тандай билүү, керектүү маанини кыска жана нуска бере турган башка да грамматикалык, синтаксистик каражаттарды ылгап алуу), *ыкчамдыкты* (публицистикалык дискурстун эң башкы белгилери болуп табылат. Маалыматты тез жана так жеткирүүгө жиберүүчү аракет кылат, ага шайкеш турмушта көп колдонулган аббревиатуралар менен кыскарган сөздөрдү жыш пайдаланат. Алар оңой эске сакталат, жазма тексте түшүнүктүү, ошондуктан автордун маалыматты кыска, нуска беришине өтө ыңгайлуу.), *калыптуулукту* (шаблондор менен стандарттар – гезит тилинин башкы өзгөчөлүгү. Анда берилген маалыматтын темаликалык алкагы айкындалган, чектелүү, түрдүү жагдайлар менен алардын колдонушу чектелген ары бир типтүү. Шаблондор ойду так жана логикалык жактан ыраттуу жеткизүүгө көмөктөшөт, алар маалыматты шөкөттөө үчүн, текти куроо үчүн кажет. Даяр сөз үлгүлөрү табиятынан бир өңчөй мааниге ээ, убакыт менен орунду үнөмдөөгө мүмкүндүк берет, ойдун эки анжылыгына жол бербейт. Публицистикалык дискурстагы шаблондор, даяр сөз үлгүлөрү кальпчыл болуп эсептелет, анын бөлүнбөс бир бөлүгү болуп табылат. Басма сөз кабарларын бир калыпка салуу аркылуу кальпчыл жагдайларды мүнөздөгөн аныктамаларды издөө үчүн артык убакыт чыгымдалбайт.), *стереотиптүүлүктү* (бир типтеги жагдай белгилүү бир типтеги тил менен берилет, натыйжада курулган текст «катуу тураталган сөз тизмеги, кеп компоненттеринин колдонушу менен сызыктуу, бир өңчөй ыратт уулугу катуу сакталган» кеп тибине шайкеш курулган болуп чыгат), *объективдүүлүк, айкындыкты* (публицистикалык дискурстун башкы кубулма белгиси болуп табылат. Публицистикалык дискурстагы айкындык бир гана мааниси бар сөздөрдү колдонуу менен мүнөздөлөт. Ал маанинин бурмаланышына жол берилбейт, текстти башкача талдоо-кабылдоо мүмкүндүктөрү чектелүү, ары белгилүү бир максатка жана жагдайга байланыштуу гана багытталат. Айкындык – бул дискурсту кабылдоо менен түшүнүү жеңилдиги эмес, мүнөздөп сыпаттоонун, бейнелеп сүрөттөөнүн нагыздыгы, ишкерчил тактыгы, буга дискурсту бир нече абзацка бөлүү аркылуу кол жеткизүүгө болот), *логикалык бүтүндүктү* (ишкерчил маселелерди ырааттуу коюга, нагыз маалымат берүүгө мүмкүндүк берет, маселен, окуя болгон күн, баарлашуунун алгышарттары ж.б. Маалыматты так жана тез берүү логикалык жактан текстти бир нече абзацка, үзүндүгө, композициялык бөлүктөргө бөлүүгө мүмкүндүк берет) келтиришет. Публицистикалык дискурстун жогоруда аталган белгилери анын социолингвистика, психолингвистика, лингвомаданияттануу, асыресе лингвистика менен байланышт уулугун көрсөтөт. Дискурс лингвистикасы, дискурс – белги, дискурс грамматикасы – дал ушул үч түшүнүк дискурстун лингвистика менен байланышынын айгагы. Дагы бир маселе, публицистикалык дискурстун оң жана терс баалоо тилдик каражаттары, айрым лингвистердин айтуусунча, гезит тилинин оң-терс каражатары болуп табылат. Публицистикалык дискурстун дискурстун башка түрлөрүнөн айырмасы – ал гуманитардык-социалдык билимдердин чегинде туруп, массалык коммуникация каражаттарынын өнүгүшүнө түздөн түз таасир этет.

Публицистикалык дискурс белгилүү бир тарыхый мезгилдин концептуалдык алкагын да көрсөтөт. Д.С.Лихачевдин пикиринче, концептуалдык алкак «жеке адамдын сөздүк кору менен бир тилдин бүтүндөй сөздүк корунун» негизинде айкындалган тилдин бүтүндөй мүмкүнчүлүгү [8]. Улуттук тилдин концептуалдык алкагы ошол улуттун маданияты менен тыгыз байланыштуу, ага улуттун тарыхы менен дини да кирет. Жеке концептуалдык алкак ар бир үй-бүлөнүн, социалдык уюмдун (мисалы, кесип жактан бириккен) концептуалдык алкагы менен байланыштуу калыпташат. Д.С.Лихачевдин пикиринче, жеке маданий тажрыйба, билим менен көндүм ж.б. адамдын когнитивдик тажрыйбасы концептуалдык алкакка кирет. Адамдын маданий тажрыйбасы канчалык аз болсо, анын тил байлыгы ошончолук төмөн, сөздүк корунун концептуалдык алкагы ошончолук тар болот. Д.С.Лихачев «концептуалдык алкакты» руханий байлык менен маданияттын белгиси катары карайт. Белгилүү бир концептуалдык алкакта өмүр сүргөн ар кандай улуттук тил үзгүлтүксүз өнүгө берет. Ал маданий эстеликтер жоголгондо гана өнүгүшүн токтотот.

Ошондой эле гезит тилинин өрүшү жалпы адабий нормадан кеңири жана адабий нормадан тышкары лексикага жакын экенин эскерүү кажет. Себеби адабий тил нормасын түпкүлүктүү өздөштүргөн адиштер гезит тилине адабияттан тышкары жаңы лексикалык бирдиктерди киргизет да, ал көпчүлүктүн колдонушуна айланат. Бул гезит тилин демократиялык багытта өнүктүрүүнүн кадимки көрүнүшү, жана мындай өзгөрүш гезит тили аркылуу акырындап адабий тил нормаларына да өз таасирин тийгизет. Лексикон кеңейет да, жаңы атоолор менен түшүнүктөр пайда болот, ошол аркылуу гезит тили тез өнүгөт. Көптөгөн публицистер менен коммуниканттардын айтуусунча, азыркы гезит тили көбүнесе жаргонизмдер менен толукталып келет. Көпчүлүк окурмандарга арналган тексттин чектен тышкары карапайым тил каражаттары менен толукталышы гезит тилин күндөлүк тилдин деңгелине чейин түшүрөт, китеп стили менен оозеки кептин ортосундагы айырманы жокко чыгарып, көтөрүлүп отурган маселенин кунун төмөндөтөт. Анткени оозеки кеп нормасы талкуунун ар кандай түрүндө колдонууга жарамсыз болуп табылат.

Публицистикалык дискурстун дагы бир жанры – гезит бетинде жарыяланган жарнама тексти. Басма сөз бетиндеги жарнама наркта сыналгыдан кийинки экинчи орунду ээлейт. Жарнама – бүгүнкү замандын көп жактуу кубулуштарынын бири. Анын көптөгөн аспектилери бар. Жарнама тексти чыныгы аракетке курулат, анын башкы максаты – аракет этүүгө түртүү (жарнамаланган өнүмдү сатып алууга мажбурлоо). Жарнамалык текст императивдик дискурстун бир түрү, өзүнчө тилдик каражаттары бар. Жарнамалык текст аркылуу биз адамзаттын ички дүйнөсү жана менталитети тууралуу да маалымат ала алабыз. Адатта жарнама текстинде керектөөчүлөрдүн муктаждыгы менен кызыгуусу эске алынат да, алар сунушталган тавар менен байланыштырылат. Соңку кезде көптөгөн жарнамалык тексттер бирөңчөй тактык менен курулат. Мындай жарнама берүүчүлөрдүн максаты керектөөчүлөр жарнама кейипкеринин ордуна өзүн коюп көрүп, дал ошол кейипкердей болгусу келгидей кылып жасалып жүрөт. Маселен, аялдарга арналган жарнама үч багытта курулат, алар: сулуу аял, аял - эне, аял – үй ээси, кээде ишкер аял. Ал эр адамдарга арналган жарнама текстинен *жеңиш, күч, эр жигитке ыылайык күч-жигер, ийгилик* ж.б. түшүнүктөр жыш байкалат [6].

Жыйынтыгында, публицистикалык дискурстун башкы өзгөчөлүгү катары анын көркөмдөөчү каражаттарды утумдуу колдоно алгандыгын көрсөтүүгө болот. Ал эми аталган каражаттар көркөм текстерде троп менен фигуранын гана кызматын аткарары маалым.

Адабияттар

1. Адмони, В. К. Система форм речевого высказывания [Текст] / В.К.Адмони. – Спб.: Наука, 1994.
2. Ахатова, Б.А. Политическая коммуникация и политический дискурс [Текст] / Б.А.Ахатова // Вестник КазНУ, Серия филологическая. – 2005. – №5(67). – с.62
3. Гончарова, Е.А. Научная коммуникация – Дискурс – Интердискурсивность [Текст] / Е.А.Гончарова // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса. – СПб.: Изд.СПб гос. унив-та экономики и финансов, 2001. – С.59-68
4. Гончарова, Е.А. Категория «автор» и «прескриптор» и их лингвостилистическое выражение в структуре художественного текста на материале немецкой прозе [Текст]: Дис. докт. филол. наук: 10.02.19 / Е.А.Гончарова. – Л.: Ленингр. Гос. пед. инст-т им. А.И. Герцена, 1989. – 502с.
5. Дейк, Т.А. ван. Эпизодические модели в обработке дискурса / Язык. Познание. Коммуникация [Текст] / Ван Т.А.Дейк. – М.: Наука, 1989. – 215с.
6. Колесов, В.В. Язык и ментальность [Текст] / В.В.Колесов. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – 240с.
7. Кубрякова, Е.С., Александрова, О.В. Драматургические произведения как особый объект дискурсивного анализа (к постановке проблемы) [Текст] / Е.С.Кубрякова, О.В.Александрова // Известия РАН. Серия литературы и языка, – 2008. – Т.67. – №4. – С.3-10.
8. Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д.С.Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М.: Academia, 1997. – С.280-287.
9. Москальская, О.И. Грамматика текста. Пособие по грамматике немецкого языка [Текст] / О.И.Москальская. – М.: Высшая школа, 1981. – 183с.
10. Словгородская, Л.В. Научный диалог (лингвистические проблемы) [Текст] / Л.В.Словгородская. – Л.: Наука, 1986. – 383с.
11. Степанов, Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности [Текст] / Ю.С.-Степанов // Язык и наука конца 20 века: Сборник статей. Рос.гос.гуманит.ун-т, – М.: 1995. – С. 35-73.
12. Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования [Текст] / Ю.С.Степанов. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824с.
13. Чернявская, В.Е. Интертекстуальность как текстообразующая категория в научной коммуникации [Текст]: Автореф...докт.филол.наук: 10.02.19./ В.Е.Чернявская. – СПб., 2000. – 47с.
14. Шейгал, Е.И. Семиотика политического дискурса [Текст] / Е.И.Шейгал. – Волгоград, 2000. – 183с.

15. Шендельс, Е.И. Deutsche Grammatik. Morphologie, Syntax, Text. – М.: Verlag Hochschule, 1988

16. Fleischer W., Michel G., Starke G. Stilistik der deutschen Gegenwartssprache. Frankfurt am Main u.a.: Lang, 1993.

17. Hoffmann J. Die Welt der Begriffe. Psychologische Untersuchungen zur Organisation des menschlichen Wissens. – Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1986.

Т. Садыков,
К.Карасаев атындагы БГУ,
А.С. Шахарман,
Торайгыров атындагы ПМУ

ДИСКУРСТУН ТҮРЛӨРҮ: II

Расми–ишкердик дискурс – дискурстун бир түрү, белгилүү бир коммуникативдик бизнес кырдаалында колдонулат да, аны бизнеске тиешелүү адамдар тобу курат. Аталган топ иш–аракетинин натыйжасы ишкердик дискурс жанрында курулган тексттердин топтому болот [3].

Казакстанда ишкердик дискурсту изилдөө иши 10-15 жыл мурда нарктык экономиканын жана эл аралык, улуттук бизнестин каркындуу өнүгүшү менен байланыштуу колго алынды. Бирок Кыргызстанда бул багыт жаңыдан гана жандануюда.

Ишкердик дискурстун башкы белгиси – ишкердик чөйрө. Ишкердик чөйрө – англис тилиндеги «discourse - community» тиркешинин синоними катары колдонулат, анын түзүлүшү төмөнкүдөй:

1) орток максатка негизделет;

2) өз мүчөлөрүнүн арасында калыпташкан коммуникация механизми бар;

3) аталган механизмди маалымат алмашууда жана ага жооп берүүдө колдонот;

4) өз максаттарына жетүү үчүн карым–катыштын бир нече жанрын колдонот;

5) «өзүнчө» жанрлары менен бирге атайын лексикасы калыпташкан;

6) өз мүчөлөрүнөн белгилүү бир дискурстун мазмуну менен колдонуу ыкмасын өздөштүрүүнү талап этет.

Ишкердик дискурстун жанры – расми–ишкердик стилде курулган текст, анын ишкердик дискурс–чөйрө мүчөлөрүнө орток максаты бар, белгилүү бир ишкердик контекст аркылуу ишке ашат.

Мыйзам дискурсу - белгилүү бир институттун тегерегинде куралган институциалдык дискурстун бир түрү. Мындай институттардын өзүнчө белгилери, тартиби, эрежеси болот.

Мыйзам дискурсунун башкы баал уулугу – мыйзам. Маселен, укук коргоо, милдет аткаруу, сот чечими. Мыйзам дискурсунун максаты мыйзам менен камсыз кылуу, б.а. жарандардын укуктук нормаларды катуу сакташы. Мыйзам дискурсунун негизги концепти - укук.

Мыйзам дискурсуна катышуучулар саны өтө көп. Эң негизги үч тобу булар: мамлекет, мыйзамдуу тараптар жана жеке исандар. Аталган категориялардын өз-өзүнчө катышуучулары болот. Мамлекет укуктук системаны сактоочу башкы расми орган, анын нотариус, сот, адвокат, прокурор, тергөөчү ж.б. укук коргоочу органдар менен ички аскер сыяктуу кызматкерлери болот. Мыйзамдуу тараптар да бир өңчөй эмес. Маселен: келишим жасоочу жактар, арызчы, жооптуу, күбө, эксперт, адис, туткун, шектүү, айыпталуучу, соттолуучу, зардап чегүүчү ж.б. Катышуучулардын мындай көптүгү институциалдык дискурстардын эч биринде кездешпейт.

Мыйзам дискурсунун башкы өзгөчөлүгү - иштин фактылык жагы менен чындыгы. Бул аракетти кылмыштык жана жарандык кодекстер ишке ашырат [1].

Сот дискурсу. Сот тилинин башкы белгиси - ишендирүү. Сот ишинин мазмунун эркин, так жана толук жеткирүү - укук адамдарына коюлган башкы талап. XIX кылымдагы сот тилинин сюжети имманенттик түзүлүшкө негизделген, ал кээде романтикалык новелла, кээде психологиялык драма, кээде демейки көчөдөгү детектив түрүндө курулат. Аталган формалардын бардыгы сот залында отургандага эмоциялык жактан таасир этүүгө кызмат этет.

Сот дискурсунун белгилери: тилдин эркиндиги (баарлашуу); логикалык системдүүлүгү; интертекстуалдыгы – сот сөзүндө «бөтөн» текстти колдонуу мыйзамдуу, ал өзүнүн укуктук документтери, күбөлөрдүн маалыматы, серептеме маалыматтары түрүндө болушу мүмкүн; аргументи – сүйлөөчү тарабынан далилденген маалыматтар колдонулат.

Сот дикурсунун аталган касиеттери өз ара байланышкан. Иш жүзүндө муну төмөнкү схема аркылуу көрсөтүүгө болот: киришүү, эскерүү, аргумент жана корутунду.

Биринчи бөлүмдө сүйлөөчү өз пикиринин тууралыгын тилдик каражаттар аркылуу далилдейт да, тыңдоочу менен байланышка чыгат.

Эскертүү бөлүмүндө маселенин мазмуну, анын «тарыхы», себептери, талкуунун маңыздуулугу баса белгиленет.

Аргумент бөлүмүндө негизги тезис куралат, маселе жыйынтыкталат. Бул бөлүмдө сүйлөөчүнүн позициясы, каршы пикирлердин кемчиликтери, сүйлөөчүнүн чечиминин тууралыгы далилденет.

Корутундуда сүйлөөчүнүн аргументтеринин натыйжал уулугу, андан баш тартуунун өксүк жактары аталып, бардык аргумент жыйынтыкталат (маселенин коюлушу, бүтүм менен анын себептери).

Өйдөкү схема көптөгөн элдердин укук адамдары тарабынан кенен колдонулуп келет [5: 34-35].

Кинодискурс. «Кино – адамзаттын ички дүйнөсүн, ой-өрүшүн сүрөөт аркылуу берген көп жактуу каражат, өзгөчө катнаш тили. Ал бизди олуттуу, чыныгы, алгачкы жана синтетикалык тил болуп эсептелген көз аркылуу берилген тил менен кездештирет. Экран турмуш сыяктуу чексиз беттен турган китеп болуу менен ички жана тышкы дүйнө тууралуу ар тараптан түшүнүк берет» деген И.Е.Фролова англис киносу боюнча жазган өзүнүн изилдөө ишинде [7: 127-130].

Кино – эл аралык маалымат мейкиндигинин маңыздуу бөлүгү. Ал табиятынан маданий аралык баланышты камсыз кылат. Кино телеберүү, бейнекөрүнүш ж.б. маалымат жеткирүү технологиялары менен бирге эл аралык маалымат алмашуунун бир бөлүгүнө айланды. Кино өзүнүн аудио жана бейне мүнөзү аркылуу аудиторияга таасир этүүнүн бирден бир каражаты болуп табылат. Курчап турган дүйнө менен дүйнө тууралуу билимди дарексиз белгилер аркылуу кабылдаган жазма маданият дооруна караганда азыркы адамдарысезимге толо аудиобейне мейкиндигинде өмүр сүрүп келет. Кинотасмалардын көп жакт уулугу көрөрмандарын кино/теле экран жылдыздарына «арбап», «тартып» алат да, ошол материал аркылуу берилип отурган социалдык–маданий маалыматтын толук кабылданышына шарт түзөт. Аудитория киноматериал аркылуу күндөлүк чыныгы жашоо менен катышы жок автордун кыялынан чыккан жашоо эрежелери, түрдүү адамдар менен алардын мүнөз–кулуктары тууралуу маалымат алат да, аларды туурайт. Ошондуктан кинематография көпчүлүктүн аң-сезимине таасир этүүчү, коомду бийлеп гана коймай, анда жаңы образ куруучу курал кызматын аткарат.

«Кинематографиялык аппарат» төмөнкүдөй түрдүү технологиялар менен катнаш каражаттарын бириктирет:

- кинематографиянын техникалык негизи (камера, жарык, атайын кооздук каражаттары ж.б.);
- кино көрсөтүлүүчү орун (кинозалдын караңгылыгы, көрөрмандардын тынчтыкты сакташы);
- фильм тексти тасмадагы көрүнүшкө ишендирүү);
- көрөрмандын аң-сезиминде орун алган кабылдоо, ойлом, түшүнүү процесстери.

Т.А. ван Дейк: «Дискурс тек гана тексттен же баарлашуудан турбайт. Дискурс татаал коммуникативдик кубулуш, анын ичинде катнашка түшкөндөр жөнүндө маалымат берген социалдык контекст менен бирге маалыматтын жаралышы жана кабылдоо процесси да берилет» деген [6: 112-113].

Фильм мазмуну ушундай бир нече контекстен турат да, кейипкерлердин сөзү аркылуу берилет. Алардын баланышынан дискурс түзүлөт. Ошондуктан ар бир фильм өзүнчө өзгөчө, алар дискурстун чыныгы жандуу кеп экендигине далил болалат [9: 136-137].

Кинодискурс – байланышкан, бүтүн, бүткөрүлгөн дискурстун өзгөчө түрү. Ал тилдик (лингвистикалык) жана бейвербалдык (ымдап жаңсоо аракеттери) белгилерди бириктирет. Азыркы кинодискурс мазмунуна убакыт, мейкиндик, өткөн тарых, келечек, эркиндик, укук, мүмкүндүк, сыйлоо, эркек жана аялдарга таандык аракет, эреже, билим, сүйүү, парз, ыраазылык ж.б. кабылдоо категориялары топтолгон. Кинодискурс социалдык билим булагы. Себеби кинофильмдеги бейне тасма, социалдык маселелер, маданияттын үлгүлөрү чыныгы турмуштагы байкоо жана анкета аркылуу социологдор тарабынан топтогон нагыз маалыматтарга шайкеш келет.

Өзүнүн мазмунуна карай кинодискурс көркөм жана документтик (көркөм эмес) болуп экиге бөлүнөт. Көркөм кинодискурс ымдоо-жаңсоо белгилери менен белгилүү бир стилде курулган сөздөн турат, ал көркөм кинодискурска жатпайтын материал индекс белгилери менен илимий же публицистикалык сөздөн курулат. Фильм көрөрмандарды фильм мазмунунда камтылган түрдүү адамдар топтомунун дискурсу менен, макродискурс менен тааныштырат. Кино аркылуу көрөрмандар белгилүү бир калктын оозеки кеби менен таанышат, кино – дискурстун тилдик курамынын көрсөткүчү болалат. Маселен, кино кейипкерлеринин айрым жагдайларда өзүн кармашы, эмоциясы аркылуу курчап турган чөйрөгө деген көз карашы берилет. Ошентип, ошол мезгилдин же чөйрөнүн социалдык–маданий контекти курулат.

Кинодискурс текстерин талдоодо изилдөөчүлөр фильм тилинин төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн аныктаган:

а) бир морфемадан куралган кыска бирдиктер;
а) кеңири маанилүү сөздөр;
б) оозеки кептин лексикасы, же сленгилик бирдиктер;
в) фразалык этиштер менен бөлүкчөлөрдөн куралган татаал этиштер;
г) сырдык сөздөр жыш колдонулат [7: 129-130].

Бул жерде кеңири маанилүү сөздөрдүн жыш колдонулушу фильмде сүйлөөчүгө белгилүү бир окуяны же затты атоо үчүн ага атайын сөз издөө кажет эмес, анткени окуя да, ошол зат да анын өзүнө да, анын тыңдоочуларына да мурдатан тааныш болгондугу менен түшүндүрүлөт. Кинодискурс текстинде идиомалык мүнөздөгү метафоралар менен гипербола да көп колдонулат экен.

Жогоруда белгиленгендей, кинодискурс тилдик бирдиктер менен кошо бейвербалдык каражаттарды да көп колдонот. Көрөрмандар кино көрүү учурунда андагы кеп актысын тыңдоо менен кейипкерлердин фоноциясын (темп, тембр, үндүн катуу же басаңдыгы, тыным) угат, кинетикалык аракетин (ымдоо ишаратын, дене кыймылын) көрөт, кейипкерлердин кийим үлгүлөрү, түстөрдүн колдонушу сыяктуу экстралингвистикалык факторлорду бүтүндөй камтыйт.

Драматургиялык дискурс. Драмалык чыгарма – пьеса түрүндө берилген дискурстук аракеттин натыйжасы. Бул өзгөчө түзүлүштөгү текст, өзүнө таандык архитектоникасы бар. Мында белгилүү бир окуя тууралуу маалыматтар топтолот, ал окуя пьесага катышуучулар менен анын башкы кейипкерлери арасында өтөт. Окуя жүрүшүндө адамзат жашоосу, алардын тутунган дини тууралуу да маалымат берилгендиктен драмалык чыгармалар адабий эстеликтердин катарына жатат. Ошондукган адабият тарыхын курууда улуу драматургдардын чыгармалары өзгөчө орун ээлейт.

Пьеса жазууда ар бир автор адамгерчилик, эстетикалык, социалдык маселелерди камтып, көрөрмандардын назарына кейипкерлер аркылуу турмуштан сабак алууну үйрөтүүгө аракет кылат. Адатта пьесанын тексти көп жактуу, татаал болот. Автор өз чыгармасынын мазмунуна гана эмес, анын көрөрмандар тарабынан кабылданып түшүнүктү болушуна да өтө зор маани берет. Ошондуктан автор сюжет түзүү учурунда пьесаны сахнада кандай аткаруу керек, анын тартиби кандай, актердун үн ыргагы менен орду кандай болуу керек деген маселелерди пьесанын жүрүшүндө текстеги эскертүүлөр аркылуу берип турат.

Драмалык дискурстун башкы өзгөчөлүгү – пьесада эки адресаттын болушу, анын бири - көрөрман, экинчиси - пьесаны коюучу режиссер [8: 5]. Коюучу режиссер спектаклдин жасалгасына, актерлор тарабынан аткарылышына жоопту. Себеби чыгарма текстинин бир бөлүгү актерлордун саханадагы иш–аракети, сахнаны шөкөттөө аркылуу берилет. Драмалык дискуртын башы спектаклдин аталышынан башталат. Көрөрман аталыш менен таанышкан кезде гана мазмуну эмне жөнүндө экендиги тууралуу болжомол жасайт. Драмалык чыгарма атынын таралышында биринчи орунда жеке же киши аттары, экинчи орунда кейипкерлердин социалдык статусу же кулк-мүнөзү, үчүнчү орунда окуя боло турган же болгон орун, андан кийин белгилүү бир окуя ж.б. көп колдонулат. Пьеса дискурсунун экинчи бир курамдаш бөлүгү анда ойногон кейипкерлердин ортосундагы диалог, полилог, монолог тексти; үчүнчүсү окуя болгон орду менен мезгили *(«Гамлет» «Эльсинор. Сарай алдындагы аянт. Түн.»)*; төртүнчүсү сахнадагы кейипкерлердин аракети *(«Лизанька» кокустан ойгонуп кетет, креслондон туруп, жан–жагына карайт)*; бешинчиси аткаруучунун үн ыргагы (кыйкырып, бар үнү менен, акырын, шыбырлап, ырдай ж.б.); алтынчысы кейипкердин көңүл күүсү (толкундана, кубана, күлүмсүрөөп, кабагын түйүп ж.б.).

Изилдөөдө драмалык дискурс тексти адамзаттын чексиз дискурстук аракетинин бир бөлүгү экени аныкталды, драмалык дискурс белгилүү бир окуянын өтүшүндө адамдардын сөз менен гана чектелбеген карым-катышынын көрүнүшү болуп табылат.

Саясы дискурс. Тил жердигинен баштап эле тек гана катнаш каражаты эмес, аны менен бирге адамдарды алдоо жана ынандыруу каражаты да болуп эсептелет. Ошол себептен тил иралды саясат менен бийликтин башкы каражаты. Саясаттагы бийликтин мүнөзүнө карай тил жаңы кубулуштар, жаңы өзгөчөлүктөр менен толукталып турат.

Изилдөөчүлөр саясы карым–катыштын негизги үч ыкмасын аныктаган, алар: коомдук–саясы институттар, массалык маалымат каражаттары, адамдар ортосундагы күндөлүк алака-катыштар. Саясы дискурс атайын мекеме жана институт, массалык маалымат каражаттары, өкмөттүн маалымат агенттиктери, саясы партиялар менен гана чектелбейт, ал күндөлүк коомдук жашоодогу катнашты, жеке баарлашуулар менен заң жаратуучу органдардын талкуу инштерин да камтыйт. Саясы дисурстун негизи – саясы маалымат. «Саясы маалымат билим, кубулуштар жайындагы маалымат, коомдун саясы тармагындагы фактылары менен окуяларынын биримдигинен турат. Анын көмөгү менен саясы тажрыйба алмашуу, адамдардын саясы окуяны кабылдап, ага карай калыптанышы, саясы өмүр түзүлүшү калыпташып, ишке ашат» [4].

Саясы карым–катыш теориясынын негизин салуучулардын башында эки америкалык мектеп турат: социалдык системаларды топтоштуруудагы кибернетикалык багыт (К.Дойч ж.б.лар) жана саясатты окуунун структура–функционалдык ыкмасы (Г.Альмонд ж.б.лар). Аталган теория боюнча саясы карым–катыш маалыматтык–коммуникативдик агымды жеткирүүнүн төрт учурунан турат:

1. Маалымат кабылдоо жана иштетүү. Маалыматты кабылдоо жана серептен өткөрүү «рецепторлордо» маалыматтык кызмат көрсөт жана коомдук көз карашты изилдөө чөйрөлөрдө ишке ашат.

2. Маалыматты иштетүү жана баалоо. Мында жаңы маалымат «эстелик жана баалуулук» тургусунан иштетилет, бул жаңы маалыматты мурдатан бар эски маалымат менен салыштыруу-га, жаңы маалыматка баа берүүгө мүмкүндүк берет.

3. Чечим кабылдоо. Белгилүү бир саясы окуяга тиешелүү маалыматты серептен өткөрүү жана баалоо, анын белгилүү бир максатка шайкештигин аныктоо өкмөткө же башка «чечим кабылдоо чөйрөсүнө» калыпташкан саясы системаны иретке келтирүү үчүн чечим кабылдоого шарт түзөт.

4. Кербайланыш түзүү үчүн кабылданган чечимди колдонуу.

Кабылданган чечимдерди таратуу жана ишке ашыруу менен аткаруучу органдар алектенет, аларды «эффекторлор» деп атайт, алар чечимди жаңы маалымат түрүндө жеткирүүчүлөр. Ошентип, система жаңы кызмат кезеңине өтөт [2].

Азыркы кезде саясы процессти башкарып багындыруу, ага бийлик кылуу үчүн масс-медия көп колдонулат. Бул аракет көбүнесе жаңы электрондук технологиялар менен Интернет аркылуу натыйжалуу ишке ашырылууда.

Изилдөөчүлөрдүн айтуусунча, саясы дискурс театр жанры менен окшош. Маселен, Шейгал өйдөкү экөөнүн окшоштугун минтип көрсөткөн: спектакль – саясы окуя; тексттин автору – спичмейкер; режиссер – саясы окуяны уюштуруучу; актерлор – саясатчылар; роль ойноочулар – көпчүлүк алдындагы имидж; көрөрмандар – калк; кулиса – жашыруун саясат; гример – имиджмейкер. Саясатчылардын дагы бир эскерете кетчү шарты ар калк, ар заман өзүнүн социалдык, маданий жана улуттук өзгөчөлүгүнө карай түрдүү башчыны – саясатчыны талап этет.

Саясы дискурс башка дискурс түрлөрү сыяктуу эле «Бир гана нерсени түрдүү ыкма менен айтууга болот жана аны тандоо кокус болбойт» [10: 90] деген принципке негизделет. Оозеки кеп менен интервью тексттерин серептен өткөрүү учурунда саясы имидж эки түрдүү жол менен курулганыдыгы аныкталды: анын бири автор өз сөзүндө өзүнүн жеке өзгөчөлүгүн көрсөтүүгө аракет кылат экен; экинчисинде саясатчы өзүнүн саясаттагы ролуна шайкеш кеп «ыкмасын» (бет парда) тандайт экен. Тандоо аудиторияга шайкеш ишке ашырылат [10: 91] Саясы милдеттерди аткарууда саясатчылар бир гана максатка кол жеткизүүгө аракет кылат, ал «бардыгына жагуу». Ан үчүн саясатчылар мааниси бүдөмүк сөздөрдү көп колдонот, ал аркылуу саясатчы өзүнүн билимсиздигин, жалган сөйлөгөнүн жашырууга аракет кылат. Мааниdеги бүдөмүктүк көпчүлүктүн алдында кеп учурунда тоскоолду жеңүүгө, тыңдоочулар тарабынан болушу мүмкүн каршылыкты басууга мүмкүндүк берет [2: 21].

Саясы дискурстун башкы максаты адресатты белгилүү бир системаны колдоого, ага шайкеш аракет жасоого ынандыруу болуп эсептелет.

Поэтикалык дискурс. Ролан Барт «тил өзүн өзү колдоп, өзүн өзү көтөрмөлөп турат» деп айткан. Бул жердеги эң башкы «курулуш материалы» – сөз. Акын сөз аркылуу өз ою менен сезимин сүрөттөп берет. Бул жагынан алганда поэзия дүйнөнү таануу, чындык менен адамды таануу максатында куралган сөздүк бейнелегичтер түрүндөгү ойломдун аракети. Поэзиянын эмоционалдуук элементи илимдин күчү жетпеген акыл менен жүрөккө таасир эте алат, ал «түшүнүү, бөлүшүү сезимдерин» күчөтүп, адамдын руханий жашоосун толтура алат. Дидранын пикиринче, поэзия – жан дүйнөнүн эмоционалдуук аракети.

Акындын ыры белгисиз жактан келип, чексиздикке кетет деген пикир калыпташкан. Бир кезде жаралган ыр биротоло жоголуп кетпейт, ал окурмандар менен болочок урпактын эсинде сакталып калат. Ошондуктан поэзия чексиз жана өлбөйт.

Лирикалык поэзияда окуялардын бири бирине окшош болбойт, анда жалпы бир окуянын себепнатыйжасынын өзгөчө бир жагы алынып, көбүнесе формасы жагынан кыска болуп келет. Бирок ошол кыска тексттин өзү мазмунга бай, ошол себептүү поэзиядагы сөз прозадагы сөзгө караганда маанилик жана эмоциялык чоң жүк артылат.

Акындар заманбап жашоо-турмуштун ыргагын жана адам сезиминин өткүрлүгүн тааныта турган форма издейт. Буга биз ыргактуу проза техникасын, «эркин ырды», тыбыш тууроо элементтерин, грамматика менен синтаксистин «кол байлай турган» эрежелеринен баш тартууну да жаткызабыз. Азыркы кездеги айрым акындар кошумча түшүндүрмө жасоону талап эткен белгилик тилди колдонот.

Метафора поэзиянын *жаны* деп айтууга болот. Ал тилдин башка аспектилерине караганда поэзиянын рухуна шайкеш келет, ошентип тилдин башка каражаттары жеткире албаган мазмунду жеткирет. Лингвофилософиялык жактан алганда көбүнесе метафорага курулган текст лирикалык поэма болот. Ошондуктан поэтикалык дискурстун башкы өзгөчөлүгү анда метафоралык гипермүнөздөмөнүн болушу. Метафора салыстыруу менен бирге сөз мааниси жана түсүнүн чексиз байлыгын калыпташтырат. Метафора акындын колундагы олуттуу курал эми себеби ал өзгөчөлүктөрдүн ичинен окшоштук таап, жалпы менен жекенин арасына байланыш орнотот. Поэтикалык метафора – табиятынан жаңылыктын кабарчысы, жаңы мүмкүндүктөр, жердигинен жаңы маани ачкан курал. Ансыз ыр саптары тажатма болуп, окурмандын кызыгуусун жоголтуп алар эле. Дал ошол метафора поэтикалык дискурстун ачкычы болуп табылат.

Немис поэтикалык дискурсунда кездешкен метафоралык моделдердин негизги алты түрүн көрсөтүүгө болот: предикаттык метафора, тилде кенен тараган; атрибуттук метафора, эпитет стилине жатат; композициялык метафора; генитивдик метафора; этиштик метафора; препозиционалдык метафора.

Поэзия көркөм тилди колдонот. Поэзия тилинде сөздөр бири бири менен тиркешип, биринен бири алыстап кетип, өзүнүн алгачкы түз маанисин жоготот. Кээде биз сөз арасында айрым бир поэтикалык үзүндүлөрдү колдонсок да, поэтика тили күндөлүк карым-катыштын тили болалбайт. Бирок поэтика тилин тилдин жалпы колдонушунан аллыстатууга да болбойт. Поэзия тилинде **поэтизмдер** саналуу, ал көбүнесе тилдин лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик каражаттарын колдонот. Аталган тилдик материалды колдонуу менен поэзия ага башка багыт берет, поэтикалык ыргак, аллитерация сыяктуу белгилери бар күндөлүк колдонуштан тышкары сыпатка киргизет. Поэзияда биз айтылганына эмес, көбүнчө туюнадамдына маани беребиз.

Адабияттар

1. Абишева, Н.М. Лексический компонент юридического дискурса [Текст]: Автореф. дис. ... канд-.филол.наук: 10.02.01. / Н.М. Абишева. – Алматы: 2007. – 19 с.

2. Ахатова, Б.А. Политическая коммуникация и политический дискурс [Текст] / Б.А.Ахатова // Вестник КазНУ, Серия филологическая. – 2005. – №5(67). – с.62

3. Буркитбаева, Г.К. Деловой дискурс: онтология, интеракция и жанры [Текст]: Автореф.дисс....-док.филол.наук: 10.02.19/ Г.К.Буркитбаева. – Алматы: 2005. – 43 с.

4. Вершинин, М.С. Политическая коммуникация в информационном обществе [Текст] / М.С.Вершинин. – Спб.: Издательство Михайлова В.А., 2003. – 63с.

5. Гиздатов, Г. К. Лингвистические аспекты изучения судебного дискурса [Текст] / Г.К.Гиздатов // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2002. – №55. – С.33-38.

6. Дейк, Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация.[Текст] / Ван Т.А.Дейк. – Б.: БГК им.И.А. Бодуэна да Куртенэ, 2000. – 154с.

7. Искенова, С.Р. К вопросу о специфике кинодискурса [Текст] / С.Р.Искенова // Вестник КазНУ. Серия филологическая – 2007. – №7(106). – С.127-130.

8. Кубрякова, Е.С., Александрова, О.В. Драматургические произведения как особый объект дискурсивного анализа (к постановке проблемы) [Текст] / Е.С.Кубрякова, О.В.Александрова // Известия РАН. Серия литературы и языка, – 2008. – Т.67. – №4. – С.3-10.

9. Лингвистический энциклопедический словарь /Гл. ред. В.Н. Ярцева/ – М.: Советская энциклопедия, 1996. – С.136-137.

10. Шейгал, Е.И. Семиотика политического дискурса [Текст] / Е.И.Шейгал. – Волгоград, 2000. – 183с.

С.А. Ишлер,
Т. Садыков,
К.Карасаев атындагы БГУ

ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ЧАК КАТЕГОРИЯСЫНЫН КУРАМЫ

Чак категориясы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурга болгон катышын билдирген этиштин өзөк категориясы. Түрк тилинде кыргыз тили сыяктуу эле бул категория учур чак, келер чак, өткөн чак болуп үчкө жиктелет [1-9].

Учур чак түрк тилинде *-yor, -makta, -ar* мүчөлөрү аркылуу уюшулат. Булардын ичинен *-yor* мүчөсү кыймыл-аракеттин кеп жүрүп жаткан учурда аткарылганын билдирет да, морфонологиялык эки вариантта келет:

1) үндүү менен аяктаган этиштен кийин *-yor* варианты колдонулат: *Ben okuyorum Мен окуп жатам, Sen okuyorsun Сен окуп жатасың, O okuyor Ал окуп жатат, Biz okuyoruz Биз окуп жатабыз, Siz okuyorsunuz Силер окуп жатасыңар, Сиздер окуп жатасыздар, Onlar okuyorlar Алар окуп жатат;.*

2) үнсүз менен аяктаган этиштен кийин *-ıyor, -iyor, -uyor, -üyor* варианттары келет: *yazıyor жазып жатат, biliyor билип жатат, buluyor таап жатат, bölüyor бөлүп жатат, ben yazıyorum мен жазып жатам, sen yazıyorsun сен жазып жатасың, o yazıyor ал жазып жатат, biz yazıyoruz биз жазып жатабыз, siz yazıyorsunuz силер жазып жатасыңар, сиздер жазып жатасыздар, onlar yazıyorlar алар жазып жатат.*

Көрүнүп тургандай, түркчөдөгү бул мүчө аркылуу уюшулган учур чак кыргыз тилинде *-ып жат* турпатындагы аналитикалак этишке туура келет. Айрым учурда мындай маанини кыргыз тилиндеги *-а/-й* мүчөсү менен да берүүгө болот: *Ben burada oturuyorum Мен мында жашаймын, Bekir evde çalışıyor Бекир үйдө иштейт, Orhan üniversitede okuyorum Орхан университетте окуйт ж.б.*

-makta мүчөсү мурда эле башталган кыймыл-аракет кеп жүрүп жаткан учурда да улантылганын билдирет. Мисалы: *Ben misafir beklemekteyim Мен конок күтүүдөмүн, Sen misafir beklemektesin Сен конок күтүүдөсүң, O misafir eklemektedir Ал конок күтүүдө, Biz misafir beklemekteyiz Биз конок күтүүдөбүз, Siz misafir beklemektesiniz Силер конок күтүүдөсүңөр, Сиздер конок күтүүдөсүздөр, Onlar misafir beklemektediler Алар конок күтүүдө.* Демек, бул мүчө кыргыз тилиндеги *-ууда/-оода* мүчөсүнө дал келет.

-makta формасы төмөнкүчө жакталат - Оң форма, жекелик сан: *Ben yazmaktayım Мен жазуудамын, Sen yazmaktasın Сен жазуудасың, Siz жазуудасыз, O yazmaktadır Ал жазууда.* Көптүк сан: *Biz yazmaktayız Биз жазуудабыз, Siz yazmaktasınız Силер азуудасыңар, Сиздер жазуудасыздар, O yazmaktadırlar Алар жазууда.* Терс форманын 1 тиби: *Ben yazmakta değilim Мен жазып жаткан жокмун, Sen yazmakta değilsin Сен жазып жаткан жоксуң, O yazmakta değildir Ал жазып жаткан жок, Biz yazmakta değil Биз жазып жаткан жокпуз, Siz yazmakta eğilsiniz Сиз жазып жаткан жоксуз, Onlar yazmakta değildirler Алар жазып жаткан жок.* Терс форманын 2 тиби: *Ben yazmamaktayım Мен жазып жаткан жокмун, Sen yazmamaktasın Сен жазып жаткан жоксуң, O yazmamaktadır Ал жазып жаткан жок Biz yazmamaktayız Биз жазып жаткан жокпуз, Siz azmamaktasınız Сиз жазып жаткан жоксуз, Onlar yazmamaktadırlar Алар жазып жаткан жок.* Суроо формасы: *Ben yazmakta mıyım? Мен жазып жатамбы? Sen yazmakta mısın? Сен жазып жатасыңбы? O yazmakta mı? Ал жазып жатабы? Biz yazmakta mıyız? Биз жазып жатабызбы? Siz yazmakta ısınız? Сиз жазып жатасызбы? Onlar yazmakta mılar? Ал жазып жатабы?*

Жалпы чак деп аталган *-ar* формасы төмөнкү варианттарда колдонулат [3: 225; 7: 320-321]: 1) үндүү менен аяктаган этиштен кийин *r* варианты келет: *Yaşar der okur başlar oynar işler uyur;* 2) үнсүз менен аяктаган бир муундуу этиштен кийин *–ar/-er* варианттары айтылат: *Keser kazar gider koşar öter yazar döner;* 3) үнсүз менен аяктаган көп муундуу жана *l, r* тыбыштары менен аяктаган бир муундуу сөздөрдөн кийин *-ır, -ir, -ur, -ür* варианттары келет: Көп муундуу этиштер *çalışır. Gönderir oturur sevinir ж.б.* Бир муундуу этиштер *kalır. Bulur alır durur varır vurur bilir olur gelir ölür verir görür ж.б.*

-ar мүчөсү төмөнкүдөй негизги маанилерге ээ [3: 228-229; 2: 52-53]:

1) Кыймыл-аракеттин аткарылышы мүмкүн же божомолдуу экендигин билдирет: *Orada ... bazı hemşerilere rastgelirim Ал жерде жердештериме кездешермин. Belki yakında cehennemde örüşürüz Балким, жакында тозокто көрүшөрбүз. Anlarsın. Anlıyacaksın. Nlatacağım Түшүнөрсүң. Түшүнөсүң. Түшүндүрөмүн.* Мындай учурда *-ar* мүчөсү кыргыз тилинедеги арсар келер чактын *-ар* уландысына маанилеш колдонулат;

2) Аткарылышы кандайдыр бир учурга байланбаган жана заттын, кырдаалдын туруктуу белгиси катары көрсөтүлгөн кыймыл-аракетти билдирет [4: 129]: *Balık suda yaşar Балык сууда жашайт Biz günde 8 saat çalışırız Биз күндө 8 саат иштейбиз. Ali çayı sever Али чайды жактырат.* Мындай учурларда белгиленген кыймыл-аракет субъект тарабынан дайыма аткарылат.

Түрк тилинин грамматикасында *-ar* формасы билдирилген кыймыл-аракет *жалпы чак (geniş zaman)* деп аныкталат [7: 320-321; 6: 180-182]. Бул форма туруктуу сөз айкашы, макал-лакап, кайрылуу өндүү учурларда жыш колдонулат [3: 229]: *Acın halini tok bilmez, hastanın halini sağ bilmez Ач кадырын ток билбейт, оору кадырын соо илбейт. Rica ederim! Өтүнөм! Суранам! Teşekkür ederim! Рахмат! Affedersiniz! Кечириңиз!*

Жалпы чак оң жана терс формаларда жакталат. Оң форма: *Ben okurum Мен окуймун, окурмун Sen okursun Сен окуйсуң, курсуң О okur Ал окуйт, окур. Biz okuruz Биз окуйбуз, окурбуз. Siz okursunuz Силер окуйсуңар, окурсуңар. Сиздер окуйсуздар, окурсуздар Onlar okurlar Алар окушат, окур.* Терс форма: *Ben okumat Мен окубаймын, окубасмын Sen okumazsın Сен окубайсың, окубассын О okumaz Ал окубайт, окубас Biz okumayız Биз окубайбыз, окубаспыс Siz okumazsınız Силер окубайсыңар, окубассыңар. Сиздер окубайсыздар, окубассыздар. Onlar okumazlar Алар окушпайт, окубас.*

Көрүнүп тургандай, *-ar* мүчөсү терс формада *-maz* турпатында айтылат.

Келер чак (gelecek zaman) кыймыл-аракет кеп жүрүп жаткан мезгилден кийин аткарыла тургандыгын билдирет. Түрк тилинде келер чактын эки түрү бар. Алар төмөнкүлөр: 1) айкын келер чак, 2) жакынкы келер чак.

Айкын келер чак кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин аткарыла тургандыгы айкын экендигин билдирип, *-acak* мүчөсү менен уюшулат: 1) үнсүз менен аяктаган сөздөн кийин *acak/ecek* болуп айтылат: *atacak amam sevecek сүйөт bulacak табат dönecek кайтат* ж.б. 2) үндүү менен аяктаган сөздөн кийин *yacak/yecek* болуп айтылат: *oynayacak ойнойт okuyacak окуйт soruyacak сурайт işleyecek иштейт* ж.б.

Бул мүчөлүү сөз жак мүчөнү төмөнкүчө кабылдайт: *Ben yazacağım Мен жазамын Sen yazacaksın Сен жазасың О yazacak Ал жазат Biz yazacağız Биз жазабыз Siz yazacaksınız Силер жазасыңар Сиздер азасыздар Onlar yazacaklar Алар жазат.* Терс форма: *Ben yazmıyacağım Мен жазбаймын Sen yazmıyacaksın Сен азбайсың О yazmıyacak Ал жазбайт Biz yazmэуасарэз Биз жазбайбыз Siz azmıyacaksınız Силер жазбайсыңар Сиздер жазбайсыңар Onlar yazmıyacaklar Алар жазбайт.*

Жакынкы келер чак кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин чукул аткарыла тургандыгын билдирип, *mak/mek üzere* формасы аркылуу уюшулат [3: 236-237]. Мисалы: *Ben yazmak üzereyim Мен азыр жазамын Sen yazmak üzeresin Сен азыр жазасың О yazmak zeredir Ал азыр жазат Biz yazmak üzereyiz Биз азыр жазасыңар Siz yazmak zeresiniz Силер азыр жазасыңар Сиздер азыр жазасыздар Onlar yazmak zeredirler Алар азыр жазышат.*

Өткөн чактын (*geçen zaman*) түрк тилинде төмөнкү эки түрү бар: 1) айкын өткөн чак (*görülen/belerli geçmiş zaman*), 2) белгисиз өткөн чак (*duyulan/belirsiz geçmiş zaman*).

Айкын өткөн чак кыймыл-аракеттин аткарылышы сүйлөп жаткан учурдан мурда эле сүйлөөчүгө айкын болгондугун билдирип, *-dı* мүчөсү аркылуу уюшулат да, төмөнкүдөй сегиз түрдүү айтылат: *-dı -di -du -dü -tı -ti -tu –tü; aldı алды, attı атты, geldi келди, kesti кести, okudu окуду, tuttu тутту ,öldü өлдү, ürktü үркту.*

-dı мүчөсү жак мүчөнүн толук эмес түрүн кабылдайт.

Оң форма: *Ben aldım Мен алдым Sen aldın Сен алдың О aldı Ал алды Biz aldık Биз алдык Siz aldınız Силер алдыңар Сиздер алдыңыздар Onlar ldılar Алар алды.* Терс форма: *Ben almadım Мен албадым Sen almadın Сен албадың О lmadı Ал албады Biz almadık Биз албадык Siz almadınız Силер албадыңар Сиздер албадыңыздар Onlar almadılar Алар албады.*

Белгисиз өткөн чак этиш сөзгө *-mэю* мүчөсүн жалгоо аркылуу уюшулат. Бул мүчө төрт вариантта колдонулат: *-mış/-miş/-muş/-müş; yazmış doğmuş bilmiş bölmüş.*

Белгисиз өткөн чак төмөнкү маанилерде колдонулат: 1) Өз көзү менен көрбөгөн же өзү катышпаган кыймыл-аракетти, окуяны билдирет: *Bir gün padişah hastalanmış ve oğulların çağırmış Бир күнү падыша ооруп калып, балдарын чакырыптыр;* 2) Унутта калган же башка бирөөдөн угулган окуяны, кыймыл-аракетти кайрадан эске салган учурду билдирет: *Günler, haftalar geçmiş Tam bir ay kendini bilmeden yatmışım Күндөр, жумалар өтүптүр. Толук бир ай эч нерсени билбей жатыптырмын;* 3) Кыймыл-аракеттин аткарылгандыгы сүйлөөчү үчүн шектүү, божомолдуу, ишенимсиз болгондугун, ошондой эле кыймыл-аракеттин аткарылышын башка бирөөдөн укандыгын, кандайдыр бир жол менен аңдап түшүнгөндүгүн билдирет: *Dün buraya gelmişsiniz, beni aramışsınız ve bulamamışsınız Кечээ бул жакка келип, мени изден таба албаптырсыз.*

Белгисиз өткөн чак этиштерге жак мүчөлөр уланат.

Оң форма: *Ben yazmışım Мен жазыпмын, жазыптырмын Sen yazmışsın Сен жазыпсың, азыптырсың О yazmış Ал жазыптыр Biz yazmışız Биз жазыппыз, азыптырбыз Siz yazmışsınız Силер жазыпсыңар, жазыптырсыңар Сиздер азыпсыздар, жазыптырсыздар Onlar yazmışlar Алар жазыптыр.* Терс форма: *Ben yazmamışım Мен жазбапмын, жазбаптырмын Sen azmamışsın Сен жазбапсың, жазбаптырсың О yazmamış Ал жазбаптыр Biz azmamışız Биз жазбаппыз, жазбаптырбыз Siz yazmamışsınız Силер азбапсыңар, жазбаптырсыңар Сиздер жазбапсыздар, жазбаптырсыздар Onlar yazmamışlar Алар жазбаптыр.*

Көрүнүп тургандай, түркчөдөгү белгисиз өткөн чак маани жактан кыргыз тилиндеги капыскы өткөн чакка жакын келет. Бирок мындан аталган эки чак бири бирине толук дал келет деп жыйынтык чыгартууга болбойт. Анткени мында бул маселени да, ошондой эле эки тилдеги чак категориясын да толугу менен ар тараптан салыштырып изилдөө зарылдыгы туулат.

Адабияттар

1. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. – М., 1960.
2. Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. ч.1-2, – Л., 1975, 1977.
3. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка. – М. – Л., 1956.
4. Щека Ю.В. Интенсивный курс турекого языка. – М., 1996.
5. Banguoğlu T. Türkçenin grameri. Ankara:1995.
6. Ediskun H. Türk dil bilgisi. İstanbul:1993.
7. Ergin M. Türkçe dil bilgisi. Ankara:1994.
8. Hengirmen M. Türkçe dil bilgisi. Ankara:1995.
9. Korkmaz Z. Turkiye Turkcesi Grameri (Sekil Bilgisi). Ankara: TDK, 2003.

Altynai Toktomatova,
Kyrgyzstan – Turkey University "Manas"

NATURAL BEAUTY IN THE POEM "AK MOOR" BY S.ERALIEV AND ITS TRANSLATION INTO ENGLISH

Concept study is important in linguistics as it plays a great role in shaping language and displaying the relation between language and culture. Four main macro blocks of beauty such as physical beauty, spiritual beauty, natural beauty and artificial beauty have been identified by linguists studying the concept of beauty. Beauty of nature is especially glorified in the poem "Ak Moor" by S.Eraliev. The aim of my article is to study the peculiarities of portrayal of nature and to reveal literary style of the author and the ways of translation into English. Poetic image of nature expressed in expressive means will be analyzed due to which the author was successful to describe the nature accurately, picturesquely and in detail. Use of translation techniques is given in the analyses.
***Keywords**: concept; macroblocks; microblocks; metaphor; epithet; simile; personification*

A lot of works have been devoted to the beauty of nature by artists, poets, writers, filmmakers because this very beauty is considered to be eternal compared to other ones. Nature inimitable in its beauty draws everybody's attention, and especially is glorified with poetic power and love to Kyrgyz nature by S.Eraliev. As a representative and informant of a certain culture, the author describes the reality using his literary thoughts and creates new meanings of a concept.

The study of the concept in modern linguistics is of great significance. The reasons of ambiguity and terminological confusion in concept understanding can be explained with the fact that it's an umbrella term for several scientific directions. Accordingly different approaches to concept understanding can be distinguished. Researchers regard the concept as a linguistic-cognitive/ psycholinguistic / linguistic-cultural / cultural / or linguistic phenomenon. There are two approaches to concept study based on the role of concept in shaping language and displaying the relation between language and culture. As a cultural phenomenon concept describes typical situations of culture and remains within the frame of particular culture and epoch. As A. Wierzbicka (1985) states that the "concept" is an object from the "ideal" world which has the name and reflects the people's cultural understanding of real world" (pp. 285-292). As a linguistic cognitive phenomenon concepts exist in the real mentality of an individual, thus, to communicate they have to be verbalized, that is, to be expressed by language means. In the language the concept can be verbalized both by individual words and phrases and by sentences and the entire texts, which determines the concept itself. V. Neroznak (1997) states that the "concept is a remarkable image abstracted in a word and reflecting a fragment of the national picture of the world" (pp. 80-85).

Linguists studying the concept of beauty have identified four main macro blocks of beauty. They are physical beauty, spiritual beauty, natural beauty and artificial beauty. The object of comparative analysis is the concept of natural beauty represented in the lyric poem "Ak Moor" by S. Eraliev (2011). The subject of research is the specific characteristics of language means representing the natural beauty and other constituents comprising evaluative, associative, figurative and other meanings. The aim of my article is to study the peculiarities of portrayal of nature and to reveal literary style of the author and the ways of translation into English. The significant feature of literary speech is its expressiveness with the help of which readers have visual representation and vivid imagery of things, events, phenomena and activities. Poetic image of nature expressed in figurative means will be analyzed further due to which the author was successful to describe nature accurately, picturesquely and in detail.

As it was stated in the Sapir-Wharf theory people speaking different languages perceive and think about the world differently. Even the geographical position where people live can be reflected in the language they speak. For example in English there are a lot of sea expressions that can be explained by the geographical peculiarities of that culture. That Kyrgyzstan is a mountainous country, water surface of which is 4.1% of total area can be seen both in plot development and lyrical digression in the poem accurately. In describing the nature the word mountain makes up 0.45% while water accounts for 0, 74%

Here I draw your attention to figurative expression of water picked up from the poem. Water is expressed by metonymy.

Көк жибекке көркүн каткан перидей, Мөөр айтты: 77

Like an angel who's hiding its body in **azure silk,** Moor said

Көк жибек-blue silk was substituted by a synonym azure. As the results of research by Kudrina (2011, p.10) show that even though blue is taken for water it has a negative connotation, because the English associate this colour with "depression and mourning". Blue colour is associated with mourning in Kyrgyz culture especially in southern part, when someone dies, close people wear something blue. But in this line in Kyrgyz it has a positive meaning.

Fixed epithet connected with national folklore is frequently used in the poem to describe the water:

Анткен менен күткөн келбей көбүнчө
Ылдам жетет, тунук түшкөн **кашка суу**
But he doesn't come keeping her waiting
Only **clear water** flows without stopping

Fixed epithet *кашка суу* was given *as fixed epithet.*

Epithet based on personification:

Албууттанган жазгы суулар басандап,
Акырын жай, агымында бир калып. 19
Fast flowing **swollen spring stream**
Of river recedes and flows slowly.

In spring when mountain glacier melts, river water overflows; this overflowing was characterized as blazing up or going wild that are used to describe people.

The next two-step epithet created by the author is adjective + adjective model эне жыттуу алтын к?л was translated as 'you, my lake smelling of my precious mother', the author's epithet алтын golden was contextualized as precious, as the lake was given the characteristics of a mother.

Бирок дагы **эне жыттуу алтын көл,**
Кагылайын,сен ыйлаба, буркурап?.. 73
But, you, my lake smelling of my precious mother,
My darling, do stop weeping?.."

There are a lot of figurative comparisons:

Анан **Соң-Көл, көп балалуу энедей,**
Чурулдашкан түркүм суудан куралма. 75
The lake Song Kul, body of which is beating rivers,
Like a kind mother with noisy children takes pity on me.

The image of the lake is given as a kind mother whereas the rivers flowing into the lake are children who make a lot of noise. The original simile created by the poet was calqued into English. Besides making a narrative more concrete and definite, the simile helps the author to reveal certain feelings of his own as well. A lot of comparisons based on national features can be found in the poem where the mountains are compared with soldiers, stream of water is compared with the noise that lions make.

Анан дагы,
Алдындагы чоң дайра,
Айбат берип, арстанга окшоп күрүлдөйт. 110
Moreover,
The river beneath,
That's formidable is **seething like lions roar.**

I'm far from saying that Kyrgyzstan isn't surrounded with sea or ocean therefore it's difficult to meet expressions with these constituents in Kyrgyz. The author uses a lot of genuine metaphors in one of them he gives дан деңизи - sea of grain that stands for a grain field.

Кыйры чексиз **дан деңизин** тебелей
Калкылдашып комбайндар кемедей 19
Grain harvester combines are like ships
Sailing over the open **sea of grain**

дан деңизи - sea of grain is translated into English as metaphor. If grain harvester combines are sailing ships, then a grain field is an open sea. The literary image created by the author was kept. Genitive noun was given with the help of the preposition **of** that expresses possessiveness.

Let's look at the examples how picturesquely the author portrays mountains.

Жолборс сүрдүү жондор жатат комдонуп,
Кылым ачпай сырын ичке катчудай. 87
With stern look of a tiger that's ready to attack,
Mountain edges lie that are in the secret forever

Epithet expressed by the model -relative adjective + noun, **жолборс сүрдүү жондор** was paraphrased while translation into English and morphological structure is different like preposition+ adjective +noun +preposition +noun

Сары аскалар өз үйүндөй көрүшчү,
Чөккөн нардай кыркаар жаткан керме тоо,
«О» десең, «оо»- жүз кайталап бөлүшчү!.. 109
Mountain tops towering above everything
Mountain ranges stretching like the string of
Lying camels speak to you repeating your words

Чөккөн нардай кыркаар жаткан керме тоо - Mountain ranges stretching like the string of lying camels – here mountain chain is compared with the string of camels, this way literary image of mountain is highlighted.

Кабак чытып карагансыйт сары аска,
Жазмыш өзү жасап койгон сакчыдай 87
Rugged rocks seem to be a security guard
Controlling everything, as if it's appointed by life itself.

The simile created by the author was calqued. As we have witnessed mountains portrayed in the poem come alive. Mountain edges lie with stern look of a tiger, mountain ranges stretch like camels while rocks control everything like a security guard.

It will be wrong to understand that the author portrayed only the water and mountains but also he draws the beauty of the nature picturesquely. He depicted snow in the following way:

It's expressed with noun metaphor

Кыш олпогун чыйырына каткан жол
Калып жатат таманында катырап 22
The blanket of snow that covers path
Was crunching as she walked through.

Кыш олпогу- literal translation is winter blanket which stands for snow was given with its analogue. A Kyrgyz word олпок is a kind of soft warm blanket helps the reader to imagine the field, path, everything covered with white snow.

Adjective+ Noun metaphor was often used by the author to convey one meaning:

Кайрылбастай тоо башына кыш кетет
Аздап-аздап **ак чапанын** чечине. 15
Winter goes far behind the mountain,
For the snow to settle it is too warm .

ак чапан - a white coat which stands for snow was concretized, were it calqued it wouldn't be understood by English people. In these lines in early spring, winter is compared with a shy tender girl who takes off her white coat when it becomes warmer.

Chain of epithets

Жылт-жулт этип **шекер сепкен талаалар,**
Бет каарыган таза абасын качырат.
Күмүш жапкан бутактары селт этип,
Араң турат кайың жолдо качырап. 22
Covered in powder glittering valleys
Are filled with sweet fresh air.
There is a birch along the road,
Branches of which laden with rime.

Epithet expressed by the model - participle + noun **шекер сепкен талаалар, күмүш жапкан бутактар** is widely used in the poem and translated into English participle +noun or noun + participle models. Snow given with sugar in Kyrgyz was generalized as powder and Kyrgyz silvery branches of a birch were concretized as rime.

The analysis of linguistic realization of the macro concept "natural beauty" in the poem revealed such metaphors as: *Түн бермети 71, the pearls of the night, эрибеген муз 29,swallowed insult, дарак кийми жаңырар 111, trees come into leaf, өрүк сөйкө тагынып 92, apricot trees come into bud,*

The analysis of linguistic realization of the concept in the poem distinguished the following cases of epithets: *мелмилдеген талаалар 75, boundless valleys, бейиш гүлдөрү 51, flowers of paradise, сүт сүрткөндөй аппак жаткан түндөр 10- moonlit nighttime clear like milk*

Another important stylistic device used in the novel is the simile. Comparing objects belonging to different spheres, the author was successful to produce the desired effect on the reader.

Ортосунда араң калкып ай барат,
Мис табактай түнкү көркке тагылган. 87
A night decoration is the moon hovering high
In the sky and shining like a copper bowl.

If English people compare the moon with the coin, it's habitual for Kyrgyz poets to compare it with copper or a golden bowl. It is calqued into English. The simile usually serves as a means to clearer meaning. By comparing the object or phenomenon the writer describes with a concrete and familiar thing, he makes his description clearer and more picturesque.

Кирсиз обо, жылдыз төккөн майдалап,
Дүйнө баккан күзөтчүдөй ай карап,
The night sky was streaked with stars
The moon looks as if it watched the world

The moon was compared with the watchman who is watching everything, in translation into English watchman was omitted but the job he does– to guard was kept. In the poem there is a simile which comprises national cultural peculiarities.

Жыл суз тартып, **кышы кыздай төркүлөп**
Тала озондоп, күздө борон соготко,
Дал ошондой сен армандуу күңүрөң,
Акыр бир кез жетчү жери болотко,..120
Like a dismal weather of a **long severe winter**
Like autumn wind blowing endlessly in the valley,
You, komuz, keep telling this mournful story,
Only you can have everyone get it in the future...

Here winter is compared with the married girl who visits her parents. A married daughter shouldn't often visit her parents without any reason. Only when they have important events or her in-laws let her visit her parents sending gifts and usually she can stay for some period of time. English readers who don't have any idea about this cultural event won't understand this comparison, in the result it was translated as a two-step epithet. Moreover it loses initial tenderness and ceremony and gives a bit negative connotation and was compensated with words like long and severe. Kyrgyz national instrument komuz will tell this mournful story without stopping, endlessly and characteristic features of these phenomena like weather that stands in winter and autumn wind portray picturesquely.

The most distinctive feature of a style of the author is attributing human properties or some features typical of animals to lifeless objects mostly to the seasons of the year and elements:

Өткүн кетип турган **асман сурданып,**
Күлүп ийсе кең дүйнөгө нур жанып. 79
Showers passed, the sky is sullen,
When it clears up the whole world seems bright.

Let's see what happens to atmospheric agent and elements, how alive they are:

Breeze plays, whispers (Жел ойнойт 8, шыбыш салат, 8)

***Storm** whistles and roars with laughter (Борон ышкырат , каткырат 20- Tremendous storm wants not to fall quiet)*

Mountains sleep, stare, frown and guard controlling what happens around. (Тоолор уктайт 51, тиктейт суз сынап 91- poring over gloomily making a careful study, катып калат селейип 58, кабак чытып сары аска 87 - Rugged rocks seem to be a security guard Controlling everything)

***Water** becomes motionless, weeps, snivels, mourns, takes offence and giggles. (Көл таарынгансып мелтирейт 71 - motionless as if she gave offence., шолоктон 73- the lake seems to be sharing her sorrow, бышактан мурдун тартат - It seems as if the lake was crying and sniveling, муңканат 116 - the lake was mourning , суу мостоет 119 - even once river water in the valley is in the sulks, Соң – Көл шаректан 119, тоо булагы кирпик какпай кыткылыктан 97 - giggling stream of mountain spring)*

Having analyzed the text of the poem, two micro concepts of the nature, nature as a surrounding environment, and nature as a set of natural phenomena can be identified.

Nature as a surrounding environment includes

Natural sightseeing of that area (Son-Kul, Naryn river, Ak Talaa, Kochkor) Earth, mountains (a sea of grain, boundless valleys, mountain edges with stern look of a tiger) Celestial space, stars (pearls of night, the moon like a copper bowl, the sky is sullen) Water space (clear water, my lake smelling of my precious mother,) Flora (branches of birch laden with rime, the apricot trees come into bud) Nature as a set of natural phenomena includes Seasons (lasting winter, fruitful and rich season of the year) Atmospheric agents (Like a dismal weather of a long severe winter, Like autumn wind blowing endlessly in the valley) Natural sounds (giggling stream of mountain spring, formidable river is seething like lions roar) One of the main peculiarities of the style of the poet in describing the nature is wide use of different stylistic devices such as metaphor, epithet, simile and personification. The author was successful to give the image of flora, fauna, seasons and elements of natural phenomena, earth and water in an artistic way. Having analyzed the examples we found out that the distinctive feature of the author's style is skillful expression of the situation using personification of the nature. The most frequently met a pair of stylistic means is simile and personification. The surrounding environment shares inner feelings of the main character. Everything happening around signals the reader about coming events. The beauty of nature is expressed metaphorically mostly compared with human being. Beauty is compared with a girl and behaves like a girl; it clothes, changes its clothing, wears some jewelry and smartens up. Its kindness is compared with mothers. It cares about mankind like descendants as mothers usually do with their own children. Animals are also used to describe mountains and rivers whose features are given to them. Food like sugar and milk is skillfully used to give the image of snow covered fields and moonlit night. Metaphorical expression of separate objects like white coat – snow, azure silk – water, solid ice – insult or offence.

Distinctive feature of the author is frequent use of complex metaphors and combination of different stylistic devices in one line. This way aesthetic effect of the lyrics is high and the author highlights the beauty of nature, relations between people and nature feeling empathy with each other.

In conclusion we can say that with the help of language means expressed in a figurative sense the author was successful to describe the beauty of nature in a way specific to Kyrgyz culture. The examples picked up from the poem prove that concept reflects the way how people think and perceive the reality. In translation, cultural variations that what is perceived in one culture may not be done by another make the process of translating a real challenge. To overcome such obstacles certain translation techniques and strategies are to be implemented. As in the examples shown above such translation techniques as giving analogues, substitution, concretization, generalization, contextualization, calquing, description, transposition, omission and compensation were used while translation into English.

References

1. Wierzbicka, A. (1985) *Lexicography and conceptual analysis,* Ann Arbor, Karoma.

2. Whorf, B. L. *(1956) Language, Thought and Reality (ed. J. B. Carroll).* Cambridge, MA: MIT Press, p.56.

3. Нерознак, В.П. (1998) От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма. *Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков, 1,* 80-85.

4. Кудрина, А.В., Мещеряков, Б.Г. (2011) Семантика цвета в разных культурах *Психологический журнал Международного Университета природы, общества и человека «Дубна»,*1, 1-18.

5. Эралиев.С. (2011) *Ак Моор,* Бишкек.

This article was presented in the 14th International Language, Literature and Stylistics Symposium 15-17 October 2014 Dokuz Eylul University, Izmir, Turkey

Садырова Г.К.,
КНАУ им.К.И.Скрябина

К ПРОБЛЕМЕ ИССЛЕДОВАНИЙ СПОСОБОВ ГЛАГОЛЬНОГО ДЕЙСТВИЯ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматриваются способы глагольного действия как объект лингвистического исследования в тюркских языках.
Ключевые слова: категория вида, глагол, способ протекания действия.

Первые упоминания о составных глаголах, выражающих способ протекания действия в татарском языке, встречаются у И.Гиганова. Сам термин «составные глаголы» употребляется в «Грамматике турецко-татарского языка» А.К.Казембека» [Казембек, 1839: 46]. Вслед за ним и М.Иванов упоминает о 28 простых глаголов, служащих для образования сложных, которые присоединением к деепричастию придают определенный оттенок начала, продолжения, свершения, завершения, прекращении и другие действия. Поэтому присоединяемые простые глаголы он называет «придаточными».

Если просмотреть исследования первой половины XX века, в татарском языке, видно, что ученые этого периода выделяли составные глаголы, вот только именовали их по-разному. Например, А.Троянский называет их «сложными глаголами», Х.Максуди – «глаголами от глаголов». Г.Ибрагимов называет составные глаголы «сложными глаголами». Г. Сагди, Х.Бадигов, Дж.Валиди пришли к единому мнению, что «глаголы, именуемые в татарских грамматиках вспомогательными, в действительности являются самостоятельными», только употребляются в функции вспомогательных при образовании «сложных глаголов». Г.Алпаров, В.Хангильдин под термином вид исследуют не что иное, как характер протекания действия. М.З.Закиев дает классификацию характера протекания действия, но некоторые разряды не соответствуют действительности. Это выражается в смещении значения повелевания с основной формой глагола. Г.К.Кулиев приводит ряд работ и мысли ряда лингвистов, которые рассматривали проблему вида и способов глагольного действия, например, работу Б.А.Серебренникова «Проблема глагольного вида в тюркских языках», вышедшую в 1958 году, в котором автор утверждает и, тем самым, проводит четкое разграничение между характером протекания действия и совершенным и несовершенным видами; работу Н.А.Баскакова «Каракалпакский язык», где дается детальная разработка способов протекания действия через призму видовой категории; схожую мысль, высказанную также А.Н.Кононовым, который отмечает, что составные глаголы не образуют категорию вида, а служат для выражения характера протекания действия.

Исследователь по якутскому языку Л.Н.Харитонов группирует глаголы якутского языка по способу протекания действия, хотя и классифицирует их в видовом понимании.

В азербайджанском языкознании, начиная с грамматики Казембека многие ученые (М.Ш.Ширалиев, М.Гусейнзаде, А.Демирчиразаде, Н.Г.Агазаде, Г.К.Багиров, Р.Рустамов, З.И.Будагова, А.Азер, А.А.Ахундов и другие) занимались проблемой глагольной семантики в целом, либо в отдельном ракурсе. Как и в общей тюркологии бытовало мнение присутствия вида в данном языке. Например, З.Г.Алиев под видом рассматривает способ протекания действия. Такая же ситуация наблюдается у А.А.Юлдашева и у И.К.Уюкбаевой.

Позже в работе Ф.А.Ганиева высказывается мысль, что «в татарском языке, как показывают факты, грамматической категории, аналогичной русской системе совершенного и несовершенного вида нет, все глаголы, в том числе и составные, употребляются в настоящем времени в его собственных значениях, что является невозможным для глаголов совершенного вида» [Ганиев, 1963: 117]. Принципиально отличая категорию вида от категории характера протекания действия, Ф.А.Ганиев отмечает, что «грамматической категории, аналогичной русской системе совершенного и несовершенного вида, нет. В глагольной системе татарского языка, ..., невозможно обнаружить корреляцию глаголы на совершенный и несовершенный виды типа русского прочитать – прочитывать. Значение такого типа глаголов в татарском языке передается одним и тем же глаголом» [Ганиев, 1963: 117].

Морфологическая акциональность узбекского языка была представлена Д.М.Насиловым в книге «Проблемы тюркской аспектологии. Акциональность». Само название труда указывает на позицию автора в проблеме размежевания вида и способа глагольного вида, «... изменение фазовой структуры может вызываться введением специальных смысловых компонентов, присоединяющих новые дополнительные фазовые смыслы или актуализирующих, акцентирующих определенные фазы в сложном фазовом процессе; эти смыслы репрезентируются тогда морфологическими показателями. По-другому такой процесс мы называем образованием способа действия» [Насилов, 1989: 140]. Акциональные классы глаголов считаются, по мнению автора, «грамматически значимыми».

В узбекском языке способы глагольного действия представлены как модификаторы лексического значения непредельных глаголов. Эти глаголы были исследованы Д.М.Насиловым, А.А.Юлдашевым, Хожиевым, Нурмухамедовым и др. Д.М.Насилов, применяя термины, предложенные Недялковым, проводит классификацию, по которой способы действия, обозначающие начало, возникновение процесса делятся на три группы:

а) инхоатив – класс мутативных глаголов, то есть глаголы изменения состояния-признака, постепенное нарастание признака вплоть до его становления;

б) ингрессив – обозначает наступление не состояния, но какого-нибудь действия, связанного чаще всего с активностью субъекта или проявление психофизиологических;

в) инцептив – глобальное обозначение начинательности [Насилов, 1989: 127-173].

В казахском языкознании к проблеме аспектуальности издавна наблюдается пристальное внимание. Такие языковеды, как Н.Т.Сауранбаев, И.Е.Маманов, И.К.Уюкбаев стоят на позиции признания категории вида в тюркских языках. Н.Т.Сауранбаев выделяет три вида, И.Е.Маманов, И.К.Уюкбаев – два вида. И.К.Уюкбаев определяет категорию вида через характеристику различных оттенков способов действия, т.е. главным образом, акцентирует внимание на семантике глагола в контексте. Он выделяет два вида: законченный и незаконченный.

В работе И.К.Уюкбаева даётся достаточно подробная семантическая дифференциация глагольных образований. Однако при этом видовыми он называет разнообразные значения неграмматического свойства. Наблюдается смешение видовых значений и значений способов глагольного действия. Кроме того, к разряду видовых автором относятся значения, не имеющие отношения к способу протекания действия, то есть значения, выражающие притворство при осуществлении действия, безразличное отношение к действию.

Н.Т.Сауранбаев выделяет законченный, продолжительный, неопределенный виды. Н.Т.Сауранбаев делает попытку подвести формальную базу под выделенные им виды казахского языка. Но не трудно заметить, что нет грамматической унифицированности аналитических сочетаний, выражающих "видовые" различия "законченного" и "продолженного" вида. Н.Т.Сауранбаев считает, что казахские, а также тюркские глаголы самостоятельно не могут выражать вид, а только в составе сложных глаголов, в частности, если есть деепричастие. Потому что "деепричастия в тюркских языках первично выражали виды. Но они (виды) осмысливались в связи со временем: вид законченный (конец действия). И то и другое осмысливается применительно к моменту речи. Об этом ясно говорят деепричастные формы глагола, которые сами по себе без личных окончаний не указывают времени совершения действия. Таким образом, в связи с "умением" говорящего точнее локализовать время совершения действия определённым субъектом возникает временное значение изъявительного наклонения (настоящее, прошедшее, будущее), а сами формы деепричастия стали выражать виды глагола. Они (виды) глагола становятся уже оформившимися категориями с точки зрения морфологии". Как и у многих авторов на начальных этапах становления аспектологии, во взглядах Н.Т. Сауранбаева имеет место недифференцированное восприятие темпоральных (временных), аспектуальных, модальных значений. Считая виды казахского языка морфологически оформленными категориями, автор не приводит достаточно убедительных аргументов в отношении их обобщенной грамматической семантики, регулярных грамматических средств выражения этой семантики, оппозитивных отношений между членами видовой корреляции. При этом план содержания категории времени "искусственно" выдается за план содержания категории вида.

Категория аспектуальности в функциональном ракурсе было глубоко исследована в трудах З.К.Ахметжановой, А.Т. Шарапиденовой, Н.О.Оралбаевой и др. Разработки по семантике процессности действия и по способам ее выражения принадлежат С.М.Маралбаевой, которая разграничивает способы глагольного действия на: обычный, интенсивный, повторяемости, многократности, а также продолжения действия. Ею были выявлены средства выражения каждого способа глагольного действия, установлено наличие актуализаторов, выполняющих функцию конкретизатора. Дальнейшие исследования были проделаны А.Т.Шарапиденовой, которая опираясь на труды русских лингвистов, в частности работы Ю.С.Маслова, А.В.Бондарко, М.А.Шелякина, рассматривает один из характеризованных способов действия – начинательность.

Исследователь выделяет две аспектуальные функции, связанные с началом действия. Это: начало фазы и способ действия. Проводится дифференциация общих явлений сопоставляемых языков: чисто начальная фаза действия и начинательность как способ действия в сопоставляемых языках функционально одинаковы. План выражения неодинаков, что объясняется объективной структурной особенностью этих языков, относящихся к различным языковым группам.

Начинательность в сопоставляемых языках представляет собой характеризованный способ действия лексико-грамматического уровня. Она служит для выражения появления начала действия, процесса, явления. Уровень экспрессивности начинательности в этих языках одинаков. В начинательных глаголах речь идет не просто о начале, а о состоявшемся, достигшем определенного предела результативном действии. Действие, состоявшись моментально, тем самым исчерпывается. В этом заключается суть, функциональная цена начинательных глаголов. У начинательных глаголов нет временного потенциала, у них есть только акция начала.

Начинательность как интенсивный способ действия может образовываться не от всех глагольных основ, не всякая глагольная основа способна к моментальному развертыванию, т.е. образование начинательного способа отличается лексико-семантической мотивированностью [Шарапиденова, 1993: 18].

"Выражение начинательности обусловлено целым высказыванием. В контексте создается определенная аспектуальная ситуация, т.е. проявляется "совокупность элементов", обеспечивающих экспрессивное выражение начинательности. Результаты сопоставительной работы выражения начинательности в русском и казахском языках показали одинаково характерную для этих языков "совокупность элементов", функцию которых можно определить как "аспектуально-таксисная ситуация" [Шарапиденова, 1993:18]. Автор интерпретирует мысль о том, что в бивербальных конструкциях смысл основного действия содержится в деепричастиях, а вспомогательные глаголы помогают при выражении результата начала действия.

Отправной точкой начинательности считается осмысление понятия "начало действия". "Начало действия" определено, как критическая точка, где кончается "небытие" и начинается "бытие" действия/явления/состояния. Далее идет характеристика этого шага. Шаг может быть резким, когда действие сразу же достигает своего апогея и постепенно переходящим из состояния "небытия" в состояние "бытия". Приставочные начинательные формы выражают не просто начало действия, а его интенсивное и результативное проявление во время старта. В начинательных приставочных глаголах совмещаются как бы два аспектуальных признака: начальная фаза действия и способ начала этого действия, а именно, интенсивность. Аналитические же формы выражения начинательности в русском языке отражают постепенный переход из "небытия" в "бытие", фиксирующий нулевую точку, начало проявления действия и направленность его на дальнейшее развертывание [Шарапиденова, 1993: 19].

Теоретическая значимость данного труда, по нашему мнению – это выявление роли аспектуально-таксисных ситуаций при выражении начинательности.

Таким образом, при анализе теоретического материала исследователей выявляются проблемы, как: статус категории вида и ее места в ряду других грамматических категорий глагола, способы глагольного действия, характер категории аспектуальности.

Литература

1. Закамулина М.Н. Сопоставительный анализ средств выражения способов действия во французском и татарском языках: Автореф. дис. ... к.филол.наук. - М., 1982. - С. 20.

2. Кононов Н.А. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М.,-Л., 1960. - С. 263-264.

3. Кононов Н.А. Грамматика узбекского языка. - Ташкент, 1948. -260 с.

4. Казембек А.К. Грамматика турецко-татарского языка. – Казань, 1839. – 480 с.

5. Шарапиденова А.Т. Начинательность в системе категории аспектуальности казахского и русского языков: Автореф. дис... к.филол.н. - Алматы, 1993. – 21 с.

6. Ганиев Ф.А. Видовая характеристика глаголов татарского языка. -Казань, 1963. - С. 116-175.

7. Насилов Д.М. Проблемы тюркской аспектологии. Акциональность. - Л., 1989. - С. 127-173.

Садырова Г.К.,
КНАУ им.К.И.Скрябина

ИНХОАТИВНЫЕ СПОСОБЫ ГЛАГОЛЬНОГО ДЕЙСТВИЯ СУФФИКСАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ. ПУТИ ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье рассматриваются пути образования инхоативов суффиксального образования.
Ключевые слова: инхоатив, суффиксальное образование, вид.

Сигалов выделяет две группы инхоативных глаголов суффиксального образования.

Это: а) инхоативы с суффиксом -н- в формах настоящего времени (вя-н-у);

б) инхоативы с суффиксом -ej- в формах настоящего времени (красн- ej-у).

Автор обращает внимание на непродуктивность первой группы. Вторая группы с постфиксом – ej- является основным средством образования новых инхоативных глаголов.

Существенными различиями между двумя группами инхоативов являются:

1. Инхоативные глаголы с постфиксом –н- в большинстве случаев обозначают «процесс утраты какого-либо качества, признака (чаще всего положительного): ср. вянуть, дрябнуть, дряхнуть; процесс замедления, затухания какого-либо действия: ср.молкнуть, тихнуть, гаснуть; процесс исчезновения, гибели какого-либо предмета: ср. гибнуть, вязнуть, тонуть» [Сигалов, 1962: 55]. Тогда как инхоативные с постфиксом –ej- могут обозначать как процесс утраты, так и процесс приобретения нового качества;

2. Инхоативые глаголы с постфиксом –н- образованы от именных корней, не осложненных суффиксами, а инхоативы «на – ej- могут образовываться от суффиксальных именных основ: кислеть (кис-л-ый)»[1]. Исключением являются слова: вяднуть, диал. холоднуть;

3. Инхоативные глаголы на –н- образуются от корней, оканчивающихся на заднеязычные согласные *г, к, х;* на губные согласные *п, б*; на *з*.

Инхоативные глаголы на – ej- образуются от основ, оканчивающихся на сонорные согласные *н, л, р*; на зубные согласные: *т, д*; на губно-зубной *в*. Исключением являются слова: голубеть, грубеть, слабеть, глупеть, тупеть, свирепеть, сизеть, лысеть, ветшать, дичать.

Основная причина изучения истории происхождения суффиксальных инхоативных глаголов – найти связь между двумя типами инхоативных глаголов (на -н- и на -ej-).

Формальный элемент -н- объединяет два класса глаголов:

а) глаголы несовершенного вида, обозначающие постепенный переход в какое-либо состояние;

б) глаголы совершенного вида, обозначающие одноактность действия.

Эти два класса различны по своей семантике, по грамматическому значению (виду), по основному типу ударения, по образованию (глаголы совершенного вида образованы от глагольных основ, глаголы несовершенного вида от именных основ), по наличию постфикса, в формах прошедшего времени, по их продуктивности в современном языке (глаголы совершенного вида – продуктивный тип современного глагольного образования, глаголы несовершенного вида – непродуктивный тип).

Лингвисты, объясняя происхождение славянских глаголов с суффиксом -н-, часто возводят его к индоевропейскому состоянию, например, Г.К.Ульянов считал суффикс -н- индоевропейским наследием, а Х.Петерсон - все славянские глаголы на -noti- продолжением 5 индийского класса. Ф.Ф.Фортунатов отрицал общность этих классов и отстаивал не тождественность глаголов на -ne-.

Теория американского лингвиста П.Тедеско объясняет различия двух глагольных групп с постфиксом -н- с точки зрения их происхождения. По его мнению, постфикс -н- первоначально относился к тем глаголам, которые образовались как перфектные глаголы. Глаголы несовершенного вида в общеславянском языке первоначально не имели постфикса –n- (-ne-), а имели постфикс -j- (-je-). Опираясь на данную точку зрения, понимаем строгое разграничение двух классов глагола с -н-, а также связь между инхоативами с суффиксами –ej-. П.Тедеско пришел к выводу, что формы на -je- являются более древними, а на -ne- более поздними, что формы на -je- были вытеснены формами на -ne-. Близость по составу -je- и -eje- представляет предположение, по Сигалову, «что суффикс -eje- представляет собой вариант, усложнение суффикса -je-» [2].

Ученым отмечается смысловая общность между формами сравнительной степени прилагательных и инхоативными глаголами: и те и другие обозначают накопление какого-либо признака, усиление какого-либо качества, образуются от именных основ, но формы сравнительной степени передают это статистически, а инхоативы – в виде процесса.

Н., желтеть → становиться желтым
→ Становиться более желтым; желтее, чем обычно

«Изучение путей образования инхоативных глаголов показывает, что принципы их распределения между типом с суффиксом -je- (впоследствии изменившимся в тип с суффиксом -н-) и типом с суффиксом -eje- аналогичны принципом распределения именных основ при образовании форм сравнительной степени» [Сигалов, 1963: 3].

Случаи образования инхоативных глаголов с суффиксом -н?- (из -je-):

1. Когда образующая именная основа была односложной и имела нисходящую, циркумфлексную интонацию;

2. Когда в состав основы имени прилагательного входили суффиксы –ък-, -ьк-.

Случаи образования инхоативных глаголов с суффиксом -eje-:

1. Односложная именная основа имела восходящую, акутовую интонацию;

2. Именная основа имела суффикс.

Таким образом, опираясь на труды ученых-лингвистов, приходим к выводу, что очевидно соответствие между образованием форм сравнительной степени и инхоативов.

Инхоативные глаголы в тюркских языках с точки зрения их семантики, по мнению М.Оразова, отчётливо указывают на постепенность изменения или стабильность признака, которые, как правило, обозначают состояние по отношению к существительным или прилагательным. Он обосновывает это определение тем, что глаголы данной группы выражают значение не самого действия, а состояния действия или предмета, указывают на определённый момент в динамике действия: *жантаю, шынтықтау, отыру, алу, семіру, алу.*

Многие исследователи подобные образования определяют как глаголы состояния. М.Оразов сопоставил семы соотношений данных глаголов и на основе своих наблюдений выделил следующие группы:

1. Глаголы состояния.

Они имеют значение, связанное с постепенным переходом признака или его постоянством, имеющегося в основах в существительных или прилагательных. Например: *ұзаю, азаю, көгеру, көбею, ағару, қалыңдау, сөну, жану, шіру.*

2. Глаголы, обозначающие состояние человека и одушевлённых объектов, подверженных физиологическим изменениям.

Например: азу, толу, семіру, жантаю, қисаю, ұйықтау, өлу, ауру, өсу, жүдеу, шаршау, арықтау.

3. Глаголы со значением состояния "в чистом виде" (таза қалыптық мәнді білдіретін етістіктер). Их всего четыре: *отыр, жатыр, жур, тұр.*

Определение М.Оразова соответствует характеристике П.С.Сигалова, который считает, что инхоативы обозначают накопление какого-либо признака, усиление какого-либо качества в виде процесса.

Таким образом, считается целесообразным использование термина инхоатив для описания плавного, постепенного перехода, который ведёт к изменению состояния в процессе и при раскрытии понятия инхоатива придерживаемся точки зрения Ю.С.Маслова, П.С.Сигалова, которые сущность инхоатива видят не в самом действии, а в переходности качества из одного состояния в другое независимо от его интенсивности.

Литература:

1. Сигалов П.С. Две группы русских инхоативных глаголов//Филологические науки. №4. - М., 1962. - С. 55-64.

2. Сигалов П.С. Русские инхоативные глаголы: Автореф. дис.... к.филол.наук. - Л., 1963. – 19 с.

АДАБИЯТ

Ч.Сасыкулова,
К.Карасаев атындагы БГУ

М.Ш.ЭСЕНДАЛДЫН АҢГЕМЕЛЕРИНДЕ КӨРКӨМ СӨЗ КАРАЖАТТАРЫН ПАЙДАЛАНУУ ЧЕБЕРЧИЛИГИ

Көркөм адабий чыгарманын тили жазуучунун көркөм образ жаратууда эң негизги каражаты болуп саналат. Жазуучу автордук кеби үчүн, каармандарынын диалогу, монологу үчүн кылдаттык менен сөз жана сөз айкаштарын тандап алат. Каармандарынын образын так ачып, чыгармасынын көркөм тилин дагы да таасирдүү бериш үчүн жазуучу троптун түрлөрүн, эпитет, салыштыруу, фразеологизм, макал-ылакап, орду менен вульгаризм, архаизм жана историзм сөздөрүн колдонот.

Мемдух Шевкет Эсендалдын аңгемелеринин тили көптөгөн стадиялардан өтүп, өзгөрүүлөргө учураган. Жазуучунун биринчи этаптагы аңгемелеринде арабча, фарсча сөздөр экинчи этаптагы аңгемелерине караганда көбүрөөк орун алат. Мисалы, "Вейсел Чавуш" (Вейсел сержант) аңгемесинде төмөнкүдөй арабча жана фарсча сөз айкаштары кездешет. "eda-yı istifhamkarane, eda-yı mahsusane, eser-i hayat, fecayi-i ihtiyacciyye, harekat-ı iğtişaşiyye, hedaya-yı şitaiye, hey'et-i memurın, itibar-ı umumi, itmam-ı hayat, itmam-ı vazife, mana-yı dindarane, mecbur-i meracaat, mevaki-i askeriye, mevkii mumtaz" (Veysel Cavuş. 11-17-бб.). Бул сөз айкаштарындагы колдонулган сөздөр гана арабча болбостон, сөз айкашынын синтаксиси да арабча. Жогоруда мисал келтирилген арабча сөз айкаштары бүгүнкү күндөгү түрк тилинде колдонулбайт. Төмөнкүдөй сөздөр кездешет: adalat, amil, beşuş, endişe-nak, faş, gayş-aver, hazf, ifham, iltizam, inkisar, inşirah, isticvab, istiğna, kadıt, ma'yub, mağmum, mebhut, memlu, merbudiyyet ж.б.(21-83-бб.). Булар бүгүнкү түрк тилинде төмөнкүдөй колднонулат: "eda-yı istifhamkarane: soru sorana yakışır eda (суроо сураган кишиге жарашыктуу усул), eda-yı mahsusane: başkasında bulunmayan, kendine ozgu eda / hissolunmuş eda (башкасында табылбай турган, бир гана кишиге таандык усул), eser-i hayat: hayat alameti, hayat eseri, hayat belirtisi (жашоодогу эмгеги), fecayi-i ihtiyaciyye: zaruri belalar, musibetler, facialar (кырсык, трагедия), harekat-ı iğtişaşiyye: karışıklık, kargaşa hareketleri (башаламандык), hedaya-yı şitaiyye: kışa ait, kışlık hediyeler (кышка тиешелүү, кышкы белек), hey'et-i memurin: devlet hizmetinde bulunan kimseler heyeti, topluluğu; me'murlar heyeti (өкмөт кызматкери, чиновник), itibar-ı umumi: herkese dair, herkesle alakalı, genel itibar (бардыгына тиешелүү), itmam-ı hayat: hayatı, omru tamamlamak (жашоосун, өмүрүн толтуруу), itmam-ı vazife: vazifeyi, gorevi tamamlamak (тапшырманы аткаруу), mana-yı dindarane: dindar bir kimseye yakışacak tarzda bir sozden veya birşeyden anlaşılan anlam, mana (дин жолундагы кишиге жарашыктуу усулда), mecbur-ı meracaat: bir yere mecbur olan (бир жерге, орунга муктаж болгон), mevaki-i askeriye: askeri mevkiler, yerler (аскердик кызмат, орун), mevki-i mumtaz: seckin mevki, yer (тандоодон өткөн кызмат, орун), mubadelat-ı ticariye: ticari değişmeler, değiştirmeler (соода-сатык), muhimmat-ı askeriye: askeri muhimmat, harp malzemesi (аскердик, согуш каражаттары), sabr-ı tahammul: sabır ve tahammul etmek, sabretmek (сабыр кылуу), saffet-i masumane: gunahsızcasına, sucsuz olarak temizlik, paklık, halislik (күнөөсүз), tenbihat-ı resmiye: devlet adına veya devlet tarafından koyulan kurallar (өкмөттүн койгон эрежелери), te'sir-i amik: derin tesir, etki (терең таасир), te'sir-i meş'um: kotu tesir, etki (жаман таасир), ukde-i iştibah: şuphelenme (күмөн саноо), ummid-i istilakarane: istila edene yakışır umut, umit (үмүт кылуу), za'f-ı hissiyat: hislerin zayıflığı (сезимдеринин күчсүздүгү), adalat: adaleler (адилет), amil: yapan, işleyen (жасаган, аткарган), beşuş: acık yuzlu, guler yuzlu (жылдыздуу, маңдайы ачык), bihuş: akılsız, sersem, bunak (акылсыз), endişe-nak: endişeli, korkulu (тынчсызданган), faş: meydana cıkmış, yayılmış, anlaşılmış olan (белгилүү болгон, жайылган), hazf:1. aradan cıkarma, cıkarılma (арадан чыгаруу). 2. yok etme, silme, ortadan kaldırma, giderme, duşurme (жок кылуу), ifham: bildirmek, anlatmak, maksadı bildirmek (билдирүү, түшүндүрүү, максатын ачык кылуу), iltizam: kendine lazım kılma, gerekli bulma (керек кылуу), inkisar:1. kırılma, gucenme (таарынуу). 2. beddua ve lanet okuma (каргыш кылуу), inşirah: ferahlanmak, mesrur olmak (жеңилдөө), isticvab:1.cevab istemek (жооп күтүү). 2. Sorguya cekmek (сурakka алуу). 3. Mahkemede şahidlerin ifadelerini almak (сотто күбөлөрдү сурakka алуу), istiğna:1. aza kanaat etme, tokgozluluk (канаат кылуу). 2. ihtiyacsızlık (эч нерсеге муктаж болбоо), 3. nazlanma; ağır davranma (наздануу). 4. Cekinme (тартынуу), ma'yub: ayıplanmış, ayıplanan, bir kusuru ve eksiği olan (уяткарылган), mağmum: gamlı, kederli, tasalı, sıkıntılı(кайгылуу, капалуу, армандуу), mebhut: şaşkın (таң калган), memlu: doldurulmuş, dolu (толтурулган), mesel-engiz: ornek veren (мисал келтирген), muaheze:1. azarlama, cıkışma (бирөөнү урушуу). 2. Darılma (таарынуу). 3. alay eder tarzda karşısındakini kucumseme (кемсинтүү). 4. Tenkid (сындоо), muazzeb: eziyet ceken, azap icinde bulunan (азап чеккен), mudafaat: mudafaalar, savunmalar (коргонуу), mudevver: dondurulmuş, tedvir olunmuş (жолунан кайтаруу), muellim: acı ve elem veren (азап чектирген, кайгы алып келген), muhlik: helak eden, olduren (өлтүргөн, жок кылган), muteallik: alakalı (байланыштуу), muteheyyic: (muteheyyic): heyecanlı (толкундаган), muvazenet: olcmek, denk olup olmadığını bilmek icin tartmak (өлчөө, тартуу), sukuti: sessizlikte olan, cok ses cıkarmayan, az konuşan (сөз сүйлөбөгөн, аз сүйлөгөн), surur: sevinc (сүйүнүч), taaccub: şaşma, hayret etme (таң калуу), ukde: duğum, bağ (түйүн, түймөк)." (котормо Эмрах Билгин).

Аңгемелеринде бул сыяктуу арабча жана фарсча сөздөр менен сөз айкаштарын колдонуу сөзсүз түрдө сүйлөмдүн синтаксисине да таасирин тийгизет. Аңгеменин тили оор жана жасалма болот. Мисалы, "O gun muhtarlara daha ***tenbihat-ı resmiye*** yok iken, bir gizli ses, bir ***zefir-i girizan***, ordu emrini butun kulaklara dokmuştu." (Veysel Cavuş. s. 53.). (Ал күнү жергиликтүү бийлик дагы ***закондуу*** күчүнө кирелек эле, бир сырдуу үн ***күчүнүн бардыгынча*** аскердин буйругун бардыгына угузат) (котормо меники–Ч.С.).

Жазуучунун аңгемелеринин тилинин башаты Жаңы адабият доорунун тилинен алынганына күбө болобуз. Жаңы адабияттын таасиринин жазуучунун аңгемелеринде орун алышы колдонулган сөздөрдөн жана сөз айкаштарынан ачык көрүнүп турат. Т.а. адабий чыгарманын тили күнүмдүк колдонулган тилден айырмаланып турушу керек, ал тил жогорку деңгээлде болуш керек деген девиз менен жазылат. Аңгемелердеги арапча жана фарсча сөздөрдүн башка колдолнулган түркчө сөздөр да көчөдө колдонулган жаргон сөздөр колдонулбайт. Аңгемелеринде колдонгон түркчө сөздөр да адабий тилде колдонулган "китеп" сөздөрү колдонулат (Cetişli İ. Memduh Şevket Esendal).

Мемдух Шевкет Эсендал 1913-1919-жылдары жазган аңгемелеринде арапча, фарсча жана түркчөнүн адабий тили байкалат. 1912-жылы жарык көргөн аңгемелеринин тили жөнөкөй. Мисалы, "Азаттык келе жатканда" аңгемесин карап көрөлү. "Bu sabah kalın bastonuna dayanarak hukumet dairesine giden mudur beyi gorenler, her vakitki bir jandarma cavuşuyla ortak beslediği kazlarını saymaya gidiyor sanacaklardı. Fakat iş boyle değil!" (Hurriyet Gelirken, s.33). (Бүгүн эртең менен калың таягына таянып өкмөт үйүнө барган мүдүрдү көргөндөр жандарма сержанты менен чогуу баккан каздарын санаганы кетип баратат деп ойлор эле) (котормо–Ч.С.). Мисалдан көрүп турганыбыздай, текстте бир да арабча, фарсча сөз же сөз айкашы кездешпейт. Түркчө сөздөр да күнүмдүк колдонулган, бүгүнкү күндө да окурмандын так түшүнө турган сөздөрдөн турат.

Аман Саспаев жана Мемдух Шевкет Эсендалдын аңгемелеринде пейзаждык сүрөттөөлөр орун алат. Ал пейзаждык сүрөттөөлөр эки жазуучуда эки башка берилет.

Аман Саспаев аңгемелеринде пейзажды, кандайдыр бир мейкиндикти сүрөттөөдө каармандарынын ички дүйнөсү менен байланышта ачып берет. Мисалы, "Мүрзөгө чейинки жолдо" аңгемесинде жайлоону сүрөттөө менен жазуучу окурманын жаңы бир окуяга даярдайт. "Арчалуу-Айрык жайлоосуна чыгуучулар кулжа айынын орто ченинде келип конуштанышты. Чөбү белге оролгон булак башы сайын боз үйлөр чочоюп, түтүндөр тике асманга чубалжып, желелер көгөндөр тартылып, тулаңдар жапырылды. Мындай түндөрдө кээде, адамдын бүт өмүрүнө багыт берген сезимдер жаралат. Түндө төрөлүп, түн жамынган ошол жөнөкөй, нары ыйык сезимдер адам өмүрүнүн жайнап ачылган кайталангыс байчечегин элестетет." (325-б.). Бул сүйлөмдөрдө жазуучу салыштырууларды мол колдонот. Автор адам баласынын башына келе турган сүйүү сезимин "жайнап ачылган кайталангыс байчечек" түрмөгү менен экспрессивдүүлүктү күчөтүү менен берет.

Мемдух Шевкет Эсендал пейзаждык сүрөттөөлөрдү жана кандайдыр бир мейкиндикти дагы да жөнөкөй сүрөттөйт. Мисалы, "Бомба" аңгемеси мындайча башталат: "Gun kavuştu, ortalığa gecenin karanlığı dokulmeye başladı. Ağacların taze yaprakları akşamın serinliğini emiyormuş gibi duruyor, yerleri bir sessizlik, akşamlara mahsus bir durgunluk kaplıyordu." (25-á.). (Күн батып, айлана түндүн караңгылыгын жамына баштады. Бактардын жаңы ачкан жалбыактары кечки жуктун сериндигин эмип жаткансыды. Айлананы кечке тийешелүү бир ой баскандык бар сыяктуу.). "Bu aziz şairin hakikaten guzel odası varmış. Buyuk bir pencereyle aydınlanan bu oda bir guzellik, bir incelik sergisi gibiydi ve ufak tefek şeylerle oyle sevimli bir dağınıklık gorunuyordu ki, bu hali gordukten sonra, arkadaşımın değerli bir sanatkar olduğunu anlamamak mumkun değildi." (Бул куттуу акындын чындыгында эле жакшынакай бөлмөсү бар экен. Чоң терезеден түшкөн жарык менен нурданган бул бөлмө сулуук, саркечтик көргөзмөсү сыяктуу эле жана майда-чүйдө нерселер менен ушунчалык көңүлгө жагарлык башаламандык көрүнүп турду эле, бул көрүнүштөн досумдун барктуу искусство адамы экенин түшүнбөө мүмкүн эмес эле. котормо–Ч.С.). (32-б.). Мисалдан көрүнүп тургандай Мемдух Шевкет Эсендал бөлмөнү сүрөттөөдө ашыры салыштырууга жол бербейт.

Мемдух Шевкет Эсендал Аман Саспаевге салыштырмалуу каармандарын жөнөкөй сүрөттөйт. Мисалы, "Сыдыка" аңгемесинде баш каарманды төмөнкүдөй сүрөттөйт: "Tutekoğlu Sarac İbrahim Efendi oğlu Halil, Harbiye İkulu ikinci sınıfından bir genc; ince, uzunca boylu, geniş omuzlu, buday benizli, kara kaşlı gozlu bir delikanlı. Ağırbaşlı, doğru bir cocuk. Yalnız ustunde gencliğin toyluğu, dikliği var." (Түтекоглу Сарач Ибрахим Эфендинин уулу Халил Аскер окуусунда экинчи курста окуган бир жаш жигит. Арык, узун бойлу, кең далылуу, буудай өңдүү, кара каш, кара көз болгон жаш жигит. Оор басырыктуу, туура жүргөн жигит. Болгону жаштыгынын берген балалыгы жана баш ийбестиги бар. Котормо Ч.С.) (148-б.). "İsmail Salih Bey'in Gazetesi" (Исмаил Салих мырзанын газетасы) аңгемесинде Исмаил Салих мырзаны да жогорудагы каарманга окшош сүрөттөйт. "İsmail Salih Bey yirmi uc-yirmi dort yaşlarında, guzel yuzlu, uzunca boylu, goğsu biraz cokuk, guzel saclı ve guzel gozlu bir genc." (Исмаил Салих мырза жыйырма үч – жыйырма төрт жаштарында, сулуу жүздүү, бир аз узун бойлуу, көкүрөгү ичине кирип турган, жакшынакай чачы жана сулуу көздөрү бар жаш жигит. Котормо–Ч.С.) (78-б.). Башка бир "Evdeki Hesaplar" (Үйдөгү эсептер) аңгемесинин каарманы сулуу жаш кыздын сулуулугун Мемдух Шевкет Эсендал эч нерсеге окшоштурбастан, эч бир эпитет колдонбостон жөн гана төмөнкүдөй сүрөттөйт: "Kızın babası da kızın cok guzel olduğunu goruyor, bu guzelliğin yarın bir hergelenin elinde hicbir işe yaramadan solup gideceğini duşunuyor, bu guzelliği tanıtmak istiyordu." (Кыздын атасы да кызынын сулуу экенин көрүп турат, бул сулуулуктун эртең келген бирөөнүн колунда бекер соолуп каларын ойлоп, кызынын бул сулуулугун тааныткысы келди) (45-б.).

Мемдух Шевкет Эсендалдын биринчи этаптагы аңгемелеринин көркөм тилинин дагы бир белгилей кете турган жери, кээ бир аңгемелеринде көчөнүн, кахвенин (эркектердин чогулуп чай ичип, домино ойногон жайы) тилинин акырындык менен кире башташы. Мисалы, "El Malının Tasası" (чоочун кишинин мүлкүнүн кайгысы) аңгемесинин окуясы кахведе өтөт. Кахведеги карапайым кишилердин арасындагы диалогдорду жазуучу реалдуу чагылдырыш үчүн говор, жаргон жана жалпак тилди колдонот. "Hakkı! diye seslendi Oteki: ***Ne var***?" "***Ulan***, adam mısın sen?" (s.32). (Хаккы,-деп кыйкырды. Берки да: - эмне, - деп жооп берди. Эй сен адамсынбы?). (котормо–Ч.С.). Бул жерде ulan ne var сөздөрү түрк тилинде жаргон сөздөр катарына кирет. "Otlakcı" (Жатып ичер) аңгемесинде "Bu herif oylesi depil", (Бул эркек андайлардан эмес) бул сүйлөмдө herif (хериф) сөзү турк тилинде жаргон, "Butun sucum nedir; bir cigara sarmışım!" (Болгон күнөөм бир тамеки орогонум) бул сүйлөмдө cigara sarmışım (жыгара сармышым) түрк тилинде жаргон сөздөр. "Bir Karı Koca" (Эрди-катын) "Gitmezsin de halt edersin?" (Барбай эмне кылат экенсин?) (орой варианты) (34-б.). "Evdeki Hesap" аңгемесинде "Uyuzun biri gelecek, beni isteyecek." сүйлөмүндө "uyuz" (уйуз) (котур) сөзү кездешет. Жогорудагы мисалдар М.Ш.Эсендалдын көркөм каражаттарды колдонуу чеберчилигин айгинелеп турат.

Мемдух Шевкет Эсендалдын аңгемелериндеги сүйлөмдөр да лексикалык бирдиктери сыяктуу бир канча этаптан өтөт. 1920–1925-жылдары жазылган аңгемелериндеги сүйлөмдөрү түрк тилинин синтаксисине туура эмес курулган. Мунун бирден бир себеби арабча жана фарсча сөздөр жана сөз айкаштарынын көп колдонулушу. Дагы бир себеби Жаңы адабиятчылардын девизи болгон "искусство искуствоо үчүн" урааны болот. Т.а. көркөм адабий чыгарманын тили күнүмдүк сүйлөшүү тилинен айырмаланып туруш керек деген принципти карманат. Мемдух Шевкет Эсендал да алгачкы аңгемелеринде бул принципти карманып жазат. Жазуучунун татаал сүйлөм куруу аракети да сүйлөм түзүлүшүнүн бузук болушун шарттаган. Сүйлөмдөрү жасалма, ашыры кооздолгон болуп, окурманды чыгармаларынан алыстатат. (Исмаил Четишли 177-б.). Мисалы, "Kalfa, derhal pek guzel bulduğunu, pek temiz bulduğunu pek hanım kadın gorduğunu soylemeye başladı; Talat, pek sessiz bir taze olduğunu ilave etti; Dilber sozlerini, saclarının uzunluğunu methetti ve ta vapura kadar, sonra Kopru'yu gecinciye kadar, sonra tramvayda muttasıl, uzun uzadıya, hatta soze karışan bir iki hanıma da tarif ederek bu lakırdıyı konuştular." (Camlıca'daki Konak. s.43.). Бул сүйлөмдө көрүп турганыбыздай жазуучу үтүрлүү чекитти колдонот. Сүйлөм керексиз узартылган.

Мемдух Шевкет Эсендал 1925-жылдан кийинки аңгемелеринде керексиз татаал сүйлөмдөрдөн кутулуп, жөнөкөй жана түрк тилинин синтаксисине жооп бере турган татаал сүйлөмдөрдү курат. Аңгемелеринде портреттик, пейзаждык сүрөттөөлөрдө деталдуу, майда-чүйдөсүнө чейин сүрөттөлөр ордуна так сүрөттөөгө өтөт. Жогоруда сөз кылган 1946-жылы кайрадан карап чыккан аңгемелеринде бул мүчүлүштүктөрдү да оңдойт. Мисалы "Жаштык" аңгемесинде 1925-жылы жарык көргөн текст менен 1946 жылы оңдолгон варианттарын салыштырып көрөлү. "Yirmi dort, yirmi beş yaşlarında bir genc, arkasında, arkası acık, bir sadakor gomlek, ayağında acık renk bir pantolon, başını kanepenin kenarına koymuş, sağ yanına yatmış uyuyor, bir kolu da kanepeden sarkıyor." (Genclik, Meslek gazetesi, s.27, s.13). "Kumral bir delikanlı, tenis kılığına benzer bir kılıkta kanepenin ustune uzanmış, derin derin uyuyordu." (Genclik, Otlakcı, s.33. Ankara,2009.).

Мемдух Шевкет Эсендалдын аңгемелеринде аз болсо да түрк тилинин адабий тилинде колдонулбаган сөздөр орун алат. Мисалы, "Sıdıka" аңгемесинде "Sen" dedi benim olen oğluma nasıl da okşuyorsun. Eşini ağlatan onmamış." (158-б.) (Сен менин өлгөн уулума абдан окшош экенсиң. Аялын ыйлаткан оңбойт.) "okıouyorsun" жана "onmamэю" сөздөрү түрк тилинин адабий тилинин нормасында колдонулбайт. Мемдух Шевкет Эсендалдын аңгемелеринде дагы бир тилдик өзгөчөлүк, түрк тилинде "сурады" этиши барыш жөндөмөсүн талап кылат, бирок Мемдух Шевкет Эсендалдын кээ бир аңгемелеринде табыш жөндөмөсүн талап кылат. Мисалы, "Arabacıya yardım eden bir adam var, ondan sordum." (43-б.) (Арабакечке жардам берген бир киши бар, ошондон сурадым), "Başımı yerden kaldırmayarak arabacıdan sordum." (Башымды жерден албай арабакечтен сурадым), "Evden sordu, kasabaya gitti, dediler." (Үйдөгүлөрдөн сурапты, айылга кетти дешиптир) (149-б.), "Telgrafcı kazadan sorar, oradan bize anlatırlar, onlar ne yaptılarsa biz de yaparız, dedi." (Почточу кыздан сурайт, андан соң бизге айтып берет, алар да биз алардын кылганын кылабыз дейт) (38-б.)

Адабияттар

1. Alangu, Tahir, "M.Ş. Esendal'ın Edebiyatımızdaki Yeri", Dost, C.VIII, S.32, Mayıs, 1960.

2. Andac, F., Oykucunun kitabı, İstanbul, 1999.

3. Arısoy, M. Sunullah, "M.Ş. Esendal'la bir konuşma." Varlık, S.383, 1 Haziran 1952.

4. Buyrukcu, Muzaffer, "Bizim Cehov'umuz", Yazko Somut, S. 36, 8 Nisan, 1983.

5. Cetişli, İsmail, Memduh Şevket Esendal – İnsan ve Eser, Kardelen Kitabevi, Isparta, 1999.

6. Nazif, Umran, "M.Ş.E.", Secilmiş Hikayeler, C.VI, S. 5, Haziran 1952.

7. Sıtkı, Şahap, "Hikayeci Esendal", Secilmiş Hikayeler, C.VI, S. 5, Haz. 1952

Ч. Сасыкулова,
К.Карасаев атындагы БГУ

КЫРГЫЗ-ТҮРК АҢГЕМЕЛЕРИНИН ӨНҮГҮШҮНҮН ЖАҢЫ БИЙИКТИГИ: ПОСТМОДЕРНИЗМ, НОВАТОРЛУК КӨРҮНҮШТӨР

Түрк аңгемесинде постмодернизм агымында биринчилерден болуп Юсуф Атылган чыгарма жазат. Алгачкы басылган аңгемелер жыйнагы "Bodur Minareden Ote"("Жайык мунаранын ары жагы") аңгемеси 1960-жылы жарык көрөт. "Бул жыйнакка кирген аңгемелериндеги консервативдүү коом менен прогрессивдүү коомдун арасындагы конфликттин инсандарга таасир этиши, бир гана тартиптин болушунан тажагандык, жеке инсандык жана коомдук себептерден улам тегерегине, жашоого төп келбестик сыяктуу темаларды жазуу менен кандайдыр бир деңгээлде бук болгон адабиятка кирет[1]".

Огуз Атай түрк прозасында романдары менен белгилүү жазуучулардан. Ангеме жанрында "Korkuyu beklerken"("Коркучтун босогосунда") 1975-жылы жарыкка чыгып, аталган жыйнагы менен белгилүү болот. Аңгемелеринде негизинен руханий дүйнөсү, психологиясы бузулган кишилердин проблемаларын козгойт.

Чыгармачылгына аңгеме жазуу менен баштаган Назлы Эрай, фантастикалык тематикадагы аңгемелерди жазат. "Мен фантастикалык чындыкка багыт алган жокмун. Тагыраак айтсам менин багыт алышыма таасир эткен нерсе болгон жок. Менин окуяларды, кубулуштарды кабылдоом, чечмелөөм, аларды аңгеме кылып кагазга түшүрүүм ушундайча, бул да законченемдүү көрүнүш. Башка призмадан дүйнөгө болгон көз караш. Жазгандарымды фантастикалык деп айта албайм, кадимки окуялар, чындык жана логика дайыма бар аларда[2]."

Аңгемелериндеги тема карапайым кишилердин сүйүүсү, бактылуу жана бактысыз болушу, изденүүлөрү. Аңгеме жыйнактары "Ah Вауэт Ah" ("Ах, байым ах") (1975), "Geceyi tanэdэт" ("Түндү таанымым"), "Кэz orme kuyrupu" ("Кыз өбүү кезеги"), "Hazэr dunya" ("Даяр дүйнө"), "Eski gece parcalarэ" ("Эски түнкү ирмемдер"), "Yoldan gecen oykuler" ("Жолдон өткөн аңгемелер"), "Аюk artэk burada oturmuyor" ("Сүйүү эми бул жерде жашабайт").

Бул жазуучулардан тышкары постмодернизм агымында аңгеме жазган жазуучулар Муратхан Мунган, Назан Бекироглу.

1960-жылдардан кийин түрк аңгемесинде окуяларды сүрөттөө мүмкүн болушунча аз, сүрөтөөдө көбүнчө каармандардын ички ой толгоолоруна орун берген жазуучулар тобу түзүлөт. Мындай көрүнүш аңгеменин психологиялуу чыгышына шарт түздү. Бул топтогу жазуучулар аңгемелерин сюрреализм агымында жазат. Аңгеме каармандары коомдон алыс, өзү менен өзү, эч кимге жана эч нерсеге ишенбеген кишилер. Аңгемени сүрөттөөдө абстрактуу аталыштар, метафора, гипербола көп колдонулат.

Мындай топтогу жазуучулардын катарына Лейла Эрбил, Ферит Эдгү, Томрис Уйар ж.б. атоого болот.

1960-жылдардан кийин модернизмге каршы чыккан да жазуучулар тобу пайда болот. Ушул топтогу жазуучулар постмодернизмге жакын, бирок, улуттук колоритти сактоо жагынан айырмаланат. Традициялуулуктун башатында Ахмет Хамди Танпынар жана Пейами Сафа сыяктуу жазуучулар болгон. Аталган жазуучулардын аңгемелеринде негизги иштелген тема улуттук баалуулуктардан алыс калып, маргелан типтеги кишилердин тагдыры болгон. Алардын чыгармаларында адамдардын ички ой-толгоолору, психологиясы, социалдык проблемалары сүрөттөлөт. Аңгемелерин сюжети көпчүлүк учурда мифологиялык, легендалык б.а. фольклордук мотивдерден жана сюжеттерден азыктанат[3].

Ушул топтогу негизги портреттер катары Расим Өзденөрен, Дурали Йылмаз, Шевкет Булут, Мустафа Кутлу, Хүсейин Су ж.б. айта кетсек болот.

Түрк прозасында кыз – келиндер же аялдар прозасы деген түшүнүк бар. Бул аңгеме жазган кыз-келиндер жана кыз–келиндерди б.а аялдар темасын козгогон аңгемелерди жазгандар. Аялзатын калемге алуу менен бирге жазуучулар, мезгилдеги аялзатынын проблемаларын ачып берүүгө аракет жасайт. Бул аңгемелердин кайрымдары ийгиликтүү болсо айрымдары саясий өңүттөгү чакан жазуу деңгээлинен көтөрүлө алган эмес[4].

Мисалы, Севги Сойсал коммунисттик көз караштагы жазуучулардын катарына кошууга болот. Мындай көз карашын ал өз ангемелеринде чагылдырат. Түркия тарыхында "12 – март" деп аталган аскердик төнкөрүш окуяларыны баяндаган аңгемелери басымдуулук кылат. Таежесин каарман катары жазган "Танте Роса" аңгемелер жыйнагындагы аңгемелер жазуучунун чыгармачылыгында өзгөчөлөнүп турат. Анын ушул китеби саясий көз караштардан алыс, чыныгы жазуучулук дараметин көрсөтө турган чыгарма[5].

Севинч Чокум аңгемелерин жазууда "...кичинекей окуя, эскерүүлөр же болбосо бир нерседен таасирленүү менин аңгемемди жаратат. Ичимдеги конфликти, бактымды, изденүүлөрдү жазам"[6]-дейт.

Севинч Чокум аңгемелериндекишилердин кичинекей бир окуясын, эскерүүлөрүн аңгемелерине тема кылып алат да, каармандарынын ички ой-толгоолорун, кыймыл-аракеттерин, кабыл алган чечимдерин баяндайт. Аңгемелери жөнөкөй, кооз сөздөрдөн алыс турган өзүнчө бир жагымдуу тили бар.

Пынар Күрдүн аңгемелеринде сүйүү жана өлүм темалары басымдуулук кылат.Коомдогу жалгыз кишинин ички дүйнөсүн баяндаган аңгемелериндеги каармандарынын көбүн аялдар түзөт.

Булардан башка Айла Кутлу, Нурсел Дуруел, Фейза Херчилингирлер сыяктуу аял жазуучулар да бар.

1980-жылдардан кийинки түрк аңгемесинин төбөсү көрүнгөн жазуучулары - Нежати Жумалы, Зеййат Селимоглу, Юсуф Атылган, Тахсин Йүжел, Орхан Дуру, Феййаз Кайажан, Фаик Байсал ж.б. тарабынан сан жагынан абдан көп аңгемелер жазылат. Бирок сапатын эске алсак, санына караганда төмөн болгонун түрк адабиятчылары белгилешет[7].

Тарыхый жактан алганда 1980-жылы Түркия саясий революцияны башынан өткөрөт. Өлкөдө оңчулдар жана солчулдардын конфликти өкүм сүрөт. Бул табигый түрдө көркөм сөз өнөрүндө да чагылдырат. Нурсел Дуруел, Тарык Гүнерсел, Өзжан Карабулут, Жале Санжак сыяктуу аңгеме жазуучулары солчул көз караштагы жазуучулардан болуп, бул көз караштарын чыгармаларында да чагылдырат.

Бирок, Советтер Союзунун кулашы менен бирге солчулдук бул жазуучулардын чыгармачылыгын да өзгөрүүгө алып келет. Мисалы, аңгемелеринде окуяга салыштырмалуу ички монолог көп, каармандын ой – толгоолору орун алат. Мисалы, Мурат Гүлсой калемдештери менен бирге "Хайалет Геми" журналын басып чыгарып, ага өзүнүн аңгемелерини жарыялап турат. Журнал 1992 – 2002-жылдардын аралыгында чыгып турган.

Бул топко карама-каршы Исламчыл бир топ чыгат. Бул топтогу жазуучулардын аңгемелеринде "Коом, дүйнө маселелеринен, маданий бир утопиядан жана бул жашоодогу талаптардан, каалоо – тилектерден толугу менен арылган бир тенденция[8]" иштелет. Бул Исламчыл топко кирген жазуучулар Советтер Союзунун кулашы менен алсыраган солчул жазуучулардын кемтигин толтурган.

Исламчыл жазуучулардын аңгемелеринин негизги өзгөчөлүктөрү төмөнкүчө: традициялуу баяндоо ыкмасы аркылуу, символикалык баяндоо ыкмасын колдонушат, динчил бир каарман аркылуу жаңы турмуш формасын сунуштайт, ошол эле мезгилде эски формасын сактайт, б.а. традициялуулуктун рамкасында жаңылануу жасашат. Батыштагы керемет күчкө ээ каармандардын ордуна исламчыл жазуучулар тасаввуф - ички терендикти метафизикалык тилдик абстракция аркылуу чыгарма жазышат. Солчул көз-караштагы жазуучуларга караганда алар аңгемелеринин тематикасын, каармандарынын мүнөздөрүн дагы да кененирээк ача алышкан. Таң каларлык көрүнүш катары бул топтогу жазуучулардын феминизм, эркиндик темасында чыгарма жазганын белгилеп кеткибиз келет. Бул топтогу жазуучулардын катарына Жемал Шакар, Рамазан Дикмен, Кемал Сайар, Назан Бекироглу, Мелек Пашалы сыяктуу калемгерлерди көрсөтсөк болот.

Соңку мезгилде түрк адабиятында "күчүрек өйкү" (кичи аңгеме) түрү өнүгүп жатат. Бул аңгемелер 100 сөздөн ашпаган аңгемелер. Түрк адабиятында кичирээк аңгеменин көрүнүктүү өкүлү катары Ферит Эдгүну айтсак болот. Кичир аңгемеге Рамазан Коркмаз төмөндөгүчө аныктама берет: "Чакан аңгемелер мазмуну боюнча дээрлик коомдун көп убакыттан бери байкабай келген абсолюттук түгөнүү жөнүндөгү аңгемеси эле. Бирок, бул аңгеме убакыттын тардыгына көз каранды адамдар үчүн көлөмү кыска болушу керек эле. Абдан кыска, ошону менен катар, таасирдүү бир өзгөчөлүккө да ээ болушу зарыл болчу[9]." Кичи аңгеме жазуучусу Ферит Эдгү төмөндөгүдөй аныктама берет: "узун сүрөттөлгөн символдор, сыпаттоолордун эмес, күнүмдүк колдонулган сөздөрдүн, кооздолуп байытылган эмес жакырдалган сөздөрдүн репертуары" (Deveci M. (2012), Ferit Edgu: anlatэlarэnda uarэ ve izlek, Ankara: Akcap s.503).

Мисалы, Ферит Эдгүнүн 24 сөздөн турган "Өч" аттуу аңгемесин карап көрөлү. "Айылдын эң көп баскан кызы болчу. Аны айылдын эң макоо баласына күйөөгө бериште. Балалуу болушкан жок. Тагыраак айтсак, көп баласынын бирөө да ал макоо жигиттен эмес эле[10]." Же болбосо ушул эле жазуучунун бир гана сүйлөмдөн турган аңгемеси бар. "Акырында бир күчүктү асырап алды."

Ферит Эдгүнун 200дөн ашуун кичи аңгемеси бар. Бул аңгемелир жазуучу "эмнени жазганым эмес, кантип жазганым маанилүү" деген девиздин алдында жаратат.

Батыш адабиятында мындай түргө "абдан кыска аңгеме" термини колдонулат. Кыргыз адабиятында С. Эралиев, Ш.Дүйшеев, С. Акматбекованын чыгармачылыгында бул аңгеме түрүнүн үлгүлөрүн көрө алабыз. Бирок, С.Эралиевдин кыска аңгемелери жазуучунун ички ой-толгоолорун камтыйт.

Түрк адабиятында аңгеме жанры Танзимат доорунан бери карай Европадан өсүп–өнүккөн адабияттарындагы аңгеменин моделинде өнүгө баштаган. Албетте, алгачкы аңгемелер классикалык түрк адабиятынын таасиринен суурулуп чыга алган эмес. Ошондуктан алар көбүнчө дидактикалык маанайда жазылган. Себеби, ал мезгилдин жазуучулары өз элинин аң–сезимин жаңы идеялар, жаңы таасирлер, жаңы элестер менен байытуу маселесин алдыңкы планга чыгарган. Экинчиден, алгачкы аңгемелерде учурда актуалдуу болгон агартуучулук, исламчылык, османчылык сыяктуу темалар козголуп, окуялар, турмуштук деталдар, адам психологиясынын белгилери пейзаж менен ширелиштирилип сүрөттөлбөй, жөн гана супсак баяндалган.

Кийинчерээк түрк аңгемелеринин тематикалык курамы улам кеңейе берип, алардын арасында шаардык кишилердин, асыресе интеллигенттердин жашоосуна тиешелүү фактылар, айыл-кыштак калкынын социалдык катмарлары башынан өткөргөн турмуштун ар кыл көрүнүштөрү, салт-санаалары, үрп-адаттары, оң-терс жактары, ар кыл катмардан орун алган түрк кишилеринин жүргөн-турганы, ойлоо жана сүйлөө өзгөчөлүктөрү чагылдырылган. Аңгеме жазуучуларынын дүйнөнү кабыл алуу, түшүнүү, сүрөттөө жөндөмү, окуяларды маанилүү жана кызыктуу кылып аңгемелөө чеберчилиги барган сайын өркүндөп отурган. Бул процесс, айрыкча, республика доорунда интенсивдүү жүрүп, натыйжада түрк адабиятындагы аңгеме жанры дүйнөлүк стандарттарга шайкеш келген түрдө калыптанууга үлгүргөн. Буга далил катары түрк жазуучуларынын калеминен чыккан эң мыкты аңгемелердин дүйнөдөгү өнүп-өскөн калктардын адабий традицияларга өтө бай тилдерине которулуп, рухий өнүгүш даражасы ар кандай окурмандардын кызыгуусуна, адабият билермандарынын жогорку баасына татыктуу болушун айта алабыз.

Согуш мезгилинен кийин кыргыз прозасы дээрлик жанданат. Прозанын башка түрлөрү менен бирге аңгеме да жемиштүү жылдарын баштайт. 1947-жылы "Эмгек азаматтары" аттуу аңгемелер жыйнагы жарык көрөт. Согуштан кийинки мезгилде жазылган аңгемелердин идеялык-тематикалык чабыты да өтө кеңири боло баштаган.

Жазуучулардын катарын бир топ таланттуу жаштар толуктады. Мисалы, Ш. Бейшеналиев, К. Каимов, Ч. Айтматов, А. Жакыпбеков, Ө. Даникеев, К. Жапаров, А. Саспаев ж.б.

Сатира жанры да согуштан кийин сүрөттөө мүмкүнчүлүгүн кеңейте алды. Коомдогу терс көрүнүштөрдү ашкерелөөдө сатиранын ролу зор. Сатиралык аңгемелердин көбү ошол мезгилдеги совет системасынын нормаларына жат болгон көрүнүштөрдү ашкерелеген. Өз учурунда жарык көргөн "Чалкан" сатиралык журналына сатиралык аңгемер үзгүлтүксүз жарыяланып турган.

К. Каимовдун сатиралык планда жазылган "Теке сүзгөндө", "Начальниктин кабагы", "Бөтөлкөдөгү адам", "Токол", "Шляпа", "Соңку жолугушуу" сыяктуу аңгемелери жарык көрөт. К. Каимовдун сатиралык аңгемелери кыргыз элинин фольклордук традициясы, професионалдык прозанын өсүш тарыхы менен тыгыз байланышта өнүгөт[11].

"Токол" аңгемесинде картайганына карабастан Токобай жаш токолуна жетем деп талаада калганын сүрөттөлөт. "Соңку жолугушуу" аңгемесинде да эскинин калдыгы болгон кудалашып балдарды үйлөнтүү салты сынга алынат.

"Начальниктин кабагы", "Шляпа" аңгемелеринде коомдогу жат көрүнүш болгон кошоматчылык ашкереленет. Бул тема аңгеме жазылган доорго гана мүнөздүү болбостон, бүгүнкү күнү да актуалдуулугун жоготкон жок.

К. Каимовдун аңгемелеринде конфликт ошол күндүн термини менен айтканда терс каармандардын ортосунда өтөт. Мына ушул кагышуулардын негизинде терс каармандардын образдары ачылат.

Мисалга, "Теке сүзгөндө" аңгемесин алып көрөлү. Аңгеменин баш каарманы мекеменин башчысы Жолой Жолдошевич – кошоматчылардын жалган мактоолоруна башы айланган адам. Каармандын образын ачып берүүдө автор сарказмды ыктуу пайдаланган. Бир күнү Жолой Жолдошевичтин мекемесине Теке аттуу жаш жигит келип ишке кирет. Бул эки каармандын жолугушуусун автор төмөнкүчө берет: "- саламат деп Жолой Жолдошевич тура калганда жаш жигит эки колун кабаты менен сунуп, учурашууга дилгирдигин билгизди. Ыкластарынын бири-бириникине каалагандай чыгышы экөөнү бир паста таттуулук сезимге алып келди. Колумду мурун тартып албайын деген ой менен экөө тең көпкө чейин манжаларын кыса кармашып, ажырай албай турушту". (Каимов К. Теке сүзгөндө.//Соңку жолугушуу. Ф.,1955. 27-б.). Мына ушинтип Жолой Жолдошевичтин ишенимине кирип алган Теке бир күнү "начальнигин" сызга отургузуп кетет. Албетте, буга чейин экөөнүн ортосунда бир топ кагылышуулар болуп өтөт.

К.Каимовдун аңгемериндеги каармандар бири-бирин ашкерелейт, кыймыл – аракеттери менен чыныгы ички дүйнөсүн ачып беришет. Мисалы, "Соңку жолугушуу" аңгемесинде кудалашкан эки тараптын ою ишке ашпай калганда эмне кыларын билбей эки "дос" күнөөнү бир-бирине оодарып, бирин экинчиси күнөөлөй баштайт. Б.а. жогоруда айтылгандай "терс каармандардын" өз ара конфликтиси аркылуу образдары ачылат.

"Ашыктык" аңгемеси А.Чеховдун "Кутудагы адам" аңгемеси менен үндөш. Аңгемедеги Керкибай өмүрүндө ашык кадам баскандан корккон адам. Бул проблеманын негизи эмнеде экендигин автор ачууга аракет кылат. Мунун биринчи себеби катары Керкибайдын энесин көрсөтөт. Бул апа эски көз караштарынан арыла албай, ал көз караштарын баласына да таңуулайт. Экинчи бир себеби - бала чагында алган эскичил тарбиядан кутула албаган баласына байланышат. Он жетиге чыкканда жесир калган агасынын аялы, жеңеси Шайыргүлгө үйлөнөт. Мурун энесинин таасири алдында болуп келген болсо, эми, Шайыркүлдүн таасири алдында калат. Он үч жыл чогуу жашагандан кийин Шайыркүл кайтыш болот. Мына ушул окуя Керкибайды сыноонун дагы бир мүмкүнчүлүгү эле. Аңгемедеги сатиралык, юмордук окуялар мына ушунда башталат. Энеси менен болгон диалогдор траги-комедиялуу. Болуп өткөн окуялар Керкибайдын трагедиясы. Бирок, Керкибайдын булардын бардыгы трагедия экендигинден кабары да жок. Керкибай өзүнө аял издөөдө аялдын алган айлыгын, тууган–туушкандарын териштирип тандап, акыл–эстүү кыздардын бардыгын качырат. Мындай акылды да энеси берген болот. Ошентип, энесине ишенип отуруп Керкибай жалгыз калат.

"Шляпа" аңгемесинде кошоматчы Чыйбыт Чынарбаев - "таланттуу кошоматчылардан". Ал бардыгына кошомат кылат: мекеме башчысына, секретарга, орун басарга б.а., бардыгына кошомат кылат. Чынарбаевдин өз начальнигине зарыгып жүрүп жеткен шляпасын тартуу кылышы аңгемедеги күлкү келтире турган көрүнүштөрдөн. Бул да кошоматчылыгынын апогейи десек болот. (К.Каимов. "Шляпа."//Советтик Кыргызстан.1956. - №1.). Чыгармадагы образдарды ачууда автор куйкум сөз, сарказм, мыскылдоо ыкмаларын колдонот.

Дүйнөгө атагы таанымал Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын башталышы да Улуу Ата мекендик согуштан кийинки мезгилге туш келет. Жазуучунун биринчи аңгемеси "Газетачы Дзюйо" 1952 – жылдын 6 – апрелде "Комсомолец Киргизии" газетасында жарык көрөт. Кийинки аңгемеси "Ашым" ошол эле жылы "Кыргызстан" альманахынын экинчи санында жарык көрөт. Ушул эле 1952-жылы орус тилинде "Мы идем дальше" аттуу аңгемеси "Комсомолец Киргизии" газетасында жарык көрөт.

"Газетачы Дзюйо" аңгемесинде алыскы Япониядагы Дзюйо деген кичинекей газетачы баланын бир күнү сүрөттөлөт. "Ак жаан", "Асма көпүрө" аңгемелеринде жазуучу адамдардын мүнөздөрүндөгү татаал кагылыштардын диалектикасын ачууга далалат кыла баштагандыгы байкалат.[12]

"Ак жаан" аңгемеси 50-жылдары комсомол жаштарынын жашоосун сүрөттөйт. Автор бул аңгемеси аркылуу жаңы заманда жаңы мүнөздөгү жана көз караштагы жаңы муун калыптанып, жаңыча мамилелер орун ала баштагандыгын Саадат, Касымжан, Зейнеп апа, Төкөй карыялардын образы аркылуу көргөзүүгө аракет кылган.

Саадат – Зейнеп апанын жалгыз кызы. Колхоздун трактордук бригадасында прицепщик болуп иштегендиктен, көбүнчө талаада жүрөт. Саадаттын үйгө келгени Зейнеп апа үчүн кадимкидей майрам. Кызынын жанынан чыккысы келбейт. Зейнеп МТСтин комсомолдук бригадасына катышууну чечет. Бирок Зейнеп апа жалгыз кызын жөнөткүсү келбейт. Апасы менен кызынын ортосунда конфликт болот. Зейнеп өзү менен кошо иштеген Касымжанга турмушка чыкканда Зейнеп апа катуу кайгырат. Бирок, аягында көптөгөн психологиялык

олку-солкулуктан жаңыча мамилени Зейнеп апа да кабылдайт. "Мейли, күлгөндөр күлө берсин, мен барам. Азыр барам! Иш жаңычабы? Мен да жаңыча мамилеге өтөм!" (Айтматов Ч. Ак жаан: чыгармалар жыйнагы.- Б.,2009. 1-том. 34-б.).

"Асма көпүрө" аңгемесинин баш каарманы Нурбек жаш активист комсомол жаштык максимализми менен өзүнө окшогон жаштарга "боюнан ашкан" ишти аткара аларын далилдегиси келип, бирок жаңылышкандагы тууралуу баяндалат. Нурбектин образын ачуу аркылуу автор ошол мезгилде актуалдуу болгон оң каарман толугу менен жакшы сапаттарга ээ болот, ал эми терс каарман жаман болот деген түшүнүктөн алыс экендигин билдирген. Мисалы, Нурбек жаман киши эмес, болгону, кыйынсынган, башкалардан өзүн жогору койгон мүнөзү бар. Трактору жардан кулатып жибергенде да, ал жолдошторунан уялганынан качып кетет. Бирок, аягында Асиянын жана Асылбай карыянын бийик адамгерчилиги Нурбекти туура жолго салат. Аңгемедеги негизги конфликт Нурбектин ички конфликтиси, ба.а өзү менен өзүнүн күрөшүүсү.

К. Асаналиев: "Ч. Айтматовдун аңгемелери сюжет куруу боюнча, образдарды шөкөттөө боюнча кыргыз жазуучуларынын ичинен айрыкча айырмаланып турат. ... автор сюжетти курууда жана өнүктүрүүдө көбүнчө каармандын мүнөзү кай жакка жетелесе, ошол тарапты көздөй өнүктүрөт. Айрым авторлор каарманды сүрөттөөдө ал кылбай турган ишти иштетип, ал ойлобой турган ойду ойлотот. Айтматов андан алыс, ал кудум калеми" төшөлгөн жазуучу сыңары каармандын ичи-койнуна кирип, ал кандай жол менен басат, кай багытка баратат, изинен калбай артынан ээрчип отурат да, окуяны ошол багытка бет алдырат,[13]" – дейт.

1960 – 1980-жылдары адабият жаатында эмгектенген көптөгөн жазуучулар пайда болду. Жаңы ысымдар кошулду, эски ысымдардын жаңы чыгармалары жаралды.

Мисалы, өзүнүн сатиралык аңгемелери менен кыргыз көркөм сөз өнөрүндө белгилүү болгон К. Каимовдун "Анарбайдын көпүрөсү" аттуу аңгемесинде ошол мезгилдеги коомдук – социалдык маселени козгойт. Анарбай айылдын башкармасы болуп иштеп турганында кошуна айылды бөлүп турган айыл ортосуна көпүрө курдурат. Бул көпүрөгө эл "Анарбайдын көпүрөсү" деп ат коёт. Бул көпүрө эки айылдын жолун гана кыскартып жакындатпастан, эскиден уруучулуктун айынан бир-бири менен жат эки айылды жакындатат. Ал көпүрө аңгемеде түз жана өтмө маанисинде көпүрө болду.

К. Бектеновдун "Кыз жана кенчи" аттуу аңгемеси сүйүү темасына арналган. Ангеменин каармандары Алиаскар менен Саламаттын сүйүүсү баяндалат. Бирок, автор бул эки жаштын бир-бирине болгон сезимдерин толук ачып бере алган эмес. Үстүртөдөн берилген автордун сүрөттөөлөрү аркылуу гана эки жаштын сүйүүсү окурманга баяндалат.

70 – жылдардын прозасы жөнүндө акын жана сынчы С. Тургунбаев: "Ал негизинен изденүү процессинде түйшүктөнүп, ошол татаал, чиелеш абалдан даана суурулуп чыга бербей, горизонту да анча айкындалбай келаткан сыяктуу сезилерин айтуу керек. Бирок, бул процесстин кандайдыр келечекке дем, жышаан туюлуп тургандыгын, бул учур алардын чыгармачылыгынын жетилүүсүндөгү негизги нерселерден, этаптардан болуп калышынын да мүмкүн экендигин белгилеп кетүү зарыл. Аты белгилүү болуп калган К. Жусупов, М. Гапаров, А. Стамов, Э. Отунчиев, М. Мураталиев, К. Акматов, Д. Казакбаев, Ш. Эсенкулов, К. Сактанов сыяктуу жаш прозаиктердин чыгармаларында түзүлгөн каармандардын көпчүлүгү кээде турмуштун өмбүл – дөмбүлдөрүнө урунушуп, өйдө-ылдый, түшүнүксүз кыймылдарды жасап жүргөн жаштык делебедеги кейипкерлерге да окшоп кетет. Бирок, алардын ар бири табияты, турпаты, көз караштары, турмушка мамилелери, көздөгөн мүдөөлөрү боюнча даана айырмаланып, өзүнчө кебетеде көрүнүүсү менен окуучулардын көңүлүн буруп, кызыгууларын арттырып, чыныгылык, реалдуулук деген негизги күчкө ээ болуп турганы бышык. Мына ушул жаштык тикелик, ачыктык жана чыныгылык – алардын кебете-кешпириндеги негизги бөтөнчөлүк[14]" – деп жазса, 70 – 80 – жылдардагы аңгемелер жөнүндө С. Байгазиев: "Ойлой келсек бүз бозоргон чыгарма сымактардын топторун мезгил мезгили менен баса калып, тытмалап сындап, алардын авторлорун уртокмокко алып, уят-сыйытты талап кылып жатып калуудан опо деле аз сыяктуу. Мындан көрө ошол начар, таасирсиз, сырты жалтырак түзүмдөрдүн, адабий суррогаттардын, иллюзордуу жалган чыгармалардын жаралып жарыкка келүү шарттары, алардын дүйнөгө төрөлүшүн стимулдаган түпкү себептер, булактар ушундай чыгармалардын кейиштүү тагдырына күнөкөр болгон жагдайлар жөнүндө кеп кылуу пайдалуу өндүү. Айдоодогу буудайдын сабагын өспөйсүң деп жулмалагандан көрө, анын түбүндөгү топуракка үңүлүп көргөн оңураак го. Мындай түпкү себептерди тактоого аракет кылган макалалар сындалган авторлордун да, сындалбагандардын да чыгармачылыктары тууралуу, көбүрөөк түрткү болобу деген ой[15]" – деп жазат. Мындай сөз А. Көлбаев, Т. Үтүров, А. Кадырова сыяктуу авторлордун аңгемелеринен улам айтылган. Мында негизинен бир жактуу ой айтылып, начар аңгемелерди жараткан авторлордун чыгармалары талданган болсо, адабиятчы М. Жумаевдин "80 – жылдардыгы аңгеме жанрындагы изденүүлөр[16]" деген макаласында аталган мезгилдеги чыгармаларга кеңирээк талдоо берилип, негизги басым Меңди Мамазаированын чыгармаларына коюлган.

90 – жылдарга чейинки аңгемелер туурасында сөз кылгандардын тизмеси бир топ. Биздин кайсыл гана адабиятчы, сынчынын эмгектерин карабайлы, бул маселеге аздыр – көптүр өз пикирилерин билдиришкен. Адабиятчы К. Артыкбаевдин "Кыргыз совет адабиятынын тарыхына" көз чаптырсак, мисалы, ар бир прозаиктин портретин түзүүдө анын чыгармачылык өнүгүшүн сөзгө алат. К.Артыкбаев жазуучунун аңгемелерин аттап кете албайт эле. Демек, адабиятчы аңгемелер туурасында да кеп козгоп, өзүнүн баалуу пикирин айткан.

Ал эми 90 – жылдардагы көркөм табылгаларга келгенде, бул мезгилдеги калемгерлердин бактысыздыгы катары айтсак болот – алардын чыгармаларын жалпы карапайым эл окумак турсун, атуу-баштуу адабиятчылар деле анча таназар алышкан жок. Бул мезгилдеги адабий процесске талдоо жасаган адабиятчы Мамасалы Апышев бир гезитке жарыяланган макаласында ушундай деп жазат "Асыресе, соңку беш – алты жылдагы чыгармаларды профессионалдык адабий сын талкуусунан өткөргөнгө далалат кылган эч ким болбоду. Адабият менен жан багып жүргөн адабий сынчыларыбыз, адабиятчыларыбыз болсо дал ушундай бурулуштуу учурда өз ишин жасап, милдетин аткаргандын, жасалма классиктердин чүмбөтүн ачып, кезинде таасын баасын албай калган сүрөткерди өз ордуна "адабият бийликке – системага гана коюнуп, өткөндү кайра баалап, сын көз караштан өткөрүүнүн ордуна керек" деп үстүртөн мамиле кылып жүрүшөт. Муну адабият менен эч иши жок дилетант айтса жарашмак, бирок, өмүр бою адабияттан нан таап жеп жүргөн адамдардын оозунан чыкса ойлонбой ойноп сүйлөгөндөй сезилет экен[17]". Ырас бул пикирде айтылгандай, 90 – жылдардын адабиятынын изилдебегендиги, сөзгө алынбагандыгы чын. Бирок, бул жерде бир беткей эле адабиятчылар менен сынчыларды күнөөлөй бергенге болбойт. Мезгилдин шартын эске алуу керек.

Кийинки 70 – 80 – 90 – жылдарда кыргыз адабиятында аңгеме жанры жаңы көркөм – эстетикалык бийиктикке жетишти. Аңгеме жазууда өздөрүн чебер жазуучу катары көрсөткөн Б. Усубалиев, А. Саспаев, М. Мамазаирова, К. Акматов, М. Гапаров, А. Жакыпбеков, Д. Казакбаев, М. Байджиев, К. Жусупов, О. Караев ж.б. ысымдар, алар жараткан чыгармалар окурмандардын терең катмарларына сиңди. Бүгүнкү күндө аларды ар тараптан атайын изилдөөгө мезгил жетти десек жаңылышпайбыз. Аталган жазуучулардын аңгемелерине кеңири токтолуп анализ жасоо биздин ишибиздин максатына кирбегендиктен алардын айрымдарын гана, т.а. аталган мезгилдеги негизги көрүнүш болгондорун белгилөөнү туура көрдүк. Айталы, К. Акматовдун "Мунабиясы", А. Жакыпбековдун "Айкашкасы", Б. Усубалиевдин "Түтүн" чыгармалар жыйнагына кирген аңгемелери, М. Гапаровдун дээрлик бардык аңгемелери ж.б. өздөрүнүн көркөм чебер жемиштери менен айырмаланат. Ал эми аларды түрк жазуучулардын аңгемелери менен салыштырып карасак, анда төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот. Биринчиден, кыргыз аңгемелеринин масштабы кенен, философиясы терең, психологизм күчтүү. Жазуучулар эмне жөнүндө жазышпасын, кийинки мезгилде аны адабияттын биринчи предмети болгон адам маселесине байланыштырып, курч драмалуу сүрөттөөгө өтүшкөндүгү байкалат. Адам тагдыры, анын ички–тышкы турмушу, жашоодогу жолуккан карама–каршылыктар жана аларды жеңүүгө карата аракеттери, үй–бүлөлүк маселелери да кыргыз жазуучуларында кеңири масштабда каралгандыгын байкадык. Түрк адабиятында кырдаалдык окуяларды сүрөттөө, ага карата образ түзүү мүнөздүү болсо, кыргыз жазуучуларында кырдаалдын чыгуу себептери, андан чыккан натыйжалар кеңири сүрөттөлгөн. Түрк аңгемелеринде майда темалар дале болсо негизги орунда турат, ошондой эле турмуштун окуялуу жагына көп басым жасалат, сентименталдык сүрөттөөлөр арбын.

Ошондой болсо да, тектеш эл катары адам психологиясы, адеп – ахлак маселелерин сүрөттөөдө эки элдин жазуучуларынын дүйнө таанымында жакындыктар, окшоштуктар бар экени талашсыз.

Адабияттар

1. Акматалиев А. Тандалмалар: Фольклористика. Адабият таануу. Лирика. – Б., 2002. – 624 б.

2. Апышев М. Абалың кандай аңгеме.//Ала-Тоо.- 1985. - №2.

3. Байгазиев С. Жаңы мүнөздөр. Жаңы конфликтер: Адабий сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан. – 1980. – 131 б.

4. Жумаев М. Адабият дүйнөсү. – Б., 2006. – 118 б.

5. Yeni Turk Edebiyatэ El Kitabэ, s.336, Ankara 2004

6. Onertoy O. Cumhuriyet Donemi Turk Romanэ ve Oykusu, Ankara 1984

7. Andac F.Oykucunun kitabэ, s. 116, Эstanbul 1999.

8. Асаналиев К. Доор менен бирге: Адабий сын макалалар.- Ф.,1981.

9. Тургунбаев С. Замандаштын дүйнөсү. – Ф.: Кыргызстан,1978.

Н. Казакова,
Азат Жапарбек уулу,
ЭААУ

"КАЛИЛА ЖАНА ДИМНАНЫН" ДҮЙНӨЛҮК АДАБИЯТТАГЫ ОРДУ

Дүйнөлүк адабият аренасында "Калила жана Димна" эбактан бери кызыгуу жаратып, тегерегинде далай ой калчаткан өзгөчө, уникалдуу чыгарма. "Калила жана Димна" – жалпыны жакшылыкка үндөгөн окуялардын жыйнагы катары таанылып, бийлик башында олтурган инсандарга кол китеп болуп берүүгө мүмкүнчүлүгү бар эмгек. Аталган чыгарма перс жазуучусу Ибн-аль-Мукаффанын курч калеминен бүтүндөй Ыраакы Чыгыш адабиятына, ошондой эле Европага да таралган. Аталышы каармандары эки чөөнүн атынан улам келип чыккан. Архетиби катары түп нускасы ушул күнгө келип жетпеген, убакыт өткөн сайын кээ бир өзгөртүүлөргө дуушар болгон Индия тамсил жыйнагы "Панчатантра" атуу чыгарма.

"Панчатантра" (Беш бөлүм, Беш китеп) алгач Иран падышасы Анушырвандын сарай дарыгери Барзавайх(Бурзое) тарабынан пехлеви (эски иран тили) тилине жашыруун которулган. VIII кылымдын орто ченинде ошол жазмадан арап тилине которулуп, эл арасына абдан кеңири таралган. Жана да бир топ Чыгыш тилдерине, X кылымдан баштап бир катар Европа тилдерине которулат. Бир гана ушуну менен чектелбестен андагы кээ бир окуялар, мисалдар диний китептерге камтылып, Европа фольклоруна, Бокаччо, Ариосто сыяктуу Батыштын улуу инсандарына таасирин тийгизген. Бул чыгарма башкача аталыштарга ээ болуп, айрым учурларда бир катар өзгөртүүлөр менен да тараган. Мындан сырткары түрк тилине (фарс тилинен) XVI кылымда, орусчага XVII кылымда, өзбек жана татар тилине XIX кылымда которулган. Дүйнөлүк адабиятта ушунчалык белгилүү болуп, жалпыга маалым болгон чыгарма тилекке каршы азыркыга чейин кыргыз тилине которула элек.

"Калила жана Димна" тарыхта эң көп окулган, которулган жана башка адабияттарда булак катары кызмат аткарып, көп колдонулган алдыңкы чыгармалардын арасында турат. Негизги темасы адеп-ахлак жана саясат. Өзгөчө падышалар менен ак сөөк катмардын ортосундагы мамилелер, маектер, көпчүлүктүн алдындагы кадыр-барк, ага татыктуу болуунун негизги тепкичтери жана негиздери, ошондой эле калктын бийлик менен болгон байланышы, саясаттагы ар кандай көрүнүштөр, ишбилгилик, кыянат, тузак жана азгырыктар сыяктуу маселелер камтылган.

Бул китеп тууралуу Сильвестр де Саси, Генри Зотенберг, Иоганн Хертель, Теодор Бенфи, Теодор Нёльдеке, Карл Броккельман, Кэйт Фальконер, Уиллиам Райт, Мардини, Людвиг Косгартен сыяктуу Чыгыш таануучулар изилдөөлөрдү жүргүзүшсө, чыгыш дүйнөсүнөн Махмуд Таймур, Абдулла Махмуд Исмаил, Мухаммед Сабри, Таха Хусаин, Абдулвахаб Аззам, Мухаммед Күрд Али сыяктуулар да алардан кем калышкан эмес.[1]

Чыгарма б.з.ч. III—IV кылымдарда эле пайда болуп, фольклордук жактан андан да мурунку булактарга таянат. "Панчатантранын" сакталып калган санскрит тилиндеги жазмасы болсо XI кылымга таандык. Эмгектин түзүүчүсү, жаралыш тарыхы азыркыга чейин толук чечиле элек табышмак бойдон калууда. Ошондуктан, салттуу түрдө чыгарманын жаралышын Байдаба[2] аттуу акылманга таяп жүрүшөт. Буга ылайык Индия падышасы Дабшалимдин өтүнүчү менен Байдаба тарабынан ушул үлгү-насаат баяндары топтолгон китеп түзүлгөн.

"Панчатантра" кыска ырлар, ошондой эле ич ара кыска баяндамаларды камтыган беш негизги бөлүмдөн турат. Каармандар адам баласынын табиятын, коомун символикалуу түрдө чагылдырган жаныбарлардан тандалып алынган.

Беш бөлүм ушундайча аталыштарга ээ:

- **«Достуктун жоголушу»** (22 окуя)
- **«Достошуу»** (7 окуя)
- **«Карга менен Үкулөрдүн салгылашы жөнүндө баян»** (17 окуя)
- **«Жетишкендиктерден кол жуу»** (12 окуя)
- **«Кайдыгерлик мамиле»** (15 окуя)

«Панчатантра» элди башкарган кыйын чыкмаларга багытталып, насаат, жакшылыкка чакыруу талкууларынан турат.[3] Кээ бир маалыматтарга таянсак, Македондук Искендер өз жерине кеткенден кийин бийликке келген Дабшалим элди аёсуз эзип, көрбөгөн көргүлүктү көрсөткөн. Буга бери жакта бели кайышып, ары жакта жүрөгү кайышкан акылман Байдаба кылдай болсо да падышанын кетирген кемчиликтерин жеткирейин деп китеп жазат. Падышага катуу тийбесин, каары келип кыжыры кайнап кол алдындагы калкты дагы да эзбесин деп каармандарын жалаң жаныбарлардан тандады.[4]

"Калила жана Димна" боюнча алгачкы кеңири изилдөө изилдөөчү Гертел тарабынан жасалган. Чыгарманын эң эски топтому киришүү бөлүгүнөн туруп, андан кийин беш бөлүмдөн түзүлгөн. Санскрит тилинен жашыруун жазып алган Барзавайх чыгарманы толук которуп, ага кээ бир Индия жомокторун да кошумчалаган. Кошумчалардын алгачкы үч бөлүмү кийинчерээк "Махабхаратадан" алынганы аныкталган. Андан кийинки эки бөлүмү Түркия изилдөөчүлөрүнүн маалыматына караганда, Хитопадеса аттуу чыгармада да болгон.[5] Жогорудагы жагдайлар "Калила жана Димнанын" бир канча электен өтүп, кошумча өзгөрүүлөргө дуушар болгондугун көрсөтүп турат.

"Калила жана Димнанын" котормолору тууралуу кеп кыла турган болсок, окуялардын фольклордук табияты, жөнөкөй жана кызыктуу мазмуну бул чыгарманын дүйнө жүзүнө бат таралышына өбөлгө түзгөн. Эң биринчи котормо пехлеви тилине 570-жылдардын тегерегинде Ирандагы Сасаниддердин падышасынын буйругу менен ишке ашкан деп белгиленет. Бирок бул котормонун түп нускасы азыркы күнгө жеткен эмес. VIII кылымдын орто ченинде перс жазуучусу Ибн аль -Мукаффа[6] тарабынан "Калила жана Димна" деген аталыш менен арапчага которулуп, чыгарма бүткүл Ыраакы Чыгышка жайылган.

Ал эми Византия жана славян жергелеринде Симеон Сифтин (1081) котормосу менен белгилүү болгон. Чыгарманын баш каармандары – чөөлөр Стефанит жана Ихнилат деген ат менен эскерилген. XIII кылымда кимге таандык экени белгисиз испанча котормо, андан соң Иоэль аттуу кечилге гаандык иврит тилиндеги котормосу, Иоанн Капунскийдин кийинчерээк немец, испан жана италян котормолоруна негиз болгон латын котрмосу жарык көргөн. Баардыгы болуп бул чыгарманын 60 ашык тилде котормосу бар. Ошондой эле, XIX кылымдан баштап оозеки түрдө Кытай, Түштүк-Чыгыш Азия өлкөлөрүнө жеткен. Анда котормолордогу өзгөчөлүктөргө кыскача токтоло кетели.

- Пехлеви (эски Иран) тилиндеги котормосу.

Иран падышасы Анушырвандын (531-579) буйругу менен Барзавайх аттуу ордо дарыгеринин которгон эмгеги. Барзавайх чыгармага кошумча кээ бир окуяларды киргизген. "Калила жана Димнанын" дүйнө жүзүнө таралышына эң биринчи орунда ушул эмгек өбөлгө түзгөн.

- Арамей тилиндеги котормосу.

Бул котормонун түп нускасы биздин күнгө жеткен эмес. Бирок котормонун 570-жылдары Буд аттуу киши тарабынан жазылгандыгы жөнүндө маалыматтар табылган. Маалыматтар боюнча китеп "Калилаг жана Дамнаг" деген атка ээ болчу.

- Арапча котормосу.

Арамей котормосунан болжолдуу түрдө 3 кылымдан кийин пехлеви тилинен арапчага Абдулла Ибн аль-Мукаффа тарабынан которулган. Бул котормо арап дүйнөсүнө тез убакыттын ичинде таралып, ага таасирин тийгизген. Ибн аль-Мукаффа негизги сюжеттен четтеп кетпестен, кээ бир жерин кыскартып, кээ бир жерине кошумчалаган. Китеп эл арасында, ошондой эле ак сөөк катмарларында да оозго алынган.

- Арамей тилине экинчи жолу которулушу.

Белгисиз чиркөө кызматкери тарабынан болжол менен X-XI кылымдарда Ибн аль-Мукаффанын эмгегинин негизинде которулат. Христиан дининин негиздери боюнча жазылып, негизги нускадан кененирээк. Бул эмгекти биринчилерден болуп Уиллиам Райт чечмелеген. Англис тилине Кэйт Фальконер которгон.

- Фарси тилине бир канча жолу которулган.

Фирдоусинин "Шахнамесиндеги" маалыматтарга таянсак, Ибн аль-Мукаффанын "Калила жана Димнасы" Саманид өкүмдары Наср бин Ахмеддин (914-943-ж.) заманында увазири Баламинин буйругу менен фарсчага которулган. Бирок котормо толук бүтпөй калган. Ошол эле Наср бин Ахмеддин буйругу боюнча белгилүү акын Рудаки (916-ж.) тарабынан кайра жазылып чыкты. Кийинчерээк болжол менен 1140-жылы Низамиддин Абул-Маали Насрулла бин Мухаммед тарабынан Ибн аль-Мукаффанын котормосунун негизинде которулуп, Газневи султаны Бахрамшахка тартууланды. Мындан кийинки жылдарда да эмгектин фарсчага котормолору тыным алган эмес.

- Грек тилине которулушу.

XI кылымдын аяк ченинде Симеон Сифтин грек тилиндеги котормосу "Стефанит жана Ихнилат" деген аталышта жарык көрөт. Бул эмгек кийинчерээк латын, герман жана славян тилдерине которулушуна башат болуп берген.

- Иврит тилине которулушу, андан Европа тилдерине оодарылган эски котормолор бар.

- Тибетче котормосу да кездешет. XII кылымдын баш ченинде Ибн аль-Мукаффанын котормосу негизинде жөөт дин кызматкери Рабби Юилл тарабынан иврит тилине которулган.

Иоганн дэ Капуа бул чыгарманы 1263-1278-жылдар аралыгында латын тилине (Directorium vitae Humanae) которот. Батыш Европа тилдерине оодарылган котормолордун көпчүлүгү ушул котормонун негизинде жарык көргөн. Бул китеп 1480-жылы немис, 1493-жылы испан, 1552-жылы италян тилине которулган. Немис тилиндеги котормосунун негизинде 1618-жылы дат тилине, 1623-жылы голланд тилине оодарылган. 1552-жылы жарык көргөн италян котормосунун негизинде 1623-жылы Томас Норт тарабынан англис тилине, андан кийин 1556-жылы француз тилине которулган.

- Англис жана орус тилиндеги кийинки котормолор.

1819-жылы Оксфорддо англис тилиндеги котормо арап тилиндеги эмгектин негизинде басылып чыккан. 1889-жылы Москвада арапчадан орусчага Михаил Атая тарабынан которулуп, жарык көргөн.[7]

Кээ бир тилдерде ыр түрүндөгү котормолору да кездешет. Ошондой эле бул чыгарма түрк, өзбек, татар, монгол тилдерине да которулган. Дүйнөнү дүңгүрөткөн "Калила жана Димна" азыркы күндө түрк тилинен кыргыз тилине которулуп жатат.

Адабияттар

1. Kelile ve Dimne. Юule yayэnlarэ.-Dopu Klasikleri Dizisi.-Эstanbul, s. 5-6

2. https://ru.wikipedia.org/wiki/Панчатантра

3. Китабу Калила ва Димна (Аль-Масрафи тарабынан изилденген нуска).- Бейрут.- 1994.- 5-бет

Абдыраманова А.Ш.,
БГУ им. К.Карасаева

ОБ ИСТОКАХ ЖАНРА РОМАНА В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Развитие жанра романа в кыргызской литературе начинается с середины 30-х годов XX века. Истоки жанра романа в кыргызкой литературе в советское время связывают с фольклорными традициями, влиянием русской и советской литературы, что неоспоримо, но требует уточнения.

Истоки и специфика развития жанра романа в кыргызской литературе являются предметом нашего интереса. В «Литературном энциклопедическом словаре» относительно истоков кыргызского романа говорится следующее: «Развивался жанр романа, первоначально опиравшийся на сказовую форму фольклора»[1]. Сказ в данном случае включает «жанры устной прозы, повествующий о современности или недавнем прошлом».[2] Сейчас этот термин заменен термином устный народный рассказ. Свое мнение по этому вопросу высказал М. Өмүрбай: «Кыргыз элдик адабияты түр жагынан кара сөз түрүндөгү мифтер (аңыздар), уламыштар, жөө жомоктор, санжыралар, ыр түрүндөгү дастан, эпостор болуп, эки чоң топко бөлүнөт"[3]. Называя истоки кыргызской литературы, исследователь выделяет жанры фольклора, написанные прозой, а затем стихотворные. Становление прозаических жанров в кыргызской профессиональной литературе следует связывать с особым культурно-историческим феноменом: «живой» фольклор (героический эпос «Манас», целый ряд «малых» эпосов). Здесь же можно упомянуть богатую жанровую палитру устного народного творчества, внесшую свой вклад в становление прозы. Литература развивается «стремительно», под напором конкретно-исторических событий и идеологического диктата. Важным моментом является тот факт, что страна приобрела статус советской социалистической республики лишь в 1936 году, т.е. стала раздельной и самостоятельной.

Для конкретизации вопроса обратимся к мнению ученых, рассматривающих истоки становления жанра романа в зарубежной литературе. Оценка и воспроизведение действительности с точки зрения отдельного человека является предпосылкой появления романного мышления в отличие от эпоса, где человек выступал как выразитель интересов, целей и настроений рода. Это происходит в эпоху развитой и зрелой государственности. Отметим, что кыргызский героический эпос, его большая и малая формы, другие фольклорные формы были живы и активны во время формирования профессиональной прозы, жанра романа, и тем самым их воздействие на развитие литературы было непосредственным, сильным, специфическим.

В.В. Кожинов подчеркивает: «Роман возникает первоначально в устном творчестве народных масс, чутко и непосредственно отражающие сдвиги в соотношении личности и общества. По неизменному закону фольклора, даже этот новый жанр создается во многом из старых, порой древнейших элементов – характерологических, фабульных, образных, языковых»[4].

В отличие от эпоса, где носителем родовых черт является главный герой, в романе главное – судьба отдельной личности во времени и пространстве, в процессе развития. Индивидуальная и общественная жизнь разграничена, иногда противопоставлена. Это эпос современности, «эпос нашего времени», который не завершен. Таким образом, эти явления противопоставлены. Как и на основе чего возникает жанр романа? Исследователи отмечают, что в античности существовала специфическая область словесного творчества, на грани литературы и повседневного языкового общения людей или на грани литературы и философии. Именно на их основе формируется западный античный роман.

В средние века возникают жанры фаблио (франц.), фацеции (итал.), шванки (нем.), - короткие произведения, изначально стихотворные, затем прозаические, похожие на современные анекдоты (с динамичным сюжетом и непредвиденным, неожиданным концом), которые о и следует рассматривать как источник жанра романа. Со временем эти новеллы (рассказы) объединяются вокруг одного персонажа. Примерами могут служить книга «Забавное чтение о Тиле Уленшпигеле, уроженце Брауншвейга» (1515 г.), «Жизнь Ласарильо с Термеса», в которых представлен целостный образ, о жизни и приключениях которого идет речь. Каждый из этих персонажей ведет бродячий образ жизни, у них нет семьи, привязанностей, т.е. обязательств, перед семьей, обществом. Основное занятие их – высмеивание общественных и человеческих недостатков. Они верят в свой ум, ловкость, никого не боятся и живут вне сословных ограничений. «Тиль – это обыкновенный смертный, полагающийся только на самого себя», «Новаторское содержание книги о Тиле, родившееся в повседневном опыте народа, естественно творит новую, еще не известную повествовательную форму»[5] (романную).

В национальном литературоведении обсуждался вопрос о генезисе кыргызской письменной прозы в целом.[6] В учебнике по истории кыргызской литературы подчеркивается, что «в начальной стадии творчества кыргызских писателей единственным источником словесной культуры была устная поэзия»[7]. Здесь же указаны были также другие возможные источники, такие как сказка, предания, импровизации (жорго сөз). Но предпочтение оказывается все же стихотворным формам. Против такого мнения выступил литературовед С. Джигитов, который предлагает искать истоки письменной кыргызской прозы в «устной народной прозе», конкретнее в «устном бытовом рассказе», куда включается широкий круг разговорной речи, «проявляющейся в условиях непосредственного общения между говорящими. Таким образом, «главной предпосылкой появления прозы служит речевая сфера вообще, а не какая-либо отдельная конкретная художественная форма»[8]. Т.е. фактором возникновения письменной прозы была сама жизнь. У. К. Касыбеков в свою очередь полагает, что основой кыргызской прозы являются жанры изустных фольклорных жанров в совокупности: «Элементы структур народного повествования, участвующие в формировании поэтики письменной прозы, необходимо анализировать в системном единстве»[9], с чем мы соглашаемся полностью. Одним из первых исследователей, обратившихся к истокам кыргызской письменности, был Т. Аскаров, который рассматривал соотношении прозаического фольклора и письменной прозы в свете преемственных связей.[10]

На наш взгляд, следует обратить особое внимание, и на такой фольклорный жанр как санжыра (родословные предания) – один из видов исторических устных источников, повествующих об историческом прошлом кыргызов. В советское время санжыра были под запретом. Они содержали исторические сведения о происхождении кыргызских родов. А также на жанр импровизации (жорго сөз) рассказ-импровизация на заданную тему. В кыргызско-русском словаре 1965 года жорго сөз (плавная речь), не передает полный смысл термина. Это был полноценный жанр кыргызского фольклора, главной особенностью которой было устное изложение, количество слогов может быть согласовано, а может и нет написано ритмизированной прозой, т.е. включает элементы поэзии. Приведем пример: "Жигитти кыркка толтуруп, туш туштагы душманына кол сунуп, баатырларын, балбандарын дагы сайып, бала баатыр атанып, кырк жигитине кырк кара ат камдап, чарайна, соот, туулга, чопкут, калкан, айбалта, найза, кылыч, мылтык, шашылышта чабыша турган шалк этме сыяктуу бардык жоо шайманын камдап, жигиттеринин көңүлүн жамдап, өзү он алты жашка чыкты. Курманбек кор болгон кыргыз, кыпчактын калмактардан өткөн өчүн, кеткен кегин аламын, калмакка барамын деп кырк жигитине айткан сөзү... ("Курманбек" эпосу).[11] Здесь можно встретить примеры согласования, аллитерации, ассонанса.

Если рассматривать эти два жанра фольклора, то в них есть сюжет, композиция, портреты персонажей, изображение пейзажных зарисовок, изображение интерьера, а самое главное, движение событий и взаимоотношения людей, и этого достаточно для выделения их как истоков жанра романа. И санжыра и жорго сөз (импровизация) специфическое словесное творчество, в котором сливаются зачатки литературы и повседневное языковое общение людей, в них отражается философия народа. Таким образом, и жорго сөз и санжыра оказали влияние на возникновение прозы, в частности романа.

В культуре кыргызского, казахского и узбекского народов существовал целый пласт новеллических историй о ловких затейниках, острословах Апенди, Алдар Көсө, ходже Насреддине, в средние века на Востоке жанр подобных историй определялся как «латифа араб.– шутка, острота), жанр фольклора и литератур Ближнего и Среднего Востока, Средней Азии, небольшой остроумный рассказ или анекдот».[12] Например, истории о Ходже Насреддине, первые письменные варианты которых появляются в X веке. (сборник Мохамеда Ауфи «Радость после кручины» (X в.), «Занимательные истории о разных людях» (XVI в.).

Сходный жанр «макама (араб. – сходка, собрание), жанр плутовской новеллы в средневековой литературах на арабском, персидском и древне-еврейском (иврит) языках».[13] Макамы объединялись в циклы с единым рассказчиком и единым героем. Этот жанр возник от устного рассказа. «Собрание макам» (X в.), Бади аз-Замана аль-Хамадани и «Ты умудряешь меня» (13 в.) Иегуды Алхарили.

Что же касается историй об Алдар Көсө и Апенди в кыргызском фольклоре, то они просуществовали в устном виде вплоть до советского времени, когда были опубликованы в форме сказок. Например: «Пригласил как-то бай людей на той и принимал их в двух юртах, один для богатых, другой для бедных. Пришел Апенди в старой одежде, бай сделал вид, что не узнал его, отправил его в юрту для бедняков, где угощали объедками. Отправился Апенди домой, надел лучший свой халат и снова пришел в гости к баю, который сразу «узнал» его и отправил в другую юрту. Сидит Апенди и макает рукав халата в плов, приговаривает: - «Угощайся дорогой, угощайся!» - «Что ты делаешь, глупец» - говорит бай. – «В первый раз пришел в простой одежде и попал в юрту для бедных, второй раз пришел в богатой одежде – сразу признал – значит, ценишь не меня, а одежду. – Кушай дорогой халат, кушай!». Эти истории в совокупности представляют образ шутника, балагура, своего рода философа, иногда незадачливого человека, который живет по своим правилам.

Таким образом, источников формирования и развития жанра романа в кыргызской литературе несколько, как и во многих других литературах: легенды и мифы, сказки, устный народный рассказ (сказ), в кыргызской литературе это также особые формы - импровизация (жорго сөз), санжыра (истории о родовом древе кыргызов) .

Таким образом, подводим итоги исследования: 1. Особенности жанра романа в кыргызской литературе связаны с непосредственным и более глубоким воздействием «живого» фольклора и, даже недолгое время, параллельном развитии литературы и фольклора. В западной литературе влияние фольклора более опосредованное. 2. Развитие жанра романа в Европе связывают со временем развитой государственности, т.е. появляется развитое государство, а затем жанр романа, процесс последовательный. Не умаляя исторического значения кыргызской государственности в истории (Кыргызского Великодержавия), все же подчеркнем, что обретение государственности в рамках СССР произошло в 1936году. Таким образом, становление жанра романа и современной государственности шло одновременно. 3. Развитие жанра романа в мировой практике имело долгую историю, от приключенческо-авантюрного романа античности, рыцарского и плутовского средневекового романа и романа Возрождения и до романов XX века. Кыргызские романисты обратились сразу к реалистическому роману, причем под пристальным идеологическим контролем, что привело к большим сложностям при создании произведений. До времени создания лучших образцов прошло 30-40 лет, поэтому зачастую в них можно проследить различные тенденции (романтическую, сентиментальную).

4. Если в западной литературе истоки романа ищут и находят в жанре фаблио, фацеций, шванках и их персонажах и связывают их с XV-XVI вв., то в восточной литературе жанры латифа и макама, сходные по жанровым характеристикам с вышеуказанными западными жанрами, и их персонажи появились и были зафиксированы еще раньше, в X-XI вв. В кыргызском фольклоре, который является частью восточного фольклора, существовали свои персонажи и их истории, ставшие истоками кыргызской романистики. 5. Существование в античности специфических словесных форм на стыке литературы и простого повседневного общения, литературы и философии, ставшие основой для жанра романа на Западе, привело к мысли о существовании кыргызского национального специфического словесного творчества на стыке литературы и фольклора - жорго сөз, санжыра, которые также стали источниками романного жанра. 6. Следует подчеркнуть огромную роль русской, советской литературы и мировой классики в развитии жанра кыргызского романа, а также отметить роль восточной литературы, частью которой является наша литература в становлении и развитии кыргызского романа

Кыргызский народ умел ценить меткое слово, красноречие, он сумел сохранить историю и культуру своего народа в фольклорных памятниках на протяжении тысячелетий, не имея письменности. Это ли не доказательство значения слова для нашего народа? Благодаря этому кыргызская романистика за короткий исторический срок освоила законы жанра, достигла необыкновеного успеха, в частности романы Ч. Айтматова.

Литература

1. Литературный энциклопедический словарь / Под ред. В.М. Кожевникова и П.А. Николаева. - М., 1987, 382 с.

2. Кожинов В. В. Роман – эпос нового времени // Теория литературы. -М., 1964, 486 с.

3. Касыбеков У. Народные эпические традиции и генезис киргизкой письменной прозы.- Б., 1992. 126 с.;

4. Кыргыздар. Санжыра. Тарых. Мурас. Өнөр. –Б., 1996, 639 б.

5. История киргизской советской литературы. - М., 1970, 394 с.

6. Джигитов С. Мысль, разбуженная спором // Ала-Тоо, 1974, № 1, 178 с.

7. Аскаров Т. У истоков киргизской прозы // Литературный Кыргызстан, 1959, № 4, 143 с.

Абдыраманова А.Ш.,
БГУ

О НОВЫХ ПОДХОДАХ К АНАЛИЗУ РОМАНА XX ВЕКА

В этой статье рассматриваются обновленные походы к анализу романов XX века. Возвращение к авторитетным мнениям литераторов и литературоведов прошлого относительно романа. Исходя из основной задачи литературы, а значит, и современного романа - показать взаимоотношения человека и общества, и следует анализировать романы.
Задачей исследователя романа XX века (самого предпочитаемого жанра в современной литературе) является избавление от тенденциозного прочтения текстов художественной литературы в свете современного мировосприятия, без противопоставления реализма и модернизма (постмодернизма), работа с живым текстом.

Жанр романа в современной литературе занимает ведущее место. Роман – (фр. Roman.; нем. Roman.; англ. novel) первоначально в античной, позднее в средневековье, всякое произведение, написанное на романском, а не на латинском языке, эпическое произведение, в котором повествование сосредоточено на судьбе отдельной личности в процессе ее становления и развития, развернутое в художественном пространстве и времени, достаточном для передачи «организации» личности, являясь эпосом частной жизни». (1. с. 329-333)

В своем историческом развитии жанр романа прошел путь от самых истоков становления литературы, от авантюрно-приключенческих романов античности, средневекового рыцарского и плутовского романа. В них человек проходит ряд жизненных испытаний, преодолевает препятствия, крушение надежд, утрату иллюзий. В романе того времени есть место чудесному, загадочному, фантастическому. Он далек от действительности, носит приключенческий характер.

В Новое время (эпоха Возрождения) человек освобождается от мифологических сил, засилья религии. «Формирование романа в его классическом виде начинается в период разрушения феодальных отношений и в преддверии образования буржуазного общества. Крупнейшими основоположниками этого жанра выступают гуманисты Возрождения Рабле и Сервантес». (3. с. 251) Гуманисты показывают, что человек благодаря своему уму, воле, преодолевая препятствия, обретает свое место в мире. Изображается часть жизни человека во всей ее полноте, все стадии конфликта человека с обществом. Здесь много прозаических моментов жизни, бытовых деталей и исторических подробностей. Персонажи романов динамичны, они связаны со средой, историческими обстоятельствами, они борются за утверждение гуманистических идеалов, страдают.

В эпоху Просвещения получил развитие воспитательный роман, содержанием которого являлось жизненное воспитание, в котором, освободившись от недостатков, персонаж становится добродетельным человеком. Большую популярность обретает жанр жизнеописания, рождается социальный реалистический роман. Это век географических и научных открытий, поэтому большое значение имеют романы «робинзонады», прославляющие людей сильных духом и любознательных,

Своего пика жанр романа достигает в X1X веке и связан с развитием романтизма и критического реализма, творчеством В. Скотта, О. Бальзака, Г. Флобера, Стендаля, Ч. Диккенса, У. Теккерея и др. Классики романтизма и критического реализма изображают глубокие противоречия и конфликты личности и общества. Борьба личности за свое право на жизнь конфликты индивидуального сознания и личной судьбы предстают как выражение глубоких социально-бытовых, классовых конфликтов. Писатели показали противоречия жизни героев как противоречия живых социальных сил, показали свое отвращение к буржуазному миру. Во второй пол. X1X в. роман окончательно утвердил свое господство как типичная форма выражения буржуазного сознания.

Огромное значение приобретают романы русских реалистов И. Тургенева, Ф. Достоевского, Л. Толстого и др., главным достижением романов стало представление антигуманной сущности феодально-крепостнического и буржуазного строя, подавляющей человеческую личность, рождающей драматизм и психологизм. Важный критерий оценки – критика тех обстоятельств, которые влияют на жизнь человека, приносят страдания, поиски истоков социального зла.

В литературе XX века жанр романа становится ведущим и в социалистическом и буржуазном мире. Если предметом изображения романа критического реализма X1X века были, в целом, сходные для всех литератур явления, то в XX веке задачи социалистического и буржуазного романа резко отличаются. Представители социалистического реализма показывают гуманизм социалистических общественных отношений. Одна из главных задач социалистической литературы – воспитательная. Т.о. художники были обязаны отражать, определенную идеологическую и эстетическую позицию строителей социализма. В большинстве своем романы тенденциозны и находятся под идеологическим контролем коммунистической партии. Но, как не бывает правил без исключения, время от времени появляются романы, которые подвергаются сильнейшей критике, гонениям и т.п. из-за идеологического несоответствия, которые критичны по отношению к социализму и ее идеям. Примером служат романы Б. Пастернака «Доктор Живаго», К. Федина «Города и годы», Е. Замятина «Мы». В кыргызской литературе также были такого рода примеры, когда К. Касымбеков был вынужден «переработать» текст романа «Сломанный меч», живейшую дискуссию и шквал критики литературоведов вызвал роман Ш. Абдыраманова «Дехкане», а автор лишился работы и средств к существованию на долгое время. Из-за идеологического несоответствия роман К. Жусубалиева «Холодные стены», написанный в 60-е гг. был опубликован лишь в 90-е гг.

Западная романистика XX века развивается по двум направлениям. Часть ее соотносится с социалистическими идеями, или искусственно «притянута» к социалистической идеологии советскими исследователями. Другая часть подвергается критике или замалчивается. «Широкое распространение в странах Европы и США получила продукция литературной школы, которая претендует на научность и в основу своего метода кладет теорию австрийского врача З. Фрейда. Эта *мнимонаучная* теория до сих пор привлекает писателей широкими *якобы возможностями* раскрытия психики человека в изображении человека» - констатируется в одном из учебников по зарубежной литературе. (2. с. 6) Эта новая модернистская (постмодернистская) литература.

Каким образом соотносить эти две противоположности в художественной практике? Продолжать отрицать значение литературы модернизма и постмодернизма? Нет. Эта литература заняла прочные позиции в мировом литературном процессе. Хотя в начале, на Западе долгое время модернистские романы и их авторы подвергались гонениям, общественному порицанию, даже тюремному заключению, т.к. показывали современную буржуазную действительность как крах европейской цивилизации. Отрицать значение советской литературы? Конечно, нет. Но попытаться пересмотреть романы советского времени без идеологической ретуши, и тенденциозного прочтения следует уже сегодня. Хотя бы начать эту работу. Основания для этого есть. Например, в советской идеологии заложено большинство общечеловеческих ценностей под «коммунистическим соусом» - гуманность, духовность, правда, борьба за независимость, справедливость, дружба, любовь и мн. др., что являлось предметом изображения во всей предшествующей литературе. Возможно это исходный материал для анализа?

XX1 век требует переосмысления и нового прочтения литературы уже знакомой, а также ознакомления и оценки произведений литературы с точки зрения нового осмысления таких явлений как модернизм, постмодернизм и др. Эта большая часть литературы пользуется новыми средствами поэтики, иногда средствами, которые имеют обновленную смысловую нагрузку (субъективизм как центральная категория творчества). Свое мировоззрение и отношение к своим героям модернисты не проявляют, предоставляя читателю самому разобраться в происходящем, вводится термин «смерть автора». Есть необходимость корректировки идеологем: социалистический реализм, модернизм и постмодернизм, объяснения терминологии «поток сознания», «гибель богов» и «смерть автора», «полистилистика», «мультикультурализм», «вестернизация», «девестернизация», использования атрибутов массовой культуры и информационных технологий, относительно всей литературы.

И все же это изображение жизни личности в его отношениях с обществом, представленное новыми средствами.

Просветители Дидро, Лессинг направили внимание писателей на отрицательные явления общества, заявили о праве писателя на критику современности, что касается в большей мере жанра романа. Так, самой важной задачей реалистов X1X века стала критика существующих порядков, эту задачу продолжают писатели-реалисты XX века. О модернистах: «В прозе для модернистов сохранял свое значение самый новый, наименее каноничный из литературных жанров – роман... Модернистский роман протоколирует «историю болезни» современного человека – историю последствий отчуждения в его многообразных формах, историю становления самосознания, извращенного давлением общественных условностей, историю крушения гуманистических иллюзий» (4. с. 37) Т.о. это изображение жизни личности в его отношениях с обществом, представленное новыми средствами.

Возникает вопрос, каким образом анализировать эти тексты, каковы приоритеты? На наш взгляд, это возвращение к авторитетным мнениям литераторов и литературоведов прошлого. Лессинг писал: «Оно (искусство) подражает теперь всей видимой природе; не красота, а правда и выразительность являются его главным законом» (5,с. 14). Обратимся к точке зрения Гегеля: «Каждое художественное произведение принадлежит своему времени, своему народу, своей среде и зависит от особенных исторических и других представлений и целей» (6, с. 15-16). Гегель выступает за правдивость воспроизведения действительности.

Исходя из основной задачи литературы, а значит, и современного романа - показать взаимоотношения человека и общества, и следует анализировать романы: «Стрежневой проблемой, обеспечивающей внутреннее единство в изучении самых разных произведений, является проблема релятивизации действительности, т.е. исчезновение в культуре XX века веры в универсальную истину, сомнение в доступности человеческому познанию «объективной реальности» и даже в ее наличии» (4. с. 7) Это высказывание в полной мере касается литературы модернизма и постмодернизма, и в меньшей степени и реалистической литературы.

По-мнению исследователя Лайлиевой И.Дж. в кыргызской литературе XX века, в творчестве К. Джусубалиева и К. Акматова, прослеживаются модернистские тенденции. «К. Джусубалиев как представитель модернизма в киргизской литературе в своем творчестве воспроизводит ментальную жизнь сознания» (6. с. 9); «Один из фундаментальных для реалистической эстетики позитивистский принцип социально-исторического детерменизма перестает быть единственно определяющим в романе К. Акматова» (6. с. 43) Появление подобных романов в нашей национальной литературе именно в 80-90-е гг. XX в. связано с резкими изменениями в общественной жизни, разрушении старой идеологии и отсутствие новой. Возникновение модернизма в западной литературе ведь произошло также на стыке веков, времени разрушения режних представлений о литературе, морали, нравственности и т.п.

Важным представляется учет того, насколько сильно это понимание отражено в той или иной литературе, в том числе советской, имеющей свою специфику?

В свое время Теодор Адорно подчеркнул, что новые технологии делают искусство более доступным для всех членов общества, что было мечтой просветителей. Но: «Он видит в массовой культуре вид предпринимательства, способ извлечения дохода. Она организована по корпоративному принципу и даже не притворяется искусством, а прямо исполняет идеологические функции, задачи контроля и нивелировки индивидуального сознания» (4. с. 30). Речь, конечно, идет о буржуазном искусстве, но литература социалистического реализма в свою очередь также исполняла такие же идеологические функции, и задачи контроля, и нивелировку сознания. Основополагающим моментом в общественной организации становится коллектив и подчиненность ему личных интересов.

Т.о. задачей исследователя романа XX века (самого предпочитаемого жанра в современной литературе) является избавление от тенденциозного прочтения текстов художественной литературы в свете современного мировосприятия, без противопоставления реализма и модернизма (постмодернизма), работа с живым текстом. Тем более, что роман XX века, как и прежде, изображает жизнь человека в его отношениях с обществом, только разными средствами поэтики. В одном случае это общество социалистическое, в другом капиталистическое. Социалистический реализм обязывал показывать положительные моменты развития общества, замалчивая, обходя отрицательные. В противовес этому идеологическое противостояние рождало романы, в которых разоблачался социалистический строй, такие как роман Дж. Оруэлла «Скотный двор», «1984».

Восстановить имена «забытых, не соответствующих» авторов XX века и дать оценку их творчества с позиций сегодняшнего дня, для чего нужно их переводить и достойно. Деидеологизация, уточнение смыслов литературоведческих терминов, новый подход к анализу художественных текстов – одна из сложнейших задач современности.

В такой ситуации исследование и анализ романов социалистического реализма, в частности, кыргызского романа, требует огромных усилий и глубоких знаний теоретического и историко-культурного материала. Еще одна существенная трудность - романа не устоявшийся до конца жанр, живой, продолжающий наполняться новыми смыслами.

Литература

1. Литературный энциклопедический словарь. /Под ред. В.М. Кожевникова и П.А. Николаева. – М., 1987, 382 с.

2. Курс зарубежной литературы /Под ред. Проф. М.Е. Елизаровой и доц. Н.П. Михальской) – М., 1965, 801 с.

3. Щепилова Л.В. Введение в литературу. – М., 1968, 375 с.

4. Зарубежная литература XX века. Практические занятия. – М.: «Флинта», 2007, 471 с.

5. Лессинг Г.Э. Лаакон, или о границах живописи и поэзии // Избранное. – М., 1980, 574с.

6. Гегель Г.В. Ф. Эстетика, в 4-х т. М., 1968. Т.1, 622 с.

7. Лайлиева И. Дж. Киргизский роман на рубеже XX – XXI веков. Бишкек, 2009 с. 88

Н. Турдубаева,
Ж. Баласагын атындагы КУУ

КЫТАЙДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН МАКАЛ, ЛАКАПТАРЫ

Кыргызстанда макал, лакаптарды жыйноо жана изилдөө өткөн кылымдын 20-жылдары башталган. Буга Кайым Мифтаковдун 1922-жылдары Кыргызстандын бардык бурчтарында саякаттап жүргөн мезгилде жазылып алынган макал, лакаптар далил. Ошол убакыттан бери макал, лакаптарды жыйноо, изилдөө орус жана кыргыз окумуштуулары тарабынан изилденип келди. Маселен, 1944-жылы К.К. Юдахиндин «Русско-киргизский словарь» аттуу эмгегинде 700гө жакын киргизилген макал, лакаптары, 1948-жылы Бүбү Керимжанова түзгөн "Кыргыздын макалдары жана лакаптары" аттуу жыйнак алгач жыйноо жана жарыялоо багытында жасалган аракеттер эле. Ушул жыйнактардын негизинде ырдын ритмикалык түзүлүштөрүн изилдеген Кулан Рысалиев макал, лакаптардын ритмикалык түзүлүшүн анализдеп, 1959-жылы "Ала-Тоо" журналынын №7 санына көлөмдүү теориялык макала жарыялап, макал-лакаптар жети, он бир муундан түзүлөрүн мисалдарды келтирүү менен далилдүү жазып берсе, 1962-жылы фольклорист Сапарбек Закиров "Кыргыз элинин макал, лакаптары" аттуу фундаменталдуу илимий эмгегин жарыялайт. Аталган эмгектин баалуулугу, макал, лакаптардын пайда болгон булактарынан баштап, бири-биринен айырмаланган өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүү менен алардын жыйынтыктуу теориялык белгилерин далилдүү мисалдар менен ачып берет. Ушул эле багытта Самар Мусаев жана Жаки Таштемировдор "Кыргыз адабияты" аттуу 8-класстар үчүн 1954-жылы жазган окуу китебинде да макал-лакаптардын теориялык белгилерин ажыратып жазып беришет. Аталган илимий эмгектерден кийин эл арасында айтылып жүргөн макал-лакаптардын негизинде түзүлгөн жыйнактар жарыяланган. Маселен, 1979-жылы "Киргизские пословицы, поговорки и изреченья" (Түз. К.Исамбаев), 1982-жылы "Кыргыз макал-лакаптар" (Түз. Ш.Усупбеков), 1988-жылы "Кыргыз макал-лакаптары" (Түз. К.Төлөев), 1999-жылы "Сөз – сөөлөт: накыл сөздөр" (Түз. К.Асаналиев), 2000-жылы "Даанышман ойлор: афоризмдер, макал-лакаптар" (Түз. Т.Самудинов), 2004-жылы "Кыргыз макал, лакап жана учкул сөздөр" (Түз. Гүлия Тажиева), 2004-жылы "Акылмандар айткан сөз: афоризмдер, макал-лакаптар" (Түз. Т.Самудинов), 2005-жылы "Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү" (Түз. Мухамед Ибрагимов), "Макал-лакаптар" (Түз. Эльмира Ташболотова, В.Мусаева), 2008-жылы "Кыргызча-орусча, англисче макал-лакаптар" (Түз. Б.С.Исамбаева, А.С.Иптарова), 2010-жылы "Макал-лакаптар" (Түз. А.А.Садыкулова), 2011-жылы "Кыргыз элинин макал-лакаптары" (Түз. А.А. Джапанов), 2012-жылы "Орундуу ойлор, макалдар, учкул сөздөр" (Түз. Касым Сулайманов), "Макал, лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор" (Түз. Ж.Ы.Койчуманов, Ы.Кадыров) аттуу жыйнактар окурмандарга таанылган. Аталган жыйнактарга салыштырмалуу Сапарбек Закировдун алгач илимий теориялык изилдөөсү кийинки изилдөөлөргө методикалык колдонмо болуп келди. Өзгөчө, макал-лакаптарга берген теориялык аныктамасы: "Макал – деп, коомдук тур-

муштун бардык жагын кучагына алуучу, адамдардын турмуштук тажрыйбаларынан алынган жана алардын дүйнөгө карата көз караштарын билдирип турган, тарбиялык мааниси терең курч сөздүү, рифма жана ритмге ээ болгон, ойду бүтүрө айткан кыска, поэтикалык сүйлөмдөрдү айтабыз, - десе, лакап – деп, кандайдыр бир окуянын негизинде же адамдардын жүрүш-турушунун, мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн жыйынтыктап так элестүү кылып берилген, өзүнчө чечилүүчү тарыхы бар, көбүнчө каймана мааниде айтылып, контекстке карата мааниси чечилүүчү образдуу сүйлөмдөрдү айтабыз", - деп жазган (1. 40-б.). С.Закировдун мындай макал-лакаптарга берген теориялык аныктамасы мазмунуна жоон берет. Бүгүнкү күндө да фольклорист Сапарбек Закировдун илимий-теориялык изилдөөсү макал, лакаптарды идеялык-тематикалык багыттарга ажыратып кароого жардам берет. Көрсө, макал-лакаптар коомдогу саясий өнүгүштөргө карата жаралып, ошол нукта идеялык багыттарын коомчулукка таанытуу менен тарбиялоого багыт койгондугу байкалат. Өзгөчө, совет доорундагы фольклористикада макал, лакаптардын камтыган мазмундарына жараша төмөнкүдөй тематикаларга ажыратуу менен басма сөздөрдө ар дайым учкай жарыяланып турган.

1. Ден соолук жөнүндөгү элдик макалдардан.
2. Ичимдиктин зыяндуулугу жөнүндөгү макалдардан.
3. Согуш жылдарындагы макал-лакаптар.
4. Илгерки макалдар – бүгүнкү турмушта.
5. Достук жөнүндөгү макалдардан.
6. Махабат жөнүндөгү макал-лакаптар.
7. Атеисттик макал-лакаптар.
8. Партия, Ленин, коммунизм, Родина жөнүндөгү макал-лакаптар.
9. Эмгек жөнүндөгү макал-лакаптар (2).

Аталган багыттар макал-лакаптардын идеялык-тематикалык багыттарын аныктоого жардам берет. Ушул багытта Кытайдагы кыргыздар да карашкан. 2001-жылы "Адабият" толуксуз орто мектеп окуу китебинин биринчи бөлүмүн түзгөн Токтонур Аамат сегизинчи машыкта "Макал-лакаптар" деген үйрөнүүдө: "Макал-ылакаптарды окуу, үйрөнүү барышында, макал-лакаптардын турмушту тааныту, тил жактагы чеберчилигибизди жетилдирип туюндуруу курбатыбызды арттыруудагы маңызы менен өтүмдүүлүгүнө көңүл бөлө отуруп, буларды күндөлүк турмушта сөз сүйлөгөндө, макала же чыгарма жазганда жайында колдоно ала турган болуубуз" – деп жазат (3. 205-б.). 1996-жылы "Сөз берметтери" деген Кыргыз эл ооз адабиятынын бешинчи жыйнагын түзгөн Амантур Байзак: "Макал баш-аягы бирдей келген бир эле бир нече толук сүйлөмдөн түзүлүп, билдирмекчи болгон ой толук мааниси боюнча түшүнүктүү келет... ал эми плакаттар болсо, толук сүйлөм болбостон, баш-аягы окшош болбогон кара сөз катары келип, мааниси толук чыкпайт, ылакаптардын өзүнө тиешелүү окуйасы болот", - деп макал-лакаптарга аныктама берет (4. 2-3-бб.). Демек, кыгайлык кыргыздардын да изилдөөлөрүндө макал-лакаптардын тарбиялык мааниси туура түшүндүрүлгөн. Ошону менен катар кытайлык кыргыздардын изилдөөлөрүндө макал, лакаптардын жазылышында "лакаптар" деген аталышка **"ы"** үндүү тыбышын кошуп жазуу менен "ылакаптар" деп жазылган. Албетте, Кыргызстандагы айрым изилдөөлөрдө да "ылакаптар" деп "ы" үндүү тыбышын кошуп жазып жүрүшкөндөрү бар. Негизи "лакаптар" деп айтылып, "ылакаптар" деп жазылса керек. Кытайлык кыргыздардын изилдөөлөрүндө макал, лакаптардын идеялык-тематикалык бөлүштүрүүсү төмөндөгүдөй.

1. Эли-журт, Ата Мекен жөнүндө

Тууган жер – алтын бешик.
Эр тууган жеринде, ит тойгон жеринде.
Тууган жердей эл болбойт, өз элиндей эл болбойт.
Эл сыйлаган эшикте жатпайт.
Элин жамандаган эр оңбойт.
Эр ойлонуп элин табат, ат айланып мамысын табат.
Элдүү түлкү ачка болбойт.
Элдин жеринде шер болгуча, өзүң элиңде кара жер бол.

2. Эрдик жана чабалдык жөнүндө

Атанын уулу ачтан өлбөй,
Ар-намыстан өлөт.
Алтын отто сыналат.
Жоо кеткен соң кылычыңды бокко чап.
Баатыр сайышта жетилет,
Кыраан уча жетилет.
Баатыр, баатыр эмес, ачууну жеңген баатыр.

3. Ынтымак – бирлик жөнүндө

Ынтымак менен конот бак.
Алтооң ала болсоң, алдыңдагы кетет,
Төртөөң төп болсоң, төбөңдөгү келет.
Айыл ити ала болсо, бөрүнүн ырысы.
Акмак өзүнө тартат,
Акылман көпкө тартат.
Жалгыз аттын чаңы чыкпайт,
Чаңы чыкса да даңы чыкпайт.

4. Илим – өнөр жана наадандык жөнүндө

Адамга илим, кушка канат керек.
Билим бере берсең, түгөнүп калбайт,
Иш кылсаң жоголуп калбайт.
Билим – нур, наадандык зулум.
Дүйнө берген сайын азайып барат,
Билим берген сайын ашып барат.
Көзү сокур сокур эмес, көөдөнү сокур сокур.

5. Акыл-айлалуулук жана акмактык жөнүндө

Акылсыз башка адырайган көз бүтөт.
Күйөө жолдош экинчи акмак,
Балага киришкен үчүнчү акмак.
Көсөө карыганын билбейт,
Тантык жеңилгенин билбейт.
Терең суу менен бойлошпо,
Билимдүү менен ойношпо.
Билген билгенин иштээр,
Билбеген бармагын тиштээр.
Ачуу акыл таптырбайт.
Ачуу алдында, акыл артында жүрөт.

6. Иш-эмгек жана жалкоолук жөнүндө

Асыл аздап жыйылат,
Ачылган этек жабылат.
Иш кылсаң бүйрө кыл,
Сый кылсаң сыйра кыл.
Жалкоону ашка чакырсаң да, ишке чакырба.
Мээнетиң катуу болсо, татыганың таттуу болот.
Кийимди адам жыртпайт, оокат жыртат.

7. Убакыт-мезгил, кубулуш жана жер-суу жөнүндө

Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө артык,
Айдын башынан коркпой, бешинен корк.
Тогуз кыздын толгоосу бир күндө келет.
Эрте мененки суукка калсаң кал,
Кечки суукка калба.

8. Айбанаттар жөнүндө

Аты камчы менен айдабай, жем менен айда.
Жакшы ат камчы салдырбайт.
Бир малың адал өлсө, бир казан эт,
Арам өлсө, ит-кушка жем.
Суу башынан тунат,
Балык башынан сасыйт.
Бөрүнүн тиши калбаса да,
Жаман ниети калбайт.
Ит үнүн кууган айыл табат.

9. Жакшылык менен жамандык жөнүндө

Ат жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт.
Жаман атка жал бүтсө,
Жанына торсок байлатпайт,
Жаман эркек мал күтсө,
Жанына коңшу кондурбайт.
Жакшы көргөнүн айтат,
Жаман жегенин айтат.

10. Тууралык, адилдик жана карамүртөс – арамзалык жөнүндө

Ала жылкы жоголбойт,
Арамза да оңолбойт.
Калпычынын калпы да калп, чыны да калп.
Калп ырыска каршы, өмүргө жоо.
Бекерчиден безе кач,
Ушакчыдан көчө кач.

11. Үй-бүлө, тууган-урук жөнүндө

Атаңды сыйласаң, баладан сый көрөсүң.
Агайындын кадырын жалалуу болсоң билесиң,
Ата-эненин кадырын балалуу болсоң билесиң.
Келиндин жакшы чыгышы кайнененин ырысы,
Кыздын сулуу чыгышы бүткүл элдин ырысы.
Катын калса эр табат.
Бала калса мал табат.

12. Дос-душмандык жөнүндө

Досуңду тозокто сына, кашыктап суу береби,
Душманыңды жыргалда сына, кыстап уу береби.
Досуңан төө сура, уялганынан бээ берет.
Досу көп менен сыйлаш,
Досу жок менен сырдаш.

13. Байлык-кедейлик жана теңдик-теңсиздик жөнүндө

Байлык мурас эмес,
Жокчулук уят эмес.
Жоктун жону катуу,
Өгүздүн мойну катуу.
Эр жигит кедей болсо болсун, оору болбосун.
Мал байдыкы, жан кудайдыкы.

14. Көйрөңдүк менен кичи пейилдик жөнүндө

Аттан түшсө да, үзөңгүдөн түшпөйт.
Бар мактанса табылат.
Дасторкону чоң бир наны жок.
Арадай жерге чарадай жыйын кылба.
Башы катуу болсо, аягы таттуу болот.
Төшөгүңө карай бут сун.
Уккан кулакта жазык жок.

15. Ынкыбоздук, махабат жана өң-чырай жөнүндө

Адам карыса да, көңүл карыбайт.
Көңүлдөн көңүлгө жол бар.
Сүйдүргөн да тил, бездирген да тил.
Жаштыктан ашар сулуулук жок.
Эркенин жашы кургабайт.
Жоолук тонго жарабайт, жолго жарайт.
Тазды таз десе күлкүсү келет.(4.78-б.).

Мына ушундай тематикалык багыттарга бөлүштүрүп кароо кытайлык кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгына мүнөздүү. Албетте, келтирилген макал, лакаптар белгилүү өлчөмдө гана алынган.

Бирок Кытайдагы кыргыздардын макал, лакаптары Кыргызстандагы өнүккөн идеологиялык жана саясий-тарыхый өзгөрүүлөргө туш болгон эмес. Маселен, Кыргызстанда социализм идеологиясы гүлдөп турган учурда элдик педагогиканын бүткүл идеологиясын ошол нукта өнүктүрүүгө багыт койгон. Ошол доордун идеологиясын чагылдырган макал, лакаптар коюлган талаптарга ылайык өнүгүп келген. Маселен, Кыргызстандын басма сөздөрүндө жарыяланган макал, лакаптардын тематикалык багыттары ошол доордун идеологиясына ылайык "Достук жөнүндөгү макал-лакаптар", "Ичимдиктин зыяндуулугу жөнүндөгү макал, лакаптар", "Атеисттик макал, лакаптар", "Партия, Ленин, коммунизм, Родина жөнүндөгү макал-лакаптар", "Эмгек жөнүндөгү макал, лакаптар" деп белгилүү ойчулдардын айтылган ойлорунун мисалында жарыяланган учурлар көбүрөөк кездешет. Мындай ойчулдардын ойлорун макал, лакап катары колдонуу айрым ишенимсиз пикирди жаратат, анткени ойчулдардын сөздөрү көбүрөөк учкул сөздөргө жакын келет. Ушул алкактан алып караганда кытайлык кыргыздар учкул сөздөрдү макал, лакап катары колдонгон учурлары көбүн эсе байкалбайт. Көбүнчө нукура элдик педагогикадан жаралган макал, лакаптар кездешет. Мисалы: "Атанын уулу ачтан өлбөйт, арнамыстан өлөт", - деген макалдын мааниси кайсы доордун учурунда жаралбасын өзүнүн актуалдуулугун жоготпой, эр азаматтардын намысын, патриоттуулугун көтөргөн идеологиялык тарбия экендигин далилдесе, кээ бир макал лакаптар таптык доордун учурундагы бир ирет эске салган макал, лакаптар кездешет. Мисалы:

Эр жигит кедей болсо болсун,
Оорулуу болбосун. же *Мал байдыкы, жан кудайдыкы.*

Ошондой эле, Кытайдагы кыргыздарда Кыргызстанда белгилүү болуп, эл арасына кеңири сиңип кеткен макал, лакаптардын жаңырып иштелген түрлөрүн да байкадык. Мисалы: "Элдин жеринде шер болгуча, өз элинде кара жер бол", - деп Кытайдагы кыргыздарда берилсе, Кыргызстанда: "Бирөөнүн элинде султан болгуча, өзүңдүн жериңде култан бол", - деген макал кеңири айтылган. Демек, эки башка мамлекетте жашаган бир элдин арасында кылымдан-кылымга жашап келген макал-лакаптардын тарбиялык багыты бирдей болсо да, айрым учурларда ритмикалык ырааттуулугуна карата өздөрүнө таандык варианттардын жаралгандыгын байкадык.

Адабияттар

1. Закиров С. Кыргыз элинин макал-лакаптары. – Ф., 1962, 40-бет.

2. Махабат жөнүндө сөз (Сүйүү темасында макал-лакаптар, учкул сөздөр) – Б.: Учкун, 2003, 69-бет, Асаналиев Т. Эски макалдын жаңыланышы// Кыргызстан маданияты, 1988, 3-ноябрь, 16-бет; Согуш жылдарындагы макал-лакаптар// Чалкан, 1985, №1, 3-б.; Атеисттик макал-лакаптар //Жеңиш Туусу, 1983, 18-июнь, 4-бет; Макал-лакаптар (Партия, Ленин, Коммунизм, Родина жөнүндөгү – Пропагандисттик жана агитатордук блокноту, 1971, №18, 43-бет; Достук жөнүндө //Ленинчил Жаш, 19685-октябрь, 2-бет; Ичимдиктин зыяндуулугу жөнүндөгү макал-лакаптардан //Ден соолук, 1964, №11, 21-б.)

3. Адабият. 2-бөлүм. Толуксуз орто мектеп окуу китеби. / Түз. Токтонур Ааамат. – Үрүмчү: Шиңжаң агартуу басмасы, 2001, 205-бет.

4. Сөз берметтери. – Үрүмчү: Шиңжаң эл басмасы, 1996, 2-3-бет.

Б.А. Чыйбылова,
К. Карасаев атындагы БГУ

КАКЕН АЛМАЗБЕКОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АРМАН ЫРЛАРЫНЫН БЕРИЛИШИ

Кыргыз поэзиясында өзгөчө, өз алдынча бөлүнүп турган акындардын бири Какен Алмазбеков. Анын адабий мурастарынын ичинде эпикалык пландагы чыгармалары басымдуу орунду ээлеп турат. Анын калеминен жаралаган көлөмдүү дастандары, термелери, поэмалары анын атын көпчүлүккө таанытты десек аша чапкандык болбос. К. Алмазбековдун өткөн кылымдын 70–80-жылдары эле чоң резонанс пайда кылган "Баланын каты", "Эненин арманы" ж.б. чыгармалар элдин эң сүйүктүү чыгармалары катары дүңгүрөгөн учурлар көп болгон.

Ар кандай акындын, же жазуучунун өмүр жолу анын чыгармачылыгынан бөлүнүп каралбайт. Ал эми жеке тагдыр менен чыгарамчылык тагдырдын ортосунда да чоң айырмачылык бар. Чыгармачылык тагдыр-бул таланттын бийик деңгээлге көтөрүлүшүнө чейинки баскан жолу, калыптанышы, чеберчилигинин эволюциясы катары каралып жүрөт.

Ал эми Какен Алмазбековдун акындык жана адамдык тагдыры өзүнчө бир таң калыштуу, кызыктуу болгондуктан, ал көптүн бири сыяктуу мезгилдин, замандын эрежесине ылайык Жазуучулар союзуна мүчө болуп өтүүгө аракет кылган эмес экен. Эгер андай болгондо ал арасына фольклор катары тарап кеткен ырлары тирүү кезинде китеп болуп чыкмак, мүмкүн тагдыры да башкача курулмак. Ошондой болсо да, көркөм чыгармачылыкка карата ал адамдын өз түйшүгү, өз позициясы болгон:

Алиги жармач жазма акын
Айлансын төкмө акындан.
Жетелей сүйөп таанышы
Жем жешкен бирге акырдан[1] - деп айтылгандай ал "жармач жазма акынга" караганда төкмөчүлүктү, импровизацияны бийик койгондугу ачык көрүнүп турат. К. Алмазбековдун көзү өткөн соң жарык көргөн "Эненин арманы" деген китебин көңүл коюп бир окуп чыккан кишиге бул ыр жыйнагы профессионал жазма поэзияга тиешелүү чыгарма эмес эле, көбүнчөсү төкмө түрдө пайда болгон поэтикалык көрүнүш экени ачык байкалат. Биз укkан, билген маалыматтарга караганда, Какен Алмазбеков өзүнүн ырларын басымдуу көп учурларда байыркы кельттердин барддарына окшоп эл чогулган жерлерде төкмөчүлүк менен жараткан. Акын өз ырларын оозеки чыгармачылык менен жаратканбы, же адегенде кагазга импровизация түрүндө түшүргөнбү, бул негизги маселе эмес, акындын поэзиясы өзүнүн жаратылыш табияты боюнча оозеки төкмө акындардын чыгармаларына өтө жакын экендиги, мына ушул жагдай башкы, өтө маанилүү маселе. Демек, К. Алмазбековдун поэзиясындагы эң негизги мотив-арман мотиви, өзүнүн жаралышы боюнча түздөн-түз элдик ырлар менен тамырлаш, киндиктеш экендиги талашсыз чындык.

Эмне үчүн Какен Алмазбеков ушундай күчтүү поэтикалык таланты менен Жазуучулар союзуна барып, акындык "карьера" жасоого аракет кылган эмес, эмне үчүн ал өмүрү өткөнчө эл арасында ырын ырдап жана эмнеликтен улам анын поэзиясынын чордонун арман мотиви түзөт деген сыяктуу суроолорго жооп берүү, албетте кыргыз адабият таануу илиминин жана фольклористиканын кезектеги милдеттеринин бири деп ойлойбуз.

Ал эми биз болсо, өзүбүздүн проблемабызга тикеден-тике байланыштуу арман жанрынын К. Алмазбековдун поэзиясындагы жаңыланышын, трансформациясын карап көргөнүбүздө, акындын ыр китеби "Эненин арманы" деп аталаган сыяктуу эле андагы программалык ырлардын бири "Эненин дастаны" деп аталат. Бул ырда Улуу Ата Мекендик согушта алты бирдей уулунан ажыраган эненин тагдыры баяндалат:

Ай-аалам уксун үнүмдү,
Айтайын арман күнүмдү.
Ажыдаар чачкан өрт алып,
Ачылган алты гүлүмдү.
Күн өтпөй жашым төкпөгөн
Күйүткө белим бүгүлдү.
Уйкудан безип, зар какшап,
Узатып далай түнүмд,
Көп болду боздоп келатам
Көтөрүп муңдуу жүгүмдү[1]

Бул арман ыр бекеринен "дастан" деп аталбайт, анткени мындай эненин арманы баштан-аяк дастан түрүндө баяндалат. Омор, Жапар, Кемел, Капар, Сапар, жана Актан–бардыгы алтоо, алтоо тең фронтто каза табат:

Көнүмүш болуп кайгырган,
Көдөнүм күйүт жай кылган.
Так эми жетти дегенде,
Таалайы колдон тайгылган.
Карайлап айла таба албай,
Кан күйгөн күчтүү кайгымдан.
Каруусуз мен бир куштаймын
Канаты кабат кайрылган.
Ааламда мендей бар бекен
Алтоонон бирдей айрылган?..[1]

"Эненин дастаны" баштан-аяк так ушул ыр саптарынын ыргагындай ыргакта жаралган, мында балдарынан ажыраган шордуу эненин муң-зары төкпөй-чачпай толук берилген. Дастанда согуш талаасында каза болгон балдарынын жоокердик милдет өтөөсүн, же болбосо патриоттук духун көрсөткөн жалган пафос менен шөкөтөлгөн бир дагы ыр сабы кездешпейт. Тескерисинче, "бүчүрү калбай кагылган", "ботодой боздогон" бир карап эненин элеси таасын көзгө элестейт. Ушундай тагдырга туш келген эне өзүнүн дастан-арманын мындайча жыйынтыктайт:

Адашып алты уларым,
Армандын жибин чубадым.
Кааларым эми бир өлүм,
Калган жок башка сурарым.
Кантейин, ажал жетпесе,
Канчага билбейм турарым.[2]

Албетте, Улуу Ата Мекендик согуш улуттуу совет элине эсеп жеткис кайгы-зар алып келди, ар бир үй-бөүлөө кимдир бирөөсүн жоготту, ошого карабастан жеңиш эчтекесин аябай, акыр аягына чейин темирдей бекем чыдамкайлыкты көрсөттү. Социалисттик реализм адабияты улуу трагедиянын ушул оптимисттик жагын бөлүп алып, бийик пафос менен чагылтып берди. Ал эми К. Алмазбековдун дастаны арман жанрынын "мыйзамы" негизинде жаралаган себептүү, ал ошол гана жанрдын мүнөздүү касиет-сапаттарына ээ болмок. Балдарынын аман-эсендигинен биротоло түңүлгөндөн соң, эненин бир каалары, бир сурары-бир гана өлүм, ал качан келет, дагы канча турат, билбейт. Улуу Ата Мекендик согуш алып келген кайгылуу трагедияны ушул жагын сүрөттөө–бул дагы чындык, реалдуулук. Ал чындыкты, ал реалдуулукту эл аралап жүргөн азыркы замандын төкмө акыны гана айта алмак.

Ошондой эле акындын калемине таандык дагы бир "Баланын каты" (элге эфир аркылуу "Он үч жашар баланын арманы" деген ат менен белгилүү).– бул чыгарма боюнча акындын айылдашы, жакын замандашы, республиканын эл артисти, белгилүү төкмө акын Орозбек Кутманалиевдин аткаруусунда "Он үч жашар баланын арманы" деген ат менен кеңири белгилүү болуп , өз учурунда өзгөчө хитке айланган чыгармалардын бири. Автор бул чыгармасы аркылуу өткөн гүлдөгөн социализм мезгилиндеги айрым өксүктүү турмуш жагдайларын өзүндөй кылып ачып бергени менен бааланды. Коомдогу эң бир зыяндуу көйгөй –аракечтик, анын кыргыз турмушуна алып келген орду толгус оор трагедиялары эмне менен өлчөнөт?! Бул чыгармада ичкиликтин айынан бузулган үй-бүлө турмуш, балдардын атасыз тирүүлөй жетим калышы кимдин да болсо кабыргасын кайыштырып, каңырыгын түтөтөт. Бул ырда он үч жаштагы бала атасына кат менен кайрылгандыгы баяндалат:

Ата, каныңан бүткөн балаңын,
Кабыл ал айткан саламын.
Көңүлүм канча калса да,
Көзүмдөн учуп карааның.
Көрүнүп жарк дей түшсө деп,
Көп зарлап жолуң карадым.
Деги, көргөн бир күнү курсунчу,
Тирүүлөй жетим баланын.[1]

Өз атасына кат менен кайрылган он үч жаштагы өспөрүм баланын ички абал, турмуш-тагдырга карата сергек мамилеси кимди болсо да кайдыгер калтырбайт, ошол эле учурда терең ойго салат. Өзүнүн шамдай жанаган бактысына, балдарынын эртеңки көрөр күнүнө кабагым-кашым дебестен таштап кете берген ата сөөйгө ичиңен жини келсе, бир туруп ушундай ара жолдо калган үй-бүлөлөрдүн бүгүнкү күндө да саны улам күн сайын артып баратканына зээниң кейийт.

Ата, азыр мен он үч жаштамын,
Акактай тунук жаш чагым.
Бирин да билбес кезимде,
Бир оюндан башканын
Күлкүнү сүйбөй эмитен,
Күйүттүү боло баштадым.
Айбым бар беле болбосо,
Айтчы, эмне, минтип таштадың?[2]-

деп чыгармада адамдарды ушундай күнгө алып келген, советтик үй-бүлөнүн ички ынтымагын ыдыраткан жалгыз эле арактабы күнөө же башка да мунун себеби барбы?-деген суроо туулат. Аталган чыгармадан дайын болгондой автор мында күнөөнү бир эле аракка койбойт. Мында негизи күнөө адамдын өзүндө., б.а. ошол үйдүн тасынын ички адамдык парзында болуп жатат. Автор өзү да буга күнөөлүү биринчи көпкөндүк экенин белгилейт да, ал эми араккечтик ага кошумча, жандооч экенин баса белгилейт.

Түтөгөн жүрөк арманын
Түгөлдөп айта албадым.
Бармагын басып бул катка
Бактысыз сенин балдарың
Атадан тирүү айрылып,
Армандуу күндө калганын
Кат менен кошо жиберет
Кайгысын, муңун, зарларын...[3]

Эл арасында ар түрдүү көз караштарды пайда кылган бул чыгарма жөнүндө адабиятчы, А. Обозканов өзүнүн жазган макаласында: "Анан калса, энелерди азапка салган" "Он үч жашар баланын арманындай" күйүттүү окуялар Какендин туулуп өскөн айылында көп болуптур. Ошентип акындын айтылуу армандары, термелеринин негизин тарыхый баян, турмуштук көйгөйлүү окуялар түзүп турат"[4]-деп жыйынтык чыгарат.

Жыйынтыктап айтканда, акындын поэзиясында арман ырларынын өзүнөн-өзү көкүрөктө «жатталып» калышы акындык жеке чыгармачылык масштабына гана эмес, ошондой эле анын жеке адамдык тагдырына бекем түрдө шартталган.

Адабияттар

1. Алмазбеков К. Эненин арманы. – Б.: Учкун. 1992.

2. Обозканов А. Какен Алмазбеков. (Адабий портрет), // Тил адабият жана искусство маселелери. – Б., 2002. №2 (7) 20-бет.

Б.М.Акматов,
БГУ, доцент

М.АУЭЗОВДУН АЛГАЧКЫ АДАБИЙ-ЭСТЕТИКАЛЫК КӨЗ КАРАШЫ ЖАНА ОРТО АЗИЯ ЧӨЛКӨМҮНДӨГҮ АДАБИЙ ПРОЦЕССТЕГИ КЫРДААЛ

М. О. Ауэзовдун чыгармачылыгы толук изилденип бүткөндөй көрүнөт. Анткени анын өмүрү жана чыгармачылыгына карата кызыкчылык бир гана казак адабият таануу илиминде эле эмес, жалпы Орто Азия, ал тургай бир мезгилдеги СССРдин курамында турган мамлекеттердин баарында, ал тургай азыркы Европа менен АКШда өз ордун тапкандай көрүнөт. Бул боюнча М.Маданова «Бальзактын өлкөсүнө Ауэзовдун жолу» китебинде [1] аттуу эмгегинде бул боюнча жеткиликтүү баяндап кеткендиктен, биз мында аны эскерүү менен гана чектелип, бирок көркөм сөз чеберлеринин арасында М.Ауэзов жөнүндө сөз муну менен бүтпөй тургандыгын айта кетели деп турабыз. Буга себеп - көркөм адабиятка болуп көрбөгөндөй из калтырган анын чыгармачылыгы деги эле кандай жолдор менен жаралып жана ал өз доору менен кантип байланышып тургандыгын аныктоо маселеси алып барып такалгандыгында болуп саналат.

М.Ауэзовдун адабиятка келиши, анын художник катары калыптануусу, көркөм-эстетикалык таанып билүүнүн эволюциялык жолу өз алдынча эч кимге байланышы жок өнүккөндөй көрүнгөнү менен залкар сүрөткер катары басып өткөн жолу XX кылымдын алгачкы он жылдыгында башталып, чыныгы профессионалдык деңгээлге өсүп жеткен майда элдердин адабий баалуулуктары кантип калыптанганын аныктоочу эталон катары көрүнөп турат. Мындай ойдун жаралуусуна себеп болгон жагдай, көптөгөн маселелер менен түшүндүрүлөт. *Биринчиден,* анын басып өткөн чыгармачыл жолу, б. а. жетишкен ийгилиги, кетирген катачылыгы, деги эле адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоосунда калыптанган көз карашы, андагы оош-кыйыштар толугу менен көп улуттуу совет адабиятындагы адабий турмушта кездешкени, ал тургай дал келгендиги менен түшүндүрүлөт. Маселен, анын чыгармачылыгына кайрылып көргөн адабиятчылардын дээрлик бардыгы анын адабий-эстетикалык көз карашы үч баскычтан туруп, алар бир караганда бири-бири менен тыкыс байланышта жашаганын далилдөөгө аракет кылган болсо, адабий-философиялык жактан алганда бул көз караштар бири-бири менен таптакыр карама-каршы келген дүйнө таанымдын алкагында орун алып келгендигин да көрүүгө болот. Эгер ошол көз караштарды жеке М.Ауэзовдун мисалында эмес, жалпы адабий-эстетикалык ойлордун өнүгүүсү катары караганда андай этаптык баскычтарды биз кыргыз адабиятынан да толугу менен кездештире алабыз.

Экинчиден, биз мында жеке чыгармачыл адамдын өз алдынча калыптанган адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоосу катары карап жатканыбыз менен ал дүйнө тааным М.Ауэзовдо кадимки турмуштук көрүнүштөр жана реалдуу кырдаалдар аркылуу калыптанганын эске алсак, ошол мезгилде жашап өткөн бир дагы чыгармачыл адам андан сыртта калбаганын далилдөөсүз эле байкоого болот. Ар бир чыгармачыл адам өз чыгармаларына жеке көз карашы, эч кимге окшошпогон дүйнө кабылдоо менен мамиле кылат дегенибиз менен алардын чыгармачылыгына ошол доордун кандайдыр бир таасири боло тургандыгын жокко чыгара албайбыз. Балким башка дооордо чыгармачыл адамдын жеке дүйнө кабылдоосу биринчи орунда турушу мүмкүн, бирок эч кимге толук чыгармачыл эркиндик бербеген совет доорунда сүрөткердин өз алдынча эркин болуусу мүмкүн болбогондугун эске алсак, анда М.Ауэзовдун адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоосунан өз доорундагы адабий-эстетикалык ойлордун эволюциясын "издөө" мыйзамченемдүү көрүнүш болуп саналат. Мына ушул жерден дагы бир нерсени эске алып коюуга тийишпиз, ал бардык совет адамына мүнөздүү болгон болгон көрүнүш, б. а. кандай адабий-эстетикалык туунду болбосун ал ошол доордун кызыкчылыктарынан чыга албагандыгы, өзгөчө конкреттүү бир мезгил менен тыкыс байланышта туруп жаралгандыгы менен түшүндүрүлөт. Мындай болуп калышына биринчи кезекте ошол мезгилдин жеке чыгармачыл адам менен болгон коомдук-социалдык катыш, ошол мезгилдеги абалга жараша жеке чыгармачыл адамдын ыңгайлашуусу мүнөздүү болгонун айтпай кетүүгө болбойт. Ырас мындай көрүнүш бир гана М.Ауэзовдун чыгармачылыгына же адабий-эстетикалык көз карашына гана таандык болбстон, ошол мезгилдин өзү үчүн да мүнөздүү болгондуктан, биз анын адабий-эстетикалык ойлолрунда болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн эволюциясын табууда жана аныктоодо сөзсүз өзү жашаган ар коомдук-саясий өзгөрүүлөр менен байланыштырууга аргасыз болсок, ошондой эле аны ошол мезгилде калем кармаган акын-жазуучулар чыгармачылыгы, өзгөчө алардын жеке дүйнө кабылдоосунда пайда болгон кырдаалдар менен айкалыштырууга милдеттүү болуп отурабыз.

Үчүнчүдөн, М.Ауэзовдун калеминен жаралган ар бир чыгармасы кокусунан пайда боло калган эмес, анын ар биринде кайсы мезгилде жаралган болсо, ошол учурда болуп жаткан түрдүү коомдук-саясий жана социалдык-нравалык кубулуштардын изи сакталып турат. Мындай көрүнүштү биз ошол мезгилде жашаган ар бир акын-жазуучунун жеке чыгармаларынан гана эмес, жалпы улуттук адабияттан да ачык байкай алабыз. Ошондуктан, ар бир адабий-эстетикалык табылганын жаралуусуна жеке чыгармачыл адамдын дүйнө кабылдоосу кандай маанилүү орунда турса, коомдук-саясий көз карашын, анын таасиринде жашаган социалдык турмуштун да ошончолук орду бар экендигин эсепке алуу милдети ачык байкалат. Ырас, жеке чыгармачыл адамдын таланты, эч кимге окшобогон шыгы ушунда турат, ал өзү жашаган реалдуу турмуштук

көрүнүштөрдөн, коомчулук талап кылган идеялык мазмундан эч ким таба албаган кырдаалды таап, аны өзүнүн дүйнө кабылдоосу аркылуу иштеп чыгып, көркөмдөп, ага өзүнүн идеялык жана эстетикалык табылгаларын сиңирип, көркөм-эстетикалык дөөлөт алгандыгы менен айырмаланат. Бул жагынан алып караганда таланттын ролу зор экендиги талашсыз, бирок ар бир жаратылган адабий эмгектин баалуулугу алган темасын, алдына койгон философиясын канчалык деңгээлде чагылдыра алгандыгы менен түшүндүрүлөт. Мындай шартта чыгарма жаралган мезгилдин изи чыгарма чагылбай кала берет деп жазуучунун талант-шыгын башкы орунга чыгаруу да туура болбойт, анткени адабият таануу илими эбактан бери аныктагандай, ар бир чыгарманын жаралуусу менен анын адабий процессте өзүнүн туруктуу ордун таап калуусу үчүн коомдук да, социалдык да аң сезимдин ролу да жогору турат. Демек, М.Ауэзовдун адабий-эстетикалык көз карашы калыптанып, анын көркөм чыгармаларында тараптуу чагылдырылышы жана ар кыл мазмунда орун алышы үчүн өзү жашаган мезгилдеги коомдук-социалдык аң-сезим кандай таасирин тийгизген болсо, анын калеминен жаралган чыгармаларда, ар түрдүү учурда жазылган мезгилдүү басма сөз беттеринде жарыяланган пикирлериндеги ойлор адабий коомчулук үчүн ошондой таасирин тийгизгенин жокко чыгара албайбыз. Ошондуктан буларды өз ара диалектикалык байланышта кароо зарылдыгы турат. М.Ауэзовдун чыгармачылыгына, өзгөчө адабий-эстетикалык көз карашынын калыптануусундагы эволюциялык өсүшкө мына ушундай мамиле этүү бир гана казак адабияты эле эмес, аны менен дайыма чыгармачылык байланышта болгон жана андан таасир алган кыргыз адабияты үчүн да маанилүү орунда турат.

Тагыраак айтканда, М.Ауэзовдун адабий-эстетикалык ой жоруму бир күндө калыптанып калбагандай эле жаш кезинен башталган көз караштын белгилүү бир калыптануусунда эске ала турган нерсе анын эволюциялык өсүшү болсо, анын кыргыз адабияты менен өтмө катар байланышы өзүнчө сөзгө алуу зарылдыгы турат. Бирок бул жерде бир гана жазуучунун жеке көз карашынын алкагында кароо кепке алына турган маселеге бир жактуу мамиле кылгандык болуп калуусу мүмкүн, ошондуктан биз анын чыгармачылыгын, адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоосун изилдеген буга чейинки пикирлерге токтолуу жана аны өзү жашаган доор, анда жеке чыгармачылык менен шугулданган замандаштары, андан соң ошол мезгилдеги коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык кырдаалдар менен байланыштыруу аракети да тургандыгын мында айтпай коюуга болбойт. Эгер бул мезгилге чейин анын чыгармачылыгына кайрылган казак окумуштуулары анын адабий-эстетикалык көз карашын, үч этапка бөлүп карап келе жатышкан болсо, биз да мына ошол пикирди ошол турушунда кабыл алуу менен мамиле кылууну туура көрүп отурабыз. Анын башкы себеби, мурда изилдеген окумуштуулардын ушундай көз карашка келишине байланыштуу болбостон, андай жолду Орто Азия жана Казакстандагы адабий процесс толугу менен басып өткөндүгүндө жана ал бир гана М.Ауэзовдун чыгармачылыгына мүнөздүү болбостон, ошол мезгилде колуна калем кармаган бардык интеллегенцияга таандык болгондугу менен түшүндүрүлөт. Мындан тышкары ал этаптар элдин ошол мезгилде басып өткөн социалдык турмушу менен түздөн-түз байланыштуу болуп, андан тышкары ошол социалдык турмуш аркылуу калыптанган коомдук аң-сезимге тиешелүү көптөгөн түшүнүктөрдү ичине алганы менен да айырмаланып турат. Ошондой эле бул этаптар бир гана М.Ауэзовдун чыгармачылыгында калыптанбастан, ошол мезгилде адабий чыгармачылык менен алектенген бардык акын-жазуучуларга мүнөздүү болгону талашсыз чындык катары кабылдаганыбыз менен алар бир гана М.Ауэзовдун баскан өмүр жолунда, ал жазган чыгармалар аркылуу толук системага салынган үчүн биз Орто Азия жана Казакстан адабий коомчулугу жашап өткөн адабий процесстин эволюциясын, анда жаралган көркөм-эстетикалык туундулардын нарк-насилин ага байланыштырууга, өз ара катышта карооого аргасыз болуп отурабыз.

М.Ауэзовдун адабий-эстетикалык көз карашынын калыптануусу, анын адабий чыгармачылы боюнча түшүнүк алуусу өз дооруна, замандаштарына салыштырганда эрте эле башталганын байкоого болот. Ошондуктан анын чыгармаларын изилдеген окумуштуулардын көпчүлүгү анын адабий-эстетикалык көз карашына мүнөздүү биринчи этапты 1915 – 1922-жылдарга ыйгарып жүрүшөт. Аны казак окумуштуулары казак элинин атактуу агартуучусу Абай Кунанбай уулунун чыгармачылыгы менен байланыштырып келишип, М.Ауэзов бала кезинде мына ошол көз караштын таасиринде, Абайдын чыгармаларын өз оозунан угуп тарбияланганы тууралуу айтып келишет [2]. Ырас, тар маанисинде жана мурдатан калыптанып калган илимий-теориялык түшүнүктөрдүн алкагынан алып караганда мындай пикир талаш-тартышты деле туудурбайт. Анткени, биз советтик адабият таануу илиминен бери карай ким чыгарма жазса сөзсүз түрдү конкреттүү бир кишиден таасир алуусу мүмкүн деген мыйзамченемдүү түшүнүктөр менен жашап калганбыз. Бирок биз кандай да болбосун жеке адамдын аракети белгилүү бир коомдук талаптардан, аны коомчулук кабыл алууга зарыл болгон кызыкчылыктардан, эң негизгиси аны социалдык чөйрө кабылдоого муктаж болгон керектөөлөрдөн жаралганын, б. а. кандай кубулуш болбосун сөзсүз белгилүү бир зарылдыктар тургандыгын дайыма эске албай келгендигибизди бул жерде айтпай кетүүгө болбойт. Кайрадан артка кетип бул маселе кең мааниде токтолууга аргасыз болуп жаткан жагдай ошол мезгилдеги оруста шуу саясатына баш ийүү, андагы болуп жаткан түрдүү кубулуштарды чындык катары кабылдоо, ал кубулуштардын мазмуну менен келишүү жана келишпөө сыяктуу коомдук-социалдык маселелер бир гана Абайдын чыгармаларын гана жаратпагандыгын эске алсак, анда дал ошол жылдарда пайда болгон кыргыз элиндеги Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Тоголок Молдо жана башка ушул сыяктуу инсандардын чыгармалары актай жерден жаралбаганы көрүүгө болот. Экинчиден, Орто Азия жана Казакстанда өз чыгармаларын кагаз бетине түшүрүп, кол жазма түрүндө элге тараткан ошол муундан таалим-тарбия алган, эл турмушуна сергек кароо менен анда болуп жаткан социалдык жашоого баа берүү менен өз алдынча ой жүгүртө алган жаңы муун да М.Ауэзов менен катарлаш келгенин эске алсак, анда ушул тапта аталган чөлкөмдө өзүнүн адабий-көркөм чыгармалары, адабий-эстетикалык, философиялык, ал тургай гуманитардык жана табигый илимий таанууда жана

илимий-техникалык жаңылыктарды өз элине алып келген чөйрөдө өз изин калтырган Ишеналы Арабаев, Ахмет Байтурсынов, Белек Солтоноев, Алихан Букейханов, Осмоналы Сыдыков, Базаркул Данияров, Миржакип Дулатов, Мухамеджан Тынышпаев, Халел Досмухамедов, Турар Рыскулов, Санжар Асфендияров, ж. б. чыгармачыл ишмердүүлүгүнүн калыптануусуна да жеке адамдын чыгармачылыг эмес, биринчи кезекте ошол мезгилдеги коомдук-социалдык абал зор таасирин тийгизгенин эске алууга тийишпиз. Үчүнчүдөн, бир тарабын араб диний медресселеринен билим алса, экинчилери ошол мезгилде жаңыдан социалдык турмушка аралаша баштаган орус-түзем мектептеринен билим алышканы менен ошол мезгилде адабий коомчулукту толугу менен кучагына алып гурган улуттун өзүн-өзү таануу, өзүнүн улуттук эркиндигин эңсөө аракеттери башталганын да бул жерде айтпай коюуга болбойт. Ырас, биз мында зарылдыгына жараша айрымдарын гана санап өткөнүбүз менен анын мазмунун түзүп жана аныктап гурган мындан да башка көптөгөн факторлор болгондугун да белгилебей коюуга болбойт.

М.Ауэзовдун адабий-эстетикалык көз карашында өзүнүн толук изин калтырган ошол мезгилдеги коомдук-адабий турмуштун өзү сыдыргыга салгандай бир тараптуу өнүкпөгөндүгүн, алар дайыма ички карама-каршылыкта бирин-бири тануу, жокко чыгаруу, ошол эле мезгилде карама-каршылыктын ички биримдигинде өнүгүп келгендигин да айта кетели. Сыртынан эле даана көрүнүп тургандай, мындай келишпестик Орто Азия жана Казакстан чөлкөмүндө ошол жылдарда орун алган эски менен жаңынын ортосунда болгондугун, б. а. бир нече кылымдан бери калыптанып, аталган чөлкөмдө туруктуу ордун таап калган ислам философиясына сугарылган улуттук маданият менен өзүнүн коомдогу артыкчылыгы аркылуу акырындап үстөмдүк кыла баштаган орус маданиятынын таасиринде түптөлө баштаган жаңы башталмалардын ортосунда жүргөндүгүн дагы бир жолу белгилесек, ал анын "кичи көчүрмөсү" катары М.Ауэзовдун алгачкы өмүр жолунан жана чыгармаларында орун алып келет. Анын башкы мисалы катары Мухтар Ауэзовдун Семипалатинский уездине каралтуу Чыңгыс болушунда көчмөндөрдүн үй-бүлөсүндө төрөлүшүн, 12 жашында атасынан, 15 жашында энесинен ажырашын, чоң атасы Ауэздин колунда тарбияланышын, 6 жашынан тартып молдо Мурсеиттен кат-сабатын жоюшун алсак болот, анткени мына бул фактылар анын өмүр жолу өзүнүн замандаштарынын эч кимисинен айырмаланбай тургандыгын ачык көрсөтүп турат [3]. Эне сүтү ооузунан келе элек мезгилде чоң атасынын аны Абайдын кол жазма түрүндө тараган ырлары менен тааныштыруусу, жаңыдан калыптанып келе жаткан балалык дүйнө таанымга өз изин калтырбай койбостугун эч ким тана албайт. Бул тагдыр жеке М.Ауэзовдун өзүнө гана таандык болуп көрүнгөнү менен ал ошол доордо жашаган көптөгөн чыгармачыл адамдарга мүнөздүү экендигин алардын өмүр таржымалын өз ара салыштырып көргөндө ачыкка чыгат. Ырас, айрым бир өзгөчөлүктөр болгону менен дал ушундай билим алуу, диний молдодон, андан соң эл ичине кеңири тараган көркөм чыгармалардан адабий-эстетикалык дүйнө таанымын калыптандыруу XIX кылым менен XX кылымдын тогошкон жеринде өмүр кечирип, билим алган кыргыз "молдолорунун" баарына мүнөздүү экендиги анык.

Кыргыз жана башка Орто Азия адабиятында XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башында чыгармачылыгын баштаган акын-жазуучулардын адабий-эстетикалык дүйнө таанымы өзүнчө бир этап, ал эми ошол мезгилдерде жаралган чыгармалар өзүнчө бир көркөм-эстетикалык туунду катары көрүнгөн болсо, аларга мүнөздүү көркөм-эстетикалык дүйнө кабылдоо М.Ауэзовдун алгачкы чыгармаларында идеялык-эстетикалык мазмун толук сакталгандыгын көрүүгө болот. Советтик адабият таануу илими М.Ауэзовдун дал ушул мезгил менен байланышкан чыгармаларын идеялык жаңылыштык катары түшүндүрүүгө аракет кылганы менен анын баалуулугу ушунда турат, өзүнө чейин адабий коомчулукта калыптанган бардык эстетикалык дөөлөттөрдү боюна сиңирип, ошол доордун ири жетишкендигин, адабий процесс эмнени жана кантип ойлонгондугун, көркөм ойду берүү ыкмаларын, чыгарма жаратуу чеберчилигин, ошол жылдарда акын-жазуучулар кандай темаларды жазууга аракет кылганын жана аны кандай жолдор менен окурманга жеткире алгандыгын өз чыгармалары аркылуу туюндура алгандыгы болуп саналат. Анын Октябрь революциясына чейин жаралган «Енлик-Кебек» пьесасы, «Коргоосуздун күнү», «Ким күнөөлүү», «Жетим», «Сыбондун мүрзөсүндө», «Өткөндүн көлөкөсүндө», «Барымта», «Кайгыдагы сулуу» сыяктуу аңгеме, повесттери бул ойго толук мисал болуп бере алат.

Ырас, анын калеминен ушул жылдарда жарык көргөн чыгармалардын бардыгы тең классикалык эмес экендиги белгилүү болсо да, Орто Азия чөлкөмүндө акын-жазуучулар, деле чыгармачыл адамдар эмне себептен мына ушул сыяктуу темаларга кайрылганын ачып түшүнүүгө, алардын актуалдуу кандай шарттар менен байланыштуу жаралып, кантип адабий коомчулук мына ошол тематикаларга артыкчылык бергенин билүүгө болот. Тагыраак айтканда, ошол мезгилде жашаган чыгармачыл адамдардын социалдык коомчулук менен болгон байланышы түздөн-түз эл арасында болуп жаткан түрдүү проблемаларга жооп берүү, аларды жоюу аракетин карата ойлорун ортого салуу менен коштолсо да, негизинен А.Байтурсынов белгилегендей, аны ишке ашырууда башкы артыкчылык адабиятка, адабий ой жүгүртүү аркылуу элге түшүндүрүү иштерин жүргүзүү аракетине бурулуп, ар бир патриот өзүнүн коомчулукка тиешелүү көз карашын дал ушул багытта берүүгө умтулганы менен туюндурулат. Ал эми М.Ауэзовдун алгачкы чыгармалары анын бирден-бир үлгүсү болуп кала бермекчи.

Адабияттар

1. Маданова М. Путь Ауэзова в страну Бальзака. – Алматы, Ника, 1997. – 160 с.

2. Анастасьев Н. Мухтар Ауэзов: ностальгия обелисков // Простор. - 2005. - № 7. - С. 135-157.

3. Ауэзов М. в Семипалатинске: (Документы рассказывают). - Семипалатинск, 1997. - 37 с.

К. Ибраимов,
БГУ

"МАНАС" ЭПОСУНУН ИЗИЛДЕНИШИ

(жалпы мүнөздөмө)

"Манас"таануу илими салыштырмалуу алганда өзүнчө илим тармагы катары кийинчерээк пайда болгону менен ал жөнүндө маалымат алда канча эрте бергилүү болгон. Ошондон улам "Манасты" изилдөө тарыхын шарттуу түрдө эки мезгилге бөлсө болот: биринчиси - совет мезгилине чейин, экинчиси – совет мезгилинен азыркы учурга чейин. Биринчи мезгилди орто кылымдан баштаса болчудай. Анткени, 12-кылымдын башында жазылган араб тилиндеги эмгектердин биринде кыргыз башчыларында көңүл көтөрүү үчүн ыр ырдап, дастан айткан ырчылары, айтуучулары болорун маалымдаган. "Манас" эпосу байыртан оозеки айтылып келатканын эске алсак, балким алар "Манас" жомогун деле айтышса керек деп болжоого болот. Ал эми 16-кылымдын жазуу эстелиги катары бизге жеткен "Тарыхтар жыйнагынын" ("Маджму ат-таварих") "Манас" эпосуна түздөн-түз тиешеси бар. Анткени Манас баатыр жөнүндө биринчи жолу баяндалып, Манаска байланыштуу берилген сюжеттик окуялар, каармандар менен жер-суу аттары эпостун азыр айтылып жүргөн варианттарына окшошуп кетет. Албетте бул маалыматтардын эпосту изилдөөгө тикелей тиешеси болбогону менен "Манасты" үйрөнүп-билүүнүн, маалымат алуунун алгачкы башаты катары тааныса болот.

"Манас" эпосу кыргыз элинде айтылып келаткан улуу чыгарма экендигин баамдап, аны дүйнө калкына, илим чөйрөсүнө тааныштыруу аракети 19-кылымдын экинчи жарымына туура келет. Бул ишке адеп чыйыр салып, жол баштаган казак элинин көрүнүктүү уулу Ч.Валиханов менен дүйнөлүк атагы бар түрколог, академик В.В.Радлов болгон. Чокан Валиханов (1835-1865) 1856-жылы орустардын аскер-илимий экспедициясы менен биринчи жолу Ысык-Көл өрөөнүнө келип, эки ай чамасы эл арасында болот. Ушул келишинде "Манас" эпосунун кеңири тараган окуяларынын бири "Көкөтөйдүн ашын" ("Көкетай ханның ертегиси") жазып алган. Бул улуу эпостун кагаз бетине түшүрүлгөн биринчи үлгүсү, жазма түрүндөгү өмүрүнүн башталышы болчу. Муну Ч.Валиханов өзү орусчага которгон. Бул котормо менен 1902-жылы 21-мартта атактуу чыгыш таануучу Н.И.Веселовский тааныштырган. Ал эми тексттин кыргызча түп нускасы узак убакыттар бою илимде белгисиз болуп жүрүп, дээрлик бир кылым өткөндөн кийин, 1965-жылы академик А.Х.Маргулан тарабынан табылды жана факсимилеси менен "Чокан жане "Манас" аттуу эмгеги (1971) жарык көрдү. А.Маргуландын божомолуна караганда Ч.Валиханов кыргыз жерине келгенге чейин эле "Манас" эпосу жөнүндө көп угуп, кулагы каныгып калган. (3.10.). Эми кыргыздардын арасына келип, улуу эпосту өз кулагы менен угуп, жазып алып жана эпосту эл канчалык даражада кастарлап сүйө тургандыгын өз көзү менен көргөн соң: "Манас" бир мезгилге келтирилген жана бир кишинин – Манас баатырдын тегерегине топтолгон бардык кыргыз мифтеринин, жомокторунун, санжыраларынын энциклопедиялык жыйнагы. Бул кандайдыр бир талаа "Илиадасы". Кыргыздардын жашоо шарты, үрп-адаты, кулкмүнөзү, географиялык, диний, медициналык түшүнүктөрү, алардын эл аралык байланышы бул өтө зор эпопеяда орун алган... "Манас" бирдиктүү мүнөздө болгондой көрүнгөн айрым көп окуялардан турат. Экинчи эпос "Семетей" "Манастын" уландысы болуп саналат, бул буруттардын "Одиссеясы" – деп эпоско өтө жогору баа берген. (2.30.). Бул "Манас" эпосу жөнүндө айтылган өтө терең, олуттуу ойлордун катарында турат, окумуштуу С.Мусаевдин сөзү менен айтканда "Манас" эпосуна берилген мүнөздөмөлөрдүн классикалык үлгүлөрүнүн бири. (1.504.). Чокан Валихановго чейин майор Г.Франел (1849) "Манас" эпосу болбосо да, Манас менен анын уулу Семетей жөнүндө эл оозунда айтылган маалыматтарды жазып калтырганын эскерте кеткен оң.

Ч.Валихановдон кийин эле, беш-алты жыл өткөн соң, "Манас" эпосуна кайрылган, ага карата илимий пикир айткан академик Василий Васильевич Радлов (1837–1918) болгон. Ал "Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү" деген көп томдуу эмгегинин бешинчи томуна жазган баш сөзүндө кыргыз элинин сөз өнөрүнө, ырга, куюлушкан чечен сөзгө өтө шыктуу экендигин, бул элде айрыкча баатырдык эпос мыкты өнүккөндүгүн, "чыныгы эпикалык доор" деп атаса боло тургандыгын баса белгилеген. В.В.Радлов "Манас" эпосунун сюжеттик мазмуну, көркөмдүк касиеттери, манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, угуучу чөйрөнүн таасири өңдүү бир катар маселелерди козгоп, адилеттүү ой-пикирлерди айткан, "Манасты" эпикалык поэзиянын классикалык үлгүсү катары жогору баалаган. Ал "Манас" айткан жомокчуларды байыркы гректердин аэддерине, ал эми өзүлөрү чыгарбай башкалардан үйрөнгөн ырчыларды рапсоддорго теңештирет. Алардын бири В.Радловго: "Мен кайсы гана ыр болбосун ырдай алам, анткени, кудайым мага ырдаганга шык берген, айтайын дегенимди оозума сала берет, мен аны издеп отурбаймын. Мен бир дагы ырды жаттап алган эмесмин, анын баары менден агылып чыгат" деген экен. (4.17). В.Радлов "Манастын каармандары фантастикалуу жомокко караганда, реалдуу турмушка жакын экендигин, жомокчулар эпосту угуучулардын талаамына жараша аткарарын, өзгөртүп турарын баамдаган. Ошондой эле эпосту кыргыз элинин тарыхый жашоо турмушу менен тыгыз байланышта карап, тарыхый себептерден улам "... кара кыргыздар ушул убакка чейин аларга таандык болгон эр жүрөктүүлүк духун сактаган" (4.6.), "аларда элдик аң-сезим башка түрк урууларына караганда өтө өскөн. Өткөн кылымдарга узакка созулган согуштар, саясы жагынан бирдиктүү болбосо дагы (бир көчмөн калкта болушу да мүмкүн эмес), эң болбогондо алардын жалпы умтулушу жана идеалы жагынан аларды бекем бир бирдиктүүлүккө бириктирген" (4.6.) – дейт В.В.Радлов. Албетте, академик В.В.Радловдун: "Казак-кыргыздар-

да негизинен лирикалык поэзия өнүксө..., кара-кыргыздарда тескерисинче эпикалык поэзия гүлдөп өнүгүп, элдик чыгармалардын башка түрлөрүн дээрлик басып, лирикалык чыгармаларды эле жок кылбастан, кара сөз түрүндөгү бардык уламаларды, жөө жомоктор менен аңгемелерди бүтүндөй өзүнө сиңирип кеткен" (4.5.) – деген пикири реалдуулуктан алыс экендигин кийинки изилдөөчүлөр бир ооздон ырастап келет. В.В.Радлов өзүнүн масштабдуу, терең мазмундуу ой жүгүртүүлөрү менен "Манас" таануу илимининтүптөлүшүнө зор салым кошкон.

Совет мезгилине чейин «Манас» эпосу жөнүндө илимий пикир айткан окумуштуулардын дагы бири – Георг фон Алмаши (1867-1933). Венгр окумуштуусу Г. Алмаши Нарынкөл тарабында жашаган бугу элинен "Манастын" чакан үзүндүсүн (72 сап) жазып алып, аны "Манастын уулу Семетей менен коштошкону" деген ат менен 1911-жылы Будапеште бастырып чыгарган эле. Бир эле учурда немецче котормосу да берилген. Текстке түшүндүрмөлөр да бар. Ушул үзүндүгө карата жазган баш сөзүнө караганда Г.Алмаши "Манас" эпосу менен жакшы тааныш болгон. Анын болжолу боюнча "Манас" 20 миң, уландысы "Семетей" менен "Сейтек" ар бири 30 миң сап ырдан турат. Кайталоолор арбын. Окумуштуунун пикири боюнча "Манас" узак убакыттардан бери оозеки айтылып келаткан чыныгы баатырдык эпос, бирок исламдын таасири күчтүү, анахронизм, модернизм сыяктуу нерселер жыш, байыртан келаткан текстке 20-кылымга тиешелүү жаңы түшүнүктөр да аралашып кеткен. Бул эң сонун эпостун тарыхый маңызын түшүрүүдөн башка, эч бир көрк бербейт деп түшүнөт.

Ошентип, шарттуу алынган биринчи мезгилде "Манас" жомогу коомчулукка белгилүү болду, илим алкагына кирди. Аталган окумуштуулар "Манас" эпосун изилдөөнү атайылап максат кылбаганы менен ал ишти баштап койду жана мындай илимдин пайда болуп, андан ары өнүгүп кетишине жол ачты.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарынан тартып эле көркөм маданий мураска карата мамиле түп тамырынан өзгөрдү, "Манас" эпосун изилдөөнүн жаңы доору башталды. Бул тарыхый чындык. Жыйырманчы жылдардын башынан тартып (1922) кыргыз фольклорун, ири алдыда «Манас» эпосун жазып алуу колго алынган эле. Бул коомдук, мамлекеттик мааниси бар маселеге айлангандыгын танууга болбойт. Совет мезгилинен берки «Манас» таануу илими үч этапты басып өттү: биринчи этап жыйырманчы жылдардын башынан тартып, элүүнчү жылдардын башына чейинки учурду камтыса. Экинчи этап элүүнчү жылдардын ортосунан баштап өлкө эгемендүүлүктү алганга чейинки аралыкты кучагына алат, андан берки эгемендүүлүк жылдары үчүнчү этапка таандык. «Манас» жөнүндөгү илимдин тарыхый өнүгүү жолун ушундайча мүнөздөсө болот.

Кыргыз окумуштууларынын алгачкыларынын бири тарыхчы-этнограф, адабиятчы жана акын Белек Солтоноевдин (1878-1938) узак жылдар бою (1895-1934) жазган «Кызыл кыргыз тарыхы» аттуу эмгегинде «Манас» эпосу жөнүндө чакан иликтөө бар. Бул кыргыз элинде, кыргыз тилинде жазылган биринчи эмгек десе болот. Автор жазма булактарга, көргөнүккан маалыматтарына таянып, «Манас» эпосунун ар кыл маселелери («Манастын» илгертеден бери унутулбай оозеки айтылып келаткандыгы, көрүнүктүү манасчылар, Манастын ата-бабалары, ошол замандагы элдер, жер-суу аттары, «Манас» термини, Манастан калган белгилер, «Манастын» тарых менен байланышы, Манастын эли-жери, кыргызга тиешелүү экендиги, эпостогу негизги сюжеттик окуялар) тууралуу сөз козгоп, өзүнүн билим деңгээлине, мүмкүнчүлүгүнө жараша ой-пикирин ортого салат. Манас изилдөөчүлөр үчүн бул материялдын мааниси өтө зор.

Совет мезгилинде кыргыз фольклорун изилдөө иши «Манас» эпосунан башталды. 1922-жылы Ташкенттеги Күн чыгыш университетинин профессору П.А. Фалевдин «Кара кыргыз эпосу кандайча курулат» деген эмгеги «Илим жана агартуу» журналынын биринчи санына басылып чыгат. Бул Советтик түзүлүштүн учурунда эпосту атайын илимий-изилдөө ишинин башталышы болчу. Автор эпостун ыр түзүлүшүн талдоого алып, аны түрк элдеринин байыркы жазуу эстеликтерине салыштырып, мазмун жана форма жактан окшоштуктарды табууга аракеттенген. 1928-жылы казак элинин белгилүү жазуучусу, көрүнүктүү илимпоз, академик Мухтар Ауэзов «Манас» эпосунун Сагымбай Орозбаковдон жазылып алынган варианты менен тааныштып чыгып, Саякбай, Молдобасан өндүү айрым манасчыларды өзү айттырып уккандан кийин, бул эпосту изилдөөгө белсене киришет жана өмүрүнүн акырына чейин «Манас» эпосунан кол үзгөн эмес. 1952-жылы өткөрүлгөн бүткүл Союздук илимий конференцияда (6-10-июнь) кыргыздын улуу мурасы «Манастыи» элдик эпос катары далилдеп, «Манастыи» сактап калууда М. Ауэзовдун салымы эбегейсиз зор. М. Ауэзовдун «Манас» эпосу жөнүндөгү алгачкы илимий макалалары 1935-жылдан жарыялана баштайт да, бул багыттагы көп жылдык изилдөө иштеринин натыйжасында «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» аттуу фундаменталдуу эмгек жаралып, автордун «Ар жылдар ойлору» (1959) деп аталган макалалар жыйнагында толук басылып чыккан. Анын изилдөөлөрүндө манасчылардын чыгармачылыгы, эпостун мазмуну менен формасы, негизги темалары менен сюжеттик окуялары, эпостун жаралуу мезгили, каармандардын образы, эпостогу поэтикалык ыкмалар, элдик вариантын жаратуу өндүү «Манас» эпосуна тиешелүү олуттуу, негизги маселелер каралган. 1930-жылдардын орто ченинен тартып В. Винников, Ө. Жакишев, М. Кырбашев, Е. Мозольков, Ф. Ощакевичтин макалалары жарык көрүп, «Манас» эпосун ар тараптуу изилдеген илимий макалалардын саны жыл санап арбый берген.

Ал эми согуш жылдарында жана андан кийин. В. М. Жирмунский, А.Н. Бернштам, С.М.Абрамзон П.Н.Берков, К. Рахматуллин сыяктуу белгилүү окумуштуулар «Манас» изилдөөгө аралашып, изилдөө чөйрөсү кыйла кеңейген. Алар эпоско жалпы мүнөздөмө беришкен, эпостун жаралуу доору,-тарых менен байланышы, башка түрк элдеринин баатырдык эпостору менен болгон карым-катышы, этногрэфиялык жагы каралган, манасчылардын өмүр баяны жана чыгармачылык өзгөчөлүгү изилденген, Сагымбай, Саякбайдын варианттарындагы бөтөнчөлүктөр аныкталган. «Улуу патриот окумуштуу «Манас» (К. Рахматуллин, 1943), «Манасты изилдөөгө киришүү» (В. М. Жирмунский, 1948) деген илимий эмгектер жарык көргөн. «Манас» эпосун изилдөөдө В. М. Жирмунскийдин эмгеги өзгөчө орунда турат. Ал аталган эмгегинде эпостун көптөгөн проблемаларына кайрылып, аны терең изилдеген, дүйнө элдеринин эпосторуна салыштыра келип, ага жогору баа берген жана эпостун мазмунунан үч тарыхый катмарды баамдап, жаралуу доору боюнча да баалуу пикирин айткан.

Ошентип «Манас» эпосун изилдөөнүн биринчи этабында, тагыраак айтканда 50- жылдардын башына чейин «Манас» таануу өзүнчө илим катары калыптанып, кыска аралыктын ичинде эле «Манас» изилдөөчүлөрдүн бүтүндөй бир тобу өсүп чыккан жана бул багытта келечектүү, зор ийгиликтер жарала баштаган. 1952- жылы өткөрүлгөн илимий конференцияга байланыштуу макалалар басма сөздө кеңири орун алды. Манас эпосунун элдүүлүгү жөнүндөгү маселеге көрүнүктүү окумуштуулар, айрыкча кыргыз интеллигенциясы активдүү катышты. Конференция «Манас » эпосун элдик эпос деп тапкандан кийин, аны ар тараптуу изилдөөгө кеңири жол ачылды. Мына ушундан тарта эпосту изилдөөнүн экинчи, маанилүү этабы башталды. 1957-жылы Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда «Манас» сектору уюшулуп, эпосту кеңири иликтөөгө ыңгайлуу шарттар түзүлдү. «Манас» эпосун изилдөөдө, бастырып чыгарууда академик Б. М. Юнусалиевдин эмгеги эбегейсиз зор.

60-жылдардын ичинде «Манас» эпосун илимий изилдөө проблемалары (С. Мусаев), жарыялоо маселелери (А. Петросян), эпостогу традициялуулук жана индивидуалдуулук (А.З. Кыдырбаева), идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү (М. Мамыров), эпосту жазып алуу изилдөө тарыхы (З. Мамытбеков), поэтикасы (С.Бегалиев) өндүү бир катар проблемалар каралды. «Манас» эпосун изилдөө боюнча орчундуу эмгектерди топтогон эки жыйнак басылып чыкты: 1961-жылы М. Ауэзов, В. М. Жирмунский, Б. М. Юнусалиев, М. И. Багданова, П.Н. Берков, А.Токомбаев, Т. Сыдыкбековдун илимий материалдарынан турган биринчи жыйнак «Кыргыздардын баатырдык эпосу - «Манас» деген ат менен, ал эми 1968-жылы В.В. Радлов, Ч. Валиханов, Г. Алмаши, П. Фалев, Е. Поливанов, К. Рахматуллин, А. Бернштам, П. Берков, С. Абрамзон, Б. Юнусалиевдин макалаларынан куралган экинчи жыйнак «Манас» - кыргыз элинин баатырдык эпосу» деген наамда басылып чыккан. Биринчи жыйнакта «Манаска» байланыштуу буга чейин жарык көргөн адабияттардын библиографиялык көрсөткүчү да берилген. Бул жыйнактар учурунда «Манас» таануу илиминдеги чоң саамалык болгон.

Кийинки учурларда (1970-1980-жылдары) окумуштуулар жалпы мүнөздөгү маселелерден эпостун олуттуу проблемаларын чече турган конкреттүү проблемаларга өтө баштаган. Бул багытта Б.М.Юнусалиев, Р.З. Кыдырбаева, С. Мусаев, Э. Абдылдаев, К. Кырбашев, М. Мамыров, Р. Сарыпбеков, А. Жайнакова, С. Бегалиев, О. Сооронов, А. Сыдыков өндүү окумуштуулардын кошкон салымы зор. Алсак, эпостун келип чыгышы жана тарыхый өнүгүшү (Р.З. Кыдырбаева, Э. Абдылдаев), манасчылардын айтуу чеберчилиги (Р.З. Кыдырбаева), эпикалык окуялардын сүрөттөлүшү (О.Сооронов), баатырдык мотивдер (А. Сыдыков), эпостун стили (К. Кырбашев), образ системасы (Р. Сарыпбеков), эпостун вариантгары (Р.З. Кыдырбаева, К. Кырбашев, А. Жайнакова), «Семетей» жана «Сейтек» эпостору атайын изилдөөнүн объектисине айланды. «Манас» эпосун дүйнө элдерине кеңири тааныштыруу максатында С. Мусаевдин «Манас» эпосу аттуу илимий-популярдуу эмгеги бир нече тилде басылып чыкты. Бир катар монографиялык эмгектерде (Е.И. Мелетинский, С. М. Абрамзон ж.б) «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очеркинде» «Манас» эпосуна арналган атайын бөлүмдөр бар.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан тартып эле «Манас» эпосун изилдөөнүн жаңы этабы башталды десе болот. Анткени, эпосту эч тартынбай, тайсалдабай изилдөө үчүн мурда болуп көрбөгөндөй шарттар түзүлгөн эле. Ал гана эмес БУУнун генералдык Ассамблеясы 1995-жылды «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын өткөрүүнүн жылы деп чечим кабыл алып,ушул мааракеге байланышкан иш-чаралардын алкагында «Манас» таануу илими жаңы баскычка көтөрүлдү. Башкасын айтпаганда да, эпостун академиялык басылмалары менен бир нече варианттары, монографиялык эмгектер, илимий жыйнактар, жүздөгөн илимий макалалар жарык көрүп, эл аралык илимий конференциялар өткөрүлдү. «Манас» эпосунун кыргыз элинин өткөн тарыхы, үрп-адат, каада-салты менен болгон байланышын А. Н. Бернштам, С. М. Абрамзон өндүү белгилүү окумуштуулар изилдеп келген эле. Кийинчерээк бул маселеге кыргыз тарыхчылары Ө. Караев менен И. Молдобаев да аралашып, мыкты эмгектерди жаратты.

Манасты башка тилдерге которуу ишин алгачкы ирет Е.Д. Поливанов баштап, бул иш андан ары С. Кылычков, Ф. Ощакевич, Э. Беккер, М. Тарловский,С. Липкин, Л. Пенковский тарабынан улантылган, көптөгөн үзүндүлөрү жарык көргөн. Ал эми 1946-жылы «Манас» киргизский эпос» («Великий поход») деген китептин орус тилинде жарыкка чыгышы кыргыз элинин маданий турмушунда чоң окуя болгон. Кийинчэрээк, 1960-жылдардан тарта «Манас» эпосу казак, өзбек, тажик, орус тилдеринде жарык көрдү. 1970-жылдардын аяк ченинен тарта англис (А.Т. Хотто), монгол (В. Энэбиш), венгр (Иштван Коңур Мандоки), уйгур (Сыдык Аблимат) тилдерине которулду.

«Манас» эпосу кагаз бетине түшкөн күндөн тарта дүйнө аалымдарын кызыктырып, эпикалык поэзиянын классикалык үлгүсү катары эле эмес, ар түркүн илим тармактары үчүн баа жеткис руханий казына булак катары да кызмат кылып келет. Азыркы күндө «Манасты» изилдөөнүн маани-маңызы артып, масштабы кеңейип, кыргыз элинин коомдук-маданий турмушунда «чоң сөзгө айланып» (С. Байгазиев) турган чагы. Айрыкча, кайыптар дүйнөсү менен байланышкан көп томдук китептин жарык көрүшү коомчулукта, илимпоздор арасында талаш-тартыш, кайчы пикирлерди жаратты. Бул маселени атайын тиешеси бар илим тармактары иликтеп жыйынтык чыгарууга тийиш.

Жыйытыктай айтканда, бир жарым кылым убакыттан бери «Манас» эпосун изилдөөчүлөрдүн бир нече мууну алмашып эпостун далай проблемалары изилденди. Кыргызстандын өзүндө эле эмес, мурдагы Союздук республикаларда, Кытай, Америка, Англия, Түркия, Франция, Германия, Венгрия сыяктуу алыскы чет өлкөлөрдө да «Манас» эпосун изилдеп жүргөн окумуштуулар бар. Бирок канткен менен да буга чейинки изилдөөлөрдө «Манас» эпосунун орчундуу проблемалары изилденип, такталып, жакшы ийгиликтер жаралганы менен али да болсо кеңири, терең изилдөөнү талап эткен божомолдуу маселелер арбын. Ал бүгүнкү күндүн, келечектин иши.

Адабияттар

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 2-том. -Б., 2002.

2. Мамытбеков З. Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосун жыйноонун жана изилдөөнүн тарыхы // Манас эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. –Ф., 1966.

3. Маргулан А. Ш. Шоқан жане «Манас». - Алматы, «Жазушы». 1971.

4. Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. ч.V. –Санкпетербург, 1885.

Уркалый кызы Айзада,
БГУ

СҮЙҮҮНҮН СИМВОЛУ АСТРА ГҮЛҮБҮ?

(З. Сооронбаеванын Астра гүлү повести боюнча)

Зуура Сооронбаева Кыргыз Совет адабиятында андан кийинки эгемендүүлүк жылдарындагы адабиятыбыздын тарыхына карай урган болсок, башка дөө-шаа акын-жазуучулардай эле поэзияга болгон кызыгуусунун аркасында келип кирген. Буга «Менин айылым" (1960-ж.) деген ат менен жарык көргөн. Кийин «Достук" (1966-ж.) аттуу китептери таасын мисал боло алат. Бирок эң танкалычтуу да кызыктуу да кырдаал катары адабияттын бир канча жанрында чыгармаларын жазып, алар коомчулук тарабынан өтө жылуу кабыл алынгандыгын айтса болот, тактап айтканда ар бир чыгармасы өз жанры боюнча ийгилик жарата алган. Бул ой пикиримди; Эл акыны Асан Жакшылыков, калемдешин кыргыз аялдарынын арасынан алгачкылардан суурулуп чыккан чебер калемгер катары эсептейт: Ал З. Сооронбаева каза болгондогу Азаттык радиосуна берген маегинде:

- Зуура эже Кыргызстанда жазуучулардын экинчи мууну калыптанып жатканда адабият өйрөсүнө келди. Биздин акын-жазуучу кыздарыбыздын төл башыларынын бири. Акын Нинакан Жүндүбаева эже менен замандаш. Бул эже адегенде чыгармачылыгын ырдан баштаган. Ыр жыйнактарын чыгарган. Адабиятта беллетристика дейбизби, мына ушул жанрда бир топ ийгиликтерге жетишти. "Астра гүлү", "Чоочун киши" романы элдин сүймөнчүлүгүнө арзыды. Ал поэзияда, прозада, драматургияда дагы бир топ үзүрлүү иштеди деп эскерет. Ушул пикирлерден кийин З. Сооронбаеванын чыгармачылык жолу адабияттагы өз орду бар сыяктуу эле илимде дагы изилденип анализ жүргүзүлүүсү күндүн талабы деген тыянакка келдик . Себеби анын чыгармалары үч доордо жазылган, үч тарыхый кырдаалды чагылдырган улуу чыгармалар. Дегеним, Кеңеш элинин Улуу жеңишти колго алып турса да каржалган учурду чагылдырган ырлары, андан кийинки Совет доорунун гүлдөп өнүккөн учуру, андан кийинки эгемендүүлүктүн шарданасы менен жашаган турмуш. Тилекке каршы бүгүнкү күндө З. Сооронбаеванын чыгармачылыгынын илимий багыты ачылбай келет. Чыгармаларын изилдеп, иликтеп андагы өзгөчөлүктү көрсөтүп берүү бүгүнкү күндүн талабы. Мисалы, биз сөз кыла турган «Астра гүлү» повестинде Совет өкмөтүнүн гүлдөп, илим менен техника өнүгүп турган(ошол мезгилге салыштырмалуу берилди) учурду сүрөттөө менен улуу сүйүүнү даңазалаган чыгырма. Бир дем менен окуп, бир канча жыйынтык чыгарууга мүмкүн болгон чыгарма. Ал турсун улуттук каада - салттын эң сонун мисалдарын да көрүүгө болот, жана жагдайга жараша көр пенделик да эң сонун формада жазылып берилген. Сүйүүнүн түбөлүктүүлүгү ата-энеси зордоп күйөөгө берип экөө эки тарапта калган Сулайман менен Гүлкандын образында берилген. Гүлкан өз сүйүүсүндө жана өз жашоосунда эки гана нерсени пир тутуп жашады мунун бирөө Сулайман болсо, экинчиси Астра гүлдөрү. Ал эми Сапаш дагы эки нерсеге сыйынып жашады алар Гүлкан жана сүйүү. Тилекке каршы бактысыз сүйүү. Эмнеге бактысыз сүйүү деп жатсаныз Сулайман Гүлкан экөөнүн бир канча жыл өткөндөн кийинки алгачкы жолугуушусунда,Сулаймандын: «*Сапаш бактылуу адам экен»* деген оюна ал бактысыз деп жооп берип жатканын айта алабыз.

Эмнеси болсо да бактылуу жигит экен.

- Жок , Сукен бактысыз.

- Эмне үчүн ?- ал жай карады.

- Алган жары ардактап сүйбөгөндөн кийин, жалгыз бир кишинин сүйгөнү жел учурган камгактай деп ойлойм. ...бирок сенчелик сүйбөйм.(89-бет) Анда Сулайман эмнеге таянды деген суроо өзүнөн өзү жаралат ал сүйүүгө жана ал сүйүүнү тартуу кылган Гүлканга. Бул портреттер повесттин эң акыркы бөлүгүндө Сапаштын Аманбек тарабынан атылып, ооруканага түшкөн учурунан улам билинип, ачыкка чыгып отурат. Гүлкан күйөөсүн көргөнү келип бир кезде ата-энеси тарабынан каршылык көрүп, күч менен Сапашка күйөөгө берилгенден кийин өмүрлүк арманына айланган Сулайманды көрүп эстен танган эпизоддо даана берилип окурмандын көздөрүнө эркисизден жаш алдырып, андан кийинки экөөнүн сейил бакта жолугуп, астра гүлдөрүн бирге үзүп жатканынан көрүүгө болот. Ошондо эки сүйүшкөн адамдын түбөлүктүү, сыр болуп келген сырлары төмөнкү саптар аркылуу билинет: *«Эмне үчүн сүйлөбөйсүң?- көзүбүз көзүбүзгө кадалды.*

- Көп өзгөрүп кетиптирсиң Сулайман.-ал мага мурдагыдан келбеттүү да,сүрдүү да, сулуу да болуп көрүндү.

- Сырт кебетем өзгөргөнү менен, жүрөгүм дагы эле сен деп согот.

Ал эми астра гүлдөрү эмне үчүн сүйүүнүн символуна айланды? Себеби, Гүлкандын сүйүктүүсү Сулайман кыздын жаш баео сезимин дал ушул астра гүлдөрү аркылуу багынткан ошондуктан ал гүлдөр анын кубанычы да арманы да болуп калды. Кийин кайгырып турганда да кубанып турганда да азага салынган астра гүлдөр анын жарпын жазуучу каражатка айланды. Сулайман болсо сүйбөгөн адам менен баш кошуп жашоого аргасыз болду. Бирок анын да жүрөк түпкүрүндө дал ушул астра гүлдөрү жашаарын жогоруда мисал аркылуу берүүгө аркеттендик. Ал турсун арадан убакыт өтүп жолугушкан учурда дагы экөөнүн кош колдоп астра гүлүн үзүп жаткандыгын айтууга болот. Повестеги дагы бир таң калычтуу учур же жазуучунун чеберчилигин көрбөй кетүү мүмкүн эмес. Тагдыр сүйүшкөн эки жашты оорукананын дары жыттанган бөлмөлөрүндө жолуктуруп, сүйүү отун жандырып, кайрадан оорунун себеп кылып (Гүлкандын атасы ооруду деп жалган телеграмма

менен) ажыратып түбөлүктүү арманга салган болсо арадан убакытты өткөрүп дал кайра ушул оорукана бөлмөлөрүндө жолуктуруп убактылуу бакытка балкытты. Ушул процести карап сүйүүнүн символу жалгыз гана роза гүлү эмес, ар бир адам өз критерийлерине жараша өз сүйүүсүнүн символун жасап алаарына ынанасың. Бирок эң эле өкүнүчтүүсү бул чыгармада сүйүү үч бурчтугу, бир эмес үч адамды бактысыз кылгандыгын, буга негизги себеп түркөй түшүнүк (Гүлкандын образында) жана канчалык илим-билимдүү болсо дагы адамдын чечкинсиз кадамы өзүн да өзгөнү да бактылуу кылы албастыгын, болгону жаратылыштын мыйзамдарына баш ийип жашоо керек экендигин (Сапаштын образында) көрсөтө алган. Ушул эң жөнөкөй, бирок эң маанилүү маселелер маселелрдин жашоодо ролунун чоң экендигин дагы көзгө сайып көрсөтүп берген. Бул жагынан алып карагнда ушул кичинекей повесть өз ичине романда болуусу керек болгон өзгөчөлүктөрдү катып тургансыйт. Алтургай чыгарманын окурмандар тарабынан өтө ылайктуу кабыл алынып, жазуучуга болуп көрбөгөндөй ийгилик алып келип, колдонколго өтүп окулуусунун себеби да ушунда болуп тургандай. Первый поэтический сборник издается в 1960 году. Огромную известность ей по всему Ала-Тоо принесла повесть «Астра гулу» в 1971 году. Бул кичинекей гана турмуштук кырдаал бир үй-бүлөнүн тагдыры үчүн чечилген маселе өндүү көрүнгөнү менен бүтүндөй үч өмүрдү жанчып салган кырдаал. Бул чыгарманы окугандан кийин сүйүүнүн символун ар ким ар түрдүүчө өз акылтуюмуна жараша берет окшобойбу деген ой эрксизден кылт этти. Андыктан адам баласы жазылган сызылган мыйзамдын негизинде эмес көз мыйзамына жараша жашоого укутуубу?

Адабияттар

1. Астра гүлү, повесть , -Б., 2011.
2. http://www.azattyk.org/content/kyrgyzstan_literature_writer_zuura_sooronbaeva/24550307.html
3. http://www.ex.ua/81148305

К. Ибраимов,
БГУ

БАЛДАР ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ ОЮНДАН ТЫШКАРКЫ АЙТЫМДАР

Балдар айтымдары жалаң эле оюн процессинде эмес, оюндан сыртқаркы учурда деле айтылып келген. Буга чейин топтолгон материалдардын негизинде аларды төмөнкүдөй жанрдык түрлөргө (топторго) ажыратууга болот: мазактама, суроо-жооп, чубама, кайрылуу (өтүнүч) айрымдары жана калптар.

М а з а к т а м а (дразнилки). Балдар арасы дайыма күлкү-шаңга толо. Адам баласынын кемчил жактарын келекелеп, орунсуз кылы-жоруктарын мыскыл-тамашага айландыруу эл турмушунда эбактан келаткан нерсе. Мындай көрүнүшкө албетте балдар да кызыккан. Жеринен эле күлкү – тамашага жакын бала табияты ар нерсени тамашага айландырып, күлкү жаратууга даяр турат. Ошондон улам балдар арасында бири-бирин ызаланта турган шылдың сөздөр кеңири айтылган. Алар бири-бирине ат коюп, ыгы келген жерде сөз аркылуу мазактап, чычалатууга аракет кылган. Мындай тамаша-шылдың сөздөрдүн кайсы бири улуулардан кабыл алынса, көпчүлүгү балдар арасында эбактан бери айтылып келаткан туруктуу айтым сөздөргө айланган. Албетте алардын арасында кырдаалга жараша жаңыдан жаралгандары да жок эмес, бирок алардын бардыгы эле ооздон-оозго өтүп узакка жашап кала бербейт. Кыргыз фольклористикасындагы мындай ырларды «чымчыкей ырлары» (Т. Орозова), «маскаралоо ырлары» деп атап жүрүшөт.

Балдар арасындагы мазактоо айтымдары көпчүлүк учурда баланын атына уйкаштырылып, болбосо анын жүрүм-турум, мүнөзүндөгү кемчиликтерге байланыштуу айтылат. Бирок алардын ортосундагы талаш-тартыш, чыр –чатакка анча деле тиешеси жок. Бардыгы тамаша иретинде болот. Мындай такмаза сөздөрдү тематикалык мазмунуна карай эки топко бөлсө болот. Биринчи топко: бала атына уйкаштырылган мазактамалар, экинчи топко баланын кемчил жактарын күлкүгө алган мазактамалар кирет. (1.18).

Баланын атына уйкаштырып кошумча ат берүү (просвища), же болбосо ага уйкаштырып курбусун чычалата турган чыгарма жаратып айтуу биринчи топтогу мазактамалардын негизин түзөт.

Чотбай , Чотур мойну котур!
Мышык берем ойноп отур!
Чайнап отур! (2.26)

* * *

Эсел, эсел бай,
Эки өтүгүн чече албай.
Эжесине жете албай
Эси кеткен эселбай,
Агын суудан өтө албай
Агып өлгөн эселбай. (3.429.).

Бул айтымдарга башка баланын уйкашпаган атын коюп алмаштыруу мүмкүн эмес. Айтылган кемчиликтер ал балада болбосо деле, аты уйкашса болду, балдар бири-бирин ыза кылып чычалатуу максатында айта берет. Бирок кээде каалаган ат менен алмаштырып айта бере турган мазактамалар да бар.

Экинчи топтогу мазактамалар бала ысымына байланыштуу эмес, ал баланын дене-боюнда, кулк мүнөзүндө, кыял жоругунда байкалган кемчиликтерди күлкүгө айландырат, чычалатат. Мисалы, тили чулдур, тиши кетик, башы таз балдар, же өз курбуларына караганда алсыз, ыйлаак, адепсиз, жалкоо, соргок, ууру балдар ушул топтогу мазактамалардын негизги объектиси.

Уурулук кылса:
ууру, ууру,
Уйдун богун жууру,
Казанбакка салуучу
Кайра келип алуучу.
Таарынчаак болсо:
Тарынчаак, таарынчаак,
Тайдын жүгүн артынчаак. (4.11).
Ыйлаак блдарга:
Ыйлаак, ыйлаак,
Иттин жонун тырмаак. (4.11).
Соргок балага:
Кардың ачса кака же
Кабыргалуу бака же.
Тоодон алып суур же,
Суурдун богун кууруп же. (5.42.).
Оюндан качкан балага:
Ойнобосоң оюнбак,
Думананын коюн бак.
Чийдин башын чийип кет,
Думанага тийип кет.

Мазактоо айтымдарын негизинен балдар өздөрү чыгарат, бирок улуулардан үйрөнүп алуу мүмкүнчүлүгүн да жокко чыгарууга болбойт. Балдар мындай чыгармаларды көпчүлүк учурларда дароо ойдон чыгарып айткандыктан текстгин логикалык жагына маани берилбей, уйкаштыкка басым жасалат да, көркөм-эстетикалык касиети төмөндөйт. Ошондой эле адамга акарат келтире турган, айтууга ыңгайсыз, одоно уят сөздөр кездешет. Балдар өздөрү деле мазактама айткандарды көп жактыра беришпейт.

Мындай айтымдар балдардын түшүнүгүнө, жаш өзгөчөлүктөрүнө, психологиясына ылайыкташкан, күнүмдүк жашоодогу бала кыялынан жаралган. Балдар мазактамаларынын өзөгүндө жеңил-желпи азил-тамаша жатат, айкын-ачык терең логикалык ой болбогону менен тили жеңил, тамашалуу, көлөмү чакан. Аларды жыйнап, изилдөөнүн прктикалык – тарбиясы зор. Этнографиялык жактан кызыктуу, анан да балдардын сөз өнөрүнө, айрыкча сатиралык юмордук жанрга болгон кызыккуусу ушул жупуну, карапайым көрүнгөн фольклордук жанрдан башталат десе болот.

Суроо-жооп айтымдары. Бул суроо-жооп түрүндөгү чакан диалог-аңгеме. Мындай айтымдарды эки бала суроо-жооп менен кезектешип айтат, болбосо аны диалогго окшоштуруп үнүн өзгөртүп жеке бир бала деле айтышы мүмкүн.

- Ой, эмне алдың?
- Өгүз алдым Чородон.
- Онуң кайда?
- Качып кетти коровдон.
- Кандай эде?
- Бир мүйүзү канаган. Ыштык менен орогон
- Таап берсемчи?
- Батман эгин сүйүнчү, ачылбаган ородон. (2.26).

Табият кубулуштары, түркүн жан-жаныбарлар менен адам катары сүйлөшүү-суроо-жооп айтымдарынын дагы бир өзгөчөлүгү. Бул жагынан алып караганда байыркы анимисттик түшүнүктөр менен байланышып, жаралуу теги тереңге кетет.

Суроо-жооп айтымдарды тектеш түрк калктарында эле эмес, дүйнө фольклоруна бирдей тиешелүү жанр экендигин айтышат айрым изилдөөчүлөр. Ал гана эмес айрым бир чыгармалар бири-бирин кайталайт, өтө окшош. Кыргыз-казак балдар фольклорунан бир эки мисал келтирели.

Кыргыз балдар фольклорунда:
- Бака, бака балчак,
Башың неге жалпак?!
Бутуң неге ийри?
Көзүң неге тосток?
- Казанды көп көтөрүп ,
Башым жалпак болуптур.
Жайдак атка көп минип,
Бутум ийри болуптур.
Кароолду коп карап,
Көзүм тосток болуптур. (6.31).

Казак балдар фольклорунда:
- Бақа, бақа балпак,
Басың неге жалпақ
Көзүң неге тостак,
Бутуң неге талтақ?
- Темір телпек көп киіп,
Басым содан жалпак,
Қырдан қарауы көп карап,
Көзім содан тостақ.
Жайдақ атқа көп мініп
Бутым содан талтак. (7.91).

Мына, бала түрмөктөтө суроо таштап, кызыккан суроосуна баканын өзүнөн метафора түрүндөгү тамашалуу жооп алды.

Чубама айтымдар негизинен чубама бир сюжетте курулуп, ыргактуу баян түрүндө болот. Алегориялык мүнөзгө ээ, жумшак юмор, тамаша сезилип турат. Жогорудагы шылдың, суроо-жооп айтымдарына караганда көлөмдүүрөөк келип, чакан чубама (кумулятивдик) жөө жомокторго окшошуп кетет. Орус фольклористикасында мындай чыгармаларды бириктирип «прибаутка» термини менен атаса, казактарда «кызыктама», өзбектерде «кизикмачок», татарларда «такмазалар» деп айтылат. Кыргыз фольклористикасында мындай айтым сөздөр атайын термин менен аталбаганы менен «тестиер балдардын ыры», же тагыраак айтканда «балдардын тилегин, учкул кыялын чагылдырган ырлар» (Г. Орозова) деп айтылса, башка бир учурда «дүйнө таануу ырлары», «беймарал ырлар» (М. Түлөгабылов) катары каралып жүрөт.

Чубама айтымдардын эң башкы өзгөчөлүгү, негизги өзөгү - чубама сюжет, шыдыр айтылган ыргактуу баян. Анын сюжети реалдуу турмуш чындыгынан алыс, кыялдан жаралат. Кейипкерлери - адам, же адамча аракеттенген ар түркүн жандуу-жансыз нерселер. Алардын иш-аракети, ойдон чыгарылган кызыктуу окуялар аркылуу юмор жаралып, балдардын жан-дүйнөсүнө жакын. Андан да ар бир сапта алмашып тездик менен өнүккөн окуя-көрүнүштөр айтымдын эмоционалдуулугун арттырса, биринчи саптын акырында айтылган нерсенин экинчи саптын башталышында кайталанышы айтымдын уккулуктуу, ыргактуу болушун шарттайт.

Жүгүрүп, жүгүрүп жүн таптым,
Жүн астынан тарак таптым.

Тарагымды Таттыга бердим,
Таттым боз козусун берди,
Козуну конокко сойдум,
Конок камчысын берди.
Камчы менен каз урдум,
Каз канатын берди.
Каз канатын көлгө салдым,
Көл көбүгүн берди.
Ак уюма бердим,
Аяк ,аяк сүтүн берди.
Көк уюма бердим,
Көнөк –көнөк сүтүн берди. (6.45).

Ошентип, үзгүлтүксүз уланган чубама окуялар чиеленишип отуруп акыркы чегине жетет да, жыйынтык чыгарылат.

Чубама айтымдардын көпчүлүгү суроо-жооп түрүндө айтылат. Кыргыз казак балдар фольклорун салыштыра отуруп мындай бир мисал келтирели:

Кыргыз балдар фольклорунда:

Каак, каак каргалар,
Камыш түбү жорголор.
- Жорголор деп, ким айтат?
Жортуп жүргөн киши айтат.
- Киши айтат деп ким айтат?
Кишенделүү тай айтат.
- Тай айтат деп ким айтат?
Таекеси кулпу айтат.
- Кулпу айтат деп ким айтат?
Кудуктагы бака айтат.
- Бака айтат деп ким айтат?
Бешикеги бала айтат. (6.45-46).

Казак балдар фольклорунда:

Қарк-қарк каргалар,
Қар үстүнде жоргалар.
- Жоргалар деп кім айтар?
- Аң аулаған аңшы айтар.
- Аңшы айтар деп кім айтар?
- Мал ?айырған малшы айтар.
- Малшы айтар деп кім айтар?
- Сортаңдағы түйе айтар. (7.91).

Айтым бири-бирин улап кеткен, чубама суроо-жооптон турат. Ар бир саптын акыркы сөзү кийинки сапта кайталанат да айтууга жеңил өзгөчө бир асоссация жаратат. Аллитерациянын бекем сакталышы, поэтикалык кайталоо чыгарманын көркөмдүк деңгэлин жогорулатат. Диалог түрүндө болсо да ыргактуулук, бирдей муун өлчөмдөрү, уйкаштык сакталат. Кээде сөз болуп жаткан нерсенин үнүн, кыймыл-аракетин туурап, окшоштурушу мүмкүн.

Ал «Эмнеликтен күчтүү?» - деген айтым:

Кыргоол кызыл болгон,
Куйругу узун болгон.
Эмгек кылбай музга тайган,
Буту сынган.
- Муз, муз сен эмнеликтен
Күчтүү болдуң? - деп, эмгектенбей жүрүп буту сынган кыргоолдон башталып, акыр аягында бардыгынан күчтүү болуп чыккан кумурсканын жообу менен аяктайт.

... - Кумурска сен эмнеликтен
Күчтүү болдуң?
- Мен кумурска бышкамын жумушка.
Алты баштык тарууну
актап берем,
Жети баштык тарууну
желпип берем,
Мен күчтүү болгонум
Ак эмгектен! (6.29).

Демек, кумурска тынымсыз иштеген ак эмгеги менен күчтүү. Айтымдын идеялык-тарбиялык маңызы ушунда. Окумуштуу М. Түлөгабылов бул чыгарманы «макулуктар жөнүндөгү ырларга» кошкону менен «муну ыр-аңгеме же кумулятивдик жомок-ыр деп атаса да боло турган. Кала берсе, мунун ыр поруму да өздөштүрүлүп турганы сезилбейт» (6.29) - деп жазат. Бирок ошондой болсо да, автордун пикирине караганда «бул чыгарманын өзгөчө көркөмдүк ажары бар» (6.29), анткени анын мазмуну өтө кызыктуу, аллитерация, ички уйкаштык мүнөздүү.

Мындай чыгармаларды негизинен чоңдор жаратып, балдар арасында көңүл ачуу, тамаша куруу максатында айтылыт. Айтымдагы тыбыштык окшоштуктар, кайталоолор, мазмунунун кыска жана кызыктуу болушу балдардын балалык сезимине күчтүү таасир этип, жеңил кабыл алынат. Чубама айтымдар балдардын сырткы дүйнө жөнүндөгү түшүнүгүн кеңейтет, кыялдан жаралган жалган нерсе менен чындыктын арасын ажырата тааныйт, ошол эле учурда фантазиялык ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, эстетикалык табити калыптана баштайт.

Кайрылуу айтымдары. Балдар фольклорундагы Айга, Күнгө, асмандагы жылдыздарга, табият кубулуштарына, жан-жаныбрларга, канаттуларга, майда-чүйдө курт кумурскаларга карата кайрылуу, өтүнүч, арноо-тилек мүнөзүндө айтылган айтым сөздөр бар. Ошондон улам мындай чыгармаларды өзүнчө жан катары таанып, кайрылуу (чакырык) айтымдары десе болот. Орус фольклористикасында буларды «заклички»жана «приговорки » деп экиге бөлөт. Айга, Күнгө, жаратылыш кубулуштарына карата айтылса, «заклички», ал эми жан-жаныбарларга багышталса «приговорки». Бирок бул боюнча бирдей көз караш жок, айрымдары экөөнү бириктирип «заклички» деп атоону туура көрсө (В.А. Василенко), башкалары экөөнү эки башка кароону туура табат, башкача айтканда, алар кайрылуу объектиси эле эмес, аткаруу формасы боюнча да айырмаланат: биринчисин («заклички») балдар чогуу хор менен айтышса, экинчисин («приговорки») ар ким өзүнчө, жалгыз айтат. Мындай көрүнүш кыргыз балдар фольклоруна да мүнөздүү десе болот. Мисалы, нөшөрлөп жааган жазгы жамгырга карата:

Жаа, жаа жамгырым,
Жумшарт эгин тамырын...
Жаан, жаан жаай бер,
Менин чачым суулай бер - деп кайрылса, сууга түшүп чыккан балдар:
Күн чык, күн чык,
Мен түшкөн жокмун

Сууга балдар түштү – деп, булутка жашынган Күндөн өтүнөт. Ушундай эле эл оозунда айтылып келген космогониялык мифтердин айрымдары балдар айтымдарына айланган. «Үркөр» жөнүндөгү мифтин негизинде жаралган айтымдын бир вариантын мисал келтирели:

- Үркөр- Үркөр топ жылдыз,
Үркүп кайда барасын?
- Тоо желимге барамын.
- Тоо желимде эмнең бар?
- Аштык айдаар уулум бар,
Жибек созоор кызым бар.

Аштык алып нан кылам,
Жибек алып тон кылам.
Аштык алып уулумдан,
Азык-түлүк камдаймын.
Ашка кардым тойгон соң,
Анан Айды жандаймын,
Жибек алып кызымдан,
Кийим-кечек камдаймын.
Анан Айды жандаймын. (8.37).

Диалог түрүндөгү айтым сөз айгинелеп турганда адамдардын аң-сезиминдеги байыркы баео, түркөй түшүнүктөр менен ишенимдерден кабар алабыз. Үркөрдүн кадимки адамдар сыяктуу эле уул-кызы, жашоо тиричилиги бар. Ушундан улуам да бул чыгарма балдар үчүн жеңил, уккулуктуу жана кызыктуу.

Балдар арасында айлана чөйрөдөгү жандуу жаратылышка карата айтылган кайрылуу, арноо-тилек айтымдары бар. Байкоого караганда мындай чыгармалар чоң кишилерден балдар репертуарына өтүп, алардын эстетикалык талабын канаатандыра турган поэтикалык чыгармаларга айланган сыяктуу. Балдар өздөрү дагы бара-бара сыргкы дүйнөнү жакшыраак таанып-билип аралаша баштайт, ар түркүн жан-жаныбарларды көрүп-билет, байкоо жүргүзөт таанышат. Натыйжада балдардын жан-жаныбарларга карата мамилесин чагылдырган чыгармалар пайда болот.

Айталык балдар мышык көрсө оюнкараак, балалык сезим менен:

Элгек-элгек,
Такта-нургуч.
Чыгырык, чыгырык,
Мыё-мыё! (2.26) - деп тийиштик кылса, суур ийинден чыкканда:
Суур жеңе салам айт,
Салам айтсан туруп айт (5.47) дешет.

Эл оозунда жан жаныбар, канаттулардын пайда болушу жөнүндө түркүн миф, легендалар жашап келген. (86.42-45). Ошондой легендалардын биринде суур бир учурда байдын келини болгон экен. Балдар ошол себептен суурга «жеңе» деп кайрылып отурат.

Ал эми балдар сук канаттуу сагызганды көргөндө минтип айтышкан:

Ак сүйлө,
Ак сүйлөсөн да,
Так сүйлө.
Ак сүйлөбөсөң,
Үч сүйлө.
Үч сүйлөбөсөң,
Кара жаак
Мылтыкка жолук! (9.62.).

Кайрылуу айтымынын дагы биринде бала эл кайда көчөт коңузун колуна кондуруп алып, «эл кайда көчөт?, эл кайда көчөт?» - деп колунан учуп кеткенче кайталай берет. Эл түшүнүгү боюнча эл кайда көчөт коңузу кайсы тарапка учуп кетсе, конуш жаңырткан эл да ошол тарапка көчөт экен. Буга бала кыялы абдан ынанган. Кайрылуу айтымдарынын көпчүлүгү, бала өмүрү, анын күнүмдүк жашоо-тиричилиги менен тыкыс байланыштуу болгондуктан, кээде башкача бир турмуштук жагдайларда айтыла калган балдар айтымдары учурайт. Мисалы көзгө чөп-чар, кыпын түшсө төмөнкү айтым сөз бир нече ирээт кайталанат. «Арс! арс! Көзүмө чөп түштү. Алып берээр киши жок. Туфуу!, туфуу! Туфуу!». Баланын алгачкы тиши түшкөндө аны нанга ороп итке таштайт да:

Жаман тишимди сен ал,
Жакшы тишиңди мага бер! - деп күбүрөйт.

Ошентип мындай айтымдардын пайда болушу, аткарган функциясы байыркы мезгилдерге барып такалат. Балдар жаратылышты, жаныбарлар дүйнөсүн сөзгө тартып, алар менен сүйлөшөт, мамиле түзөт. Алардын айрымдарында байыркы ырым-жырымдын белгилери да сакталып калган.

Адабияттар

1. Матыжанов К.С. Казахская детская фольклорная поэзия.- -Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Алма-Ата, 1990. – 26 б.
2. Мукамбаев Ж. Эл ичи - өнөр кенчи. –Ф.: «Адабият»,1990. – 224 б.
3. Макелек Өмүрбай. Кыргыз балдарынын оозеки чыгармалары // Кыргыздар.VI том. –Б.: «Бийиктик», 2011. - 349-371-бет.
4. Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясы. 20-том. – Б.: «Шам», 1998. - 480 б.
5. Орозова Г. Кыргыз балдар фольклорунун жанрдык составы жана поэтикасы. – Б.: «Бийиктик», 2003. -140 б.
6. Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы.- Б.: «Мектеп» , 1991. – 272 б.
7. Матыжанов К.С. Казактың фольклорлы? балалар поэзиясы: Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Алматы, 1990.
8. Кебекова Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы. –Ф. : «Илим», 1982. - 259 б.
9. Мукамбаев Ж. Эл ичи-өнөр кенчи. – Ф. Кыргызстан; 1982. -240 б.

Зулуев Б.Б.,
Келдибай кызы М,
ОГПИ

«МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА ТАРЫХ

Кыргыз элинин үчилтиктен турган эпопеясы - «Манас» сансыз кылымдарды кыйгап өтүп, көп жолу кайра иштелип, толукталып, жаңыланып, кардиналдык өзгөрүүлөргө учурап отурду. Анын эң алгачкы башаты ошондой болгондон кийин андан ары архаикалык түшүнүктөрдүн, образдык ой жүгүртүүлөрдүн элементтерин көрүү мыйзамченемдүү көрүнүш.

Каны бир кара, бети көк,
Боору чаар, сырты көк,
О, мына жалы көгала сарыгер эле.
Баатыр бир Манас сурасаң,
Көк жал бир дөбөт бөрү эле [2, 63-б]

Ч.Валиханов уюштуруп жаздырган вариантта Манаска ушундай мүнөздөмө берилет.

Бул саптарды окуган кишинин көзүнө эки нерсе урунат: биринчиден, бир түстүн (атап айтканда көк түстүн) басымдуулугу; экинчиден, суроо жарата турган сөз айкаштары: эмне үчүн Манастын бети, эти (сырты) көк? Боору чаар экенин кантип көрүүгө болот?

Илимде бир кезде Түндүк Чыгыш Азияны жерденген хунндар түрк тилинде сүйлөгөн эл болгон деген болжол бар. Бирок кайсы тилде сүйлөгөнүнө карабастан алар Көк асманга - Көк Теңирге сыйынышкан, аны башкы кудай деп эсептешкен. Ал эми түрктөр, анын ичинде кыргыздар, хунндардын мурасчылары жана тукумдары болуп эсептелет. Мына ошол себептен кыргыздар көк түстү ыйык көрүп, ага сыйынган. Айрым учурда Теңирге баш ийген, экинчи даражадагы кудайларга да анын айрым белгилери берилген. Мисалы, төмөнкү дүйнөнүн кудайы, падышасы – Көкдөө. «Эр Төштүк» эпосунда эң алгачкы жолу ал мындай сүрөттөлөт:

Көк эренчи жамынып,
Көк жолборстой чамынып,
Көк болот чокмор колго алып,
Көк тулпар санга бир салып.

Бул жерде да көк түс үстөмдүк кылганын көрөбүз. Айрым түрк уруулары өздөрүн «көк түрктөр» деп аташкан, муну менен алар өздөрүнүн кудайга жакындыгын, анын сүйүктүү балдары экендигин көрсөтмөк болушканы байкалат.

В.М. Жирмунский «Манастын» нукура баатырдык эпос экенин белгилөө менен катар анын курамынын татаалдыгын айтып, андагы үч катмарды ажыратат [3, 166-б]. Эпостун тарыхый катмарын кыргыздын Теңир-Тоодо жашап турган кезиндеги, тагыраак айтканда, XV-XVIII кылымдардын аралыгындагы көчмөн ойрот (калмак) мамлекетинин баскынчылыгына каршы күрөшүү түзөт деп эсептеп, кыргыз мамлекетине каршы бул баскынчылыктын башында турган калмак-кытай мамлекетинин башкаруучулары жана аскер башчылары Эсенкан (тарыхта Эсен тайчы), Коңурбай (калмак эпосунда Хонгор), Алооке (тарыхта - Аляку) ж.б. инсандар жөнүндө кеңири маалымат берет.

«Манас» жөнүндө жазуу жүзүндөгү эң алгачкы маалымат болуп эсептелген Сайф-ад-Диндин «Мажму ат-Таварих» (XVI к.) деген эмгегинде кыргыз эпосунун мазмуну монгол, түрк өкүмдарларын (Токтомуш) жана мусулман ыйыктарын (Айкожо, Каракожо ж.б.) даңазалоо, арбагын көтөрүү, тарбиялоо багытында чечмеленген жана иштелип чыккан. Сайф-ад-Диндин Манасты Токтомуш хандын нөкөрү, Айкожо, Каракожо «абдан асыл зат» Сейид Желал ад-Динге ийилип таазим кылган» дин үчүн күрөшүүчү кылып көрсөткөнү аны тарыхый инсан деп жарыялоого жетиштүү негиз болуп бериши күмөн туудурат [4].

«Манастын» кейипкерлеринин тарыхка катышы жөнүндөгү көз караштан мына мындай фактыны көрсөтө кетүү ашык болбойт. Эпосто Манастын аялынын аты – Каныкей. Персиянын тарыхый булактары жана татар-казак эпосунун жөрөлгөсү Токтомуш хандын Каныкей деген кыздары болгонун тастыктайт. Турмуш өзү манасчылардын колуна даяр сюжетти салып бергенсип турат. Манас менен Токтомуштун кызы Каныкейди кошуп койгондо ишенчиликтүү да, чындыкка жакыныраак да көрүнмөк. Бирок манасчылар ал жол менен барган эмес. С. Орозбаковдун варианты боюнча Манас Ша-Темирдин (эпос боюнча анын тарыхый Темир менен байланышы жок), ал эми Сакбайдын варианты боюнча жомоктогу Каракандын кызы Каныкейге үйлөнөт. Бул факт Темир да, Токтомуш да реалдуу инсандар катары кыргыз эпосуна кирбегенин көрсөтөт [1, 154-б].

Бул сөздүн аягына чыгуу үчүн Каныкей Манаска гийгенден кийин гана ушул атын ала тургандыгын, анын чыныгы аты Санирабийга экенин айтуу керек. Анын бул аты аңыз болуп келе жаткан Вавилондун падышасы Навуходоносордун аялы болгон имиш (тарыхтагы фактыга бул туура келбейт) деп айтылган Семирамиданын атына үндөшөт. Бул байыркы заманда Борбордук Азияга батыштан же Орто Чыгыштан кирген мифологиянын таасириби же дал келүүбү – бул анык эмес. Сириянын кудайынын кызы Семирамида жөнүндөгү гректердин мифи кеңири жайылган миф болгон.

«Манас» эпосу бир мезгилде жашап, бир душман менен күрөшкөн инсандардын эмес, түрдүү кылымдардагы, түрдүү инсандардын образдарынын бүтүндөй бир галареясын түзөт. Манастан башка Бакай, Каныкей, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Кыргыл, Серек ж.б. образдар бар. Алардын образы VII-VIII кылымдагы эр жүрөк баатыр каган аты ташка чегилген Барсбек, IX кылымда күч-кубаттуу Уйгур мамлекетине каршы жеңиштүү жүрүштү уюштуруп жана анын башында турган кыргыздын акылман ажосу, Чынгызханга баш ийбей Жуучунун жана башка монгол колбашчыларынын аскерине каршылык көрсөткөн эрлер, айрыкча жүздөгөн, миңдеген жылдар бою кытай баскынчыларына, калмактарга каршы кармашкан, бирде өздөрү кырылып, бирде жеңишке жетип келишкен эр азаматтар – ушулардын бардыгынын сапаттарын жана иштерин чогултуп жана жалпылаштырып көрсөтөт. Кыргыз эпосундагы историзм жөнүндө айтканда, эпостун негизинде кыргыз элинин тарыхы жатат, «Манас» элибиздин турмушунун энциклопедиясы деп бекеринен айтылбайт. Эпостун каармандары жалпылаштырылган типтүү образдар болгон сыяктуу эле окуяны да жалпылаштырып сүрөттөйт. Ошондой эле Манастын согушка киришинин өзү да адатта бардык жерде бирдей берилет.

Ажыдаар жыланы
Артынан сойлоп алыптыр.
Көсөө куйрук көк бөрү –
Көкжал эрдин жөкөрү
Артынан эргип алыптыр.
Алп кара куш арбайып,
Асмандан бутун салыптыр.
Кара чаар жолборсу
Жолду баштап калыптыр.
Алды жагын карасаң,
Кырк карышкыр кабышат.
Арка жагын карасаң,
Кырк миң киши сайышат.

Бул – Манастын майданга кириши. Манастан сокку алган душмандын көрүнүшү бардык жерде бирдей: «Үзөнгүдөн бут тайып, ээрден түштү кылтайып» атган кулайт.

Мына ушинтип, кандайдыр бир убактылуу, өтүп кете турган өзгөчөлүк, айырмачылыктардан баш тартып, кайталанып тура турган маанилүү, мүнөздүү окуяларды, көрүнүштөрдү сүрөттөөнүн натыйжасында эпос турмуштун жалпыланган элесин түзүү мүмкүндүгүнө ээ болот. Алар эпикалык мезгилдин мыйзамына ылайык бир мезгилге келтирилет, б.а. топтоштурулат.

Дүйнө элдеринин эпосторуна кайрыла турган болсок, айрым эпостордо алардын идеялык-тематикалык мазмуну ал же бул элдин калыптануу, өсүп-өнүгүү жолундагы айрым учурлары же темалары алдыңкы планга чыкса да, (мисалы, карелофинндердин «Калеваласында» табият менен болгон күрөш, немистердин «Нибелунгдар жөнүндө ыр» дегенинде жат уруулар менен болгон кагылышуу) эреже катарында элдин калыптануу стадиясындагы бүткүл тажрыйбасы, так ошондой элибиздин эл болуу, журт болуу баскычтары жана этаптары көркөм түрдө көрүнөт. «Илиада», «Одиссея», «Махабхарата», «Рамаяна» сыяктуу классикалык эпостор аларды жараткан элдердин өсүп-өнүгүшүнүн белгилүү бир этабында жазылып, алар жазма түрүндө кандай болсо ошодой өзгөрбөй жашап келе жатат. «Манастын» алардан айырмасы бүгүнкү күнгө чейин «тирүү» түрүндө эл арасында жашап келгендиги болуп эсептелет. Ошондуктан ал убакыт өткөн сайын турмуштун, элдин аң-сезиминин эстетикалык талабынын өзгөрүшү менен кошо өзгөрүп жаңыланып отурду. Бирок, өзүнүн белгилүү бир мыйзамченемдүүлүгүнүн чегинде кылымдар бою өнүгүүсүнүн натыйжасында эпос өзүнүн сюжеттик курулмасын, стилин, каармандарынын курамын жана тибин, алардын ордун жана жайгаштырылышын, окуялардын чөйрөсүн аныктаган. Ошентип, эпостун туруктуу традициясы иштелип чыккан. «Маната» мындай традиция да, негизги варианттары да бар. С.Орозбаков менен С.Каралаевден жазылып калган варианттар өздөрүнүн мазмуну жана толуктугу жагынан ошондой варианттар болуп эсептелет.

Эпос жаралуу жана калыптануу этабында сюжеттик-композициялык курулмасы жагынан да, өтүп жаткан саясий жана тарыхый окуяларды өз кучагына камтуу жагынан да көп катмардуу. «Манас» - бир доорго эле эмес, көп доорго таандык чыгарма, ал – бирин-бири алмаштырып турган көп муундун чыгармачылыгынын жемиши.

Дүйнөлүк эпикалык чыгармалар, негизинен оозеки түрдө пайда болгон жана жазылып калганга чейин ушул жол менен өнүккөн. «Манастын» көбүнөн айырмасы – дүйнөлүк масштабда алганда, - ок, дары, китеп басмасы ойлоп чыгарылып, «баатырдык доор» деп аталган мезгил өткөндөн кийин да оозеки жашоосун уланткандыгы болгон. Бул, албетте, эпоско таасирин тийгизген, бирок кыргыздын коомдук-тарыхый жолунун, коомдук эстетикалык аң-сезиминин өнүгүшүнүн шартынан улам эпостун тибин жана идеалдуу каармандын табиятын өзгөртүп жиберген эмес.

Эпосто жеңилүүнү билбеген Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргак сыяктуу баатырлардын, акылман, кыраакы аял Каныкейдин, калктын кылымдык тажрыйбасынын сактоочулары Бакай, Кошой сыяктуу копту көргөн көсөмдөрүн төгөрөгү төп келген, монументалдуу образдарынын түзүлүшү, бир жагынан, элибиздин көп миңдеген жылдарды камтыган баатырдык, татаал жолун тастыктаса, экинчи жагынан, анын дүйнөтаануусу терең, масштабдуу болгонун, рухунун байлыгын, даанышмандыгын көрсөтөт. Анткени, ушундай эл гана «Манасты» жаратышы мүмкүн.

Адабияттар

1. Борбугулов М. «Манас» эпосу: башаттары, эволюциясы. – Б.: 2004.

2. Ботояров К. Көөнөрбөс мурас. – Б.: 1996. 63-б

3. Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». Китепте: Киргизский героический эпос «Манас». – М.: Издательство АН СССР, 1961. 166-б.

4. Караев Ө. Манас – тарыхый инсан. //Заман Кыргызстан, 1994, 48-51-сандары.

Б.М.Акматов
БГУ

М. АУЭЗОВДУН АЛГАЧКЫ ДҮЙНӨ ТААНЫМЫНДАГЫ КАРАМА-КАРШЫЛЫКТАР ЖАНА КЫРГЫЗ ЖАНА ОРТО АЗИЯ АДАБИЯТЫНДАГЫ АБАЛ

М.Ауэзовдун балалык чагы жана өспүрүмдүк курагы жана анын алгачкы чыгармачылыгы менен таанышкан адам бир нерсени байкайт. Ал жаш Мухтардын дүйнө таанымындагы карама-каршылыктар болуп саналат. Анын өзү бирде орто кылымдан бери Орто Азия чөлкөмүн кучагына алып, анда болуп жаткан саясий жана маданий турмушка өзүнүн идеологиялык да, философиялык да үстөмдүгүн жүргүзүп келген ислам дини менен маданиятына артыкчылык берсе, бирде XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта Орто Азия чөлкөмүндө жашаган элдер өздөрүнүн баштапкы жашоо-турмушунун негизи болгон көчмөн турмушту чанып, басып алган орустар аркылуу өзүнүн артыкчылыгын көрсөткөн отурукташкан турмушка ык алгандыгы менен кошголот. Тактап айтканда, жаш Мухтар эс тарткандан тарта көчмөн турмуштун ийлигиктери менен кемчилдиктерин бирдей байкап, анын баалуулуктары эмнеде тураарын так айырмалап чоңойсо, экинчи жагынан орустардын баскынчылык саясаты менен кошо келген отурукташкан турмуштун оң жана терс жактарын эрте түшүнө баштайт.

Мындай көрүнүш бир гана М.Ауэзовго тиешелүү болбостон, прогрессивдүү ой жүгүрткөн ошол мезгилдин алдыңкы муунуна ошондой мүнөздүү болуп, алардын баары акыр-аягында бары бир жазуу-сызууга таянган оторчулук жеңе тургандыгын түшүнө баштаган десек болот. Мындай түшүнүк улам кийинки жаштардын орус маданиятына жакындоосун гана шарттабастан, эл арасында бири-бирине карама-каршы турган, ошол эле учурда бири-бири менен биримдикте өнүккөн жазуу-сызуу өнөрүнүн эки маданиятын калыптандырганын көрүүгө болот. Ал маданияттын эл үчүн баалуулугу бирдей болгону менен таянган философиясы, турмуш чындыгын кабылдаган дүйнө кабылдоосу эки башка болгону талашсыз. Ырас, эки башка дүйнө таанымдан түптөлгөндүктөн, ар бир турмуш чындыгына эки башка мамиле кылып, биринбири танууга аракет кылганы менен экөөнүн максаты окшош болгону байкалат. Тагыраак айтканда, ар биринин алдында элди эркиндикке чыгаруу, кор болгон жана басынып жашаган калкты ошол турмуштан куткаруу сыяктуу миссия жашап тургандыктан, мындай максатка ар бири өзү тарабынан мамиле кылып, ошол эле бирин-бири танууга аракет кылганын белгилей кетүүгө тийишпиз.

Жаш Мухтардын дүйнө тааным толугу менен кучагына алган мындай көрүнүш анын жеке өзүнө гана таандык болбостон, Орто Азия элдеринин адабий, эстетикалык жана философиялык ой жорумун камтыганы менен айырмаланат. Ырас, мындай дүйнө кабылдоо Орто Азия элдеринде бир кылка жүрбөгөнү менен болуп келгендиги талашсыз чындык. Казак эли орустар менен бир топ жыл эртерээк аралашып калгандыктан, орус эли тутунган жашоо образынын артыкчылыгын мурдараак баамдаса, кыргыз, өзбек, тажик сыяктуу элдер ошол жылдарда деле бул чөлкөмдө боло турган бардык жаңылыктын негизин ислам дини менен байланыштырып, өздөрүнүн коомду жаңырга турган билимин толугу менен ошол диний окуунун негизинде карап келгендиги байкалат. Маселен, кыргыз жергесинде совет бийлигин, аны менен кошо келген кыргыз маданиятын жана агартуу системасын түзгөн сабаттуу чөйрө "молдолордон" тургандыгын да ушул аркылуу түшүндүрүүгө болот. Ушул көрүнүш бир гана кыргыз элине мүнөздүү болбостон, өзбек жана тажик элдерине да таандык болгонун бул жерде айтпай кетүүгө болбойт.

Кыргыз эли совет бийлиги орногондон тарта ислам дини менен байланышкан маданиятынан баш тартып, тез эле оруста шып кеткен болсо, өзбек жана тажик элдери бул багыттагы маданий-адабий булактарын советтик диктатура кыйраганга чейин белгилүү өлчөмдө сактап келгенин жокко чыгара албайбыз. Ал эми казак эли орус маданиятын жогору баалап, бардык жаңылануу ну тикелей ушул маданият, андагы адабий баалуулуктар менен байланыштырып келгендиктен, ошол мезгилде улуттук маданий жана адабий дөөлөттөрдү түптөгөн казак интеллигенциясы дээрлик "бир бутун" орус маданиятына коюп, андан "таканчык алып" турган. Орто Азия чөлкөмүндө XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта өтө тездик менен түптөлө баштаган бул эки башталмага токтолуп, алардын аз болсо да бул жерде элесин түзүп жатканыбызга себеп мына ушул эки өзөктүү булак бир эле Орто Азияга эмес, социалисттик көркөм ойлоонун зор үлгүсүн дүйнө жүзүнө көрсөтө алган М.Ауэзовдун дүйнө таанымын, адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоосун түптөп жана калыптандырып отурат. Анын өмүр таржымалын изилдеп, чыгармачылыгынын калыптануусуна токтолгон кимиси болбосун Мухтар Ауэзов балалык кезинде Абай Кунанбаевдин ырларын окуп чоңойгонуна басып коюшат. Ошол эле мезгилде алардын баары жаш Мухтар айылдык молдо Мурсеиттен окуганын, агасы Касымбек качан хазрети Камаллединден окуп, диний дүйнө таанымга ооп баштаганда Семипалатинскидеги орус мектебине алып кеткенин учкай баяндашат. Анын чыгармачылыгына кайрылып, терең маани берген адам байкабай койбойт, маркум атасы Омархандын керээзин аткарыш үчүн Касымбек Мухтарды мусулман эмес, орус мектебине берет. Атасы Мухтарды өзү тирүү кезинде мусулман мектебинед окуткусу келбеди беле, эмне үчүн Касымбек аны орус мектебине тапшырып салды деген объективдүү суроо коюлбай койбойт. Бир караганда бул атасынын иниси Касымбектин жеке каалоосу катары көрүнгөнү менен ал жерде ошол мезгил үчүн маанилүү роль ойногон коомдук-социалдык кырдаал жатканын ким болбосун байкайт. Анткени мындай көрүнүш бир гана ошол мезгилде казак элине гана мүнөздүү болбостон, кыргыз элине да тиешелүү экендигин ошол мезгилдеги коомдук социалдык турмуш, андан өсүп чыккан Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, ж. б. ушул сыяктуу "молдолор" башында турган кыргыз кол жазма адабиятынын өкүлдөрү далилдеп турат. Ал алар менен аларга кыргыз адабиятына удаалаш келип кирген К.Тыныстанов, С.Карачев башында турган муундун адабий чыгармачыл ишмердүүлүгү оруста ша баштаган маданияттын "үлгүсүн" ачыктап берет.

Эгер кыргыз адабиятында орун алган эки адабий доордун ушул тогошкон жери таптакыр бирикпей тургандай, катарлаш келген ушул эки муун адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоосу боюнча бири-бири менен таптакыр келишпегендей таасир калтырса, М.Ауэзовдун чыгармачылыгында бул эки дүйнө кабылдоо карама-каршылыктуу, бирок бирин-бири толуктап турганы менен айырмаланат. Маселен, Мухтардын атасы Омархан өз доорундагы алдыңкы көз караш менен карап баласын мусулман медресесине бергиси келсе, ал эми анын иниси Касымбек агасынын көзү өткөндөн кийинки коомдук-социалдык абалга таянып, жаш Мухтарды орус мектебине тапшырып отурат. Бул көрүнүш бизге көп нерсени туюндурат, б. а. Семипалатинскидеги орус мектебине берип жаткан маалда Касымбек Мухтарды чыгаан жазуучу болот деп ойлобосо керек, болгону өз заманынан артта калбай, ошол доордун прогрессивдүү дүйнө таанымында чоңоюп, билим алуусуна кам көргөн десек болот. Ушул мезгилге чейинки илимий-теориялык адабиятта берилип келе жаткандай ошол мезгилде Орто Азияда орун алган диний мектептер исламга таандык диний түшүнүктөрдү жаттатуу менен чектелбестен, өз дооруна тиешелүү маданий-эстетикалык баалуулуктарды калыптандырганын биз ошол мезгилдеги "молдолор" - алардын дүйнө кабылдоо түшүнүктөрү, өздөрү жашаган доордун көркөм элесин тарта алган чыгармаларынын көп түрдүүлүгү жана ошол чыгармаларда орун алган адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоонун эл арасына кеңири тараган кол жазма адабиятынын үлгүлөрү аркылуу билебиз.

Дагы бир маанилүү жагдай мына ушул "молдолордун" чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш диний ишенимдеринин бирдей эместигине карабастан, алардын баары ошол мезгилде орун алган эл турмушун өз чыгармаларын чагылдырып, калк башына түшкөн мүшкүл кайдан келип жатканын далилдөөгө аракеттенишип, негизинен коомдук-социалдык турмушта орун алган оорчулукту жоюу, элди мындай кыйынчылыктан арылтуу маселелерине байланыштуу өз ойлорун көркөм чыгармалары аркылуу, өзгөчө образдуулук менен берүүгө аракеттенсе, андан кийинки орус маданиятынын таасиринде чоңойгон К.Тыныстанов башында турган муунда өз чыгармаларында мына ушул миссияны аткарууга аракеттенген. Ырас, бул эки муундун көркөм адабиятта көтөргөн проблемалары бир болгону менен реалдуу турмуш чындыгына, ал чындыкты көркөм кабылдоо жагынан кескин айырмачылык бар экендигин да бул жерде айтпай коюуга болбойт. Мисалы, "молдолор" дал ушундай турмуш болуп калуусуна Россиянын колониялык-баскынчылык саясаты күнөөлүү десе, ал эми орус маданий жана адабий баалуулуктары менен азыктаган А.Байтурсынов, К.Тыныстанов сыяктуулар андагы кыйынчылык турмуштун себептерин көчмөн цивилизациядан, өзгөчө дүйнө кабылдоо жагынан ага болуп турган диний-дидактикалык эрежелерден издешкен. Реалдуу турмушту көркөм-образдуу кабылдоо, андай дүйнө таанымды өз чыгармаларында чагылдыруу боюнча бул эки муундун өкүлдөрү бири-биринен кескин айырмаланып турса, М.Ауэзовдун чыгармаларында эки дүйнө кабылдоо жуурулушуп, бири-бири менен өтмө катар байланышта туруп, андагы ийгиликтер менен кемчилдиктер кадим турмуштун өзүндөй реалдуу чагылып турат.

Табиятынан зор сүрөткер М.Ауэзов бала кезинен тарта өзү көргөн ошол турмушту реалдуу чагылдыруурга аракеттенет, тигил же бул идеяга артыкчылык бербестен, болгонун болгондой сүрөттөөгө, эмне көрсө, ошону эл, окурман чөйрө өзү таанып билгидей даражада берүүгө умтулат. Ошондуктан болсо керек анын алгачкы чыгармаларында Орто Азия элдеринде кол жазма адабият аркылуу тараган идеялык-эстетикалык түшүнүктөр, б. а. жергиликтүү элдин жакшы жашоосун камсыз кылуурга мүмкүн болгон кырдаалдар, элдин тиричилигине оорчулук алып келген социалдык шарттар, анда тиричилик өткөргөн карапайым элдин ой жорумдары, элеттик көз карашка мүнөздүү болгон адам психологиясы, алдыны карай умтулган жаштардын дүйнө кабылдоосу, аларды мындай ой жорумга алып келген күнүмдүк пендечилик, андан соң башкысы эмне экенин таппай башаламан турмуш кечирген калктын жашоо образы, ошондой эле элдин бактылуу жашоо-турмушка карата эңсөөлөрү, кыялдары, эркин жана бакубат жашоого болгон түрдүү кызыкчылыктар кеңири масштабда көркөм сүрөттөлөт. Элестүү алганда тоо башынан салаалап агып келген булактар бир өзөнгө бириккендей Орто Азия чөлкөмүн кучагына алган түрдүү философиялык көз караштар, реалдуу чындыкты таануурга аракет кылган дүйнө кабылдоо М.Ауэзовдун адабий чыгармачыл өнөрканасына топтоло баштагандыгы ачык байкалат. Колуна калем кармаган жаш Мухтар өзүнүн алгачкы чыгармаларында эле мындай көркөм-эстетикалык, рухий-маданий сапатка ээ болду деш чынында туура болбойт. Ал чыгармачылыгын баштап, алгачкы чыгармаларын окурман журтка тартуулап жаткан маалда Орто Азияда түрдүү чыгармалары менен таанылган зор таланттар жашагандыгын, алар өздөрүнүн уникалдуу чыгармалары менен адабий аренада башкаларга "көлөкө түшүрүп" тургандыгын эстен чыгарууга болбойт. Андай залкарлардын арасына колуна эми гана калем кармап, "тырмак алды" чыгармаларын адабий коомчулукка сунуштап жаткан М.Ауэзовду катар коюуга болбостугу да анык.

Анын ошол жылдарда жазылган алгачкы чыгармалары менен танышкан окурман мына ушул жерден бир нерсени байкайт, ал М.Ауэзов башкалардан айырмаланып, өзүнүн чыгармаларын жаратууда, ошол эле мезгилде түрдүү басма сөз тармактарында жарыяланган пикирлеринде, макалаларында реалдуу турмуш чындыгына панорамалуу кароого аракеттенет. Балким бул жазуучунун талантынын өзгөчөлүгүдүр, балким дүйнө кабылдоодогу сапаттык айырмачылыктыр, балким сүрөткер катары М.Ауэзовдун чеберчилигидир, айтор анын чыгармачылыгын өзгөчөлөнтүп турган белги ушунда турат, алгачкы чыгармаларынан тартып ар бир чыгармасында идеялык-эстетикалык мазмунду кеңири камтыгандыгы болуп саналат. Анын чыгармачылыгын ар тараптуу изилдеген Д.Кунаев бул жөнүндө пикирин төмөнкүдөй жазат: "Именно эти идеи определили начало творческого пути Ауэзова. Его первые произведения, созданные в переломном 1917 году, были посвящены народу. рассказы и повести проникнуты заботой о народе, его страданиями и болью. В них молодой писатель остро высвечивает противоречия и пороки феодализма. Но не только ради разоблачения отживающих порядков и норм жизни создал их автор. Он хотел подвести читателя к мысли, что пороки и пережитки в жизни общества не исчезнут сами собой, нужна повседневная, гражданская, социальная борьба с ними" [1].

Ырас, М.Ауэзовдун алгачкы чыгармаларынан тарта эле мына ушундай кеңири жана масштабдуу ой жүгүртө баштаганына окумуштуулар түрдүү көз карашын билдирет. Айрымдары аны жазуучунун адабий-көркөм чыгармалары менен байланыштырса [2], кээ бирлери анын бөлөктөрдөн айырмаланган ойчулдугуна [3], башкалары анын адабий сынчылык касиетине [4] жалгаштырышат. Анын адабий ишмердиги, чыгармачылык баскан жолу XIX жана XX кылымда Орто Азия эли басып өткөн тарыхый жолду жана адабий-маданий көркөм дөөлөттөрдүн пайда болуу, ошондой эле калыптануу этабын толугу менен өз боюна сиңирип тургандыктан, жогоруда айтылган көз караштардын таянган белгилүү бир чындыгы тургандыгын айтпай кетүүгө болбойт.

М.Ауэзовдун адабий-эстетикалык көз карашында өзү жашаган дооруордун элеси гана сакталып турат деш анын адабий-эстетикалык көз карашын, аны менен катар адабий-эстетикалык жактан Орто Азия жана Казакстан адабиятына тийгизген таасирин жокко чыгаргандык болуп саналат. Анткени анын алгачкы чыгармаларынан тарта аталган чөлкөмдө жүрүп жаткан адабий-эстетикалык кубулуштар толук орун алып, ал тургай ошол мезгилде ал жерде жайгашкан элдердин адабиятына мүнөздүү оош-кыйыштар толугу менен М.Ауэзовдун чыгармаларында ырааттуу орун алып келген. Эгерде XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта Орто Азия элдеринде орус маданиятына кандай тартылуу жүрүп башталган болсо, биз аны М.Ауэзовдун чыгармачылыгынан толук көрөбүз. Бирок Д.Кунаев белгилегендей, жаш Мухтар Семипалатинскиге барып, беш жылдык орус мектебин окуп, орус жана Батыш адабияты менен таанышса калып эле көчмөн турмуштан отурукташкан турмуштун маданий артыкчылыгын сезе калган эмес [5], ал ошол мезгилде эл башынан кечирген бардык турмуш-тиричиликти, коомдук жаңылануулардыда, социалдык өзгөрүүлөрдү жана руханий-материалдык кубулуштарды талдоо аркылуу акырындап кабылдап, ошол эле мезгилде коомчулукта болуп жаткан көрүнүштөргө баа берүү аркылуу өсүп жетилип отурганы байкалат.

Биздин жеке баамыбызда М. Ауэзовдун адабий-эстетикалык көз карашынын өзгөрүүсүнө биринчи кезекте өзү жашаган айыл менен окуп жаткан шаарынын ортосундагы социалдык жана маданий айырмачылык маанилүү роль ойногон сыяктанат. Мындай контрасттык турмуштан ал бир гана социалдык айырмачылыкты байкабастан, турмуш чындыгына карата мамилени, адамдык ой жорумдагы өзгөчөлүктү, пендечиликти таанып билүүнүн сапаттык касиетин – уруучулукта жашаган көчмөндөрдүн араздашуусун, жаатташкан чабышууларды, бирин-бири кордогон теңсиздикти, патриархалдык мамилелерди, феодализм менен капитализмдин ортосундагы адамдык жана маданий баалуулуктарга болгон бөтөнчөлүктөрдү аңдаштырууга жетишет. Бир караганда мындай дүйнө тааным М.Аэузовдун жеке өзүнө гана таандык болсо, экинчи жагынан дүйнө таанымдагы мындай көрүнүш ошол мезгилдеги кыргыз жана Орто Азия элдерине жалпы мүнөздүү адабий кубулуш болуп саналат. Ырас, М.Ауэзовдун чыгармачылыгында ал ички карама-каршылыкка зэ болуу менен бирге диалектикалык карым-катышта өнүккөнүн көрсөтө алат.

Адабияттар

1. Кунаев, Д.А. Мухтар Ауэзов и русская литература. – Алма-Ата, 1992, 23-бет.

2. Лизунова Е.В. Мастерство Мухтара Ауэзова. – Алма-Ата, 1968; Ахметов З.А. Поэтика эпопеи "Путь Абая" в свете истории её создания. – Алма-Ата, 1984.

3. Тайжанов А.Т. Мухтар Ауэзов – мыслитель. – Алма-Ата, 1991.

4. Сыздыков К. Мухтар Ауэзов – литературный критик. – Алма-Ата, 1973.

5. Кунаев, Д.А. Мухтар Ауэзов и русская литература. – Алма-Ата, 1992. - 96 с.

ПЕДАГОГИКА

Хасанов Н.Б.,
КГУСТА

ФАКТОР МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА У СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА

В статье рассматривается использование активных методических приемов с целью повышения мотивации к изучению русского языка у студентов неязыковых специальностей в техническом ВУЗе

Важнейшей составляющей успеха в обучении русскому языку (и в его освоении) является развитие и поддержание на должном уровне мотивации студентов. Учитывая ограниченное количество аудиторных часов, и их абсолютную недостаточность (за исключением, возможно, некоторых интенсивных курсов методом «погружения») для выработки необходимых языковых навыков в требуемые сроки без привлечения внеаудиторной самостоятельной работы студентов в той или иной форме, правильная организация внеаудиторной работы и мотивации к выполнению такой работы становится необходимым элементом для достижения успеха.

В данной статье мы хотим поделиться опытом успешной организации внеаудиторной работы среди студентов технического вуза, изучающих русский язык. Зачастую нам приходится сталкиваться с нежеланием студентов уделять достаточное количество времени на подготовку классических домашних заданий, связанных с чтением, переводом, подбором правильных грамматических конструкций и т. п. Ссылаясь на разные причины, студенты имеют тенденцию пропускать занятия, т. к. не достаточно осознают важность изучения русского языка. Студенты, приходящие после школы с низким, а иногда почти нулевым уровнем владения языком (а таких с каждым годом все больше), часто не верят в возможность достичь больших результатов и уровня, необходимого для поддержания коммуникации, обучаясь русскому языку в университете только на занятиях. Поэтому они уделяют как можно меньше времени русскому языку, перераспределяя свое время в пользу профильных предметов. Перед нами, как преподавателями первого курса, встает большая задача привлечь их осознанно уделять больше времени на русский язык, приучить их к систематическому выполнению поставленных задач курса, и, конечно же, дисциплине.

Основная проблема, которая была заявлена студентами — это отсутствие мотивации к изучению русского языка в виду отсутствия целесообразности его изучения.

Согласно Л. И. Божович, «мотив — это то, ради чего осуществляется деятельность, «в качестве мотива могут выступать предметы внешнего мира, представления, идеи, чувства и переживания. Словом, все то, в чем нашла свое воплощение потребность» [1, с. 27].

Мотивация побуждает, направляет и организует учащегося, придает учебной деятельности личностный смысл и значимость. Сфера мотивации состоит из нескольких типов побуждений: идеалов, ценностных ориентаций, потребностей, мотивов, целей, интересов и др. Знание этих побуждений помогает преподавателю более дифференцированно воздействовать на отдельные составляющие мотивации учения.

Был проведен опрос студентов, с целью выяснить, что мотивирует их к изучению русского языка. Студенты должны были оценить по шкале от 1 до 10 четыре различных мотивации: желание успевать в университете, желание путешествовать и работать заграницей, желание читать книги и смотреть фильмы на русском языке, и желание самосовершенствоваться. Также опрашиваемым было предложено оценить свой уровень владения языков по той же шкале. Результаты опроса показывают явную корреляцию между выбором ответа «желание успевать в университете» и «желание самосовершенствоваться» как доминирующей мотивации и низким уровнем владения языком.

Мы интерпретируем эту корреляцию следующим образом. С одной стороны, студенты, имеющие после нескольких лет изучения языка в школе низкий уровень, не верят в возможность прогресса в своих знаниях и в свою способность в будущем использовать язык. С другой стороны, исследования [2] показывают, что желание получать хорошие отметки, и особенно, желание самосовершенствоваться, если они являются доминирующими в мотивации, не могут поддерживать интерес к предмету изучения в течение достаточного времени и на должном уровне. Только если они являются вспомогательными, они могут активировать коммуникационную мотивацию двух других (книги/фильмы и непосредственное общение с носителями языка, то есть с русскими). Поэтому для повышения результативности обучения необходимо в первую очередь развивать коммуникативную составляющую, демонстрируя студентам, что они уже могут достичь коммуникативного успеха, хотя бы и в каких-то ограниченных рамках. На это работает привлечение отобранных фрагментов неадаптированных текстов и видеоматериалов для заданий на понимание общего смысла. Другим элементом развития уверенности в коммуникативной компетенции является вовлечение студентов во внеурочную деятельность.

Можно согласиться с Е. А. Буренок, что «количество учебных часов, отданных аудиторным занятиям для изучения языка в неязыковых вузах, недостаточно, поэтому актуальна проблема формирования условий внеаудиторной работы студентов» [1] и С. Е. Зайцевой, утверждающей, что «при всех неоспоримых преимуществах и важности английского языка, студенты неязыковых специальностей в большинстве своем, не рассматривают его как необходимый к изучению предмет, руководствуясь мнением, что английский язык не понадобится им в профессиональной деятельности, что он им не нравится своей сложностью и т. д». [3], которую можно отнести и к преподаванию русского языка в техническом вузе.

На русский язык, как дисциплину, выделяется 4 часа в неделю. За эти часы мы должны научить их грамматике, лексике, фонетике. Осознавая всю сложность и трудоемкость данного процесса, мы решили привлекать студентов чаще к внеаудиторной работе, чтобы и повысить мотивацию к изучению русского языка и улучшить их страноведческую осведомленность о стране изучаемого языка, что должно оказать положительное влияние на мотивацию студентов.

Внеаудиторная работа со студентами ведется и организуется с помощью группы в «В контакте», специально созданной для сплочения интересов как преподавателя, так и студентов. Группа закрытая, то есть, ее содержимое доступно только ее членам: преподавателю и обучающимся у него студентам. Это позволяет не только ограничить спам, но и раскрепостить студентов: с одной стороны это привычная среда социальной сети, с другой аудитория ограничена, что снимает страх за ошибки перед большой аудиторией.

В данной группе дублируется основная информация, выкладываемая на персональной странице портала ВУЗа, о конференциях и конкурсах, в которых возможно как очное, так и заочное участие. Также в группе выкладывается информация о часах консультаций и домашние задания для студентов, пропустивших занятия. Через группу организуется и работа с домашним заданием типа «сочинение», с помощью инструмента «Обсуждение». Преподаватель комментирует предоставленные работы, что позволяет студентам учиться не только на своих ошибках, но и на ошибках коллег. В группе размещаются ссылки на интересные образовательные материалы, как преподавателем, так и самими студентами, делящимися своими находками, сделанными при подготовке к какому-нибудь заданию. По сравнению с прямой рассылкой сообщений имеется множество вышеуказанных плюсов, и один минус: студенты не всегда вовремя реагируют на обнародованную информацию, поскольку она «теряется» в ленте новостей.

Большую роль в повышении мотивации студентов к изучению русского языка играет участие в различного рода конкурсах с языковой составляющей. В зависимости от доли языковой составляющей, такие конкурсы могут ориентироваться на разные уровни владения языком. Как правило, в рамках одного и того же конкурса существуют номинации, как требующие более серьезного владения языком, так и дающие возможность компенсировать слабость языковой составляющей за счет творческого подхода. Так, в институте проводился конкурс графических работ, от карикатур с краткой подписью, вполне доступных для студентов с низким уровнем владения языком, до многопанельных комиксов с развернутым сюжетом, требующим более серьезного языкового уровня. Участие в конкурсе, даже с минимальной языковой составляющей, дает студенту ощущение достижения результата, которое умножается в случае получения призового места. Успех и привлечение внимания ассоциируются с русским языком, что способствует росту мотивации. Особенно заметен такой рост в случае групповой работы студентов при подготовке выступлений. Совместное творчество объединяет и придает дополнительную важность объединяющему началу, которым в частности, в условиях конкурса, является необходимость освоения определенных языковых явлений, как бы малозначительны они ни были.

Таким образом, можно сделать следующий вывод: при правильно подготовленной внеаудиторной деятельности можно наблюдать эффективность использования различных активных методов обучения и увеличение мотивации к изучению русского языка.

Студентам важна не только стимульная часть мероприятия и поощрения (призы, подарки, баллы за участие), но и активное участие в социальной жизни (поддержка ведущих преподавателей, уважение и признание сокурсников). Преподаватель русского языка исполняет роль куратора, направляющего студентов на достижение тех или иных вершин.

Литература

1. Буренок Е. А. Внеаудиторная деятельность как средство интенсификации профессионального обучения английскому языку студентов туристского вуза. Автореф. на соискание степ. кандид. пед.наук, Сходня, 2004. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.dissercat.com/content/vneauditornaya-deyatelnost-kak-sredstvo-intensifikatsii-professionalnogo-obucheniya-angliisk

2. Vesselinov R., Grego J. Duolingo Effectiveness Study. FinalReport — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://static.duolingo.com/s3/DuolingoReport_Final.pdf

3. Зайцева С. Е. Формирование мотивации изучения иностранного языка у студентов неязыковых специальностей. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://na-journal.ru/2–2013-gumanitarnye-nauki/283-formirovanie-motivacii-izuchenija-inostrannogo-jazyka-u-studentov-nejazykovyh-specialnostej

4. Аксёнова Н. В., Шепетовский Д. В. Формирование языковой личности и развитие лингвострановедческих компетенций у студентов технического ВУЗа на примере разработанного занятия “Halloween”// Молодой ученый. 12(59), 2013.- 551 с.

Омуралиева К.,
БГУ им. К.Карасаева

ЭТИ СЛУЖЕБНЫЕ ЧАСТИ РЕЧИ

Эти служебные части речи! Без них не обойтись. Это предлоги, союзы, частицы, которые не являются членами предложения, не называют ни предметов, ни действий, ни признаков, но имеют большое значение, так как они связывают самостоятельные слова в словосочетания и предложения. Кроме этого служебные части речи вносят в предложения дополнительные смысловые оттенки, помогают более точно выражать свои мысли в устной и письменной форме, используются как формально-грамматические средства языка: предлоги выступают в подчинительных словосочетаниях, союзы – при однородных членах и в сложных предложениях, частицы при отдельных словах и в вопросительных и восклицательных предложениях Эти части речи употребляются часто: в тексте они обычно составляют 25% общего числа слов и эти части называются служебными потому, что они обслуживают самостоятельные слова.

Для начинающих изучать русский язык как иностранный, чрезвычайную трудность представляют эти служебные части речи. Большинство обучающихся не успевают осваивать грамматические категории и конструкции, плохо разбираются в них, а порой и не понимают значение этих слов. Поэтому для введения студентов-иностранцев в систему русской грамматики, необходимо регулярно объяснять каждый предлог, союз и частицу, которые часто употребляются в чтении и произношении. Особенно возникают вопросы у иностранных студентов, уже более или менее начинающих говорить по-русски. Вопросы возникают, когда они сталкиваются со служебными словами, не зная разницу между ними. В таких случаях нужно объяснять, что служебные слова образовываются за счет самостоятельных слов. Например, Студенты сидят рядом или Рядом с университетом находится стадион (наречие переходит в предлог); Что было на уроке? Или Они не знали, что будет дождь (из местоимения в союз); Студенты, не смотря в текст, отвечают правильно или Несмотря, на трудный текст студенты отвечают правильно (из деепричастия в предлог); В верхнем течении реки… или В течении часа я должен закончить работу (существительные в предлог).

Самостоятельные слова можно заменить предлогами, союзами, частицами или опустить. При переходе из одной части в другую образуются грамматические омонимы.

Итак, количество служебных слов увеличивается за счет слов самостоятельных, изменяющих значение и грамматические свойства.

Уже в начале обучения русскому языку как иностранному в курсе вводного аудирования и говорения по М.Н.Аникиной, мы знакомим обучающихся с отрицательной частицей *не* и с соединительным союзом *тоже,* используя такие фразы:

- Она спортсменка?
- Нет, не спортсменка, она тоже студентка.

Также на протяжении учебного года мы встречаем соединительные союзы *ни…ни, и, и…и, тоже, также,* противительные союзы: *а, но, да,* разделительный союзы *или, то…то* и другие сочинительные союзы. Из подчинительных союзов мы часто встречаем: *что, чтобы, когда, если, потому что, как, хотя и др.* При этом мы не только объясняем предназначение этих союзов, но и правила постановки знаков препинания. Само название этой части речи намекает на ее роль. В.Даль в своем ''Толковом словаре живого *великорусского* языка'' дает одно из значений слова *союз*:"… соединение двух или многих для известной цели…, часть речи, частичка, связующая слова". Союзы являются важным средством выражения связи между самостоятельными предложениями, которые конкретизируют характер смысловых отношений между рядом стоящими предложениями. Невнимание к союзам как средству связи самостоятельных предложений в тексте, употребление союзных средств, не соответствующих характеру смысловых отношений между предложениями, приводит к нарушению логичности текста, затрудняет последовательность авторской мысли. Союзы наиболее значительны по объему и наиболее значимы, ответственны в процессе коммуникации.

Если говорить о предлогах, то мы знаем, что предлоги пишутся только впереди других частей речи. Но в других языках бывает наоборот, например, в языке коми – *туй вылын,* в переводе означает *дороге на.* В венгерском языке предлоги пишутся слитно с существительными и стоят после существительного – Будапештбен (Будапеште в). Но и в русском языке до сих пор сохранились такие формы, как: подайте Христа ради, пожалел бы ты меня Бога для. Из этого выражения получилась богадельня (приют для бедняков и престарелых).

В русском языке около двухсот предлогов. Большинство из них легко перепутать с другими частями речи. Предлоги *на* и *с* имеют очень много значений, чем остальные, а предлог *вдоль* имеет только одно значение.

По своему происхождению предлоги делятся на непроизводные и производные. К непроизводным предлогам относятся *при, в, о, без, за, для, из, с, по, у, через и др.* Предлоги, состоящие из одного согласного звука [в],[с],[к] или оканчивающиеся на согласный [без], [над],[из] и другие или в некоторых сочетаниях имеют на конце беглое *о: во мне, ко мне, со мной, по тебе, изо всех сил.* Также могут объединяться попарно *из-под, из-за.*

Преподаватель дает задания с использованием этих предлогов. Здесь можно включить задания с использованием иллюстративного материала и игровые задания.

Производные предлоги образовались путем перехода в них различных частей речи: существительных – вроде игры, насчет работы и др.; глаголов или деепричастий – несмотря на трудности, спустя год, благодаря помощи; наречий – рядом, впереди, напротив и др.

По структуре предлоги бывают простые (состоят из одного слова – к, с, от, для) и сложные, или составные (состоят из двух или более слов – исходя из, в зависимости от и др.).

Производные предлоги стилистически окрашены. Они характерны для научного и официально-делового стиля.

На уроке преподаватель прорабатывает все словосочетания и выражения, где использует предлоги: проверяет правильность понимания в использовании предлогов и объясняет их место во фразе, сочетаемость с другими элементами фразы. Самое главное, обратить внимание студентов на то, что непроизводные предлоги по правилам произношения произносятся слитно и пишутся раздельно. Особенно студенты-китайцы при произношении предлогов *в, у* произносят, выделяя или акцентируя на их произношения. Это происходит потому, что в китайском языке наличие предлогов отсутствует. Например:

Я иду *в [ву]* музей.

Я взял книгу *у [ву]* друга.

Такое частое неправильное использование предлогов приводит к искажению слов, словосочетаний, а также целых предложений, что делает текст неправильным и не понятным. Поэтому особое внимание уделяем на употребление предлогов иностранными студентами. Конечно же, на начальном этапе обучения русскому языку иностранных студентов, не следует говорить о разрядах, на которые они делятся. Но нужно объяснить с помощью падежных вопросов о значении каждого предлога. Например, в родительном падеже: *у кого? (у родителей), у чего? (у стола), откуда? (из банка, с работы), от чего? (от стола), от кого? (от друга), когда? (до урока, после урока), для кого? (для друга), где? (около стола), без кого? (без друга), без чего? (без ручки). В дательном падеже: к кому? (к другу), к чему? (к окну), где? (по магазинам). В винительном падеже: куда? (в воду, в море), когда? (в среду, через час и т.д.). В творительном падеже: с кем? (с собакой), с чем? (с сахаром), где? (рядом с домом). В предложном падеже: о ком? (об актрисе), о чем? (о встрече), где? (в банке, на уроке), когда? (на следующей неделе).*

Нужно объяснить, что предлоги передают те или иные значения не сами по себе, а только вместе с окончаниями самостоятельных слов.

Для закрепления, можно дать такие задания.

Задание 1. Свяжите слова одного ряда со словами другого ряда при помощи предлогов *от* и *для*.

Лекарства	*дом*
таблетки	*очки*
цветы	*головная боль*
мебель	*сон*
футляр	*мама*
письмо	*друг*
подарок	*ваза*

Задание 2. Подберите к словам из столбика предлоги.

Ехать	*в, во, на, к*	*из, с, со, от*
Идти	*музей*	*музея*
	площадь	*площади*
	дачу	*дачи*
	университет	*университета*
	работу	*работы*
	банк	*банка*
	рынок	*рынка*
	стадион	*стадиона*
	Францию	*Франции*
	Лоре	*Лоры*
	Максу	*Макса*
	спектакль	*спектакля*

Теперь о частицах. По своим функциям частицы противопоставлены предлогам и союзам, которые выражают грамматические значения. Частицы почти не заметны: они только вносят дополнительные значения, оттенки в значения слов, группы слов, а также в предложения или служат для образования форм слова. По значению частицы делятся на три разряда: формообразующие (*давай, да, бы, б, пусть, пускай, -ка)*, образующие формы слов и степени сравнения прилагательных и наречий.; модальные (вопросительные - *ли, неужели, разве*, указательные – *вот, вон,* уточняющие – *именно, как раз, точь – в точь,* восклицательные – *что за, как,* усилительные – *даже, ни, же, ведь, уж, и др.*,сомнения –*вряд ли, едва ли,* побудительные – *пускай, пусть, давай* и др.); отрицательные – *ни...ни, не.*

В отрицательных предложениях отрицается то, что высказывается о подлежащем. Отрицание высказывается отрицательными частицами *не* и *ни,* отрицательными словами *нет, нельзя.*

Отрицание в предложениях может быть полным, если отрицательная частица *не* стоит перед сказуемым (*Работа не закончена. Экзамен не начался.).* Отрицание может быть неполным, если отрицательная частица *не* стоит перед каким – нибудь другим членом предложения (*Он не совсем понял преподавателя. Он не очень любил ходить по магазинам.).*

В обучении русскому языку иностранных слушателей мы встречаем разные частицы и объясняем их значение: вопросительная – *ли(ль);* усилительные частицы – *только, так, такой, такая...;* (5, 10, 18 ступени по книге М.Н.Аникиной ''Лестница"), *Я так устал, что... Она такая красивая, что... Нам было так весело, что...;* указательная частица – *вот;* усилительная – *далее;* условная – *бы;* отрицательная – *не,* двойное употребление отрицательной частицы *ни...ни,* употребление частицы *ли* при переводе прямой речи в косвенную, при выражении сомнения или в вопросительных предложениях, когда запрашивается информация. Для закрепления и обобщения темы даем задания.

Задание 1.Объясните значение выделенных частиц.

Никто *не* издал *ни* звука.

У Эрика нет *ни* собаки, *ни* кошки.

Даже собака *не* лаяла.

Задание 2.Трансформируйте прямую речь в косвенную с частицей *ли.*

Я спросил ее:"Ты хочешь поехать в Англию?"

Я позвонил и спросил его:"Ты можешь купить билет в Англию?"

или дать другое задание.

Поставьте вопросы с частицей *ли.*

Родители разрешили Лоре поехать в Ялту.

Пол позвонил Максу и узнал о его здоровье.

Маша была счастлива.

Задание 3. Поставьте запятые, союзы обведите кружком, предлоги квадратиком, частицы подчеркните одной чертой.

Он *не* верил, *что* нашел ее.

Мы приехали *в* Москву год назад.

В метро *не* было людей, *потому что был* выходной день.

У меня *не* было *ни* телефона, *ни* словаря.

Он *не* отвечал, *но* мне показалось, *что* он слышал гудки.

Преподаватель должен обратить внимание студентов на то, какую роль играют служебные слова в речи, на то, как строится русская фраза, как они служат средством выражения логических отношений между частями высказывания. Именно служебные части речи служат средством выражения логичности и на уровне отдельного высказывания, и на уровне связного текста.

Таким образом, преподаватель вводит студентов в мир русской грамматики. Уже на начальном этапе изучения русского языка студенты могут использовать служебные части речи в разговоре, в дискуссии и в высказывании собственного мнения.

Говоря о цельности и стройности логической организации текста, о внутреннем строении речи Платон писал: "Всякая речь должна быть составлена, словно живое существо, - у нее должно быть тело с головой и ногами, причем туловище и конечности должны подходить друг другу и соответствовать целому". Читая эти замечательные высказывания древнегреческого философа, я считаю , хотя служебные части речи не являются самостоятельными, но все равно играют роль ушей, глаз, носа и других частей тела в речи, того живого существа, которого Платон сравнивает с речью.

Логичность как общее коммуникативное качество свойственно любому типу речи, ибо она опирается на связь язык-мышление. Посредством языка люди выражают и делают доступными для других свои мысли, настроения и желания. Следовательно, должна быть логика речи, а логика речи должна отражать логику мысли. Чем больше слов знает человек, тем богаче его речь, тем точнее он может выразить свои мысли. Также, если опустим служебные части речи, предложение распадется, потеряет смысл. Поэтому максимальное значение имеет использование в речи всякого рода показателей связи – союзов, предлогов, частиц. Эти показатели связи требуют большого внимания и тщательного изучения.

Литература

1. Попов Р.Н., Валькова Д.П., Маловицкий Л.Я., Федоров А.К. Современный русский язык. Учебное пособие для студентов пед.ин-в по спец. – М.: -Просвещение,1978.

2. Бабайцева В.В., Чеснокова Л.Д. Русский язык. Теория. Учебное пособие для учебных заведений.-2-е.изд. – М.: Просвещение,1993.

3. Бурмако В.Н. Русский язык в картинках. – М.: Просвещение,1991.

4. Константинова Л.А., Щенникова Е.П., Юрманова С.А. Деловая риторика. Уч. пособие. 2-е изд.стер. – М.: Флинта, 2013,с.81.

Н.Ч.Черикова,
К.Карасаев атындагы БГУ

ООЗЕКИ РЕЧТИ ӨСТҮРҮҮДӨГҮ ТЕКСТТИН РОЛУ

"Эгер биз сүйлөшсөк, анда тексттер аркылуу сүйлөшүп жатабыз, тил тексттик формада жана функцияда гана адамдардын ортосундагы пикир алышуу каражаты боло алат", - деген Гартмандын аныктамасы оозеки речти өстүрүүдөгү тексттин чоң мааниси бар экендигине далил боло алат.

Ар бир текст – тилдин натыйжасы. Ар бир окулган тексттин маанисин адам тил менен ой жүгүртүүнүн байланышы аркылуу түшүнөт. Окулуп жаткан тексттер студенттин адам катары калыптанышына да таасир берет. Тексттер аркылуу сөз байлыгын өстүрүү макал-лакаптар, туруктуу сөз айкаштары, терминдер, башка тилдерден кирген сөздөрдүн туура жазылышы да, ошондой эле грамматикалык материалдар да өздөштүрүлөт.

Тексттерди окутууда студенттердин алдына коюлуучу эң маанилүү максаттар төмөндөгүдөй болот:

• Окуу жөндөмүн калыптандыруу жана аны адатка айландыруу ;

• Окулган текстти түшүнүп , аны анализдей алуу, маанисин кыскача айтып берүүгө жетишүү;

• Окуп түшүнүү ишинин башкы максаты түшүнүүнү ишке ашыруу болгондугуна байланыштуу канчалык даражада сөз байлыгы бар экенин жана грамматикалык эрежелерди билгендигин көрсөтөт.

Тил үйрөтүүдө , оозеки речти өстүрүүдө канчалык көп сүйлөсө, ошол студенттин (адамдын) сүйлөшүү жөндөмү өсөт. Бардыгыбызга белгилүү болгондой, сүйлөшүү иши экиге бөлүнөт:

1. Монолог.
2. Диалог.

Ал эми сүйлөшүү – сөздөрдү үн чыгарып гана айтып коюу эмес. Сүйлөшүүнүн өзүнө тиешелүү эрежелери бар. Тилди үйрөнүүчү да ошол эрежелерге таянуу менен сүйлөшүүнү ишке ашырат. Сүйлөп жаткан адам сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү туура байланыштырып, тилдин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен сүйлөшүүсү зарыл. Албетте, оозеки сүйлөшүп, пикир алышуу каражаты болуп текст эсептелет жана текст кыргыз тилин бөтөн тилдүү студент үйрөнүүчүгө методикалык – педагогикалык жактан иштелип чыккан жетектөөчү, негизги материал болуп саналат.

Текстти окутууда сүйлөшүү ишмердүүлүгүнүн түрлөрүнүн ичинен угуу жана сүйлөө ишмердүүлүгүнө көбүрөөк көңүл бурулат.

БГУнун мамлекеттик тил кафедрасынын доценттери Б. Деркембаева, Н. Черикова, Р. Жумалиева тарабынан "Тилим – менин дилим" деген баштоочу жана улантуучу топтун студенттери үчүн тексттер жыйнагы грамматикалык тапшырмалары менен жарык көргөн. Бул тексттердин жардамы менен албетте, белгилүү тартипке, эрежелерге , критерий – принциптерге таянып, ар бир тексттин темаларын студенттерге оозеки окутуп, грмматика жана окуп түшүнүү ишмердүүлүгүн жүргүзгөндөн кийин теманын лексикалык минимуму боюнча оозеки байланыш жүргүзүлөт. Китепте камтылган ар бир комплекстин тематикасы текстке чейинки жана тексттен кийинки тапшырмалары менен иштелип чыккан. Албетте, баштоочу топтун студенттери үчүн өзүнчө, ал эми улантуучу топтун студенттери үчүн башка ар бир топтун деңгээлине жараша тексттер берилген.

Төмөндө баштоочу топтун студенттери үчүн түзүлгөн текст аркылуу пикир алышуу жана речти өстүрүүдө тексттин жардамы менен ага карата түзүлгөн тапшырмалар аркылуу коммуникативдик, методикалык максаттар сунуш кылынат.

Жыл мезгилдери

Кечке жуук кардын жаашы басылып, таңга маал асман чайыттай ачылды, суук күчөп, кар жылт-жулт этет. Канаттуулар үрпөйүшүп, ызгаардуу кышка нааразы болушкансыйт. Табияттын тартиби ушундай экенин алар кайдан билишсин.

Кышында күн абдан кыскаргандан кийин (22-декабрь) Күн жазга карай бет алат, кыш болсо чилдеге эркиндик берет. Кыш канчалык каарын төккөн менен баары бир жаз келбей койбойт, анткени жыл мезгилдери бирин бири алмаштырып турат, мунун сыры эмнеде?

Жер Күндү жылына бир айланып чыгат. Ошол убакта ал Күнгө капталын ар түрдүү абалда кактайт. Күн так төбөгө көтөрүлүп, анын нуру тике түшкөндө, катуу ысып, жерде жылуу болот. анын тескерисинче, күн бийик көтөрүлбөй, анын нуру жер бетине кыйгач тийген кезде, суук боло баштайт.

Кышты жаз, жазды жай алмаштырат. Күн абдан узарганда (22-июнда) сууга түшпөсөң чыдай албай турган жай чилдеси күчүнө кирет. Ал эми тиги алдыдан күздүн карааны да көрүнөт ... күн кыскарып, түн узара баштайт. Мына, күз келип токой да алтын түстөнүп саргарууда. Андан соң даректар жалбырактарын күбүп, бутактары арбайып – тарбайып, сороюп көрксүз түргө келет. Табият карды күтөт. Ушуну менен жыл айланууе аякталат.

Бирок жер шарынын бардык жеринде эле жыл мезгилдеринин белгилери мындай ачык-даана боло бербейт.

Бул текст орус тилине которулуп, окуп түшүнгөндөн кийин татаал сөздөрдүн мааниси чечмеленет да, текстке карата сөздөр (сөздүк) түзүлөт. Ошондой эле жыл мезгилдерине карата түстүү сүрөттөр да колдонулуп, мазмунун түшүнүү жана айтып берүү үчүн бир нече тапшырмалар да берилет.

1–тапшырма. Синонимдерин тапкыла , же башка кандай сөз менен алмаштырса болот?

Кечке жуук.
Ызгаардуу кыш.
Табияттын тартиби.
Каарын төгүү.
Жай чилдеси.
Алтын түс.
Күздүн карааны.
Арбайып – тарбайып.

Көрксүз

Бул тапшырмада студенттер сөз айкаштарынын маанисин чечмелеп, сөз айкаштарына жакын сөздөрдү окутуучунун жардамы менен табышат.

2–тапшырма. Тест түрүндө берилет. Берилген үч суроонун бир варианты туура жооп болот. Натыйжада бул тапшырма аркылуу жыл мезгилдеринин кубулуштары тууралуу билген билимин тереңдететишет.

Туура жоопту тапкыла .

1. Ызгаардуу кышка нааразы болушат?
   а) адамдар.
   б) канаттуулар.
   в) кичинекей балдар.
2. Кыштын эң кыскарган күнү?
   а) 1-декабрь.
   б) 22-декабрь.
   в) 20-январь.
3. Жер бетинде качан жылуу болот ?
   а) Күндүн нуру кыйгач тийген кезде .
   б) Күндүн нуру каптал жактан тийгенде.
   в) Күндүн нуру төбөгө. көтөрүлүп, тике түшкөндө.
4. Жай чилдеси качан күчүнө кирет?
   а) 22-июнда.
   б) 10-августта.
   в) 20-сентябрда.
5. Эмне үчүн күн кыскарып, түн узарат?
   а) Суук боло баштаганда.
   б) Күз жакындаганда.
   в) Даректар жалбырактарын күбүгөндө.

3 –тапшырма. Суроолорго жооп бергиле.

1. Кайсы убакта кар жылт-жулт этет?
2. Кыш качан чилдеге эркиндик берет?
3. Жыл мезгилдери эмне үчүн бирин бири алмаштырат?
4. Жер Күндү канча жолу айланат?
5. Кайсы мезгилде жерде жылуу болот?
6. Тескерисинче, качан жерде абдан суук болот?
7. Күздүн карааны качан жакындайт?
8. Жалбырактар алтын түскө качан бөлөнөт?
9. Даректар көрксүз абалга качан келет?
10. Эмне үчүн жер шарындагы жыл мезгилдери бири-бирине окшошпойт?

Бул тапшырма аркылуу окулган тексттеги суроолорго жооп берүү менен дагы бир жолу түшүнүгүн бекемдешет жана суроо-жооп аркылуу текстти айтып берүүгө жетишет.

4-тапшырма. Тексттин негизинде күнүмдүк турмушта кездешкен жыл мезгилдерине байланыштуу аба ырайы тууралуу талкуу жараткан кырдаалдык суроолор сунуш кылынат

1. Аба ырайынын жаман күнү болбойт.
2. Жамгыр эмнеси менен жакшы, тескерисинче эмнеси жаман.
3. Кардын калың жаашы адамдардын турмушуна терс таасир тийгизет.
4. Күн дайыма эле ысык болуп турат.
5. Жыл мезгилдеринин бири-бирин алмаштыруу сыры.
6. Жер шарында аба ырайы бирине-бири окшош.

5-тапшырма. Фразеологиялык сөздүктүн жардамы менен төмөнкү сөздөрдүн маанисин чечмелегиле.

Күн чайыттай ачылуу, каарын төгүү, күздүн карааны, алтын түс, жалбырактарын күбүү. Бул сөздөр кайсы учурларда колдонулат? Орус тилине которуп, орус тилинде окшош варианттарын тапкыла.

6-тапшырма. Тексттин негизинде ар бир студент баратын четин бүктөө менен бир сүйлөмдөн жашыруун түрдө аналогиялык текст түзүү берилет.

Бул тапшырма күндө угуп жүргөн сөздөрдүн негизинде аба ырайы, жыл мезгилдеринин кубулуштарын камтыган сөз каражаттарынан түзүлүп, студенттин эркин ой жүгүртүүсүнө өбөлгө түзөт. Баратын башынан аягына чейин түзүлгөн сүйлөм темага жооп берип, ар бир жашыруун сүйлөмдүн жыйынтыгынан бир текст пайда болуш керек.

Албетте, студент грамматиканы жакшы өздөштүргөндөн кийин гана өз оюн так, туура айтууга жарап, речи коммуникациялык максатка жетет. Грамматиканы окутуунун негизинде речтин ишмердүүлүгүнүн пайдубалы калыптанат. Грамматиканы жөн гана жаттабастан, сүйлөө ишмердүүлүгүнүн төмөнкү түрлөрүн аткарууга үйрөнүшөт: сабаттуу жазуу, окуп түшүнүү, угуп түшүнүү, сүйлөшүү, дил баян жазуу.

Ушундай талаптарды аткарганда гана студенттин аракетинен жыйынтык чыгат. Бул берилген кыскача ишгелме мектепти орус тилинде бүткөн башка улуттун өкүлдөрүнө окутулган текст боюнча талдоо болду. Текст менен мындай иштерди жүргүзүү оозеки речти өстүрүүнүн маанилүү булактарынын бири.

Ал эми текстти окутуунун ыкмаларын ар бир окутуучу чаалыкпаган чыгармачылыгы, методикалык изденүүсү менен студенттерге жеткире алат.

Хасанов Н.Б.,
КГУСТА

УПРАВЛЕНИЕ КОММУНИКАТИВНЫМ АСПЕКТОМ СТУДЕНТОВ НА ПРАКТИЧЕСКОМ КУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Статья посвящена вопросам управления коммуникативным аспектом студентов в техническом вузе. Рассмотрены этапы обучения устной речи – как монологической, так и диалогической, – а также навыкам ведения дискуссии. Представлены пять этапов управленческого цикла по порождению устноречевого высказывания на основе текста с учетом индивидуальных особенностей обучающегося

Одним из требований, предъявляемых к выпускнику технического вуза, является владение как минимум одним из распространенных иностранных языков (русским языком в частности). Профессионализм специалиста проявляется в умении четко и ясно излагать мысли. Обучение русскому языку – это специфическая интеллектуальная деятельность, которая не только обеспечивает получение суммы знаний, навыков и умений, но и является фактором междисциплинарной интеграции, позволяющим компенсировать пробелы в изучении отдельных учебных дисциплин.

Следует подчеркнуть, что от профессионализма выпускников технического вуза зависит обеспечение безопасности движения автомобилей, поездов, своевременности доставки грузов и прибытия пассажиров, что достигается также благодаря обученности русскому языку как средству общения.

Грамотное владение устной речью является результатом прочных навыков и умений, приобретенных при освоении чтения, письма и аудирования. «Говорение – это обоюдный процесс, требующий корректировки и адаптации своей речи к непредсказуемым высказываниям собеседника, поэтому отрепетированный план высказываний и обдуманные выражения полезны, но недостаточны» [1].

Известно, что цель преподавания русского языка в техническом вузе – обучение практическому владению разговорно-бытовой речью и языком специальности для активного применения языка как в повседневном, так и в профессиональном общении, и формирование коммуникативной и профессиональной компетенций. Следовательно, обучение устной речи должно быть направлено на развитие у студентов способности вести беседу на бытовые темы, а также темы, непосредственно связанные с определенной технической специальностью и культурой страны изучаемого языка.

Автором совместно с обучающимися (привлечено 83 студента) была присвоена степень трудности каждому виду речевых действий (данные приведены в табл.). Как выяснилось, наибольшую трудность при освоении русского языка вызывают аудирование и устная речь. Одна из причин этих затруднений связана с отсутствием навыков и умений воспринимать на слух иноязычную речь и строить собственные высказывания. В связи с этим встал вопрос о формировании данных видов навыков и умений и по подбору упражнений, аудио- и видеоматериалов, направленных на развитие как коммуникативной, так и профессиональной компетенций.

Сложность усвоения речевых действий

№ п/п	Речевое действие	Вид языковых знаний для усвоения речевого действия	Степень сложности
1	Чтение: *изучающее, поисковое, ознакомительное, просмотровое*	Произношение, лексика, грамматика	21
2	Письмо: *деловое письмо, описание, конспект, заполнение бланков*	Лексика, грамматика, функциональность (аутентичность речевых моделей)	50

3	Аудирование: *интенсивное, экстенсивное*	Лексика (общеупотребительная и профессиональная)	72
4	Говорение: *диалог, монолог, дискуссия*	Лексика, грамматика,произношение, функциональность (адекватность речевых моделей цели высказывания)	71
5	Перевод: *устный письменный*	Лексика, грамматика, функциональность (стиль, языковые и речевые эквиваленты)	24

В процессе устного общения в тесном единстве выступают все функции речевого общения: информационно-коммуникативные, которые могут быть описаны как передача – прием информации; регуляционно-коммуникативные, относящиеся к регуляции поведения в широком смысле слова; аффективно-коммуникативные, детерминирующие эмоциональные сферы человека [2].

Процесс порождения устноречевого высказывания на основе текста требует целенаправленного управления со стороны преподавателя. Задания предтекстового этапа формируют учебно-коммуникативную ситуацию. Они ориентированы на реализацию следующих задач: прогнозировать содержание текста, актуализировать знания и опыт обучающихся, осознать коммуникативную задачу чтения, снять трудности восприятия текста. Непосредственно с чтением текста связан второй этап управленческого цикла. Он заключается в проверке и уточнении во время чтения предположений, выдвинутых перед чтением текста на основе заголовка и иллюстраций. Третий этап – проверка понимания текста. Контроль способствует формированию рефлексии, выступая эффективным средством управления самостоятельной учебно-познавательной деятельностью обучающихся. Четвертый этап управленческого цикла ориентирован на информационную переработку текста. При этом учитывается принцип «от простого – к сложному»: сначала находят, выписывают и обрабатывают информацию, далее следуют ответы на вопросы, постановка собственных вопросов к тексту и краткая передача текста. Последний, пятый этап управленческого цикла предполагает постановку и решение коммуникативной задачи при говорении. На данном этапе происходит порождение устноречевого высказывания на основе текста с учетом индивидуальных особенностей каждого обучающегося.

Говорение неотделимо как от цели и условий общения, так и от содержания конкретного речевого акта, от участников разговора. Различают следующие типы высказываний: обмен информацией, выражение отношения (предположения, уверенности и т.д.), речевые действия (предложение своих услуг, просьба и т.д.). Каждое предложение в устном высказывании должно содержать конкретную информацию, быть лаконичным, простым и содержать не более семи-восьми слов. Речь обучающегося всегда должна быть обращена к конкретным участникам разговора посредством использования устойчивых оборотов и клише. При подготовке устного сообщения по теме формулируется тема сообщения, затем определяются цель сообщения и адресат. Сначала следует обозначить планируемое время говорения, затем необходимо составить смысловой план сообщения и сформулировать пункты плана (введение, основная часть, заключение). Завершающий этап – отбор и запись ключевых слов и словосочетаний напротив пунктов плана. Задача преподавателя заключается в создании такой обстановки, в которой у студентов появляются мотив, потребность, цель в коммуникации. Студенты должны не просто подготовить самостоятельно пересказ прочитанного текста, а выразить свою точку зрения, оценить текст относительно новизны изложенной информации или ее значимости для них.

На первом этапе обучения тематику общения определяет повседневность: создаются свои тексты, свои разговоры посредством переформулировки как своих мыслей, так и мыслей товарищей.

На втором этапе обучения происходит усвоение предметно-понятийного содержания иноязычных средств и способов его выражения. Преподаватель должен акцентировать внимание студентов на содержании текста, которое должно быть понято ими с максимальной точностью, и на языковых средствах, использованных в нем. Далее обучающийся должен подумать, как можно передать информацию по-другому, своими словами, подвергнув учебный текст различного рода трансформациям.

Обучающиеся учатся компенсировать пробелы в своей лингвистической компетенции, поэтому им необходимы навыки ведения беседы, которые формируются постепенно.

Устные темы отвечают требованиям начального образования по специальности, являются элементарными по сути и вводят студентов в язык специальности. Преподавателю необходимо объяснить и показать, что специальный язык является живым и гибким средством, способом формирования и формулирования мыслей специалистов. Овладевая языком своей специальности, обучающийся получает последовательные системные знания по специальности и перерабатывает их в разнообразные формы изложения, что, в свою очередь, создает новые возможности получения знаний по специальности и применения их в коммуникации.

Обучение монологической речи происходит в процессе работы с печатным текстом, посредством создания ситуаций общения и с использованием аутентичного образца устного монологического сообщения. Студентам предлагаются следующие задания:

- определите тип текста (повествование, описание, рассуждение);
- прочитайте текст, используя приемы просмотрового чтения, и определите, чем он интересен для монологического высказывания по изучаемой теме с ориентацией на определенную аудиторию;
- составьте тезисы, передающие основную идею текста;
- просмотрите список предложений и фраз, оформляющих монологическую речь: вводные фразы, средства обращения к адресату, средства создания связности изложения;

- скажите, что, по вашему мнению, следует сделать, чтобы ...;
- сошлитесь на источник, данные, авторитеты;
- отреагируйте на реплику или жест собеседника;
- создайте ситуацию, используя данную поговорку или пословицу;
- разверните диалогические реплики в монологические высказывания;
- подготовьте развернутые монологические высказывания к деловой игре;
- найдите в тексте средства модальности и оценки сообщаемого;
- скажите, к кому обращено и кому принадлежит данное высказывание;
- скажите, что вы хотели бы добавить к своему высказыванию или изменить в нем в той же ситуации и по тому же поводу.

Монологическая речь способствует формированию у обучающегося следующих умений:

- кратко высказываться о фактах и событиях, используя такие коммуникативные типы речи, как описание (характеристика), повествование (сообщение), эмоциональные и оценочные суждения;
- передавать содержание, основную мысль прочитанного с опорой на текст;
- делать сообщения по прочитанному (услышанному) тексту;
- выражать и аргументировать свое отношение к прочитанному.

Обучение диалогической речи осуществляется с использованием диалога-образца, на основе пошагового составления диалога и ситуаций.

Работа с диалогом-образцом направлена на овладение обучающимися навыком высказываний по образцу, формирование коммуникативной и профессиональной компетенций. Студентам предлагаются следующие задания:

- самостоятельно дополните реплики в диалоге в соответствии с контекстом (коммуникативной задачей);
- составьте диалог по аналогии с образцом в рамках данной устной темы, но с иной задачей общения;
- составьте диалог, используя слова по данной теме.

Пошаговое составление диалога обучает тактике построения диалога в соответствии с речевыми намерениями обучающихся и с учетом взаимосвязи и характера реплик побуждения и реагирования. Оно может реализоваться в следующих упражнениях:

- опишите ситуацию и назовите адекватные этой ситуации реплики;
- опишите ситуацию, используя готовую реплику побуждения, и составьте реплики реагирования (одобрения, удивления и т.д.);
- используйте другие реплики реагирования (выразите нежелание);
- трансформируйте диалогические высказывания в монологические;
- подберите из предлагаемого набора реплик те, которые могут быть включены в текст данного диалога.

В процессе обучения диалогической речи посредством создания ситуаций общения осуществляется тренировка ситуативного употребления разного языкового материала, различных типов функциональных речевых высказываний и коммуникативного взаимодействия обучающихся. Студентам предлагаются следующие задания:

- составьте диалог к серии картинок, используя ключевые слова;
- составьте диалог по теме к одной из ситуаций, а затем изменяйте его применительно к новым ситуациям в рамках данной темы;
- составьте диалог к предлагаемым описаниям и чертежам приборов;
- составьте микродиалоги к типичным ситуациям общения по теме.

Диалогическая речь способствует выработке у обучающихся следующих умений (в зависимости от вида диалога):

- *диалог этикетного характера* – начинать, поддерживать и заканчивать разговор; поздравлять, выражать пожелания и реагировать на них; выражать благодарность; вежливо переспрашивать, отказываться, соглашаться;
- *диалог-расспрос* – запрашивать и сообщать фактическую информацию (кто? что? как? где? куда? когда? с кем? почему?), переходя с позиции спрашивающего на позицию отвечающего; целенаправленно расспрашивать, брать интервью;
- *диалог – побуждение к действию* – обращаться с просьбой и выражать готовность (отказ) ее выполнить; давать совет и принимать (не принимать) его; приглашать к действию (взаимодействию) и соглашаться (не соглашаться) принять в нем участие; делать предложение и выражать согласие (несогласие) принять его, *объяснять причину*;
- *диалог – обмен мнениями* – выражать точку зрения и соглашаться (не соглашаться) с ней; высказывать одобрение (неодобрение); выражать сомнение, эмоциональную оценку обсуждаемых событий (радость и огорчение, желание и нежелание),*эмоциональную поддержку партнера, в том числе с помощью комплиментов.*

Использование подобных упражнений способствует развитию навыков, позволяющих строить свои действия с учетом действий партнера, понимать относительность мнений; обнаруживать разницу эмоциональных состояний участников совместной деятельности. Кроме того, развивается умение самостоятельно извлекать недостающую информацию с помощью вопросов, диалога; формируются такие качества, как готовность предложить партнеру план общего действия, дружелюбие в оценке партнера; вырабатывается умение рационально разрешать конфликты, адекватно и самокритично оценивать свои действия.

Литература

1. Кузьмина Е.В. Особенности индивидуального подхода к ученику при обучении иноязычному устноречевому общению на основе учебно-речевых ситуаций. Автореф. дисс. канд. пед. наук. -М.: Институт общего среднего образования РАО, 1996. С. 19.

2. Ломов Б.Ф. Проблема общения в психологии. /В кн.: Проблема общения в психологии. -М.: Наука, 1981. С. 10.

Султанова Г.К.,
КГЮА

ПОВЫШЕНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ НЕТРАДИЦИОННЫХ ФОРМ ОБУЧЕНИЯ

В современном образовательном процессе основной организационной формой передачи знаний, умений, навыков является урок. К сожалению, за последние годы у учащихся пропадает интерес к занятиям , не желают расширять свой кругозор, повышать свою грамотность и культуру речи. В этой связи современные педагоги постоянно ищут новые формы обучения, которые помогут активизировать познавательную деятельность учащихся, повысить их интерес к занятиям и вместе с тем обеспечат быстроту запоминания, понимания и усвоения учебного материала. Итак, эффективность учебного процесса во многом зависит от умения учителя правильно организовать урок и грамотно выбрать ту или иную форму проведения занятия, а также зависит от познавательной активности студента.Именно поэтому вопросы формирования познавательной активности, профессионального развития специалистов приобретают свою особую актуальность. Для повышения интереса и решения данной задачи важная роль отводится нетрадиционным занятиям, которые вносят наиболее весомый вклад в активизацию познавательной деятельности студентов.

Нетрадиционные уроки - это занятия, которые аккумулируют методы и приемы различных форм обучения. Они строятся на совместной деятельности педагога и учащихся, на совместном поиске, на эксперименте по отработке новых приемов с целью повышения эффективности учебно-воспитательного процесса.

По определению С.В.Кульневич, нетрадиционный (нестандартный) урок – это "импровизированное учебное занятие, имеющее нетрадиционную (неустановленную) структуру". Сам факт наличия нестандартных уроков свидетельствует о том, что пренебрегать такими видами организации урока не следует. Наоборот, необходимо тщательно изучать нетрадиционный урок как педагогическое явление, научно его обосновывать и путём просветительского распространения стимулировать студентов к творчеству.

Нетрадиционный урок не только может, но и должен быть использован на уроках русского языка. В результате изучения русского языка и культуры речи в значительной степени зависит успешность орфографического, пунктуационного, синтаксического и стилистического анализа, а, следовательно, и овладение соответствующими нормами русского литературного языка.

Именно нетрадиционные формы занятий, в частности по русскому языку, позволяют стимулировать интерес к изучению дисциплины; способствуют развитию познавательного и коммуникативного интереса, стремления к самостоятельной работе по овладению русским языком, позволяют дифференцировать обучение и служат одним студентам для ликвидации пробелов в знаниях, а другим для расширения своих знаний.

Цель нетрадиционных уроков: отработка новых методов, форм, приемов и средств обучения, что ведет к реализации основного закона педагогики - закона об активности обучения.

Что дает применение таких уроков в учебном и воспитательном процессе? Как показывает практика, нетрадиционные формы обучения предполагают:

- использование коллективных форм работы;
- привитие интереса к предмету;
- развитие умений и навыков самостоятельной работы;
- активизацию деятельности учащихся;
- при подготовке к уроку учащиеся сами ищут интересный материал;
- более полное осуществление практической, воспитательной; образовательной и развлекающей целей обучения;
- становление новых отношений между учителем и учениками;
-требует серьезной подготовки.

Конечно, весь учебный процесс переводить на «нетрадиционный урок» не нужно. Именно традиционный урок должен быть основной формой обучения и воспитания, но разнообразить учебный процесс нестандартными занятиями необходимо, т. к. они помогут активизировать мыслительную деятельность, развить их творческие способности, повысить мотивированность к учению. А при проведении педагогами открытых уроков, нетрадиционная форма занятий всегда будет являться выигрышной, т. к. в нее можно включить и игровые моменты, и оригинальную подачу материала, и различные виды коллективной и групповой работы студентов.

Нестандартные уроки организуются на основе учебной программы. Существующая (современная) их классификация неоднозначна, неполна и будет пополняться в будущем за счет разработок новых типов нетрадиционных уроков.

Можно выделить следующие виды нетрадиционных уроков:

-уроки-**экскурсии**;

-уроки-**игры** (деловые, ролевые (как часть деловых)) (например, уроки-суды);

-уроки-**дискуссии**, круглые столы, диспуты, конференции;

-бинарные уроки;

-уроки-исследования;

-уроки-соревнования (**викторины, конкурсы**);

Каждый вид урока имеет свою мотивацию, время, место и форму проведения, соотносится с содержанием, уровнем сложности изучаемого материала, реализуется в особой атмосфере взаимопонимания и доверия, в особо оформленном классе и др. На основе предложенной классификации нетрадиционных уроков с учетом основных методов и приемов, поговорим подробнее о некоторых видах нетрадици-

онных занятий -ролевая игра и экскурсия.

Ролевая (деловая) игра - основная форма игровой деятельности, в которой участники берут на себя роли взрослых, или должностные, или социальные роли и в специально создаваемой игровой ситуации воссоздают деятельность людей и отношения между ними. Ролевая игра вызывает глубокие эмоциональные переживания, связанные с содержанием и качеством выполнения ролей и теми чувствами и отношениями, которые возникают в ходе игры.

Уроки ролевые игры можно разделить по мере возрастания их сложности на три группы:

1. имитационные, направленные на имитацию определенного профессионального действия;

2. ситуационные, связанные с решением какой-либо узкой конкретной проблемы игровой ситуации;

3. условные, посвященные разрешению, например, учебных или производственных конфликтов и т. д.

Формы проведения ролевых игр могут быть самыми разными: это и воображаемые путешествия, и дискуссии на основе распределения ролей, и пресс-конференции, и уроки-суды и т. д.

Методика разработки и проведения ролевых игр предусматривает включение в полной мере или частично следующих этапов: подготовительного, игрового, заключительного и анализа ролевой игры.

На подготовительном этапе решаются вопросы как организационные, так и связанные с предварительным изучением содержательного материала игры. Организационные вопросы: распределение ролей, выбор жюри или экспертной группы, формирование игровых групп, ознакомление с обязанностями. Также знакомство с темой, проблемой, инструкциями, заданиями, сбор и анализ материала, подготовка сообщения, изготовление наглядности, консультации. Игровой этап характеризуется включением в проблему и осознанием проблемной ситуации в группах и между группами. Внутригрупповой аспект: индивидуальное понимание проблемы: дискуссия в группе, выявление позиций, принятие решения, подготовка сообщения,оценка решения.

На заключительном этапе вырабатываются решения по проблеме, заслушивается сообщение экспертной группы, выбирается наиболее удачное решение.

Проведение ролевой игры, как и всякой другой, построенной на использовании имитации, связано с преодолением трудностей, заложенном в ее противоречивом характере. Противоречивость ролевой игры заключается в том, что в ней всегда должны иметь место и условность, и серьезность. Кроме того, она проводится в соответствии с определенными правилами, предусматривающими элементы импровизации. Если хотя бы один этих факторов отсутствует, игра не достигает цели. Она превращается в скучную инсценировку в случае излишней регламентации и отсутствии импровизации, или в фарс, когда играющие утрачивают серьезность,их импровизация носят абсурдный характер.

Разумеется, никто не требует отмены традиционного урока, как основной формы обучения и воспитания. Речь идет об использовании в разных видах учебной деятельности нестандартных, оригинальных приемов активизирующих всех учеников, которые повышают интерес к занятиям и вместе с тем обеспечивают быстроту запоминания, понимания и усвоения учебного материала с учетом, конечно, возраста и способностей.

Ролевые игры позволяют активно вовлечь учащихся в процесс обучения, вызвать интерес к теме. В ходе деловой игры, учащийся может определить свои сильные и слабые стороны, научиться взаимодействовать с людьми и решать конфликты.

В заключение урока - ролевой игры обучающиеся обсуждают итог и ход решения проблемы (конфликта), оценивают поведение каждого из участников в данной ситуации, продуктивность его работы. Метод ролевых игр позволяет ученику оказаться на месте другого человека, посмотреть как бы со стороны на себя и своего «героя», чью роль он исполняет. Это имеет большое значение для выбора эффективного сценария поведения в будущем.

Экскурсия - форма учебной работы, особенностью которой является реализация процесса обучения не в условиях учебной аудитории, а на природе, в музее, на улицах города, в парках, на производствах и т. д., при непосредственном восприятии обучающимися окружающего мира.

Готовя урок-экскурсию, педагог должен:

• определить его содержание, цель, задачи, довести их до учащихся;

• грамотно подобрать объекты, с которыми будет знакомить учащихся;

• продумать методики показа объекта экскурсии и рассказа о нем, способы вовлечения учащихся в активное восприятие.

При подборе объекта важно провести его оценку по следующим показателям (критериям):

1. Познавательная ценность для учащихся.

2. Выразительность (внешняя выразительность самого объекта или взаимодействие экскурсионного объекта с окружающей его средой).

3. Сохранность (состояние объекта в данный момент, его подготовленность к показу).

4. Месторасположение (расстояние до объекта, транспортная доступность, удобство подъезда к нему).

Проводить экскурсию может сам преподаватель или экскурсовод, но именно педагог останется организатором и руководителем познавательной деятельности учащихся на протяжении всего мероприятия.

Если экскурсию будет вести сам педагог, то для подготовки ему нужно:

1. Интересно сформулировать тему урока-экскурсии.

2. Подобрать литературу и интернет-ресурсы для подготовки материала.

3. Самостоятельно ознакомиться с объектом показа (научиться ориентироваться на местности, хорошо узнать расположение залов, если экскурсия будет в музее).

4. Составить маршрут экскурсии.

5. Подготовить текст экскурсии.

6. Сделать комплект «шпаргалок» (портфель экскурсовода). В «шпаргалки» можно внести следующую информацию:

• наименование объекта;

• историческое событие, с которым связан объект, дата события;

• краткое описание объекта (автор, дата сооружения, создания, дата реставрации);

• охрана памятника (на кого возложена);

• интересные факты, связанные с объектом.

7. Составить методическую разработку.

8. Провести без группы пробную экскурсию. Такие занятия развивают творческое и профессиональное мышление, познавательную мотивацию и способствуют профессиональному использованию знаний, т.е. свободному владению языком соответствующей науки, научной точности, оперирования формулировками, понятиями, определениями. На таких занятиях студенты выступают в роли докладчиков и оппонентов, овладевая умениями и навыками постановки и решения интеллектуальных проблем и задач, доказательства и опровержения, обучаясь отстаивать свою точку зрения, демонстрировать достигнутый уровень теоретической подготовки. Таким образом, эффективность учебного процесса во многом зависит от умения учителя правильно организовать урок и грамотно выбрать ту или иную форму проведения занятия.

Залогом успешной речевой активности учащихся являются нетрадиционные формы уроков, в ходе которых учащиеся расширяют знания, обогащают словарный запас, повышают грамотность и культуру речи, что позволяет учащимся принимать активное участие в обсуждении.

Нетрадиционные формы проведения уроков дают возможность не только поднять интерес учащихся к изучаемому предмету, но и развивать их творческую самостоятельность, обучать работе с различными источниками знаний.

Такие формы проведения занятий «снимают» традиционность урока, оживляют мысль. Однако необходимо отметить, что слишком частое обращение к подобным формам организации учебного процесса нецелесообразно, так как нетрадиционное может быстро стать традиционным, что, в конечном счете, приведет к падению у студентов интереса к предмету.

Литература

1. Баринова Е.А., Боженкова Л.Ф., Лебедев В.И. Методика русского языка. - М., 1974.

2. Власенков А.И. Развивающее обучение русскому языку. - М., 1983.

3. Караваев А. Игровые уроки в старших классах. // Учитель. 2006, № 1, с. 3-6.

4. Климкина Ю.Е. Уроки-семинары по русскому языку в старших классах. // Русский язык в школе. 2001, № 4.

5. Котельникова С.А. Творческие работы нетрадиционных жанров. // Русский язык в школе. 1997, № 1.

6. Максимова В.Н. Межпредметные связи в учебно-воспитательном процессе современной школы. - М., 1987.

Ахметова А.К.,
Казахский национальный
педагогический университет им. Абая

АКТЕРСКИЕ УМЕНИЯ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ-МУЗЫКАНТА

Профессионально-педагогическая деятельность учителя-музыканта непосредственно связана с актерскими умениями, которые отражаются в манере выразительно говорить, двигаться, жестикулировать, проявлять свои чувства и настроение, свое отношение к чему-либо или кому-либо. И это не случайно, ибо в школе должна «царить» атмосфера доверия, уважения к личности, которые обязан привнести собой современный специалист как личность яркая и интересная, умеющая устанавливать доброжелательные отношения с учащимися. Практически многими исследователями в области музыкально-педагогического образования определен устойчивый комплекс актерских умений, куда входят речевые способности,приемы мимической и пантомимической деятельности, саморегуляциисобственного психического состояния.

В целом, несмотря на известную вариантность в трактовке содержания актерских умений, практика обучения определила общие понятия. Так, в речевом компоненте выделяются: голосовые данные, дикция и артикуляция, дыхание и др.; в мимическом пантомимическом ракурсе – поза, походка, мимика, жесты, пластика и др.; в саморегуляции психического состояния – самоконтроль, рефлексия, самосознание и др. Данные умения входят в другое профессиональное понятие – «техника актера», трактуемое как психофизическая предпосылка к выполнению действий, где психологическая установка выступает как осознание цели и готовности к предполагаемым обстоятельствам, в которых будет осуществляться планируемое действие. Реакция на новый раздражитель, с одной стороны, наиболее свободна от признаков угасательного торможения, а с другой – оказывается всегда усиленной механизма зарожденного ориентировочного рефлекса. Фактор новизны представляет собой подлинную основу актерских приспособлений педагога-музыканта, где новизна творческого вымысла, внезапный перенос действия в изменяющиеся условия могут стать мощными возбудителями чувств.

В современной науке проблема актерской подготовки учителя исследуется в нескольких направлениях: в связи с изучением структуры педагогической длительности (Н.В.Кузьмина, Ф.Н.Гоноболин и др.), теории педагогического обшения (А.Н.Леонтьев и др.), педагогического такта (И.В.Страхов,И.В.Синица и др.), педагогической техники (Ю.А.Азаров, Г.И.Баланюк, Д.А.Белухин, Э.А.Гришин и др.). Следует отметить расплывчатость определений, которые переносятся из сценического искусства в педагогику: «постановка голоса, «тон» (А.С.Макаренко); «выразительные оттенки голоса» (З.М.Шилина); культура речи, дыхание, голос, дикция» (В.М.Коротов); «постановка голоса,

четкая речь, дикция» (Э.А.Гришин) и др. При этом,-общность владения актерскими умениями артистами и педагогами, рассматриваемых с позиций выразительности поведения, проявляется на трех уровнях их профессиональной деятельности:содержательно-коммуникативной, целеобразующей в воздействии на интеллект и чувства личности; личностной, характеризуемой психофизической природой деятельности актера и учителя-музыканта [2].

Рассматривая актерские умения как компонент педагогической техники учителя музыки, представляется возможным дать им следующее определение: «актерские умения – результат овладения способами действий, в которых реализуются личностные и профессионально-педагогические качества». Исходя из данного определения, функции актерских умений будут носит вспомогательный характер по отношению к личности учителя как таковой. Но поскольку личность реализуется в поведении, то, следовательно, они у него будут проявляться через активные умения и навыки, причем тем выразительнее и доступней вниманию учащимся, чем выше будет степень владения ими. Включение актерских умений в состав педагогической техники учителя музыки предполагает:

- анализ сущности и содержания самих актерских умений;

- четкое и обоснованное выделение в них сценических особенностей, как автоматизированных действий.

Сравнительный анализ, требований в области актерских умений учителя музыки и артиста свидетельствует о том, что существует прямая связь элементов поведения актера во время сценического действия с элементами поведения педагога-музыканта в учебном процессе: умения, навыки, состояния, способности и др. Причем, внутри каждого из этих элементов. Как правило, обнаруживается неоднократность составляющих: выделяются умения как таковые, но подразделяющиеся на простейшие (интонация, фраза и др.), интегральные (выразительность движений, владение механикой тела, руководство техническим состоянием и др.), автоматизированные действия, которые обычно педагогике рассматриваются как навыки (мышечная свобода, хорошо поставленный голос, гибкость тела и др.). Способность к перевоплощению – важнейшее личностное качество в актерских умениях учителя музыки, в котором внутреннее не может существовать в отрыве от внешнего, где психологическое содержание образа проявляется лишь в выразительном действий, в системе внешней характеристики. Эмоциональное переживание достигается путем включения воображаемой роли, выработки установки на реальную ситуацию и во всех следствиях этого явления, которое можно выразить в следующей последовательности: органичное поведение – выразительное переживание – активное воздействие.

Не менее значимое свойство приобретает в работе учителя-музыканта актерская одаренность в умении интересно эмоционально переключаться из одного состояния в другое, включающих воображение, психомоторику, темперамент, организованное внимание, развитую профессиональную мотивацию. В частности, Э.А.Голубева считает, что высокая активность служит задатком творческих способностей – интеллектуальнойинициативы, когда эмоциональная возбудимость на образ воображения становится физиологической основой, на которой возникают профессионально важные качества актерских проявлений [1].

Эмоциональная подвижность, в свою очередь, определяет эмпатию, включающую способность в актерских действиях управлять своими чувствамив той мере, в какой он должен обладать образами, возникающими в его воображении. Причем эмпатия как существенное приоритетное качество личности обусловлена эмоциональной возбудимостью на образ представления, эмоциональном воображением, где одним из значимых её признаков, по утверждениюМ.Якобсона, выступает экспрессивная восприимчивость [3].

В целом, профессиональная культура учителя музыки и актера в одном лице основывается на высоком уровне самосознания, совершенствования педагогической техники, волевых качеств личности, темперамента, творческих задатков, индивидуальности, способности к сопереживанию и перевоплощению, эмоциональной восприимчивости, оптимальных способов коммуникативного воздействия и т.д.на организации контактных взаимоотношений с обучающими на музыкальных занятиях.

Итак, можно констатировать:номенклатура актерских умений артиста идентична по содержанию технике действий учителя музыки, позволяя сделать некоторые обобщения и выводы:

- мобилизация, как психофизическая готовность к выполнению предстоящего действия является основой для регуляции психического и физического состояния в поведении педагога-музыканта;

- при низкой степени мобилизации речь специалиста (словесные действия) и выразительный показ чувств и отношений (бессловесные действия) практически не доходят до сознания обучающихся;

- высокая степень мобилизации требует специального напряжения как психических, так и физических сил учителя музыки, будучи оправданной в тех или иных конкретных ситуациях педагогического взаимодействия, вызывает вместе с тем быструю утомляемость и потерю сил. Поэтому оптимальной, наиболее пригодной для плодотворной деятельности учителя-музыканта является средняя степень мобилизации, которая обеспечивает комфортность самочувствия педагога и учащихся;

- главным условием выполнения всем словесных и бессловесных действий является выразительность, обеспечивающая адекватное восприятие поведения учителя музыки в процессе педагогического взаимодействия.

Литература

1. Голубева Э.А. Классификация способностей // Вопросы психологии, 1986, №5

2. Шервинский С.В. Ритм и смысл. – М., 1961

3. Якобсон П.М. Психология чувств и мотивация. – М., 1998

Ж.Т. Исакулова,
КМЮАнын Юридикалык колледжи

ЭТИШТИ ОКУТУУДА ИННОВАЦИЯЛЫК ЫКМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ ЖОЛДОРУ

Төмөндө макалада, этишти окутууда инновациалык ыкмаларды пайдалануу, кеңири колдонуу менен студенттердин ой-жүгүртүү ишмердүүлүгүн жогорулатып, өз алдынча кызыгуу менен изилдентип, акыл-иш аракеттерин жүрүм –турумдарын калыптандыруу камтылган

Студенттердин адептик ишеничтерин жогорулатып, акылын өстүрүүдө сабактын стандарттык эмес формаларынын мааниси чоң экендиги белгилүү.

Стандарттык эмес формадагы төмөнкүлөрдү белгилесек болот: сабак сахна, тегерек стол, ролдук оюндар, сабак изилдөө, сабак таймаш ж.б. Мындай сабактардын негизги мааниси, студенттердин ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн жогорулатып, аңсезимин өстүрүп, өз алдынча кызыгуу менен изилдентип, өтүлүп жаткан окуу материалдарын терең өздөштүрүп түзгөндүгүндө.Мындан сырткары мындай сабактарда мугалим менен студенттин ортосундагы мамиле жасалмалуулуктан арылып, бири-бири менен кенен пикир алышкандыгы «ийгиликтин ачкычы» болуп саналат.

Мындай формадагы сабактарды кыргыз тили сабагында да кеңири колдонуу менен студенттердин дүйнөгө болгон көз-караштарын, адептик жана акыл иш-аракеттерин, жүрүм-турумдарын калыптандырабыз.

Сабакты буклеттер, дидактикалык материалдар, студенттер тез ойлонуп айта турган карточкалар менен жабдып, сабак өтүүдө оюндун интеллектуалдык таймаш түрүн колдонуу студенттердин кызыгуусун күчөтүп, жеңил түшүнүүгө жол ачат. Мисалы Кыргыз тили сабагында этиш сөз түркүмүн өтүүдө этиштин эрежесин, башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айырмачылыгын студенттерге жеткиликтүү түшүндүрүү, бышыктоо үчүн элдик жомокторду кеңири колдонуп, "Этиш сөздөрдүн антонимдерин табуу", "Макал – лакаптарды толуктап жазуу", "Этиштер катышкан табышмактарды айттыруу" сыяктуу оюндарды ойнотуу студенттердин ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүнө эң жакшы өбөлгө түзөөрү шексиз.

Этиш сөз түркүмүн окутууда программада көрсөтүлгөн жана окуу китептеринде берилген материалдарды өз ара тыгыз байланыштыруу, студенттерге бул теманы системалуу өздөштүрүүсүнө жол ачат. Этиш сөз түркүмү элементардык формада "Заттардын кыймылын билдирген сөздөр" деген түшүнүк аркылуу эмне кылды эмне кылып жатат эмне кылат деген суроолору тааныштырылат. Мугалим заттардын кыймылын студенттерге жеткиликтүү үйрөтүү үчүн адегенде ар түрдүү кыймыл – аракетти билдирген сүрөттөрдү пайдалануу зарыл. Ага ылайык кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү айттырып, сүйлөмдөрдү түздүрөт. Мындан башка да сүйлөмдө кыймылды билдирген сөздөрдү таптыруу, аларга тиешелүү суроолорду кое билүү, айрым текстерден жалаң этиш сөздөрдү көчүрүп жаздыруу сыяктанган машыгуу жумуштары жүргүзүлөт. Студенттердин ойлоосун өстүрүү, жигердүүлүгүн арттыруу, өз алдынча иштөөсүн күчөтүү максатында заттардын кыймылын билдирген сөздөргө карата төмөндөгүдөй көнүгүүлөрдү жүргүзүүгө болот.

1. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып,заттардын кыймылын билдирген сөздөрдү оозеки ажыратуу.

2. Сурооого карата көп чекиттин ордуна тиешелүү заттын кыймылын билдирген сөздөрдү коюп сүйлөм түзүү.М:Үйдү сатып алуу келишимин нотариус эмне кылат?... Мугалим балдарды эмне кылат?...(Көп чекиттин ордуна коюлуучу сөздөр:окутат,күбөлөндүрөт).

3. Бир эле заттын бир нече кыймыл-аракеттин билдирген сөздөрдү таптыруу: мыйзамда каралды,-четтетилди,жол берилди,белгиленди.

4. Мааниси жагынан бири-бирине жакын айтылган заттардын кыймылын билдирген сөздөрдү таптыруу:

чогулду, жыйналды.
жүгүрдү...
өстүрдү...
иштеди...

5. Мааниси жагынанбири-бирине карама-каршы айтылган заттардын кыймылын билдирген сөздөрдү таптыруу.

жоготту-тапты
ачты-
кууду-

6. Берилген сөздөрдү катыштырып (бийледи,окуду, жактады,бузду, учурады, аткарды)сүйлөм түздүрүү.

Студенттерге этиштин чактарын жана жактарын үйрөтүүдө аларды өз ара салыштыруу,айырмалоо аркылуу үйрөтүүнүн мааниси зор.

Этиштин чактары:

1. Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан мезгилден мурда болгонун билдирген этиштик формалар өткөн чак деп аталып,эмне кылды? эмне кылган? эмне кылыптыр?эмне кылчу? деген суроолорго жооп берет.Грамматикалык каражаттары(мүчөлөрү)-ды,-ган,-ыптыр(-ып) болуп эсептелет. Мис.: Асан газета окуду.Динара КМЮАда окуган.

2. Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан чакта болуп жатканын билдирген этиштин формалары учур чак этиштер болуп эсептелүү менен эмне кылып жатат?деген суроо берилет. Мис.: Асан газета окуп жатат. Динара КМЮАда окуп жатат.

3. Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан кезде али аткарыла элек экендигин билдирген этиш формалары келер чак деп аталып, эмне кылат? деген сурооо жооп берет.Мис.: Асан газета окуйт.Динара КМЮАда окуйт.

Жогоруда белгилегендей этиштин чактарын өз ара салыштыруу менен кайсы чакты билдирип тургандыгын мисалдар боюнча ажыратууга болот.

Кайсы тилде болбосун этиш сүйлөмдө баш мүчөнүн (баяндоочтун) милдетин аткаруу менен айтылуучу ойду жыйынтыктайт да,пикир алышуунун негизги кыймылдаткыч күчү болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде этиш табияты татаал,өтө өнүккөн грамматикалык кубулуш. Аны орус мектебинде (топтордо) өздөштүрүү мугалимди да, окуучуну да бир топ кыйынчылыктарга дуушар кылат. Биздин байкообузда,этишти өздөштүрүү кыйынчылыгы төмөнкү факторлор менен шартталат.

1. Этиш өнүккөн грамматикалык кубулуш катары таанып-билүүнү талап кылган марфологиялык көрсөткүчтөрүнүн өтө көптүгү,анын лингвистикалык материалдарынын байлыгы;

2. Кыргыз тилиндеги көмөкчү этиштерди колдонууда алардын грамматикалык маанилеринде кездешүүчү өзгөрмөлүүлүк көмөкчү этиштин ролун аткаруучу сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанилердин ортосундагы байланыштын начардыгы;

3. Кыргыз тилиндеги учур чак менен келер чакты уюштуруучу формалардын окшоштугу.

4. Кыргыз тилинде пикирлешүүдө татаал этиштин көп колдонулушу;

татаал этиштердин речтик жыштыгы.

5. Кыргыз тилиндеги этиштердин речте туура колдонулуу орун тартибинин орус тилиндеги этиштерден кескин түрдө айырмаланышы.

Жогоруда көрсөтүлгөн факторлордун ичинен этишти өздөштүрүү кыйынчылыгын жеңүүнүн башкы жолу анын бай материалынын ичинен пикирлешүүгө зарылын,негизгисин,керектүүсүн тандай билүүменен байланышат.Дегеле кандай предмет болсо да,практикада пайдалануууга зарыл окуу материалын тандай билүү окутуудагы негизги методикалык маселе.

Интенсивдүү байланыштуу тексттерди тандоо кыргыз тилин үйрөнүүгө кызыгууну пайда кылуунун маанилүү шарттарынын бири.Сүйлөмдөрдү которуу,сүроолорду түзүү,тексттердин мазмунун толук же бөлүктөр боюнча сүйлөп берүү,текстти толуктоо же зарыл болсо кайра түзүү сыяктуу иштер жүргүзүлүшү керек.

Тилди үйрөнүү,ал тилди алып жүрүүчү улуттун салт-санаасы,

тарыхы, географиясы,маданияты ж.б. улуттук белгилери менен тыгыз байланышта өнүгөт. Буларды окуп үйрөнүүнүн мааниси окутуунун мазмунун ар тараптан тереңдетип жана байытып турат.

Текст менен иштөөгө көнүктүрүү, тилчилер практикада жүргүзгөндөй 3 этап менен жүргүзүшү талапка ылайык.

1. Тексти талдоого чейинки жүргүзүлгөн иштер
2. Текст үстүндө иштөө
3. Тексттен кийинки тапшырмалар

Мисалы: Этишти өтүүдө теманы тандаган соң, этиш боюнча кластер (шиңгил) түзүү сунуш кылынат. Студенттер кластерди алгач жекече,андан соң жуптарда иштешет. Кластер кеңири жана колдонууга ыңгайлуу ыкма. Кластерге бөлүштүрүү студенттердин кандайдыр бир тема боюнча эркин ойлонусуна жардам берет. Ал идеялардын ортосундагы байланыштар жөнүндө ой жүгүртүүнү системалаштыруу үчүн колдонулат.Белгилүү бир тема студенттин билимине, түшүнүгүнө жол ачкан ишмердүүлүктүн жазма түрү. Кластерге бөлүштүр-гөндө ошол темага байланышкан сөздөрдү же сүйлөмдөрдү жазышат, пайда болгон идеяларды ага байланышы бар көрүнүштөгү идеяларды көрсөтөт, убакыт бүткөнчө жазууну улантат. Мындай ыкмалар студенттердин оозеки жана жазма кебин, ой жүгүртүүсүн өстүрөт, өзүнүн оюн эркин, системалуу берүүгө, жуптарда, топтордо идеяларды жалпылоого көнүктүрөт жана материалдарды көпкө чейин эсинде сактоого мүмкүнчүлүк түзөт.

Этишти салыштырып үйрөтүүдө айрыкча сюжеттүү сүрөттөр колдонулат.Сюжеттүү сүрөттөркандайдыр бир окуяны, кыймыл-аракетти элестеткен мазмундуу текст түрүндөгү диалог түзүүгө ылайыкташтырылган сүрөт.Булар негизинен экиге бөлүнөт, жөнөкөй жана татаал.

1. Жөнөкөй сюжеттүү сүрөттөр: (адабият менен байланыштыруу)

* Кыздын "кызыл алманы" үзүп жаткандагы сүрөтү

* Баланын кемени карап тургандагы сүрөтү

Этиш сөздөрдү салыштырып үйрөтүүдө мындай сүрөттөр сабакта биринчиден мугалимдин эмне кылып жатат? деген суроосуна б.а. заттын кыймыл-аракетин билдирген сөздөрдү катыштырып, кыргыз тилинде кыска, так кылып жооп берээрине шарт түзүлөт.

2. Аларга оозеки сүйлөм түзүү менен этиштин учур чагын өздөштүрө алышат.

Ал эми татаал сюжеттүү сүрөттөргө төмөнкүлөр кириши мүмкүн:

* Көчөдөгү кыймылдарды,жүргүнчүлөрдү, автоунааларды ж.б.элестеткен сүрөттөр

* Саякаттаган окуучулардын тобу, оюнчуктар, кооз жайлоо көрүнүшү.

Мындан сырткары этишти салыштырып үйрөтүүдө татаал сюжеттүү сүрөттөр окуучулардын байланыштуу кебин өстүрөт. Эмне кылып жатышат? деген сурооого жооп берүү менен этиштин көптүк санын өздөштүрүү үчүн окуучулар менен окуучулар, мугалим менен окуучулардын ортосундагы суроо жооп аркылуу аңгемелешүүсүн камсыз кылуу. Сүрөттүн негизинде сөздүк көнүгүүлөрдү жүргүзүүгө болот. Сүрөттөргө карата мугалим менен окуучунун ортосунда аңгемелерди түзсө болот. Белгилей кетчү нерсе, текст түздүрүүнүн алдында этиш айкын өткөн чагынын **–ды,** мүчөсүнүн кандай жазыларын кайталап, окуучуларга сүйлөмдөрдү түздүрүп, мисалдарды келтирсе болот. Тексттен этиш сөздөрдү таптырып, суроо берип, сүйлөм түзүү тапшырмасын берүү керек.

Айкын өткөн чак болуп өткөн кыймыл-аракеттин аныктыгын баяндайт, сүйлөөчү баяндоочу ошол окуяны болуп өткөнүнө анык ишенгендей, ага катышкандай грамматикалык маани келип чыгат. Ошондуктан ал айкын өткөн чак деп аталат. Аны түшүндүрүү адегенде жөнөкөй мисалдар менен далилденүүгө тийиш.

Күн тийди.

Жаан жаады.

Өрүк гүлдөдү.

Бир нече этиштен (тап, ойно, иште, оку ж.б.) айкын өткөн чактагы түзүү тапшырмасы менен окуучулардын билгичтигин калыптандыруу максатка ылайык.

Айкын өткөн чак көркөм чыгармаларда кеңири колдонулат. Ошондуктан өткөн чактын бул түрүн өздөштүрүүдө текст менен иштөө сабактын эффективдүүлүгүн артырууга тийиш.Мисалы,төмөнкү текст айкын өткөн чакты өздөштүрүүгө ылайыктуу.

Эки жолдош

Эки жолдош токойго барышты. Аңгыча алар чоң аюунун келе жатканын көрүштү. Бир жолдошу качып, бактын башына чыгып, жашынып калды.

Экинчи жолдош болсо кача албай калды. Ал өлгөн кишиче жерге сулк жыгылып катып калды.

Аюу келип, аны бир аз жыттады. Анан басып кетти. Ошондо бактын башында отурган жолдошу түшүп келип сурады:

— Аюу сенин кулагыңа эмне деп шыбырады.

Экинчи жолдош мындай деди:

—"Башыңа жамандык иш түшкөндө ким жолдошун таштап кетсе, ал жаман жолдош"-деп аюу айтты.

Текст менен иштөө мугалимге айкын өткөн чактын татаал түрүн оңой түшүндүрүүгө мүмкүндүк түзөт

— Балдар, ордуңардан тургула, отургула, жазгыла, кайталагыла, окугула жана айт, сүйлө, кир, чык, ук, тыңша, ойно, ырда, бийле, ал, бер, кел, көчүр, кайтала, котор –деген сыяктуу күнүгө колдонулуучу (лексикалык бирдиктер) этиш сөздөрдү мугалим кыргыз тилин үйрөтүүнүн алгачкы сабактарынан баштап эле кыргызча айтып, окуучуларды ага көндүрүүсү зарыл.

Адабияттар

1. Сартбаев К.К. Кыргыз тилинин методикасы. – Ф., 1963.

2. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары. – Ф., 1978.

3. Турсунов А. Этиштин келер чагы менен учур чагы. Грамматика русского языка. – М., 1952.

4. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Б., 2003.

5. Култаева У.Б. Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы. – Б., 2007.

6. Осмоналиева Г.К. Кыргыз тилин окутуу жана аны өркүндөтүүнүн багыттары. – Б., 2007.

7. Жалилов А. Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү. – Б., 1995.

Ramazan Bayar,
Teacher of Mathematics in
"Nurorda" International School

NON-FORMAL EDUCATION

What is non-formal education?

Association, democracy and civil society, Education, Group work, Ideas, Index,Informal and non-formal education, Informal Jewish education, Learning, organizational learning, Social action, social change and social reform, Social pedagogy, Teaching and pedagogy, Youth work

What is non-formal education? Within policy debates a common differentiation has been made between different forms of provision. Informal, non-formal, and formal programmes have been viewed as very different. Here we explore this categorization and some of the forms of work that exist under the non-formal label in southern countries.

Non-formal education became part of the international discourse on education policy in the late 1960s and early 1970s. It can be seen as related to the concepts of recurrent and lifelong learning. Tight (1996: 68) suggests that whereas the latter concepts have to do with the extension of education and learning throughout life, non-formal education is about 'acknowledging the importance of education, learning and training which takes place outside recognized educational institutions'. Fordham (1993) suggests that in the 1970s, four characteristics came be associated with non-formal education:

- Relevance to the needs of disadvantaged groups.
- Concern with specific categories of person.
- A focus on clearly defined purposes.
- Flexibility in organization and methods.

In many northern countries the notion of non-formal education is not common in internal policy debates – preferred alternatives being community education and community learning, informal education and social pedagogy.

THE IDEA OF NON-FORMAL EDUCATION

As Fordham (1993) relates, in 1967 at an international conference in Williamsburg USA, ideas were set out for what was to become a widely read analysis of the growing 'world educational crisis' (Coombs 1968). There was concern about unsuitable curricula; a realization that educational growth and economic growth were not necessarily in step, and that jobs did not emerge directly as a result of educational inputs. Many countries were finding it difficult (politically or economically) to pay for the expansion of formal education.

The conclusion was that formal educational systems had adapted too slowly to the socio-economic changes around them and that they were held back not only by their own conservatism, but also by the inertia of societies themselves. If we also accept that educational policy making tends to follow rather than lead other social trends, then it followed that change would have to come not merely from within formal schooling, but from the wider society and from other sectors within it. It was from this point of departure that planners and economists in the World Bank began to make a distinction between informal, non-formal and formal education. (Fordham 1993: 2)

At around the same time there were moves in UNESCO toward lifelong education and notions of 'the learning society' which culminated in *Learning to Be* ('The Faure Report', UNESCO 1972). Lifelong learning was to be the 'master concept' that should shape educational systems (UNESCO 1972:182). What emerged was an influential tripartite categorization of learning systems. It's best known statement comes from the work of Combs with Prosser and Ahmed (1973):

Formal education: the hierarchically structured, chronologically graded 'education system', running from primary school through the university and including, in addition to general academic studies, a variety of specialized programs and institutions for full-time technical and professional training.

Informal education: the truly lifelong process whereby every individual acquires attitudes, values, skills and knowledge from daily experience and the educative influences and resources in his or her environment – from family and neighbors, from work and play, from the market place, the library and the mass media.

Non-formal education: any organized educational activity outside the established formal system – whether operating separately or as an important feature of some broader activity – that is intended to serve identifiable learning clienteles and learning objectives.

The distinction made is largely administrative. Formal education is linked with schools and training institutions; non-formal with community groups and other organizations; and informal covers what is left, e.g. interactions with friends, family and work colleagues. (See, for example, Coombs and Ahmed 1974). The problem with this is that people often organize educational events as part of their everyday experience and so the lines blur rapidly. As Fordham (1993) comments, these definitions do not imply hard and fast categories. In particular, there may well be some overlap (and confusion) between the informal and the non-formal.

Just how helpful a focus on administrative setting or institutional sponsorship is a matter of some debate? Once we recognize that a considerable amount of education happens beyond the school wall it may be that a simple division between formal and informal education will suffice. It has certainly been the argument of Jeffs and Smith (1990) that the notion of non-formal education has limited use when thinking about process.

SO, WHY THE TERM'S CURRENCY?

Just because something does not make sense in terms of process, does not mean an idea doesn't retain its currency. It has been a convenient way of talking about funding rather than the actual process. As Graham-Brown (1991: 64) says, dividing formal education from out of school education or so-called non-formal education is artificial in many ways. But in some countries, this division reflects the gulf between government provision through the school system, on the one hand, and the needs and interests of marginal populations who are most alienated from the system on the other.

The range of initiatives and programs that have adopted the title 'non-formal' are many and various. They include literacy and basic education for adults and young people, political and trade union education, 'catching-up' programs for school drop outs, pre-school education for young children, political and trade union education and various kinds of educational work linked with development initiatives including agricultural extension and training programs and health education. They also shade over into various examples of both state and private vocational training programs. The McGivney and Murray (1992) collection ***Adult Education in Development*** gives a good feel of the sorts of initiatives this might include. They look particularly at health education, literacy, rural development and the role of women in development. However, it can be confusing to use terms like adult education in the context of Southern education – given the age distribution of populations and the large numbers of young people involved in non-formal programs.

What is also apparent from the literature is that it was politically useful to use a term like non-formal education. As Shukla (1985) has argued by the mid 1960s it was becoming clear that an education system based around schooling could not be sustained because of the sheer cost to already fragile economies. A search for 'new' techniques was therefore on. Second, within the north it was becoming clear that the school was only one amongst many potential educative elements. Concepts such as 'the learning society' were gaining some currency. Third, there was the impact of movements such as that of deschooling (after Illich).

These were essentially 'western' concerns. At the same time a number of socialist countries initiated large programs for changing the consciousness, skills and organizations of their populations. They typically used many of the forms that we now label as non-formal education:

Specially trained educators (maybe for 4 or 5 weeks) (not teachers) sent out to local villages etc to set up and run programs and recruit further helpers and group members.

The use of mass media such as radio and television, things like newssheets and comics.

Provision on a mass scale – a whole region or country is targeted.

Sometimes formal, sometimes informal sanctions against those who did not participate.

Many of these programs apparently met with considerable success. In this respect Russia, Cuba, Tanzania, Somalia, Ethiopia and Nicaragua were often quoted as having organized successful mass campaigns – particularly in respect of literacy (Coles 1987: 38).

By the mid 1970s a number of non-socialist countries were beginning to turn to the idea of mass non-formal education. It was clear that there remained a large scale and apparently growing problem of illiteracy. It was also clear that economic and social development depended on bringing about changes in many people's thinking.

The development process is in fact an educational process; or rather it should unfailingly be viewed as such. We cannot therefore conceive of development in the absence of education any more than education in the absence of development. (Faundez 1988 quoted by McGivney & Murray 1991: 10)

How, for example, were people to learn to plant new crops or varieties or to farm in ways that might increase production?

There was a further shift amongst the donor agencies working in the South. Whereas there had been a great emphasis on the provision of plant, and particularly prestigious projects, there was a growing realization that development primarily depended on the people themselves and that much more stress should be placed on improving their quality of life. This called for new approaches to formal education; it also gave considerable impetus to non-formal education, and especially to basic education for those who had been largely neglected – the urban and rural poor (Coles 1987: 37). The problem was that these sorts of programmes had not been tried in the market and political conditions associated with Southern capitalist societies.

Contrasts between 'formal' and 'non-formal' programmes

Simkins (1976) analysed non-formal education programme in terms of purposes, timing, content delivery systems and control, and contrasted these with formal educational programmes. The resulting ideal-types provide a useful framework – and bring out the extent to which non-formal education initiatives, while emphasizing flexibility, localness and responsiveness remain located within acurricula form of education (in contrast with those forms driven by conversation).

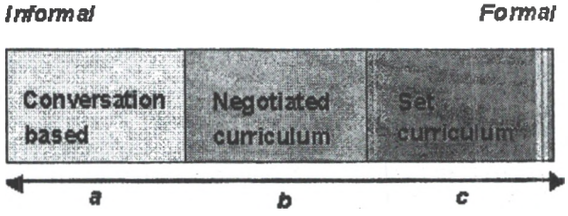
Ideal-type models of normal and non-formal education

	formal	non-formal
purposes	Long-term & generalCredential-based	Short-term & specificNon-credential-based
timing	long cycle / preparatory / full-time	short cycle / recurrent / part-time
content	standardized / input centredacademic entry requirements determine clientele	individualized / output centredpractical clientele determine entry requirements
delivery system	institution-based, isolated from environment.rigidly structured, teacher-centred and resource intensive	environment-based, community related.flexible, learner-centred and resource saving
control	external / hierarchical	self-governing / democratic

(Adapted by Fordham 1993 from Simkins 1977: 12-15)

'Top down and bottom up'

One of the enduring themes in the literature of non-formal education, according to Fordham (1993), has been that the education provided should be in the interests of the learners and that the organization and curriculum planning should preferably be undertaken by the learners themselves: that it should be "bottom up'. It is also often argued that this should empower learners to understand and if necessary change the social structure around them. Fordham (1993) continues: 'Examples where there is a genuine sense of ownership are not easy to find; and almost all have an element of community outreach as part of the general organization'.

On the other hand examples of top-down non-formal programs are all too common. Almost all employer-led and State provided training falls into this category. This can be seen as paralleling the distinctions that Jeffs and Smith (1990, 1999) make between formal and informal education via curriculum. In this way formal education would broadly approximate to top-down curriculum formation (c); non-formal to bottom-up or negotiated curriculum formation (b); and informal education would arguably be a non-curriculum or conversational form (a).

Pointers to the success of non-formal programs

As Graham-Brown (1991: 74-77) has argued in respect of literacy programs there are a number of dimensions that have proved to be crucial to effectiveness:

- Training and motivation of literacy workers.
- The quality and relevance of materials.
- The reinforcements of literacy.

It is clear from the studies of literacy campaigns that both the commitment and skills of literacy promoters are very important. Enthusiasm is not enough. It is not that straightforward to facilitate learner participation in dialogue and discussion. Certain skills are needed to put across ideas and so on. Many of the literacy workers are young (mostly between 18 and 25 in the successful Botswana campaign). This meant that they need not be automatically accepted or appreciated. In some campaigns there has been a considerable effort to try to recruit older workers and those who are known and held in good regard in a locality. In many campaigns workers are paid, and the job accords them some status. Where volunteers are recruited, for example in the Kenyan initiative, and who live in the local communities, the main incentive is often the hope that this might lead to a full time job.

There has also been an emphasis on developing appropriate materials. Most of the various national literacy campaigns have had some central unit which developed materials etc for the workers etc. to use. To this must be added things like the production of regular radio programs to support initiatives. However, this is both expensive and sophisticated and it is not proved that easy, for example, to update and change materials quite as has been needed.

Then as Graham-Brown (1991: 76) suggests, once people achieve basic literacy, whatever its precise form, the process creates further demands for post-literacy education, whether to 'catch up' on missed formal education, or to develop organizational or practical skills. At this point things can become quite expensive and complex. The demands are now more sophisticated.

To these specific questions must be added some further problems. To begin with, given that initiatives involve voluntary participation – how are people to be attracted on sufficient scale?

This is much less of a problem in systems where there is large scale schooling some legal basis for attendance. The successful campaign in Botswana, for example, touched about 20 per cent of the population – it still left quite a few people illiterate.

In addition, unless the school system is discredited for some political reason, a lower valuation tends to be put on non-formal education, especially for young people. They do not hold the same status and often do not lead to accreditation. (Graham Brown 1991: 77)

In conclusion

The notion of non-formal education has been a significant feature of policy debates around education in southern countries for three decades. It has drawn attention to the importance and potential of education, learning and training that takes place outside recognized educational institutions. There are questions about usefulness of the notion when looking at the process of education. It has also gone in and out of fashion. Fordham (1993) comments that if we try to correlate the flourishing of non-formal education and political change then the 1970s can certainly be described as the decade of non-formal education (Rubenson 1982). Similarly the 1980s saw the neglect of non-formal education and Fordham

suggests that this was in tune with the politics of the decade, accompanied by greater inequalities both within and between countries. Given the extent to which notions of lifelong learning and associated ideas have gained ground in recent years it will be interesting to see how the language of policy debates will change over the next few years.

References

1. Coombs, P. (1968) The World Educational Crisis, New York, Oxford University Press.
2. Coombs, P. (1985) The World Crisis in Education, New York: Oxford University Press.
3. Coombs, P. with Ahmed, M. (1974) Attacking Rural Poverty, Baltimore: The John Hopkins University Press.
4. Fordham, P. E. (1993) 'Informal, non-formal and formal education programmes' in YMCA George Williams College ICE301 Lifelong Learning Unit 2, London: YMCA George Williams College.
5. Graham-Brown, S. (1991) Education in the Developing World, Harlow: Longman.
6. Jeffs, T. and Smith, M. K. (eds.) Using Informal Education. An alternative to casework, teaching and control?, Milton Keynes: Open University Press.
7. McGivney, V. and Murray, F. (1991) Adult Education in Development. Methods and approaches from changing societies, Leicester: NIACE.
8. Rubenson, K.(1982) Interaction Between Formal and Non-Formal Education Paris, Paper for Conference of the International Council for Adult Education.
9. Tight, M. (1996) Key Concepts in Adult Education and Training, London: Rutledge.
10. UNESCO (1972) Learning to Be (prepared by Faure, E. et al), Paris: UNESCO.
11. Acknowledgements: Picture: Stepping Stones Nigeria Child Empowerment Foundation – photographed for the STARS Foundation. Sourced from Flick and reproduced under a Creative Commons Attribution-Non Commercial-No Derivs 2.0 Generic
12. How to cite this piece: Smith, M. K. (2001). 'What is non-formal education?', the encyclopedia of informal education.

Осконалиева М.Д.,
И. Раззаков атындагы КМТУ

ОКУУ-ТАРБИЯ ИШТЕРИНДЕ КЕЛИП ЧЫГУУЧУ ПЕДАГОГИКАЛЫК КЫРДААЛДАР ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

Бүгүнкү күндө, албетте, мектепте болсун, жогорку окуу жайларында болсун, тарбия берүүгө эмес, билим берүүгө көбүрөөк маани берип баратабыз. Анын натыйжаларын турмуш өзү далилдеп жатат. Мунун өзү тарбия маселесин кайрадан көңүлгө салууга аргасыз кылууда. Ал учурдагы мектеп балдарынын өз ара мамилесиндеги жана мугалим менен окуучулардын, анан да мугалим менен ата-энелердин ортосундагы мамиле маданиятынан да көрүнүп жатат.

Мына ушундай жагдайлар мектеп практикасында «педагогикалык кырдаал» деген түшүнүктүн актуалдашуусуна алып келатат.

Деги, бул «педагогикалык кырдаал» деген эмне? Ал эмнеден улам келип чыгып жатат? Жаралуу өбөлгөлөрү эмнеде? Кырдаалдын түрлөрү кандай? Аны кантип алдын алуу керек? Жаралган кырдаалдарды кантип туура чечүүгө болот? Туура чечилбеген педагогикалык кырдаалдардын кесепети эмнеге алып келип жатат? Ага ким жооп берет? Мындай суроолор учурда өтө эле көп.

«Педагогикалык кырдаал» деген – бул, мектепте мугалим менен окуучунун, анын ата-энесинин ортосунда, окутуу менен тарбиялоонун процессинде күндө келип чыгуучу, өз убагында чечүүнү талап кылуучу орчундуу жагдай экендиги талашсыз. Ал үчүн мугалим же тарбиячыдан өтө кылдат педагогикалык такт, жетилген профессионализм дагы, жана да турмуштук бай тажрыйба, терең акыл, азыркы термин менен айтканда, «мугалимдин инсандык сапаты» да, «кесиптик компетенттүүлүгү» да өтө керек.

Педагогикалык кырдаалдар кээде күндөлүк практикада тез чечилүүчү мүнөзгө ээ болсо, айрымдары кыйынчылык менен чечилүүчү, көптөгөн машакаттануулардан улам ойлонуп жыйынтыкка келүүчү мүнөзгө ээ болгону менен ойго салат.

Чындыгында, педагогикалык кырдаал жөн жерден келип чыккан, же жөн эле чечилип кала турган жөн-жай жагдай эмес, анын мүнөздүү бир белгиси - анын негизинде кандайдыр бир талаш-тартыш (конфликт) жатат. Ошентсе да, педагогикалык кырдаал ар качан, «кандай гана учур болбосун, педагогикалык практикада болбой коюуга мүмкүн болбоочу, педагогикалык процесстин бир учурдагы абалын мүнөздөөчү, керек болсо, анын өзөктүү бир бөлүгү» экендигин моюнга алуу керек. Анткени, педагогикалык процесс мугалим менен окуучунун өз ара мамиле маданиятынын абалын чагылдырып туруучу, үзгүлтүксүз жана тынымсыз уланып туруучу көрүнүш. Ал кээде атайын ойлонулуп, алдын ала да уюштурулуп жасалышы да ыктымал же кокусунан, күтүүсүз түрдө келип чыгуусу да мүмкүн. Ошентсе да, алар мурдатан бери уланып келаткан педагогикалык процесстин да продуктусу болуусу ыктымал. Педагогикалык кырдаалдар каерде болуусу мүмкүн? Албетте, ал: класстык жыйында, сабак процессинде, мектеп короосунда, ж.б. жайларда болуп өтүүсү мүмкүн. Ал эми, мүнөзүнө жараша чыр-чатактуу жана чыр-чатаксыз (конфликттүү жана конфликтсиз) болмокчу. Деги эле, педагогикалык кырдаалдар кайдан жаралат? Атап айтсак:

-мугалим менен окуучунун, окуучу менен окуучунун же мугалим менен ата-эненин бир маселени чечүүдөгү көз караштарынын түрдүүлүгүнөн, т.а. маселени ар ким ар кандай чечүүсүнөн, бири –бирин колдобостугунан;

- бири-бирине болгон «ыраазы эместиктен, т.а., кимгедир, же кандайдыр бир нерсенин чечилишине макул эместиктен;

- жылуу-жумшак мамиленин үзүлүшүнөн, ортодогу сый мамиленин, токтошунан;

-бири-бирине каршы аракет кылуудан;

-өчөшүүдөн;

-элдешүүгө келбегендиктен, жалпы тил таба албагандыктан... ж.б.

Мындай кырдаалдардын келип чыгышына төмөндөгүдөй түрдүү факторлор да таасир этүүсү мүмкүн. Мисалы:

- Мугалимдин кесиптик чеберчилигине, тажрыйбасына байланышкан факторлор;

- Окуучу менен ата-энесинин инсандык сапаттарына байланыштуу факторлор;

- Мектептин ички эрежелерине байланышкан факторлор;

- Коомдук-социалдык абалга байланышкан факторлор.

Албетте, булардын ар бири өзүнчө изилдөөнү жана сөз кылууну талап кылат.

Учурда ЖОЖдордо мугалимди кесиптик жактан гана даярдайт, ошондо да теориялык билим гана берет, студент педагогикалык чеберчилик жактан жеткире куралданбастан ЖОЖдорду бүтүрүшөт. Бул жерде мен жаш мугалим мектепке барган эле күнү кез келүүчүпедагогикалык проблемаларды эске салып жатам. Чынында, педагогикалык кырдаалды чечүүгө даяр эмес мугалим – демек, анын чыныгы педагогдук кесипке даяр эместигин билдирет-дегим келет.

ЖОЖду мыкты бүтүргөн студент эле мыкты мугалим болуп чыгат- деген ой туура эмес экенин да турмуш далилдеп жүрөт. Анткени ал өз предметин мыкты билсе да, бала менен же ата-энелер менен иштеше албашы мүмкүн. Андай болсо, жаш мугалим мектепке барганда эле аны күтүп турган педагогикалык проблемалар – аны ошол эле күнү педагогикалык кесиптен тайсалдатпай койбойт. Биринчи эле кырдаалдан тайсалдаган жаш мугалим педагогикалык иштен качууга аргасыз болору да шексиз. Демек, мугалим теориялык жактан гана куралданбастан, педагогикалык турмушта кездешүүчү түрдүү кырдаалдар, алардын түрлөрү (классификациясы), мүнөздүү белгилери, аларды алдын алуу, чечүү жолдору, болтурбоонун өбөлгөлөрү, чечүүнүн илимий-методикалык, административдик, инсандык, ж.б. жолдору тууралуу да маалыматка ээ кылган чеберчиликтин устаканасынан өтүүсү зарыл экен.

Мектептеги окуу шартында дайыма эле бала үчүн комфорттуу жагдай боло бербейт. Мугалим менен биринчи эле сабактагы туура эмес психологиялык жагдай психологиялык кыйла дискомфорттуулукка апкелет. Ушул жерден эле педагогикалык кырдаал түзүлөт. Аны туура эмес чечүү баланы кедерине кетүүгө (депрессия) алып барат. Ошол эле депрессия педагогикалык кырдаалдын өз убагында чечүүсүн талап кылат жана аны эске албай коюу чоң кесепетке алпарган жолдун да башаты болбойт деп эч ким кепил болуп бербейт.

Педагогикалык кырдаалдарды чечүү каражаттары, албетте, түрдүү. Учурда, көбүнчө, баланы чогулушка салуу, көпчүлүк алдында уяткаруу, ата-энесинин көзүнчө айыбын ачуу, башкалар менен салыштырып шылдың кылуу, катуу кагып-силкe сөз айтуу, сабактан чыгарып жиберүү, кандайдыр бир жол менен жазалоо, жаман баа коюу, дубал гезитке чыгаруу, мектептен чыгаруу, милициянын жашы жетпегендер менен иштөө бөлүмүнө эсепке алуу...ж.б. сыяктуу жолдорду колдонгон учурлар көп. Практика далилдеп жаткандай, бүгүнкү күндө мындай каражаттар – педагогикалык кырдаалдарды чечүүнүн бирден-бир туура жолу болбой калды. Педагогикалык кырдаалдарды анын түрлөрү кандай болсо, келип-чыгуу себептери кандай болсо, ошондон кем эмес түркүн жагдайда чечүү талап кылынат. Мисалы:

1) Балким, педагогикалык кырдаал баланын ден соолугунан улам келип чыкса, демек анын ден соолугу тууралуу кам көрүү менен чечилүүсү да талап кылынар;

2) Эгер, баланын үй-бүлөсү экономикалык жактан аз камсыз болсо, ага материалдык жактан жардам берүү менен, же ага жеңилдиктерди түзүү менен чечилүүсү туура болор;

3) Эгер кырдаал тараптардын психологиялык жактан келише албагандыктарынан улам келип чыкса, анда бирин-бири түшүнүшүү менен чечилер;

5) Жүрүм-турумунан, адеп-ыймандык жактан келип чыккан кырдаал болсо, элдик, адамдык, ыймандык салттарга таянуу менен чечилер?

А эгер:

- мектептеги, же класстагы уюштуруу жактан, коомдук иштерден келип чыксачы?

- методикалык жактан, мисалы, мугалим өзү сабакта теманы жакшы түшүндүрбөй туруп, баладан талапкылсачы?

- административдик туура эмес жаза бергенден чыксачы?

- баланын жүрүм-турумуна субъективдүү баа берүүдөн улам пайда болсочу?

- жекече инсандык мамиледен улам келип чыксачы? (Мисалы, мугалим өзү туура эмес жүрүм-туруму болуп туруп, окутуудан туура жүрүүнү талап кылса);

-диний ишенимдердин негизинде келип чыккан кырдаалдар болсочу?.

- саясий, улуттук мамилелерден улам келип чыксачы?

Деги эле, педагогикалык кырдаалдардын пайда болуусуна өбөлгө болор башкы факторлор катары- биздин оюбузча, айрыкча бүгүнкү шартта, республикабыздагы коомдук мамилелер жана анын баланын жан дүйнөсүнө тийгизген оң жана терс таасирлери да болуусу мүмкүн. Ал мындан көрүнөт. Учурда «баланы мугалим окутуп-тарбиялайбы, же тазалайбы?»– деген суроо турат. Анткени советтик педагогикада айтылчу бир жакшы жобо бар эле да мындай деген: «Бала деген ак барактай таптаза нерсе, ага мугалимдин ар бир сөзү жазылат, ошого жараша бала калыптанат» деген. Азыр бала «ак баракгай таза бойдон мектепке келеби? Мисалы: бала үйдөн чыгып мектебине жеткенче эмнелердин баарына кабылып, бири-бирин кордоп-сабашкан, сайышып-атышкан, кескилешип-өлтүрүшкөн көрмө каражаттарды көрүп, анан гана мектебине барат. Ошондон улам, үйдөн мектепке чейинки жол – бала үчүн жарым сааттык эмес, ондогон жылдар бою эси-көөнүнөн кеткис окуялар менен кара тактардын баары акыл-сезимине бекем изин калтырып, анан гана, демек, баланын жан дүйнөсү «кирдегенде» гана мектепке жетет-десек ишенебизби?

Мындай шартта мугалим балага билим-тарбия берүүгө чейин, адегенде – анын жан дүйнөсүн ошол кирлер менен кара тактардан тазалоо керектир? Дал мына ушунун өзү учурдагы педагогикабыздын башкы проблемасына айланып калгандыр? Анан да чечилбей турган педагогикалык кырдаалдардын пайда болушуна негизги өбөлгөлөрдү түзүп жаткандыр? Мектепте педагогдун ролунан, ата-энелердин аларга болгон жеке мамиле- ишенимдерден улам да педагогикалык кырдаалдар келип чыгат. Ал кырдаал – баланын мугалимге болгон ишенимдерин өлтүрөт, урмат-сыйын жоготот, билим менен тарбиянын баалуулугун төмөндөтөт, «мугалим» деген ыйык сезимге жарака кетирет.

Педагогикалык кырдаалдар өз убагында жакшы чечилмейин мектептерде окуу-тарбия иштери жолго коюлбайт жана ансыз бала менен мугалимдин мамилеси жакшырбайт. Ал, жогорудай айткандай, мектепте билим менен тарбиялык бүтүндөй иштерди солгундатуунун булагы гана болуп саналат. Ошондуктан ЖОЖдордо педагогикалык адистикке даярдоодо педагогикалык кырдаалдар жөнүндөгү проблеманы унутта калтырууга болбой калды - десек жаңылышпайбыз.

Бүгүнкү күндө педагогикалык кырдаалдарды туура эмес чечүүнүн кесепеттеринен улам республикабыздын мектептеринде кандай терс окуялар, төбө чачты тик тургузган көрүнүштөр нерселер болуп жатат? Ачык эле айталы:

1. Мугалимдерге окуучулардын ылакап ат коюусу-күндөлүк эле нерсеге айланып калды;

2. Мугалимдимдин да окуучуну коркутуп-үркүтүүсү, аларга кол көтөрүүсү-жаман адаттардын бири бойдон калууда;

3. Окуучунун мектепти, деги эле окууну ташлап кетиши көбөйүүдө;

4. Окуучулардын мушташуулары, бычакташуулары, бири-биринин денесине же өмүрүнө залакасын тийгизүүсү көбөйүүдө;

6. Окуучулардын өз өмүрүнө кол салуусу токтобой жатат;

7. Окуучунун мугалимди уруп-сабап коюулары да жок эмес;

8. Окуучунун мугалимди өлтүрүп коюусу, мектепти өрттөп жиберүүсү (мисалы:Россияда) катталган;

9. Ата-энелердин мугалим менен чатакташуулары жок эмес;

10. Мектеп арасындагы окуучулардын жаатташып мушташууларын баса албай жатабыз.

Мына ушундай. Ошон үчүн, педагогикалык турмушта дайыма келип чыгуучу мындай кырдаалдарды чечүүдө мугалимдин атайын жана кыйла педагогикалык-методикалык даярдыгы, ал тургай, турмуштук тажрыйбасы да, инсандык мыкты сапттары да, албетте, жогоруда айтып өткөндөй, кесиптик-тарбиячылык мыкты даярдыгы, мындай кырдаалдардан чыгууга болгон ийкемдүүлүгү жана «жөндөмдүүлүгү» комплекстүү түрдө болуусу талап кылынат.

Төмөндө мугалимдер күндө кез келүүчү педагогикалык бир канча кырдаалдардан мисал келтирели.

*1-кырдаал:*Сиз сабакка кирдиңиз, үй тапшырмасына ким даяр экендигин сурадыңыз? Бирок бир да окуучу даяр эмес болуп чыкты.

Сиз мындай кырдаалда эмне кыласыз?

2-кырдаал: Жаңы сабакты бардык күч-аракетиңиз менен өтүп, теманы түшүндүрүүгө аракет кылдыңыз. Анан жаңы билимди бышыктоого өттүңүз. Бирок берген проблемалуу суроолоруңузга окуучулар жооп бере алышпады. Эмне, окуучулар өтүлгөн материалды түшүнбөй калыштыбы?

Мындай шартта эмне кылуу керек?

3-кырдаал: Сиз мугалимдик кесипти абдан жактырасыз. Бирок айлыгыңыз аз. Бир күнү бир тенденүүшүңүз жакшы маяналуу, бирок сиз жактырбаган жумушка орношууга чакырды.

Мындай учурда сиз курбуңузга кандай жооп кайтарасыз?

4-кырдаал: Сиз түз сүйлөп, түз жүргөн, жетекчиге кошомат кылбаган, ар кимге калыс кеп айткан адамсыз. Бирок калыс айтып түз жүргөнүңүз менен, кээде жетекчиңизге жакпай калып жүрөсүз. Сиз теңдүү көптөгөн мугалимдер эчак өкмөттүк сыйлыктарды алышты. Сиз «түз сүйлөгөнүңүз менен» жакпай, бир дагы сыйлыкка көрсөтүлбөйсүз.

Мындай учурда сиз эмне кыласыз?

5-кырдаал: Сиз топтошкон бейтааныш адамдардын жамаатында болуп калдыңыз. Ал жерде улуу адамдар бүгүнкү мектеп балдарынын тартиби, билими туурасында сын-пикирлерин айтышып, бардык күнөөнү мугалимдерге оодарып, жаман сөздөр менен тилдеп жатышты. Сиздин мугалим экендигиңиз аларга белгисиз, сизди алар тааныбайт.

Ошондой шартта бейтааныш адамдардын сөзүнө сиз кандай мамиле кылат элеңиз?

6-кырдаал: Сиз өзүңүздүн предметиңиз боюнча күчтүү мугалимсиз. Окуучуларыңыз сиздин сабагыңыздан «калтырап коркушат». Бир күнү сиздин китебиңиздин ичинен эки ээли кагазды таап алдыңыз. Андан «Мен сизди көрөйүн деген көзүм жок, сабагыңызды угайын деген кулагым жок» деген жазууну окудуңуз. Ал катты классыңыздагы начар окуган бир окуучуңуз жазганын кол жазмасынан тааныдыңыз.

Эмне кылуу керек?

7-кырдаал: Билим берүү министрлигинин окуучулардын бирдиктүү мектеп формасын кийүүсү тууралуу буйругу чыкты. Бирок сиздин классыңыздагы бир кыз хибжаб кийип мектепке келди.

Сиз мындай учурда кандай чечимге келесиз?

8-кырдаал: Сиздин сабагыңызга бир нече окуучу кечигип кириштн. «Кайда жүрөсүнөр?» деген сурооңузга алар: «Намаз окуп, мечитте жүрүп кечигип калдык» деп жооп беришти.

Сиз аларга эмне дейсиз, кандай чечимге келесиз?

9-кырдаал: Ата-энелер чогулушунда бир ата-эне сизге катуу доомат коюп, «күндө акча чогултасыңар, аларды кайда жумшап жатасыңар?» деп наалып, баласы күндө үйдөн акча алып чыгарын айтты. Сиз анын сөзү боюнча изилдеп, жогорку класстын окуучулары аларга салык саларын билдиңиз...

Бул маселе боюнча кандай аракет кыласыз?

10-кырдаал: Сиздин класстагы «эң мыкты» деп мактаган окуучуңуз мектепте рекеттик кыла турганын билдиңиз.

Эмне кыласыз?

11-кырдаал: Сиздин класстагы эң тентек, сабак билбеген окуучу башка мектепке которулуп кете турган болду. Ата-энеси келип «балама жакшы мүнөздөмө» жазып берүүңүздү өтүндү.

Сиз мындай учурда эмне кыласыз?

Педагогикалык мындай кырдаалдарды чечүүгө мектеп мугалимдери дайыма эле даяр боло бербейт, ал үчүн жогоруда айтылгандай, аларда жогорку окуу жайдан алган илимий-педагогикалык атайын даярдык биринчи иретте керек болоору талашсыз. Бул - бир. Экинчи маселе: педагогикалык мындай проблемаларды илимий-методикалык жактан чечүү жолдорун изилдеген жана чечкен атайынилимий-педагогикалык изилдөөлөр да бизде дээрлик жок.

Ошондуктан, мындай сунуштарды белгилегибиз келет:

1) «педагогикалык кырдаалдар» маселесин–кыргыз педагогика илиминде атайын «педагогикалык котегория» катары карап, аны чечүүнүн теориялык-методикалык негиздүү жолдорун атайын иликтөөнү колго алуу;

2) ЖОЖдордо болочок педагогикалык кадрларды даярдоодо бул проблема боюнча атайын курстар уюштурулуп, программа түзүлүп, окулуп-үйрөнүлүүсүн, аны чечүүгө болочок мугалимдерди машыктырууну колго алуу;

3) «педагогикалык кырдаалдар» боюнча мугалимдердин билимин замандапөркүндөтүп туруу, педагогикалык кадрлардын билимин жогорулатуу курсатарында мугалимдер үчүн «педагогикалык-кырдаалдык тесттерди» түзүү аркылуу аларды чечүүгө системалуу үйрөтүү боюнча иш жүргүзүү кажет.

Адабияттар

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиялары. –Б., 2005.
2. Мамбетакунов Э.М., Сияев Т.М. Педагогиканын негиздери, -Б., 2010
3. Тамбовкина Т.И. Педагогические ситуации, интернет булактарынан.
4. Безрукова В.С.. Основы духовной культуры (энциклопедический словарь). -М., 2000.
5. Бурлачук Л.Ф.. Коржова Е.Ю., Психология жизненных ситуаций. - М.. Рос. Пед.агенство, 1998.
6. Годник С.М., Спирин Л.Ф. Фрумкин М.Л. и др. Педагогические ситуации в воспитании школьников, – Воронеж: Изд. БГУ, 1985.
7. Натанзон Э.Ш., Психологический анализ поступков ученика. – М., Просв., 1991.
8. Петроченко Г.Г., Ситуативные задачи в педагогике, – Минск: Университет, 1990.
9. Поташник М.М., Вульфов Б.З., Педагогические ситуации. – М.: Педагогика, 1983.

Волкан Акдемир
Казахско-турецкий лицей г. Астана

СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ ПРОБЛЕМЫ ТРУДНОВОСПИТУЕМЫХ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

Кризисная социально - экономическая, экологическая, идеологическая обстановка, сложившаяся в современном обществе, обусловливает рост отклонений в развитии и поведении подрастающего поколения. В числе факторов, негативно влияющих на социализацию подростков, чаще всего отмечаются размытость идеалов и ценностей, агрессивность средств массовой информации, коммерциализация и криминализация общества, сложное социально-экономическое положение многих семей. Наиболее чувствительным к ситуациям затруднения оказывается подростковый возраст. Именно в этот период увеличивается число недисциплинированных, конфликтных школьников. Именно поэтому в настоящее время целесообразно говорить об особой организации воспитательно-профилактической работы с трудновоспитуемыми несовершеннолетними детьми и подростками в школах Казахстана.

На сегодняшний день аспекты воспитания трудновоспитуемых несовершеннолетних детей и подростков в мире являются одной из важных и сложных социально-педагогических проблем общества. Начиная с древности и до нашего времени человечество никогда не было так сильно озабоченно проблемой воспитания трудновоспитуемых детей и подростков, поскольку вопросы, связанные с формированием личностных качеств подрастающего поколения являются приоритетной задачей педагогической науки.

Проникая в глубь истории, мы неизменно встречаем следы тех человеческих поступков, которые на языке современной общественной науки называются девиантным поведением (самоубийство, употребление наркотиков, агрессивные действия по отношению к другим, преступность). Эти характеристики, определяющие разную степень социально-педагогического неблагополучия формирующейся личности, свидетельствуют об общей черте этой категории подростков - дезадаптированности. Крайние формы дезадаптации – это делинквентное и криминальное поведение подростков.

Обращение к проблеме дезадаптации, трудновоспитуемости в отечественной педагогике XX века показывает, что ею занимались такие ученые и практики, как П.П. Блонский, В.Н. Сорока-Росинский, С.Т. Шацкий, А.С. Макаренко и др. В последнее время широкое распространение получило понятие «отклоняющееся поведение» (В.А.Попов, И.В.Акинфиев, А.С.Белкин и др.).

Понятие «отклоняющееся поведение» применяется для обозначения действий и поступков индивидов, расходящихся с социально принятыми нормами. В психологии нет единого понимания «трудного» ребенка, единого подхода к диагностике и коррекции его поведения и личностного развития. Само понятие «трудный подросток» приняло форму широко распространенного социального стереотипа. Прежде всего, необходимо отделять понятие «трудный» от понятие «трудновоспитуемый».

«Трудновоспитуемость» многоаспектное и одновременно интегральное явление. Оно предполагает сопротивление воспитательному воздействию, вызванное самыми разными причинами, включая дефекты умственного и физического развития, педагогические просчеты, затрудненную социальную адаптацию к той или иной усваиваемой социальной роли, особенности и отклонения асоциального характера. Как известно, сопротивление воспитательному воздействию не всегда связано с социальной запущенностью, сотклонениями в поведении и сознании подростка. Оно может проявляться и как следствие педагогических просчетов, неумения осуществлять индивидуальный подход в процессе обучения и воспитания. Поэтому термин «трудновоспитуемость» означает невосприимчивость и сопротивляемость воспитуемого педагогическому воздействию.

Характерные особенности «трудного»: включение в определенную уличную субкультуру со своими нормами, понятиями, жаргоном, кличками и авторитетами, заменяющими ему референтную группу и направляющими процесс его социализации; активное сопротивление воспитательному воздействию со стороны школы, семьи, неприятие социальных ценностей. Он не просто плохо учится, а гордится этим; не просто употребляет алкоголь, курит, сквернословит, а бравирует этим; затруднен процесс формирования самосознания. Он либо не способен к реальной критической самооценке своего поведения, либо оценивает себя с позиции своей неформальной группы, либо пользуется различными приемами психологической защиты.

По мнению И.С. Кон, что нет ни одного социального или психологического аспекта поведения подростков, который не зависел бы от их семейных условий в настоящем или прошлом. Разногласия в воспитательных методах отца и матери не дают подростку осмыслить, что хорошо, а что плохо, кто в данной ситуации прав, кому из родителей верить и кого слушать [1].

Анализ показал, что все исследователи так или иначе приходят к выводу, что невозможно изучать девиантность, не опираясь на понятие нормы. В настоящее время наиболее распространены несколько основных подходов к понятию «норма»: статический, качественно-количественный, медицинский, гомеостатический, статистически-адаптационный и др.

Мы в своем исследовании придерживаемся точки зрения Ю.А. Клейберга и опираемся на понятие «социальная норма - обусловленный социальной практикой социокультурный инструмент регулирования отношений в конкретно-исторических условиях жизни общества» [2].

По мнению В.Д. Менделевич, более адекватным представляется обозначение как девиантного любого отклоняющего от нормы поведенческого стереотипа. Автор выделяет составляющие нормального и гармоничного поведения: сбалансированность психических процессов (свойства темперамента), адаптивность и самоактуализация (характерологические особенности), духовность, ответственность, совестливость (на личностном уровне). И норма, и аномалии базируются на этих трех элементах личности [3].

В настоящее время исследование девиантного поведения рассматривают в двух направлениях: первое – как поведение, отклоняющееся от норм психического здоровья (неврозы, психосоматические расстройства, патологическое состояние и т.п.); второе – антисоциальное поведение, связанное с нарушением правовых, культурных и социальных норм, на оси «социализация – дезадаптация – изоляция». К наиболее выраженным проявлениям девиации относят делинквентное (противоправное) и криминальное (преступное) поведение.

На основании анализа современной научно-педагогической литературы можно выделить 3 существенных признака, составляющих содержание понятия «трудные дети». *Первым признаком* является наличие у детей и подростков отклоняющего от нормы поведения. Норма и степень отклонения от нее чаще всего определяются тестовыми и экспериментальными методиками. Однако не все параметры отклоняющегося поведения психологи и педагоги умеют сегодня измерять и теоретически интерпретировать. В этих случаях ведется симптоматическое наблюдение. *Во-вторых*, к категории трудных относятся такие дети и подростки, нарушения поведения которых нелегко исправляются, корригируются. В этой связи следует различать термины «трудные» и «педагогически запущенные дети». Все трудные дети, конечно, являются педагогически запущенными. Но не все педагогически запущенные дети трудные, некоторые относительно легко поддаются перевоспитанию. *В-третьих*, трудные - это дети, особенно нуждающиеся в индивидуальном подходе со стороны воспитателей т внимании коллектива сверстников. Это не плохие, безнадежно испорченные школьникик, как неправильно считают некоторые взрослые, а дети, требующие особого внимания и участия окружающих.

Понятие трудные дети имело широкое распространение в довоенное время. Оно возникло не в науке, а в обыденной жизни. На какое-то время это понятие исчезло, а в 50-60-х годах вновь появилось. В настоящее время этот термин прочно укоренился в научном словаре педагогики и педагогической психологии. Но и сегодня среди ученых идет дискуссия о целесообразности его использования. В зарубежной психолого-педагогической литературе нередко вместо термина «трудные дети» применяют понятие «дети с проблемами».

Известный русский ученый, врач и педагог П.Ф. Лесгафт (1837-1909) выделил характерные типы школьников: лицемерный, честолюбивый, добродушный, забитый - мягкий, забитый - злобный, угнетенный. Причины формирования каждого из них определяются прежде всего теми условиями семейной жизни, в которых воспитывается ребенок [4].

Стремление дать наиболее адекватную дефиницию отклоняющемуся поведению, отражающую сущность данного явления в педагогической теории и практике, привело к дифференциации понятий «трудный», трудновоспитуемый, педагогически запущенный учащийся и др.

Многие исследователи не без оснований считают трудновоспитуемость закономерным следствием развивающейся педагогической запущенности (Г.А.Уманов, Л.К.Керимов, В.В.Трифонов, В.Г.Баженов, И.А.Невский, Г.П.Медведев, Э.Г.Костяшкин и др.).

Трудные дети, подчеркивает Г.А.Уманов, это всегда педагогически запущенные дети, в отношении которых где-то, когда-то, кем-то был допущен просчет, педагогическая ошибка, на котрых вовремя не обратили внимания, не обратили внимания, не приняли своевременных мер к коррекции их личности [5].

Л.К.Керимов предлагает построить систему перевоспитания трудных подростков, основываясь на их индивидуализации, и подходит к ним с учетом личностных, биографических, типологических и других свойств [6].

В.В.Трифонов считает, что результативность воспитательной работы с трудными подростками и предлагает эффективные формы и методы ее организации в условиях вузовского образования [7].

В современных условиях требуется переосмысление особенностей работы обучения и воспитания трудновоспитуемых детей. Если раньше это осмысление, в основном, происходило в рамках других социально-политических институтов общества, то сегодня произошло смещение акцента на роль семьи и общественности в деле воспитания будущего поколения. В частности, в условиях построения демократического и правового общества, становится все более очевидным, что семья как основной социальный институт, как первичная ячейка общества сохраняет свою доминирующую роль в деле воспитания.

На наш взгляд, вопросы координации работы с трудновоспитуемыми детьми безотлагательно требуют своего глубокого социально-педагогического осмысления, потому что они соприкасаются не только с фундаментальными основами современных педагогических теорий, но и с практическими вопросами воспитания подрастающего поколения.

Литература:

1. Кон И.С. Психология ранней юности. – М., 1989.

2. Клейберг Ю.А. Социальная норма. Девиантное поведение. Конфликт: Монография. – Краснодар, 2003. – 252 с.

3. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. – Санкт-Петербург, 2005. с.14

4. Трудный подросток //Г.А.Уманов, В.В. Трифонов, Л.К. Керимов. – Алма-Ата: Рауан, 1990. - 93с.

5. Керимов Л.К.Теория и практика индивидуализации перевоспитания трудных подростков. Автореф. на соиск. докт. пед. наук. - Алма-Ата, 1992. – 42с.

6. Трифонов В.В. Система подготовки будущих учителей к работе с трудными детьми. – А., 1993.

Гуль Муаммер,
КТЛ г.Астана

ФОРМИРОВАНИЕ ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ

Development of education of Kazakhstan is on important step. How we have to improve the direction of this development, how to use traditional things in education, kneading of humanity – all of this important things is written in this article.

Казахстан в настоящее время переживает важный этап в своем историческом развитии. Приоритетным направлением в педагогической деятельности на современном этапе является формирование духовно-нравственных основ личности через духовные и культурные ценности и традиции народа. Возрождение богатых исторических ценностей, традиций и достижений народной педагогики, основанных на высоких принципах морали и этики, а также правильное их использование в современных условиях, служит важнейшим фактором воспитания нового гражданина Казахстана.

Духовность личности - величайшая общечеловеческая ценность. Она может и должна играть решающую роль во всей жизни человеческого общества. Так же как и нравственность, духовность не является статичной. Они - суть ее непрерывного движения и развития. Их содержание и функции в конечном счете определяются теми многообразными, постоянно изменяющимися элементами общества, в которых проходит жизнедеятельность самой личности. Духовное воспитание помогает найти человеку смысл его жизни, целью которой является самоусовершенствование и самореализация личности. Духовность предполагает осознание человеком единства *Истины, Добра,Красоты, Мира, Вселенной*. Оно включает в себя приобщение человека к мировой культуре как отражению всеобъемлющей духовности, общности всех культур, народов, религий. Человек, вставший на путь духовного развития, обращается к поиску Духа, познанию своего Я.

Сегодня каждой нацией идет пересмотр подходов к изучению собственной истории и культуры. Приоритетом общечеловеческих интересов становится признание, уважение опыта всех народов, их духовных ценностей, выработанных не одним поколением людей, способствующих взаимному обогащению разных культурных традиций. Сохранение и приумножение культурного потенциала на основе приобщения к культурным ценностям и традициям других народов рассматривается как непременное условие слагаемых развития и духовного обновления Казахстана.

Осуществляемая в Республике работа по улучшению деятельности школы требует создания такой системы, которая могла бы поднять все дело духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения на уровень современных требований, определяемых новыми прогрессивными процессами, происходящими в нашем обществе. Совершенствование воспитательной системы является важной задачей, проводимой обществом по формированию человека, в том числе и средствами народной педагогики.

Анализ исторических основ проблемы показывает, что вопросы формирования нравственности и духовности молодого поколения всегда были одной из актуальных проблем общества. Поиск содержания, методов и средств духовно-нравственного воспитания отмечается еще в античной педагогике (Демокрит, Платон и др.). В наследии великих мыслителей Востока - *Абу Абдулло Рудаки, Абу Али Ибн Сины, Насреддина Туси, Ахмади Дониша, Алишера Навои, Абдурахмона Джами, Махмуда Кашгари и других* разрабатывались формы и методы нравственного воспитания, его содержание и цели.

Известно, что духовное развитие личности предусматривает изучение национального искусства, воспитание вкуса, гармонии. В этом важном государственном деле особое значение должно быть отведено теоретическому и практическому изучению национального наследия народа, всего лучшего, что создано его многовековой историей.

В современных условиях эффективность работы по формированию духовности во многом зависит от изучения народного искусства, его традиций и современных тенденций развития. Национальное искусство Казахстана по своему характеру, содержанию и назначению является глубоко демократичным, подлинно народным, а потому представляет большую общественную ценность. Следовательно, необходимо глубоко исследовать творчество казахского народа, национальное искусство Казахстана с целью практического использования его воспитательно-педагогических, учебных возможностей. Отсюда понятно, что современная педагогика должна поддерживать и сохранять все прогрессивное, ценное в воспитании и обучении молодежи, учитывая структурные пласты национальных особенностей и национального своеобразия традиций, культуры и искусства, обогащая тем самым интернациональное понимание мира в условиях демократизации и гуманизации образования.

В последнее десятилетие актуализированы вопросы эстетического воспитания молодежи и школьников, национальных традиций в искусстве разных народов, народной педагогике, связанные с духовным развитием общества в целом.

Особенностям традиционной культуры казахского народа посвящены фундаментальные исследования этнологов, этнографов, историков, искусствоведов ***Х.А.Артынбаева, Ч.Валиханова, Б.Г.Ерзаковина, А.В.Затаевича, А.Кунанбаева, А.Х.Маргулана***. В их работах уделяется большое внимание возрождению духовности, сохранению ее основных слагаемых - традиционных форм различных видов народной художественной культуры казахов.

Сейчас педагоги-практики испытывают острую потребность в научно обоснованных разработках, способствующих развитию у учащихся духовной культуры, восхождению к истокам духовности, облагораживанию личности, ее сердца и души всем лучшим, возвышенным, душевным, подлинно человеческим.

Формирование духовности современных старшеклассников будет успешным, если:

- возрождение национальных этнокультурных традиций, как основы нравственного воспитания, осуществляется в единстве усилий школы и семьи;
- последовательное изучение народных традиций осуществляется на основе принципа единства учебной и внеучебной деятельности; обеспечен программно-целевой подход к реализации ценностного содержания базовых знаний в духовно-нравственном воспитании учащихся;
- личность педагога выступает как фактор воспитания духовности личности учащегося, являя собой пример гражданина, патриота, созидателя и творца;
- основные усилия педагогов и родителей направлены на воспитание любви к отчему дому, Родине как главной этнокультурной ценности;
- обеспечены критериальные подходы к отбору ценностных ориентаций школьников, содержащихся в базовом ядре образования.

Условиями формирования духовности у школьников Казахстана являются: *усвоение народных традиций и обычаев, введение в учебный процесс общеобразовательной школы духовно-ориентированных учебных курсов и методических пособий, непрерывное обновление жизни в окружающей среде, созидательно-творческая деятельность, навыки самообразования и самовоспитания, духовная культура учителя; определены критерии духовно-нравственной сформированности учащихся старших классов на основе усвоения традиций национальной культуры (гражданская позиция, национальная активность, стремление к познанию народных традиций и самосовершенствованию, умение объективно оценивать собственные достижения, определение сферы высших чувств, соблюдение общепринятых этических норм, культура межнационального общения).* Целый цикл классных часов (из 34 часов – 9 посвящены этой тематике), внеклассных мероприятий способствует этому, как то: ***«Духовно – нравственный смысл истории Казахстана», «Подвиг как проявление духовной жизни человека», «Ценности казахской культуры в жизни современного школьника», «Творческое становление личности через изучение народной культуры», «Добро и зло в современном мире», « Социальные сети: за и против», «Кто я? Какой я?», «Конфликты в нашей жизни», «Герои войны».***

Модель формирования духовной культуры школьников, включает *мотивационную составляющую (потребности, интересы, мотивы); программно-целевую составляющую (определение информационного тезауруса, формирование навыков работы с информацией, применение традиционных и новых информационных технологий, овладение этико-правовыми нормами поведения, развитие коммуникативных умений и реализация их в общении и др.).*

Подрастающее поколение часто не знает истории и традиций своего народа по той причине, что ему негде черпать свои знания. *Поэтому перед учреждениями, призванными воспитывать подрастающее поколение стоит задача: пока не произошла окончательная смена поколений, проводить работу по возрождению и претворению в жизнь казахских народных традиций.*

К числу наиболее значимых противоречий, связанных с развитием духовно-нравственной культуры у подрастающего поколения относятся противоречия: *между увеличивающимися потоками информации и возможностями индивида к их восприятию, обработке, усвоению, передаче и использованию в образовательной деятельности; между осознанием необходимости непрерывного образования в условиях перехода к информационному обществу и неустойчивой мотивационной основой, а отсюда и невысоким уровнем знаний, умений и навыков по осуществлению данного вида деятельности; между относительно высоким уровнем владения фундаментальными знаниями по специальности и уровням культуры их использования; между уровнем развития информационного общества и качеством информационной подготовки учащихся общеобразовательной школы.*

Условиями формирования духовности у школьников Казахстана являются: *усвоение народных традиций и обычаев, введение в учебный процесс общеобразовательной школы духовно-ориентированных учебных курсов и методических пособий, непрерывное обновление жизни в окружающей среде, созидательно-творческая деятельность, навыки самообразования и самовоспитания, духовная культура учителя.*

Критериями духовно-нравственной сформированности учащихся старших классов на основе усвоения традиций национальной культуры являются: *гражданская позиция, национальная активность, стремление к познанию народных традиций и самосовершенствованию, умение объективно оценивать собственные достижения, определение сферы высших чувств, соблюдение общепринятых этических норм, культура межнационального общения.*

Создание гуманитарно-ориентированной национальной среды и программно-целевого подхода к развитию национальной культуры позволили сформировать у старшеклассников: *качество личности, характеризующие развитие их национальной культуры; убеждение в необходимости владения высокой национальной культурой для успешной будущей профессиональной деятельности; стремление к саморазвитию и самосовершенствованию личной национальной культуры.*

Литература

1. Конференции. (Н.Новгород, 21-22 сентября 2000 года). / Под ред. Рыжова В.В. Н.Нов. Законодательно-нормативные документы

2. Закон об образовании Республики Казахстан: Алматы, 1992. 12с.

3. Закон о высшем образовании Республики Казахстан: Алматы, 1993-6 с.

4. Закон об образовании Республики Казахстан (от 7 июня 1999 года №389-С изменениями и дополнениями, от 22 ноября, 1999 г № 484-1.

5. Концепция Государственный политики в области образования // Учитель Казахстана. 1995, 27 сентября.

6. Концепция содержания образования общеобразовательной школы Республики Казахстан // Учитель Казахстан-1995, 8 апреля.

7. Концепция общего среднего образования в Республике Казахстан -Алматы, 1994. 48 с. (Башаров Р, Кудайкулов М и др).

9. Гольдберг В.А. Гуманистическая воспитательная система школы: становление и развитие. -М., 2001. 174 с.

10. Гуманизация воспитания в современных условиях: Сб. науч.трудов. /Под ред. Газмана О.С. -М., 1995, 115 с.

11. Гуманизм и духовность в образовании: Научные труды Второй Международной научно-практической к город, 2000. 290 с.

12. Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. -Алма-Ата: Казахстан, 1979. 120 с.

13. Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов. -Алма-Ата: Каз.ун-т, 1992. - 176 с.

Ахметова А.К.,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕДУЩИЕ ПРИНЦИПЫ В СТРУКТУРЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕХНИКИ УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ

В раскрытие структуры совершенствования педагогической техники учителя музыки отдельного внимания заслуживает вопрос о принципах, ибо «подлинно научный метод познания – это осознанный способ познания, осуществляемый в русле определённых принципов, категорий, функций» [4, 55], исходя из потребностей современной школы в целях активного преобразования музыкально-педагогической действительности. В них, на наш взгляд, содержатся ответы на то, как педагогу-музыканту эффективно решать профессиональные задачи, вооружаясь специфическими связями, образующимися при взаимодействии с обучающимися.

Прежде всего считаем правомерным выделить методологические принципы, которые, на наш взгляд, позволяют приобрести профессиональную ориентацию в ходе мыслительных операций и практических действий. Под методологическими принципами профессиональных ориентаций понимаются те исходные положения, которые непосредственно обусловливают специфику деятельности учителя музыки в её педагогическом и собственно профессионально-содержательном аспектах. К методологическим принципам профессиональной ориентации педагога-музыканта следует отнести взаимосвязь субъективного и объективного, профессиональной направленности, системногоподхода, единства философского, общенаучного и частонаучного уровней.

Диалектика субъективного и объективного особенно наглядно проявляется в процессе взаимодействия личности с музыкальным искусством, а активно-личностное художественное постижение мира является основополагающим принципом самих музыкально-педагогических проблем. Профессиональная ориентация проявляется в том, как учитель музыки относится к тем знаниям специального характера, как формируется на основе этих знаний собственное понимание той или иной проблемы, личностная по отношению к ней позиция. Реализация принципа взаимосвязи объективного и субъективного предполагает наличие рассуждений и выводов специалиста не только объективного, но и личностно-творческого характера, когда «знания, категории, аргументы, которые находит он для подтверждения или критической оценки своих выводов при анализе – все должно пропускаться через «живой фильтр его ума и сердца» [1,74-75].

Существенное значение приобретает методологический принцип профессиональной направленности, в соответствии с которым полученные знания, сведения учитель-музыкант должен осмысливать не только с позиций своей профессиональной деятельности, но и с учётом специфики музыкального искусства, в основе которых лежит обращённость к проблемам его личностного развития, «способность в процессе анализа-размышления над какой-либо проблемой достичь необходимого сплава между «мыслью и чувством», объективными по характеру научными знаниями и собственно интуитивно-субъективными представлениями» [1,80]. Данный принцип указывает на необходимость формирования и будущих учителей музыки профессионально-значимых интересов, потребностей, глубоких и прочных знаний, творческого отношения к избранной профессии. В разработке указанного принципа Э.Б.Абдуллин основывается на значимости обращения основывается на значимости обращения к источникам различных научных и художественных областей для пополнения знаний, где главным критерием является результат – «переинтонирование» философских, общенаучных знаний в область педагогики музыкального образования – их обращённость на изучаемую проблему, влияние на личностно-творческие качества самого педагога-музыканта, формирование его профессионального мастерства [1].

Принцип системного подхода, направляющий процесс исследования к всестороннему изучению объекта, предполагает целостное «видение» изучаемого явления во всех его внутренних и внешних связях, стимулируя творческую мысль, формируя позицию. Присущая системному подходу универсальность, по мнению А.З.Зись, «открывает широкие возможности в исследовательской практике научного и художественного познания» [3, 105], выступая важнейшим теоретическим основанием диалектики, обусловливаясь прежде всего целостно-структурной организацией этих объектов исследования, в которых осуществляется процесс познания от абстрактных знаний об объекте к все более многоаспектному и более полному знанию о нем, ибо «познавать различные явления, закономерности и факты в ходе музыкальных занятий следует не изолированно , не порознь, как это зачатую происходит на практике, а системно, в их внутренних взаимосвязях и естественных сочетаниях друг с другом» [6, 345].

Характеризуя принцип единства философского, общенаучного и частнонаучного уровней, отметим, что «выпадение» какого-либо из этих уровней уже не позволит с необходимой глубиной проникнуть в сущность проблемы, обнаружить всё её внутренние и внешние связи, то есть получить представление о ней как о целостном явлении. В частности, Г.Г.Нейгауз, постоянно руководствуясь данным принципом в своей художественно-исследовательской практике, писал : «Одним из самых увлекательных занятий для меня как человека, размышляющего об искусстве и педагога являются исследование и анализ законов материалистической диалектики, воплощённых в музыкальном искусстве, в самой музыке, а также в её исполнении столь же определённо и ясно, как они воплощены в жизни, в действительности» [5,250].

Ведущим принципом творческого общения, основанным на постоянном присутствии «обратной связи», является принцип взаимосвязи социокультурных и образовательных ценностей (Р.О.Хох) [8], обеспечивая постоянный стимул к саморазвитию для всех участников творческого музыкально-педагогического процесса, к механизмам которого А.И.Щербакова относит поиск, ценностное осмысление и оценку, выбор и перевоплощениекомплекса художественных образов как некое новое качество музыкально-педагогической деятельности. Поиск – осуществляющий права на собственный выбор – выступает как универсальный механизм ориентации, обогащая музыкальные потребности личности, расширяя её кругозор и способствуя личностной активности. «Ценностное осмысление и оценка требует с познающего способности к самонаблюдению и готовность к расширению диапазона собственной личности. Механизм свободного выбора неразрывно связан с проявлением творчества в расширении педагогических горизонтов. Наконец, механизм проекции характеризуется как способность прогнозировать пусть к поставленной цели, вовлекая в процесс новые взаимосвязи, постоянно расширяя границы познаваемого. В целом, активная работа механизмов принципа взаимосвязи социокультурных и образовательных ценностей направлена на осуществление идеи саморазвития как постоянно составляющей творческого музыкально-педагогического процесса, способствуя взаимообогащающему обмену ценностями.

В рамках нашего исследования мы так же руководствовались такими художественными принципами, как: «построение коммуникативного диалога «между преподавателем и обучающимися», «проявление творческой свободы и эмоциональной открытости». В частности, точкой отчёта для исходного принципа «построение коммуникативного диалога» между преподавателем и обучающимися служит сам процесс контактных взаимоотношений, посредством которых, испытываются на прочность основные приёмы педагогической техники музыкально-психологического воздействия, характеризуя процесс общения и формируя его с помощью педагогических приёмов, проявляющихся в жестах, мимике, речевых механизмах. Благодаря психологическому механизму, представляющему собой диалог в комплексном решении художественно-коммуникативных задач, присутствующих во всех действенно-практических проявлениях, возникают представления об особенностях профессионально-коммуникативной деятельности, осуществляется «поиск» необходимого для неё творческого самочувствия. Учитель музыки выводит сознание учащихся не только в диалог с композитором и его музыкой, но и на живую, непосредственную связь со своей личностью. «В самой мимолётней встрече двух пар глаз, - пишет С.Л.Франк, – осуществляется какая-то циркуляция единой жизни, какое-то общее духовное кровообращение» [7, 70].

Значимость принципа «проявление творческой свободы и эмоциональной открытости состоит в том, что он подчёркивает преимущества эпансированного, пронизанного духом творчества, стремления в выборе самостоятельных педагогических действий, вдохновляемых правом на художественную саморегуляцию. Владение такой творчески-инициативной, перспективной, с точки зрения дальнейшего профессионального роста, личностно-ориентированной позицией приводит к тому, « … что из «усердного исполнителя» государственной программы специалист должен превратиться в творца, в личность, обладающую новым педагогическим мышлением, необходимой творческой свободой, гибкостью и самостоятельностью» [2, 29]. Следовательно, «творческая свобода» (Д.Б.Кабалевский) присуща лишь тому учителю музыки, который обладает личностно-профессиональным отношением к своей работе, способностью «видеть» проблему, осознавать её значимость с тем, чтобы в ходе анализа вычленить собственную точку зрения с глубоким обоснованием её в контексте сложившейся социокультурной ситуации.

Итак, обобщая вышеизложенное, подчеркнём: выделенные нами принципы в структуре совершенствования педагогической техники учителя музыки, становятся основой в выборе средств музыкально-педагогического общения, потенциал которых даёт возможность как педагогу, так и учащимся открыть для себя объем, границы, проблемное поле содержательной интерпретации целостного образа музыки, действуя в соответствии с условиями, присущими процессам педагогической коммуникации.

Литература

1. Абдуллин Э.Б. Методологическая культура педагога-музыканта: / Уч. пособие. – М.: Академия, 2002.

2. Ахмешев Б.А. Становление личностной профессиональной позиции учителя музыки в процессе методологической подготовки: дисс … канд.пед.наук. – М., 1995.

3. ЗисьА.Я.Эстетика: идеология и методология (отв.ред. Г.Л.Ермаш. –М.: Наука,1984.

4. Москаленка А.Гю, Погорадзе А.А., Чечюлин А.А. Методология в сфере теории и практики. – М.: Просвещение, 1983.

5. Нейгауз Г.Г. Об искусстве фортепианной игры. Заметки педагога. 4-е изд. – М., 1982.

6. Психология музыкальной деятельности : Теория и практика : Учебное пособие /Под ред. Г.М.Цыпина. – М.: Академия, 2003

7. Франк С.Л. Смысл жизни //Вопросы философии. – 1990. -№6.

8. Хох Р.О. Принципы урока музыки и их взаимосвязь с мотивационно-потребностной сферой школьников //Музыка в школе. – М., 200. -№2.

УДК:371.3:372.882(572.2) (043.3)

С. Рысбаев,
КАУ,
М.Д. Осконалиева,
И. Раззакова атн. КМТУ

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН НАКЫЛ КЕПТЕРИ ЖАШТАРДЫ ЭЛДИК ЭТИКАГА ҮЙРӨТҮҮЧҮ МААНИЛҮҮ КАРАЖАТТАРДЫН БИРИ

В данной статье говорится о кладезе народной мудрости: метких, образных, крылатых выражениях, их педагогической значимости в деле воспитания молодежи

Ачкыч сөздөр: элдик акылмандык, элдик таалим-тарбия, элдик тарбия каражаттары, накыл кептер, накыл кептердин түрлөрү, типтери, накыл кептердин тарбиялык мааниси, накыл кептерди тарбия иштеринде пайдалануу, этнопедагогикалык тарбия берүү. Чындыгында эле, элдик ар бир сөздүн төркүнүндө улам кийинки муунга айтар акыл чөгөрүлүп жатат. Ошон үчүн «Элдин накылы-элдин акылы» деген сөз калетсиз айтылган. Изилдеп, талдап келсек, элдик накыл кептердин куру бекер айтылбагандыгына, алардын ар биринин тамыры тереңде экендигине ишенебиз.

Элибиз улам жаңы муунун накыл сөздөр менен окутуп, накыл сөздөр менен тарбиялап келген. Элдин мектеби да, университети да, академиясы да, китеби да накыл сөздөр болгон. Накыл сөздөрдө улутубуздун улуу педагогикасы жатат. Ошон үчүн элибиз андай сөздөргө айрыкча маани беришкен.

Элдик накыл кептерди бүгүн да мектеп балдарынтурмушка үйрөтүүнүн педагогикалык зор мааниси бар.

Жалпысынан алганда, накыл кептердин табиятына карасак, алар үйдөгү жаш балага, тамакашка, мал-жанга, үй тиричилигине, кийим-кечеге, жүрүм-турумга, идиш-аякка, убакыт, маал-мезгилге, жакшылык-жамандыкка, табиятка жана ден соолукка байланыштуу айтылгандары эң эле көп, тематикасы ар кыл.

Алардын баары төмөндө аталган тематикадагы түшүнүктөргө карата мамиле адебин калыптандырууга багытталган. Ошондуктан накыл кептердин мына ушул ырым сөздөрү деп аталган түрүн өз ара бир нече тармакка классификацияласак болот:

1. Жаш балдарга байланыштуу айтылган накыл кептер;
2. Тамак-ашка байланыштуу айтылгандар;
3. Мал-жанга, үй айбандарына байланыштуу айтылгандар;
4. Үй тиричилигине байланыштуу айтылгандар;
5. Кийим-кечеге байланыштуу айтылгандар;
6. Жүрүм-турум жана мамиле адебине байланыштуу айтылгандар;
7. Идиш-аякка байланыштуу айтылгандар;
8. Убакытка байланыштуу айтылгандар;
9. Жакшылык-жамандыкка байланыштуу айтылгандар;
10. Табиятка байланыштуу айтылгандар;
11. Ден соолукка байланыштуу айтылгандар.

Булардын ар биринин урпакка адеп-ахлактык тарбия берүүдөгү маани-мазмунун чечмелесек тереңге кетет. Аларда «инсанга коомдогу адамдардын жашоо образындагы жакшы нерселерди өрнөк катары туюмдап, терс көрүнүштөрдөн оолак болуу талабы осуятталат».

Алардын ар бири – элдик педагогикалык салтка айланып, элдин менчиги болуп калган, мазмунунда нагыз элдик идеялар чөгөрүлгөн ыйык сөздөр. Эл мына ошондой педагогикалык маанимаңызы терең накыл сөздөр менен урпактарды адеп-ахлакка чакырган.

Жогорудагылардын ичинен жаш балага карата айтылган төмөндөгүдөй ырым сөздөрү: бешикти куру терметпе, бешикти бутуң менен терметпе, бешикти тээп отурба, наристе баланы көп карабайт, баланын бешигин жабуусуз калтырбайт, уктап жаткан баланы которуп жаткырбайт, жаш баланы кош алаканга салып көтөрбөйт, тили чыга элек баланы күзгүгө каратпайт, тили чыга элек баланын кийимин жылдыздуу түнгө калтырбайт, наристе баланы кол менен салмактап ченебейт, балага сук-суктап тамак бербейт ... ж.б. сөздөрдүн мааниси тереңде.

Бул сыяктуу сөздөрдүн элдик насыят катары айтылып калуу себеби элдик мистикалык ой жоруулларга да байланыштуу. Элдин ишениминде бала бөлөнүп, термелген бешик, ал бала бешиктен чыкканча (басып, тушоосу кесилип, бешикке бөлөнбөй калганча) куру термелсе, жамандык катары көрүнгөн. Тактап айтканда, аман-эсен бала бешиктен жөн эле чыгарылбайт, ырым менен бөлөнүп, ырым менен чыгарылат, андыктан ал куру да терметилбеши керек. Бала аман-эсен болсо, бешик да ата-эненин көзүнө сүйкүмдүү көрүнүп, үйдөгү эң ыйык буюм катары кастарлана үйдүн төрүндө турат. Эгер, кокус, наристе бала чарчап калса, бешик куру калып, көзгө эң эле аныычтуу, ал тургай, суук көрүнүп, аны көргөндө эненин көш эмчектери сыздап, кайгысы эки эселенген. Бешик да терметилбей, үстүнө жабуусу жабылбай, көңүлдөн четте калган. Ошондуктан наристе бала жаткан арча бешикти бут менен теппе, бут менен терметпе, бешикке өбөктөп жатпагын – деп буюруу иретинде ырым кептерин насаат кылган.

Анан да, медицинанын адамдын сырткы тулкусун каптап, аны ар кандай дарттардан коргоп турган биоэнергия, биоталаа тууралуу элибиздин мурда эле маалыматы болгонун «киринелөө» сыяктуу ырымдан улам билебиз. Сыркоолоп калган баланы туз, арча менен киренелеп, бүткүл денесин сылап, «чык, кирене, чык, сени наристе балам көтөрө албайт, чык кирене, чык, түндө жойлогон түлкүгө бар, абалап үргөн итке бар, асманда учкан кушка бар, чык, кирене, чык» деп ырым сөздөрүн айтышкан. Ошондо, арчанын жытын чыгарып, түнү менен ысырыктап, илешкен микробдор болсо кууп, денени бир нече ирет сылап, бузулган биоэнергияны калыбына келтиришкен. Ошондо гана наристе бала сыркоолобой, баш көтөрүп, ден соолугу оңолот.

Бул наристе баланы чоң киши (биоэнергиясы күчтүү) көңүл коюп, назар салып карап койгонунун себеби экенин элдик медицина жакшы түшүндүрөт. Анткени биоэнергиясы чабал, жаш наристени чоң адамдын назарынан «чыккан» «бузук» биоток аны жабырланткан. Ошондуктан эл «жаш баланы көп назар салып карабайт, көзүң тиет» деп, аны коргоп сактаган, ден соолугу жөнүндө кам көргөн.

Тамак-ашка байланыштуу ырым жана буйрук маанисиндеги накыл сөздөрдүн маани-мазмуну жогорудагыдан кем эмес. Элде тасмалга, нанга өзгөчө маани берилип бааланган. Бир ууртам суу да, бир сындырым нан да адам ырыскысы катары эсептелинген. Үйгө келген адам «куттуу үйдөн кур чыкпайт» делинип, ак ооз тийгизилген, нан сунулган. Үйдүн жанынан өтүп бараткан адамды да, «ырыскылуу» үйдүн жанынан куру ооз өгпөйт делинип ырым катары даам ооз тийгизилген. Үйүнө жакын коңшу болуп көчүп келгендерди өрүлүктөп, аздектешкен. Алдына келген ашты күттүрүп, башка ишке алаксыганды да элибиз жактырбаган. «Алдыга келген ырыскыны күттүрбөйт» деп эскерткен. Ал гана эмес, күткөн адамы убагында келбей калса, ага койгон тамакты ошол кишиге гана берүүгө аракет кылган, ошол үчүн «бирөөгө койгон ырыскыны башкага бербейт» деп накыл калтырган. Тасмалды тетири салууну да туура көргөн эмес. Ал тасмал үстүндөгү ырыскыны төгүп таштайт делинген. Тасмалды тепсеп өтүү жүрүм-турумдагы эң эле барып турган осолдук, чекилик катары бааланган. Таанышпы, бейтаанышпы, киши келатса, «тамакты катпайт» деп, тоолук эл эч кимден тамак-ашын аябаган, меймандос болгон.

Тамактанган соң үйдүн эң кичүүсүнө үй ээси бата тилеген. Аксакал адам ага алакан жайып бата берген. Элибиз эч качан куру тасмалга бата тилеген эмес. Ошол үчүн «куру тасмалга бата тилебейт» деп накыл калтырган. Үйдө кимдер болсо, түгөл тасмалга чогуу отурган. Карды ачып турса да, аксакалдан озунуп тамакка кол салуу наркысыздык катары эсептелген. Ошол үчүн «тамакка озунуп кол салгандан курсак тоюп кетпейт» деп айтылган.

Ак төгүлсө, т.а. айран, сүт, кымыз төгүлсө, жакага сүртүп ырымдачу. Нан элибизде тамак-аштын ичинде өзгөчө бааланып, бар ырыскынын башаты деп эсептелген. Буга элибизде күн сайын кенже балдарга элдик бузулбас эреже катары айтылып, нанды тепсебейт, нанды аттап өтпөйт, нанды үзүп жебейт, тамак жээрден мурда нандан ооз тиет, нанды көмкөрөсүнөн таштабайт, кир кол менен нанды кармабайт деп эскертилген. Нандын күкүмүн жерге тепсендиге таштаба, нанды тең бөлүп сындырса, ырыскы үйгө тең болот, нанды ыргытып бербейт деп, тетирисинче кылгандарды катуу тыйышкан.

Төрт түлүк малдын ичинен жылкы өзгөчө баалынган. «Ат, аттан кийин жат», «Ат сыйлаган жөө калбас» – деп накыл кылып, аны жакшылап асырап күтүүгө чакырган. Атты «адамдын канаты» деп баалап, аны менен каалаган жерине жеткен, качса кутулган, кууса жеткен. Жигиттин бир мактанычы жакшы ат болгон. Жакшы ат жигитти жолго калтырбаган, жакшы ат намыс алып берген. Ошондуктан жылкы малы тууралуу урпакка көптөгөн насаат кептерди калтырган.

«Минген атыңды башка чаппа, чапсаң жолуңдан адашасың» – деп элдик саяпкерлер атты күтө билүүгө, аздектеп мине билүүгө үндөгөн. Мунун негизинде, атты күтө билүүнүн маданияты да, ырым-жырым салты да жаткандыгын байкабай коюуга болбойт. Ээрге тетири минүүгө да балдарга тыюу салышкан. Мында ээрдин кашы туура түз жолго багытталып турганын, а эгер тетири карап отурса, баланын жолу тетири болорун алдыртан эскертип турганын туюуга болот. Ал тургай, минген аттын жалына бут чыгаруу да кесирленүүнүн, аттын ыйык жалын булгоо, тебелеп-тепселөөнүн белгиси катары көрүп, ага тыюу кылынган.

Үй тиричилигине байланыштуу айтылган ырым-жырым сөздөрү да өтө көп. Алар балдарды күндөлүк турмуш-тиричиликтин маданиятына чакырган элдик эреже-жоболордун өзү экени жалган эмес. Ал эреже-жоболор жаш чагынан тарта балдарга да, кыздарга да күн сайын милдетүү аткарылууга тийиш болгон элдик педагогикалык кодекстер катары кабыл алынган. Анда элдик ырым-жырым салты да, аны сөзсүз аткарууга үндөгөн буюруу да, насыят да, тыюу мүнөзүндөгү сөздөр көп. Тоолук кыргыз элинин бүткүл турмушу боз үйдө өтүп, бардык турмуш-тиричилиги аны менен байланыштуу болгон. Боз үй, анын босого-таягы, уук-түндүгү, улагасы менен очогу, деги койчу, бардыгы элдин ыйык ой-сезимдери менен ажырагыс байланышкан предметтер болгон. Босого үйдүн кире бериш жери гана эмес, ал үйдүн беделі, жакшылык, ырыскы кире турган астанасы катары эсептелинген. Ошондуктан босогону бышык жыгачтан бекем кылып жасап, оймолоп кооздоп, каалга коюшкан. Үйгө келген адам ал үйдүн босогосу менен түндүгүн сыйлоого тийиш болгон. Келген адам үйдүн ээсин сыйласа, жакшы пейил, ак ниети менен келсе, босогону тебелебей оң буту менен аттап кирүүгө тийиш болгон. Үйдөн жакшы ниети менен дос-тууган адам катары чыгып кетип жатса, үйдүн босогосун тепсебей чыгууга милдеттүү деп эсептелинген. Ошол үчүн босогону тепсеп же, кулачтап туруу элде өөн учураган. Алар үйдүн беделин кемсинтүү жана үйгө келаткан ырыскыны тосуу катары туюнулган. Ыйык саналган коломтонун күлүн чачуу да тоолуктарга жосунсуз жорук деп кабылданган.

Мунун баары «босогону басып турба, босогону кулачтабайт, коломтонун күлүн чачпайт, коломтого суу куйбайт, босогону басып кирбейт же, босогону нагыра басып үйдөн чыкпайт» – деп катуу эскертүү иретинде урпакка накыл кеп калган.

Элибиз ынтымакты, достукту, адамга ак ниет, ак пейил менен мамиле жасоону, ичи таза изги карымкатышты жактаган. Меймандос болгон, келген бейтаанышпы, таанышпы кабагын жазып тосуп алган, адамга толеранттуу мамиле жасап, чыр-чатакты алдын алып, эгер чыр-чатак чыга турган болсо, аны ынтымак менен, келишим мамиле кылууну урпактарга мурас кылган. Мындай мамиленин эреже-жоболору да элдик педагогикалык салтка айланган, кагазга жазылбаса да, күндөлүк турмуш-тиричиликке эреженорма катары бекем сиңген. Алар: «шыпыргы менен адамга тап бербейт, балта, бычак жана мылтыктын анты бар, алар менен адамга курулай ойноп каратпайт, кишини шыпыргы менен тап бербейт, кишиге суздак суу чачпайт, үйгө конок келатканда үй шыпырылбайт, итти «кет» дебейт, кир жууганга даярдалган суудан адамга (ичүүгө) берилбейт» ж.б. деген накыл кептердин айтылуусуна негиз болгон.

Кийим-кечеге байланыштуу айтылып, муундан-муунга өтүп унутулбай келаткан ырым сөздөрү да эске алардык. Атап айтканда, баш кийимди тетири каратып кийбейт, баш кийимин сатпайт, белекке бербейт, тегеретип ойнобойт, баш кийимди тепсебейт – деген насаат кептер адамдын ыйык нерсеси – анын алтын башы деп эсептелинип, баш кийим мына ошол алтын баш менен тең баалангандыктан айтылып калгандыгы бекер эмес. Мындай элдик педагогикалык мааниси терең накыл кептердин жүрүм-турумга жана мамиле адебине байланыштуу айтылгандары да эң көп. Алар өзгөчө эле жүрүм-турум адебинин бүтүндөй бир системасын түзүп тургансыйт.

Мисалга тарталык: биринчиден, адамдын өзүн-өзү алып жүрүүсүнө байланышкан сөздөр: курубекер бөйрөк таянып турбайт; жети атасын унуткан – жетесиз; бар буюмду кор кармабайт; бирөөнү кордосоң, өзүң башка бирөөгө кор болосуң; жаткан адамдын башын аттабайт; алынган чачты тепсендиге таштабайт; эл отурганда бөлүнүп тикелей турбайт; мүрзөнү сөөмөй менен көргөзбөйт; мүрзөнүн жанында күлбөйт карыптын каргышына калба; тамак жеп жатканда жер таянып отурбайт; ооз-кесир сүйлөбө, ичер сууга түкүрбө;

Экинчиден, бирөөгө мамиле жасоодо эскертилип айтылган сөздөр: адамды ийнинен баспа (өзүңдөн төмөн санаба дегени), адамдын башынан жаздыкты сууруп алба (өлгөн адамдын гана башынан жаздыкты сууруп алат), жакын адамга муздак суу чачпайт (суудай муздак болуп сууп каласың дегени), жаткан адамдын башынан аттап өтпөйт, адамдарды малча санабайт, босогодон өйүз-бүйүз туруп учурашпайт ж.б.

Идиш-аяктар да тоолук элдин ишениминде адамдын ырыскысына жараша жаралган ыйык буюм катары бааланган. Андай болгон соң аларга байланыштуу да накыл кептердин айтылуусу мыйзамченемдүү көрүнүш. Атап айтканда, идиш-аякка түкүрбө, бутуң менен теппе деп айтып, ырыскыңа түкүрбө, ырыскыңды теппе – деп эскерткен. Жаңы сатып алган идиш да өз ырыскысы менен келет деген ишенимде, «жаңы сатып келген идишке жуубай аш куят» деп накыл калтырган.

Тоодо көчмөндүү турмушта жашаган элибиздин бүткүл турмушу табият менен ажырагыс өткөн. Жылдын ар кыл мезгили, айдын тогоолдору, күн менен түндүн теңелген учурлары, жуманын күндөрү, күндүн убактылары элибиздин турмушу, эмгеги үчүн өз-өз үлүшү, кызматы, орду болгон. Алардын ар бири адам турмушу үчүн маанилүү, берер берекеси бар. Дүйнөнүн бүткөн күнү – дүйшөмбү деп, дүйшөмбү күндү өзгөчө баалашкан. Шаршемби – жеңил күн деп, ар кандай иштерди бүтсүн деп, ошол күнү жасашкан. Жума күн – оор күн катары эсептелинген да, бул күнү көп ишти жасашкан эмес. Иштин башы ишемби деп, маанилүү ишти ушул күнү башташкан.

Жаз менен күз, жай менен кыш тоолуктардын турмушунда өзгөчө орчундуу мезгил экени маалым. Ошол үчүн тоолуктар «Жаз – жарыш, жай – береке, күз – киреше, кыш – чыгаша» деп мүнөздөп, «Жазда чекеси тердебегендин кыштa чекеси жылыбайт» деп накыл кылышкан.

Ал эми күндүн убакыттарына байланышкан сөздөрдүн ырым-жырым мүнөздөгүлөрү көп, т.а. таң азанда бала жөнсүз ыйлабайт деп, балдарды тыйган. Кечинде оорулуунун акыбалын сурабайт деп, түш оогон соң оорулуу адамды көрүп барууну ылайык көргөн эмес. Түштү да эртең менен жорутушкан, караңгыда түш айтпайт да, жорубайт да деп эсептешкен. Демек, кечинде, караңгыда, күн батып баратканда же «түндө шайтан жойлоп жүргөндө» андай жакшы ниет иштерге жолтоо болот дешип ырымдашкан. Кеч күүгүмдө (беймаал убакта, күн батып баратканда) жатпайт деп, балдарды жаткырган эмес. Ал эми таңды (эртең менен) өтө жакшы үмүт-тилектер менен байланыштырышкан да таңкы наарды (ырыскыны) таштаба, күн чыкканча уктаба, ырыскыңдан кур каласың деп накыл калтырышкан. Табияттагы түркүн көрүнүш адамдын турмушу менен ажырагыс экенин түшүнгөн элибиз, ага гуманисттик мамиле жасоого чакырган. Бул биринчиден. Экинчиден, мында гуманисттик мамиле гана эмес, табиятка туура эмес мамиленин арты жакшылыкка алып барбайт деп ишенишкен да, ага астейдил карым-катыш жасоо идеясы ошондон улам калыптанган.

Мисалы, көк чөптү үзбө, боюң өспөй калат, кумурсканын уюгун бузба, сенин да үйүң бузулат; чымчыктын уясын бузба, каргайт, ондоп койсоң батасын берет – деп үйрөткөн. Мындай сөздөр ушул калыбында бузулбай айтылгандыгын да айта кетүүбүз абзел. Анан да, учурда адамга зыян келтирүүчү, же болбосо, адам турмушу менен анчейин байланышы жок макулуктарга да астейдил мамиле жасоого үндөгөн сөздөр ойлонтпой койбойт. Мисалы, чакпаган жылан өлбөсүн деп тоолук эл үчүн канчалык коркунучтуу уулуу макулук болуп турса да, зыян келтирбеген соң өлтүрбөй, алдынан чыкса, ак чачып (ун, айран, сүт) узатышкан. «Баканы өлтүрбө, бети-колуң бакадай чаар болуп калат» деп эсептешкен.

Ден соолукка байланыштуу айтылган ырым сөздөрү балдардын дени сак болушун тилөө жана аны сактоого, соо кезде ден соолук үчүн кам көрүүгө, соо жанды оору дебөөгө, кесирлик кылбоого үндөгөн. Ошол үчүн соо жанынды оору дебе (ооруп каласың), бутуңду жөнү жок тушаба (тушалып каласың), колуңду байлаба (байланып калат) деп ырымдашкан. Бала «бир жерим ооруп жатат» десе, «бала деген оорубайт» деп, алардын ден соолугун психологиялык жактан коргоого кам көрүшкөн.

Демек, элдик сөздөрүбүздү үйдө да, мектепте да, бала бакчаларында да окутуп-үйрөтүп, кайда жүрсөк жаштарга айта жүрүп, маанисин чечмелеп берип, турмушубузда колдонуп, түшүнбөгөндөргө түшүндүрүп отуруу- ал сөздөрдүн өмүрүн узартып отуруу-биздин, улуулардын улуулук парзы.

Адабияттар

1. Акматалиев А. Ата салты, эне адеби. – Б., 1992-ж.
2. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы, – Б., 1993.
3. Рысбаев С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. – Б., 2010.
4. Иманалиев К. Кыргыздар. – Б., 2013.
5. Рабаят, класстан тышкаркы окуу китеби. – Б., 1999.

Ramazan Bayar,
Teacher of Mathematics in
"Nurorda" International School

A NEW FACE OF EDUCATION: BRINGING TECHNOLOGY INTO THE CLASSROOM IN THE DEVELOPING WORLD

INTRODUCTION

In the small village of Hafizibad in Pakistan's Punjab province, a young girl is using her mobile phone to send an SMS message in Urdu to her teacher. After sending, she receives messages from her teacher in response, which she diligently copies by hand in her notebook to practice her writing skills. She does this from the safety of her home, and with her parents' permission, during the school break, which is significant due to the insecurity of the rural region in which she lives. The girl is part of a Mobilink-UNESCO program to increase literacy skills among girls in Pakistan. Initial outcomes look positive; after four months, the percentage of girls who achieved an A level on literacy examinations increased from 27 percent to 54 percent. Likewise, the percentage of girls who achieved a C level on examinations decreased from 52 percent to 15 percent. The power of mobile phone technology, which is fairly widespread in Pakistan, appears in this case to help hurdle several education barriers by finding new ways to support learning for rural girls in insecure areas—girls who usually have limited opportunities to attend school and who frequently do not receive individual attention when they do. Often they live in households with very few books or other materials to help them retain over summer vacation what they learned during the school year.

On the other side of the world, in South America, the deployment of technology for education has not been so promising. In Peru, a number of colorful laptops sit in a corner of a classroom covered with dust. Given to the school through a One Laptop Per Child program arranged by the Ministry of Education, the laptops were intended to improve students' information communication technology (ICT) skills, as well as their content-related skills. Without the proper support for teacher training in how the laptops are used, with no follow-up or repair and maintenance contingencies, and with outdated and bug-infested software, the laptops are seen as unusable and serve little purpose. In this case, technology has not helped improve the educational experience of learners.

Technology enthusiasts have long heralded the power of technology—from the printing press, to blackboards, to the laptop—to transform education. With the rapid expansion of information communication technologies around the globe, there is a high level of interest in harnessing modern technology to help advance the education status of some of the world's poorest people. However, from Pakistan to Peru and beyond, experience shows that while there are numerous examples of how technology is used to the great benefit of teachers and learners alike, there are also many cases in which it does little to impact educational processes and outcomes. A better understanding of why and under what conditions these divergent outcomes emerge is the central aim of this study.

The potential of technology to help improve education has significance beyond teaching children reading and math. Quality education plays an important role in promoting economic development, improving health and nutrition and reducing maternal and infant mortality rates. Economic growth, for example, can be directly impacted by the quality of the education systems in developing countries. Studies by Hanushek and Woessman show a positive correlation over time between cognitive development, measured by student performance on international assessments, and individual earnings, income distribution and overall economic growth. A study by the International Monetary Fund (IMF) found that Asia's increased economic performance over Africa and Latin America could be directly attributed to its higher investment in physical and human capital, such as education. Quality education has also been a factor in reducing maternal and infant mortality rates. Over half of the reduction in child mortality worldwide since 1970 is linked to "increased educational attainment in women of reproductive age." Educated women are also more likely to seek out healthcare for themselves and their families. Studies on maternal health show that 90 percent of women with a secondary education in South and West Asia seek neonatal care, compared with only 50 percent of women with no education.

Our purpose is to provide guidance to non-specialists interested in pursuing technology for educational improvement in the developing world. Outside of a very small group of experts, educators working in and with developing countries rarely have an expertise or even a basic grounding in the wide range of technological innovations and their potential uses for education.

Even the most seasoned education expert is likely to stare blankly if terms such as 'cloud computing', 'm-learning', or 'total cost of ownership' are introduced into the conversation. Questions about what technology is available to support education, what its possible benefits are, and how it can be used effectively, can be heard equally in the halls of the ministries of education in developing countries and in those of the headquarters and offices of international funders of education.

Our goal is to answer these questions by providing a broad overview of some of the common education challenges facing the developing world and the range of different technologies that are available to help address them. We look closely at the different enabling conditions that frequently shape the success or failure of technology interventions in education and derive a set of seven basic principles for effective technology use. These principles can provide guidance to decision-makers designing, implementing or investing in education initiatives. In doing so, we look both at the primary and secondary, as well as at the higher levels, of education systems. Using the World Bank classification of low-income and lower middle-income countries we focus our attention on the world's poorest countries from Sub-Saharan Africa to South and West Asia to the Caribbean.

We focus particularly on the possibilities of recent forms of technology, often known as Information Communication Technology (ICT). ICT refers to technologies that provide access to information through telecommunications. It is generally used to describe most technology uses and can cover anything from radios, to mobile phones, to laptops. Of course, education has used technology for centuries, from blackboards to textbooks, yet in recent history very little has changed in how education is delivered. Teachers in most schools stand at the front of a room, while students sit and listen, sometimes attentively. However, while for many years policymakers have been unconvinced about the usefulness of technology in education—citing multiple examples in which it adds little value—today there is a new focus on its possibilities.

We conclude ultimately that, if smartly and strategically deployed, modern information and communications technology holds great promise in helping bring quality learning to some of the world's poorest and hardest to reach communities. The strategy for doing so need not emulate the trajectory of educational technology use in wealthier developed nations. Indeed, in some of the most remote regions of the globe, mobile phones and other forms of technology are being used in ways barely envisioned in the United States or Europe. Necessity is truly the mother of invention in these contexts and often leads to creative and promising ends for teachers and learners.

REFERENCES

1. Anderson, J. 1991 Technology and adult literacy, London: Routledge

2. Andrews, J. H. M., Housego, I. E. and Thomas, D. C. 1990 "Effective in-service programmes in developing countries: a study of opinion". In V.

3. D. Rust and P. Dalin (ed.) Teachers and teaching in the developing world, New York: Garland Publishing

4. Anzalone, S. 1991 "Educational technology and the improvement of general education in developing countries', in Lockheed et al. 1991

5. Anzalone, S. 1995 (ed.) Multichannel learning: Connecting all to education, Washington DC: Education Development Center

6. Asian Development Bank 1997 Distance education for primary school teachers: Papers and proceedings of the regional seminar on distance education, Manila

7. Education and technology technical notes series 1, 1 Boukhari, S. 1998 "High stakes over virtual access", Sources no. 106 Nov 1998, UNESCO

8. Clark, R.E. 1983 "Reconsidering research on learning from media", Review of educational research 53 (4)

9. Clayson, A. 1997 Voices, values and development: Reinventing Africa, Paris: UNESCO

10. Colclough, C. with Levin, K. M. 1993 Educating all the children: Strategies for primary education in the south, Oxford: Clarendon

11. Coley, R.J., Cradler, J. and Engel, P.K. 1999 Computers and classrooms: the status of technology in US schools, Princeton: Educational Testing Service

12. Department for Education and Employment 1999 Survey of ICS in schools 1998, London

13. Washington D.C.: World Bank Human Development Network Education Group, Education and Technology Team, and USAID Advancing Basic Education and Literacy Project, Education Development Center

14. ICDE and Milton Keynes: Open University

15. Fontaine, M. and Foote, D. 1999 Ghana: Networking for local development 34-38, online:

16. Daniels, L. (1999). Introducing technology in the classroom: PowerPoint as a first step. Journal of Computing in Higher Education, 10(2), 42-56.

17. Kozma, R. B. (2003). Technology and classroom practices: An international study. Journal of Research on Technology in Education, 36(1), 1-14.

18. Sternberg, R. J., Nokes, C., Geissler, P. W., Prince, R., Okatcha, F. Bundy, D. A., & Grigorenko, E. L. (2001) The relationship between academic and practical intelligence: a case study in Kenya. Intelligence.

19. Osin, L. (1988). Computers in Education in Developing Countries: Why and How? Education and Technology Series, 3(1).

20. Dene Pene-Bandalaria, M. (2007). Impact of ICTs on open and distance learning in developing country setting: The Philippine experience. The International Review of Research in Open and Distance Learning, 8(1).Mathematical Studies in the Social Sciences, Stanford University

21. Nawaz, A., Awan, Z., & Ahmed, B. (2011). Integrating educational technologies in higher education of the developing countries. Journal of Education and Practice, 2(2). http://www.iiste.org/Journals/index.php/JEP/article/view/176/61

Кенжи Байрам,
КТЛ г.Астана

ФОРМИРОВАНИЕ ГУМАНИЗМА У ПОДРОСТКОВ

Кто-то из великих сказал: «Что там мудрить с воспитанием? Наполните душу ребенка прекрасным и он будет воспитан». Проблемы нравственности и духовности, вопросы просвещения в целом всегда волновали лучшие умы человечества.

Во все времена была велика роль просвещения, открывающего новые возможности постижения человеком явлений реальной действительности. Как говорил М. Монтень: «Подлинно разумное просвещение изменяет и наш ум, и наши нравы».Сегодня просвещение представляет собой не только сумму знаний, но и предполагает развитие духовных и нравственных качеств подростков, которые способствуют формированию у человека гуманности, совести, гражданственности и человеколюбия.

Первая леди Казахстана, Президент фонда «Бобек» Сара Алпысовна Назарбаева является автором проекта нового подхода в образовании – нравственно-духовного просвещения.

Гуманность или человечность – одно из основных жизнепроявлений человека.

Подросток – социально–демографическая группа, выделяемая на основе совокупности возрастных характеристик, особенностей социального положения и обусловленных тем и другим социально – психологическим свойством, которое определяется общественным строем, культурой, закономерностями социализации, воспитания данного общества.

У человека в подростковом возрасте существует огромная потребность, необходимость в интегрировании разных проявлений жизни своего Я – он чувствует, переживает возможность этого как направленность течения жизни, но для осуществления интеграции нужна сила, нужна энергия, позволяющая преодолеть противоречивость разных проявлений жизни.

Ценностные ориентации – объективное индивидуальное отражение в психике и сознании человека социальных ценностей общества и природы на данном историческом этапе.

В подростковом возрасте впервые выстраивается жизненная стратегия как соотнесение своих личностных способностей, статусных, возрастных и индивидуальных особенностей и притязаний с требованиями общества. Жизненный путь, намечаемый подростком, представляет собой не просто набор фиксированных желаемых жизненных позиций, а некую гибкую линию, связанную с реализацией своих ожиданий во времена, соотносимую с осознанием наличных возможностей.

В подростковом возрасте стратегии жизни могут быть разнообразными. Один подросток может сразу определить свою жизненную линию и профессиональную перспективу и упорно реализовываться в ней, другой предпочтет попробовать себя в разных качествах, намечая различные перспективы самореализации, и только после этого определит для себя основные позиции.

В подростковом возрасте развивается рефлексия как способность принимать самого себя, свои собственные действия и состояния. Рефлексия ведет к осознанию, что искусство жизни состоит не только в том, чтобы учитывать и реализовать свою индивидуальность, но и в том, чтобы индивидуальные возможности достижения жизненной цели становились основой нового развития, открытия в самом себе новых способностей и качеств.

Это новое осознание себя снижает уровень подражательности в подростковом возрасте, сравнения и идентификации себя с другими. Тем не менее для части подростков остается характерно жить по чужим образцам(рассматриваемым как некая социальная норма), что сохраняет несамостоятельность и приводит к не всегда адекватному жизненному выражению (например, молодой человек под внешним влиянием совершает необдуманные поступки, делает случайный выбор – профессии, партнера и т.д.). Обретение и принятие своей индивидуальности, наоборот, создает возможность выработки различных ценностей и превращения их в принципы собственной жизни, личностные установки.

Для подростков особое значение имеет выстраивание системы личных нравственных, культурных, духовных ценностей – он позволяет острее и полнее чувствовать себя, свое «Я». Поэтому вера, мировоззрение, идеалы приобретают в этот период устойчивую форму. И хотя большинство этих ценностей, конечно, не создается самой личностью, а усваивается как социально- культурный опыт, их понимание и принятие в качестве индивидуальных ценностей создают у молодого человека ощущение своего достоинства, « полноты жизни», чувство собственной значимости и « счастья жить».

Таким образом, что, вопреки бытующим мнениям, для подросткового возраста в целом характерно стремление к духовному, возвышенному, высокому, неординарному, но осмысляемому не сентиментально – романтически, а реалистически – как возможность достичь, изменить, стать, «сделать себя».

В подростковом возрасте оформляется способность и потребность в нравственной саморегуляции, т.е. совесть, поскольку никто другой (родители, учителя) теперь напрямую не контролируют поведение и способы удовлетворения потребностей личности – проходит передача человеку ответственности за самого себя.

С изменением жизни, с той новизной, которую несут в себе самостоятельность и ответственность, подросток меняется: он начинает глубже понимать законы человеческой жизни, более определенно видит свое место в ней, определяет жизненные цели, становится активнее в их постановке и достижении. Но эти изменения не всегда происходят как развитие, иногда это всего лишь «уступка» обстоятельствам.

Подростковый период знаменует собой переход к взрослости, и особенности его протекания накладывают отпечаток на всю последующую жизнь. Сам по себе подростковый возраст является предпосылкой для возникновения проблемного и асоциального поведения. Этот возраст не случайно называют «переходным». Становление характера, переход от опекаемого взрослыми детства к самостоятельности – все это обнажает и заостряет слабые стороны личности, делает ее особо уязвимой и податливой неблагоприятным условиям среды.

Литература

1. Абрамова Г.С.: «Возрастная психология». 4-е изд. – М.: Академический Проект, 2003. 704стр.

2. Абрамова Г.С. Психологическое консультирование: «Теория и опыт». – М.: изд.центр «Академия», 2000. 240стр.

3. Аджиева Е. М., Л. А. Байкова., Л. К. Гребенкина.: «50 сценариев классных часов». – М.: изд. центр «Педагогический поиск». 2002. 200 стр.

4. Божович Л.И., Славина Л.С. Психическое развитие школьника и его воспитание. – М., 1979.

5. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика. изд. 3-е. – М., 2001. стр 336,

6. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи». – М.: 1988.

7. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология. 2-е изд, – СПб.: Питер, 2003. 319 стр.

8. Гонеев А.Д., Н.И.Лифенцева., Н.В.Ялпаева. Основы коррекционной педагогики. – М.: изд.центр «Академия», 1999. 280стр.

9. Губкина Т.К. Тренинговая программа развития коммуникативных способностей подростков. // Вестник Психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы №2, 2004.

10. Дубровина И.В.: «Рабочая книга школьного психолога»; М:1991.

11. Захаров А.И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка. – М., 1986.

12. Заводенко Н.Н. Как понять ребенка: дети с гиперактивностью и дефицитом внимания. 2-е изд. – М.: «Школа-Пресс», 2001. 128стр.

13. Истратова О.Н., Эксакусто Т.В. Справочник психолога средней школы. – Ростов на дону, 2003. 512стр.

14. Кон И.С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. 255стр.

15. Леонгард К. Акцентуированные личности. Пер. с нем. – Киев, 1988. 374стр.

16. Левашова С.А. Психолог и подросток: коммуникативно-двигательный тренинг. – Ярославль: Академия развития: Академия Холдинг, 2004. 160стр.

17. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1983. 255стр.

18. Личко А.Е. Подростковая психиатрия. – Л., 1985.

Исмаил Гесен,
Астана, Казахско-Турецкий лицей

УСТАНОВКА СИСТЕМЫ MOODLE И ТРЕБОВАНИЯ ДЛЯ УСТАНОВКИ

Слово MOODLE на самом деле является аббревиатурой, с английского языка это переводится как «Модульная Объектно-Ориентированная Динамическая Среда Обучения». В наши дни подобного рода системы, набирающие высокую популярность, становятся обычным явлением, они позволяют проводить учебную деятельность дистанционно, а также упрощают обмен информацией между пользователями. Во всем мире самым активно используемым продуктом является MOODLE, он на протяжении многих лет является лидером в данной сфере.

Система MOODLE прекрасно подходит, одновременно как и учителям, так и ученикам. С ее помощью они могут обмениваться информацией и данными любыми возможными путями, так например, существует возможность создавать всякого рода учебные материалы, задавать задания, публиковать объявления, создавать заметки. Также с легкостью могут быть созданы планы курсов и если, например, студент отсутствовал на уроке, он может посмотреть видеозапись, тем самым не отставая от других.Все записи и весь материал могут быть представлены в разных форматах, ввиду этого каждый может выбрать то, что угодно ему. Для свободного общения существует форум, где ученики и учителя могут спокойно обсудить любую тему. Все, что необходимо для правильной работы системы это подключение к сети.

Технические требования для установки MOODLE

Физические характеристики компьютера:

1 ГГц процессор, 1 гигабайт оперативной памяти, 64 мегабайта видеокарта, 40 гигабайт свободного пространства на жестком диске и если будут проводиться онлайн вещания, вебкамера и микрофон.

Установленное программное обеспечение:

Браузер GoogleChrome, Explorer(IE) или MozillaFirefox, последняя версия FlashPlayer, Acrobat Reader и Microsoft Office.

Параметры экрана:

Для более качественного и безошибочного отображения, требуется, чтобы разрешение мониторы было не меньше1280 пикселей.

Скорость соединения:

Интернет соединение должно быть как минимум 512 kbps.

Минимальные параметры сервера:

Описанные характеристики приведены для версии MOODLE 2.1

Application Server: PHP 5.3

Database: MySQL 5.0.25 orPostgres 8.3 or MSSQL 2005 or Oracle 10.2

Programming Language: PHP 5.3

Web Server:

Для использования системы E-learning по моему мнению ученику необходимо обладать следующими качествами и возможностями

1. Желание к самообучению
2. Не боятся трудностей на пути к приобретению знаний.
3. Находить время для планирования будующих действий
4. Находить хотя бы час в день для работы с системой
5. Уметь пользоваться компьютером
6. Уметь пользоваться поиском в интернете для решения проблем
7. Иметь компьютер, подключенный к интернету
8. Иметь опыт работы с электронными адресами, почтой, и т.д.
9. Обладать качеством в общении с людьми

Если вы обладаете этимим качествами и возможностями, то можете считать себя готовым.

Установка системы MOODLE

MOODLE стандартно работает на веб-сервере, но также может быть использован локально, например в школах или любых других образовательных учреждениях, для этих целей в дополнение устанавливается сервер Apache. Вся информация хранится в базе данных MySQL. MOODLE совместим с операционными системами Windows, Linux и Mac.Все программное обеспечение написано на серверном языке PHP. Благодаря популярности всех ресурсов, которые использует MOODLE, ее можно установить в любое место без особых усилий.

MOODLE является системой с открытым исходным кодом, это значит , что она абсолютно бесплатный, но иногда для использования дополнительных возможностей придется платить. Для того, чтобы установить ее на веб-сервер, в интернете, понадобится хостинг, к счастью в интернете множество бесплатных хостингов и «000webhost.com» - один из них. Чтобы установить эту систему пользователь должен обладать хоть кикими-нибудь знаниями. Сейчас мы рассмотрим установку системы MOODLE.

Прежде всего, мы должны скачать одну из версий MOODLE, для этого перейдите по ссылке http://download.moodle.org/. Этот сайт имеет множество стандартных пакетов MOODLE, поэтому вы можете выбрать любой, который подходит вам. После того как выбрали продукт, скачайте его и распакуйте.

Теперь мы должны закачать нашу систему на хостинг, для этого нам понадобится программа с поддержкой FTP, например Cute FTP(http://www.cuteftp.com) или FileZilla(https://filezilla-project.org/). После установки, перейдите в настройке FTP-соединения, введите имя хоста, имя пользователя и пароль, эти и все остальные данные вы сможете найти после регистрации на хостинге. После этого, вы должны будете загрузить файлы с компьютера на хостинг, при этом хостинг должен иметь как минимум 150 мегабайт свободного пространства.

Закачка должна проводиться в папку public_html/, в ней хранятся все файлы вашего веб-сайта, сама загрузка может занять достаточно долгое время.

Теперь начнем процесс установки, перейдите на адрес нашего сайта, и автоматическая установка с достаточно понятными инструкциями будет сопровождать вас до конца установки. На первом шаге, система попросит вас выбрать язык, затем ввести веб-адрес, после имя MOODLE. Затем системе надо будет ввести данные о вашей базе данных, ее имя, пароль пользователя и логин. На конечном этапе введите логин и пароль администратора сайта. После всех этапов установки перейдите на FTP сервер, и удалите default.php.

Система MOODLE все продолжает набирать высокую популярность в наши дни и хотя она и является бесплатной, она не уступает по функциональности многим платным. Данная система очень легко устанавливается и может использоваться во всех учебных заведениях.

Ссылки

1. tr.wikipedia.org/wiki/Moodle
2. moodle.org
3. https://moodle.org/forums/
4. http://docs.moodle.org
5. http://download.moodle.org/
6. Rıdvan YAYLA(2012), MOODLE UZAKTAN ÖĞRETİM SİSTEMİ
7. https://filezilla-project.org/
8. http://www.cuteftp.com
9. http://uzem.ankara.edu.tr/

Осконалиева М.Д.,
И.Раззаков атындагы КМТУ

КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАҢЫЛОО ТУУРАСЫНДА

Тилдерге үйрөтүүнүн методикасын жаңылоо туурасындагы 1991-жылы Щвейцария конвенциясында эл аралык атайын стандарт кабыл алынгандыгы коомчулукка белгилүү. Ошол стандарттын талаптарын негизденип, учурда чет тилдерин үйрөтүүнүн сыналган методикасы катары бир катар өлкөлөрдө ийгиликтүү колдонулуп, жакшы натыйжагы жетишип жаткандыгы бизди да кызыктырбай койбойт.

Мына ошол эл аралык стандарттын талаптарына көз чаптырсак, кайсы гана тил болбосун окуу предмети катары статусуна карата төмөндөгүдөй, т.а.: TOSL, TOEFL жана LWS деген аталыштар менен мамиле кылуу калыптанган. Алардын ар биринин мүнөзүнө жараша кызматы такталган, маани-маңызы бекемделген, ошого жараша практикада такай пайдаланылып, эл аралык деңгээлде таанылган.

Анда эмесе, алардын маани-маңызы жана тил үйрөтүүдөгү кызматы эмнеде экенин билип алалы.

TOSL - түшүнүгү кыргыз тилинде экинчи тилди окутуу дегенди билдирет. Биз кыргыз тилин окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде окутууда мына ушул системаны колдонсок болот. Анткени кыргыз тилин - мамлекеттик тил катары, ал эми орус тилин экинчи тил катары эсептесек, анда кыргыз мектебинде орус тили, орус өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тили экинчи тил катары эсептелинет, ошого жараша алганда тилди ушул система боюнча үйрөтүүгө басым койсок болот.

Ал эми, TOEFL түшүнүгү тилди чет тили катары окутуунун системасын өзүнө камтыганы менен айырмаланат. Бул багыттан алганда, Кыргызстанда чет тили катары расмий түрдө англис, француз жана немец тилдери эсептелинүү менен, ал тилдерди үйрөнүү дал ушул система менен үйрөтүлүүсү натыйжа берери практикада белгилүү болууда.

Ошондой эле, тил үйрөнүүдөгү үчүнчү бир система LWS системасы – элге кеңири тараган мектешүү тили дегенди түшүндүрөт. Ал, андай болсо, Кырыгызстанда элге кеңири таанылган, улут аралык тил катары орус тили эсептелинет десек, аны үярөнүү ушул система менен жүргүзүлсө болот.

Ошондой эле, тилди максаттуу үйрөтүүдө дагы эки система бар, алар: LSP- тилди атайын кесипке багыт берип үйрөтүү максатын көздөп окутуу, мисалы: орто мектепте, гимназиялар менен лицейлерде профилдик багыт берип окутуу жана LAP- академиялык максатта үйрөнүү, мисалы: адистикке ылайык вакалаврият менен магистратурада тереңдетип үйрөтүү багыттары.

Бул аталган багыттар Кыргызстанда да кыргыз тилин, орус тили менен чет тилдерин экинчи жана чет тил катары окутуу практикабызды кайра карап чыгуунун зарылдыгын алдыга коёт. Ал милдет окуу стандарттарыбызды, концепциялар менен программабызды тилди экинчи жана чет тилдерди окутуунун дүйнөлүк сыналган методдор менен окутуп-үйрөтүү, ыңгайлуу жолдорду табу зарылдыгын белгилейт.

Коңшу Казакстанда бул багытта бир кыйла алга жылуулар болуу менен, жаңыча методология иштелип чыгып, өркүндөтүлгөн принциптерге таянуу иш-аракеттери болуп жатканы белгилүү. Атап айтканда, аларда «Казакстан Республикасында чет тилдүү билим берүүнү өнүктүрүү» концепциясынын (Алматы, 2010) иштелип чыгышы буга далил.

Аталган концепцияда негизги орунда чет тилдүү билим берүүнү өнүктүрүүнүн теориялык-методологиялык негиздеринин аныкталышы, анын үзгүлтүксүз жана уланмалуулукта билим берүү системасынын иштелип чыгышы жана орто, атайын орто жана жогорку мектептерде чет тилдүү билим берүүнүн баскычтары жана анын мазмунунун сунуш кылышы экендиги талашсыз.

Бүгүнкү күндө тил үйрөнүү маселеси мектептеги педагогкиалык-методикалык проблеманын чегинен чыгып, адамдын нагыз турмуштук карымкатышынын зарыл куралы деңгээлине, тактакыр жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүлүп отурат. Адам канча тил билсе, ошончо элдин өкүлү менен баарлашып, дүйнөнүн кайсы гана бурчу болбосун талаптагый жашоо кечирип кетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болууга өтүүдө.

Мунун өзү тил үйрөнүү-адамдын өнүгүүсүнүн негизги бир факторуна айлангандыгын далилдейт да, ага антропологиялык (гуманисттик) мамиле жасоону, тактап айтканда, кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү инсанга багыттап окутуу технологиясына таянып жүзөгө ашыруу сыяктуу концептуладуу максаттуу багытты так аныктоону талап кылат.

Тактап айтканда, тил үйрөнүү төмөндөгүдөй методологиялык багыттарда жүргүзүлөт:

– тилди адамдардын өз ара карым-катышынын куралы катары үйрөтүү (коммуникациянын куралы катары);

– тилди улуттук маданиятты таануунун каражаты катары үйрөнүү; (таанытуучу лингвистика, тактап айтканда лингвоөлкө таануу багыты);

– тилди инсанды өнүктүрүүнүн куралы катары үйрөтүү;

– тилди коомду ич ара байланыштырып бириктирүүнүн каражаты катары үйрөтүү;

– тилди билим алуунун каражаты катары үйрөтүү;

– тилди инсандын социалдык-турмуштук талабын канааттандыруу куралы катары үйрөтүү;

– тилди жаткан чөйрө менен социалдашуунун каражаты катары үйрөтүү.

Тил үйрөнүү, жогорудай белгиленгендей, инсандын калыптанышына, анын коомдо эркин социалданышуусуна, ар улуттар менен этностор аралык маданий коммуникацияга тез аралашуусуна жол ачуу менен, сабакты дал ушундай максаттуу багытта үйрөтүү технологиясын, анын мазмунун иштеп чыгуу максатын коёт. Ал бир катар жаңы жана өркүндөтүлгөн методологиялык багыттарга таянууну талап кылат.

Биринчиден, тилди окутууну жана үйрөтүүнү маданиятты түзүүчүлүк системасына таянуу менен жүргүзүү. Анткени бул система тилди грамматиканын туткунунда гана үйрөтүү ситемасын бузат, аны которуп-жаттап үйрөнүү методикасын четке кагат, аны чейректерде баа алуу үчүн гана окуу максатынан кайтат, ошентсе да, тилди ал тилдин ээси болгон элди-жерди таануу (лингвоөлкөтаануу) менен гана чектелбейт, ал инсандын тил аркылуу элдик маданиятты таануусун өнүктүрүүнү көздөө менен, лингвоэтномаданияттаануу багыты окуу процессинин өзөгүн ээлөөсүн талап кылат.

Бул багыт кыргыз тилин окутуунун жалпы максаттуулугун жаңы багытты көздөй бурат. Тактап айтканда, тил аркылуу элди-жерди гана таанып тим болбостон, элдин материалдык-рухий маданиятын, анын ичинде, сүйлөө маданиятын, мамиле маданиятын, ж.б. кеңири үйрөнүү багытын көздөгөн мазмун жаңы технология менен толукталат.

Экинчиден, кыргыз тилине болгон мамиле өзгөрүү менен, мектептерде кыргыз тилин үйрөтүүгө эмес, кыргыз тилинде сүйлөөгө үйрөнүүгө басым коюлат. Албетте, мунун өзү программалык материалдарды аныктоодо жалаң гана грамматикага таянууга болбостугун, сабакта кыргызча кепке үйрөтүү багытын карманган технологиянын негизинде сабак жүрөрүн эске салат. Андай сабактарда кыргыз тилинин грамматикалык-лексикалык системасы, тактап айтканда теориялык прагматикалык билим эмес, кепке жатыгуу негизги өзөктү ээлебейт. Грамматика менен лексика сүйлөшүүнүн курулуш материалы катары кызмат кылат, сабактын өзөгүн кепке үйрөтүү, сабакта үйрөнгөн окуу материалдарын белгиленген тематикада, белгиленген кырдаалда, белгиленген максатта колдоно билүүгө машыктыруу технологиясы негизги орунду ээлейт. Грамматика формалдуу үйрөнүлүүдөн - практикалык грамматиканы үйрөнүүгө багытталат.

Үчүнчүдөн, тилди экинчи тил катары үйрөнүү инсандын тил аркылуу өнүгүүсүн шарттайт, тил инсандын өнүгүүсүнүн каражатына айланат, тил менен бирге элди, анын маданиятын үйрөнүүчү куралга айлантат.

Кыргыз тилин үйрөтүүдөгү мындай жаңыча технолдогияны киргизүүдө анын мазмунун деңгээлдерде ишке ашыруу жүрөт. Ал деңгээлдер коммуникативдик чөйрөдө сүйлөшүү тематикалар менен типтүү кырдаалдар аркылуу аныкталат. Демек, кыргыз тили окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде окутуу иши маданиятты түзүүчүлүк багытта жана деңгээлдер аркылуу ишке аша турган окутуу моделин ойго салат.

Мындай учурда кыргыз тилин үйрөтүүнүн принциптери да өзгөрөт, же жаңыланат.Экинчи тилди үйрөтүүдө жалпы дидактиканын принциптериндей эле, өзүнө тиешелүү жеке методикалык принциптери бар экендигин бир катар окумуштуу-методисттер белгилеп келишет. Мисалы, дидактика илимине көп эмгегин арнаган Е.Н.Мединский окутуунун жалпы принциптери катары: окутуунун системалуулугу, окутууда теория менен практкианын тыкыс байланышы, тарбия бериүү менен окутуу, окуучунун курактык өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу, окутуу методдорунун көп түрдүүлүгүн эсептесе, И.Д.Салистра болсо, тилди окутууда «маек курууга багыттто, тилдик материалдарды илимий негизде тандоо жана да окуучунун эне тилиндеги өзгөчөлүктөрүн эсепке алып окутуу» сыяктуу принциптерди сунуш кылган В.И.Шарнас болсо, тилди үйрөтүүдө функциялык-эврикалык, окуу материалдарын интеграциялоо, кырдаалдык-тематикалык, окуучунун филологиялык тажрыйбасын эсепке алуу принциптерин негиздеп көрсөткөн Ал эми, чет тилин окутуу методикасына көптөгөн салымын кошкон белгилүү методист А.Бим «окутуудагы коммуникативдик баштапыш, кеп ишмердүүлүгүнүн ар түрүн пайдалануу, аларга дифференциялык мамиле жасоо, окуу материалдарын берүүгө структуралык-функционалдык мамиле жасоо, кепти моделдөө, ж.б. принциптерин сунуштаган.

Албетте, бул айтылган принциптердин баары кыргыз тилин экинчи тил катары колдонууда маанилүү жана керектүү. Аларды функциясына жараша тандап алуу кыргыз тилин окутууга сөзсүз натыйжасын берери шексиз.

Төмөндө ошолордун айрымдары тууралуу кеп кылалы.

Атап айтканда, «Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 1–11-класстары үчүн кыргыз тилинин программасында» (Б.,2010) каралган принциптер төмөнкүлөр:

- баланын эне тилинин өзгөчөлүктөрүнө таянуу;
- кепке багыт берүү принциби;
- окуу материалдарын кептеги кызматына тандоо принциби;
- кырдаалдык-тематикалык принцип;
- дифференциялап окутуу принциби;
- лингвоөлкөтаанытуу принциби;
- деңгээлдерге бөлүп тил үйрөтүү принциби (баштоочу, активдештирүүчү, өз алдынча иштөөчү жана жалпылоочу баскычтары).

Бул аталган принциптер жогорудагы айтылгандардын жаңыланып, өркүндөөгө тийиш, тактап айтканда, **тил үйрөтүүнүн коммуникативдик-маданиятаралык баарлашууга үйрөтүү принцибине жана тил үйрөтүүнү баскычтарда системалуу үйрөтүү принцибине** айрыкча маани берилүүгө тийиш.

Эмесе, жогоруда айтылып өткөн принциптердин маани-маңызы тууралуу кеп кылып өтөлү.

1). **Коммуникативдик-маданиятаралык баарлашууга үйрөтүү принциби.** Бул принцип, ири алдыда, кыргыз тили предметин окутуу максаты менен байланышып турганы менен маанилүү, анткени кыргыз тили сабагы башка предметтерден айырмаланып, окуучуну улуттар аралык мамиле маданиятына үйрөтүүчү максатты көздөгөндүгү менен баалуу болуп саналат.

2). Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы усулдук принциптердин кататарында **деңгээлдерде окутуу прицибинин ролуна, тактап айтканда кыргыз тилин үйрөтүүнүн системалык-деңгээлдик принцибине айрыкча чоң маани берилет.** Бул принцип дидактиканын жеткиликтүүлүк же окуучунун жаш өзгөчөлүгүн эске алуу принциби менен да дал келет. Баланын жаш өзгөчөлүктөрүнө, класстардын деңгээлине карап, окуу материалдарын деңгээлдерге бөлүп берүү ишке ашат, ар бир курактын алдындагы тилдик жана коммуникативдик милдет такталат, аларга ылайык кайсы баскычта ким кандай деңгээлде сүйлөй алары белгиленет, ал баскычтардын тилдик жана коммуникативдик талаптары, милдеттүү критерийла аныкталат, лексикалык, грамматикалык, кырдаалдык минимумдар иштелип чыгат. Булар жана анын ишке ашыруунун жолдору боюнча бир тууган Казакстандын белгилүү тилчи окумуштуулары С.Кунанбаева, Ф.Оразбаева, Б.Касымовалар бир катар эмгектерин арнашып, тилдерди окутуунун «Казакстандык үлгүсүн» иштеп чыгышкан.

Баскычтар дагы ар бири бирин-бири улантканы системалуу, бирдиктүү, А1, А2 жана Б1, Б2 атуу деңгээлдерге бөлүнөт да, өз-өзүнчө максаттуу дидактикалык мүнөздөмөлөргө ээ болот. Булл деңгээлдер кыргыз тилин үйрөтүүнүн мектептик программасын аныктайт. Алардын биринчиси баштооч этабы 1–4-класстар, т.а. тил үйрөнүүнүн баштапкы деңгээли, экинчиси – активдештирүүчү жана калыптандыруучу этап – 5–7-класстар, тил үйрөнүүнүн орто деңгээи, үчүнчү – өнүктүрүүчү этап – 8–9-класстар, тил үйрөнүүдөгү негизги этап жана үчүнчү – жыйынтыктоочу этап – 10–11- класстар–тил үйрөнүүдөгү жогорку деңгээл болуп калат.

Деңгээлдерди мындай бөлүп алуу менен, **окуу материалдарын жөнөкөйдөн – татаалга, жеңилден – оорго жана оордон- адымдоого, ошону менен бирге, белгилүүдөн – белгисизге, белгисизден-чыгармачылыкка карай жайгаштыруу ишке ашырылат. Мунун өзү усулдук ыкма гана эмес, бул окутуунун натыйжалуулугуна карай багытталган принциптүү мамиле болмокчу.**

3). Баарлашууга багыт берүүчүлүк принциби – бул кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун башкы максаты болгон анын практикалык максатын ишке ашырууга багытталган жетектөөчү усулдук принцип болуп саналат. Ал бүгүнкү күндө бардык тилдерди экинчи тил катары окутуунун ыкмасында кеңири орун алуу менен, окуу китептери ж.б. окуу усулдук комплекстери түзүлүүдө, сабактар да ушул багытта уюштурулууда. Бул принцип грамматикага үйрөнүү менен эмес, сүйлөшүп баарлашууга үйрөтүү багытын көздөйт жана окуу процессин ошол багытта уюштурууну максат кылат. Ошол үчүн «Коммуникативдүүлүксүз бүгүнкү усулдук жок» – деп белгилүү орус усулчулары В.Г. Костомарова, С.Д. Митрофанова (Россия) эң эле акыйкат белгилешет.

Бул принциптин дагы бир артыкчылыгы – кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун багыттарын гана эмес, анын бүткүл мазмунун да аныктайт, оозеки, жазуу түрүндөгү баарлашуу кандайча жүргүзүлө турган ыкмаларын да көрсөтүп берет.

4). Окутуунун кырдаалдык-тематикалык принциби – бул «сүйлөөгө үйрөнүүнүн бүткүл иш-аракети кырдаалдардын негизинде жана анын жардамы менен гана жүргүзүлөт» дегенди түшүндүрөт.

Кырдаал деген сүйлөшүп пикир алышуучу адамдардын мамилелешүүсүнүн системасын, адамдардын сүйлөшүп ой жүгүртүү иш-аракеттерин практикага ашыруучу моменти, речтик милдетти жүзөгө ашыруучу каражат болуп калат.

Кээде кырдаалды тематика менен алмаштырып алган убакыттар болот, айталы, мугалимдер кээде **«Автобус»** деген теманы тандашат да, муну «Кырдаал» деп эсептеп, ошого ылайык маек (диалог) түзүү милдетин коюшат. Бирок бул туура эмес, анткени **«автобуста»** десек эле сүйлөшүү кырдаалы түзүлбөйт, а ал сүйлөшүүнүн темасы болушу гана мүмкүн. Кырдаал качан гана ошол автобустун ичинде адамдар өз ара мамилелешип пикир алышууга, сүйлөшүүгө түрткү, талап, зарылчылык болсо гана түзүлүүсү мүмкүн. Демек кырдаал – сүйлөшүү жүрө турган тема, орун эмес, ошол темада, ошол жерде адамдардын өз ара сүйлөшүү зарылдыгынын түзүлүшү.

А мотив «адамдардын жүрүм-турум аракеттерин, теориялык жана практикалык ишкердүүлүктөрүн аракетке келтире турган себептердин системи», алардын ички талаптарынын, көз карашынын, кызыкчылыктарынын, эмоцияларынын натыйжасы.

5). Окуучунун эне тилиндеги өзгөчөлүгүн эсепке алуу принциби да кыргыз тилин өзгө тил катары окутуу процессинде өзгөчө ролду ойнойт. Анткени окуу материалдарын тандоодо, атап айтканда, лексикалык, грамматикалык материалдарды тандоодо кыргыз эмес балдардын эне тилинде буюмдардын, көрүнүштөрдүн аталыштарын, аларды өздөштүрүү жана жазуу, оозеки жумуштарды аткара алуу деңгээлин ж.б. окуу процессинде туура, натыйжалуу пайдалануу баланын кабыл алуусуна, өздөштүрүүсүнө оң гана таасир берери шексиз. Ошондой эле, кыргыз тилинин лингвистикалык планда алганда грамматикалык-фонетикалык материалдарын да окуу программасында жана окуу китептеринде берүүгө окуучулардын эне тилинде аларды дал ошол учурда өздөштүргөнүн, же өздөштүрө электигин сөзсүз эске алуу керек.

Тактап айтканда, алардын кыргыз тилиндеги тил жатыктыруусун, кыргыз графикасына көнүгүүсүн калыптандырууда да сабаттуу жазууга жатыгуу иштерин жүргүзүүдө да эне тилинин өзгөчөлүгүн эске алуу менен, аларды туташ, жарыш түрдө жүргүзүү жакшы натыйжа берери шексиз.

6). Инсандын жекече тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө жана кызыгуусуна таянуу принциби. Бул принцип да өтө маанилүү, анткени ар бир окуучу жеке инсан катары жана тил үйрөнүүдөгү мүмкүнчүлүгү менен кызыгуусунун деңгээли ар түрдүү болгондуктан, тил үйрөнүү процессин жекече өзгөчөлүгүнө, тил билүү дегээлине жараша аны өнүктүрүү мекен окутуу жакшы натыйжага алып барары шексиз.

7). Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жалаң эле тилдик фактылар менен чектелүүгө болбойт. Анткени тил аркылуу элдин тарыхы, салт-санаасы, ошондой эле жашаган орду, мекени (шаар, айыл-кыштак, жаратылышы) бирге үйрөнүлөт. Ошондуктан, лингводидактикадагы мындай таанып билүү процесси окутуунун өлкөтаануучулугу деп айтылат. Демек, тил үйрөнүү менен мындай таанып билүү иш-аракетин бирдикте камтыган бул **лингво-улуттук маданиятты таануучулук принцибинин ролу зң эле чоң.**

Бул принцип да ырааттуу иш аракетсиз жүзөгө ашырылбайт. Окуу китептерде, усулдук бардык адабияттарда, сабактагы жандуу процесстеги жазуу жана оозеки иштелип жаткан иштердин баарында бала жашаган өлкө, анын рухий жана материалдык маданияты, сүйлөшүү жана мамиле маданияты, ж.б. жөнүндөгү түрдүү маалыматтардын болушу жетектөөчү мазмундук компонент болуусу көңүлдүн борборунда болот.

Тил эки элди жакындаштырат. Элдин бири-биринин тилине жана салт-санаасына урмат-сый мамилеси болбой, башка улуттардын өкүлдөрү менен эч нерсе, эч качан жакындаштырбайт.

8). Кыргыз тили сабактарында окуу материалдарын кептеги таанытуу жана коммуникативдик кызматына жараша тандап алуу принциби окутуунун практикалык максатын көздөө менен, сабакта үйрөтүлүп жаткан ар бир сөз, грамматикалык формалардын сүйлөшүүдө эмне кызмат аткарарын түшүндүрүүнү көздөйт. Чындыгында, **«ар бир сөз өзүнө тиешелүү синтаксистик кызматы менен мүнөздөлөт, ал кызматын белгилүү бир грамматикалык моделдерде жана кеп үлгүлөрүндө аткарат.** Ар бир модель же кеп үлгүсү өзүнө тиешелүү лексика менен толукталып турат. **Мына ошентип, кеп менен грамматиканын, анын ичинде, прикладдык грамматиканын жандуу биримдиги ишке ашат.**

Бул иш-аракеттер берилген сөз же грамматикалык формаларды курулай жаттап үйрөнүүгө карама-каршы турат. Окуучуга үйрөнгөн сөзүн кандай учурда, кандай максатта, кантип колдонуунун жолун көрсөтөт. Атап айтканда, заттын турган ордун билдирүү, кыймыл-аракеттин кайда багытталганын айтуу, же буюмдун кимдики экендигин мындайча айтат, же болбосо, мындайча учурашып, таанышууга болот? – деген сыяктуу мотивдерге ылайык сөз жана грамматикалык формаларды тандап окуу, окуу китепте болсун же окуу процессинде болсун алардын минимумдарын түзүү, керектүү лексикалык каражаттарды топтоо жана грамматикалык материалдарды ошого ылайыктуу топтоп сунуш кылуу ишке ашырылат. Демек, кыргыз тилин үйрөтүүдө тил каражаттарынын түзүлүшүнө көңүл бурбастан, ал каражаттардын кептеги кызматына, алардын кандайча тандалып колдонулушуна, алардын системалуу түрдө **жеңилден – оорго, оордон – адымдоого** карай багытталган деңгээлдеринде ситемалуу түрдө берилүүсүнө айрыкча маани берилүүгө тийиш.

Адабияттар

1. Окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандарты. – Б., 2006.

2. Окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун программасы. – Б., 2010.

3. Биялиев К.А. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун коммуникативдик негиздери, докторлук диссертация. – Б., 2011.

4. Чыманов Ж.А. Кыргыз тили окутуунун теориялык жана практикалык негиздери, докторлук диссертация. – Б., 2011.

5. Оразбаева Ф.О. Тил алеми. – Алматы, 2011.

6. «Казакстан Республикасында чет тилдүү билим берүүнү өнүктүрүү» концепциясы. – Алматы, 2010.

7. Бим А. Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе, Проблемы и перспективы. – М., 1082.

8. Шарнас В.И. Об основном методе обучения. -- М., // «Русский язык в национальной школе», №3, 1981.

9. Салистра И.Д. Очерки методов обученич иностраннолго языка. – М.: «Высщая школа», 1966.

10. Мединский Е.Н. О принципах советской дидактики. // «Советская педагогика», 1977, №5, 6-б.

Гуль Муаммер,
КТЛ г.Астана

ФОРМИРОВАНИЕ ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ ПОЗИЦИИ ПОДРОСТКОВ ЧЕРЕЗ ПРИВИТИЕ НРАВСТВЕННО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Идея гармоничного развития человека волновала мыслителей на протяжении всей истории человечества. Кризис образования прошлого столетия, по выражению известного психолога А. Н. Леонтьева, обусловлен «процессом обнищания души при обогащении информацией».

Нравственно-духовная дезориентация человека проявилась в подмене: смысла жизни – достижением благополучия, счастья – потреблением, нравственных идеалов – практицизмом, духовности – рационализмом. Стала очевидна необходимость возвращения понятию «образование» его первоначального смысла – «образование Человека».

На современном этапе общество поглощено проблемами рыночных отношений, нестабильностью экономики, политическими сложностями, которые разрушают социальные связи и нравственные устои. Именно поэтому педагоги, решая задачи воспитания и развития подростков, должны опереться на разумное и нравственное в человеке, помочь каждому определить ценностные основы собственной жизнедеятельности, обрести чувство ответственности. ***Духовно-нравственное развитие*** подростков осуществляется в процессе социализации, формирования способности учащегося оценивать и сознательно выстраивать на основе традиционных моральных норм и нравственных идеалов отношения к себе, другим людям, обществу, государству, Отечеству, миру в целом. Этому поможет нравственное воспитание, органически вплетенное в учебно-воспитательный процесс и составляющее его неотъемлемую часть.

Нравственное воспитание - процесс формирования моральных качеств, черт характера, навыков и привычек поведения.

Основополагающей базовой категорией нравственного воспитания является понятия - нравственного чувства, нравственного сознания, нравственного мышления и нравственной воли.

Нравственность подростка проявляется в сознательном следовании нравственным принципам и в привычных формах нравственного поведения.

Результатом нравственного воспитания является *нравственная воспитанность*. Она материализуется в общественно-ценных свойствах и качествах личности подростка; проявляется в отношениях, деятельности, общении. Нравственное воспитание эффективно тогда, когда его следствием становится *нравственное самовоспитание и самосовершенствование* школьников. Самовоспитание представляет собой целенаправленное воздействие индивида на самого себя с целью выработки желаемых черт характера.

Самосовершенствование - процесс углубления общего нравственного состояния личности, возвышения всего образа жизни, поднятия его на ступень более высокого качества.

Нравственность формируется в повседневных отношениях и сложностях жизни, в которых подростку приходится разбираться, делать выбор, принимать решения и совершать поступки. В результате зреет моральное сознание детей, укрепляются принципы поведения и умение владеть собой. Нравственное воспитание имеет свои **специфические цели.** Они определяются господствующими общественными отношениями и духовными ценностями. Цель воспитания - формирование нравственно устойчивой, цельной личности. Это определяет направление и организацию всего процесса нравственного воспитания.

Специфика процесса нравственного воспитания обусловлена также и его содержанием - общественной моралью, необходимостью внедрения норм общественного нравственного сознания в индивидуальное сознание и поведение каждого школьника. Основные формируемые **ценности подростков, составляющие содержание образования** – это ценности: мира, добра, познания мира, красоты, труда, творчества, любви к Родине, к народу, к природе, к слову, к семье, к свободе выбора. Ценность к человеческой жизни есть возможность проявлять и реализовывать человечность, гуманизм, положительные качества и добродетели. Процесс превращения базовых ценностей в личностные ценностные смыслы и ориентиры требует включения подростка в процесс открытия для себя смысла той или иной ценности, определения собственного отношения к ней, формирования опыта созидательной реализации этих ценностей на практике.

Важной стороной человеческого самосознания у подростков является уверенность в себе, которая лежит в основе самоуважения, чувства собственного достоинства. Для формирования адекватной самооценки и привития гуманного отношения к людям, важное значение уделяется самовоспитанию подростка.

Самовоспитание - это волевой процесс, требующий от личности мужества, самоотверженности, целеустремленности. Когда у подростка вырабатывается привычка заниматься самовоспитанием, то уровень воли снижается, формируется истинная потребность в самовоспитании, удовлетворение которой обретает индивидуально-личностный смысл.

В обществе, благодаря усилиям Первой Леди страны Сары Алпыс қызы создан нравственный идеал всесторонне, гармонично развитого человека и основной путь его достижения – процесс непрерывного саморазвития. Провозглашенная автором идеи мировоззренческая ориентация для системы образования – гуманное, ценностное отношение к человеку, была призвана способствовать воспитанию в нем внутренней свободы и чувства человеческого достоинства, готовности нести ответственность за свои мысли, слова и поступки.

Духовность, гуманность – определяющее начало в человеке, которое впитывается посредством книг и народной мудрости, искусства и духовного опыта.

Зрелость человека, на взгляд великого Абая, определяют три главных качества: разум, сердце, воля. Опорой общества и народа должны быть личности, в полной мере овладевшие этими качествами.

Таким образом, очевидно, что концепция личностного роста и самореализации подростка является логическим продолжением взгляда на человека в гуманистической психологии и по сути своей несовместима с подходами, не доверяющими человеку, исправляющими, формирующими и т.п.

Представленное здесь понимание личности и личностного роста опирается на концепцию одного из лидеров «движения за гуманизацию психологии» Карла Роджерса – его личностно-центрированный подход. (При этом важно иметь в виду, что одна из отличительных особенностей этого направления в психологии – отсутствие жесткой концептуальной схемы, строгих дефиниций и однозначных толкований; его представители признают неисчерпаемость тайны человека, относительность и априорную неполноту наших представлений о нем и не претендуют на завершенность теории.)

Литература

1. Лэндрет Г. Игровая терапия: искусство отношений. - М., 1994.

2. Тиллих, К. Роджерс: диалог // Моск. психотерапевтич. 1994. №2.

3. Роджерс К. Эллен Вест и одиночество // Моск. психотерапевтич. 1993. №3.

4. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. - М., 1994.

5. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. - М., 1993.

6. Rogers C. A theory of therapy, personality and interpersonal relationship, as developed in client-centered framework // Psychology: A Study of a Science. 1959. Vol.3.

7. The Carl Rogers reader / Ed by H.Kirschenbaum, V.Henderson. Boston, 1989.

Б.К. Деркембаева,
К.Карасаев атындагы БГУ

КЫРГЫЗ ТИЛИН МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУДА СИЛЛАБУСТУН ОРДУ

2012–2013-окуу жылынан баштап Кыргызстандагы бардык жогорку окуу жайларында европалык стандарттын негизинде Болондук процесс киргизилип, окутула баштады. Ар бир предметтик сабакка силлабус иштелип чыгууда. Силлабус предметтер боюнча абдан кеңейтилген түрдө түзүлгөн. Ошондуктан силлабустун структурасы бир нече бөлүктөн турат.

Бишкек Гуманитардык университетинде кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутууга бул жаңы система боюнча 120 саат 8 кредит бөлүнүп, ар бир семестрде 30 саат 2 кредит окутулуп жатат (мурдагы окуу план боюнча 170 саат 3 семестр окутулчу). Кыргыз тили кыргыз элинин улуттук жана мамлекеттик тили катары башка предметтерге салыштырмалуу көбүрөөк саат бөлүнгөндүн ордуна, тескерисинче, сааттар кыскартылып калгандыгы өкүнүчтүү.

Силлабус жогорку кесиптик билим берүүнүн негизги окуу программанын салттуу мазмундун жыйындысынан түзүлөт.

Негизги билим берүү программанын курамындагы силлабустун принциптүү өзгөчөлүгү аларды багытка салуунун компетенттүүлүгүнөн турат.

Силлабустун (жумушчу программанын) ар бир бөлүгүнүн мазмундуу иштелип чыгышы окутуучунун окуу-усулдук билим деңгээлинин компетенттүүлүгүнө көз каранды.

Кыргыз тилди үйрөнүүчүлөрдүн коммуникативдик-речтик компетенттүүлүгүнүн мазмунуна коюлуучу талаптар:

1. Коммуникативдик аракеттер жана речтик кырдаалдар:

1.1 Коммуникативдик тапшырмаларды чечүүдө кыргыз тилин үйрөнүүчүлөр төмөндөгүлөрдү билүүсү зарыл;

а) Жазуу түрүндөгү жана үн чыгарылып окулган -тексттерди кайрадан иштеп чыгууда өз оюн баяндоодо окуу-илимий маалыматтарды толук түрдө өздөштүрүүсү керек (оозеки жана жазуу түрүндө);

б) Окуу – илимий, кесиптик жана социалдык - маданий чөйрөдө мамиле кылууга байланыш жасап, катышуу керек (байланыш жасоонун абалы: практикалык сабак, аңгемелешүү, дискуссия, «пресс-конференция», «тегерек стол», илимий студенттик биригүүнүн жыйыны ж.б.):

• Такталган суроолорду берүү, кабыл алынган маалыматты корректирлөө;

• Алынган маалыматка баа берүү, макулдугун/макул эместигин билдирүү;

• Бүдөмүк оюн билдирүү, башка бирөөнүн көз карашынын тууралыгына ишенгендик, ишенбегендик;

• жыйынтык чыгаруу, алынган маалыматты жыйынтыктоо.

в) Төмөндөгү түрлөр боюнча жазуу-кептик чыгармаларды түзүү: план, аннотация, тезис, билдирүү, конспект, реферат, арыз,өмүр баян, резюме, түшүнүк кат, ишеним кат, тил кат ж.б.

1.2. Речь кызматынын түрлөрү боюнча коюлуучу талаптар:

а. Угуп түшүнүү (аудирование).

Кыргыз тилди окутууда студенттердин речтик ишмердүүлүгүн калыптандыруу үчүн аудио – видео материалдарды сабакта колдонуу жемиштүү натыйжа берет. Угуу материалдарын сабакта колдонуу студенттердин кызыгуусун арттырып, окуу материалдарына эрксиз көңүл буруусун пайда кылат.

Тилди үйрөнүүчүлөр төмөндөгүлөрдү билүүсү зарыл:

• социалдык–маданий мазмундагы тексттерди толук түрдө кабыл алуу;

• укkан маалыматтын эң маанилүүсүн бөлүп кароо;

• эки угулган тексттердеги маалыматтарды жаңы бөлүп каралган максатта салыштыруу;

• диалогду,полилогду толук кабыл алып алардын катышуусунда көз караштарын салыштыруу.

б). Окуу (чтение).

Окууга үйрөтүү иши лексико–грамматикалык материалдардын базасында ар бир сабактагы тексттерди, диалогдорду, окуу үчүн атайын китептерди колдонуу менен улантылат.

Окууга үйрөтүүдө төмөнкүдөй жагдайларды эске алуу керек:

• көркөм чыгармалардагы тексттерди,социалдык-маданий мазмундагы тексттерди туура окуп, андагы маалыматтарды кабыл алуу;

• окуунун (чтения) ар түрдүү түрлөрүн (үйрөнүүчү, таанып билүү, көрүү, изденүүчүлүк) колдонуу;

• окулган тексттерден негизги жана кошумча маалыматтарды бөлүштүрүү (план түрдө иштөө, тезис, аннотация, конспект түзүү)

• сөздүктүн жардамы менен, анча чоң эмес тексттерди кыргыз тилинен орус тилине, орус тилинен кыргыз тилине которуу;

• күнүгө 15–20 мүнөт убактысын окууга бөлүп, иштөө үчүн үйгө тапшырма берүү зарыл;

• тапшырманын аткарылышы ар бир модулда текшерилүүгө тийиш;

• ар бир студенттин сөздүк дептери болушу керек.

Бул сөздүк дептерге алар окуп жаткан материалдагы жаңы сөздөрдү (орус тилине) которуп жазып алат.

Бул жерде ошондой эле котормо ишине да көңүл бурулат. Таалим-тарбия, маалымат бере турган, кесибине байланыштуу материалдарды сөздүктүн жардамы менен кыргыз тилден орусчага, орус тилден кыргызчага которо билүүгө үйрөнөт.

в). Жазуу (письмо).

Жазууга үйрөтүү иши – окутуп үйрөтүүнүн негизги максатына кирет. Себеби, студент айта турган оюн жазуу жүзүндө аткарганда бөтөн тилди канчалык деңгээлде өздөштүргөндүгү даана көрүнүп, кетирген каталарын байкоого жана оңдоого мүмкүнчүлүктөр түзүлөт. Программада жазууга ылайык көнүгүүлөр, тапшырмалар камтылган.Мисалы, «көп чекиттин ордуна ылайыктуу мүчөлөрдү койгула», «диалогдорду түзгүлө», «орус тилине которгула», «сунуш кылынган кырдаалга (ситуация), темага ылайык изложение, дил баян, сүрөт боюнча аңгеме, эссе жазгыла».

Мындан тышкары, тилди өздөштүрүүнү жазуу түрүндө текшерүү максатында жат жазууларды жаздыруу сунуш кылынат.

Жат жазуу (англис тилинен алынган «dictation», «dictate»–окуп берүү) жазууда студенттер окулган текстти угуп, туура жазууга машыгышат.

Жат жазууну жаздыруу менен катар студенттердин билимин суроо–жооп аркылуу да (лексико–грамматикалык, тест–бланкалык тестирлөө) текшерилет.

Жазуу ишинде төмөндөгүлөрдү билүү талап кылынат:

• окуу тексттерин, үй тапшырмаларды аткарууда жана өтүлгөн теманы конспектилөөдө орфографиялык, пунктациялык нормаларга көңүл буруу керек;

• окулган, угулган, кабыл алынган маалыматтардын негизинде доклад, реферат, тезис, аннотация, изложение, дил баян, эссе ж.б. жазууга даярдануу;

• ар түрдүү иш кагаздарын туура түзө билүү жана жазуу.

Г. Сүйлөө (говорение).

Сүйлөөгө үйрөтүү иши.

Оозеки түрдө монологду түзүү.

Монологдук кеп жөнөкөйлөштүрүлүп түзүлгөн тиричилик, маданият ж.б. темалардагы текстти окугандан же укkандан кийин, сүрөттө тартылгандарды көргөндөн кийин, алардын мазмунун өз сөзү менен кыскача баяндап айтып берүү, берилген темалар боюнча аңгемелешүү.

Диалог–кеп каадасынын (речевой) үлгүлөрүн карманып, белгиленген темада сүйлөшө алуу жана суроолорду бере билүү жана аларга кырдаалга ылайлык жооп бере билүү.

1.3. Тилдик компетенттүүлүктүн мазмунуна коюлган талаптар.

Тилди үйрөнүүчүлөргө сунуш кылат:

• социалдык-маданий жана жалпы илимий багытта жеткиликтүү маалыматты кабыл алууда кыргыз тилинде сөздүк запастын болушу;

• окуу-илимий жаатында актуалдуу болгон кесипке багыт алуучу речтик кырдаалда лексико – грамматикалык материалды пайдалана билүү;

• турмуш-тиричиликке байланыштуу окулган материалдары, укkандары, көргөн – билгендери боюнча аңгемелешүүгө, ага ар түрдүү сөз айкаштарын, сүйлөмдү өзгөчөлүгүнө ылайык өз орду менен колдонууга багыттоо.

Жакеева Ы.Ж.,
ИНДО при БГУ

ПРОБЛЕМЫ МНОГОУРОВНЕВОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ КАК СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ЗАДАЧА РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВА

В статье *раскрываются основные вопросы системы образования, с предложениями по решению проблем на начальном уровне по организации и развитию качественному образованию в Кыргызской Республике.*

На современном этапе глобализация является основной силой в процессе установления как теоретических, так и политических рамок для все большего числа сфер человеческой деятельности. Глобализация становится комплексным явлением, не ограничиваясь в своем влиянии какой-то одной сферой нашего бытия. И, конечно, она не может не затронуть сферу высшего образования, где готовятся научные, научно-технические и управленческие кадры, т. е носители современного научно-технического прогресса. Веским аргументом современной политики, ориентированной на высшее образование и науку, является структурная зависимость экономики, социальной системы, в целом национальной безопасности от знаний и технологических инноваций каждой страны.

Другими словами, высшие учебные заведения рассматриваются и как источник новых идей, и как их основа. Следует обратить внимание еще на один немаловажный фактор. Это создание общемировой рыночной экономики, и возникновение на этой основе мощных миграционных потоков. Данные процессы поставили на повестку дня весьма важный вопрос признания квалификаций специалистов, получивших образование в разных странах, при их трудоустройстве.

Для того чтобы осуществить интеграцию системы высшего образования, надо было подготовить законодательную базу, разработать комплекс мероприятий и программ, направленных на свободный обмен не только капиталами и товарами, а что более важно, – студентами и преподавателями между странами, вузами, равно как и между научными сообществами и промышленностью. В совокупности все выше перечисленное явилось причиной появления инициативы, известной ныне как Болонский процесс, целью которого является создание в Европе единого образовательного пространства и превращение этой части света в мировой центр «обществ знаний».

В сфере образования обучаются и трудятся около 1,5 миллиона кыргызстанцев. Наиболее важным этапом реформирования системы образования в Кыргызстане является принятие Стратегии развития образования на 2012-2020 годы. Ее реализация направлена на построение гибкой, открытой, соответствующей современным требованиям, национальной системы образования, с учетом лучших традиций отечественного образования и международного опыта[1].

29 августа 2011 года Кыргызстан стал 48-ой страной, присоединившейся к Болонскому процессу. Сегодня вхождение республики в европейское образовательное пространство рассматривается в контексте национальных интересов в развитии внешнеполитического курса страны, направленного на сотрудничество с Европой, и участие в рынке образовательных услуг.

Следуя положениям Болонской декларации, кыргызстанские вузы с 2008/2009 учебного года начали поэтапный переход на европейскую систему высшего профессионального образования (бакалавриат, магистратура, докторантура PhD). Однако вхождение Кыргызстана в Болонский процесс протекало и протекает в сложных условиях, сталкиваясь с трудностями как объективного, так и субъективного характера. В числе первостепенных можно выделить проблемы законодательного, организационного, финансового, а также морального порядка. Следует отметить, что среди современных кыргызстанских, казахстанских, российских исследователей и работников сферы высшей школы существуют крайние взгляды как на необходимость и целесообразность присоединения наших стран к Болонскому процессу, так и на осуществляемые шаги в преобразовании высшей школы в целом. Но процесс состоялся. Назад хода нет.

Основные обязательства стран-участниц таковы.

Первое: введение многоступенчатой системы высшего образования. Нижняя ступень - 3-4-летняя подготовка бакалавра; средняя - 2-летняя магистратура; высшая - степень доктора наук (аналог российского кандидата). Ни традиционного для нашей страны всеобщего непрерывного 5-летнего обучения специалиста, ни более высокой, российской степени доктора наук схема не предполагает.

Второе: отказ от старых учебных планов и разбивка дисциплин на модули (отдельные учебные курсы или группы курсов). Какие из них слушать и сдавать, выбирают сами студенты. В итоге каждый учится по индивидуальной программе.

Третье: переход на кредитно-зачетную систему ECTS (European Credit Transfer System), позволяющую сопоставлять глубину курсов, пройденных в вузах разных стран. 1 балл-кредит составляет 25-30 учебных часов. А за год, прослушав все свои модули, каждый студент должен набрать в общей сложности 60 кредитов.

Четвертое: отказ от чисто знаниевого подхода в пользу компетентностного (на первый план выходят не теоретическая подготовка, а умения и навыки).

Решение вопросов взаимной сопоставимости образовательных систем, признания и эквивалентности документов об образовании, согласования вопросов в языковой политике – вот далеко не полный круг задач, которые призвана реализовать Болонская декларация[2].

В настоящее время в Кыргызстане в рамках Болонского процесса большое значение придается академической мобильности студентов, преподавателей вузов. В условиях рыночной экономики, интернационализации высшего образования еще больше актуализируется задача подготовки конкурентоспособного, творчески мыслящего специалиста, умеющего решать нестандартные производственные, управленческие, специальные и иные проблемы. И данная реальность в числе других факторов, отмечавшихся выше, способствовала продвижению вопроса о качестве кыргызстанской системы образования на уровень мировых стандартов.

Высшая школа страны нуждается в разработке новой системы финансирования и оплаты за обучение. Ведь ежегодно существенно растет цена на образовательные услуги, причем, не учитывается материальное положение родителей студентов. Более того, наш студент не имеет возможности взять меньшее количество дисциплин – только указанные в учебном плане. В силу этих обстоятельств, студенты, не проплатившие один семестр полностью, отчисляются из вуза, а получившие «неуды» в сессию, оставляются на так называемый «третий семестр» и дополнительно оплачивают задолженности. Отечественные вузы должны привести эти и многие другие вопросы в соответствие с требованиями кредитной системы обучения. Наболевшей проблемой является также учебная нагрузка преподавателей. Нам всем практически неизвестно, как обстоят дела с этим вопросом у зарубежных коллег. В наших вузах, например, годовая нагрузка у доцента 760-780 часов, у преподавателей и ассистентов зашкаливает за 900. Преподаватели и студенты с утра и до 16-17 часов находятся в вузе. Из 6-дневной рабочей недели свободных дней учебной частью преподавателям не предусматривается. Как можно в таких условиях говорить о научной деятельности профессорско-преподавательского состава и самостоятельной работе студентов?

С другой стороны, на качество образования влияет негативно не только большая учебная нагрузка, но и отсутствие конкуренции между преподавателями за ведение той или иной учебной дисциплины. В вузовской практике сложилась неблагоприятная ситуация – преподаватель, чтобы набрать необходимую годовую учебную нагрузку, вынужден вести занятия по 4-5 и более предметам. Студенты же до сих пор не реализуют свое право на выбор того или иного преподавателя по предметам. В такой обстановке говорить о конкуренции не приходится.

Серьезное негативное влияние на развитие высшего образования оказывает чрезмерное раздувание коммерческого контингента студентов в государственных вузах и рост самих коммерческих вузов. Надо особо отметить, что для оправдания такого положения дел подводится идеологическая база. Например, ректора отдельных коммерческих вузов утверждают, что их студенты лучше получают профессиональное образование, чем студенты, обучающиеся на гранте. Но вот на чем основано это смелое утверждение – другой вопрос. Другие сторонники коммерциализации пытаются доказать, что если студенты заплатили, они изо всех сил будут стараться оправдать вложенные денежные средства за обучение. Многолетняя практика работы в вузе свидетельствует об обратном. Значительная часть таких студентов слабо подготовлена и достаточно равнодушна к процессу получения высшего образования. Особо опасна и недопустима коммерциализация медицинского и юридического образования. Несомненно, профессионализм нужен во всех сферах. Нам не нужна бездарность людей в любых областях человеческой деятельности. Страшно представить будущее страны с полуобразованными людьми, которые в силу разных обстоятельств оказываются на руководящих постах, о чем нередко свидетельствуют результаты общественного мнения и социологических исследований.

Особые нарекания со стороны студентов и преподавателей вузов республики вызывает тестирование как становой хребет кредитной технологии. Разумеется, мы не ставим задачу огульного отрицания тестового контроля знаний студентов. Однако о его существенных недостатках умалчивать нельзя.

Во-первых, заменяется диалог преподавателя со студентом, то есть живой процесс классического обучения и контроля итоговых знаний, компьютерным тестированием. И эта замена далека от тождественности. Компьютер не может оценить оригинальность и индивидуальность мышления, проследить логику студента, его творческое начало. По мнению президента Общества защиты прав потребителей образовательных услуг России А. Сидоренко, «нынешняя система проверки знаний не приносит ничего, кроме вреда, тесты в принципе, проверяют фактологические знания и формируют кроссвордный тип мышления, игнорируя главную задачу – формирование мышления». Прекрасно сказано.

Во-вторых, тесты, в значительной степени, выхолащивают часть учебной дисциплины и не способствуют развитию целенаправленного творческого мышления.

Тестовый контроль знаний стал реальностью, и его ни в коем случае отрицать нельзя, но во всем должна быть мера. Такой вид незаменим при проверке текущей успеваемости, проверке различных заданий и т. д.

И в **заключение.** Система высшего образования Кыргызстана находится на переходном этапе, переживает процесс реформирования ее в соответствии с условиями кредитной технологии обучения, Болонского процесса. На этом пути сохраняется немало проблем, требующих своего решения. В самом кратком виде суть их заключается в **следующем:**

– совершенствовать систему гарантии качества высшего профессионального образования, в том числе за счет аккредитации и рейтингования вузов;

- нивелировать разрыв между подготовкой кадров в системе высшего профессионального образования и требованиями рынка труда, для чего осуществлять подготовку кадров на основе анализа страновых приоритетов и экономических стратегий регионов;

- пересмотреть существующие механизмы финансирования высшего образования (рассчитать реальные минимальные затраты на одного студента и использовать эту сумму как базовое основание для выделения средств вузам на подготовку бюджетников, отработать механизмы возврата средств государству в случае изменения студентом специализации, ухода из вуза или выбора работы по другой специальности);

- вести постоянную борьбу с коррупцией, за счет совершенствования механизмов отбора абитуриентов, внедрения новых форм контроля качества обучения, создания попечительских советов;

- развивать вузовскую науку, особенно в русле прикладной науки, что обеспечит включение студентов и преподавателей в разработку экономически значимых для государства проектов и.т.д.

Высшее образование в перспективе должно руководствоваться рыночными принципами, с применением механизма государственных заказов. Этот механизм должен быть основан на исследованиях, которые должны выявлять состояние рынка и самой системы образования, а также отслеживать тенденции развития экономической и других сфер жизни, для адекватного реагирования и внесения изменений в систему образования с учетом перспектив развития страны[3].

Любое даже самое передовое содержание образования будет абсолютно не нужным, если не будут внедрены новые технологии в образовании. Необходимо уже сегодня ориентировать систему среднего, средне-специального и высшего образования на подготовку специалистов нового поколения в сфере **информационно-коммуникационных технологий**, что может стать одним из ключевых условий, определяющих последующее ускоренное развитие экономики, науки и культуры в будущем.

Одним из главных условий качества высшего образования является его неразрывная связь с наукой. На сегодня у нас сложилась ситуация, когда наука и образование существуют преимущественно изолированно друг от друга, что стало причиной застоя в науке и деградации в системе высшего образования.

Требуют решения многочисленные проблемы в академической науке. Необходимо остановить падение престижа ученых степеней, происходящего, в том числе из-за коррумпированности системы подготовки научных кадров. Большинство направлений кыргызской науки находится в изоляции от достижений мировой науки, в стране отсутствуют крупные научные проекты. Все это является причиной отсутствия инноваций, отставания кыргызской науки как в сфере фундаментальных исследований, так и прикладных наук. Предлагаемая политика в сфере науки должна быть нацелена на достижение конкурентоспособности и сбалансированности системы науки, обеспечивающей получение, генерирование и передачу знаний, востребованных для устойчивого развития страны, повышение престижа научной деятельности.

Необходимы новые подходы в организации деятельности Национальной академии наук, которые должны способствовать выходу кыргызской науки на новый уровень, эффективной интеграции науки и образования, использования научных достижений в экономике, образовании и других сферах.

Литература

1. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013–2017 годы 21 января 2013 года, Бишкек.

2. Крухмалева О. В. Некоторые аспекты вхождения российского образования в мировое образовательное пространство. -М., Alma mater. Вестник высшей школы. 2008, №11, с. 5–17.

3. Адилов Ж. Наша цель – мировой уровень. Современное образование. -Б., 2010. №2, с. 17–24.

4. Жасимов М. Состояние системы образования в постсоветских государствах: необходимость преобразований. -М., Alma mater. Вестник высшей школы. 2007, №10, с. 10–17.

Эркан Женгиз,
БГУим. К.Карасаева

ФОРМИРОВАНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У УЧАЩИХСЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Статья посвящена проблемам формирования эстетической культуры в условиях развития современного общества. Эстетическая культура рассматривается как фактор, влияющий на успешность духовного и культурного развития личности. Акцент в статье сделан на педагогических условиях, способствующих эффективному формированию эстетической культуры у учащихся школ.

В период сложнейших процессов в культуре конца XX - начала XXI столетия, ломки многих традиционных представлений, пересмотра ряда духовных ценностей, появления потока псевдокультурных явлений, выдаваемых и принимаемых за истинные культурные ценности, основную значимость приобретает задача формирования эстетической культуры школьника. Значение формирования эстетической культуры возрастает в современном обществе, от человека требуют повышения творческой активности, приобщения к культуре общества и мировоззренческого становления, проявления человеческой индивидуальности. От уровня культуры каждого отдельно взятого человека зависит уровень культурного развития общества в целом. Чтобы наслаждаться красотой и создавать ее, нужно обладать качествами, которые в своей совокупности составляют эстетическую культуру личности.

В создавшихся условиях актуальным становится переосмысление духовного становления школьника на основе развития эстетического видения окружающего мира, его эмоционально-образного постижения, так как именно в этом возрасте закладываются основы эстетической и общей культуры школьника.

В школьном возрасте заложены большие возможности художественно-эстетического развития подростков. В младших классах учащиеся обычно очень интересуются рисованием, лепкой, пением, музыкой. Правильная организация этой деятельности, с одной стороны, содействует развитию у них эстетических чувств, с другой — развитию компонентов соответствующих способностей (появляется правильная оценка пропорций отношений, тонкая дифференциация слуховых и зрительных раздражителей, музыкальный слух, способность к слуховому представлению мелодии и т. д.) [6].

В период школьного возраста у подростков накапливаются знания о художественных и эстетических явлениях, овладение ценностными ориентирами, развитие личностных мотивов общения с эстетическими и художественными объектами, формируется эмоционально психологические установки, оценочно-вкусовые представления, осваиваются многообразные способы образно-эмоционального мышления в художественной и эстетической сферах [11].

Психологические и педагогические аспекты эстетической культуры разрабатывались Л. С. Выготским, А. С. Макаренко, В. С. Сухомлинским, С. Т. Шацким, а в последние годы - М. А. Вербом, Б. Т. Лихачевым, П. М. Якобсоном. А М. А. Вербом, М. С. Каганом, Б. Т. Лихачевым определены пути повышения эстетической культуры, заключающиеся в целенаправленном педагогическом руководстве: представлены взаимосвязь и взаимообусловленность компонентов эстетической культуры школьника. Рассматриваются в возрастном разрезе возможности включения школьников в процесс освоения культурных норм, явлений, объектов искусства и формирования у них сторон и качеств эстетического сознания и личной культуры (Д.Н.Джола, А.Б.Щербо). Раскрываются методологические подходы к воспитанию у школьников культуры восприятия, навыков элементарных творческих трудовых действий (Г. С. Коротаева), значительный культурно-эстетический потенциал подростков в условиях разных форм занятий - уроки искусства, восприятие природы, уроки труда, восстановление гармонии и психологического здоровья детей под воздействием искусства (Л. П. Герасименко, Л. П. Робустова). Проблема формирования личности школьника в процессе эстетического воспитания рассматривается Е. В. Квятковским, А. П. Печко. Особую роль в формировании современных подходов к эстетическому образованию и воспитанию имеют концепции, разработанные Е. В. Квятковским, Б. М. Неменским.

Об активизации интереса к проблеме формирования эстетической культуры школьника свидетельствуют диссертационные работы, в которых данная проблема получила теоретико-педагогическое обоснование в научных исследованиях А. В. Гордеевой [3], О. Б. Гордиенко [4], М.Н. Сокольникова [12], Н. П. Савиной [10], Н. М. Солончук [13]. Эстетическая культура младшего школьника во многих научных исследованиях рассматривается как основа, пропедевтический этап, дальнейшего становления эстетической культуры человека. Несмотря на огромную теоретическую и практическую значимость перечисленных выше работ, проблема целенаправленного формирования эстетической культуры младшего школьника в педагогической науке изучена не достаточно полно. Анализ научно-теоретической и методической литературы, современного состояния проблемы формирования эстетической культуры у младших школьников свидетельствует о том, что существует объективная необходимость и потребность общества в формировании эстетической культуры у школьника, однако, условия формирования эстетической культуры у детей младшего школьного возраста в педагогической науке недостаточно разработаны.

Проблемы эстетики занимали важное место в философии Г. В. Ф. Гегеля [2]. Эстетика Г. В. Ф. Гегеля – это теория искусства. Он определяет искусство как ступень в развитии абсолютного духа наряду с религией и философией. В искусстве абсолютный дух познает себя в форме созерцания. Красота искусства выше естественной красоты, поскольку дух превосходит природу. Под эстетической культурой В. И. Самохвалова понимает специфическое освоение и накопление опыта (в деятельности восприятия и творчества), оцениваемого через призму целостного, всеохватывающего отношения, исходя из ценностного взгляда на мир. В эстетической культуре проявляется способность личности прочувствовать свою связанность с миром, содержательно пережить, «человечески ценностно выразить полноту, глубину и многообразие этих отношений» [11, с. 32, 42]. Л. П. Печко определяет эстетическую культуру, как «ступень» универсальности эстетического отношения к широкому кругу явлений и предметов. Эстетическая культура личности и общества в целом – «это концентрированное выражение в материальной и духовной формах эстетических отношений и действительности» [9, с. 10] .

Эстетическая культура - важнейшая составляющая духовного облика личности. От их наличия и степени развития в человеке зависит его интеллигентность, творческая направленность устремлений и деятельности, особая одухотворенность отношений к миру и другим людям [14, с. 224]. Исходя из теоретических данных, эстетической культуре присущи следующие функции:

- информационно-познавательные, реализуемые в знаниях личности;
- ценностно-ориентационная, реализуемая в убеждениях, в направленности эстетических оценок, взглядов и вкусов;
- деятельно-волевая, реализуемая в эстетических способностях, определяющих социально-творческую направленность эстетической культуры;
- коммуникативно-регулятивная, проявляющая в эмоциональной и нормативной саморегуляции поведения и деятельности личности [14, с. 226].

Сложившийся в настоящее время научный подход к процессу формирования эстетической культуры осуществляется в условиях недостаточной теоретической разработанности сущности эстетической культуры школьника, уровней ее сформированности. Исследователи не уделяют первостепенного внимания аспекту развития индивидуальности школьника в процессе формирования эстетической культуры, при этом основное внимание уделяется прежде всего формированию личности, личностных качеств, которые обеспечивают человеку интегрированность с обществом. Л.С. Выготский говорил о значимости и необходимости превращения общечеловеческих ценностей в высшие психические функции индивидуальности.

В настоящее время, согласно гуманистической концепции, утверждающейся в образовании, развитие индивидуальности учащихся является важнейшей его целью. На первый план выдвигается проблема формирования целостного человека (не только его личностных качеств, но и психических). Развитие того или иного качества личности должно рассматриваться в единстве с развитием сфер индивидуальности человека (интеллектуальной, мотивационной, эмоциональной, волевой, предметно-практической). Таким образом, в теоретической разработке проблемы формирования эстетической культуры школьника необходимо предусмотреть развитие системы средств и условий, учитывающих основные положения концепции педагогики индивидуальности [5].

На сегодняшний момент задача школьного образования заключается не только в ценности знания, но и в ценности человека, которая воплощена в его уникальности. Человеческая уникальность, неповторимость, индивидуальность тесно сплетены с уровнем сформированности его эстетической культуры, которая выступает в качестве одной из характеристик самого человека и проявления человеческой сущности.

Перед школой стоят следующие задачи:

1) вырабатывать у детей потребность в приобретении знаний;

2) вовлекать учащихся в художественно - творческую деятельность, приобщать детей к эстетической культуре;

3) развивать эстетический вкус, творческие способности учащихся;

4) формировать эстетические чувства, духовные и нравственные качества.

По убеждению Н.Я. Михайленко, Н.Н. Кулагина ребенок, как и растение в основном создаёт себя сам и этот процесс строго индивидуален. Исследователи указывают на то, что внешняя среда служит школьнику материальной «базой», где он черпает ресурсы, необходимые ему для развития. На педагога, как указывают авторы, возлагаются обязанности создать для учащегося благоприятные условия. В связи с этим, необходимо соблюдать следующие условия, способствующие развитию эстетической культуры школьников:

- эстетика поведения и внешнего облика педагога;
- эстетизация среды;
- эмоционально–положительный тон общения;
- представление большей самостоятельности подросткам;
- создание образовательных ситуаций, в которой синтезированы все образующие жизненного мира школьника, позволяющие делать «открытия», связанные с эмоциональным освоением мира (природа, культура, родной язык, традиции, общение с учителем, сверстниками);
- целенаправленная организация деятельности созерцания с целью вызвать эстетическую эмпатию;
- актуализация интеллектуально-эстетических действий подростков.

Эстетическое обучение пронизывает всю организацию жизнедеятельности подростка в школе. Радостная, доброжелательная атмосфера обучения, наполненная постоянным открытием для себя окружающего мира, дает возможность воспитывать личность, испытывающую интерес и потребность к получению знаний.

Анализ вышесказанного позволяет утверждать, что формирование эстетической культуры способствует духовному становлению подрастающего поколения, является одним из путей воспитания гармоничной, целостной личности. Поэтому возникает потребность в совершенствовании психолого-педагогических условий образовательной среды, направленных на формирование эстетической культуры у школьников.

Литература

1. Апанасенко О.Н., А.В. Потемкин А.В. Методический аспект творческого воспитания школьников: методическое пособие / - Барн: изд. БГПУ, 2005. - 150 с.

2. Гегель Г.В. Лекции по эстетике в 2-х тт. Т.1 / – Издво Наука, 2007. - 624 с.

3. Гордеева, А. В. Формирование основ эстетической культуры старших подростков в условиях эстетически направленного общения: Дисс. канд. пед. наук. – М., 1991. - 171 с.

4. Гордиенко, О. Б. Теоретические основы воспитания эстетической культуры старшеклассников: Дисс. канд. пед. наук / О.Б. Гордиенко. - Ростов н Д. 1992. - 201 с.

5. Гребенюк, О.С. Основы педагогики индивидуальности: Учеб. пособие. – Калининград, 2000. — 572 с.

6. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников. – М.: Просв., 1976.– 303с.

7. Лихачев, Б.Т. Теория эстетического воспитания школьников /- М.: Просв., 1985. 176с.

8. Неменский Б.М. Мудрость красоты – М.: Просвещение. - 1987. - 255 с.

9. Печко, Л.П. Приобщение личности к эстетической культуре в педагогическом процессе / Л.П. Печко. – М., 1991. – 109с.

10. Савина, Н. Н. Формирование эстетической культуры младшего школьника в процессе совместной работы школы и семьи: Дисс. . к. п. н. / Н. Н. Савина. - М., 1983. -212 с.

11. Самохвалова, В.И. Эстетическая культура как комплексный феномен утверждения и реализации человека в мире // Эстетическая культура. – М.: ИФ-РАН, 1996. – С. 31-45.

12. Сокольникова Н. М. Развитие художественно-творческой активности школьников в системе эстетического воспитания. – М., 1997. - 472 с.

13. Солончук Н. М. Воспитание эстетической культуры у подростков во внешкольной работе: Дисс. канд. пед. наук – М., 1990. - 138 с.

14. Радугин. А.А. Эстетика. – М.: Центр, 1998. – 240 с.

Аутаева А.Н.,
Бекбаева З.Н.,
Каз НПУ имени Абая
Республика Казахстан,

О ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БАКАЛАВРА СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ключевые слова: специальное образование, интеграция, инклюзия, инклюзивное образование, компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, инклюзивная компетенция, компетентностный подход, образовательный стандарт, образовательная программ, когнитивный, личностный и деятельностный компоненты.

Демократические преобразования, происходящие в РК, процесс вхождения в мировое экономическое сообщество обусловили изменение отношения общества к проблемам людей с ограниченными возможностями, привели к осознанию необходимости их более широкой интеграции в социум.

Сегодня в мире, наблюдается тенденция поощрения интеграции в образовании и борьбе с различными проявлениями сегрегации. В школьном образовании необходима разработка концептуальных положений, создающих условия для обеспечения действительного равенства в освоении детьми с ограниченными возможностями различных ступеней образовательного стандарта. Подход «школа для всех» был изложен в Саламанской декларации, принятой в 1994 году 92 странами, в том числе и РК. В этом документе приоритетной задачей образовательной политики было объявлено создание включающего образования.

В мировой образовательной практике на смену термину «интеграция» - объединение в одно целое, приходит термин «инклюзия», то есть включение (Д. Агнес, Т. Бут, М. Кинг-Сирс, Т. Миттлер, Д. Роза и др.). Интеграция предполагает адаптацию ребёнка к требованиям системы, тогда как инклюзия заключается в адаптации системы к потребностям ребёнка. Исходя из этого, под инклюзивным образованием мы понимаем более широкий процесс интеграции, подразумевающий доступность образования для всех и развитие общего образования в плане приспособления к различным потребностям всех детей.

В РК до конца 90-х годов XX века обучение детей с ограниченными возможностями осуществлялось преимущественно в школах-интернатах, что приводит к социальной изоляции этих детей и устранению родителей от их воспитания. Вследствие этого выпускники учебных заведений интернатного типа испытывают трудности дальнейшей интеграции в социум. Вместе с тем многие дети, находящиеся под патронатом системы специального образования, могут обучаться в общеобразовательных учебных заведениях. Учитывая общемировой подход к обучению детей с ограниченными возможностями вместе с нормально развивающимися сверстниками, в РК в последние годы усиливается процесс их интеграции и включения в общеобразовательную среду.

В общей и специальной педагогике предпринимаются шаги, направленные на эволюционные изменения в образовании, связанные с включением детей с ограниченными возможностями в общеобразовательные учреждения (Л.И.Аксёнова, И.М. Бгажнокова, Н.С. Грозная, Л.Н. Давыдова, И.В. Искрук, В.В. Коркунов, Н.Н. Малофеев, Н.М. Назарова, Л.М. Шипицина и др.).

Широкое внедрение идей интеграции и инклюзии в общеобразовательные школы РК в значительной мере зависит от квалификации кадров, что требует внесения изменений в процесс подготовки будущих учителей. И в этом ракурсе особое значение приобретает проблема формирования инклюзивной компетентности будущих учителей как составляющей их профессиональной компетентности.

Понятие *«профессиональная компетентность педагога»* широко рассматривалось в психолого-педагогической литературе 90-х гг. XX в. Одни исследователи связывают профессиональную компетентность с понятием культуры (Е.В. Бондаревская, Е.В. Попова, А.И. Пискунов); другие - с уровнем профессионального образования (Б.С. Гершунский); определяют её как одно из субъектных свойств личности, обуславливающее эффективность профессиональной деятельности (Д.М. Гришин, Н.В. Кузьмина, А.К.Маркова, Л.М. Митина, А.И. Пискунов и др.); рассматривают компетентность как систему, включающую знания, умения и навыки, профессионально-значимые качества личности, обеспечивающие выполнение профессиональных обязанностей (Т.Г. Браже, Н.И. Запрудский). Несмотря на различия в подходах к определению сущности данного понятия, большинство исследователей рассматривают профессиональную компетентность педагога как системное явление и под этим термином понимают сложное интегративное личностное образование, обуславливающее возможность успешно осуществлять профессиональную деятельность.

В настоящее время в педагогике рассматривается компетентностный подход в сфере общего и профессионального образования (Е.Я. Коган, А.А. Пинский, Е.И. Сахарчук, В.В. Сериков, И.Д. Фрумин, Б.Д. Эльконин и др.). Компетентностный подход в качестве цели и результата обучения определяет формирование ключевых компетенций различного уровня, выражающихся в дальнейшем в профессиональной деятельности как компетентность.

Во многих публикациях, связанных с профессиональной компетентностью (О.М. Бобиенко, Г.В. Никитина, А.П. Тряпицына и др.) раскрывается трактовка ее структуры и состава ключевых компетентностей или компетенций, необходимых ученику, студенту, специалисту.

Сегодня можно с уверенностью сказать, что на современном этапе развития педагогической науки существуют некоторые противоречия между:

- социальным заказом, направленным на включение детей с ограниченными возможностями в среду общеобразовательной школы и недостаточной готовностью учителей к осуществлению инклюзивного обучения;
- потребностью образовательной практики в квалифицированных специалистах, обладающих высоким уровнем сформированности инклюзивной компетентности, и традиционным содержанием профессиональной подготовки учителей;
- потенциальными возможностями процесса профессиональной подготовки учителей и необоснованностью педагогических условий формирования инклюзивной компетентности будущих учителей.

Образовательная программа высшего профессионального образования по направлению подготовки 5В010500 «Дефектология» (2012) впервые в системе высшего профессионального образования РК определила необходимость подготовки специалистов для обеспечения психолого-педагогического сопровождения ребенка с ограниченными возможностями в условиях общего образования. Обусловлено это как разворачивающейся в РК практикой совместного обучения детей с ОВ и нормально развивающихся детей, так и подписанием РК ряда международных актов, определяющих эту возможность через развитие инклюзивного образования.

Для обеспечения индивидуальной образовательной программы обучения каждого ребенка педагог должен овладеть принципиально иными средствами организации учебно-воспитательного процесса. *Ориентация на формирование компетенций учащихся, их развитие в процессе обучения, учет их возрастных и индивидуальных особенностей должны стать основополагающими в подготовке специалистов.* Это означает, что все будущие и настоящие педагоги, независимо от предмета, который они преподают, должны овладеть рядом общих компетенций, позволяющих им организовывать процесс обучения с опорой на тот тип деятельности учащегося, который для него наиболее актуален в настоящий момент и будет актуален в ближайшем будущем. По мнению В. В. Рубцова «... конкретные виды деятельности взрослых и детей, самих детей становятся в этом случае условием развития учащихся, а формирование требуемых компетенций выступает как результат возрастных достижений, неразрывно связанный с ведущей для данного возраста деятельностью учащегося» (1). Повышение уровня специальной психолого-педагогической подготовки педагогов, работающих с детьми с ОВ в условиях общего образования, возможно как через двухуровневое обучение *в рамках специального психолого-педагогического направления (бакалавр — магистр),* так и через *обучение бакалавров или специалистов — учителей начальных классов, специалистов дошкольного образования, учителей дефектологов, учителей-логопедов, социальных педагогов, учителей-предметников.*

Действующий Государственный общеобязательный стандарт высшего образования третьего поколения (2010) требования к результатам образования определяют на языке компетенций (способности и готовности применять знания, умения и личностные качества для успешной деятельности в определенной области). В квалификации бакалавра по направлению подготовки «Дефектология (специальное образование)» выделяются три группы компетенций: *общекультурные(ОК)* (способность использовать в профессиональной деятельности основные законы развития современной социальной и культурной среды; готовность использовать основные положения и методы гуманитарных и экономических наук при решении социальных и профессиональных задач; способность формировать навыки здорового образа жизни и безопасной образовательной среды обучающихся и др.); *профессиональные(ПК)* (готовность применять качественные и количественные методы в психологических и педагогических исследованиях; способность организовать совместную деятельность и межличностное взаимодействие субъектов образовательной среды; использовать здоровьесберегающие технологии в профессиональной деятельности и др.); *предметные компетенции (ПК)* (способность организовать совместную и индивидуальную деятельность детей с разными типами нарушенного развития в соответствии с их возрастными, сенсорными и интеллектуальными особенностями и предметную деятельность; готовность применять рекомендованные методы и технологии, позволяющие решать диагностические и коррекционно-развивающие задачи и др.) [1].

В определение понятия «компетенция» включаются понятия «способность» и «готовность». В «Большом психологическом словаре» [2] способности понимаются как индивидуально-психологические особенности, определяющие успешность выполнения деятельности или ряда деятельностей, не сводимые к знаниям, умениям и навыкам, но обусловливающие легкость и быстроту обучения новым способам и приемам деятельности. Формирование способности предполагает освоение связанных с какой-либо деятельностью знаний (проверенный практикой результат познания действительности) и умений (определенный уровень овладения каким-либо действием). Способности развиваются в деятельности. Способности как интегральное качество личности связаны с готовностью, другим ее интегральным качеством. Способности выражают готовность человека к овладению им определенными видами деятельности и к их успешному осуществлению.

На основании анализа психолого-педагогической литературы по проблеме профессиональной готовности к педагогической деятельности (Б. Г. Ананьев, М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, Н. В. Кузьмина,В. А. Сластенин, Л. М. Митина и др.), а также по специальной педагогике (Р. О. Агавелян, А. Д. Гонеев, Н. М. Назарова, Н. В. Рябова и др.) можно определить *готовность* бакалавра специального образования к профессиональной деятельности и по психолого-педагогическому сопровождению детей с ОВ в коррекционном и инклюзивном образовании как устойчивое интегративное качество личности, проявляющееся через положительное и осознанное отношение к этой деятельности и реализуемое на основе системы знаний и умений, необходимых для ее осуществления. В структуре готовности можно выделить три компонента: *когнитивный, личностный* и *деятельностный*. А также можно выделить такие группы умений, как специальные, общепедагогические и профессиональные умения и навыки, необходимые бакалавру психолого-педагогического образования в его профессиональной деятельности.

Когнитивный компонент компетенций должен включать, на наш взгляд, систему знаний, содержащую:

— знания, характеризующие миропонимание окружающей человека природной и социальной среды, осознания себя в ней, целостного восприятия научной картины мира, что способствует формированию научного мировоззрения студента;

— общепрофессиональные знания о культуросозидающей функции образования, в том числе и культуры здоровья, знание основных теорий и концепций обучения, воспитания и развития ученика, форм организации учебного процесса, технологий активизации деятельности школьников, а также психолого-педагогические знания о закономерностях всестороннего развития личности в процессе учебной деятельности ;

— специальные знания о психолого-педагогических особенностях лиц с ограниченными возможностями, теории и практики интегрированного обучения, его формах и моделях; о развитии личности ребенка на основе коррекции и компенсации имеющихся нарушений психофизического развития, его интеграции в социум; о специфике деятельности педагога в системе специального и интегрированного образования;

— интегрированные предметные знания о теоретических, методологических, технологических основах организации и содержания специального и инклюзивного образовательного процесса с детьми, имеющими разные типы нарушений развития (сенсорного и интеллектуального) в соответствии с их возрастными и личностными особенностями;

— систему знаний об основах здорового образа жизни, его компонентах, освоение здоровьесберегающих образовательных технологий (ЗОТ) в профессиональной деятельности, мер личной безопасности и безопасности окружающей среды;

— знание международных и отечественных нормативно-правовых документов о правах ребенка и правах инвалидов, готовность применять их в профессиональной деятельности, подготовка документации о ребенке для обсуждения его проблем на ПМПК;

— понимание принципов организации научного исследования, способность поиска новых оптимальных решений профессиональных задач;

— владение основными методами, способами и средствами получения, хранения, переработки информации, способность работы с информацией в глобальных компьютерных сетях, владение методами сбора, обработки данных о состоянии здоровья, индивидуальных особенностях, истории развития и заболевания детей с ОВ.

Личностный компонент компетенций включает:

— мотивационно-ценностный компонент готовность и интерес к работе с детьми, имеющими отклонения в развитии, осознание ценности профессиональных знаний, удовлетворенность педагогическим трудом, признание приоритетности субъект-субъектных отношений в педагогической деятельности, понимание ценности здоровья и ответственного отношения к нему;

— социальную ориентацию осознание индивидом самого себя как частицы социальной общности, осознание своего места и роли в той социальной среде, в которой он находится, готовность к выполнению социальных функций и ролей в профессиональной и социально-культурной сферах;

—профессиональную направленность будущего бакалавра, характеризующуюся (по Л.М. Митиной [3]) отношением его к обучающимся (забота, любовь, содействие развитию личности ребенка и максимальной самоактуализации его индивидуальности), к коллективу (готовность к взаимопониманию, соблюдение принципов профессиональной этики и т. д.); направленностью на себя, связанной с потребностью в самосовершенствовании и самореализации в сфере профессиональной деятельности дефектолога;

— личностные качества: аналитичность, критичность мышления; гибкость внимания; полнота, точность представлений; самоконтроль и самокритичность; стрессоустойчивые качества (физическая тренированность, умение управлять своими эмоциями и поведением), оптимизм, уверенность в себе, ответственность, личный пример формирования культуры здоровья через систему общечеловеческих ценностей и др.;

— рефлексивный компонент осознание личностью своего состояния, своих возможностей, оценка своей деятельности, своевременная корректировка своих действий, их совершенствование.

Деятельностный компонент компетенций, включающий систему практических действий бакалавра, представлен тремя группами умений, систематизированных по ведущему признаку деятельности. Это специальные, общепедагогические и профессиональные умения и навыки. *Специальные умения и навыки* бакалавра обеспечивают выполнение тех или иных видов деятельности психолого-педагогического сопровождения детей с

ОВ в специальном образовании. В структуре деятельностной составляющей компетенций важны также *общепедагогические и профессиональные умения и навыки*, такие как организаторские, аналитические, проектировочные, прогностические, коммуникативные, регулировочно-коррекционные, здоровьесберегающие, оценочные.

Обобщая содержание компонентов компетенций бакалавра специального образования, можно сделать следующие выводы о том, что только единство когнитивного, личностного и деятельностного компонентов, их взаимосвязь и взаимодействие будут являться условием успешной деятельности бакалавра в области психолого-педагогического сопровождения детей с ограниченными возможностями в коррекционном и инклюзивном образовании.

Литература

1. Государственный общеобязательный стандарт образования РК высшее профессионального образования по направлению подготовки 5В010500 «Дефектология (специальное образование)» ГОСО РК 6.08.061-2010 (Бакалавриат), – Астана, 2010.

2. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. — СПб.:Прайм - ЕВРОЗНАК, 2003. С. 527.

3. Митина Л. М. Профессиональная деятельность и здоровье педагога : учеб. пособие / Л. М. Митина, Г. В., Митин, О. А., Анисимова. – М.: Академия, 2005. 368 с.

Осмонкулова Ж.А.,
КГЮА

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Человеческая культура возникла и развёртывается в игре, как игра.
Й. Хейзинга

В последнее время все больше и больше возрастает интерес к изучению английского языка, который признан языком профессионального общения в разных областях деятельности. Следовательно, одной из самых главных задач учителя является повышение мотивации к изучению английского языка. Каждый учитель старается найти оптимальный способ для решения поставленной задачи. Пересматривается использование традиционных путей и способов воздействия на учащихся с целью их ознакомления с культурой страны изучаемого языка, внедряются новые технологии, одной из которых является игровая технология.

Проблемами стимулирования мотивации учащихся к изучению иностранного языка с использованием игровых приемов обучения занимались выдающие ученые (И.Л.Бим, С.С.Полат, Е.И.Пассов и многие другие). В методике преподавания иностранного языка игра рассматривается как ситуативное упражнение, с возможностью повторения речевого образца в условиях приближенных к реальным ситуациям.

Е.И. Пассов, в своей книге «Урок иностранного языка в школе» считает, что: «игра – это 1) деятельность; 2) мотивированность, отсутствие принуждения; 3) индивидуализированная деятельность, глубоко личная; 4) обучение и воспитание в коллективе и через коллектив; 5) развитие психических функций и способностей; 6) «учение с увлечением». Игра – мощный стимул к овладению иностранным языком и эффективный прием в арсенале преподавателя иностранного языка, «универсальное средство, помогающее учителю иностранного языка превратить достаточно сложный процесс обучения в увлекательное и любимое учащимися занятие».

Игра является мощным стимулом к овладению языком. Учебная игра воспитывает культуру общения и формирует умение работать в коллективе и с коллективом, а ее умелое использование на уроках вызывает у учащихся готовность и желание играть и общаться. Игра, как форма организации урока выполняет следующие задачи:

1. Тренирует учащихся в выборе нужного речевого клише;
2. Способствует многократному повторению языковых единиц;
3. Создает психологическую готовность к реальному речевому общению.

Игра посильна практически каждому ученику. Случается так, что слабый в языковой подготовке ученик может стать первым в игре: сообразительность и находчивость здесь оказываются более важными, чем знания в предмете. Чувство равенства, атмосфера увлеченности и радости, ощущение посильности заданий - все это дает возможность ученику преодолеть стеснительность, мешающую свободно употреблять в речи слова чужого языка, снижает боязнь ошибок, и благотворно сказывается на результатах обучения.

Игровая деятельность в процессе обучения выполняет следующие функции:

1. Обучающая функция - развитие памяти, внимания, восприятии информации.
2. Воспитательная функция - воспитание такого качества как внимательное, гуманное отношение к партнеру по игре.
3. Развлекательная функция - создание благоприятной атмосферы на уроке, превращение урока в увлекательное приключение.
4. Коммуникативная функция - создание атмосферы иноязычного общения, установление новых эмоционально-коммуникативных отношений, основанных на взаимодействии на иностранном языке.
5. Релаксационная функция - снятие эмоционального напряжения, вызванного нагрузкой на нервную систему при интенсивном обучении иностранному языку.
6. Развивающая функция направлена на гармоничное развитие личностных качеств для активизации резервных возможностей личности.

Обучающие игры являются сильным мотивирующим фактором в процессе обучения иностранному языку. Игра способствует закреплению языковых явлений в памяти, поддержанию интереса и активности учащихся, возникновению желания у учащихся общаться на иностранном языке. Игры помогают учителю оживить урок, внести естественность в учебное общение на изучаемом иностранном языке, облегчить процесс усвоения языкового материала, сделать учебный труд интересным.

Игра на уроке иностранного языка должна отвечать следующим требованиям:

1. Хорошо подготовлена с точки зрения, как содержания, так и формы, четко организована;
2. Снимать напряжение урока и стимулировать активность учащихся;
3. Быть принята всей группой;
4. Проводится в доброжелательной, творческой атмосфере;
5. Оставлять учебный эффект на втором, часто неосознанном плане, а на первом, видимом месте всегда реализовывать игровой момент;
6. Не оставлять ни одного ученика пассивным или равнодушным.

Игра требует от каждого учащегося активности, включения в совместную деятельность. Участники должны получать удовлетворение от сознания того, что они в состоянии общаться на иностранном языке. При этом игра будет желанной и результативной, если ее будут ждать как отдыха и развлечения на фоне трудной и подчас напряженной работы.

Существует несколько классификаций игр, однако необходимо подчеркнуть, что все они условны. Так, одни подразделяют игры на языковые и коммуникативные, другие на игры на взаимодействие и игры на соревнование, третьи выделяют лексические, грамматические, фонетические и орфографические. Нам более близка третья классификация, на которой остановимся более подробно. На уроках английского языка, для достижения поставленных целей, я использую следующие игры:

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИГРЫ

1) Ассоциации

Капитан одной из команд обращается к одному из членов другой команды, называет какое-либо слово, например Water.

Тот ученик должен быстро назвать подходящие слова.

Ex. Water: a fish, a boat, a wave, a swimmer, a ship, etc.

Если играющий не смог быстро подобрать слова, он выбывает.

2) Finish the word

Команды садятся друг против друга и перебрасывают мяч. Ученик, бросающий мяч, говорит половину слова, например: *class*..... . Учащийся из другой команды ловит мяч и произносит всё слово полностью – *classroom.*

3) Числительные.

Образуется две команды. Учитель называет порядковое или количественное числительное. Первая команда должна назвать предыдущее число, вторая – последующее (соответственно порядковое или количественное числительное). За каждую ошибку команда получает штрафное очко. Выигрывает команда, получившая меньшее количество штрафных очков.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ИГРЫ

1) Guess it

На закрепление общих вопросов. Ведущий загадывает какой-либо предмет, находящийся в классе. Пытаясь угадать предмет, ученики задают только общие вопросы, на которые ведущий отвечает «да» или «нет» (число вопросов ограничено). Побеждает команда, которая отгадает предмет, задав меньшее количество вопросов.

E x. Is it a thing? Is it on the wall? Can I see it? Can I eat it? Is it white?

2) Кругосветное путешествие

Закрепляется конструкция There is/are и отрабатывается навык употребления артиклей. «Путешествие» может проходить по классу или по тематической картинке. Учитель начинает игру: *«There is a blackboard on the wall in front of the pupils».* Дальше описание продолжают ученики: *«Near the blackboard there is a door...».* Тот, кто ошибся, покидает корабль.

Таким образом, следует констатировать, что игра - это эффективный способ повышения качества и продуктивности обучения иностранному языку. Использование различных игр на уроке даёт хорошие результаты, повышает интерес ребят к уроку, позволяет сконцентрировать их внимание на главном - овладении речевыми навыками в процессе естественной ситуации, общения во время игры. Игры помогают детям стать творческими личностями, учат творчески относиться к любому делу.

Литература

1. Алесина, Е.В. Учебные игры на уроках английского языка / Е.В. Алесина // Иностранные языки в школе. – 1987. - № 4.

2. Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А. М. Прохоров.

3. Бочарова, Л.Н. Игры на уроках английского языка на начальной и средней ступенях обучения / Л.Н. Бочарова // Иностранные языки в школе. –М., 1996. - № 3.

4. Гальскова, Н.Д., Гез, Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика / Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез.

5. Кувшинов, В.И. Игры на занятиях английским языком / В.И. Кувшинов // Иностранные языки в школе. – М., 1993. - № 2.

6. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий. –М., 2006.

7. Эльконин, Д.Б. Психология игры / Д.Б. Эльконин. – М.: Просвещение, 1987.

УДК: 39:398.21:371.036
ББК: 82.3(2ки)

М. Колдошев,
Ош мамлекеттик университети

МАНАСТЫН АЛГАЧ КАН ШАЙЛАНУУ БАЯНЫНЫН ТААЛИМ-ТАРБИЯЛЫК САБАКТАРЫ

Тоонун көркү таш болот,
Боло турган азамат,
Он бешинде баш болот.
Жеңижок

Макалада жамааттык кеңеште өспүрүм Манастын кандык даражага шайлануусунун жүрүшүндө орун алган кыргыз элинин өзгөчөлүү, демократиялуу жана гумандуу көрөлгөлөрү жөнүндө сөз жүрөт.

В данной статье речь идёт о своеобразном, демократическом и гуманном обычае кыргызов, проявленном в процессе выборов в почётную должность хана на Совете общин. В эпосе «Манас» есть

сведения о том, что на эту должность рекомендуется подросток Манас.

This research article is discussing the original democratic and humane Kyrgyz tradition that was demonstrated in the process of elections for the honorary post of Khan at the Board of communities. The Kyrgyz folk epic Manas contains certain data on young Manas being nominated for this post.

Атактуу жазуучу Ашым Жакыпбектин "Теңири Манас" романында: "Жайдан күзгө оогон бир күнү Манас аймагынан сексен төрт улан чогултуп, салбырынга чыгууну көздөдү. ...шатыра-шатман жүрүп калышты",-деп жазылат [1:93]. Аталган романда "Балдардын алды жыйырма беште, эң кичүүсү Манас он үчтө",-делет. Бирок Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча жазылып алынган "Манас" эпосунда:

Асты бардыр жыйырма беш,
Аяк жагы он беште,

Алар болду кеңеште,-делип [2:120], Манастын курагы он беште делүүдө. Эгер улуу ойчул-акын Жеңижоктун жогорудагы ыр саптарынын мазмуну менен салыштырып, саресеп салсак, анда ошол учурда Манастын курак жашынын он бештегиси жүйөлүү болууда. Анткени акын Жеңижок, мүмкүн, ыр саптарында Манастын курагын да көңүлгө алган болуу керек. Салбырынга аттанаар күнү Манас атасынан жылкыдан үч быштыны карматууну, экөөн эки жолдошуна мингизип, бирин бош коштотуп аламын деп суранганда, атасы баласынан акыл калчап иш кылуусун, этият болуусун өтүнүп, "Керек болсо үйүрү менен айдагын, каралдым, бул мал-мүлктү сен үчүн жыйгамын",-деп, "Камбарбоздун үйүрүнөн карматып бешти бергени, -делет [2:120].

Сексен төртү Чаркастандын оюна, агын суунун боюна, бадал токойдун ачыгынан ыктоо жай таап, чатырларын он-ондон айыл кылып тигишип, айлана тегерекке ит агытып, куш салып, бөрү-түлкү алышып, оюнга абдан канышат. Алтынчы күнү чогулуп отурганда, -Ашым Жакыпбектин романына көз чаптырсак, -Манас мындай кеп айтат: -Баарыңар мырза балдарсыңар. Топурашып башы жок жүрө бербей бирөөнү ак тердикке чайкап, хан көтөрүп алсакчы, анан аны улук көрүп, айтканына көнсөкчү. Ким минип келген атын союп берсе ошону хан көтөрөлү да, айылга барганда элге жарыя кылалы. Кана, атуулдар чыккыла, мартың болсо сойгула, бакылың жөн койгула. Бу кеп тамаша эмес чын болсун, бирөөнүн атын алдап жегендей болбойлук...

Манастын кебин жөндүү көрүшүп, бир тобу жаалдап колдоп кетишет. Оболу кандык манжудан барган Шакумга сунушталат. Анда ал:

"Өз атымды жойгомун,
Алтайлык камап жатканда
Манаска нөкөр болгомун!"- деп [2:121], моюн толгойт. Ошпурдун уулу Назарбекке атыңды сойгун да, элге башчы бол!-деп камалашат. Ал: -Мен сегиз жашымда эле манастын ат кошчусу болуп алгамын,-деп четке чыга берет. Жамаат Саламаттын уулу, улуту кыргыз Айнакулду арага алганда, ал: -Көбүңөргө сөзүм бар, Манастын күчү менен кайратын көрүп калган көзүм бар:

Көкүрөктө эсим бар,
Баарыңарга эп болсо,
Манасты төрө кылууга
Ынтызар болгон кезим бар,- деп [2:121], Манасты төрөлүккө сунуштайт. Анда Айдаркан уулу Көкчөнү: -Сен хан боло турган жөнүң бар, ата-бабаң атактуу-тектүү, өзүң эрсиң. Ушу сен ылайыксың...[1:94]. Ал кичине ойлоно калганда, арада Каракожо баласы Калдарга мырзаны кан көтөрүүгө камалаша калышканда [2:121], ал: -Мени камалабагыла, кан болуучу алым жок,-деп артка чегинет. Озунуп Көкчө кежейип кеп айтат: -Ой, ары жок балдар, алты күнгө чыдабай напси деген балаага алдырганы турасыңар. Мазак кылган сөзгө макоо атын соёбу? А көрө бугу-марал таппасаңар, кекилик-улар атып жумуруңарды толтуруп чыдабайсыңарбы! Анда Аскардын уулу Жабагы ачууланып: -Сары-Арканы жайлаган, сан казакты айдаган башкы атаң Барак кан болгон. Чоң атаң Камбаркан бар, өз атаң Айдаркан. Минтип артка кеткениң башкага жарашса жарашмак, сага жарашпайт. Бабырабай сой атынды,-деп демитет. –Ой, Жабагым, бекер жаткан мал барбы, мага өчөшкөн, өйдөлүк сөзүндү кой да, чын эр болсоң өз атыңды сойчу,-деп Көкчө этегин кагынып туруп кетет. Көкчө анткен соң күлкү-шаң менен кан шайлоо жөрөлгөсү улана берет. Күлдүрдүн уулу Чалыга жабышышат, балдар. Анда Чалы: -Бая Нескара келген тушунда, эсим чыгып, не кылларды билбей, алашка коңшу болуп, Манаска кошчу болгон жайым бар. Азыр кан болорго менин алым да, акым да жок,-деп жөнүн айтат. Андан соң тыргооттордон Деркенбайга кезек келет: -Тыргоот деген улуу журт, жетээрлик бай турасыңар, азаматыңар шайма-шай. Союлса бир тай союлаар, жөө калсаң мага учкашып жүрөрсүң, атыңды сой,-деп аба жара күлүшүп, ага жабылышканда:

–Улук болоор жайым жок деп Деркенбай качып кутулат. Жана тыргоот калкынан келген Аңгирдин уулу Конойго, "Атыңды сойсоң болор-деп,

Артыкча арбак конор-дешип, ага карашканда:

-Атымды сойбойм акыр"-деп, Ал айта электе безенди,-делет [2:122]. Баары болбой качкан соң, Манаска кезек келет.

"Сексен төрттүн ичинде
Сен экенсиң кичүүсү.
Эсеп жетпейт малыңыз,
Элден бата алыңыз,
Урматтап улук кылалы,
Айтканга көнө калыңыз.
Уругуң түрк алашы,
Урматтуу Жакып баласы.
Сен кандайсың, мырза?"-деп,
Эл ортого алышты [2:122].

Анда Манас: -Алтайлыктан арбыңың, Каңгайлыктан канчаң, Манжулуктан баарың барсыңар, бир атыңды союуга батына албай качтыңар, бир жылкыңды союуну кандайдыр "мазак" катары кабылдаганыңар да бир топ; ошентип, ар жанды козгодуңар; бул жерде акылмандар кошо бар, өзү, деги, баарыңар макул көрсөңөр, атын союп кан болуу, адам угаар кеп эмес,-деп:

Кийик издеп, аң уулап
Чаркастын келдиң бетине,
Талгак болсоң баарыңар
Бир жылкынын этине
Ат минбесем коёюн,
Алып келип жыгыңар,
Аккуланы соёюн.
Аккула жандан кайранбы?
Ач болсоңор табайын
Аманат жанга айланды".

Аны айтып жаш Манас,
"Алып келип бер жакка
Аккуланы союңар:
"Атын сойбойт экен"-деп,
Ойлонбосун оюңар"-дейт [2:123]. Манастын айтканын укkан Чегебай ордунан тура калат да: -Аккула арык, эти жок, аны сойгонубуз уят; өзүңөр көрүп турасыңар, арстан Манас баланын, атын сойбос нээти жок; менде кан Жакыптын колунан карматып минген бир боз быштy бар, ал абдан семиз мал; соёруңар чын болсо Аккуланы коюңар да, боз быштыны союңар:
Байрак байлап, туу кылып,
Кашында Манас баланы
Кан көтөрүп коюңар!"-деп суранат [2:122]. Чегебайдын айтканын макул табышып, боз быштыны көпчүлүк союшуп, этин сегизге бөлүшүп, этти жешип, жыргап калышат. Манастын мени жөн коюңар деп качканына болбостон, аны камалап кармап алышып, ак тердикке салышып:
"Каныбыз!"-деп, дүркүрөп,
Кан көтөрүп алганы.
"Кан нөкөрү бизбиз!"-деп,
Кашындагы боз балдар
Каткырып күлүп калганы, -делет [2:123]. Андан соң эр Манас: -Кудай колдосо, айтканыма баарын көндүрүп алаармын деп, ал күндүн эртеси:
"Кан көтөрүп салдыңар,
Качкан менен болбодуң,
Камалап кармап алдыңар.
Өкүмүм экөө болбосо,
Өзүңөр аман кетпессиң
Өз көңүлүм толбосо,
Жарлыгым жалган болбосо,
Жаныңды тирүү кетирбейм
Санаада ишим толбосо.
Баарыңарга эп болсо,
Бакырың билген кеп болсо,
Түлкү, бөрү алдык,-деп,
Түнү-күнү сүйүнбөң,
Үмүтүң үзгүн үйүңдөн,-деп, өз өкүмүнө, жарлыгына жана алардын аткарылышына, бардык нерсеге олуттуу көз караш менен караарын алдыртадан билдирет. Ашым Жакыпбек Манастын кан көтөрүлгөндөн кийинки сөзүн минтип аяктайт: -Мындан ары Алтай тоонун Аңыртын ашабыз, Оркун дайранын Марал-Кечүүсүн жакалап, кайгуул чалабыз. Элибиз турган аймактын чеке-белин капилет келчү жортуулдан сактап турбасак болбос.

Сексен төрт жөкөрү ашып-шашып чатырларын бүктөшүп, кош-колоңун артынышып, Манаска катар бастырбай куйрук улаш жүрүшүп, Аңырттын белин ашты, арага бир конуп, андан нары арбын жол басты. Сексен төрттүн ичинен узак жолго чарчанып, күңкүлдөгөндөр да болду. Бирок хан Манастын каары күн сайын күчөп чыгууда, бет келип каяша айтчу жан даабады. Күнү бою тынбай жүргөн соң Оркундун боюна жетти. Жаңгел токой апай төш жер экен. Кылымдап өскөн түптүү чынарлары дүпүйөт, бир чынардын башында барсденин миң уясы бар окшойт. Куштар сайрап безенип, нарытан өйүз-бүйүз терең жарга камалып, урган таштай толкуп аккан Оркундун шарына оболу көнбөгөн кулак тунгудай. Жар жайыкталып, суу жайылып аккан жерин Марал-Кечүү дээр экен. Токой четине чарчап барган берендер аттарын аса байлашып, көрпөчөсүн төшөнүп, ээрлерин жаздаңып жайнап жатып калышты. Марал-Кечүүдөгү аңчылык олжолуу болду [1:95-96].

Ошентип, макаланын мазмуну боюнча төмөндөгү тыянактарды чыгаруу мүмкүн. Биринчиден, Манас мурда да көөдөнүндө катып жүргөн болуу керек, кийин сексен төрту салбырынга чыкканда ошол оюнун чындыгына көзү жетип, арабыздан бирөөн кан кылып шайлап, анын айтканын угуп, нускасына көнсөк, анда жамаатта өз ара түшүнүшүүнүн, биригүүнүн кырдаалы орноп, жамааттын аракеттери жөнгө салынып, жамаат иреттүүлүктүн, тартиптүүлүктүн, жооптуулуктун нугуна бурулаарын алдыртадан байкап жатат. Экинчиден, алты күн конушуп, соңку күндөрү аң уулоо анчалык олжолуу болбогондуктан, Манастын сунушу, б.а. кан болуучу уландын өз жылкысын союуга кебелбей макул болуусу керектиги айрымдарын артка кетенчиктетти; бул күтүүсүз сунуш, ырасында, кан болуучу уландын марттыгын, айкөлдүгүн, чечкиндүүлүгүн сыноочу жагдай болуучу; кээ бирлери бул шартты кандайдыр азилтамаша катары кабылдашып, тамашага чалгандар да болду (мисалы, эр Көкчө); бирок Манас коюлган шарттын маанилүүлүгүн, келечектүүлүгүн жетик түшүнүп, кайраттулугун, жогорку ар-намыстуулугун көрсөтүп, өзүнүн канаты, жан шеригиаты Аккуланы союуга көрсөтмө берип жатат. Үчүнчүдөн, сен кан болууга ылайыктуусуң деп сунушталгандардын бир нечеси (алар, чынында, кандыкка татыктуу болуучу), өз талапкерликтерин алып коюшкандыктары, эл-журттун жүгүн тартып кетүү, көтөрүү түйшүгүн, жоопкерчилигин терең ойлошуп, жетиштүү аң сезимдүүлүгүн көрсөтүшкөндүгүн белгилөө абзел. Төртүнчүдөн, кандыкка сунушталгандардын арасында бөлөк улуттардын өкүлдөрүнүн да болуусу (мисалы, манжудан барган Шакум, тыргооттордон Деркенбай ж.б.), кайсы улуттун өкүлү болбосун татыктуулугун, жарамдуулугун баалоо аракети, бул, нукура гумандуу, демократиялуу мамиленин үлгүсү болуп саналат. Бешинчиден, кан болууга татыктуусуң деп көрсөтүлгөн айрымдар, мага караганда Манас татыктуу дешип, мурунку айткан сөздөрүнө бек турушуп, б.а. мырзалыгын көрсөтүшүп, элдин эртеңин ойлошуп, өздөрүнүн жогорку адеп-ахлак сапаттарын, акыл-эстүүлүгүн көрсөткөндүктөрүн белгилөө зарыл. Алтынчыдан, Манас кан көтөрүлгөн соң, элдин тынч, сак, бейпил жашоотурмуш кечирүүсүн башкы орунга коюп, чек араны көзөмөлдөө чечимине келип, кошунуна жарлыгын айтып, чек араны кайтаруу боюнча алыс жолго аттанышат.

Адабияттар

1. Ашым Жакыпбек. Теңири Манас: Роман [Текст] / Ашым Жакыпбек // Сүрөтчүсү Т. Курманов.- Б.: "Кыргызстан", 1995. -560 б.

2. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / С. Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. / Түз.: С. Мусаев.-Б.: Хан-Теңир, 2010. -1840 б.

3. "Манас" энциклопедиясы. –Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. -2 т. -432 б.

Шалыгина Н.А.,
БГУ им. К.Карасаева

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ОБРАЗОВАНИИ

В данной статье рассматриваются проблемы этнокультурного воспитания в общеобразовательной школе, выявляются основные принципы, характеризующие толерантность школьников в поликультурной образовательной среде.

В современном мире возникла объективная потребность в воспитании социально ответственных людей, которые могут успешно действовать в полиэтническом и поликультурном пространстве, способствовать возрождению культуры разных этносов, сохранению их культурного своеобразия в условиях глобализации.

Трудности в достижении обозначенных качеств личности определяются многообразием этнической картины мира и полярностью политической карты планеты, усугубляемой конкретными событиями, каждодневно происходящими в различных точках земного шара. В этой связи должна активизироваться социокультурная составляющая деятельности мирового сообщества, ориентированная на обеспечение цивилизованного сосуществования, дружеского взаимодействия, гуманного общения этносов. А это возможно лишь при условии формирования у их представителей этнического самосознания, этнокультурной толерантности, при сохранении, развитии национальных культур и приобщении к ним подрастающих поколений (В. Дреслер-Холохан, М. Мид, С. Хатингтон, К. Янг).

Как важный элемент культуры общения толерантность признается сегодня необходимым условием общественного единения людей различных верований, культурных традиций, политических убеждений.

Сохранение гражданского мира, межнационального согласия и этнических культур, выступающих как приоритетные ценностные ориентиры, может осуществляться в русле различных каналов – политического, социального, экономического, социокультурного, образовательного. Однако недостаточная профилактическая деятельность различных социальных институтов по предупреждению межэтнических конфликтов, к сожалению, «допускает» периодическое проявление проблем межкультурного характера. Это мы могли наблюдать как в международном масштабе, так и на примере нашей страны.

В многонациональном обществе теоретическое и практическое решение проблемы культурной и духовной консолидации этносов, подготовку личности к жизни можно считать одной из главных функций системы образования. Образование призвано формировать ментальную совместимость и духовную интеграцию людей, человеческих сообществ и социумов.

Закон Кыргызской Республики «Об образовании» отмечает, что граждане Кыргызской Республики имеют право на образование независимо от пола, национальности, языка, социального и имущественного положения, рода и характера занятий, вероисповедания, политических и религиозных убеждений, места жительства и иных обстоятельств.[1,с.18]

Это дало, на наш взгляд, возможность строить образовательную систему в соответствии со своими этнорегиональными интересами, социокультурными особенностями.

В реализации задач технологий формирования межнациональной толерантности следует предусмотреть три основных компонента, формирующихся в различных возрастных группах параллельно или последовательно:

- обеспечение каждой личности возможности самоидентифицироваться, как представителю определенной национальной культуры;
- обеспечение условий и формирование потребностей для равноправного диалога с этнокультурным окружением;
- вовлечение личности в цивилизационные процессы, опирающиеся на национальные и общечеловеческие ценности. [2,с.18-19]

При формировании этнокультурной толерантности и в связи с тем, что наличие сходства в ценностных ориентирах вызывает большее согласие между людьми относительно миропонимания и мироощущения, следует делать упор на объединяющие, общие ценности и черты.

Молодому поколению необходимо усвоить и развить в себе такие понятия и категории поликультурного образования, как: *самобытность, уникальность, культурная традиция, духовная культура, этническая идентификация, национальное самосознание, национальная культура, мировая культура, общие корни культур, многообразие культур, различия между культурами взаимовлияние культур, межкультурная коммуникация, культура межнационального общения, конфликт, культура мира, взаимопонимание, согласие, сотрудничество, толерантность* и другие.

«Этнокультурный подход делает актуальной задачу восстановления образа человека культуры как личности целостной, самобытной, свободной, духовной, гуманной, ориентированной на сохранение и воспроизводство ценностей национальной культуры в творческой жизнедеятельности, способной к культурному саморазвитию и культурно-нравственной саморегуляции поведения».[3,с.64]

«Повышение социокультурной роли этнического фактора во всех сферах общественного устройства явилось важнейшей особенностью современного мира и привело к усилению регионализма в развитии общества. Под «регионализмом» в современной науке понимают учет национальных, экономических и других особенностей, присущих какому-либо региону страны.» [4,с.32]

Термин «регионализм» конкретизируется в понятии «регионализация образования». Как указывает В.М. Петровичев, регионализация образования есть «процесс обеспечения полноты и непрерывности процесса образования конкретного ребенка, проживающего на данной территории... Это, прежде всего, всеобщее развитие образования в направлении сферной организации, а также - полный охват и пронизывание образованием всех слоев населения конкретной земли и всего интервала жизни отдельного человека».[4,33]

Данную позицию дополняет и конкретизирует дидактический аспект понимания данного явления, согласно которому регионализация образования - есть учет региональных особенностей в содержании и организации учебного процесса.

Этнорегиональная образовательная система выступает многомерным социокультурным и педагогическим явлением, в условиях которой происходит формирование ребенка как свободной самоорганизующейся, культуросозидающей личности. При этом системообразующим элементом данной системы является принцип этнокультурной направленности образования.

«Этнокультурная направленность - это такая характеристика образования, которая показывает, в какой мере его цели, задачи, содержание, технологии воспитания и обучения ориентированы на развитие и социализацию личности как субъекта этноса и как гражданина многонационального государства, способного к самоопределению в условиях современной мировой цивилизации».[3,65] Именно в этнорегиональной образовательной системе, важнейшим элементом, которой выступает национальная школа, принцип этнокультурной направленности может быть реализован наиболее полно.

Целевой установкой поликультурного образования является вовлечение личности в цивилизованные процессы, опирающиеся на национальные и общечеловеческие ценности. В структуре поликультурного образования национально-региональный компонент призван реализовать ряд функций, способствующих формированию у молодежи мировоззренческой установки на конструктивное сотрудничество с носителями различных этнокультурных ценностей. К числу таких функций А.Ю. Белогуров относит:

- *философско-культурологическую*, направленную на формирование этнического самосознания как составной части планетарного сознания, преодоление узкорационалистического мышления, негативных предрассудков и стереотипов по отношению к другим народам и их культурам;

- *этико-гуманистическую,* учитывающую идеи поликультурности общества и этики межнационального общения, отражающую с позиций гуманизма в содержания образования и способах учебной деятельности культурный опыт человечества в его конкретных этнонациональных формах;

- *воспитательно-рефлексивную*, ориентированную на восприятие и осознание важности культурного многообразия для развития личности и прогресса цивилизации, становление нравственных представлений и оценок, связанных с культурным плюрализмом, создание условий для превращения их в устойчивые убеждения и навыки конструктивного гуманного поведения;

- *личностно-развивающую*, в процессе которой пробуждается и развивается интерес человека к самому себе, системе потребностей, интересов, установок, направленных на осознание себя как личности, субъекта этноса, гражданина российского государства, гражданина Мира. [5,с.100-101]

Процесс обучения призван опираться на современные концепции и методики личностно ориентированного обучения и воспитания. Только глубоко индивидуальный подход, реальное обеспечение конкретных условий для развития природных способностей и задатков каждого ребенка позволит школе успешно решить проблему формирования личности, активно мыслящей и эффективно действующей в сложном современном мире.

Этнокультурное воспитание положительно скажется на становлении нравственности и духовности школьников с учетом следующих основополагающих принципов:

- *принцип этнокультурности* – который будет способствовать изучению процессов этнокультурного обучения, воспитания и развития с позиций их обусловленности внешними и внутренними факторами. Также позволит рассмотреть этнокультурное обучение, воспитание и развитие с позиций различных наук: этнопедагогики, этнопсихологии, антропологии и др.

Кроме принципа этнокультурности важнейшими составляющими этнокультурного подхода к образованию являются:

— *принцип диалога культур* (М. М. Бахтин, В. С. Библер и др.), который можно трактовать как объективное и нормативное положение, направленное на решение задач этнокультурного образования с опорой на взаимодействие этнических культур, на постоянный обмен между участниками педагогического процесса этнокультурными смыслами, ценностями, и становление на этой основе личностных смыслов и ценностных ориентаций, гуманитарного мышления, таких качеств личности, как этнокультурная идентичность, этнокультурная толерантность, способность к этнокультурному общению, взаимодействию, взаимообогащению, к взаимопониманию людей разных национальностей;

— *принцип культуротворчества* (Е. В. Бондаревская, А. Я. Данилюк, Н. Е. Лаврухин и др.), который мы понимаем как объективное и нормативное положение, направляющее образование на стимулирование творческой активности человека, рождение культурных ценностей, смыслов и на творческое постижение ранее созданных культурных ценностей и смыслов, их инкультурацию в акте свободного творческого процесса;

— *принцип толерантности* (Г. С. Абибулаев, И. В. Воробьева, Л. П. Ильченко и др.), представляющий собой объективное и нормативное положение, связанное с формированием человека, уважающего различные этнические культуры и народы, обладающего активной нравственной позицией, ориентированной на приятие общечеловеческих ценностей как основы коммуникации, сосуществования с другими людьми, толерантным сознанием, готовностью к диалогу, сотрудничеству между культурами, народами, конфессиями;

— *принцип связи образования с этнокультурно-просветительской практикой и этнокультурной средой*, который представляет собой объективное и нормативное положение, направленное на обеспечение тесной связи образовательных учреждений, семьи, учреждений, продуцирующих и организующих явления этнокультурного плана как основы для приобщения подрастающего поколения к родной культуре и культуре других народов. [3,с.65-66]

Именно вышеперечисленные принципы, по нашему мнению, выступают той нормой, которая способна формировать личность, обладающую развитым этническим самосознанием, личностной этнической культурой, толерантностью.

Этнокультурное образовательное пространство любой школы должно быть максимально открыто для идей прогресса, гуманизма, непрерывного диалога культур, их взаимодействия и взаимообогащения в ходе сложного исторического развития данного этноса. При этом национально-региональные аспекты образования должны служить составной частью общемирового культурно - образовательного процесса.

Реализация данного положения в школьной практике обусловливает особые требования к деятельности преподавателя. Ссылаясь на мнение Бережновой Л.Н., «В регионах совместного проживания нескольких этносов учитель должен иметь представление о том, что такое национальное самосознание и психология межнациональных отношений. В самосознании каждого человека особое место занимает его отношение к своей национальной принадлежности и отношение к представителям иных национальностей, этносов. Для каждого человека в отдельные моменты жизни может стать остро актуальным взаимодействие на уровне межнациональных отношений.

Общение представителей разных этнических общностей — это весьма сложная психологическая проблема. За каждым человеком стоят его национальное самосознание и сложившееся в культуре отношение к представителям других наций»[6, с.157]

Учитель должен выступать не только как носитель и передатчик национальной культуры со всеми ее специфическими особенностями, но и как широко мыслящий, образованный наставник, способный определить место национальной культуры в общемировой поликультурной системе, как посредник между различными культурами.

Подготовка педагога к работе в полиэтнической образовательной среде может быть представлена единством трех компонентов:

ценностным — убеждение в значимости этнопедагогических знаний;

деятельностным — оперативность в выборе приоритета ценностей, форм толерантного взаимодействия в условиях полиэтнического (разнонационального) состава учащихся;

рефлексивным — адекватное отношение к себе и другим людям с позиции уважения человека.

Каждый компонент готовности будущего педагога к работе в условиях полиэтнической образовательной среды находится в тесной взаимосвязи с двумя другими, исполняя при этом свою специфическую функцию.

Этнопедагогическая подготовка ориентирует:

- на помощь учащемуся в утверждении его личностной идентичности в мире, где взаимодействуют разные культуры;
- поддержку в адаптации к новым социокультурным условиям;
-предупреждение образовательной депривации в процессе обучения в условиях полиэтнического (разнонационального) состава учащихся;
- организацию и создание условий в образовательном процессе, в которых учащийся может развить этническое самосознание.[6,с.210]

Таким образом, воспитание этнокультурной толерантности как своего рода логического продолжения здравого национального самосознания личности является одной из актуальнейших проблем современности. Как важный элемент культуры общения толерантность признается сегодня необходимым условием общественного единения людей различных верований, культурных традиций, политических убеждений.

Литература

1. Конституция КР «Закон об образовании».2003-Ст.3.С.16

2. Белогуров А.Ю. Поликультурность как социальный и психолого-педагогический феномен // Поликультурное языковое образование.-№3.-Томск, 2009. - С.18-19

3. Карпушина Л.П. Этнокультурный подход к образованию: к сущности вопроса // Образование и культура №3.- М., 2010. С.64-65

4. Региональное образование: организация, управление развитием: автореф.дис.д-ра пед.наук В.М.Петровичев. - М.,1994.-С.32-34

5. Белогуров А.Ю. Формирование поликультурной образовательной среды региона как основной фактор гуманитаризации образования // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена №6/том 3/, - Томск, 2003.-С.100-101

6. Бережнова Л.Н. Этнопедагогика: / Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М., 2007. С.157-210

Д. С. Суералиева,
КМЮА

ОРУС АУДИТОРИЯСЫНДА КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫН ОКУТУУНУН МААНИСИ

Дүйнөдө ааламдашуу тездик менен кызуу жүрүп жаткан учурда ар бир элдин улут болуп калыптанышына жана өнүгүшүнө зор таасирин тийгизүүдө. Мына ушул мезгилде кыргыз эли да өзүнчө эгемендүү мамлекет болуп өзүнүн ордун таап, өз эне тилин сактап калууга жана аны өнүктүрүүгө бүт салымын кошуу маселеси азыркы учурдун эң эле көйгөйлүү маселелеринин бири. Анткени, эгемендүү эркин мамлекеттин бирден бир жүзү, улуттук символу мамлекеттик тили болуп эсептелет.

«Тилди сактап калуунун, андан ары өнүктүрүүнүн бирден бир фактору болгон улуттук тил – мамлекеттик саясаттын негизги атрибуту болуу менен, ал өлкөнүн расмий турмушуна жанаша жашаш керек» деген оюн ортого салуу менен «азыркы заманда тил – коммуникациянын гана эмес, дүйнөтаанымдын башкы куралына айланды...» деген улуу жазуучубуз Ч. Айтматов. Демек, Кыргызстанда жашап жаткан ар бир улуттун өкүлдөрүнүн өзүнчө эне тили болсо да, мамлекеттин ичинде улут аралык катнаштын тили катары кыргыз тили кызмат кылуусу абзел экендиги талашсыз.

Андыктан улут наркы – улуу кыргыз тилин баалап-барктап, ыйык тутуп, кылымдар кыйырындагы келечек муундарга кенже куректан тартып элдик маданий дөөлөттөрдү таанытуу, жогорку окуу жайларда улуттук таалим-тарбия берүү, кылымдар бою калыптанган элдик мурастарды окуп-үйрөнүү – бүгүнкү күндүн талабы.

Элдик тилдеги дүйнөтаануунун жана таалим-тарбиянын казнасы болгон оозеки адабияты, анын ичинде, элдик балдар жомокторун, балдар ырларын, макал-лакаптарын, жаңылмач-табышмактарын окутууда алардын адабий-лингвистикалык табиятынан мурда дүйнөтаанытуучулук жана таалим-тарбия берүүчүлүк мазмунуна айрыкча көңүл буруу; андагы элдик педагогикалык идеяларды орундуу, максаттуу колдонуу менен, алардын ичинен, өзгөчө, жогорку окуу жайларда орус тайпаларында кыргыз тилин окутууда макал-лакаптарды пайдаланып, студенттердин сөз байлыгын, сүйлөө кебин өстүрүү максатка ылайык.

Жогоруда белгилеп өткөн проблеманын актуалдуулугу бүгүнкү күндө зор мааниге ээ. Себеби жогорку окуу жайларда студенттердин бөтөн тилди активдүү үйрөнүүсү, ошол мезгилдеги алардын тилди тез кабыл алуу жөндөмдүүлүгү менен түшүндүрүлөт. Алар ар нерсени бат кабыл алуусу, кызыгуусунун күчтүүлүгү менен айырмаланып, айлана-чөйрөдөгү жаңы нерселерди бат кабылдоосу аң-сезимине, эс-акылына, мүнөзүнө терең из калтырат.

Дүйнөлүк цивилизациянын туу чокусуна чыккан бүгүнкү америка, жапон, анлис, француз, латын, немис элдеринде так ушул макал-лакаптар педагогикада - мугалимдер үчүн, кызматчылар үчүн, ата-энелер үчүн да өтө зарыл илимге айланып изилденип келген жана изилденип жатат.Ал элдердин руханий дүйнөсүнүн да, жүрүш-туруш маданиятынын да өзөгүн ошол илим түзөт. Дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө макал-лакаптардын окшоштугу бар, анткени жашоонун нугу окшош, адамдардын ой, кыял, үмүт, тилек, максаттары, тиричиликке болгон муктаждыктары, талабы, чыгарган корутундулары, көрүп, сезе билүү мүмкүнчүлүгү бири бирине үндөш. Бирок ошону менен бирге ар бир элдин өзүнө гана тиешелүү спецификалык өзгөчөлүктөрү да бар.

Мисалы: Одна паршивая овца все стадо испортит (русск.); Один мышонок семь карасей опоганит (армянск.); Бир карын майды бир кумалак чиритет (кырг.) же Волки бы были сыты и овцы целы (русск.); Делай так, чтобы ни шашлык, ни шампур не сгорели (армянск.); Өгүз өлбөсүн, араба сынбасын (кырг.).

Ошондуктан кыргыз элинин макал-лакаптарын орус тайпаларда окутуунун мааниси зор, себеби макал-лакаптарды билүү, маңызын өздөштүрүү менен студенттер өздөрүнө кыргыз элинин ички психологиясын, сүйлөө кебиндеги өзгөчөлүктөрүн камтый алышат. Кеп өстүрүү алгач туура ойлонуудан келип чыгат эмеспи, а "Сөз- ойдун ачкычы" демекчи, ойлонуу үчүн сөздөрдүн тазалыгы талап кылынат. Макал-лакаптарды үйрөнүү менен студенттер күндөлүк турмуштагы колдонулган сөз менен макал-лакаптардын маанисин ажырата алышат.

Эгерде макал-лакаптарды кеп өстүрүүнүн бирден бир каражаты катары карасак, анда сүйлөө кебинин көркөмдүүлүгү, образдуулугу, уккулуктуулугу айтылат жана сүйлөгөн сөзүнөн адептүүлүгү, сылык-сыпаа мүнөзү, маданий деңгээли да байкалат.

Мына ушулардан улам кыргыз тилин окутууда макал-лакаптар берекелүү материал экендигин, бир эле ойду ар түрдүү сөздөр менен бидирүүнү ачып көрсөтүп, студенттердин кыргызча оозеки жана жазуу кебин өстүрүүнү зор натыйжа берет.

Макал-лакаптар – окутууда колдонулуучу эң керектүү, монолог жана диолог кебин кызыктуу, көркөмдүү кылуучу табылгыс материал. Англис тилин окуп – үйрөнүүдө алардын жардамы жок курсун табуу кыйын. Англияда макал - лакаптарды латын тилин үйрөнүүнүн бирден бир каражаты катары колдонуунун методикасы орто кылымдарда эле киргени белгилүү. Сабакта тил аспектисин гана камтыбастан, так айтуу, грамматика, лексика жана эң негизги сүйлөө, айтуу иш-аракеттеринин түрлөрүндө чоң роль ойнойт. Педагагика илимдеринин кандидаты К. Кыдыралиев "Сөз чакырат, үлгү өзүнө тартат" деген эмгегинде : ""Сөз көркү–тил","Ойдун көркү–сөз", "Акылманды жаман деп, сөздү кайдан табасын" деген сыяктуу акылмандардын адилет, таасын айтылган сөздөрдү өздөрүнүн таасирдүүлүгү менен миллион кылымдарды карытканы талашсыз. Андыктан анын тегерегиндеги али ачылбаган педагогикалык таалим-тарбиялык идеяларды ар тараптан изилдеп, анын жагымдуу үлгүлөрүн жаштарга жеткирүүнүн мааниси зор."деген сунушун айтса, кыргыз элинин улуу жазуучусу Ч. Айтматов: "Уламыштар менен легендалар биздин өткөн замандар менен байланыштырып турган куш. Ал уламыштарды, дастандарды унутуп, жалаң гана технологияга берилип кетсек, анда өткөн мезгил менен байланышыбыз үзүлүп аңкоо болуп жашайбыз"- деп айткан. Демек, бүгүн биз өсүп келе жаткан жаштар ата-бабаларыбыздын рух көрөнгөсүнө көңүл буруп, ага карай изилдөө иштерин улантып, кийинки муундарга сунуш кылуу керек деген идеяларын толук колдойм жана бул багытта көптөгөн илимий иштер жараларына ишенем. Өткөн менен учурду талдап, келечекти көрө билүү- бул даанышмандык деп бекеринен айтылбаса керек.

Макал-лакаптар өзүнүн ичинде (мазмунунда, курулушунда) өздөштүрүүнүн көптөгөн элементтин камтып турат. Атап айтканда:

1 фонетикалык материалдарды;
2 лексикалык каражаттарды;
3 грамматиканын бүтүндөй сырларын;
4 пунктуациялык эрежелердин комплексин;
5 Тарбиялык маанисин;

Студенттердин макал-лакаптар үстүндө эмгектенүүсү машакаттуу, бирок кызыктуу жана пайдалуу. Макал-лакаптарды ар түрдүү тематика боюнча тарбиялак мааниси зор түшүнүктүү, мазмундуу, кызыктуу кылып тандап алгандан кийин, анын үстүндө ар түрдүү иштөө жумуштары ар кандай формада жүргүзүлөт. Макал-лакаптарды көркөм окуу, андагы түшүнүксүз сөздөр менен сөздүк ишин жүргүзүү, сөздөрдү жаттоо жана алар менен сүйлөм түзүү, макал-лакаптарды которуу же ага туура келген эквивалентин табуу менен мазмунун түшүнүп айтып берүү, аларга карата күнүмдүк турмушта кездешүүчү көрүнүштөргө көңүл буу менен суроо-жоопторду аныктоо, темага ылайык окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүүдөгү өз алдынча иш-аракеттери, өтүлүп жаткан грамматикалык, кептик материалдардын өздөштүрүлүүсү мугалимдин да, студенттин да чеберчилигин талап кылат. Мына ушундай иш-аракеттерди жүргүзгөндөн кийин студенттин тигил же бул тема боюнча билими кеңейет да, берилген тема боюнча кыргыз тилинде аңгеме куруп бере алуу мүмкүнчүлүгүндө да пайдаланылат.

Көркөм сөз каражаттарынын үлгүсү болгон макал-лакаптар стилдик максатка колдонуш чөйрөсү да кеңири. Көбүнчө оозеки сүйлөшүү жана көркөм стилде зор экспрессиалуу натыйжа берет. "Макал-лакаптар-тил маданиятын арттырып чеберчиликке үйрөтүүчү сөз өнөрүнүн асылы"-дешет. Демек, макал-лакаптар кепте экспрессивдүүлүгү жогору тилдик бирдик катары каралуу менен, алар аркылуу айтылуучу ой күчөтүлүп, кептин "боектуулугу" артат. Алар турмуштун ар кыл багытында активдүү колдонулат. Өзүнүн эмоционалдык жана стилистикалык кооздугу менен тилдин коммуникативдик функциясын өркүндөтөт.

Макал-лакаптар элдик көп жылдык тажрыйбадан, ишенимдеринен улам жаралып, бүгүнкү күнгө чейин жетип олтурат, ошону менен бирге кыргыз элинин маданиятынын өзгөчө белгиси катары эсептелгени менен баалуу. Биз алардын кээ бирин өз алдынча иликтеп, талдап көрүп алардын чыгуу, жаралуу себептерин, мазмунун, тарбия-таалимдик маанисин чечмелеп, студенттерге кыргыз тили сабагында жеткире алсак, анда алардын тарбиялык ордун тапкан болор элек да, сабактын мазмунун көтөрө алар элек. Мына ушундан улам макал-лакаптарды пайдаланып окутууга бөтөнчө көңүл буруу зарыл экендигин баса белгилегим келет. Анткени тарбиялык мааниси менен кошо макал-лакаптар кыргыз элинин салт-санаасын, үрп-адаттарын, психологиялык өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүүдө чон роль ойнойт. Сабакта ар дайым эле обу жок колдоно бергиле дегенден алысмын. Бирок ылайыгы келгенде сөзсүз түрдө колдонсок, анда биз сабактын сапатын жогорулатуу менен сабакка болгон кызыгуусун, сүйлөө кебинин көркөмдүүлүгүн арттыруу аркылуу күндө пайдалануучу жаштардын кебиндеги уккулуксуз жаргондордон да арылат элек.

Жогоруда белгиленгендей, макал-лакаптар кадимки күндөлүк тиричиликтин эреже-салты катары кабыл алынып, улам кийинкилер тарабынан милдетүү аткарылуучу, балдарды калыптандыруучу элдик педагогикалык ыкмага айланган. Анын үстүндө, макал-лакаптар форма жагынан кыскалыгы, кадимки эле адамдардын күндөлүк турмушунда колдонулуп жүргөн сүйлөмдүк түзүлүштө болушу адамдардын сүйлөө кебинде пайдалануу-га негизги мүмкүнчүлүктөрдү түзгөн. Дүйнө жүзүндө канча эл жашаса, алардын бардыгында сөзсүз учурай турган фольклордук жанрлардын негиздүүлөрдүн бири накта ушул макал – лакаптар эсептелет. Ошондуктан макал-лакаптарды – "Эл казнасынын", "адам оюнун каймагы", "сөз өнөрүнүн гүлдөрү", "турмуш чындыгынын ээси", "жүрүш – туруштун эрежеси", "элдин өткөн тарыхы" сыяктуу түшүнүктөр менен туюндурулуп келиши бекеринен эмес. Анткени, бул учу-кыйры чексиз жанрдын табиятында, жаралуу зарылчылыгында, алгачкы түпкүлүгүндө ошол элдин баарына тегиз болгон тарыхый, социалдык, этнографиялык, этнопедагогикалык, философиятык, моралдык, тилдик, саясий көз караштары түбөлүккө өз ордун тапкан.

Макал-лакаптарды эң жогору баалап, өзүлөрүнүн эмгектеринде пайдаланган белгилүү орус жазуучулары А.Н.Радищев, А.С.Грибоедов, А.С. Пушкин, Н.В.Гоголь, А.М.Горький ж.б. болсо, кыргыз элинин акын, жазуучулары А.Токомбаев, Ч.Айтматов, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, К.Баялинов, К.Жантөшев, Т.Сыдыкбеков, Т.Уметалиевдер ж.б. да өз чыгармаларында кеңири колдонушкан.

Элдик акындар насыят ырларында макал-лакаптардын дидактикалык маанисин биринчи орунга коюшуп, өздөрүнүн терме, санат – насыят ырларында алардын маанисин ачып, тереңдетип берүүгө аракет кылышса. жазуучулар алардын көбүн башкы каармандардын ички дүйнөсүн турмушка болгон көз карашын, бири – бирине болгон мамилесин ачып көрсөтүүдө колдонушат.

А биз болсо, макал-лакаптарды төмөнкү багыттарда карап көрөлү:

1. Макал-лакаптардын лингвоөлкөтаануу аспектисинде да чоң роль ойнооруна токтоло кетели. Пикир алышуунун сөзсүз түрдөгү шарты жалпы тилди гана билүү болбостон, ага байланыштуу кандайдыр бир белгилүү билимдерге ээ болуусу зарыл. Пикир алышуу үчүн коммуниканттардын социалдык тарыхты бирдей билүүсү, курчап турган дүйнө боюнча билими болушу керектигин аныктайт. Бул билимдер фон (айлана, чөйрө) деп аталып калган. Е.М.Верещагин жана В.Г.Костомаров айланачөйрөнүн үч түрүн белгилешет: жалпы адамзаттык, регионалдык, өлкөтаануучулук. Акыркы түрү–бул бардык мүчөлөрдүн белгилүү бир этникалык жана тилдик кызыгууларды, улуттук маданият билимдери менен байланышкан маалыматтар. Булар айлана-чөйрө билимдери боюнча лингвоөлкөтаануу объектисинин негизи болуп саналат, анткени улуттук маданият менен байланышат деп аныкташат.

Макал-лакаптардагы өлкөтаануу маалыматтары билим жана тарбия маанисинде гана болбостон, өлкө тууралуу билимдери интеркоммуникацияга чыгуусуна да багыттайт. Өлкөтаануу багытындагы макал-лакаптар коммуникаттар тарабынан сөзүнүн эмоционалдык жана эстетикалык позициясын түшүндүрөт. Макал-лакаптарды сүйлөө кепте туура колдонууда анын негизги жана кошумча мазмунун, стилистикалык кооздугун, контекстте же кырдаалда жөндүү пайдалануусуна көңүл буруу зарыл.

2. Адамдардын ар трдүү чөйрөсүндөгү карымкатнашындагы макал-лакаптардын кызматы жана милдети.

Адамдардын бирден бир инстинкттүү умтулуусу – өз ара мамилешүүнү жөнгө (тартипке) салууга аракет кылуу. Баарыбызга белгилүү өз ара мамилени түзүү шарты өндүрүштө, үй-бүлөдө, чөйрөдө бирге болуу жана катышуу болуп саналат. Аң-сезимдүү жашоонун чөйрөсүндө эң негизги орунду инсандын социалдык тажрыйбага ээ болуусун кааттандыруу, маданияттын баалуулуктарына үйрөтүү, көпчүлүктө жана белгилүү бир социалдык чөйрөдө тартип нормаларын жана принциптерин билүү эмеспи. Мунун баары адамдардын бири-бири менен болгон байланышына тиешелүү болот. Адамдын инсан катары өнүгүүсүн чөйрөдөн сырткары, коомчулук менен карым-катнаш байланышы жок элестетүү мүмкүн эмес. Себеби адамдардын бири-бири менен болгон мамилеси жана байланыштары кесиптик, чыгармачылык, достук ж.б. жалпы кызыкчылыктарынын негизде пайда болот.

Ошондуктан макал-лакаптардын мазмуну да, мааниси да адамга багытталган. Алардын мүнөзү, кыял-жоругу, айлана чөйрөгө ж.б. болгон мамилесин айгинелейт. Мына ушул чөйрөдөгү адамдардын баарлашуусундагы, мамилесиндеги макал-лакаптардын маанисине жана колдонулушуна токтолуп өтөлү.

Мисалы:

Үй-бүлөдө.

Үй-бүлөдөгү мамиле башка элдердин тажрыйбаларындай эле кыргыз элинде да негизги теманы түзөт. Бул үй-бүлөлүк мамиле темасы кызыктуу жана көп кырдуу.Адам жандуу аң сезимдүү жан болгондуктан илгертеден бери эле карым-катнашка умтулган, мейли ал уруу болсун, тукум болсун, топ болсун ж.б. Бирок үй-бүлөдөгүдөй тунук сүйүүнү, жылуулукту, эркеленүүнү, көңүлдү, батышкычтыкты, сыйлашүүчүлүктү, жагымдуулукту аркалаган эч нерсе жок. Андыктан алгач үй-бүлө-тууганчылык байланыш макал-лакаптарга токтололу:

Ата–аска тоо, эне–боорундагы булак, бала-экөөнө шам чырак.

Энеден улуу эч ким жок, Мекенден ыйык эч нерсе жок.

Атаң барда эл тааны, атың барда жер тааны.

Балаң балдан да таттуу,

Баландын баласы андан да таттуу,

Тил алчаак бала баарынан жакшы.

Атасы жок үй жетим, энеси жок ашкана жетим.

Энеден–сүт ич, акылмандан–акыл ич.

Ата–мекен, эне–нур. . ж.б.

Ынтымактуу:

Балдарынын жакшысы-ата-эненин бактысы.

Атаны сыйлаган абийир табат,энени сыйлаган элге жагат.

Ырыс алды-ынтымак.ж.б.

Үлгүлүү:

Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп синди өсөт.

Уул жакшысы–урмат, кыз жакшысы –кымбат.ж.б.

Улууга урмат, кичүүгө ызат.

Кары келсе–ашка, жашкелсе–ишке. . ж.б.

Эскертүү:

Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан сый көрөсүң.

Эненин урушканы да балага алкыш.

Атаң карыса, кул кылба, энең карыса күң кылба.

Катын алсаң, отун ал.

Жашыңдан жаман жолго баспагын, адамдык сапатыңды сактагын. ж.б.

Мындай макал-лакаптар ар бир окуучунун үй-бүлөлүк байланышына, карым-катнашына тартиптүүлүк, үлгүлүүлүк, тарбиялык мүнөздү тартуулайт.

Коллективде.

Адам өмүр бою кичинесинен эле тартып өзүнүн турмушун көпчүлүк менен байланыштарат: башында - бала бакча, мектеп менен андан кийин - жогорку окуу жайы жана эмгек коллективи менен. Бала кездеги адамдын өнүгүүсү кандай калыптанса, кийин өндүрштүк мамилеси ошонун негизинде түзүлөт. Кайсы гана кызматтык орунда болбосун, анын тартиби, адаты, өнөкөтү жалпы маданиятка туура келген көпчүлүктүк мамиледеги сый-урматты көздөшү керек.

Жетекчинин тартиби - ал адамдын өзүнүн психологиялык жана адеп-ахлактыгынын өнүгүшүнө байланыштуу коллективдеги мамилелердин келишкендигинде.

Жакшы жетекчи элин түзөйт.

Жакшы аким элин оңдойт, жаман аким элин кордойт.

Бастырганды билбеген жолду бузат, башкарганды билбеген элди бузат.

Эл сыйлаган эшикке жатпайт.

Баш болуу оңой, баштап кетүү кыйын. . ж.б.

Ал эми маданият, керектик кызыкчылыгы бирдей болгон, тез тил табыша алышып, бирдей багытты көздөгөн иш-аракеттери бар адамдар достук мамилени түзүшөт.

Жакшы дос рухий улуу казына.

Адам адамга дос, жолдош, бир тууган.

Жакшы менен достоштум, жаман менен коштоштум.

Дос эгиз, душман сегиз.ж.б.

Адамдар бири-бири менен кандай гана карым-катнашты түзүшпөсүн, бири-бирине болгон жылуу мамилелери гана коомчулуктун өнүгүүсүнүн жана прогрессинин кыймылдаткыч күчү болуу менен кызмат өтөөсүн эч качан эстен чыгарбашыбыз зарыл.

Бүгүн көргөн мээнетиң-эртең көрөөр дөөлөтүң.

Бүгүн курган сайраның-эртең көрөөр ойронуң.

Билим бийикке тарса, акыл алыска үндөйт, эрк максатка жеткирет. . Адам эмгеги менен данктуу.

Акыл-ойдун азыгы–илим-билим, жан дүйнөнүн казынасы–маданият.

Изденүү- ийгиликтин жолу.ж.б.

Берилгендердин бардыгын жыйынтыктасак, анда азыркы кыргыз тилинде макал-лакаптар өзүнүн семантикасында улуттук-маданият компонентин камтыйт; чындыгында эле айлана-чөйрөдөгү билимдерди топтойт жана окуп-үйрөнүп жаткан өлкөнүн тилин терең үйрөнүүгө жардам берет.

Демек, макал-лакаптардын үстүндө иштөөдөгү ар багыттагы тапшырмаларды аткарганда, төмөнкүдөй максаттар жемиштүү ишке ашырылат:

1. Макал-лакаптарды жөн эле окутуп тааныштыруу-да - студенттердин көркөм окуу жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, шар окууга, окуганын түшүнүп сүйлөөгө, эсте сактоого, сөздөрдү катасыз айтууга, макал-лакаптарды окуп үйрөнүүгө болгон кызыгуусун артыруурга көнүктүрүү жана калыптандыруу максаттар ишке ашат.

2. Макал-лакаптарды жаттаттырып көркөм айтыруу менен эсте тутуп жаздыруу иштерин жүргүзүүдө - окуучулардын эске тутуусу, сулуу, таза жазуу менен бирге орфографиялык жана пунктуациялык каталарды кетирбөөгө, сабаттулугун өркүндөтүүгө, өздөрүнүн эмгегин баалоого, аткарып жаткан жумуштарына жоопкерчилик мамиле кылуу максаттарын көздөйт.

3. Макал-лакаптардын маани-маңызын талкуулап, талдоо иштерин жүргүзүүдө - окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүсү, аңдап кабыл алуусу, түшүнүгүн айтып берүүгө, турмуш менен байланыштыруу, чыгармачылыгын өнүктүрүү максаттарын камтыйт.

4. Макал-лакаптарды сүйлөө кебинде пайдалануу багыттары- студенттердин сөз байлыгын өстүрүү, сүйлөө кебинин көркөмдүүлүгүн, образдуулугун, кеп маданиятын калыптандыруу, улуттук көркөм дөөлөткө эрте каныгышуу максаттары негизделет. ж.б.

Адабияттар

1. Джапанов А.А. Кыргыз элинин макал-лакаптары. I-II т. –Б., 2011.

2. Шамбаев С. Кыргызско-русские пословицы, поговорки и из речения. – Ф., 1979.

УДК: 39:398.21:371.036
ББК: 82.3 (2ки)

М. Колдошев,
Ош мамлекеттик университети

ЭСЕНКАН МЕНЕН НЕСКАРАНЫН ӨСПҮРҮМ МАНАСТЫ ИЗДЕГЕНДЕГИ ЖАГДАЙЛАРДЫН ТААЛИМ-ТАРБИЯЛЫК ӨҢҮТҮ

Эсенкан падыша Жакыптын аябай чоң байлыгы бардыгы жөнүндө кабар угуп, анын мал-мүлкү, дүнүйөсү ушунчалык мол болгон менен элүү жашка келгенге дейре бала көрбөй зарлап, байкуш болуп куругандыгы, мына бала жүзүн көргөндүгүнө алты жылдын жүзү болгондугу жана баланын атын Манас койгондугу, Манас эр жетип чоңойгондо ааламга бүлүк салып, чоң Бээжинди басып алуусу мүмкүн деп шектенишип, кандын акылмандары, аярлары азырган "бар тамырын кыркууну акылдашат. Эсенкан ойлонуп, айтылган маалыматтарга, бир чети, таңданып, элге кеп айтат: -катыны ушундай эркек бала төрөптүр деп эле жаңы туулган баладан азыртадан коркуп, алардын калкын бүлдүрүп, өзүбүздүн элди дүрбөткөнүбүз туура болбойт; же алар туу көтөрүп, кулак тундуруп чу салбаса:

Андай кылбай, а көрө
Аңдап ишти кылалык,-дейт [77].

Эсенкан өз казынасынын асылдарынан, буюм-тайымдарынан төөлөргө жүктөтүп, Алтай, Орто Азия журтунун ой-тоосун аралап саттырып, соода кылдырып, ошол эле кезде, алардын элинин көз карашын, мүдөөсүн байкаштырып көрүүнү, Манас мага маалымдалгандай эр бекен, алар бизге каяша кылып, кол салуу оюнда бардыгын билүүнү дайындайт, б.а. чалгындоону буюрат.

Б. Максүтовдун "Айкөл Манас баяны" деген аталыштагы китебинде Эсенкандын Манасты кармап келүү буйругунун мазмуну төмөндөгүдөй: "Бир жерин көгала кылбай, бир жерине тамга салбай, жанын кыйнабай, тирүү кармап алып кел. Кызыталак канкорго кыздан таңдап алып берип, тукум алып калалы",-деп айтылат [2:44]. Буга кошумча бул китепте кырк нарга алтын, күмүш, буюм-тайым, кездеме артылып жөнөтүлгөндүгү тууралуу кеп болот. Бирок мындагы берилген ойдун багыты, мазмуну жалпы жонунан Сагымбай Орозбаковдун айтымындагы ой менен ажырым бербестигин белгилөө орундуу.

Бээжинден чыгышкан соодагер-кербендер беш ай жол жүрүшүп, Алтай тоонун бир оюна келишкен учурда, ал жерде Манас жоролору менен "Ордо оюнун" ойношуп, күлүп жатышкан болот. Соодагерлердин төөлөрү, эшектери ордонун чийинининин ичине киргенде, четтегилер "Төөнөрдү тышка тарткыла!" деп кайрылышат. Бирок чүкө тийсе эмне болмок эле деген ойдо ага анчалык таназар, маани бериишпей, төөлөрүн четке алышпайт. Дагы кошумча, биз кан кишилери болгон соң, Манастын колунан эмне келмек эле дегенсишип, буларды теңине албагандай түр көрсөтүшөт. Манас томпойду черткен кезде, бир сака зуулдаган бойдон төөнүн бутуна тийип, анын бутун сындырат, ал эми бир эңке астынкы эшектин бутуна чакчып, эшек жыгылат. Ушул кезде улуктан келген кытайлар аябай ызаланышып, Манасты кармоого жулкунушуп жабылышат. Манасты жоролору коргошуп, алар (б.а. калмактар, сарттар, кытайлар) менен карсылдашып, кармаша кетишет. Алардын башчысын Манас бекем кемерден кармап, "Көтөрүп жерге бир уруп", чилдин башын жулгандай, башын жулуп алат:

Башчысы мунун өлгөн соң
Баягы турган жигиттер
Баары коркту сумсайып, – делет [78].

Ошентип, калмагын, кытайын өлтүрүшүп, кырк беш төөгө артылган казынасын олжолоп алышат. Сарттар болсо, алардын жандарын кыйбоону өтүнүшүп, аябай жалынып-жалбарышат. Манас атасы Жакып байды, Акбалтаны алынар, Бердикеге кабар бериңер, Ошпур менен Саламат баары келип калсын деп, сегиз кишиге жылкы миндирип, туш-тушка чаптырат. Эртеси күнү бешимде Жакып бай жана Акбалта менен Бердике эмне болуп кетти деп кооптонушуп, "Дагы Манас тим жатпай, ким менен кылды уруш?!"-дешип, чакырылгандардын баарысы жыйылып келип калышат. Алар кырк беш төөнү, төөлөргө артылган казына-дүнүйөнү, самсаңдап, сумсайып турушкан он сартты

көрүшкөн соң, өз ара акылдашышып, сарттардан сурап көрөлү, бул мал-мүлк, дүнүйө кайсы калктыкы, ушунча дүнүйөнүн артынан алар издеп чыкпай коёбу, алсакпы же албасакпы,мүмкүн, кайсы жерден келсе да, "Как жайыңа баргын!"-деп:

Карап турган сарттарды
Кайтарып жолго салсакпы?!-делип [80],

оболу сарттардан маалымат угууга кулак төшөшөт. Сарттар аларды Эсенкан, силер сооданын тилин жакшы билесиңер, ток-ачкага бекемсиңер, беш-алты жылга кызмат кылып берүүгө чакырып алдырганын, кан айткандан кийин "барбайбыз" деп айта албадык, төөлөрдү камдатып, казыналык малынан төөлөргө дүнүйөсүн жүктөтүп, алты кытайды башчы, он калмакты кошчу кылып, урматтап сый көрсөтүп, жол жүрөөрдө кептин башын ачты, б.а. кайсы жерлерге бараарыбызды, тоолоруна, дарыя-өзөндөрүнө чейин айтып, ошол аймактарды калмак, түрк элдери жердегенин. Түрк элинин ичинде:

Аты Жакып эр бар-дейт.
Баласы, атын-Манас-дейт,
Бабалары алаш-дейт, деп [81],

алардын ою чындап эле бузукпу, кандайлыгын бирөөлөрдүн көзү менен мында келип айтпастан, өз көзү менен көргөндөрүн гана байкап, аңдап, айтып келүү тапшырмасын берет. Сарттар андан ары болгон окуяны көргөндөрүндөй айтышат. Манаска айбатланып катылышкан он алтыбызды ал өлтүрдү, ал эми бизди эмне кыларын билбей турабыз, бирок:

Түндө бизди кондурду,
Конок кылып оңдурду,-делет [82].

Сарттардын сөзүн кунт коюу менен тыңдаган бай Жакып аябай бушайманга түшөт. Ал келишкен көпчүлүккө кайрылып, өзүнөр ойлонуп көргүлө, улгайган чагымда, минтип, балам мени азапка салат окшойт дейт.

Эсенкан болсо, алар менен беттешкен аман келбеген, Эсенкандын дүнүйө-малына тийгенибиз туура болбойт, карап турган ага-ини, силер эмне дейсиңер, кандай кылсак туура болот; чеки кадам шилтеп, тукум курут болуп калып жүрбөйлү?!-деп, бир далай муңайып тургандыгы айтылат.

Анда Акбалта кайрат айтып: -Кудай башка салганын көрөрбүз, кытай келип бизди качан кырып салар экен деп, илең-салаң болуп күтүп отурбай дүнүйө малды алып туралык, "Беш айлык жолдо Бээжин бар, Бээжин бизди не кылар?!", б.а. бир топ алыс жайланышканын эстетип, мына, алты зубун калмактын аз болгондо төрт жүзүн балаң Манас өлтүрдү, андан бери алты ай чамалуу убакыт өтүптүр, эмне, калмак келип кырып салдыбы, коп сабыркабай, сар-санааны коюп, курулай кейүүнү токтотолу дегенде, анын сөзүн олтургандардын баарысы оң көрүп кубатташат. Эр Манас атасына ачууланып "Атаганат атаке, акылыңыз канаке?!"-деп [1:83], кууганың дүнүйө, мал-мүлк болуптур, анын түбүнө кантип жетесиң, ошол мал-дүнүйөңдөн айрылуудан коркосуң; коркуп жүрүп, ушундай кор жашоого көнүпсүң:

Калмак, кытай биригип
Кастыгы менде турбайбы,
Калмактан коркуп калтырап,
Кытайдан коркуп кылтылдап
Жүрсөм Кудай урбайбы!-делет [1:83]

жана ар кандай сөздү дөөрүбөй, төөлөрдү бөлүп алыңар дейт. Кырк беш төө жүк малды, он сартын бөлүп алышып, жыйынга келгендер олжого тунуп калышат. Баягы жилиги сынган кызыл нар бай Жакыпка калат жана аны ошол жерде союшат. Ушул учурда Манас он эки жарым жашта болот. Бай Жакыптын бир учурда бир топ алыс, ыраакта жайланышып, күн кечиришип калышкан Орозду жана Бай деген эки агасы болгон. Ороздунун он баласы болуп, балдары кичүү кезде, Орозду кан катары абдан абийирдүү, кадыр-барктуу киши болот. Бирок балдары чоңойгондо алардын ортосундагы өз ара ымала, ынтымак ыдырап, ырк качып, бири-бири менен жоолашуу, катылышуу күчөйт. Байга да ыкыс, сес көрсөтүшүп, кысымга алышып, кубалоодон жана Байдын жылкыларын каректоодон кайра тартышпайт. Ал эми Байдын улуусунун аты Бакай, кичүүсүнүн аты Тайлак деген эки уулу болгон. Күндөрдүн биринде Бай чоң уулу Бакай менен кеңешет. Бай өз сөзүндө:

Өз туугандан жат болуп,
Өсөбүзбү сарт болуп?
Ороздунун балдары
Өмдүгүн койбойт ар качан,
Өзөккө түшкөн дарт болуп,-деп [1:85],

иниси Жакыпты издөөгө бел байлаганын, ойлонгонун, ал жалгыздыктан зарлап ыйлап жүрөбү, өлүүбү же тирүүбү, аны билейин; ага жолуктураар бекен, бир Кудайдан тилейин дейт. Анын кеңешин баласы Бакай тыңдап, макул көрүп: "Барыңыз, ата!"-деп, укканыма караганда эли бай, малга жакшы, жери жай деген оюн айтат. Бай жолго чыгып келатып, үчүнчү күндө түш ченде бир чөлдө арык казылып жаткан жерге келет. Арык казылып жаткан эл арыбери өткөндөрдү кармап, "өзүнө арык каздырып, атын союп салчу экен". Бай да дал ошол абалга кабылат. Арыкты каздыртып иштеткен Басаңкул аттуу сарт, ал эми арык ээси Нескара дөө болот. Нескараны колдогон алты шайтаны, элүү балбан дөөсү болуп, алардын "эртели-кечти эки убак, азгырып айткан сөзү бар, ишенет анын сөзүнө" делип, алар Нескаранын көзүнө Чабдар ат болуп көрүнүп, төмөндөгүдөй кеп баштайт: -"Алтай тоону жердеген, түмөндөгөн жылкы бар", ошол жылкыларды бери көздөй куусаң, ошондо аркаңан "Ногой!" деген чуу салып кубалайт, ошо чуунун ичинде азыр күчкө толо элек, быйыл он үч жаштагы Манас деген бала бар, ошол жылкылардын ээси Жакып аттуу чал, Жакыпты коюп, баласын куткарбай кармап ал, азыр анын "балтыр эти толо элек, балбан чагы боло элек" дейт. Нескара алты миңден ашык кишиге баш болуп, жогорудагы ойду ишке ашыруу үчүн жолго чыгат. Дал ушуга удаа Жакып атын минип, малы менен баласынан кабар алуу үчүн Кулан-Жайлоо белине жөнөйт. Жолдо Нескараны жана анын арбын колун көрүп, Жакыптын эси чыгып, кооптонуп "Бул эмине шумдук?!"-деп, аларга көрүнбөй жашырынып калат. Бирок алардын кандай максат менен жортуулга келишкенин билүүгө шашат. Бирөөлөрдөн сурагысы келет. Суроочу киши жолукпайт. Ошол аскерлердин арт жагынан бир карааңды элес-булас көрөт. Бу "Жалгыз-жарым жан экен, мээнеттүү мендей чал бекен?", анын "Ким экенин билейин, кебин угуп тилейин"-деп, ал чалдын баяны,-минген атын союшуп, өзүн арыктын чекесиндеги кумга көмүп салышат. Абдан чымырканып, аракеттенип, кумдан суурулуп чыгат. Бай Чабдар ат айткан сөзүн шашпай угат. Алар "Арбып-дарбып дүрбөшүп, аттан,

болгун, жүр!"-дешип, жөнөшкөн соң, Бай көмгөн жерден чыгып, алардан качып кутулууга камданат. Бир колотто алты качыр, төрт эшек калганын көрүп, этегине конок салып, эптеп качырлардын бирөөн кармап алат. Арык казгандардан элүү-кырк адам калып калган болчу, бирок алар Байды көрбөй калышат. Качыр кармап жүргөндө, алар Байдын карасын көрүп калышып, бул адам бу жерге кайдан келип калган, уурулук кылып жүргөн бир арам го, кууп кармап алалы!-дешип, алардын кужулдашып келаткандыктары билинет.

Чал алардан качып, бир кыраңга чыгып, аны кубалаган экөөн-үчөөн таш менен кырдан уруп жыгып, Бай аргасы жоктон ошол аскерлердин артынан наалып жолго түшөт. Ошентип бай Жакып бир тууган агасы менен жолугушуп, бири-биринин ал-жайын, аманчылыгын, ата-тегин, балдарын сурашканда, алардын айрылышканына алтымыш жылча убакыт өткөнүн, бир-бирин эстегенде кусадар болуп сагынып, ыйлап, көз жаштарын төгүп көлдөткөн учурларын, бири-биринен улам сурап, жообун угуп, маектешип, эки чалдын эзилише сүйлөшкөнү, чер жазышканы баяндалат. Агасы Жакыптан баягы жалгызыңдын аты ким деп сураганда, Жакып:

"Жалгыз көргөн бир балам,
Жардам берсин бир Алдам,
Аты Манас!"–деп айтканда [1:92], аны уккан соң Бай, Нескаранын Манас деген баланы өлтүрөм дегени эсине түшө калып, инисине ошо сен көргөн алты миңдей колу менен Нескара дал Манасты өлтүрүүгө ниеттенип чыкканын ынанымдуу айтканда, муну уккан Жакыптын эси чыгып, жүрөгү көмөкөйүнө тыгылып, не кылсам экен деп айланчыктап, ары-бери чапкылатып, айылдардан адам жыйып, коргонуу аргасын ойлоп, шаштысы кетет. Бай Жакып бардык жамааттарына ылдам кабар айттырып, Нескарадан коргонууга жегиштүү кол топтоого үлгүрөт. Ал эми Нескараны эзэрчиген алты миң аскер адашып кетишип, "Бай Жакыптын Кең-Арал, аягы менен өтүшүн", барып, Маңгулдун журтун басышат. Маңгул журтунун Жайсаңбай аттуу байынын жылкыларын тийип алып качышат. Биздин жылкыларыбызга тийгендер кимдер дешип, маңгулдуктардан беш жүз адам жыйылып, "Ат салышып акырып, айгайлашып бакырып", кимдерди жоолоп, кимди издеп жүрөсүңөр?-дешип айгай салышканда, арык башчы Басаңкул:

"Бай Жакыптын баласы,
Кайда болот айтыңар,
Байгур уулу Манасы?
Издегени шол-деди,
Шону издеген кол!"–дегенде [1:94], маңгулдар Манас, Жакыптын бу кезде турган жерин айтышат жана Жайсаңбай айгай салып, мурунтан калган кегиңер болсо айткыла, биздин жылкыларды алып, бизди азапка салбагыла деп, ушул өтүнүчтү аскер башчы бегине айтуусун өтүнөт. Басаңкул уккан кептердин жөн-жайын Нескарага айта барганда, Нескара шекшинип, ошол Жакыптын өзү болуу керек, башкада анчалык мал болбойт, андан көрө ага "Жылкыңды берем-деп, туруп, жылуу-жумшак кеп уруп, бортоңдогон бу чалдын, өзүн кармап аламын"–деген акыл сөзүн айтканда, Басаңкул макул табат. Басаңкул Жайсаңбайга келип, сенин жылкыңды айдабайлы, кайра кайтарып берели; сенин бизге кылган кызматың, Манасты таап, кармап бер!–деп суранат. Жайсаңбай башын чайкап, өңү кубарып, бала Манас баатырды "Кармап берер каруум жок, Айдап берер алым жок" [1:94], ал түгүл айылымды жыпжылас чаап кетсеңер да, аны кармап берерге табым жок!–-деп Басаңкулду жайма-жай карайт. Ошондо Басаңкул Жайсаңбайды кармоого чамынганда, ал атына камчы салып, бура тартып колун көздөй качып жөнөйт. Басаңкул анын артынан кууп келген учурда, Таноо аттуу калмак Басаңкулду колок менен атат жана ал "коркурап барып жыгылып", өлүп жатып калат. Ачууланган Нескара Жайсаңбайга жөнөп, аламан уруш салат жана Жайсаңбайдын аскерлери Нескаранын колунун мизин кайтарганда, каардanган Нескара алты миң аскерин бирдей тең чабуул койдурат. Көптөп чабуулга чыдай албаган Жайсаңбай тоого качып жөнөйт. Алар: "Кыз-келинин кармашып, дүнүйөгө жармашып, олжолорун талашып, орчунун сен алдың,–деп, ороңдошуп сабашып",–деп айылды бүлдүрүшүп, талоонго алышып жана "Олжону арбын алышты, Оңуп жыргап калышты",–деп айтылат [1:95]. Бирок, Нескаранын аскерлеринин кайтчу жолу буулуп, торолгон болот. Ошондуктан "Эми жолдон көрүп ал, Кулак тунган көп чууну",–делет [1:96]. Ошентип кытайдын Даң-даң деген балбаны менен калмактын Күнөс балбаны жекеме-жеке сайышка чыгышат жана Күнөс Даң-даңдын колунан каза табат. Буга арданып кыргыздардан Көкчө баатыр кармашууга жөнөп калат. Көкчөнүн атасы Айдаркан баласына бакырып, Даң-даңга жеткирбей тосуп, сен али кичүүсүң:

"Балтыр этиң толо элек,
Балбан күчүң боло элек,
Жүрөк этиң толо элек,
Жүткүнөр кезиң боло элек,
Койгун, балам, барба-деп,
Жолобогун ага!"–деп,
Айдаркан айтып салганы,–делет [1:98] жана аны көрүп эр Көкчө: "Атамдын кеби акыл-деп, андай болсо макул-деп" атын бура тартат. Айдаркан менен Даң-даң кармашып, Даң-дан каза табат. Кытайдын Көдөң аттуу балбаны Айдарканга каршы айкырып түшкөндө анын айбатына чыдабай Айдаркан качып калат. Анда Аккуланы моюндап, Манас бакырып чыгып, жеткен жерден Көдөңдү бир заматта көмө жанчып өтөт. Жекемежеке чыккан кытайдын дагы эки балбаны эр Манастын колунан каза тапкан соң, аларды көрүп чыдабай, арданган бойдон Нескара мусулман жакка бет алып, чабуулга өтөт. Бирок Манастын айбатынан сестенип, Нескара Чабдар атын камчылап, өз аскерлерин айланта качууга мажбур болот. Ошо кезде Нескаранын жашы он тогузда экени айтылат. Качып баратып Нескара Манас менен беттешкени жаңылыштык болгонун, өкүнгөндүгүн билдирип, калкын муңайтат. Манас Аккуласын минип катуу кубалап:

"Жер түбүнө жетсе да,
Бээжин түгүл бер жагы
Кен-Тоого кирип кетсе да
Артынан Манас жетем-деп,
Же өлтүрбөй, же өлбөй
Кантип кайра кетем?!"–деп [1:101], белге жакындаганда, бай Жакып Манасты араңдан зорго токтотуп калат, б.а. Манас кызуу кандуулук менен Нескараны кубалап кете бергенде, Манас-

тын өмүрүнө коркунуч туулуп калуусу мүмкүн эле. Нескарадан калган колдун баары калтырап, "Кара көзү жылтырап, жан соогаттап буркурап; жалпы баары чуркурап", төрт жүз отуз сарты, калган кытай, калмагы: "Катылбайбыз эми!"–деп, колдорун төбөгө көтөрүшүп, эсен-аман калуу үчүн жалынып-жалбарышат. Манас жесирдин баарын бошотуп, акыл кебин айтып, баарынын өзүнө тиешелүү болгон мал-мүлкүн, дүнүйөсүн алууга буюруп, үч күн ыйладыңар, мына азаттыкка чыктыңар деп көңүлдөрүн көтөрүп, кубантып, алардын кайсы аймактарды жердөөсүнүн ылайыктуулугун айтып, эгер жоо келсе кабарлашып туралы, бирге бололу деп, Эсенкан келсе, көптүгүнө салганда, соо койбосун эскертет. Андан ары Манастан баары кеп сурайт:

"Алда, Алда!-дей бердиң,
Кудай, Кудай!-дей бердиң,
Ал эмине?"–деп сурайт [1:102]. Анда Манас Ислам динин тутунуп, кандайча "Кудай" деп калганынын таржымалын, анын Кудайга болгон бекем ишеними аны кыйын-кезеңде ар дайым колдоп жүрөөрүн сезгенин аларга айтканча, аларды да Ислам динине кирүүгө үгүттөйт. Алар Манастын бул сунушун макул табышат. Нескаранын аскерлеринин ичинен бузуктук, ырайымсыз иш кылгандарынын, катын-кыздарга катылгандарынын сексен алтысын аябай катуу жазалашат. Колго түшкөн алты миң үч жүз колунун аты-тонун, курал-жарагын, баарын алып:

"Аман-деди-жаныңар,
Алты миң үч жүз саныңар,
Качып кетти каныңар.
Баарыңарга эп болсо,
Мага кара баарыңар!"
Манас айтып салганы,–делет [1:103].

Төрт жүз сарты, эки миң үч жүз киши калмак түркү (б.а. алар өзүлөрүн "калмак түркпүз" дешкени) жана үч миң алты жүз кытайы жан соогатташып, жалдырашып, көп азап чеккендерин айтышып, кара жанын эсен-соо коюуну өтүнүшүп, Манаска кошуп алууну суранышат. Алардын арзуу-тилектерин эр Манас кабыл алат. Мында дагы бир көңүлгө алчу жагдай жүз берет. Нескарадан чабылып чыккан маңгулдардан Үйшүн, Үмөт аттуу аксакалдары, Жайсаңбай, Үр эрендери жан жабыла Жакыпка келишип, өзүбүзчө обочолонуп жүргөнүбүз болбойт; сиздин этегиңизди кармаганыбыз оң, Нескарага окшогон эр келсе бизди эсен койбосун билип калдык; андыктан, кошулуп, эл-журт болууну өтүнүшөт. Буга кошумча Күнөс балбандын агасы Күлдүр жайсаң өзүнүн он төрт жашгагы Чаганбай аттуу жалгыз баласын Манаска жолдош, алашка жоролош болсун, бул, эл болгондун белгиси,–деп суранат. Ошентип, күүгүм кирип, а күнү жатып калышып, эртеси таң атып, жарык болгондо, жашы менен карысы, баары турушуп, мынчалык чогулган соң, жыйынтыктуу бир чечимге келүүнү ойлонушуп, эл-журт аксакалдары, эл мыктылары, азаматтары, баары жыйылышып:

Атагы Бээжин жер деген,
Адам уулу жеңбеген
Аты угулат бу жерге,
Аны Алтайдын журту көрбөгөн.
Анын баары жоо болду,
Алакандай алтайлык
Алар асылса кайдан соо болду?!
Өлүп калсак кырылып,
Бир чуңкурга тололук.
Тирүү болсок жыйылып,
Бир дөбөдө тололук.
Уктуңарбы баарың?-деп,
Улуу-кичүү карың!"-деп,
Анда бата билбеген,
Ак динине кирбеген,
Мөндү, мөндү, мөндү-деп,
Эки колун төбөгө
Эл көтөрүп калганы.

Эсине эгем салганы, [1:104-105], Эр Манас шондо кеп айтып: –бул баарыбыздын жалпы антташкан, шерттешкен шартыбыз болот; кимде-ким ушул антынан, шертинен жанган болсо, Кудайдын кусуру уруп кетсин!-деп, мага угуза айткыла дегенде, укканынын баарысы "уруп кетсин Кудай!"–дешип, чуркурашып калышат. Антын, шертин кылышып, ал жерден тарашат жана "Тууган болду душманы",–делет. Арадан алты ай өткөн соң эр Манас он төрткө толот.

Жыйынтыктап алганда, жогоруда баяндалган окуялардын жүрүшү төмөндөгүдөй тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет:

• Манас чоролору менен эч нерседен бейкапар өтө берилүү менен бүт ышкысын коюп, кыргыздын улуттук "Ордо оюнун" ойноп жатышкан учурда, төөсүн ордонун чийинин ичине киргизип, соодагерлердин көзгө илбеген, теңсинбеген, тоотпогон мамилеси, өспүрүм Манасты ардантып, анын арнамысына тийген көрүнүш болот;

• Манасты кармамакка алардын алтоосу жулунуп-жабылышканда, алар менен катуу кармашып Манас баатырдыгын көрсөтөт;

• Бул окуядан соң Манас жылкычысын чаптырып, атасы Жакыпка, Акбалтага, Бердикеге, Дамбылдага, б.а. жамааттын баары келип калсын, "Манастын тапкан дүйнөсүн, байкап бөлүп алсын!"–деп, калкына кабар салдырат; Жакып бай кырк беш жүктүү төөнү, алардын алдында турган сарттарды көрүп айран-таң калат, ушунча дүнүйөнүн, малдын артынан издеп чыкпай коёбу деп, жашоо-гурмушка көзү каныккан Жакып бир топ муңайып туруп, акыл токтотуп иш кылууну айтып, мал-мүлкүнүн камын, элинин коопсуздугун, тынчтыгын ойлойт; анда Акбалта чал кайрат айтып, кеңеш салат: -кытай качан келип, бизди кырып салат экен деп коркпой, олжону алып туралык, мындан илгери да көптөгөн кармаштар, уруштар болуп келген го; алты зубун калмактын аз дегенде төрт жүзү балаң Манастын колунан каза табышты, андан бери алты айга жакын убакыт өтүптүр, кана, келип алардын кырып салганы, "Кудай салса көрөрбүз, жазганына көнөрбүз"–дегенде, олтургандардын баарысы: "Оң сөз!"–дешип калышат; бул сөздөргө удаа эле эр Манас атасына ачууланып: "Атаганат атаке акылыңыз канаке?!"–деп, малдын, дүнүйөнүн артынан кууп жүрүп, ач көз, сараң болуп калгандыгын, "Коркуп жүрүп, кор болуп, корлукка көнгөн экенсиң!" деген кеп айтып, капаланып, коркпой, эркиндикте, азаттыкта жашоого үндөйт;

• Нескара дөөнүн аскерлери менен Манастын колунун кармашында, баатырлардын жекеме-жеке сайышы көңүл буруурга арзыйт; биздин оюбузча, эр сайышка ортого чыгууда, кайсы бир тараптын баатыры сайышка чыгып, бөлөк тараптын баатырлары сайыштан баш тартканча (б.а., же калбай калганга дейре), уланып, ошондо жеңиш мөөрөйү сайышка чыккан тарапта болот жана мында кармаштын адилет чечилүү эрежеси жатат;

• Нескара дөө качып кеткен соң, анын алты миң үч жүз колунун (аскеринин) айрым сандагысын кылган кылмышына жараша жазалап, калгандарынын Манастын журтуна кошулуп эл болууга болгон чоң өтүнүчүнө макул болуп, аларды Ак Ислам динине моюн сунууга (б.а. бир ишенимди тутунууга) үгүттөп, бата берилип, антташып, шерттешип, берген Антын бузбоо талабы, бул, өспүрүм Манастын уюштуруучулук сапатын, калыстыгын, жетик акылдуулугун мүнөздөйт.

Адабияттар

1. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст]./ С. Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИ-Анын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. //Түз.: С. Мусаев.-Б.: Хан-Теңир, 2010.-1840 б.

2. Эсенкан Манасты кармап келүүгө он миң колду жибергени [Текст]/ Айкөл Манас баяны: 1-китеп. 5-бас. / /Адаб. жаз. чык. Б. Максүтов.-Б.: "Турар", 2013. -220 б.

3. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп. –Б.: "Турар", 2011. -604 б.

4. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы: 1-бөлүк.-Б.: 1996. -69 б.

Б.М.Акматов,
БГУ

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА АДАБИЯТКА ТИЕШЕЛҮҮ САБАКТАРДЫ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ НЕГИЗДЕП ОКУТУУНУН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

Кыргызстан эгемендүү болуп демократия өнүгүш жолун тандап алгандан тартып, дүйнөлүк коомчулук ага кандай көңүл бура баштаса, ал бардык тармактар боюнча көптөгөн мамлекеттер менен коомдук-саясий, социалдык-экономикалык кызматташууга өттү. Мындай шартта артыкчылыкка ээ болгон тармактардын бири билим берүү системасы болуп саналат. Кыргызстан өнүккөн өлкөлөрдөгү ири жетишкендиктерге ээ болгон ийгиликтери толугу менен биринчи кезекте билим берүү системасын туура жолго койгондугунан экендигин сезип, дүйнөлүк билим берүүдөгү алдыңкы иш-тажрыйбаларды өлкө ичине алып келүүгө аракет кыла баштады. Алардын биринчиси орто билим берүүнү 12 жылдыкка өткөрүү аракети болсо, экинчиси жогорку кесиптик билим берүүнү эки баскычтуу (бакалавриат жана магистратура) кредиттик окуу системасына алып чыгуу кызыкчылыгы болуп эсептелет.

Өнүккөн өлкөлөрдө практикаланып келе жаткан мындай билим берүү системасын Кыргызстанга "көчүрүп келүү" аракети кимдир бирөөнүн жеке субъективдүү кызыкчылыгынан жаралган жок. Ага карата кызыкчылыктардын пайда болушу XX кылымдын акыркы жылдарында Россия башында турган КМШ өлкөлөрүнүн бардыгына мүнөздүү объективдүү шарт болуп саналат. Буга себеп, биринчиден, социалисттик түзүлүшкө ээ болгон СССРдин кыйрашы, коммунисттик идеологияга негизделген билим берүүнүн ойрондолушу, анын натыйжасында билим берүү саясатын өзгөртүүгө карай кырдаалдын пайда болушу менен түшүндүрүлсө, экинчи жагы КМШ өлкөлөрүндө билим алган жаштардын дипломдору өнүккөн өлкөлөрдө таанылбашы аталган мамлекеттерде тез аранын ичинде элдин социалдык кызыкчылыгын эске алуу менен билим берүү саясатын жаңылоону күн тартибине койду. Ошондой эле коомдук түзүлүштүн рынок экономикасына өтүшү, анын натыйжасында жогорку окуу жайларынын ички жана тышкы конкуренцияга туруштук берүү кызыкчылыктары АКШ жана Батыш мамлекеттериндеги эки баскычтуу жогорку кесиптик билим берүү системасын КМШ өлкөлөрүнө алып келүү зарыл экендигин көтөрүштү жана чет элдик окуу жайлар менен кызматташууга өтүштү. Окуу жайлардын мындай демилгелери мамлекет жетекчилери, өкмөт жана билим берүү министрликтер тарабынан колдоого алынды. Кыргызстанда да эки баскычтуу окуу системасына өтүү биринчи жолу XX кылымдын 90-жылдарында пайда болуп, ага медицина, эл аралык байланыштар, компьютердик технология, экономика, юридика жана лингвистика сыяктуу адистиктер кире баштаган.

Кыргызстандагы кесиптик билим берүүнү АКШ жана Батыш мамлекеттериндеги эки баскычтуу жогорку кесиптик билим берүү системасы менен интеграциялоо, аларда иштелип чыккан окуу стандарттарын кабылдоо, кредиттик технологияга өтүү менен ишке ашырыла баштады. Бирок XX кылымдын 90-жылдарында Кыргызстандын жогорку кесиптик билим берүүсүндөгү практикалык иштер стихиялуу жүрүп, мейли мыйзамдык жактан, мейли илимий-педагогикалык жактан мезгил талап кылган деңгээлине чыга алган эмес. Бул учурдагы абалды республиканын билим берүү министрлиги жана жогорку кесиптик билим берүү стандартын иштеп чыккандар төмөнкүдөй баалашкан: "За годы становления законодательство в области образования дважды претерпела изменения. Пересмотрена сама концепция развития отечественной системы высшего образования. Если в недавнем прошлом о

высшей школе говорили, прежде всего как о "кузнице кадров", всецело подчиняя ее развитие нуждам государственного планового хозяйства, то в изменившихся условиях на первый план вышла ее гуманистическая и культурно-творческая миссия, которая ярче всего проявляет себя в удовлетворении духовных интересов граждан, потребностей человеческих сообществ" [1]. Ырас, өндүрүшкө кирип, практикалык мазмунда белгилүү иштер аткарылып, эки баскычтуу кесиптик билим берүүгө карай акырындап өтүп жатканы менен ошол жылдарда аталган эки баскычтуу билим берүүнүн миссиясы эмне экендиги, ал кандай концепцияга негизделип, кайсы парадигмаларды жетекчиликке алып иш жүргүзө тургандыгы толук такталган эмес. Тагыраак айтканда, өзгөрүлүп жаткан кырдаалга ылайык окуу жайлардын кызыкчылыгын эске алуу, зарылдыгына жараша айрым бир предметтерди алмаштыруу, окуу процессин демократиялаштыруу, жогорку окуу жайлары өзү аныктап окута турган компоненттерди киргизүүгө мүмкүнчүлүк түзгөнү менен бардык окуу жайлар милдеттүү аткаруучу жалпы нормативдер, окуу пландарын иштеп чыгууга карата көрсөтмө берүү баары бир өзгөрүүсүз калган.

Мындай стандарттарда кесипке ээ болуучу студент жогорку окуу жайын аякгагандан кандай компетенцияларга ээ болушу керек деген маселе ал жылдарда коюлбаса да, мамлекеттик билим берүү стандарттарын дүйнөлүк билим берүү системасына жакындаштыруу аракеттери боло баштагандыгы байкалат. XX кылымдын 90 жылдарында түзүлгөн КМШ өлкөлөрүндөгү мамлекеттик стандарттар АКШ жана Батыш мамлекеттери ич ара келишкен Болонья процессиндеги окуу стандарттарына ориентир кылганы даана сезилет. Бирок бул мезгилде КМШ мамлекеттеринде, анын ичинде Кыргызстанда жогорку кесиптик билим берүүдө эки баскычтуу окутуу структурасы киргизиле баштаса да, артыкчылык баягы эле 5 жылдык адистештирүүдө калган. Окутуунун ички мазмуну өзгөрбөгөндөн кийин мындай жогорку кесиптик билим берүү талабы бир гана маселени чече алган, б. а. Кыргызстандан бүткөн адистин диплому КМШ мамлекеттеринде жарап жана колдонуу укугуна ээ болуу мүмкүнчүлүгү менен чектелген. Ал эми XXI кылымдын алгачкы жылдарынан тарта Кыргызстандын жогорку кесиптик билим берүү тармактарында чет мамлекеттер менен өз ара кызматташуу күчөп, анын натыйжасында жаңы окуу программалары, окутуу долбоорлору ишке киришип, мындай көрүнүш эки баскычтуу кесиптик билим алууга карата жаштардын кызыкчылыгын арттырды. Жаштар мурдагыдай тигил же бул окуу жайдын эл арасында калыптанган аброюна эмес, бүткөндө кайда жана кантип иштей ала тургандыгына карап кесип тандай баштагандыгына байланыштуу Кыргызстанда эл аралык байланыштар, экономикалык кызмашташтыктар, банк иштери, финансы жана кредит, чыгыш таануу, ж. б. кесиптер менен бирге бакалавриаттык деңгээлде филологиялык билим берүү алдыңкы орунга чыкты. Мына ушул жылдардан тарта Кыргызстандын жаштары диплом эмес, билим керек экендигин түшүнө баштады. Жаштардын кесиптик билим алууга болгон мындай талаптары 2000-жылдын баш чендеринен тарта жаңы муундагы мамлекеттик стандарттарды иштеп чыгуу зарылдыгын күн тартибине койду.

Ушул жылдары эки баскычтуу кесиптик билим берүү мейли формалык жактан да, мейли мазмундук жактан болгону бир кадам алга жылды десек болот. Тагыраак айтканда, иш жүзүндө болуп жаткан практикалык иштерде да, аны жөнгө салып турган мыйзамдык аракеттерде да эки баскычтуу кесиптик билим берүү Кыргызстанда баштапкы касиетинен кескин өзгөрүп кете алган жок. Бирок, Кыргыз Республикасынын Билим жана маданият министирлигинде 2000-жылдын 29-декабрындагы № 752 / 1 – буйругу менен бекиген 520300 филологиялык билим берүү багытында эки баскычтуу (бакалавриат жана магистр) окуу системасы өндүрүшкө киргизилип, ал окуу системасын эки баскычта жүргүзүүгө боло тургандыгын аныктады. Аталган мамлекеттик стандарттын бир кадам алга жылганы студентке адистик боюнча бакаларв катары диплом алууга жана андан ары кесибин башка багыттарда улантып кетүүгө мүмкүнчүлүк түзгөнү болду. Ал эми экинчи баскычта бир жыл окуп кесипке ээ болууга, ошондой эле эки жыл окуп өзү тандап алган багыт боюнча магистрдик даражаны алууга жол ачып берди. Мындай өзгөрүүлөргө туш болсо да Кыргызстанда кесиптик билим берүү ошол жылдары мазмундук жактан жаңылана албады. Ал эми бул мезгилде Россия башында турган КМШ өлкөлөрү бир кыйла алга жылып кеткенин айтпай коюуга болбойт.

Окуу стандартынын ошол мезгилде окуу процессине сунушталган вариантына көз чаптырсак [2], окуу эки баскычтуу болушу, анда бириле турган билим мына ушул эки баскыч аркылуу ишке аша тургандыгы жалпысынан туура белгиленгени менен ошол эки баскычтуу кесиптик билим берүүнүн негизги миссиясы мурда ишке ашып келген кесиптик билим берүүдөн (беш жылдык адистик билим берүүдөн) айырмаланбаган. Эки баскычтуу кесиптик билим берүүнүн жалпы жонунан беш жылдык адистерди тарбиялоочу баштапкы кесиптик билим берүү парадигмасын жетекчиликке алгандыктан, окуу стандартында кесиптик билим берүүгө карата берилген мүнөздөмө, адистерге сунушталган билим жана тарбия мурда жүзөгө ашып келе жаткан мазмунунан алыстай алган эмес.

Ошол эле XXI кылымдын алгачкы жылдарынан тарта Россия өзүнүн "Билим берүү жөнүндө" мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизет, б. а. анын 2-беренесине ылайык адистик билим берүүдө жарандардын кесипкөй компетенттүүлүгүн калыптандыруу башкы планга коюлат да, ал XXI кылымдын баш чендеринде эле кабыл алынган "Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года" [3] аттуу документте так белгиленет. Мында билим алууга карата дүйнөлүк мааниге ээ болгон мындай социалдык талаптар эске алынат. Ушундай эле көрүнүштү ошол мезгилдеги КМШ өлкөлөрүнүн жогорку кесиптик билим берүү стандарттарынан да байкоого болот. Мисалы, Казакстандын Билим берүү жана илим министрлигинин 2009-жылдын 31-июлдагы № 365-буйругу бекитилген стандартта [4] деле коомдук-социалдык талаптар компетенциялар менен аныкталат.

Ырас бул документтерде эки баскычтуу жогорку билим берүүнү компетенттүүлүк парадигмасына өткөрүү жөнүндө кеңири сөз болбосо да, аталган документтердин мазмунунда дүйнөлүк билим берүүгө багыт алуу, жогорку кесиптик билим берүүдө өнүккөн өлкөлөрдө ишке ашып жаткан алдыңкы тажрыйбаларды кабылдоого карата максат-милдеттер коюлат. Алардын концептуалдуу көз караштарын *компетенттүүлүккө негизделген окутуу парадигмасына жакындаштырып турган нерсе* – билим алып жаткан жаранга субъекти катары мамиле кылуу; анын инсандыгын сыйлоо аркылуу билим берүүгө аракеттенүү; билим жана тарбиялоону ошол жеке адамдын инсандыгына багыттоо; ал ким болбосун өзүнүн индивидуалдуу касиеттери жашаган коомдун бир мүчөсү экендигин таанытуу; кайсы тармак боюнча билим алууга умтулбасын жөндөмдүү (компетенттүү) адис болуп чыгуусуна карай билим берүүнүн нугун буруу; ж. б. критерийлерди ичине алгандыгы болуп саналат. Бирок, ушул жерден мезгилдин өтүшү менен эми гана эки баскычтуу жогорку билим берүү системасына бут коюп, анын ички табиятына мүнөздүү белгилүү бир спецификалык бөтөнчөлүктөрүн ар бир мамлекет ар түрдүү кабыл ала тургандыгын айтпай кетүүгө болбойт. Маселен, Казакстан эки баскычтуу жогорку кесиптик билим берүү боюнча эвропалык стандартты ошол турушунда кабыл алса, Россия өзүнүн федералдык бөтөнчөлүгүн эске алуу менен чыгармачылыкта өздөштүрүүгө умтулган. Ал эми Кыргызстан бул жылдарда дүйнөлүк эки баскычтуу жогорку билим берүүнү өлкөгө мурдатан мурасталган советтик жогорку кесиптик билим берүү менен айкалыштырууга аракеттерин жасап, ошол эле мезгилде кыргызстандык жаштардын Россияда иштеп жана билимин өркүндөтүп жатканын эсепке алуу менен кабыл алган стандартында россиялык макетке артыкчылык бергени байкалат.

XXI кылымдын баш чендеринде тарта жогорку кесиптик билим берүүнүн эки баскычтуу этаптарына өтүү, анда кесиптик багыт боюнча төмөнкү (бакалавриат) жана жогорку (магистратура) баскычтарында билим алып жаткан адистердин азыркы коомдук-турмуштук талаптарга жооп бере ала турган *компетенттүүлүгүн калыптандыруу үчүн* практикалык иштердин аткарылышы, мыйзамдык аракеттери коомдук-социалдык илимдеринде, анын ичинде педагогика илиминде изилдөө объектиси боло баштагандыгы байкалат. КМШ өлкөлөрүндө ишке ашып жаткан тажрыйбаларга таянуу, аларда жүрүп жаткан алгылыктуу иштер Кыргызстанга өзүнүн таасирин тийгизбей койгон жок, натыйжада "компетенция" жана "компетенттүүлүк" деген түшүнүктөр бизде да кесиптик билим берүүдөгү негизги категориялар катары кабыл алынды.

Кесиптик билим берүүнү учур талаптарына ылайык ишке ашыруу үчүн бул түшүнүктөргө негизделүү канчалык маанилүү болсо да, Кыргызстанда жана ошондой эле КМШ өлкөлөрүндө XX кылымдын аягынан тарта аталган концептуалдуу түшүнүктөрдү кабыл алууга карай каршылыктар болуп келди. Анын таасиринде ар бир мамлекет бул багыттагы концепцияны ар түрдүү кабыл алды жана ар бири ар түрдүү мезгилде билим берүү системасына киргизишкенин айтпай кетүүгө болбойт. Мындай көрүнүш өнүгүүгө багыт алган мамлекеттерде боло турган мыйзамченемдүүлүк катары кабыл алынууга тийиш. Маселен, эки баскычтуу кесиптик билим берүү системасына өтүү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2011-жылдын 23-августундагы № 496-токтому менен сунушталса да, ал ишке киргизилген эмес. Анан 2012-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүндө кайрадан каралып, ушул жылдын 4-июлундагы № 472-токтому менен мыйзамдык негиздери иштелип чыгып, 2012-2013-окуу жылдарынан тарта өлкө боюнча колдонууга киргизилет. Мында негизги максат Кыргызстандагы "жогорку кесиптик билим берүүнү эл аралык билим берүү менен интеграциялоо зарылдыгынан" экендиги так көрсөтүлөт. Жогорку кесиптик билим берүүнүн эл аралык талаптарына ылайык адис ээ боло турган компетенциялар жалпысынан экиге – *универсалдык* (жалпы илимий, инструменталдык) жана *профессионалдык* болуп бөлүнөт. Бирок, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан 2012-жылы кабыл алынган даярдоо багыты 531000 филология боюнча "Жогорку кесиптик билим берүү стандартындагы" квалификациясы (даражасы) бакалавр адистигинде **компетенциялар** – *жалпы илимий компентенциялар* (ЖИК); *инструменталдык компетенциялар* (ИК); *кесиптик компентенциялар* (КК); *социалдык-личносттук жана жалпы маданий компентенциялар* (СЛМК) деп жалпысынан төрт топко бөлүнүп берилет.

Адабияттар

1. Сборник государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования. / Под ред. Ш. Дж. Джусенбаева. – Б.: 2004, Ч. 2, 4 –бет.

2. Сборник государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования. / Под ред. Ш. Дж. Джусенбаева. – Б.: 2004, Ч. 2, 198 – 276-беттер

3. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года. - М., 2002, 11 – 18-беттер

4. Государственный общеобязательный стандарт образования Республики Казакхстан. – Алматы, 2009

Иманкулов А.,
Профессиональный лицей №8, г.Бишкек

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Под управлением понимается функция организованных систем различной природы (технических, биологических, социальных) обеспечивающих сохранение их структуры, поддержание определенного или перевод в другое состояние в соответствие с объективными закономерностями существования данной системы, реализацией программы или сознательно поставленной целью. Управление осуществляется путем воздействия управляющей подсистемы на управляемую, на протекающие в ней процессы посредством информационных сигналов и управленческих действий (пед-.словарь). Сущность управления выражается через его функции, в которых определен круг деятельности, ее содержание, ее виды, назначение, роль.

В трудах по вопросам управления отражены его сущностные характеристики, которые в целом можно свести к следующим моментам.

Управление–функция биологических, технических, социальных, организационных систем, которая обеспечивает сохранение их структуры, поддерживает определённой режим деятельности. Существует 3 класса управления:

1) в неживой природе (техническое-управление производственно- техническими процессами)
2) в организмах (биологическая)
3) в обществе социальные системы

Управление в социальных системах-это управление людьми, это воздействие на деятельность людей, объединенных в группы, коллективы с различными интересами, в процессе производства, распределения и потребления материальных услуг людей объединенных различные организационные формы, т.е. социально-экономические системы. Управление в социально-экономических системах можно рассматривать в широком смысле - как управление в любой организации людей независимо от целей их деятельности управление государством, регионом и т.д, а также управление можно рассматривать как целенаправленную деятельность, позволяющую выполнять конкретные функции. Субъектом является человек или группа людей, а объектом - предприятия, различные организации, целью которых являются выполнение определенных функций. Поэтому многое эксперты применяют следующие определения: управление-процесс планирования, организации , мотивации и контроля для достижения цели организации. П.Друкерпред. управление- вид деятельности, превращающую неорганизационную толпу в эффективную, целенаправленную, производительную группу. Методы управления-приемы, способы воздействия на объект управления для достижения целей:

1) организационно- административные- относятся административные указания, нормы, дисциплина, поощрения, взыскания. Это методы властной мотивации, ориентированы на принуждение людей к достижению заданной результативности. В особенностях рыночной экономики следует ориентировать работников на достижение результативности и инициативу, а административные методы сковывают;

2)экономические - зависимость материальной обеспеченности от результатов его деятельности. Соц-.исследования показали, что в развитых странах – деньги не является главным стимулом работы. Людям нужны деньги, но они хотят получать удовольствие от работы и гордиться ею;

3)социальные методы - означает создание равных возможностей для всех членов коллектива вне зависимости от должности и заслуг, при получении соцблаг и улучшении условий труда и отдыха, повышение их трудовой активности;

4) психологические методы – основаны на познании психологической природы человека, структуры его потребностей. Это методы психологического пробуждения (мотивации), профессиональный отбор, ориентация, обучение. Важным является согласование методов между собой.

Задачи управления-

1) обеспечение существования предприятия на рынке (изучение рынка, реагирование);

2) обеспечение инновации – разработка новых видов товаров и услуг, все более высокого качества, принимая во внимание экологические проблемы, рациональное использование материальных ресурсов;

3) организация работы коллектива, формирование кадров, системы отношений между людьми, содействие развитию персонала, повышение эффективности труда. Уровни управления. Традиционно выделяют три уровня управления. Руководители низового звена (младшие начальники наблюдают за процессом осуществления производства работниками, которые не управляют, а имеют дело непосредственно с ресурсами). Руководители среднего звена являются буфером между руководителями низового и высшего звеньев. Руководители высшего звена отвечают за организацию в целом или за крупный сегмент данной организации. Управление(аналог термина менеджмент)-самостоятельный вид профессионально осуществляемой деятельности, направленный на достижение определенных намеченных целей путем рационального использования материальных и трудовых ресурсов с применением принципов, функций и методов экономического механизма менеджмента. Управление в условиях рынка означает-

1) ориентацию фирмы на спрос и потребности рынка, на запросы конкретных потребителей и организацию производства технических видов продукции, которые пользуются спросом и могут принести фирме намеченную прибыль;

2)постоянное стремление к повышению эффективности производства с меньшими затратами, получение оптимальных результатов;

3) хозяйственная самостоятельность, обеспечивающая свободу принятии решений тем, кто несет ответственность за конечные результаты выявляется на рынке в процессе обмена;

4) постоянную корректировку целей и программ и зависимости от состояния рынка;

5) конечный результат выявляется на рынке в процессе обмена;

6) необходимость использования современной информационной базы с компьютерной техникой для расчетов при принятии решений.

Главное в управлении – определение целей деятельности фирмы на ближайшую и дальнюю перспективы. Осуществляется с учетом оценки потенциальных возможностей фирмы и ее обеспеченности соответствующими ресурсами. Рациональное использование материальных и трудовых ресурсов предполагает достижение целей и при минимуме затрат и максимуме эффективности на основе методов мотивации сотрудников.

Принципы управления:

1) принцип централизации и децентрализации - решаются проблемы разделения полномочий по принятию решений на каждом уровне, централизованно принимаются стратегические решения, а оперативное решение осуществляется децентрализовано –полномочия делегируются низовому звену;

2) принцип единоначалия и коллегиальности– единоначалие заключается в том, что всю ответственность несет одно лицо- президент, директор, управляющий , а каждый работник отвечает за доверенную ему участок работы. Коллегиальность предполагает привлечение к выработке управленческих решений руководителей различных подразделений. Обеспечивается объективность и обоснованность решений (собрание акционеров- разновидность коллегиального принципа);

3) принцип единства команды -он требует от руководителя отдачи приказов и распоряжений только своим непосредственным подчиненным;

4)принцип научной обоснованности управления-управление должно осуществляться на основе применения науки. Важно видеть противоречия между теорией и практикой;

5) принцип плавности- любая деятельность должна планироваться;

6) принцип сочетания прав, обязанности, ответственности – работник должен нести ответственность, только за те задачи, который попадают в его полномочия (правильно принимать решения);

7) принцип демократизации управления– в современной экономике исполнители обладают высоким профессионализмом, образованностью, квалификацией, а также общей культурой и потребностью участвовать в управлении производством.

Привлечение персонала -есть реализация этого принципа; (1;2)

Литература

1. Скакун В.А. Методика производственного обучения. – М., 1992-164с.

2. Татур, Ю.Г. Высшее образование: методология и опыт проектирования [Текст]/ Ю.Г. Татур. – М.: Университетская книга, Логос.- 2006.-256с.

Б.М.Акматов,
БГУ

ЖОГОРКУ КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ СТАНДАРТЫНДА КОМПЕТЕНЦИЯЛАР ЖАНА КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ БОЮНЧА КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮНҮН МИССИЯСЫ

Даярдоо багыты 531000 филология болгон "Жогорку кесиптик билим берүү стандартында компетенциялар "бакалавр" академиялык даражасын алган бүтүрүүчү аталган стандарттын 3.4 жана 3.8 пунктарында көрсөтүлгөн негизги билим берүү программасынын (НББПнын) максаттарына жана кесиптик ишмердүүлүктүн милдеттерине ылайык аныкталат да, анын негизинде дипломго ээ болгон адис **жалпы илимий** (ЖИК) **компетенциялар** боюнча *курчап турган дүйнө жөнүндө жалпы билимге ээ, жашоонун, маданияттын* (ЖИК-1) *баалуулуктарын таанып билүүгө*; кесиптик милдеттерди аткарууда *математикалык, гуманитардык (табигый), экономикалык илимдер жөнүндө базалык билимин колдоно алууга* (ЖИК-2); *заманбап маалымат технологияларын колдонууга*; аны менен *өз алдынча жаңы маалыматтарга ээ болууга; салттуу билимди түшүнүүгө жана кабыл алууга;* аларды *ишке ашырууга жолдорду табууга*; изилдөө иштеринде *базалык билимин колдонуу менен долбоорлор менен иштөөгө* (ЖИК-4); *илимдеги, техника жана технологиядагы, кесиптик чөйрөдөгү социалдык-экономикалык жана маданий жаңылыктарга анализ жүргүзүүгө* (ЖИК-5); *өз эмгегин*, ишинин жыйынтыгын *илимий-практикалык негизде өз алдынча баалоого* (ЖИК-6) жөндөмдүүлүк талап кылынса, **инструментал-колдонмо** (ИК) **компетенциялар** боюнча керектүү маалымат-билимди кабыл алууга, сунушталган *маалыматтарга анализ берүүгө*, аны жалпылаштырууга, *зарылдыгына жараша өз алдынча максат коюуга*; ага *жетүү милдеттерин аныктап, ыңгайлуу жолдорун тандоого* (ИК-1); *мамлекеттик, расмий тилдерде логикалык жактан оюн ачык* жана *аргументтүү айтууга*; *талап кылынган чеберчиликте оюн жазуу түрүндө жеткире билүүгө* (ИК-2); *иштиктүү сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, публика менен* (сүйлөшүүлөрдү, жыйындарды өткөрүү, иш кагаздарды жана электрондук байланыштарды уюштурууга) *иш алып барууга* (ИК-4); *маалыматтарды*

иштеп чыгууга, маалымат башкаруу системасында компьютер менен иштөөгө, анын ичинде глобалдык компьютердик торчолордо жана корпоративдик маалымат системасында ишти уюштурууга (ИК-5) ээ болгон көндүмдөр зарыл экендиги белгиленет. Филологиялык билимдин спецификалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык **Социалдык-личностук жана жалпы маданий (СЛМК) компетенциялар** жогоруда белгиленген стандарттын бүгүнкү күндүн талабына жараша жаңы сунушталган толуктоосу экендигин байкоого болот. Бул категорияга кирген компетенциялар теориялык жактан жаңы көрүнгөнү менен практикалык мазмуну боюнча улуттук педагогикада мурдатан калыптанган "билим-көндүм-адат (ЗУН)" натыйжасын талап кылган түшүнүктөрдөн алыстап кете алган эмес. Тагыраак айтканда, бул бөлүмчөгө кирген компетенциялар *коомдо кабыл алынган моралдык жана укуктук нормалардын чегинде иш алып барууга; адамдар менен сый мамиле болууга; башка элдердин маданиятына толеранттуу мамиле кылууга; кесиптик иш-аракетте кызматташтык мамилелердин этикетин туура сактоого* (СЛМК-1); *өзүнүн жетишкендиктерине жана кемчиликтерине сын баа берип, кемчиликтерин жоюуга жана ийгиликтерге жетишүүнүн жолдорун издөөгө* (СЛМК-2); *жарандык жана демократиялык коомдун баалуулуктарынын негизинде диалог жүргүзүп, активдүү жарандык позицияны карманууга* (СЛМК-3); *жамаат арасында, анын ичинде дисциплиналар аралык долбоорлордун үстүндө иштөөгө* (СЛМК-5); өткөндүн *гуманисттик баалуу булактарынын* маанисин айырмалап сактай билүүгө, өзгөчө салттарын *аңдаштырууга* (СЛМК-6) карата жөндөмдүүлүктөрдү калыптандырууга милдеттенет. Булардан тышкары стандарт филолог адистин **кесиптик жөндөмдүүлүгүн арттыруу** үчүн *окулуп жаткан негизги тилдин (тилдердин) жана адабияттын (адабияттардын) тарыхынын жана теориясынын негизги жоболору жана концепциялары, коммуникациянын теориясы, филологиялык анализ жана тексттин интерпретациясы, тарыхы жөнүндө маалыматка ээ болушун, филологиянын диахрондук жана синхрондук абалы жана перспективалары жөнүндө билимин көрсөтүүгө* (КК-1); *заманбап маалымат технологияларын жана салттуу методдорду колдонуу менен тилдик жана адабият фактыларын чогултуу жана анализ жүргүзүүнүн базалык ыктарына ээ болууга* (КК-2); *үйрөнүп жаткан негизги тилдин адабий формасында эркин сүйлөшүүгө* (КК-3) жана ошол *тилдин оозеки жана жазуу коммуникациясынын ар кандай типтеринин негизги усулдарын жана ыкмаларын* колдоно алуусуна (КК-4); алган билимдерин өзүнүн *илимий-изилдөө ишмердүүлүгүндө пайдалана билүүгө* (КК-5); аныкталган же бүтүм чыгарылган *филологиялык билимдин ыкмаларынын негизинде изилдөө жүргүзүүгө* (КК-6); изилдөөнүн тематикасына жараша *библиография жана реферат түзүүнү биле*ген, *негизги библиографиялык булакты жана издөө системасын* колдоно алган (КК-7) жана *илимий дискуссияларга илимий докладдар, маалыматтар менен катышууга*, изилдөөнүн материалдарын *оозеки, жазуу жана виртуалдык* (маалымат торчолоруна жайгаштыруу) *түрүндө бере билүүгө* (КК-8) жөндөмдүү даярдоого теориялык жактан гарантия берет. Бирок белгиленген компетенциялар кайсы булактардан алынып, кандай шартта натыйжага ээ боло тургандыгы стандартта белгиленбейт [1].

Ошондой эле стандарт филолог бакалавр келечекте педагог болушун эске алуу менен *жалпы жана атайын орто билим берүү мекемелеринде тил жана адабияттан сабак берүүгө* жана *класстан тышкары иштерди жүргүзүүгө* (КК-9); өзү окуп-үйрөнгөн *усулдардын негизинде сабактарда жана класстан тышкаркы иш-чараларда окуу-методикалык материалдарды даярдоого* (КК-10); окуучуларды филологиялык билимдерге ээ кылууга жана анын негизинде тарбия иштерин уюштурууга (КК-11) кепилдик берет. Мындан тышкары стандартта филолог бакалаврдын **колдонмо, долбоорлоо жана уюштуруучулук- башкаруучулук ишмердүүлүгү** өз-өзүнчө пункттар менен тизмектелет. Ушундай эле талаптар 2003-жылдын 30-июнунда Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана маданият министрлигинин № 592 / 1-буйругу менен бекиген академиялык даражасы бакалавр болгон "Филологиялык билим берүү (багыты 540300)" убактылуу мамлекеттик билим берүү стандартында деле бар экендигин эске алсак, анда кесипке карата талаптар бардык мезгилде эле бирдей болуп келгендигин көрүүгө болот.

Кыргыз адабияты сабагы мына ошол квалификациясы (даражасы) бакалавр филолог адистигине ээ кылуучу бирден бир сабактардан болгондуктан, келечекте аталган кесипке ээ болуучу студенттер "Жогорку кесиптик билим берүү стандартында" белгиленген компетенцияларга ээ болушу зарыл десек, анда даяр түрүндө өлкөгө сунушталып жаткан компетенттүүлүк парадигмасы кайдан жана кантип келе калганын билүү маселеси алдыга коюлат. Кыргыз адабияты эле эмес Кыргызстандагы жалпы педагогика илими үчүн изилдөө объекти боло баштаган компетенттүүлүк парадигмасы жок жерден эле пайда боло калбаганына, анын эл аралык билим берүү тармактарында негизги концепция болуп, коомдук-социалдык зарылдыктан келип чыккан парадигмага айланганга чейин дүйнөлүк педагогикада жарым кылымдан ашык изилдөө объектиси болгондугуна токтолуу керек болуп турат.

Компетенттүүлүккө негиздеп окутуу парадигмасынын башаты XX кылымдын 60-жылдарына барып такалат. "Компетенция" термини алгач 1960 – 1970-жылдарда Д. Хаймс тарабынан тилди үйрөтүүдө илимий аппаратты аныктоочу түшүнүк катары колдонулуп, анан аны тилди үйрөнгөндөрдүн жөндөмдүүлүгүнө баа берүүчү категория катары сунушталган. Тагыраак айтканда, адис болуу үчүн Д.Хаймс тилди теориялык жактан билүү гана маанилүү эмес экендигин аныктап, кесиптик талаптарга ылайык аны прикладдык мүнөздө үйрөнүү керектигин ачыкка чыгарат да, кайсы багыттагы адис болбосун тилди практикада колдонууга карай бир нече категориялар ээ болушу мүмкүн экендигин ачыкка чыгарат. Өз практикасында текшерип, анан аларды жалпылаштыруу менен түшүнүктү "коммуникативдүү компетенттүүлүк" деген атайт. Кийин аны билим берүү чөйрөсү колдоно баштагандыктан, терминди педагогикалык илимий коомчулукка сунуштайт. Бул түшүнүк пайдалангандар дүйнөлүк педагогика илиминде көбөйгөндүктөн, 1970–1990-жылдарда ал маанилик жактан тереңдеп, "компетенция" адистик кесипкөйлүгүн аныктоочу категория болуп, ал эми ага негизделип окутуу "компетенттүүлүктү" кесиптик билим берүүдөгү өзүнчө концепцияга айландыра баштаган.

Мына ушул жылдарда компетенция жана компетенттүүлүктү колдонуу чөйрөсү кеңейип, ал башкарууда, чарбалык жетекчиликте, менеджментте, ж. б. тармактарда адистик профессионализмди аныктоочу категорияга айланат. 1984-жылы Лондондо Дж. Равендин «Компетенттүүлүк азыркы коомчулукта» [2] аттуу эмгеги жарык көрөт да, мына ошондон кийин дүйнөлүк билим берүү, кесиптик билим берүү тармактары, адистештирүүгө катышы бар кыска жана узак мөөнөттөгү окуу курстары бул түшүнүктөрдү өздөрүнүн билим берүүдөгү парадигмасы катары кабыл алышат. Анткени, Ж.Равен өзүнүн аталган эмгегинде компетенттүүлүккө кеңири түшүнүк берип, коомдук-социалдык жөндөмдүү болуш үчүн бири-бирине көз карандысыз болгон 39 түрүн белгилейт. Ошондой эле бул эмгегинде ар бирин өзүнчө компетенция катары эсептеп, бирок аларды жалпылаштырууга аракеттенет да, айрымдарын таанып билүү (когнитивдүү) сферасына киргизсе, экинчилерин жүрүш-туруштун эмоционалдуу компоненттери сымал түшүнүк [3] берет. Ал компетенцияларды жөндөмдүүлүккө ээ болуу мотивдерине карай аныктагандыктан, мындай пикир кесиптик билим берүүнүн сапатын кантип жогорулатуу мүмкүндүгүн издеген бардык окумуштууларга жагат да, ага кайрылган илимпоздор компетенцияга ориентацияланган билим берүүнү (competence-based education – CBE) калыптандырышат. Мындай көз карашка таянган окумуштуулар «компетенция» жана «компетенттүүлүктүн ортосун айырмалашат да, компетенттүүлүктү кеңири түшүнүк же парадигма катары алуу менен бирге жогорку деңгээлдеги билимге негизделген, интеллектуалдуу, социалдык-профессионалдык тажрыйбасы жетиштүү, инсандык сапаты калыптанган жаран ээ боло турган билимди элестетүү менен тыянакка келишет. Ошондуктан, турмуш-тиричиликте мурдатан "компетенттүү" деген түшүнүк колдонулуп келе жаткан болсо, окумуштуулар аны тереңдетүү менен белгилүү бир кесиптик деңгээлди аныктоочу сапаттык белги катары колдоно башташкан деп айтууга болот. Ырас, мындай шартта коомчулук тарабынан кээ бир багыттар боюнча түшүнбөстүктөр кездешкени менен эки баскычтуу кесиптик билим берүүдө бул меселеге келгенде жогоруда өз көз караштарын иштеп чыккан окумуштуулардын илимий-теориялык эмгектеринде айтылган ойлорду жетекчиликке алуусу жогорулаган. Бирок, Россия башында турган КМШ өлкөлөрү педагогикалык-дидактикалык жагдайда калыптанып келген "билим-көндүм-адат" (орусча ЗУН) – натыйжанын парадигмасынан" толук бошонуп кете албай, билим берүүнү теориялык камсыздоодо, номенклатураны аныктоодо, калыптандыруунун методикасында көндүм жана адаттын иерархиясын сактап, баалоо жана текшерүүнү ошол өнүтүндө (ЗУН формасында) кармап келет.

Жогорку кесиптик билим берүүдөгү дүйнөлүк, өзгөчө өнүккөн мамлекеттердеги ири жетишкендиктерге ориентир кылуу башка КМШ өлкөлөрүндөй эле Кыргызстанда да күч алып, б.а. жаштардын өнүккөн чет өлкөлөрдө окууга болгон кызыкчылыгын артышы кесиптик билим берүүнүн максатын жаңылоого, адистик-жарандык калыптануу кызыкчылыгын канааттандырууда жогорку кесиптик билим берүүнү интеграциялоо билимди таанып биле турган "компетенция" категориялары менен аныктоого гана мүмкүндүк түзбөстөн, "компеттенттүүлүктү" кесиптик сапатты айкындоочу инсандык-социалдык жана жүрүм-турумдук феномени катары да алдыңкы сапка алып чыкты. Мындай көрүнүш кесиптик билим берүүнүн практикалык аракетин гана айкындабастан, кесиптик баалуулукту мотивдештирүүчү парадигмага айландырууга жетишти. Ал парадигма Кыргызстандын жогорку кесиптик билим берүү системасында да орун ала баштаган компетенциялар негизделген жогорку билимге ээ болгон бакалавр **БИЛҮҮгө** (знать), **КОЛДОНО АЛУУга** (уметь) жана **ЭЭЛИК КЫЛУУга** (владеть) тийиш болгон натыйжага жетүүнү окуу пландарында сунушталган бардык предметтерден талап кылмакчы. Мунун ичинде кыргыз адабияты боюнча сабактар, адабият таануу киришүү, адабият теориясына жана адабий сынга таандык дисциплиналар сыртта калбай тургандыгы талашсыз.

Мындай сапаттык белгилер - жогорку билимге ээ болгон бакалавр **БИЛҮҮгө** (знать), **КОЛДОНО АЛУУга** (уметь) жана **ЭЭЛИК КЫЛУУга** (владеть) тийиш болгон натыйжа – азыркы *коомдук-социалдык компетенцияларга ээ болуу* башка адистер сыяктуу эле филологиялык кесипке ээ кыргыз жарандарынан да талап кылына турган принциптерден экендигин жокко чыгара албайбыз. Анткени, жер шарындагы ааламдашуу процесси ар бир жарандын ички кызыкчылыгын белгилүү бир мамлекеттин чегинде кармай албай калган сыяктуу эле алардын филологиялык билимге болгон муктаждыгын да бир өлкөнүн аймагында канааттандыра албастыгы бул багытта билим алып жаткан эле адиске эле эмес, бардык тармактар боюнча филологиялык билим берүүнүн жаңы компетенциялары бар экендигин так жана таасын көрсөттү. Тагыраак айтканда, жарандардын эл аралык байланыштын куралы катары эсептелинген тилдерге карата муктаждыгы кандай болсо, улуттук тилдерге карата да кызыкчылык ошончолук болуп, мындай интеграция филолог адистерди тарбиялоодо жаңы компетенциялар керектигин кандай көтөрүп чыкса, анын негизинде аталган тармак боюнча парадигманы аныктоодо жаңы пункттарды жаратууда. Демек азыркы мезгилде филология боюнча *кесиптик билим берүүнүн теориялык* да, *практикалык* да *мазмуну* ушуга ылайык чечилиши зарыл болуп турат.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан 2012-жылы кабыл алынган даярдоо багыты - 531000 филология болгон "Жогорку кесиптик билим берүү стандарты. – Бишкек, 2012

2. Равен Джон. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. – М., 2002.

3. Равен Джон. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. – М., 2002, 253-бет.

Иманкулов А.,
Профессиональный лицей №8,
г. Бишкек

К ВОПРОСУ О ТЕОРИИ УПРАВЛЕНИЯ

Создателями научного управления считаются Ф.Тейлор и его последователи -Г.Гантт, Ф и Л. Гилбреты, С. Томпсон и др. Они показали на практике, что управление, осуществляющееся на научных принципах , позволяет получать значительно более высокие результаты, чем управление, основанное на здравом смысле и опыте (1).

Ф.Тейлор- создатель первой теории «научного управления», разработанной в начале XX века, критиковал современную ему практику управления и утверждал, что для повышения эффективности управление должно осуществляться на основе определенных законов, правил и принципов. Он полагал, что одни и те же принципы могут быть с равным успехом приложены не только к предприятиям, но и к различным видам социальной деятельности.

К основным задачам управления Ф.Тейлор относил: равномерное разделение работы между исполнителями в соответствии с их способностям; четкое определение заданий, даваемых работникам; определение рациональных технологий работы и обучение им подчиненных при условии, что каждый будет использовать их и работать в полную силу; материальное поощрение за выполнение заданий и одновременная организация системы штрафов за непродуктивную работу, справедливое ее применение. Работник не должен думать о том, как «делать» работу, какие инструменты для этого необходимы, какие методы нужно использовать, чтобы добиться хороших результатов. Все это должно четко определяться администрацией, которая поощряет или наказывает исполнителей в зависимости от результатов. Личное суждение работника, по мнению Ф.Тейлора, следует заменить научной организацией труда, предполагающей выработку многочисленных правил, законов и формул. Задача работников - только исполнять. Поэтому важнейшими элементами в механизме научно обоснованного управления Ф.Тейлор считал задания, премии и штрафы.

В основе теории Ф.Тейлора лежит механическая модель организации, т.е. представление об идеальной организации, работающей по принципу отлаженного часового механизма. В такой организации влияние индивидуальных особенностей работников и их интересов на конечные результаты сведено к нулю. Недостатком этой теории является ее ориентация лишь на создание стабильно функционирующей организации, в ней ничего не говорится об управлении развитием предприятия. Ф.Тейлор акцентирует внимание на обеспечении продуктивной работы каждого исполнителя, но если общие цели деятельности поставлены неправильно, то, какой бы производительной ни была работа исполнителей, организация в целом окажется неэффективной (2).

Первой целостной теорией управления, получившей в дальнейшем название классической, считается теория современника Ф.Тейлора, французского исследователя А. Файоля. Она представлена в его работе «Общее и промышленное администрирование», опубликованной в 1916г. Многие ее идеи, развитые последователями А.Файоля, прежде всего Л.Гьюоликом и Л.Урвиком, не потеряли своего значения и сегодня.

В отличие от Ф.Тейлора А.Файоль исследовал собственно управленческую деятельность и способы рациональной организации систем управления. С его точки зрения, управлять–значит предвидеть (т.е. учитывать будущее и вырабатывать программу действий), организовывать (т.е. строить материальный и социальный организм предприятия), распоряжаться (т.е. заставлять персонал работать надлежащим образом), координировать (т.е. связывать, объединять, гармонизировать все действия и усилия) и контролировать (т.е. заботиться о том, чтобы все совершалось согласно установленным правилам и отданным распоряжениям).(2)

Так же, как и Ф.Тейлор А.Файоль полагал, что существуют общие принципы управления, следование которым необходимо для обеспечения эффективности управления. Хотя А.Файоль считал эти принципы основными, по его мнению, число принципов управления неограниченно. В управлении нет ничего постоянного и абсолютного. Один и тот же принцип в схожих условиях почти никогда не применяется: надо учитывать различные меняющиеся обстоятельства, индивидуальные особенности людей, то, что в настоящее время называют «текучестью кадров», и многие другие факторы. То есть принципы должны быть гибкими и надо уметь ими оперировать. А.Файоль считал, что функции управления выполняются на разных уровнях организации, в том числе и на уровне рядовых исполнителей. Большое внимание он уделял координации и действий. Он сравнивал организацию с человеческим организмом: управление, ставя цели, выполняет функции мозга и так же, как мозг руководит деятельностью остальных органов, координирует деятельность рядовых исполнителей.

Главный вклад А.Файоля в теорию управления состоит в том, что он впервые рассмотрел управление как универсальный процесс и выделил его составляющие. Также он первым перестал рассматривать управление исключительно как функцию высшего руководства. Исследователь показал важнейшее значение формальной структуры организации, т.е. способа группировки работ и распределения полномочий и ответственности, для ее эффективности и предложил принципы построения такой структуры. Так же, как и Ф.Тейлор, А.Файоль не рассматривал вопросы управления развитием организации. В основе его теории лежит предельно упрощенная модель человека(1).

Э. Мэйо, основоположник поведенческого подхода к управлению, разработал теорию управления, получившую название *теория человеческих отношении.* Если в центре классической теории управления находится формальная структура, то в центре теории человеческих отношений -неформальная структура. Ближайший соратник Э. Мэйо, Ф.Ю.Ротлисбергер определил неформальную структуру как совокупность норм, неофициальных правил, ценностей, убеждений, а также сети различных внутренних связей в группе и между группами, центров влияния и коммуникаций. Они не могут быть регламентированы в рамках формальной структуры, но существенно определяют поведение людей в организации менеджмента.

Согласно теории человеческих отношений деятельность администрации должна быть ориентирована, прежде всего, на интересы людей, которые не сводятся только к материальным. Мотивы поведения человека более разнообразны, и руководители должны понимать их, чтобы создавать условия для их удовлетворения. Страх же перед наказанием - плохой мотиватор.

Теория человеческих отношений, сосредоточив внимание на неформальной структуре малых групп, показала их важность. Тем не менее, она такая же односторонняя, как и классическая теория управления.

Литература

1. Радушин А.А. Основы менеджмента [Текст] / А.А. Радушин - М.: Центр. -1998.

2. Касымова Э.Р. Менеджмент в образовании [Текст] / Э.Р. Касымова, С.Курманбаев, Ф.З. Турдукулов. – Б., 2001. - 380с.

Эмильбекова А.К.,
КРСУ

ЖУСУП БАЛАСАГЫН ЖАШАГАН ДООР - КАРАХАНИЛЕР КАГАНДЫГЫ

Ар бир тарыхый инсан өз доорунун чүрпөсү экендиги белгилүү. Демек, аны билүү үчүн асыресе ал жашаган мезгилге, доорго кайрылуу өтө зарыл. Ушул негизден (кырдаалдан) алып караганда Жусуп Баласагындын өмүрү, чыгармачылыгы Караханилер каганаты гүлдөп турган мезгилге туш келет, андыктан Караханилер кагандыгын тереңирээк изилдеп үйрөнүү үчүн тарыхчы-окумуштуулардын маалыматтарына кыскача токтоло кетсек. X-XII кылымдарда өзүнүн экономикалык күч-кубатына жана маданий гүлдөө мезгилине жеткен Караханид каганаты өсүп чыккан. "Караханид" термини илимий адабиятка XIX кылымдын орус чыгыш таануучулары тарабынан киргизилген да, түрк династиясы үчүн жалпы кабыл алынган түшүнүк болуп калган орто кылымдагы "Афрасиабдын үйү" (династиясы) деген араб-фарс адабиятындагы аталыш эле.

Биринчи Караханиддер өз эзликтерин кеңейтүү үчүн, Чыгыш Түркстандын чоң бөлүгүн, Борбордук Теңир-Тоону, Жети-Сууну жана Фергананы каратып алышкан. Түндүк-Чыгышта Караханиддер мамлекетинин чек арасы Балхаш, Сасык-Көл жана Ала-Көл аркылуу Чугучакка чейин өткөн. Каганаттын борбору Баласагын шаары (Токмок шаарына жакын Бурананын урандысы) болуп калган. Караханилер кагандыгынын башында турган династиянын этникалык түпкү чыгышы жөнүндө бирдиктүү пикир ушул убакка чейин жок. Маселен, Тарыхчы-окумуштуулар Ж.Дегинь, Х.Д.Френ жана башкалар Караханилерди уйгурларга, Ф.Гренер менен Э.Шаванн-карлуктага, В.В Григорьев-адегенде уйгурларга, андан кийин-карлуктарга, Ахмед Зеки Велиди Тоган-алтайлык түрктөргө таандык кылышкан. Ал эми окумуштуу О.Прицактын пикири боюнча Караханилер карлуктардын чөйрөсүнөн чыккан, алардын уруулар конфедерациясына чигилдер менен ягма уруулары киргендигин айтса, тарыхчы В.В.Бартольд адегенде Караханилер династиясы ягманын чөйрөсүнөн чыккандыгы жөнүндө гипотезаны айткан. Бирок кийинчерээк ал үч элди – **карлуктарды, ягманы** жана **чигилдерди** бөлүп көрсөтүп, Караханилер мамлекетинин башкаруучулары ушулардын ичинен келип чыгышы мүмкүн деген пикирге келген.

Азыркы убакта окумуштуу-тарыхчы В.В.Бартольддун бул пикиринин ачык далили катары XI кылымда жазылган Махмуд Кашгаринин **"Түрк тилдеринин сөздүгү"** жана Жусуп Баласагындын **"Куттуу билим"** дастанында жана башка жазма булактарда камтылган бир катар фактыларды, маалыматтарды талдоо Караханилер династиясын чигилдердин чөйрөсүнөн чыккандыгын ырастайт. Маселен, М.Кашгари "Түрк тилдеринин сөздүгү" аттуу китебинде мындай маалымат берген: **"Ар бир түрк уруунун бир канчадан майда уруулары бар, мен булардын ичинен эң негизги урууларын жаздым. Майда таркаган уруулларды таштадым. Бардык түрк уруулларынын жайгашкан жайларын катары менен, тартиби боюнча атап өттүм. Урумга баарынан жакын жайгашкан уруу "беченек", "кыпчак", "өгүз". Йемек, башгырт, андан соң йасмыл, кай, якабу, анан татар, кыргыз, мына ушулар кытайга жакын жайгашкан. Бул уруулардын бардыгы Урум өлкөсү жагынан чыгышка карай ушул жазылган тартип боюнча жайгашкан. Андан кийин чыгыл (чигил), тохсы, таңгут, хитай уруулары жайгашкан. Кытайшин (империясы) деп аталат. Бул уруулар түндүк менен түштүк аралыгында жашашат",-** деп жазган. Ошентип, негизги Түрк уруулларынын бири болгон **Чигилдер** X кылымда Борбордук Теңир-Тоонун жана Жети-Суунун калкынын басымдуу бөлүктөрүнүн бирин түзгөн. Алар Караханилер кагандыгынын курамында чечүүчү ролду ойногон. Жазма булактарда чигилдердин Борбордук Теңир-Тоодо жана Жети-Сууда жайгашып тургандыгы жөнүндө бир нече маалыматтар бар.

Окумуштуулардын негиздүү маалыматтарына токтоло кетсек. Маселен, В.В.Бартольддун божомолдоолорунун бири-Караханилер династиясын чигилдерден чыккандыгы жөнүндөгү пикири чыгыш авторлорунун маалыматтарында негизделет, ал маалыматтар боюнча чигилдер Ысык-Көлдө жана Иле өрөөнүндө жашашкан. Чигил тили Караханилер доорунда көп сандаган түрк диалектилерин бириктирген тилдин ролун аткарган деген С.М.Муталибовдун пикирине кошулууга болот. Бул маселе боюнча Э.Р.Тентишев Махмуд Кашгари тилдерди салыштырганда чигилдердин тилин негиз кылып алган деп жазат. Буга мисал катары М.Кашгаринин "Түрк тилдеринин сөздүгү" деген чыгармасынан мисал келтирсек болот. Анда мындай делет: **"Кыргыз, кыпчак, өгүз, тохсы, ягма, чыгыл (чигил), оғрак, чарук уруулары бир эле түрдүү таза түрк тилинде сүйлөшөт"**, - деп жазган. Мындай далилдөөлөрдү М.Кашгари жазгандай Караханилер мамлекетинин борборлорунун бири Баласагын шаары **Куз-Орду** деп да, жана **Куз-Улуш** деп да аталышы эле. **"Улуш"** чигилдердин тилинде кыштак дегенди билдиргени кызык. Каганга же Эмирлерге кимдир бирөө келгенде чигил тилинде **"ал-тегиди"** деп айтышканы кокусунан эмес, ошол эле тилде **"так, такты"**, кагандын буйругу **"ярлыг"** деп айтылган. Жогоруда саналган уруулардан же алардын тайпаларынан башка да Теңир-Тоонун жана Жети-Суунун ар түрдүү райондорунда огуз-түркмөндөр, кыпчактар, каңлылар, кенжектер, аргулар, якабулар жана кыргыздар жашашкан, алар Караханилер мамлекетинин курамында экинчи даражадагы ролду ойношкондугун тарыхый маалыматтар далилдеп турат.

Ал эми илимий чөйрөдө "Караханилер" деген терминди окумуштуу В.В.Григорьев бул династиянын кагандарынын ичинен исламды биринчи болуп кабыл алган **Сатук Абд ал-Керим Кара хандын** титулу боюнча киргизген. **Кара хан** же **кара хакан** деген титулду кийин бул династиянын көп өкүлдөрү алып жүргөн. **"Кара"** термини түрк тилдеринде **эл, калайык калк** деген маанини, ал эми **"кара баш" -кул, малай** деген маанини берген. Бул терминдердин антоними, элдердин ханы деген "кара хан" жана "кара хакан" деген аталыш болушу мүмкүн. Бул династиянын (аны менен бирге алар түзгөн мамлекеттин) "илек хандар" деген башка бир аты биринчи жолу илимге европалык нумизматтар К.И.Торнберг менен Б.А.Дорн көптөгөн караханилик өкүмдарлардын титулдарынын негизинде киргизишкен. Мусулман жазма булактарында жана ошол мезгилдеги жазууларда жолуккан бул терминдин биринчи бөлүгүн окумуштуулар **"илик", "илек" (илак) жана "елик"** дешип ар түрдүү чечмелешкен. Бул династиянын атынын үчүнчү варианты, **"елик"** Жусуп Баласагындын **"Куттуу билим"** дастанын изилдөөнүн натыйжасында илимий адабиятта пайда болгон. Бул жөнүндө В.В.Радлов аталган дастанда бул сөздүн жазылышы боюнча башка аттардын ордуна Караханилерди **элик хандар** дегенибиз туура болор эле деп жазат. Жусуп Баласагын өзүнүн дастанын караханилик каганга тартуулагандыгы белгилүү, ошондуктан ал бул династиянын "элик" деген титулду алып жүргөн өкүлдөрү менен тааныш болушу мүмкүн. Айбанаттардын "Бугра" (эки өркөчтүү буура) менен "арсланды" (арстан) "хан" деген термин менен айкалыштыруу караханилик өкүмдарлардын көп таркалган жана ардактуу титулдары болуп саналган. "Тегин", "тигин", же "текин" деген термин Караханилер династиясынын ханзаадаларынын эң белгилүү титулдары болгон, ал эми "ука тэг" деген сөз хандардын кенже уулдарын билдирген.

Ал эми мамлекеттин аталышы биринчи хан Абдулкерим Сатук Карахандын ысмы менен байланышкан. Мамлекеттин башында адатта Тамгач хан (хандын ханы) олтуруп, калгандарга толук бийлик жүргүзгөн. Анткени Караханид мамлекети ар түрдүү өлчөмдөгү жана маанидеги ээликтерге, энчиликтерге бөлүнүп, аларды Караханиддердин уругунан чыккандар – илик хандар башкарып турган. Бул, албетте, борбордук бийликтин бошоңдошуна алып келген. Муну мамлекеттин борбору бирде Кашкар, бирде Баласагын, бирде Өзгөн, кайра Кашкар болуп улам өзгөрүп тургандыгынан эле байкоого болот.

Маселен, Карахан өлкөсүнүн **батыш хандыгы** Мавераннахр, Хожент жана Ферганага ээлик кылган. Мамлекеттин борбору алгач Өзгөн, кийин Самарканд болгон. **Чыгыш хандыктын** ээлигине Баласагын, Талас, Исфижаб, Шаш, Фергананын чыгыш райондору, Кашкар, Чымкент жана Хотан аймактары кирген. Борбору Баласагын менен Кашкар шаарлары болгон. Караханилер мамлекетинин Чыгыш хандыгынын борборлорунун бири Баласагын шаары болгон. Ал жерде изилдөө максатында казуулар жүргүзүлүп, күмбөздөрдүн жана турак-жай курулуштарынын калдыктары табылган, алар X-XII кылымдарда бул аймакта ири шаардын болгондугу жөнүндөгү пикирди ырастап турат. Батыш Караханилердин борбор шаары Самаркан XI-XII кылымдарда ушунчалык дүркүрөп өскөндүктөн, шаардын түштүк рабадынын (чегинин) бир бөлүгү дубал менен курчалган. Окумуштуу-археологдор тарабынан X-XII кылымдардагы Караханилер кагандыгынын аймагында орун алган көптөгөн шаарлар менен кыштактардын урандылары табылып, изилденген, бул жерлерде ар түрдүү формадагы идиштерди гана эмес, курулуш материалдарын- бышырылган кышты, каптоочу материалдарды, суу түтүктөрүн жана башкаларды жасашкан. XI-XII кылымдарда керамиканын айырмалуу белгиси-карапа чыгырыгында жасалган идиш-аяктардын басымдуулук кылганында. Бул Батыш кагандыгынын аймактары үчүн өзгөчө мүнөздүү болгондугун белгилей кетүү керек.

Караханилер мамлекетинин түзүлүшү жана алгачкы саясий ийгиликтери көп жагынан Караханилердин жана Борбордук Теңир Тоонун калкынын ислам динин кабыл алышы менен шартталган. Караханилик кагандардын ичинен биринчи болуп исламды Сатук Буура хан Абд ал-Керим кабыл алгандыгы белгилүү. Ошентип, X кылымдын орто чендеринде Караханид мамлекетинин элдеринин арасына **мусулман дини** тарай баштайт. Түрк феодалдары түрк элдерин бириктирүүдөгү исламдын артыкчылыгын түшүнүшкөн. Караханиддик кагандар өздөрү исламды кабыл алышып, аны мамлекеттик дин кылышкан. Байыркы кыргыз шаарларында мусулмандардын диний курулуштары тургузула баштаган. Алардын кээ бирлери ушул кезге чейин сакталган. Алар Баласагын шаарындагы мунара (Бурана мунарасы), Өзгөндөгү жана Оштогу Караханиддик ак сөөктөрдүн сөөктөрүн койгон жайлар, Сафид-Буландагы (Жалал-Абад областынын Ала-Бука району) мечит жана күмбөздөр.

Мусулман дини жалаң гана калың элдин дини болбостон, жалпы калктын дүйнөгө көз караштарынын өз алдынча формасына, тарыхый жана маданий өнүгүүнүн идеологиясына айланган. Бизге белгилүү болгондой мусулманчылык өзүнө жалаң эле ишенүүнү камтыбайт. Анын негизинде ага байланышкан философиялык көз караштар, коомдук-саясий, этикалык жана эстетикалык саясий жана рухий турмушунун, тиричилигинин жана жашоонун көптөгөн жактарын аныктап турган. Бул жагдайлар коомдук өнүгүүнүн көп жагына өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Алсак, байыркы илимий жана философиялык мурастарын өздөштүрүү да ушул кырдаалга ыңгайлануууга туура келген. Негизинен баса белгилеп коюу керек: араб тилинин (фарсы тили сыяктуу эле) жалпы, бирдей болушу Караханилер мамлекетинде жалаң эле динде эмес, илимде да, маанилүү роль ойноду.

Орто кылымдарда Чыгышта араб тили - окумуштуулардын, фарсы тили - акындардын, түрк тили - жоокерлердин тили катары кеңири тараган. Бирок, ошентсе да, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари, Алишер Новаи өз чыгармаларында түрк элдеринин тили араб жана фарсы тилдеринен кем калбай тургандыгын далилдешкен. Түрк тилдеринин өзү жашаган мезгилиндеги мааниси жөнүндө айтып келип, Махмуд Кашгари мындай деп жазган: **"Түрк тилдери араб тили менен байгеге кошкон эки аттай бирдей келе жатат".** Анткени менен араб тили Караханид мамлекетинин элдеринин жалпы идеялык жана дүйнөгө көз караштык салттарынын калыптанышына чоң таасир көрсөткөн.

Мусулманчылыкты кабыл алуу түрк элдеринин маданиятынын, илиминин жана прогрессивдүү коомдук - философиялык ойлорунун өнүгүшүнө жаңы мезгил ачкан. Өзүнүн социалдык - саясий жана идеялык мазмуну боюнча бул учур Орто Азиялык ренессанс (жаңылануу доору) деп аталып калды. Бул мезгилдерде табияттык жана коомдук илимдер, ошондой эле искусство жана адабият, айрыкча поэзия чоң ийгиликтерге жетишкен. Мында бөтөнчө Мухаммад Фергани, Аль-Хорезми, Абу Райхан Беруни, Аль-Фараби, Абу Али Ибн Сина, Омар Хайям, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари ири салымдарды кошушкан. Алардын чыгармаларында материалисттик жана гуманисттик идеялар кеңири орун алган.

X-XII кылымдарда байыркы мусулман маданияты менен илиминин түндүк чыгыштагы алдыңкы чеги болгон. Алар Баласагын, Өзгөн, Ош, Кашкар шаарларынан математика, астрономия, медицина, адабият боюнча терең билим алууга мүмкүн болгон. Өзгөчө Карахандар каганатынын гүлдөгөн маданият үлгүлөрү дүйнөлүк тарыхта татыктуу орун тапты. Маселен, XI кылымдын айтылуу инсандары, Жусуп Баласагындын **"Куттуу билими"** менен Махмуд Кашгаринин **"Дивани лугати-ат түрк"** аттуу эмгектери жалаң эле түрк дүйнөсү эле эмес, жалпы адамзат коому сыймыктана турган алтын казынага кирди. XI кылымда түрк элинин маданий жогорулашы түрк тилиндеги биринчи дастандын жарык көрүшү менен белгиленген. Дастанды 1015-1016 - жылдарда Караханилер кангандыгынын борбор шаарларынын бири болгон Баласагын шаарында туулган Жусуп 50 жаш курагында "Кутагду билиг" ("Куттуу билим") дастанын жазууга киришкен. 1069-жылы дастанды жазып бүтүрүп, аны Тамгач Буура Кара хан Абу Али Хасанга тартуулайт. Тамгач Буура Кара хан бул сыйга өзүнүн ыраазычылыгын билдирүү максатында ага хан ордосунун эң жогорку наамы Хас Хаджиб, башкача айтканда, хан ордосунун бүткүл кызматчыларынын башчысы деген наам ыйгарат. Бул наамды В.В. Бартольд Европадагы доордун жогорку даражасы "Башкы камергерге" теңеген. Анын ушул даражага татыктуу экендиги дастанда да (2435-2524 -бейиттерде) көрсөтүлгөн. Маселен:

Улуу Хажиб адилет болуш керек,
Чынчыл, момун, такыба динге, демек.
Тектүү болсун, мүнөзү жакшы келип,
Иштесин жалпы журттун камын көрүп.
Он нерсе хажибдикке керек деген:
Көзү курч, кулагы сак, жүрөгү кең.
Акылдуу, келишимдүү, сулуу чечен,
Билимдүү, эстүү, токтоо ишке бекем!"

Дастандын ыр саптары эл арасында абдан таанымал болгон. Алар элдик макал-лакаптарга айланган. "Куттуу билим" дастаны бардык түрктөрдү бирдей тейлеп турган. Кийинчерээк Чагатай адабий тилинин базасы болуп келген түрк тилинде жазылган көркөм чыгарма болуп эсептелген. Бул эскертүүдө чоң маани бар, анткени арабдар Орто Азияны каратып, өздөрүнүн күчтүү таасирин тийгизип турган. Орто кылымдарга чейин Караханилердин өлкөсүндө да араб маданияты, араб жазуусу, а түгүл ислам дини кеңири колдонуп тургандыгы тарыхый чындык. Ал кезде түрк тилинде адабияттар дээрлик жокко эсе болгон. Мына ушундай кырдаалда түрк тилинде улуу дастан **"Куттуу билим"**, жана Ысык-Көлдөгү Барскоондон чыккан Махмуд Кашкардын **"Дивани лугати-ат түрк"** создүгүнүн пайда болушу түрк дүйнөсүндөгү, түрк маданиятындагы улуу бурулуш болгон. Дастандын автору Жусуп Баласагын жазгандай: **"Бул дастан бууркан тилинде, түрк сөзү менен жазылган бүткүл Түркстандын жападан жалгыз чыгармасы болуп саналат",** - деген эскертүүсүн унутпасак.

Жусуп Баласагын жашаган доор-Караханилер каганатындагы саясий кырдаалга жана тарыхый абалга, терең социалдык-философиялык, этикалык жана эстетикалык идеялары менен айырмаланган жазма адабиятынын орчундуу үлгүлөрүнө токтолуп чыктык. Маселен, буга Махмуд Кашгаринин "Дивани лугати ат-түрк", Жусуп Баласагындын "Куттуу билим" жана башка чыгармалар айкын күбө. Булардын бардыгы өткөндүн көөнөрбөс мурасы катары кийинки муундарга кызмат кыла берет. Ушул ыңгайдан алганда Жусуп Баласагындын "Куттуу билим" дастаны түгөнгүс кенч экендиги талашсыз.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.
2. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. – Б., 1999.
3. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. - Б., 2011.
4. "Кыргызстандын эң байыркы мезгилдерден XIX-кылымдын соңуна чейинки тарыхы". "Кыргызстан-Сорос" фонду, – Б., 1998.
5. "Кыргыз Республикасынын тарыхы". – Б., 2000.
6. Генч Р. Карахандар мамлекетинин бийлик түзүлүшү. – Б., 2004.
7. Нарынбаев А. Жусуп Баласагын чыгыштын чыгаан ойчулу. – Б., 2002.
8. Жусуп Баласагын. "Куттуу билим". – М., 1993.
9. Блинников Л.В. Философтордун кыскача создүгү. "Кыргызстан-Сорос" фонду, – Б., 1997.

Сыдыкбаева М.М.,
ИСИТО
Жолдошбекова А.Ж ,
КРСУ

"КОМПЕТЕНЦИЯ" ЖАНА "КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК" ТҮШҮНҮКТӨРҮНҮН МАҢЫЗЫ: САНДЫК ӨЛЧӨМДӨН САПАТТЫК ТОЛУКТООЛОРГО КАРАЙ

Бүгүнкү күндө көпчүлүк адистер бардык тармактарда компетенттүү мамиленин алкагында жаңы концептуалдык негизде адисттерди даярдоо жүргүзүлүшү керектигин белгилешет.Азыркы коомду мүнөздөөчү негизги аракеттердин бири - маалыматташтыруу болуп саналат.Маалыматташтыруу – компьютердик техниканын жана жаңы маалыматтык технологиялардын бардык тармакка: өндүрүшкө,ишканаларга, окуу жайларга, адамдардын ар түрдүү жашоосуна ж.б. жактарга кирип, ажыратылгыз кызмат өтөп жатышын түшүнөбүз. Мына ушундай заманбап коомдун шартында инсандын негизги жетишкендиги болуп- эмгек чөйрөсүндө атаандаш болуу жөндөмдүүлүгү эсептелинет. Атаандаш болуу жөндөмдүүлүгүнүн түпкүлүгү компетенцияда жатат.Ушуга байланыштуу эки баскычтуу билим берүүнүн негизги максаты – бул жалпы билим беүүчү мекемелер, жогорку окуу жайлар тарабынан универсалдык сапаттуу билим системасын . билгичтикти, көндүмдү, ошондой эле студенттердин өз алдынча ишмердик тажрыйбасын жана жеке жоопкерчилигин өздөштүрүү , башкача айтканда заманбап компетенцияны өздөштүрүү саналат.Жогоруда айтылгандай бүгүнкү заман талабындагы педагогикалык теориянын жана практиканын да баштапкы тенденциясы болуп компетенттүү мамиле эсептелинет ."Компетенция" жана "компетенттүүлүк" түшүнүктөрүжана компетенттүү мамиленин маңызы биринчи кезекте , окутуунун максаттарын түзүүнү өзгөртүүдө, аларды жана окутуудан күтүлгөн жыйынтыктардын кесиптик милдеттеринтүрдүү деңгээлдерин чагылдыруунунжыйындысы түрүндө берүүнү карайт. Компетенттүү мамилени кесиптик билим берүүдө жана эмгек рыногунун керектөөлөрүнөдал келтирүүгө аракет кылуу катары да мүнөздөөгө болот. Анткени мындай мамиле жумуш берүүчүлөр – компетенттүү адис керек болгондор тарабынан билим берүүгө карата буйуртма менен байланыштуу. Башкача айтканда, компетенттүү мамиле – бул билим берүүнүн жыйынтыктары билим берүү тутумунун чегинен тышкары маанилүү деп таанылган мамиле.Бул бир катар изилдөөлөрдүн (В.М.Антипова,К.Ю.Колесина,-Г.А.Пахомова) пикиринде , заманбап педагогиканын "компетенция", "компетенттүүлүк" , "компетенттүү мамиле"," маанилүү компетенциялар" түшүнүктөрүнө кайрылуусунун себептери төмөндөкүлөр менен негизделген: а)коомдогу олуттуу өзгөрүлөр,социалдык-экономикалык өнүгүү темпинин тездеши; б) мобилдүүлүк,динамизм,конструктивдүүлүк, кесипкөйлүк сыяктуу инсандын сапаттарын жаратууга багытталган өзгөрүүлөрчагылдырылуучу , билим берүүнүн жаңы концепцияларын издөө; в) жалпы жана кесиптик билим берүүнү жаңылоо милдеттери , алардын инсандык керектөөлөрүнө , ошондой эле билим берүүнүн максаттарын, мазмунунжана уюштурууну аныктоого карата принципиалдуу жаңы мамилени талап кылган коомдун суроо- талабына дал келүү зарылчылыгы; г) маалыматтардын бардык өсүүчү агымдарынын негизинде кесиптик даярдоо тутумунун өзгөрүүсүнө алып келген маалыматташтыруу процесстеринин өнүгүүсү ; д) жаш адисти туруктуу өсүшүнө , өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүнүн сапатынын рефлексиясына , анын өзүн-өзү баалоосуна жана коррекциясына өбөлгөлөөчү , билим берүүнүн мазмунун конструкциялоого карата принципиалдуу жаңы мамиленин зарылчылыгы- сандык өсүштөн сапаттык толуктоолорго карай багыт алуу менен мүнөздөлөт. Билим берүүнүн мазмунун жаңылоонун компетенттүү мамилеси базалык компетенциялардын фундаменталдуулугу , универсалдуулугу, интегративдүүлүгү, вариативдүүлүгү, практикалык багыттуулугу жана калыптануу принциптеринин негизинде окуучулардын компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталган. Окумуштуулар И.А.Зимная, А.В. Хуторской, А.А.Кузнецов, Н.Л.Гончарова,О.Л.Филатова жана башкалар негизги билим берүүнүн жыйынтыгы катары " маңыздуу аракеттер жыйындысын,сапаттуу билим , билгичтик, көндүмдөрдү, инсандын ишмердүүлүгүн , өз алдынча иштей билүү тажрыйбасы" сыяктууу компетенцияларды белгилешкен жана компетенция инсандын сапаты катары билиминин жана тажрыйбасынын негизинде ишмердүүлүктө көрүнөөрүн белгилешет. Алсак, Г.Селевко компетенттүү мамилени заманбап көп факторлуу социалдык-саясий , рыноктук-экономикалык жана инфокоммуникациялык мейкиндик шартында жашап кетүүгө жана туруктуу жашоо аракетине карата потенциалды, жөндөмдөрдү аныктоочу компетенциялар комплексине ээ болуу үчүн шарттарды түзүүгө карата билимди артыкчылыктуу берүү жана көндүмдөрдү калыптандыруу аркылуу билим берүү парадигмасын акырындык менен кайра багыттоо катары аныктайт. А.В.Хуторский билим берүүнүн заманбап этабы үчүн билим берүүгө карата социалдык жана инсандык буйуртма ортосундагы көйгөй актуалдуу деп белгилейт. Жана ошондой эле билим берүүгө карата социалдык жана инсандык буйуртмаларды оптималдуу айкалыштыруга жетишүү үчүн компетенттүү мамилени киргизүү зарыл экенин айтат. Андан ары окумуштуу азыркы шартта ЖОЖдордо, жалпы билим берүүчү мекемелерде өздөштүрүүгө тиешелүү болгон компетенциялардын классификациясын сунуштап жана эң негизги компетенцияларды белгилеген:

- баалуулук
- маданияттуулук
- окуп-таанып билүүчүлүк
- маалыматтык
- коммуникативдик
- социалдык
- жеке инсандык

Берилген компетенциялардын ичинен эң негизгиси коммуникативдик компетенция болуп саналат. Себеби, башка бардык компетенциялардын өсүп - өнүгүүсү жана ишке ашыруу шарты ушул аталган компетенция экени талашсыз.

Изилдөөбүздүн негизги багыты болгон кыргыз тил сабагында коммуникативдик тилдик компетенциянын маселесине кайрыла турган болсок , бул маселе Европа Кеңешинин "Чет тилдерди билүүнүн жалпы европалык компетенциясы: үйрөнүү, окутуу, баалоо " деген фундаменталдык эмгекте кеңири берилген. Бул эмгекте тилге окутуунун жаңы концепциясы иштелип чыгып жана тилдерди билүүнүн деңгээли астындагы негизги позициялары бөлүп көрсөтүлүп, ошондой эле аларды өлчөөнүн өз алдынча технологиясы сунуш кылынган.Көрсөтүлгөн булакта белгиленгендей, коммуникативдик тилдик компетенция лингвистикалык, социолингвистикалык жана прагматикалык компоненттерден турат, алардын ар бири билимдердин, жөндөмдөрдүн жана ыкмалардын комплекстерине багытталган.

Лексиканы, фонетиканы, грамматиканы билүү, демек, тийиштүү тилдик жөндөм жана ыкмалар, тил системасынын башка параметрлери тилдик варианттардын социолингвистикалык милдеттерине, ошондой эле конкреттүү жүзөгө ашыруулардын прагматикалык багыттарына карабастан лингвистикалык компетенцияга кирет. Эгерде , жекече коммуникативдик компетенцияга, б.а. жеке жөндөмдүүлүк системасы аркылуу прагматикалык функцияларды жүзөгө ашырууга ушул көз караштан жакындоого аракет кылсак, анда жекече коммуникативдик компетенция билимдин көлөмүн жана сапатын, билим берүүдөгү, тил үйрөнүүдөгү когнитивдик уюштурууну, ошондой эле аларды сактоо ыкмасын жана алардын жеткиликтүүлүгүн (узак мезгилдүү эс-тутумду иштетүүнү, андан билимдерди алып чыгууну) талап кылат.

Коммуникативдик тилдик компетенция төмөнкүлөрдү камсыз кылат:

- ар кандай чөйрөдө баарлашуу билгичтигинин жана жөндөмдүүлүгүнүн өздөштүрүлүшү;
- ишмердиктин ар түрдүү жагдайында кептик баарлашуунун түрлөрүн билүү;
- тилди үйрөнүүдө теория менен тажрыйбаны өз ара айкалыштыра жүргүзүүгө жетишүү(мында сабаттуу жазуу жана сүйлөө) ;
- имитация жана сүйлөө жөндөмүнүн чыгармачыл жагын өнүктүрүү ;
- ар кандай маалыматтарды алуу , колдонуу билгичтигин өздөштүрүү;

"Компетенция" жана "компетенттүүлүк" түшүнүктөрүнүн маңызы жалпы билим берүү тармактарында билгичтиктин жана көндүмдүн негизинде , жана ошондой эле профессионалдык билгичтигинде, көндүмүндө , ишмердүүлүк ыкмаларында өздөштүрүлөт.

Тил үйрөнүүдөгү студенттердин жекече шык жөндөмдөрүн , профессионалдык билгичтигин, көндүмдөрүн, ишмердүүлүк ыкмаларын иштетүүгө көмөк көрсөткөн , алардын коммуникативдик компетенцияларын өздөштүрүүгө багытталган чыгармачыл сабактар жана сабакта колдонулган технологиялар ыкмалар , интернет аркылуу алынган маалыматтар чоң роль ойнойт. Реферат, доклад жазуу, тегерек столдорго катышып, өз оюн айта билүү, коргой билүүсү, талаш-таймаш сабактары, предмет боюнча билимин текшерүүчү тесттерге катышуу сыяктуу чыгармачыл маселелердин да мааниси зор. Коммуникативдик компетенттүүлүктө тил үйрөнүү жөндөмүнүн , билгичтигинин, көндүмүнүн ыкмасы алгач эле ойлонууну акыл-эс менен башкара билүү, аныктама берүү, далилдерди келтирүү, алган маалыматты иштетүү, пайдалануу, эл алдында чыгып сүйлөөгө үйрөнүү, диалог жүргүзүүнүн эстетикалык нормаларын сактоо, жааматтык ишмердикти уюштуруу жана катышуу, алып баруучулуккка үрөнүү көндүмдөрүнө ээ болуу менен жүргүзүлөт.

Адабияттар

1. Гончарова Н. Л. Категория «компетентность» и «компетенция» в современной образовательной парадигме // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия «Гуманитарные науки». – 2007. – № 5
2. Зеер Э. Ф. Компетентностный подход к образованию. Уральское отделение Российской Академии Образования 2004 // academia@urorao.ru
3. Равен Дж. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. – М., 2002. (англ. 1984).
4. Хуторской А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет- журнал «Эйдос». – 2002. – 23 апреля // http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm
5. Velde C. Crossing borders: an alternative conception of competence. 27 Annual SCUTREA conference: 27 – 35, 1997.

Ж. Чыманов,
КУУ

ТЕКСТ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА

Жалпы эле тилди, анын ичинде эне тилин окутуу акырындап өзүнүн байыркы, баштапкы нугуна бурула баштады. Муну билим берүүгө, эне тилди окутууга, педагогика илиминин калыптанышына зор салым кошкон Аристотелдин билим берүүнүн негизги дидактикалык принциби катары белгилеген табигыйлык («природсообразности») принцибине артыкчылыктуу маани бериле баштаганын

көрүүгө болот. Табигыйлык принцибинин негизги идеясын окутуу процессин жаратылыш, табийгаттын ички курулушуна, мыйзамдарына шайкеш, окуучунун жөндөм-шыгына, мүмкүнчүлүгүнө, суроо-талабына, керектөөлөрүнө жараша, ошондой эле окуучуну курчап турган табигый жаратылыштын жана социалдык чөйрөнүн мыйзамдарына, коомдук-экономикалык, социалдык-турмуштук талаптарына, келечек багыттарына ылайык окутуп-үйрөтүү, тарбиялоо жана өнүктүрүү зарыл деген жобо-талап түзөт. Бул талаптарды кыргыз тилин окутуу процессинде аткаруу тилди окутуунун азыркы мазмунунун негизинде дээрлик мүмкүн эмес. Анткени эне тилибизди окутуунун мазмунун жалаң теориялык-лингвистикалык аныктамаларга түшүнүктөрдөн түзүлүп, ал окуучу баладан, баланын суроо-талап, муктаждыгынан таптакыр ажырап калган. Бул биринчиден. Экинчиден, кыргыз тилин окутуунун мазмунун окуучуларга эң сонку окутуунун технологияларын, каражаттарын колдонуп үйрөтүүгө аракет кылбайлы, андан каалаган натыйжа, майнапты алуу мүмкүн эмес. Бул тилди окутуунун турмуштан, баланын табигый жана социалдык суроо-талабынан ажырап калгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Тилди, эне тилди окутуунун тарыхына кайрылсак, байыркы шумерлерден тартып тилди тексттин негизинде, текстти окутуу, текстти талдоо жана текст түзүү аркылуу жүргүзүлүп келгендигин белгилөөгө болот. Мындай тарыхый тажрыйба, табылга тилди окутуудагы тексттин ордун, тексттин маанисин аныктап алууну талап кылат. Тил илиминде, анын ичинде кыргыз тил илиминде текст кыйла изилденген, бир катар тыянактуу корутундулар чыгарылган. Ал изидөөлөрдөн «текст - тилдин жашоо формасы» (А.Е.Супрун), «текст - барыдан мурда информациялык биримдик» (Н.С.Валгина), «пикир алышуу, сүйлөшүү сөз, сүйлөмдөр аркылуу эмес, текст аркылуу ишке ашуучу көрүнүш» (Т.С.Маразыков) сыяктуу түшүндүрмөлөрдү алууга болот. Ошол эле учурда текстке, анын мүмкүнчүлүгүнө карата жүргүзүлгөн иликтөөлөрдөн «тексттин дүйнөсү - адамдын жашоо ишмердүүлүгү жүрүп турган бардык мезгилде окулуп-үйрөнүлүүчү лингвистикалык космос» (В.А.Маслова), «текст - бул кайыптан бүткөн керемет» (Б.Усубалиев) өңдүү тыянактарды да жолуктурабыз. Берилген маалыматтардан эле текст түшүнүгү ары татаал, ары талаштуу маселе экендиги сезилип турат.

Кыргыз тилин окутууда текстти предметтин мазмуну катары да, окутуунун каражаты катары да колдонууга болот. Ал тексттин темасы менен мазмунуна жана аны сабакта колдонуунун аныкталган максат-милдетине ылайык аныкталат. Кыргыз тил илими макалды текст катары карап, тал-доону, түшүнүүнү сунуш кылат (А.Дунканаев, А.Өмүралиева). Эгерде кыргыз тили сабагында «жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет» деген макалды колдонуп, мугалим сабакта анын маани-маңызын ачып берүү максатын көздөсө, анда бул макал окутуунун мазмуну катары кызмат кылат. Мында кыргыз тили мугалими тилдин, кептин адам турмушундагы орду, маниси тууралуу токтолуп, кеп маданиятына байланыштуу маселелерге да басым жасайт. Жакшы сөздүн, жакшы кептин адамга тийгизген таасири, жакшы сөз айтыш үчүн жакшы ойлонуунун зарылдыгын белгилеп, жаман сөз, жаман кеп адамга терс таасирин тийгизип, адамдын жан дүйнөсүнө тескери бүлүк салып, кейиштүү абалга алып келе тургандыгын түшүндүрөт. Андан соң жакшы сөз деген эмне, жаман сөз деген эмне деген суроолорго окуучулар менен биримдикте жооп издейт. топтолгон жоопторду атайын белгилеп, экиге бөлүп, «жакшы сөздөр», «жаман сөздөр» деген графаларга сөздөрдү жазып чыгышат. Мугалим окуучуларга жакшы сөздөрдү мүмкүн болушунча көп колдонууга, ал эми жаман сөздөрдү колдонбоого чакырат.

Мугалим, эгерде бирилген макалды сабакта талдап, айталы, антоним сөздөрдү (жакшы-жаман, эргитет-кейитетж.б.) окутуп-үйрөтүү максатын көздөп, ага карата макалга талдоолорду (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык) жүргүзсө, бул учурда ал макал окутуунун мазмуну эмес, окутуунун каражаты катары кызмат кылат.

Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун жаңы ишгелип чыккан предметтик стандартында кыргыз тили сабагынын тааныш-билүүчүлүк озуйпасына өзгөчө орун берилип, артыкчылыктуу маани берилген. Анда тилдин дүйнөнү тааныш-билүүнүн, чындыкты чагылдыруунун ... каражаты кызматына, кеп ишмердүүлүгү менен ойлоо ишмердүүлүгүнүн биримдигине басым жасалып, аларды окутуп-үйрөтүү талабы коюлган. Мындай талапты турмушка ашыруу үчүн сабакта текстти, элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн, жомокторду, адабий жомокторду сабакта пайдалануу зарылдыгы айкын көрүнөт. Төмөндө окуучулардын өз алдынча, жекече ой жүгүртүүлөрүн өстүрүүгө өбөлгө болуучу балдар жазуучусу, жомокчу Сулайман Рысбаевдин «Адам-пери» аттуу жомогунан үзүндү келтирип, ал боюнча аткарылуучу иш-аракеттер тууралуу ой бөлүшөлү.

«Бирок тынч албаган каардуу **падыша** кедей жигит менен Перизатка табышмактуу суроолору менен **жасоол** жигиттерин жиберет.

- Эгер бул суроолорума үч күндүн ичинде так жооп кайтарбасаңар, экөөңөрдү тең сарайыма малайлыкка алам - деп коркутуп, ал тургай, кедей жигитти **зынданга** салдырамын - деп катуу **заарын** билдириптир. Ал суроолордун жөн-жайы мындай эле:

- Сөздүн башы эмне, аягы эмне?
- Иштин башы эмне, аягы эмне?
- Жолдун башы эмне, аягы эмне?
- Суунун башы эмне, аягы эмне?
- Доонун башы эмне, аягы эмне?
- Жылдын башы эмне, аягы эмне?
- Достуктун башы эмне, аягы эмне?
- Кастыктын башы эмне, аягы эмне?
- **Көңүлдүн** башы эмне, аягы эмне?
- Өмүрдүн башы эмне, аягы эмне?
- Ханыбыздын табышмактарына карата биздин жообубуз бул - дейт сөз баштап кедей жигит өзүн **салабаттуу** кармап:
- Сөз башы - эненин **бешик ыры, аягы - кошок**;
- Иш башы - акыл салып **кеңешүү, аягы ак бата**;
- Жол башы - үйдүн **босогосу**, аягы - эшик-терезеси жок мүрзө го.
- Жылдын башын - жерге **амал** кирген күн, жыл аягын **кантар** дейт;
- Суу башы – башат; булак, аягы - мухит;
- Доонун башы - карыз, аягы - жоо;
- Достуктун башы - дуу, аягы - чуу;

- Кастыктын башы - ушак, аягы - бычак;
- Көңүлдүн башы - салам, аягы - кош айтуу;
- Өмүрдүн башы - бешик, аягы - табыт эмеспи».

Берилген үзүндү текстти жогорку класстарда колдонууну сунуш кылабыз. Сабакта тексттин биринчи гана бөлүгү (сүроолор) мугалим тарабынан көркөм окулат. Ал бөлүктү 2-3 окуучу да үн чыгарып, көркөм окуйт (окуучу көркөм окууга да көнүгүшү керек). Андан соң тексттин мазмуну талданып, талкууланат.

Мазмуну өтө эле жөнөкөй сыяктуу. каардуу падыша Перизат аттуу сулуу келинге көзү түшүп, аны кедей жигит күйөөсүнө ыраа көрбөй, өзүнүн ак сарайына кызмат кылууга чакырат. Перизат сулуу, анын кедей күйөөсү ага макул болушпайт. Падыша заарын чачып, жасоолу аркылуу он табышмактуу суроо берип, үч күндүн ичинде так жооп бербесеңер, экөөңү тең малай кылам, атүгүл кедей жигитги зынданга салдырамын деп каарданат. Эгерде кедей жигит менен Перизат туура жоопту таба алышпаса, анда алар малай болуп калышат же зынданга салынат. Бул чакан тексттеги негизги ой акыл-эстин, тилдин жана туура ойлоно билүүнүн адам турмушундагы ордун, маанисин, кызматын айкын көрсөтүү. Бул тууралуу мугалим окуучуларга жеткиликтүү түшүнүктөрдү берип, дайыма ал боюнча ойлоно жүрүүнү эскертет. Андан соң тексттеги түшүнүксүз сөздөрдү (алардын алды сызылды) дептерлерине көчүрүп жазууну жана алардын түшүндүрмөлүрүн табуу тапшырмасы берилет. Бул иш дароо аткарылбайт. Сөздөрдү жазып алгандан кийин окуучулар, сүроолорду да көчүрүп жазышат. Сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү менен сүроолорго жооп берүү үйгө тапшырма катары берилет, ал тапшырмаларды аткаруу кийинки сабакка эмес, бир жумадан кийин болуучу сабакка даярдоо талабы коюлат. Ошондой эле берилген тапшырмаларды аткарууда ата-эненин, улуу кишилердин, сөздүктөрдүн ж.б. жардамы менен аткарылыш керек экендиги катуу эскертилет. Тапшырмаларды аткарууга мындай талаптарды коюунун максаты эмне:

1. Окуучуларга өз алдынча ойлонуп, изденүүгө, жекече иштеп, өз корутунду-тыянагын чыгарууга түркү берип, ойлонууга убакыт берүү;
2. Тапшырманы аткарууга ата-энелерди, улуу кишилерди тартуу менен аларды уул-кыздары, иникарындаштары менен биргелешип маселени чечүүгө көнүктүрүү;
3. Ата-энеге, улуу кишилерге мектепте кыргыз тили сабагы эмнелерди окутуп, эмнеге үйрөтүп жаткандыгынан кабар берүү;
4. Кыргыз тили сабагы ойлонууга, өз алдынча пикир айтууга, сүроолорго жооп табууга, жакшы сүйлөөгө көнүктүрүүчү сабак экендигин тастыктоо;
5. Сүйлөө, жалпы эле кеп ишмердүүлүгү, барыдан мурда, ойлонууга, ой жүгүртүүгө байланыштуу, атүгүл көз каранды экендигин ачып көрсөтүү ж.б.

Мугалим берилген бир жума убакыттын ичинде ар бир кыргыз тили жана кыргыз адабияты сабактарында тапшырма кандай аткарылып жаткандыгын, кимдер, кандай жардам берип жатканын, кандай кыйынчылыктар болгондугун, кайсы сүроолорго жооп табылып, кайсы сүроолор кыйын экендигин ж.б. сурамжылап, бүтүрүүнү эскертип, классты, ар бир окуучуну шыкактап, түртку берип, эскертип, талап кылып туруусу зарыл. Ата-эне же башкалар жардам берип жаткан болушса, аларга маани берип, кубаттап, табылган жооптор кызыктуу болорун күтүп жатканын да жашырбайт. Окуучу мугалимдин бул тапшырмага өзгөчө маани берип, окуучулардан көптү, кызыктуу нерселерди күтүп жаткандыгын сезип, туйуп, аракеттенсин.

Ошентип, күтүлгөн сабак да башталды. Сабак кайрадан эле мугалимдин жана 2-3 окуучунун текстти үн чыгарып, жалпы класска көркөм окуусу менен ачылат. Ар бир көркөм окуган окуучуга мугалим тарабынан оозеки баа, сунуш, талаптар айтылат. Андан соң тексттеги түшүнүксүз сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү аныкталып, такталат, алар боюнча мугалимдин корутунду пикири айтылат. Ага чейин досканын үч бөлүгүнө тең сүроолор жазылып, алдыларына жооптор үчүн орун калтырылып коюлган.

Доска ачылып, ар бир бөлүккө жазылган сүроолорго жооптор окуучулар тарабынан жазыла баштайт. Бул иште бир нече ыкмада аткарса болот:

- үч окуучу чыгып, өз жоопторун жазышат, класс аларды талдап, салыштырып, мыкты деген вариантын аныкташат;
- үч катар партадагы окуучулар өз-өзүнчө команда болуп, өздөрүнчө талкуулап, туура деген жоопторду жазышат, талдашат;
- үч команда кеңешип туруп, бирден окуучусун чыгарышып, алар өз вариантынын туура экендигин далилдөөгө аракеттенишет ж.б.

Ушул сыяктуу иш-аракеттер аткарылгандан кийин жалпы класстын күчү менен туура деп табылган жооптор жазылган досканын бир бөлүгүндөгү сүроолор калтырылып, калган эки бөлүктүн бири өчүрүлүп ташталат. Мына ушундан кийин гана мугалим жомокчу-автордун (С.Рысбаевдин) тексттинде берилген жоопторду ачыкка чыгарат. Ал жооптор окуучулар аныктаган жооптор менен салыштырылат, талкуу башталат. Мугалим окуучулардын жомокто айтылган жооптурго макул болбой, каршы болушуна да жол берип, андай пикир айткан окуучудан өз оюн далилдеп берүүнү суранат. Мындай пикирлер бир нече болушу мүмкүн. Алардын бардыгы угулат, талкууланат. Муну менен сабак жыйынтыкталбайт, ал боюнча мугалим корутунду чыгарбайт, маселе дагы эле ачык бойдон калат. Окуучулар жомоктогу жооптурду жазып алышат. Үйгө тапшырма катары берилген сүроолорго окуучулардын жообу менен жомоктогу жооптурду салыштыруу, туура, туура эмесин аныктоону ата-энелер менен биримдикте иштеп келүү берилет. Аткарууга дагы бир жума убакыт берилет. Аткаруунун жүрүшү тууралуу мугалим сурамжылап, эскертип турат.

Кайрадан күтүлгөн сабак башталат. Эгерде мугалим текст менен жүргүзүлгөн биринчи сабакты ойдогудай уюштуруп, окуучуларды кызыктырып, аларды талашып-тартышууга тарта алса, анда экинчи сабак жандуу, эмоционалдуу болуп, окуучулардын активдүүлүктөрү артып, пикирлер айтылып, өз оюн коргоого, далилдөөгө болгон аракеттер арбын болот. Класста түзүлгөн мындай жандуу, кызыктуу абал мугалимден сабырдуулукту, токтолуукту талап кылып, ар бир кадамын ойлонуп туруп жасоого мажбурлайт. Мугалимдин класстагы түзүлгөн жагымдуу кырдаалды бузууга акысы жок, тескерисинче кырдаалды дагы курчутуп, окуучунун өз оюн толук айтуусуна мүмкүнчүлүк берип, ал боюнча жалпы класстын бир же бир нече жыйынтык чыгаруусуна көмөк көрсөтөт.

Эгерде ата-энелердин жардамы менен берилген жооптор кызыктуу жана негиздүү болсо, ал жооптор жомоктун өзүндөгү жооптордон кескин айырмаланып, туура жооп катары эсептелүүгө негиз болсо, мугалим окуучуларга мындай сунуш менен кайрылууга мүмкүнчүлүк ачылат:

- Урматтуу окуучулар, биз силер менен Сулайман Рысбаев агайыңардын «Адам-пери» деген жомогунда берилген суроолорго өз алдыбызча жооп таап, аны жомоктогу жооптор менен салыштырдык. Айрымдарына толук түшүнбөй койдук. Мисалы «Достуктун башы дуу, аягы-чуу» деп айтылышы менен көпчүлүгүбүз макул болгон жокпуз. Мен да силердин пикирди колдойм. Силер: «достуктун башы-таанышуу, аягы-акырет», - деп сунуш кылдыңар. Бул-жакшы. Анткени өз алдыңарча ой жүгүртүп, талкуулап жатып, ушул жоопту таптыңар. Бул силердин табылгаңар.

Эми жакшылап көңүл бургула. Жомоктун үзүндүсүн талдоо аркылуу биз эмнелерди билдик. Ушуларды тактап алалы.

Биринчи, кайда, качан, ким менен сүйлөшпөйлү, адегенде жакшылап ойлонуп, айта турган сөзүбүздү дайыма даярдап алышыбыз керек экен.

Экинчи, жакшы сөз, туура жооп адамды ар кандай кыйынчылыктардан куткарууга жардам берет экен.

Үчүнчү, орундуу, ойлонуп так, кыска сүйлөө менен каардуу падышаны да женүүгө болот экен.

Ошондуктан кыргыз элинде: «Кылычынан кан тамганды, тилинен бал тамган жеңиптир»,-деген накыл кеп айтылып калган, деп жыйынтык чыгарсак болобу?

Ушул сыяктуу жыйынтыктоодон кийин мугалим үзүндүсү талданган «Адам-пери» жомогун толук окуп чыгууну сунуш кылат. Эгерде каалаган окуучу болсо, өз алдынча жомок чыгарууга үндөп, аны сабакта талкуулоого даяр экендигин билдирет.

Тил илими текстти «лингвистикалык космос» деп атаганын белгиледик. Кыргыз тилин окутуу үчүн текст дидактикалык кубаттуу курал, каражат экендигин белгилеп, сабакта текстти колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү да өтө кенен, чексиз боло тургандыгына көңүл бурдурууга аракет кылдык.

Н.Э.Эрбалтаева,
Кыргыз мамлекеттик
дене тарбия жана спорт академиясы

КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨНҮН МАКСАТЫ МЕНЕН МАЗМУНУ

Кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык аны окутуунун максаты менен мазмуну аныкталып, такталып, үйрөтүүнүн активдүү ык жолдору менен каражаттарын аныктап табууга болгон аракеттер жүргүзүлүүдө. Бул багыттагы алгылыктуу жана келечектүү иш аракеттердин ичинен кыргыз тилин окутуунун каражаттарын толуктоого, жаңылоогоболгон иштерди бөлүп көрсөтүүгө болот. Анткени окутууда максатталган мазмундуйрөтүү үчүн ага түздөнтүз салым кошуп, кызмат кылган универсалдуу каражаттарды аныктоо методика илиминдеги өтө актуалдуу маселелерден болуп калды. Албетте, кыргыз тилин башка предмет сыяктуу эле окуу маселелеринде окутуунун негизги каражаты катарыокуу китептер эсептелет. Бул аныкталып, такталып бүткөн, талаш туудурбаган, бирдиктүү корутунду катары каралат. Ошол эле учурда окуу китептеринин мазмунун аныктоодо, анда илимий-теориялык, грамматикалык түшүнүктордөн сырткары окуучулардын аң сезимин, ойлоосун жана кеп ишмердүүлүктөрүн жакшыртып, өркүндөтүүчү каражаттарды таап, колдонууга сунуш кылуу мамилеси да күн тартибине курч коюлууда. Мейли окуу китебин түзүүдө, мейли кыргыз тилин окутуу процессинде текстти колдонуу, текстти окутуу проблемасына кайрылуу аталган маселени чечүүгө, текстти окутуунун каражаты катары кароонун соңку мезгилдерде көп айтыла баштады. Бул эмне үчүн текст кыргыз тилин окутуунун негизги каражаты болуш керек? Текст каражат катары кандай кызматтарды аткара алат?-деген суроолорго жооп табууну талап кылат. Адегенде текст тил илиминин берген түшүндүрмөлөрүнө токтололу.

- Көп жылдардан бери изилдеп, бул боюнча бир нече эмгектерди жазып, илимдин доктору болгон Т. Маразыков текстке төмөнкүдөй аныктама берип, түшүндүрмөлөрдү келтирет:

«... текст-информация алмашуу кызматын аткаруу үчүн түзүлгөн, өзүнчө темасы, максаты, семантика-структуралык бүтүндүгү бар сүйлөшүүнүн бирдиги.»

Бардык эле текст:

Кандайдыр бир коммуникативдик максатты көздөйт;

Кандайыр бир информацияны туюндурат;

Салыштырмалуу аяктаган түргө, маанилик бүтүндүккө ээ болот;

Конкреттүү бир темага багышталат;

Басымдуу көпчүлүк учурда семантика-структуралык бирдиктерге бөлүнөт;

Структуралык жактан уюшулуп, семантикалык жактан интеграцияланып, биригип турат;

Бардык эле тексттер кайсы бир функционалдык стилдин бир түрүнөкирет.

Көрсөтүлгөн тексттин негизги белгилеринен текст грамматикалык, логикалык эрежелердин негизинде түзүлүп, адамдардын сүйлөшүүсүн, баарлашуусун тейлеген курал, каражат экендиги көрүнүп турат. Албетте окумуштуу белгилеп көрсөткөн маалыматтарды, белгилерди окутуп-үйрөтүүдө колдонуу үчүн алардын ар бирине токтолуп, чемелеп алуунун зарылдыгы бар. Ошол эле учурда кыргыз тилин окутууда тексттерди каражат катары колдонуунун технологиясынын иштеп чыгууда тексттин дидактикалык табиятына кайрылуу, аны түшүнүү менен мамиле кылуу маселеси да турат. Ошондуктан тексттин лингвистикалык табиятына кеңири токтолбостон, аны окутуп үйрөтүүдөгү ролу, маанисн жана кызматы жөнүндөгү маселелерди чечип алуу биз үчүн маанилүү.

Методист-окумуштуу Ж.А.Чымановдун пикири боюнча «текст менен иштөө кандайдыр бир лингвистикалык-теориялык маселени чечүүнүн, анын кайсы бир белгисин, өзгөчөлүгүн аныктоонун обьектиси эмес, текст баарынан мурда, окуучунун угуп түшүнүүсүн, окуп өздөштүрүүсүн, айтып (сүйлөп) билдирүүсүн жана жазып берүүсүн калыптандырып, өнүктүрүүсү, дайыма иштеп, дайыма кайрылып туруучу өспүрүмдүн жан жолдошу, кеңешчиси болушу шарт».

Кыргыз тилин окутууда текстти колдонууга карата сунуш кылынган шартты турмушка ашыруу үчүн анын мамилесиндеги, мазмунундагы таалим-тарбиялык, өнүктүрүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо зарыл. Ал үчүн тексттин педагогикалык мүмкүнчүлүктөрүн терең өздөштүрүп, аларды окутуп-үйрөтүүдө пайдаланнуунун максаттарын да так билүү талабы коюлат. Эгерде аталган суроолорго жооп таппай туруп, тексттерди кыргыз тили сабагында колдонуу же колдонууга аракет кылуу эч кандай натыйжа бербейт. Анткени азыркы талаптар боюнча текстти окутуу аркылуу билим берүүчүлүк, тарбиялык жана өнүктүрүүчүлүк максаттарды да ишке ашыруу зарыл. Ошондуктан сабакта текстти колдонууга карата коюлуп жаткан талаптарды алдын-ала аныктап, тактоо талабы коюлат. Профессор К.Д.Добаевдин изилдөөсү боюнча тандалуучу тексттер төмөнкү талаптарга жооп берүүгө тийиш:

1. Билим берүүчүлүк жана маданий-тарбиялык маанилүүлүгү.

2. Усулдук максатка ылайыктуулугу (тексттерди тандап алууга, о.э, усулдук көнүгүүлөргө карата талаптар).

3. Жеткиликтүүлүк (тексттин тилдин баяндалышына карата талаптар)

4. Азыркы адабий кыргыз тилинин ченемдеринин, ошондой эле оозеки жана жазуу кебинин ченемдеринин көз карашынан алганда элестүүлүк.

Жогоруда берилген жана лингвистикалык жана педагогикалык илимий маалыматтардан улам текстти кыргыз тилин окутуунун негизги каражаттары катары колдонуу, пайдалануу үчүн мугалим, алдын-ала бир катар теориялык жана практикалык маселелрди чечип алышы керек экендиги белгилүү болот. Алардын негизгилерин белгилеп аныктоого аракет кылалы.

Кыргыз тилин окутуудагы текстти каражат катары колдонуунун теориялык маселелеринин негизгилери булар:

- Текст- кеп (сүйлөшүү) бирдиги.

- Кеп бирдиги катары текст тил бирдиктеринин (тыбыш, сөз, сүйлөм). Тил мыйзамдарына ылайык өз ара байланышып, биригишинин натыйжасында гана пайда болот, б.а, текст тил бирдиктеринен турат.

- Текст белгилүү бир коммуникативдик максатты көздөйт.

Демек тилди окутуу- үйрөтүүдө ал пайдаланышы керек.

- Текст белгилүү бир стилде болуп, белгилүү бир функцияны аткарат. Окутууда тексттин стили жана функциясы сөзсүз эске алынышы керек. Ал эми тексттин кыргыз тили сабагында колдонуунун практикалык – дидактикалык маселелери төмөнкүлөр:

-текст-шар, көркөм окууга көнүгүүнүн алмаштыргыч каражаты экендиги;

-текст-окуганын кайрадан өз сөзү менен текст боюнча өз түшүнүгүн айтып берүүгө үйрөтүүнүн ийкемдүү каражаты катары болушу;

-текст кыргыз тили боюнча өтүлүп жаткан тема боюнча кеңири маалымат алуунун булагы болушу;

-текстти окуп-үйрөнүү өздөштүрүү аркылуу окуучуларга таасирдүү тарбия берүү мүмкүнчүлүгүнүн ачылышы;

-тексттен окуучулар жаны өзгөчөлүктөрүнө, кызыгуучуларына жараша керектүү маалыматтарды ала алышы;

-текстти окуп-үйрөнүү менен окуучулар көркөм, публицистикалык жана илимий тексттерди (эмгектерди) өз алдынча окуп, өздөштүрүүгө көнүгүүлөрү;

-өз алдынча текст түзүүгө (дил баян, эссе, аңгеме ж.б.).

-текстке, андагы сүйлөмдөргө ар түрдүү талдоолорду (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык ж.б.) жүргүзүү менен грамматикалык түшүнүктөргө ээ болушу ж.б.

Бул сыяктуу маселелер тууралуу толук маалымат алган мугалим кыргыз тили боюнча өтүлүүчү конкреттүү темага ылайык келген текст тандоо ишине киришет. Тандалган текст жогорку талаптарга жооп бергендей болууга тийиш. Мугалим тандап алган текстти сабактын максаты менен мазмунуна жараша өзгөртүүгө, адаптациялоого укугу бар экендигин эскерте кетели. Текст тандоого окуучунун курактык өзгөчөлүгү, кызыгуусу жана суроо-талаптарына да эске алуу маанилүү.

Төмөндө колледждин студенттерине текстти колдонуу менен өтүлүүчү кыргыз тили сабагынын болжолдуу моделин иштеп чыгууга аракет кылабыз. Адегенде сунуш кылган текстти толук берели.

«Тил кантип пайда болгон» деген суроого жооп издөө байыркы замандарда эле башталган. Ал боюнча ар кандай ой-пикир айтылып, талаш-тартыштар болуп, атүгүл эксперименттик иштерди да жүргүзүп келишкен. Мисалы, б.з.ч. VII-V кылымдарда эле жаңыдан төрөлгөн наристелердин энесинен бөлүп алып, эл жок алыскы тоолордо, талааларда өзүнчө багышкан. Ал балдар бир дагы адамдар менен сүйлөшпөстөн өздөрүнчө жашап, чоңоюуга тийиш болгон. Жашоо үчүн баардык шарттар түзүлгөн. Мындай ырайымсыз экспериментке туш болгон балдарда сүйлөө жөндөмдүүлүк-төрү калыптанган эмес. Алар өз ара сүйлөшүүгө аракет жасамак түгүл, аны ойлоп да коюшкан эмес. Ошол эле учурда ал балдар толук кандуу өнүгүп-өспөй, жүлүндөрү бош, оорукчан болушуп, көп жашабай эле өлүп калышкан. Адам коомдон бөлүнүп, сүйлөбөй өскөн балдар адам болуудан калган. Мындай эксперименттер кийин дагы улантылган. Император Фридрих IIXII кылымда жогорудай тажрыйбаларды жүргүзүп натыйжасы мурункудай эле болгон. XVI кылымда Акбар аттуу хан да бул суроого кайрылып, өзүнүн экспериментин жүргүзгөн. Ал жаңы төрөлгөн 12 наристени алып, аларды багып, 12 дудук аялды даярдап, бардыгын сепилге кармап бактырган. Сепилди кайтарган кароолчу да дудук болуп, эгерде ал сепилдин дарбазасын ачса өлүм жазасын ала турганы эскертилген. Балдар 12 жашка толгондо, хан аларды хан сарайга алып келүүнү буйрук кылган. Сарайга көп тил билген, билимдүү, таасирдүү адамдар да чакырылган. Хандын максаты 12 жашка толгон балдарды кайсыл тилде чыгып, сүйлөшө тургандыктарын аныктоо болгон. Балдарды хан сарайга алып келип, сүйлөтүүгө аракет кылышканда, алар сүйлөй алышкан эмес. Отургандардын баары таң калышкан.Балдар сөзгө, атүгүл үнгө эч кандай маани бербей, эч кандай аракеттер жасалган эмес. Балдар өздөрүн баккан дудук аялдардан унчукпай жүрүүнү үйрөнүшкөн. Алар жөнөкөй каалоосун же жактырбоосун жаңсоо-ымдоо менен билдиришкен. Балдар өтө коркок болуп, адамдардан чочуган, үнгө (сөзгө) көңүл бөлүп, маани бербей калышкан. Алар адам кейпиндеги жаныбарларды элестетишкен. Акыл-эс дээрлик өнүккөн эмес.

Ар кайсы дооорлордо, ар кандай шарттарда жүргүзүлгөн ырайымсыз эксперименттерден, тажрыйбалардан кийин көп жылдык илимий изилдөөлөрдүн натыйжасында гана «Тил, адамга сүйлөө жөндөмдүүлүгү тубаса эмес, ал коомдук-социолдык адамдын жашоосу үчүн зарыл болгон өзгөчө кубулуш, жөндөм, шык» деген жыйынтык чыккан.

Бул текстти сабакта колдонууну 3 этапта (баскычка) жүргүзүүнү алгылыктуу деп эсептейбиз. Биринчи этапта текстти окуганга чейинки жүргүзүлүүчү иштер. Алар төмөнкүлөрдү камтууга тийиш:

Жалпы аудиторияга: «Тил кандайча пайда болгон деп ойлойсуңар?»-деген суроо менен кайрылып, жоопторду алуу. Мында бир нече жооптор алынат, алар доскага жазылат, талкууланат, бирок бирдиктерге корутунду чыгарылбайт. Ал текст менен толук иштеп бүткөндө гана чыгарылышы керек.

Тилге байланыштуу айтылган макал лакаптарды айттыруу жана анын маанисин чечмелөө.

Кыргыз акындарынын кыргыз тили боюнча жазган ырларын студенттерден суроо, билишпесе окутуучу өзү айтып бериши керек (А.Токтомушев, А.Осмонов, Б.Сарногоев,Э.Ибраев, Ш.Дүйшеев ж.б. ырларынан).

Экинчи этапта текст менен иштөөдө аткарылуучу иштер:

- Текстти окутуучу өзү көркөм окуйт;
- Текстти эки адам көркөм окуйт;
- Тексттин мазмунун (түшүнгөнүн) эки студентке айттыруу;
- Окутуучунун түшүндүрмөсү.

Үчүнчү этапта текстти окугандан кийинки аткарылуучу иштер төмөнкүлөр:

- Суроолорго жооп алуу (эксперименттик иштер кандай максатта иштелген? Эмне үчүн балдар сүйлөй алышкан эмес? Эмне үчүн балдар толук өспөй, оорукчан болуп калышкан? ж.б.);
- Тексттеги түшүнүк сөздөрдү табуу, талдоо;
- Студенттерге тексттин жаккан, жакпаганын (эмне үчүн) аныктоо;
- Мазмун боюнча талкуу уюштуруу;
- Жалпы жыйынтыкка келип, тыянак чыгаруу ж.б.

Жиберилген тестти окуучу кыргыз тилинин ар түрдүү бөлүмдөрүн окутууда сабактын темасына ылайык пайдаланып,аны менен ар түрдүү көнүгүү иштерин, талдоолорду да жүргүзө алат. Мисалы, фонетикалык, лексикалык, грамматикалык талдоолор үчүнокутуучу тексттен каалаган сүйлөмдү, сөздү алып, иш жүргүзсө болот.Ошондой тексттин мазмунуна жараша ар кандай проблемалык суроолорду берип, студенттердин өз алдынча жооп берүүлөрүн талап кылса болот. Айталы, «тилдин пайда болушун аныктоо үчүнсен кандай эксперименттик иштерди жүргүзөт элең?» ж.б..

Сунуш кылган текстти интерактивдүү методдордун катарына киргизип, ИНСЕРТ методу менен окутууга да болот.

Адабияттар

1. Добаев К., Акматова А., Сулайманова Р., Кыргыз тили бөтөн тил катары окутууга арналган окуу китептери мазмунужана түзүмү. – Б., 2009-63-бет.

2. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери. – Б., Бийиктик. 2005. 83-84-беттер.

3. Чыманов Ж.Ч. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Б.: Турар. 2009. 29-бет.

УДК 821.161.1

И. Мирошниченко,
Глазовский государственный педагогический институт имени В. Г. Короленко,
Г. Горборукова,
Американский Университет в Центрально Азии. Кыргызстан

ТЕХНОЛОГИЯ ОТБОРА И СТРУКТУРИРОВАНИЯ УЧЕБНОЙ ИНФОМАЦИИ С УЧЕТОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПОТРЕНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ

В статье рассматривается педагогическая технология, позволяющая отбирать и структурировать учебную информацию на основе приоритетов учащихся, т.е. учитывающую профессиональные намерения, интересы, склонности, особенности и ценностные ориентации обучающихся. Обосновывается перспективность применения квалиметрического подхода и, в частности, метода групповых экспертных оценок к отбору и структурированию учебного материала. Содержание школьного образования, учебная информация, экспертные оценки, приоритеты учащихся

В рамках выполнения поручения Президента России о подготовке планов деятельности федеральных органов исполнительной власти, направленных на решение задач, поставленных в указах от 7 мая 2012 г. № 596-606, разработан План деятельности Министерства образования и науки Российской Федерации на 2013-2018 годы. В Плане зафиксированы основные цели Минобрнауки России, в одной из которых говорится о необходимости обеспечения соответствия школьного образования предпочтениям, способностям и жизненным планам школьников и их семей, перспективным задачам развития России. А это значит, что региональные и муниципальные органы управления образованием, каждое образовательное учреждение должны строить свои модели организации обучения учащихся. На старшей ступени школы обучение строится на основе системы профильного обучения. При профильном обучении, направленном на реализацию личностно-ориентированного учебного процесса, существенно расширяются возможности выстраивания обучающимися собственной индивидуальной образовательной траектории. Но отбор и структурирование учебного материала по конкретному профилю осуществляет учитель, не имеющий подготовки, что приводит к дисбалансу объема учебного материала для профилирующих и непрофилирующих учебных предметов, перегрузки учащихся, несоответствию содержания учебного материала потребностям профессионального обучения. Исследователи подтверждают отсутствие доступной общеобразовательному учреждению педагогической технологии, позволяющей отбирать и структурировать учебную информацию на основе приоритетов учащихся, т.е. учитывающую профессиональные намерения, интересы, склонности, особенности и ценностные ориентации обучающихся.

В широком смысле любая технология определяет совокупность приемов, используемых в каком-либо деле, мастерстве, искусстве. Содержательное обобщение различных определений этого понятия позволяет сделать заключение о том, что педагогическая технология является частью педагогической науки о наиболее рациональных путях обучения и должна рассматриваться в процессуально-описательном и процессуально-действенном аспектах[1]. Процессуально-описательный аспект предполагает наличие алгоритма технологического процесса, совокупность целей, содержания, методов и средств для достижения планируемых результатов. Процессуально-действенный аспект предусматривает осуществление технологического процесса, функционирование личностных и инструментально-методологических средств.

Педагогическая технология приоритетно-логического структурирования учебной информации должна удовлетворять, как и любая другая педагогическая технология[2], основным методологическим требованиям, которые можно рассматривать в качестве критериев технологичности процедур структурирования учебной информации:

* критерий концептуальности как научное обоснование достижимости поставленной цели;

* критерий системности требует наличия у предлагаемой технологии всех признаков системы: логики процесса, целостность и взаимосвязь всех этапов. Центральной частью системного подхода является наличие модели исследуемого элемента педагогической системы;

* критерий эффективности накладывает определенные условия на все этапы технологии для оптимизации затрат и эффективности результатов;

* критерий воспроизводимости подразумевает возможность воспроизведения процедур структурирования учебной информации другими исследователями. Если процедуры не воспроизводимы, то невозможно говорить не только о технологии, но и о приоритетно-логическом структурировании учебной информации как научном методе;

* критерий управляемости предполагает возможность диагностического целеполагания, планирования, проектирования, поэтапной диагностики, варьирования средствами и методами с целью коррекции получаемых результатов;

* необходимым условием управляемости в указанном выше смысле являются требования критерия алгоритмичности.

Теоретической базой для создания педагогической технологии приоритетно-логического структурирова-

ния учебной информации, является разработанная концепция отбора и структурирования учебной информации по приоритетам учащихся[3] [4,5]. Следовательно, можно говорить о выполнении требований критерия концептуальности как научного обоснования достижимости поставленной цели. Принятая тезаурусная модель в качестве центральной части системного подхода разработанной концепции свидетельствуют о соответствии требованиям второго критерия технологичности процедур структурирования учебной информации (критерий системности).

При этом в соответствии с логикой разработанной концепции, педагогическая технология приоритетно-логического структурирования учебной информации предполагает следующие логически взаимосвязанные этапы:

1. Определение структур, реализующих педагогическую технологию приоритетно-логического структурирования учебной информации.

2. Определение предметной области приоритетно-логического структурирования учебной информации, границ применения создаваемых структур;

3. Реализация квалиметрически обоснованных процедур формирования группы экспертов по соответствующим показателям их компетентности;

4. Экспертный отбор (на основе метода групповых экспертных оценок) учебной информации в соответствии с установленными приоритетами школьников и формирование учебных тезаурусов предметов (формирование списка дескрипторов);

5. Выявление осознанных приоритетов школьников по результатам их самооценки как фактора профессионального самоопределения.

6. Логическое структурирование учебной информации в сформированных учебных тезаурусах предметов. С точки зрения наглядного представления логических структур в виде графа такое логическое структурирование наиболее целесообразно осуществить построением дидактических матриц;

7. Построение в графической форме логической структуры учебных элементов в виде ориентированных графов (построение структурных формул отрезка учебного материала);

8. Анализ полученных результатов, разработка рекомендаций по организации апробации в учебном процессе созданных структур учебной информации;

9. Экспериментальная проверка эффективности созданных структур учебной информации, анализ полученных результатов, разработка рекомендаций по корректировке (в случае необходимости) создаваемой технологии, рекомендаций по дальнейшему применению созданной педагогической технологии приоритетно-логического структурирования учебной информации;

10. Информатизация процедур педагогической технологии приоритетно-логического структурирования учебной информации.

Перечисленные последовательные этапы создаваемой педагогической технологии по своей сути являются описанием (алгоритмом) действий по приоритетно-логическому структурированию учебной информации. Данное описание соответствует всем требованиям критерия алгоритмичности. Для достижения квалиметрической обоснованности профессионально ориентированных структур учебных элементов необходимо применение научно обоснованных процедур на всех этапах их конструирования[4] [6,7]. Тогда в соответствии с «системным обеспечением качества» они будут удовлетворять предъявляемым к ним требованиям, т.е. являться качественной задаваемой учебной информацией.

Основными методами квалиметрии являются экспертные методы, которые предполагают проведение экспертного опроса и получения экспертных оценок специалистов в той области деятельности, по поводу которой ведется опрос. На основе метода групповых экспертных оценок В.С.Черепановым и О.В.Любимовой, разработана методика формирования учебных тезаурусов предметов, основывающихся на использовании понятия «тезаурус», сформулированного П.Георгиевой [3, 9].

Характерной особенностью использования экспертных методов в педагогических исследованиях является работа с высококвалифицированными специалистами в области педагогики, поэтому многие из методических и технических приемов, применяемых при массовых опросах, неприемлемы для получения экспертных оценок.

Основными этапами использования экспертных методов являются:

- подбор экспертов;
- проведение опроса экспертов;
- обработка результатов исследования.

Особое значение при экспертном опросе имеет подбор экспертной группы, т.е., лиц, имеющих специальные знания и опыт в исследуемой области. При этом экспертная группа должна удовлетворять условиям компетентности, репрезентативности и согласованности.

Таким образом, разработанная педагогическая технология, направленная на реализацию приоритетов учащихся общеобразовательной школы, основана на применении квалиметрического подхода и, в частности, метода групповых экспертных оценок. Технология включает в себя выявление осознанных приоритетов школьников по результатам их самооценки как фактора профессионального самоопределения, определение предметной области и описание семантических объектов системы, этапы алгоритма логического конструирования структур учебных элементов и информационную их реализацию с помощью компьютерных программ.

Литература

1. Казаринов А.С. Технология педагогического эксперимента.- Глазов: Изд-во Глаз. гос. пед. ин-та, 1999. - 192 с.

2. Казаринов А.С. Теоретические основы квалиметрической технологии педагогического эксперимента: дисс. … докт. пед. наук /А.С.Казаринов. – Ижевск, 1999.

3. Любимова О.В. Концептуальные основания проектирования педагогических норм в системе непрерывного профессионального образования: дисс. … докт. пед. наук /О.В.Любимова. – Ижевск, 2012.

4. Мирошниченко И.Л. Технология приоритетно-логического структурирования учебной информации: Методическое пособие. – Глазов:ГГПИ,2005,-50с.

5. Мирошниченко И.Л. Концептуальные положения к отбору и структурированию учебной информации по приоритетам учащихся //Вестник Череповецкого государственного университета. 2014. –№2. С.97-100.

6. Мирошниченко А.А. Теория и технология конструирования профессионально-ориентированных структур учебных элементов: дисс. … докт. пед. наук / А.А. Мирошниченко. – Ижевск, 1999.

7. Мирошниченко А.А. Предметная область экспертной когнитивно-педагогической системы. – Глазов, 1997. – 86 с.

8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учеб. пособие. - М.: Народное образование, 1998. - 256 с.

9. Черепанов В.С. Экспертные методы в педагогике: Учеб. пособие. – Пермь: Изд-во Пермского пединститута, 1988. – 84 с.

Abidin ÖZER,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Mehmet KURT,
Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi

DIL VE YAZİNİN KÜLTÜR AÇİSİNDAN ÖNEMI

Bu çalışma insanın günlük hayatında en sık kullandığı, insanların birbiriyle iletişimini sağlayan dil ve yazının kültür içindeki önemi vurgulanmak istenmiştir. Araştırmada dilin ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı, dilin özellikleri, yazı, yazının tarihi gelişim süreci ve kültür hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda dil ve yazının kültürle ilişkisi ve kültüre ne gibi katkılar sağladığı anlatılmaktadır.
Anahtar kelimelercDil, *yazı, kültür, insan.*

Giriş

Toplumdaki bireyleri birbirine bağlayan, belirli bir amaç ve birliktelik içinde yaşamalarını sağlayan her türlü özelliklere kültür denir. Kültürün bur toplum için önemi ifade edilemeyecek kadar büyüktür. Çünkü kültürünü kaybetmiş veya başka toplumların kültürünün etkisinde kalmış milletler tarih sahnesinden silinmiş, başka milletlerin içinde kaybolup gitmişlerdir. Kültürün en önemli muhafızları ise dil ve yazıdır.

Zira kültür nesilden nesile dil ve yazı ile aktarılır. Biz kültün en önemli taşıyıcısı olan yazı üzerinde durmaya çalışacağız. Fakat yazının toplum ve kültür açısından önemini iyi bir şekilde kavrayabilmek için öncelikle dili, dilin özelliklerini, dilin nasıl ortaya çıktığını bilmek gerekir.

Dil Nedir?

Konuşmanın ve dilin şimdiye kadar birçok tanımı yapılmıştır. Ünlü Yunan düşünürü PLATON, *Kratylos* adlı kitabında konuşmayı, " kendi özel düşüncelerini sesin yardımıyla, özne ve yüklemler aracılığıyla anlaşılabilir bir duruma getirmektir" şeklinde tanımlamıştır. Elbette dil fonksiyonlarına, işlevlerineve çeşitli bilimdallarma göre farklı şekillerde tanımlanabilir. Ayrıca dil; Türkçe'de olduğu gibi hem tat alma organı, hem de bildirişme dizgesi olarak diğer dillerde de birçok anlamlarda kullanılmaktadır.[1]

İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan bir araç olan dil, duygu ve düşüncelerin ifade edildiği, sesli ya da sessiz, çok yönlü ve gelişmişbir sistemdir. Dil, herhangi bir toplumda, bireylerin kendi aralarında iletişim kurabilmelerine imkan veren, kendi kültür ve geleneklerinin özelliklerini taşıyan, nasıl ve ne zaman ortaya çıktığıkesin olarak bilinemeyen bir gizli antlaşmalar ve sözleşmeler dizgesidir. Milletlerin tarihteki gelişimiile bağlantılıolarak onların duygu ve düşüncelerindeki ilerlemeyi de gösteren, canlı, yaşayan ve sosyal bir olgudur.[2]

Çok geniş anlamıyla dil, düşünce, duygu ve güdüleri, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak bildirmeye yarayan herhangi bir anlatım aracıdır. Bu tanım bütün canlıların kendi aralarındaki bildirişimlerle ilgili işaret sistemlerini olduğu kadar, insanlar tarafından doğanın ve eşyanın ortak kalıplar halinde manalandırılması olgularını da kapsamaktadır.

İnsanlar ve hayvanlar bir takım sesler ve işaretlerle düşünce, duygu ve güdülerini anlatmaktadırlar. Bunlar birer (dil) dir. Yaprakları solmaya başlayan bir bitki de (susadım) veya (hastayım) demektedir. O halde bitkilerin bile doğaya dönük dilleri vardır. Demek ki tüm canlıların, kendilerini ve hallerini anlatabilme olanakları vardır. Buna dolaysız (doğrudan doğruya) bildirişim diyoruz.Bir de insanların, uzun bir yaşantı sonunda, ortak sembollerle, ortak kalıplarla, evrende, doğada ve eşyada manalandırdıkları, özel anlamlar aşılaladıkları, dolaylı birer bildirişim aracı olarak kullandıkları işaretler ve sesler var ki bunlardan da sembolik, artistik bir dil oluşabiliyor; (yağmurun dili, denizin dili, göklerin dili, güllerin dili) gibi.

Bizim konumuz (insan dili)dir. Bunun için dilin, dar, bilimsel bir tanımını yapacağız. İnsanların aralarında anlaşmaya, kendilerini ifade etmelerine araç olan dil, bir dilbilgisi sistemi içinde örgütlenmiş, düşünce ve duyguları bildirmeye yarayan ses, işaret ya da hareketlerin bütünüdür.

Dil (langue) terimiyle herhangi bir toplumun, ulusun bireyleri arasında anlaşma sağlayan yerleşik dizge anlatılır. Bu dizge , anlam taşıyan belli ses birleşimlerinden,sözcük ve morfemlerden oluşur. Hava, toprak, cam gibi ses birleşimleri sadece Türkler için veya Türkçe'yi bilenler için bir anlam ifade etmektedir.[3]

Dilin ortaya çıkışı

İnsanın nasıl, ne zaman, hangi dili konuştuğu, ilk önce hangi sözcüğü söylediği hep merak edilmiştir. Bu soruların yanıtlanması çok zordur. Yazılı metinler ancak, yakın bir geçmişin aydınlatılmasına olanak vermektedir. En eski belgeler sayılan Sümerce metinler bile bundan 5500 yıl öncesine ışık tutmaktadır. İlk insanlar ise bundan daha önceki dönemlerde yaşamışlardır. Zaten ilk önce dilin birinci kolu sayılan konuşmanın doğduğu, sonra bunun simgesel göstergesi olan yazının kullanıldığı güçlü bir varsayımdır.

En eski düşünürler dahi dilin ne olduğu ve nasıl ortaya çıktığını düşünüp, dilin ortaya çıkmasıyla alakalı çeşitli görüşler öne sürmüşler. İslam düşünürlerinden Farabi'nin görüşü ile Platon ve Aristotelesin dilin oluşmasıyla ilgili düşünceleri büyük ölçüde örtüşmektedir. Farabi dilin oluşumunu ve gelişimini insanların toplum halinde yaşamaya başladıktan sonra birbirleriyle iletişim ihtiyacı hissetmelerinden, yani iletişim-bildirişim ihtiyacından dolayı geliştiğini savunmaktadır. Ona göre, insan içindeki olan şeyi veya maksadını başkasına bildirmeye gerek duyduğu zaman ilk olarak «işaret dilini» kullanmıştır.[4]

Burada belirtilmesi gereken bir konu da dilin doğuşu sorununun insanbilim ve ruhbilim alanındaki araştırmaların sonuçlarından yararlanmakta olduğu, daha çok bu bilim dallarının yardımıyla aydınlatabileceğidir (Aksan, 1995, s.95). Son zamanlarda dilin doğuşu konusuyla genetikbilim de ilgilenmeye başlamıştır. Bu sorunu DNA'ları inceleyerek yanıtlamaya çalışmaktadır.

Bu konu birçok kişi tarafından ele alınıp incelenmiştir. İsa'dan önce 500 yıl önce yaşamış olan Hintli Yaska'nın, Herakleitos'un çağdaşı Demokritos'un, Romalıların Varro ve Donatus adlı ünlü dilcilerinin bu konuda çalışmalar yaptıkları bilinmektedir.

Ortaçağda Arap dilcileri tükenmek bilmeyen çalışma ve tartışmalarıyla, XVIII. yüzyıl düşünürleri ileri sürdükleri düşünceleriyle dillerin türeyişi konusunu aydınlatmaya çalışmışlardır. Dille ilgili ilk sistematik görüşlere ise eski Yunan felsefesinde Taşlanmaktadır. Herakleitos (İ.Ö. V.yy), akıl ve sözü evrenin ve insanın bilgisinin temel ilkesi olarak belirlerken metafizik bir görüş geliştirir, dil felsefesinin doğa felsefesinden ayrılmasında öncü olur. «Dili anlamak demek evreni anlamak demektir», (Zıllıoğlu, 1993, s. 123) diyen Herakleitos evrenin anlaşılmasını dilin anlaşılmasına bağlar.

Dilin Genel Özellikleri:

• Dil bir anlaşma aracıdır. İnsanlar duygu, düşünce, istek ve kanılarını dil aracılığıyla karşısındaki insanlara anlatmaktadır.

• Dilin temeli bilinmeyen bir zamanda atılmıştır. Dilin ne zaman doğduğu, nasıl doğduğu kesinlik kazanmamış bir konudur.

• Dil bir kurallar dizgesidir. Her dilin kendine özgü kuralları vardır. Ağızdan çıkan her ses konuşmayı oluşturmaz. Bu sesler belirli kurallar doğrultusunda yanyana gelerek seslemi (hece), sesletimlerin yanyana gelmesi sözcükleri, sözcüklerin yan yana gelmesi cümleleri (tümce) oluşturmaktadır. İşte bu yanyana gelişler bir kurallar zinciri doğrultusunda olur. Yargı bildiren bu cümleler de isteklerin anlatılmasını sağlar.

• Dil sosyal bir kurumdur. İnsan sosyal bir canlıdır. Tek başına yaşamaz, yaşayamaz. Bir toplum içinde toplumla birlikte yaşamak zorundadır. Onun kullandığı dil de sosyal bir kurumdur. İnsan konuşma yetisiyle doğar; ama kullanacağı dil doğduğu toplumda vardır. Yani birey dili hazır bulur. Dil, bireylerin üstünde, toplumun malı olan ve bütün toplumu içine alan bir kurumdur.

• Dil kültürün aynasıdır. Dil bir toplumun kültürünün özelliklerini kendisinde taşır. Kültürün önemli bir öğesi olan dil aynı zamanda kültürün gelişmesini sağlar. Kültürün gelecek kuşaklara taşınması dilin yardımıyla olur.

• Dil doğal bir araçtır. Dil insanların kullandığı herhangi bir araca benzemez. İnsan kendisinin ürettiği araçlara istediği biçimi verebilir, onu yönlendirebilir; ama dilin doğallığı buna engel olur. Dilin kendi kuralları vardır. İnsanlar bu kurallara uyarak dilden yararlanabilirler. Dil yapay bir araç değildir. Ortak dil olarak oluşturulmaya çalışılan

Esperanto dilinin kullanılmayışının, yaygınlaş mamasının bir nedeni de budur. Dil maddi bir araç gibi oluşturulamaz. Oluşturulmaya çalışıldığı zaman doğallığı yok olur, kendi kendini üretmez .

• Dil düşünceyi etkilemektedir. Düşüncenin mi, dili; dilin mi düşünceyi doğurduğu tartışılan bir konudur. Bu iki kavramın da birbirini etkilediği bilinen bir gerçektir. Dil zenginliği düşünce zenginliğinin bir göstergesidir. Bir dilin bilim dili olmadığını ileri sürmek, o dili konuşan insanların bilim üretmediklerini kabul ettikleri anlamına gelmektedir.

• Dil canlı bir varlıktır. Dil kendi kuralları doğrultusunda gelişen canlı bir varlıktır. Dil de canlı bir varlık gibi doğar, büyür, gelişir, değişir ve ölür. Bunun en güzel örneği dili oluşturan öğelerden sözcüklerin zaman içinde uğradıkları değişikliklerdir.

Günümüzde,Türkiye Türkçesinde değişikliğe uğramış veya kullanılmayan birçok Türkçe sözcük vardır. Bugün kullanılan Türkçe de zaman içinde dilin kendi kuralları doğrultusunda değişecektir. Demek ki dil durağan, sabüt bir nesne değil, canlı ve daima değişip gelişen bir varlıktır.

Dilin daha sayamayacağımız kadar çok özellikleri ve işlevleri olmakla beraber en önemli işlevleri öğrenme, muhafaza, iletişim olmak üzere üç temel görevi bulunmaktadır. Doğan Günay «Dil ve İletişim» adlı kitabında dilin, öğrenmedeki etkin rolüne, iletişimin en önemli aracı olmasına ve gelenek-görenekleri muhafaza edip gelecek nesillere aktarma gibi işlevlerini çok güzel vurgulamaktadır.

" *"İnsanların toplu halde yaşamalarının sonucuyla doğrudan ilintili olan durumların başında dil gelir. Gelenek ve görenek gibi dil de, birlikte yaşamanın gerektirdiği en yararlı ve zorunlu araçtır. Öğrettim ve öşrenim anahtarı, bilgi aktarmanın ve biriktirmenin sağlayıcısıdır. Dil olmasaydı uygarlık olmazdı, kültür olmazdı, kısacası düzenli bir yaşama olmazdı. Dil olmasaydı düşüne bilirmiydik? Sonuçta dil insanın yaşamını anlamlı kılan temel organlardan birisidir*

Kültür Bağlamında Dil ve Yazının Önemi

Kültür, insan yığınlarını bir arada tutan , toplumun belirli bir tarih sürecinde elde ettiği ve kuşaktan kuşağa aktardığı maddi ve manevi özelliklerdir. Bunun dışında bilim adamları ve sosyologlar kültürün farklı özelliklerini göz önünde bulundurarak değişik tanımlar yapmışlardır. Bu tanımlara örnek vermek gerekirse:

Kültür, bir toplumun ya da bütün toplumların birikimli uygarlığı'dır. Kültür, belli bir toplumun kendisidir. Kültür, bir insan ve toplum kuramıdır.

Kültür, aklın bazı fakültlerinin amaca elverişli düşünsel çalışma ve pratiklerle geliştirilmesidir.[5]

Kültür, genel olarak maddi kültür öğeleri(binalar, giysiler, araç-gereçler) ve manevi kültür ögeleri(inançlar, gelenekler, düşünce yapısı) olmak üzere ikiye ayrılır. Dil hem maddi kültür öğeleri hem de manevi kültür ögeleriyle doğrudan alaklı olduğu için önemi büyüktür. Zira kültürü gerek maddi, gerekse manevi her iki öğesini de, hatta kültürün tamamını korumada, gelecek nesillere aktarmada en önemli araçlardan biri de dildir.Dil sayesinde bir milletin yüzyıllar boyunca edindiği bilgi nesilden nesle aktarılır. Konuşma dili, tabirleri ata hazinesidir.[6]

Bir dilin kelime hazinesi, yapısı, dille kültür arasındaki ilişkilerin anlaşılmasında temel karşılaştırma öğelerini oluştur. Her toplum kendi hayat tarzına ve düzeninin gerekliliklerine göre kelimeler kullanır. Yani bir dilin belli bir dönem içindeki söz dağarcığı, kelime sayısı, o dili kullanan toplumun kültürel hayatıyla alakalıdır. Örneğin göçebe bir hayat tarzı süren bir toplumda tarım ile alakalı kelimelere, yerleşik hayattaki bir toplumda ise çadırla alakalı sözcüklere pek yer rastlanılmaz. Örneğimizi daha da somutlaştırırsak Türk milletlerinde, özellikle Kırgız Türkleri'nde at ve çadırla ilgili onlarcakelime bulunmaktadır. Aynı şekilde Parslarda aslanla ilgili, Araplar'da deveyle ilgili, Eskimolarda karla ilgili pekçok kelime bulunmaktadır.[7]

Dilin toplum ve kültür açsısmdan önemini kısaca özetlersek; dil insanlar arasındaki iletişimi, kültürün gelecekteki nesillere ulaşmasını sağlamaktadır. Dilin kültürü gelecek nesillere aktarma görevi ise ancak yazı ile olmaktadır. Atalarımızın dediği gibi «söz uçar, yazı kalır» sözü konumuzun anlaşılması açısından çok manidardır.

İnsanlık tarihinde, insanoğlunun hayatına yön veren ve bu hayatın değişip gelişmesini sağlayan birçok önemli buluşlar, olaylar meydana gelmiştir. Bu olaylar içerisinde yazının bulunuşu elbette küçümsenemeyecek bir öneme sahiptir. Yazı insanın fikirlerini, dugu ve arzularını ses ve mimik dışında ifade etme ihtiyacından zuhur etmiştir. Bu zaman kadar yazıyla ilgili pekçok tanım yapılmıştır. Yazının genel olarak, düşüncenin o belli ifadelerle tesbit edilmesi şeklinde tanımlanmıştır . Yani yazı, insanın düşüncelerini resimleştirilerek belirli sembollerle kaydedilmesine dayanan bir sistemdir.

Yazının ilk örnekleri olarak kabul edilen ideogramlar(resim yazıları) insanın düşünelerini, çevresindeki olayları, nesneleri, eşyaları kaya ve mağara duvarlarına şekiller çizmesiyle oluşmuştur. İlk ideogramlar ise Eski Mısır resim yazılarıdır.(M.Ö. IV) yazının ilk aşaması olan ideogramların gelişmesiyle yine resimlere dayanan ikinci aşamasına da piktogram adı verilir. Bu yazı örnekleride Mısır, Maya, Luwi yazılarında karşımıza çıkmaktadır. Piktogramdan sonraki dönem ise tarihi M.Ö.12-8.y.y.'a dayanan hece yazısı dönemidir. Günümüzde hala kullanılan Çin ve Tibet yazıları o dönemin mahsulü olan yazılardır. Yazı, hece yazısı döneminden sonra yarı hece yazısı olarak bilinen bir döneme girmiştir. Sümer ve Akad çivi yazıları, Eski Fars çivi yazısı(M.Ö. 500), İrlanda ve Galler bölgesindeki Ogham yazısı(M.S. S.y.y.'dan itibaren), Fenike, Etopya, Güney Arap, Eski İbrani ve Frek yazıları yarı hece dönemi yazılarına örnek olarak gösterilerbilir. Yazının en son aşaması da alfabe aşamasıdır. Bu sistem birçok millet tarafından kullanılan en yaygın ve en kolay yazı sistemidir.

Dil, okuma, yazma, konuşma, dinleme dörtlüsünün temeline dayanmaktadır. Dilin bu dört temeli içerisinde yazmanın diğer üç öğeyle sıkı bir ilşkisi bulunmaktadır. Zira konuşulan,duyulan, okunan şeyler yazı ile ifade edilerek kaydedilir. Dolayısıyla «okuma» olarak adlandırdığımız eylem «yazma» diye adlandırdığımız eylemin sonucunda çıktığı aşikardır. Ayrıca yazı kaydetme özelliği ile toplumun birikimlerini, tecrübelerini, buluşlarını, kısacası kültürünü geleceğe taşır.

Ünlü edebiyat uzmanı Mehmet Kaplan'ın «Sevgi ve İlim» eserindeki şu cümleleri dilin ve yazının toplum için ne kadar önemli olduğunu çok güzel bir şekilde izah etmektedir.

«Dil sayesinde bir milletin yüzyıllar boyunca edindiği bilgi nesilden nesle aktarılır. Konuşma dili, tabirleri ata hazinesidir. Bundan dolayı okuma yazma bilmeyen Türk halkının bir sağduyuya, bir hayat görüşüne sahip olmasıkonuşma dilinin zenginliğinden ileri gelir. Fakat yazıdili ve onun mahsulü olan kitap, sözlü kültürden çok daha zengin ve emin bir kaynaktır. Kitap okuyanın bilgisi kadar konuşmasıda başka türlü olur. Bir memlekette kitap kültürü ne kadar zenginse günlük konuşma da o kadar zengin olur».[10]

Sonuç

Sonuç itibariyle dil ve yazı toplumun benliği olan kültürün korunmasında, geleceğe aktarılmasında en önemli rolü üstlenmiştir. Yazısını, kültürünü, dilini unutmuş bir milletin var olması mümkün değildir. Bunun birçok örneği insanlık tarihinde yer almaktadır. Geçmişte olup da günümüzde olmayan pekçok toplum ve millet ise bu konuya en somut delillerdendir.

Sözlerimi dille ilgili birkaç önemli vecize ile bitiriyorum. «Dilini kaybeden bir millet, herşeyini kaybetmiş demektir».(Peyami Safa) «Kamusa (sözlüğe) uzanan el, namusa uzanmıştır «.(Cemil Meriç) «Bana mükemmel bir lisan ver, sana büyük bir millet teşkil edeyim».(Leibniz)

«"Bir ulusun bütün yönetimi bana bırakılsaydı, ilkin dilini düzeltirdim. Çünkü, dil düzgün olmayınca söylenen anlaşılmaz ve yapılması gereken yapılmadan kalır, böyle olunca töreler ve sanat geriler, adalet yoldan çıkar, halk çaresizlik içinde kalır. İşte bundan dolayı söylenmesi gereken başıboş bırakılamaz. Bu her şeyden önemlidir». (Konfüçyüs)

Kaynaklar

1. Aksan D., Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim), s.53
2. Altunya H.,(2003), Farabi'de Dil Felsefesi, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal
3. Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İsparta, s.54
4. Doğan İ., (2000) Göktürk Yazısı, Türkler Ansiklopedisi 3.cilt, TDK yay. Ankara, s.754
5. Erenoğlu D., (2008), Mehmet Kaplan'm Dil Üzerine Görüşleri, A.Ü. Türkiyat AraştırmalarıEnstitüsü Dergisi Sayı:36, Erzurum, s.68
6. Ergin M., (1987,), Türk Dili, Bayrak Basım, Yayın, Dağıtım, 3.bşk., İstanbul, s. 7, Hançerlioğlu O., Kavramlar ve Akımlar, c.l, Remzi Kitabevi, 2.bsk., 1992, s. 319. Güvenç B.,(1999) İnsan ve Kültür, Remzi Kitapevi,Ankara, s.95-97 Kaplan M., Sevgi ve İlim, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002, s. 208
7. Özbay M., (2005), Bilim ve Kültür Aktarıcısı Olarak Yazı, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı 2, Ankara, s. 68
8. Zıllıoğlu M.,(1993), İletişim Nedir?, Cem Yayınevi I .baskı, İstanbul,s.l26
9. http://www.edebiyatturkiye.com/forum/diger-edebiyat-sahalari/dil-ile-ilgili-sozler/?PHPSESSID=812baafafe34f8140e5ffaa2400216d5 09/01/2013 19:35

ФИЛОСОФИЯ

Исмаилова Э.И.,
д.ф.н.. профессор,
Тунгатаров У.У.,
Сатыбалдиева К.К.,
Пышкин Д.В.,
БГУ им. К.Карасаева

ФИЛОСОФСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ НА СТУПЕНЯХ ИСТОРИИ И НА ПЕРЕКРЕСТКАХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Философия в силу своей специфики и в особенности методологической функции востребована и сегодня в эпоху глобализации, на перекрестке цивилизаций. Ее роль весьма значима в понимании общечеловеческих ценностей, расширяющейся открытости народов по отношению друг к другу, толерантности различных типов обществ - и в итоге разных цивилизаций. Эта проблема - не роскошь, а жизненная необходимость во взаимодействии цивилизаций.

Отсюда вытекает и особая роль философии в современном обществе. Философия, как говорил К.Ясперс задолго до глобализации, перестает быть делом только узких кружков или университетских курсов: она сегодня приобретает особую функцию – связывать людей планеты. Философская, точнее, цивилизационная проницательность Ясперса заключается в том, что он был убежден, что Осевое время (1 тыс.д.н.э.), когда родилась философия, не исчерпало себя, оно способно и сегодня дать человечеству новые импульсы для развития.

Осевое время ценно не только своим бытием, тем, что оно было, существовало. Уходя, оно остается с нами, продолжает возбуждать наши умы, волновать наши сердца. И происходящие сегодня в обществе позитивные процессы связаны с переоценкой многих взглядов, принципов, казавшимися аксиомами. В частности, весьма актуальным стал вопрос о роли духовного наследия прошлого для современности. Еще недавно это наследие объявлялось чем–то навсегда ушедшим, в лучшем случае к нему относились как реликту, уважаемому, но мертвому.

В какой-то мере это было обусловлено открытиями и прогрессом естествознания, начавшимися с XVII столетия. Как правило, новые научные открытия отбрасывали многое из того, что им предшествовало. И бессознательно (а порой и осознанно) аналогичный принцип, правомерный по отношению к природе, стали применять к философским, эстетическим, религиозным и нравственным сферам.

Между тем, здесь имеет место качественное различие. Если рождение науки химии означало конец алхимии, а новая биология оставляла далеко позади античные и средневековые представления о жизни и о живом, то весьма рискованно считать, что науки XXI столетия уже не нуждаются в парадигмах, выработанных предшествовавшими эпохами.

Гегель несмотря на свою философскую прозорливость в отличие от своего земляка К.Ясперса не избежал высокомерия по отношению Востоку и утверждал, что свет духа воссиял в Азии, но восточные народы не знают, что дух и человек свободны, а раз так они остаются за пределами всеобщей истории.

Эти положения о восточных народах во всемирной истории он распространил и на их философию: им не место в общей истории философии, считал он. Однако в последние годы жизни в своих лекциях он ввел небольшой раздел «Восточной философии» из двух параграфов, один из них о философии Китая, другой- о философии Индии. Основываясь на скудных миссионерских материалах, он оценил восточную философию скорее как религиозное мировоззрение, которое легко можно принять за философию.

Остановившись на Конфуции, он назвал его проповедником практической мудрости и считал, что Конфуцию воздают честь незаслуженно. Философия Китая «еще находится на первой ступени».

История свидетельствует о том, что китайская цивилизация длительный период вплоть до Нового времени развивалась изолированно. Считалось, что она самодостаточна и не нуждается во внешних связях. Однако общение китайских философов с Западом убедило их в том, что изоляция от европейской цивилизации привела к тому, что китайская философия отстала в своем развитии. Началось спешное знакомство с европейской философией.

К тому же философы Поднебесной считали, что естественные науки не имеют прямого отношения к философии. В европейской же философии связь этих наук всегда была тесной. Побывав в Европе, они спешно стали переводить на китайский язык работу Ч.Дарвина «Происхождение видов…». Дело дошло до того, что имели место попытки перенести законы природы на общество. Даже предлагалось реформировать китайское общество по законам естественного отбора.

Первый шаг к преодолению высокомерного взгляда на духовные традиции древнего Востока и внеевропейскую цивилизацию был сделан уже в начале XX века. Однако мировые войны с их жестокостью, разрушениями, гибелью природной среды, бездуховностью, порождавшие тяжкие социальные и этические кризисы, заставили многих задуматься над причиной происходящего. И тогда-то созрела мысль: человек поспешил отбросить идеалы прошлого, объявив их окаменелостями, оторвал себя от жизненно важных импульсов развития.

Среди попыток преодолеть пагубный разрыв цивилизаций видное место занимает концепция «Осевого времени», выдвинутая немецким мыслителем, ученым и публицистом Карлом Ясперсом (1883-1969). Она отмечена, во-первых, убеждением в актуальности древнего духовного наследия Востока и Запада, а во-вторых, стремлением найти почву для общечеловеческого единства. Идеи Ясперса нельзя считать умозрительными, навязывающими человечеству абстрактные схемы. Он подчеркнул, что пришел к идее «Осевого времени» эмпирически, опираясь на вполне конкретные, хорошо известные факты. Философ лишь вычленил тот общий исходный пункт, когда и где возникли основные парадигмы мышления Востока и Запада [1].

Речь идет о почти синхронных событиях, развернувшихся на обширном пространстве от берегов Хуанхэ до греко-римского региона в середине I тысячелетия до н.э. В это время происходит много необычного. В Китае жили тогда Конфуций и Лао-Цзы, возникли все направления китайской философии. В Индии возникли Упанишады, жил Будда. В философии Индии, как и в Китае, рассматривались все возможности философского постижения деятельности. В Иране Заратустра учил о мире, где идет борьба добра со злом. В Греции - это время Гомера, философов Парменида, Гераклита, Платона, трагиков Фукидида и Архимеда. Все, что связано с этими именами, возникло почти одновременно в течение немногих столетий в Китае, Индии и на Западе независимо друг от друга. Все это Ясперс и обозначил как «Осевое время».

Тем, что свершилось тогда, что было создано и придумано в то время, человечество живет вплоть до сего дня. В каждом своем порыве люди, вспоминая, обращаются к осевому времени, воспламеняются идеями той эпохи. С тех пор принято считать, что воспоминания и возрождение возможностей осевого времени - Ренессанс – ведет человечество к духовному подъему. Возврат к этому началу – постоянно повторяющееся явление в Китае, Индии и на Западе. В начале осевое время было ограничено пространственно, но исторически оно становится всеохватывающим- это время глобализации и взаимодействия цивилизаций.

Осевое время ознаменовало прорыв сознания за пределы, очерченные географическими, культурными, этническими и временными границами. Все последующие доктрины так или иначе генетически будут связаны с материнским лоном «Осевого времени». Однако возникает вопрос: следует ли рассматривать это лоно просто как памятник минувшего или же признать в нем резервуар живой духовности, необходимый для современного мира? Кроме того, важно определить, насколько универсально наследие «Осевого времени», не содержит ли оно ценности, способные питать лишь локальные культуры.

Идеи Осевого времени стали знамением прошлого века, который характерен не только противоборством и взрывами шовинизма. Это также время преодоления европоцентризма. К. Ясперс акцентирует свое внимание на поисках общечеловеческого единства, пророчески возвещает миру о возрастающем интересе Запада к Востоку.

В полемике с авторами теории культурных циклов – с О.Шпенглером, а позднее с А.Тойнби – Ясперс делает акцент на том, что человечество имеет единое происхождение и единый путь развития. В полемике же с марксизмом он настаивает на приоритете «духовной составляющей» человечества. Согласно Ясперсу, подлинная связь между народами – духовная, а не природная, не родовая.

Концепция осевого времени представляет собой попытку преодолеть противоречие формационного и цивилизационного подходов к истории и культуре. Она также есть попытка восстановить монистически – универсалистский подход к истории человечества.

Такая постановка вопроса и такая тенденция не возникли бы без выхода Востока из состояния замкнутости, изоляции и без отказа Запада от европоцентрической модели, которая длительное время казалась единственно возможной.

На просторах исторического, эпохального, цивилизационного и формационного времени разворачивается резервуар живой духовности осевого времени. Здесь впервые появились философы. Основная ценность этого времени – человек, который отважился на то, чтобы искать опору в самом себе, а не в роде, племени, государстве, в религии.

В этой связи правомерно привести взгляды одного из патриархов учения о человеке – Конфуция. Конфуций считал человека сыном Неба. Его учение объединено идеей центральности человека в пространстве. Конфуцианство является своего рода социально-этической антропологией. Характеризуя поведение людей, он пытается определить силы, движущие ими в процессе их жизнедеятельности. Анализируя и делая выводы, Конфуций пришел к мысли, выраженной в одном изречении: «Богатство и знатность – вот к чему стремятся все люди. Если не установить для них Дао в достижении этого, они этого не достигнут. Бедность и презренность – вот что ненавидят все люди. Если не установить для них Дао в избавлении от этого, они от это не избавятся». Эти два основных стремления Конфуций считал заложенными в человеке от природы.

В период античности человек был поднят на пьедестал и стал «мерой всех вещей». Как известно, высоко оценивая философию античности, К. Маркс назвал ее детством человечества, периодом, когда закладываются основные черты будущего – взрослого человека. Судьба человека в последующие периоды была разной (Средневековье, Возрождение, Просвещение). В классической немецкой философии человек вновь был низвергнут с пьедестала и стал у Гегеля ступенью в развитии абсолютной идеи, у Фейербаха – обломом природы.

Нечто подобное Осевому времени получает общечеловеческий резонанс в замечательных произведениях Европы XV-XVIII веков н.э: это творения Рафаэля, Леонардо да Винчи, Шекспира, Рембрандта, Гете, Спинозы, Канта, Баха, Моцарта. Но и восточное искусство этого времени, в частности, японское оказало серьезное влияние на западную живопись. Вспомним, чем был Восток для таких мыслителей и писателей, как Л.Толстой, Альберт Швейцер и др.

В марксистской, советской философии имел место некоторый разрыв этногенеза и социогенеза человека. Широко бытовал тезис о том, что сущность личности не в ее бороде или крови, она (сущность) есть совокупность общественных отношений. Этот и схожие с ним утверждения давали основания для обвинения марксизма в невнимании к этнической и социобиологической истории человека. Нередко сущность человека сводилась к абсолютному социологизму.

В нашей стремительной жизни остается мало времени, чтобы оглянуться назад, почерпнуть мудрость веков. Последнее необходимо, востребовано, ибо история, уходя, остается с нами. Сказанное особенно значимо для философии, в которой, как ни в какой другой области науки, мудрость веков наиболее предметна и значима.

Как справедливо заметил акад. Нарынбаев А.И, основные этапы развития философской мысли кыргызов до Октябрьской революции, охватывающие более десяти столетий, впервые были исследованы акад. А.Алтмышбаевым.[2]. Своеобразной начальной ступенью постижении мира кыргызами, как и другими народами была, как известно, мифология, о которой написано немало работ. Однако решающую роль в возникновении и развитии социально-философской мысли кыргызов сыграли достижения средневековой культуры. Нарабатывался и обогащался опыт трудовой жизни и общественных отношений. Это способствовало формированию позитивных знаний и дальнейшему совершенствованию абстрактного мышления.

Нельзя не отметить и влияние ислама- идеологии феодального общества. Ислам был своеобразным катализатором динамики социально-философской мысли кыргызов. И это наряду с новой эпохой отразилось в творчестве Ю.Баласагуни, М.Кашгари, А.Кайги, Толубая-Сынчы, Санчы-Сынчы.

Достаточно плодотворным этапом в развитии социально-философской мысли кыргызов были XIX- и начало XX веков. Видными его представителями были Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов), Барпы Алыкулов, Женижок (Ожо), Белек Солтоноев, Касым Тыныстанов. В их произведниях наиболее отчетливо проявились элементы рационального познания мира.

Национальное возрождение кыргызов и обновление его духовной жизни невозможны без глубокого изучения и освоения культурного наследия прошлого, которое в настоящее время приобретает новый смысл и значение. Это особенно касается философской мысли энциклопедии духовной жизни народа- эпоса «Манас», в котором заложены глубинные пласты идейного, духовного наследия.

Ч.Ч.Валиханов писал: «Манас есть энциклопедическое собрание всех киргизских мифов, сказок, преданий, приведенное к одному времени и сгруппированное около одного лица – богатыря Манаса. Это нечто степной Илиады. Образ жизни, обычаи, нравы, география, религиозные и медицинские познания киргизов и международные отношения их нашли себе выражение в этой огромной эпопее». [3]

В эпосе в интересующем нас аспекте одним из узловых является понятие времени. Для восприятия времени древних кыргызов были характерны цикличность, круговорот и обращенность к прошлому, которые были связаны со счетом поколений. Посредством перечисления предков определялись преемственные связи в пределах рода и племени. Такое восприятие было характерно и для других народов, и называлось оно родовым временем.[4] Отсчет времени начинался с неординарных событий, таких как землетрясение, восстание или с года смерти отдельных именитых людей. В быту для измерения времени использовались весьма своеобразные меры, такие как «бир чай кайнам убакыт» (время, затрачиваемое на кипячение чая), «бир эт бышым убакыт» (время, затрачиваемое для варки мяса) и.т.д.

Сегодня необходимость освоения эпоса приобрела новый, судьбоносный смысл и значение. Прежде всего речь идет о социально-философских, этико–психологических и других значимых идеях, которые имеются в эпосе и которые должны служить духовному обновлению общества. Эти идеи еще недостаточно исследованы. Социально-биологические, антропометрические, медико – биологические и другие аспекты мировоззрения и жизнедеятельности кыргызов также еще не стали предметом изучения разных наук.

Выше - названные проблемы и сегодня ждут своих исследователей, в том числе и представителей естественных наук. Не в полной мере раскрыты внутренние взаимосвязи последовательных этапов истории философского осмысления многих явлений социального и природного бытия кыргызов.

Поднятая из резервуара осевого времени и рассматриваемая нами проблема человека довольно интересно и конкретно, содержательно представлена в эпосе «Манас». Здесь говорится о том, что раскрывая сущность человека, Манас обращал внимание именно на голову, лицо, поскольку голова – обиталище его души, глаза – зеркало души, уста –выразители души. Древние кыргызы придавали большое значение такой части человеческого тела, как грудь – вместилище сердца. Ей придается особое значение как средоточию всей психической сущности человека. Так, в эпосе есть такие слова, идущие из уст Алманбета при встрече с богатырем Кёкчё:

Көкүрөккө жан кошом,
Өзүң менен дос болом.
В грудь вложу душу,
Буду другом тебе

В «Манасе» патриотизм, единение народа во имя самосохранения и будущего является центральной идеей эпоса. В ситуации кризиса гуманистической культуры начала XXI века, системы духовно-нравственных ценностей социума важной становится попытка переосмыслить наследие народа, сквозь призму прошлого и современных социокультурных реалий. А они таковы, что сегодня духовность, нравственность теряют социальный статус и роль в обществе. И в обыденном сознании эти ценности кажутся не столь значимыми, как это было прежде. Подобное отношение имеет место и к одному из древних чувств человека – к патриотизму.

Патриотизм, как известно, означает любовь к земле отцов, к малой родине, где прошли детство и юность. Отношение к природе формируется с раннего детства в семье, быту. В этот период оно «окрашено» в эмоционально-психологические тона. Его без преувеличения можно определить как эмоционально-психологический уровень причастности к природе, формирующийся стихийно, в значительной степени под влиянием окружающих естественных условий. Именно так сформировалось чувство, каким является патриотизм. Первоначально оно складывается как чувство любви, уважения, почитания земли предков. Это река и озеро, сосна и береза, гора и долина, аил, где прошло детство. Отсюда «аильный», «долинный» (таласский, чуйский), «горный» (тянь-шанский), «озерный» (иссык-кульский) патриотизм.

Постепенно, в силу расширяющегося социального опыта и практики народов объект этого чувства выходит за рамки лишь природных компонентов, обогащается за счет социальных ценностей, таких как достижения нации, народа, страны в целом в материальном и духовном производстве, интернационализм, восприятие общечеловеческих ценностей. Для тех, кто поднялся на революцию 1917 года, чувство патриотизма есть нечто большее, чем лишь привязанность к земле предков. Оно социально обусловлено: любовь к родине как непременное условие предполагает борьбу за ее освобождение от угнетателей.

Позже это чувство наполнилось содержанием, отражающим отношение человека к общественному строю. Патриотами были декабристы, революционеры, которые боролись против царизма, за лучшую долю народа. В советское время патриотизм также предполагал любовь к социализму, к советскому строю, к системе социальных ценностей того времени.

В условиях рыночных отношений, когда акценты в ценностях изменились, содержание патриотизма действительно размывается. В период развала СССР имело хождение не совсем приличная мысль: «Патриотизм - последнее прибежище негодяев». Политический заказ подобных высказываний не нуждается в комментариях.

Однако нравственно состоятельный патриотизм – важнейшее, характерное и востребованное качество жизнедеятельности социума. Патриотическое чувство поднимало людей на защиту родины в годы Великой Отечественной войны, на строительство городов, на освоение целины, помогает выдержать тяжести переходного периода и испытания рыночных отношений.

Патриотизм как социальная ценность сегодня как и в былые времена «проецируется» на решение судьбоносных задач государства. Это и необходимость сохранить территориальную целостность страны, возродить ее могущество и авторитет, и потребность в создании современной государственной политики, в совершенствовании системы воспитания. Это и востребованность формирования, укрепления чувства единства кыргызской нации, всего народа Кыргызстана. Решение этих и других задач нуждается в опоре на ясно сформированные патриотические идеалы и ценности.

Духовная состоятельность личности и общества невозможны без их отношения к патриотическим ценностям. Нами обосновывается мысль о невозможности достижения единой цели, единства и сплоченности всего народа без взаимодействия государства, общества и каждой отдельной личности. Поиски же альтернативы патриотизму пока успеха не имеют.

Процессы глобализации, вхождения современного общества в глобальное социальное пространство «поднимают» статус патриотизма, духовности личности. Определение ее гражданской позиции становится особенно актуальным.

Бережное отношение к родной природе – неотъемлемая составляющая патриотизма. Примечательно трепетное отношение древних кыргызов к богатствам окружающей среды. Н.Потанин писал, что «Ала-Тоо изобилует разного рода лесами, но киргизы никому, в том числе и кокандцам, не разрешали пользоваться даже за плату».[5]

Резервуар духовности, почерпнутый из прошлого, наполняется новым содержанием и в отношении к природе. Сегодня недостаточно лишь бережное отношение к матушке – природе, ибо ее богатства не безграничны. Ныне ставится задача воспроизводства природы, которая должна становиться ноосферой благодаря науке и рукотворной деятельности человека.

Осевое время сегодня трансформируется как новое «Осевое время» 2- глобализация. В условиях глобализации такое социальное качество народов, каким является толерантность, становится сверхактуальным, одним из значимых общечеловеческих ценностей.

Исторически кыргызы сформировались как очень толерантный народ, так как живя в тяжелых условиях, они были открыты и толерантны к другим народам. Истоки толерантности кыргызов уходят в глубокую древность, в идеи великодушного Манаса. Его заветами, как известно, были гуманизм, великодушие, терпимость. Именно поэтому так важна пропаганда и популяризация этих идей среди всех слоев населения и особенно молодежи сегодня. Во время Великой Отечественной войны десятки тысяч людей, гонимые сталинскими репрессиями, самой жестокой войной, приживались в Кыргызстане, обретая здесь не только кров и друзей, но и вторую родину.

Толерантности кыргызы придавали огромное значение. Такие пословицы как Сабырдын тубу сары алтын (Результат терпения – чистое золото), Он колундун ачуусун сол колун менен бас (Гнев правой руки останови левой рукой), Сабырдуу болсон осоорсун, сабырсыз болсон осолсун (Будешь терпелив вперед продвинешься, будешь нетерпелив совсем осрамишься). Эти пословицы являются народной мудростью, продиктованной самой жизнью во имя самосохранения.

Отсутствие толерантности – серьезная проблема. Необходимость укреплять ее в нашем народе – одна из задач сегодняшнего дня. Идеи толерантности, необходимость жить в согласии в Кыргызстане – на Родине представителей более 80 наций и народностей являются актуальными как никогда. Дело в том, что толерантность в эпоху глобализации, расширяющегося глобально-регионального пространства и взаимодействия между народами и странами в какой-то мере размывается и на первый взгляд кажется менее значимой, но это ошибочно.

Толерантность проявляется и в способности народов войти и жить в новом геополитическом пространстве, которое образовалось после падения жестких барьеров между двумя социальными системами в 90-е годы. В общественном сознании довольно прочно закрепился стереотип, согласно которому ненасилие и толерантность – это социальная пассивность, трусость и отсутствие мужества. Такое понимание на самом деле всего лишь стереотип, преодолеть который, к сожалению, не так просто, ибо хотя мир и прекрасен, но он не совершенен. В нем есть зло и насилие, которые порой кажутся «вечными» спутниками человечества.

Сегодня толерантность обретает новые формы и проявления. Так, к примеру, мы глубже и предметнее, преодолев голое отрицание, исследуем взаимоотношения науки и религии без жесткой непримиримости, как это было в нашем недалеком прошлом. Достаточно отметить значительный научный интерес проблемам ислама, тенгрианства, трансформации религиозного сознания кыргызов в условиях глобализации. Названная проблематика занимала значимую часть работы Специализированного Совета по защитам докторских и кандидатских диссертаций по философии при АН КР за последнее время.

Однако ничто, в том числе толерантность не беспредельны, не есть абсолютное благо. Сегодня под видом толерантности имеют место попытки стереть различия между добром и злом, прекрасным и безобразным и, наконец, между мужчиной и женщиной. Об этом, в частности, свидетельствуют итоги прошедшего в 2014 г. конкурса на Евровидении, когда победителем стал человек неопределенного пола.

Глобализация, взаимовлияние цивилизаций- это мощные процессы, макрофаги во времени. Они вбирают в себя плоды духовного взаимодействия двух цивилизаций-Восток-Запад на путях их диалога. На большом пространстве Восток-Запад встречаются два гения – Гете и Абай Кунанбаев. Абай родился 100 лет спустя после Гете. Он переводил Гете на русский язык и был убежден: немецкий поэт не чужероден ему, а являет собой один из животворных источников его творчества и познания другой культуры. Выдающиеся деятели культуры разных народов были проводниками духовного единства их народов с остальным миром. И это удалось им через раскрытие общечеловеческих ценностей.

Гете стал известен кыргызам, и его талант помог раскрыться другому яркому таланту: это Булат Минжылкиев. Исполнение выдающимся кыргызским басом, прошедшим школу русского оперного искусства партии Фауста, которая, как и многое, созданное уникальным талантом певца под благотворным воздействием русской культуры, вошло в золотой фонд не только кыргызской, но и мировой культуры. Ибо настоящий талант, каким, безусловно, является Б. Минжылкиев, всегда выходит за национальные рамки, представляет собой сплав, квинтэссенцию взаимовлияния разных культур и в итоге феноменом цивилизации.

Современная философия и культура народов Центральной Азии имеют ярко выраженную тенденцию и развития традиций взаимодействия и взаимообогащения. Ибо по своей природе и содержанию эти два явления общечеловеческого характера, они не знают национальных границ. И это один из путей преодоления кризиса, в том числе и духовного, охватившего народы Центральной Азии в результате разобщения стран.

Глобализация, сближает цивилизации, несет позитивные моменты. В глобальном мире утверждается точка зрения о том, что мировое сообщество должно охватывать и включать в себя многочисленные культурные группы с равным культурным и политическим статусом. Культурный плюрализм стал атрибутом современных обществ. Российский ученый Н.С. Кирабаев называет этот процесс мультикультурализмом: это теория, практика и политика неконфликтного сосуществования в одном жизненном пространстве множества разнородных культур.[6] Такая ситуация предполагает уважение к различиям, при этом налицо стремление к поиску универсальности, т.е доминирование общечеловеческого. Эти мысли весьма созвучны с идеями К.Ясперса, который полагал, что западная культура и духовность нуждаются в дополнении, которое они могут почерпнуть в Азии.

Историческое время не только «разворачивает» ценности прошлого лицом к современности. Оно наработало и стереотипы в форме традиций и обычаев, которые сегодня являются национальным достоянием народа, закрепляются, как бы «застывают» в его менталитете.

Эти стереотипы обусловлены историческими условиями жизни этноса, основным родом его занятий, природными условиями и другими факторами. Одним из ярких стереотипов кыргызов является традиционное жилище – юрта, получившая высокую оценку многих путешественников, посещавших в разное время наши края. Юрта и калпак спасли кыргызов. Калпак очень практичен. Дождь пошел – отпустишь поля – капли скатятся, как с зонта. Солнце светит – поднимай поля вверх. В селах сено убирают, оно за шиворот «лезет». Опустишь калпак пониже на затылок – и нигде не колет. [7]

Образ жизни кочевника предполагает малое количество предметов в быту. Посуда и другие предметы быта имели продолговатую форму, это было удобно при постоянных переездах в условиях кочевья.

Сегодня мы свидетели трансформации всех сфер нашей жизни, начиная от политической, культуры и кончая такой консервативной сферой, какой является быт. Так, у большинства семей кыргызов особенно в городе современная мебель и другие предметы быта сочетаются с национальными предметами быта, европейская кухня с блюдами национальной кыргызской кухни. В связи с возрождением национального и культурные запросы также демонстрируют сочетание традиционного (стереотипного) и нового. Отрадно, что культурные стереотипы (традиции) кыргызов занимают все более широкую нишу в структуре культурных запросов.

Традиционный способ передвижения кыргызов – это верховая езда. Она спасала человека от многих сегодняшних заболеваний, связанных с гиподинамией. Человек, особенно его опорно-двигательная система, в частности, скелет при верховой езде постоянно находится в состоянии массирования. И потому кыргызы не страдали широко распространенными сегодня заболеваниями, связанными с гиподинамией, избыточной массой тела и др. Это такие заболевания, как артрит, артроз, остеохондроз, причина которых – малая подвижность, некачественное питание, отложение солей и др.

Особая область бытовых стереотипов, напрямую связанная со здоровьем, - это национальная кухня, выдержанная на приоритетах мясных и молочных блюд. Это стереотип, выработанный историей, поколениями, образом жизни скотовода. Как отмечал Чокан Валиханов, кыргыз ест, пьет и одевается скотом. Противоположный стереотип питания есть у евреев. Это раздельное питание, при котором запрещается сочетать мясные и молочные продукты: нельзя сочетать ребенка (молоко) с матерью (мясо).

С глубокой древности у кыргызов почиталась художественная обработка металлов: женские серьги, перстни, браслеты. Традиционные кузнецы изготовляли не только украшения, но и оружие, сабли, пики, ножи. Помимо этого, в прикладном искусстве был широко распространен культ животных. Наши предки любили украшения с изображением животных и зверей. [8]

Следует отметить, что в связи с вышеизложенным стала актуальной разработка концептуального взгляда на миропонимание древних кыргызов, охватывающего широкое пространство и площадку жизнедеятельности народа, включая прикладное искусство, музыку, песнопение и др.

Эпос «Манас» - достояние не только кыргызской, тюркской, но и мировой эпической культуры. В истории любой страны есть значительные и незабываемые памятники культуры. Проходят века, меняются поколения, быт, уклад, общественное мировоззрение, но остаются памятники, без которых нет подлинной истории, немыслима национальная культура. Эпос «Манас» с полным правом входит в сокровищницу мировой культуры наряду с «Илиадой», и «Одисеей» Гомера, грузинским эпосом «Витязь в тигровой шкуре», русским «Словом о полку Игореве». Научно-культурная ценность эпоса состоит и в том, что он содержит сведения по истории, этнографии, философии, языку, дипломатии, военному делу, народной педагогике и множеству других сторон жизни кыргызского народа. «Манас» является важным источником изучения этнической истории и этнокультурных связей кыргызов.

Востребованность изучения истории и перспектив развития социально-философской мысли кыргызов связана прежде всего с необходимостью возрождения национального и раскрытия потенциала и статуса кыргызской философии. У истоков профессиональной философии в Кыргызстане были М.С.Джунусов, А.А.Алтымышбаев, А.Давлеткелдиев, А.И.Нарынбаев и др.

Становление и развитие профессиональной философской науки относится ко второй половине XX века. Учеными разрабатываются социально-философские проблемы такие, как переход ранее отсталых народов к социализму, минуя капитализм. (Джунусов М.С., Аманалиев Б., Алтмышбаев А.А., Каракеев К., Какеев А.Ч., Вейнгольд Ю.Ю. и др.). Философские проблемы наций и национальных отношений исследуются Алтмышбаевым А.А., Нарынбаевым А.И., Какеевым А.Ч., Исмаиловым А.И. Проблемы естествознания в союзе с философией, познания, мышления, сознания, психологии, языка, общения рассматриваются Салиевым А.А., Абдылдаевым Т.А., Тогусаковым О.А., Жумагуловым М.Ж., Брудным А.А., Орозалиевым Э.С., Бокошевым Д.Б., Сыдыковым Ж.Ш., Айтбаевым А.А., Амердиновой М.М., Соковниным В.М. и др.

Особая страница истории кыргызской философии связана с периодом обретения независимости и суверенитета. Наступило благодатное время возрождения национального, когда события, имена и творчество деятелей из истории духовных поисков кыргызской интеллигенции стали предметом исследований философов. Увидели свет значительные научные работы, в которых раскрыты истоки и основные этапы развития общественно-политической мысли кыргызов, возрождаются забытые имена выдающихся исторических деятелей, историков, философов, восстанавливается историческая справедливость и адекватность. В некоторых работах философски обосновываются проблемы предвидения и прогнозирования. (Аманалиев Б., Какеев А.Ч., Тогусаков О.А., Нарынбаев А.И., Мукасов Ы.М.).

Перспективам взаимовлияния природы и общества, экологической проблематике посвящены работы Тогусакова О.А., Жумагулова М.Ж. Разработке пласта культуры кыргызов, ее этических и эстетических аспектов посвящены труды Уметалиевой Ж.Т., Аскарова Т.А., Сыдыкова Б.С., Урманбетовой Ж.К., Акмолдоевой Ж., Стамовой Р.Д. и др. Философии повседневности, проблемам семьи, брака, быта, гендерной проблематике посвящены работы Эдиловой М.М., Ачыловой Р.А., Исмаиловой Э.И.

Как утверждал классик, философия это эпоха, схваченная в мыслях. Современная эпоха характерна активизацией международных контактов, взаимовлиянием не только стран, континентов, но и цивилизации. Актуальной стала проблематика Восток-Запад, Восток-Восток, Великий Шелковый Путь как мост между цивилизациями. Культурным, духовным, образовательным аспектам этой проблематики посвящены труды Урманбетовой Ж.К., Исмаиловой Э.И. и др.

Различные аспекты взаимоотношений между Востоком и Западом в плане углубления межцивилизационных связей рассмотрены представителями различных наук, в том числе философами. Проведены достаточно плодотворные и полезные международные симпозиумы, конференции, двухсторонние и многосторонние встречи и обмен информацией между учеными, защищены докторские и кандидатские диссертации по проблематике межформационных и межцивилизационных отношений.

Имея бесспорные успехи, подвижки историко-философская наука в Кыргызстане еще не создала целостную мировоззренческую систему мысли кыргызов с древнейших времен до наших дней, охватывающую различные стороны бытия народа и человека. Однако нельзя утверждать, что в этом ключе не было усилий ученых. Задача в том, чтобы критически осмыслить наработанные концепции, точки зрения для формирования целостного концептуального подхода и оценки миропонимания кыргызов с древнейших времен.

Литература

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории. –М.,1991.
2. Нарынбаев А.И. Избр.пр в 2-х т. Т.2. – Б., 2010 С.277
3. Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии. В сб. «Манас» - героический эпос киргизского народа. – Ф., 1968. С.38
4. Гуревич А.Я Категории средневекой культуры. – М., 1972. С.88-89.
5. Какеев А.Ч. Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы. –Б., 1995. С.160-161.
6. Кирабаев Н.С. Культурная идентичность, плюрализм и глобализация в современном философском дискурсе.V международный философский симпозиум «Диалог цивилизаций: «Восток – Запад». –М., 2002.
7. // «Утро Бишкека», 14 апрель, 1998.
8. Цит. По Юдахину К.К Из собр. соч. – Б., 1997. С.135

К.К. Сатыбалдиева,
БГУ

ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВ АР БИРИБИЗДИН ЭЛЕСИБИЗДЕ!

Адамзаттын тарыхында ар бир доордун оз ойчулдары чыгып, алар адам баласын туура жолго багыттоо үчүн акыл-эсин, күчүн, жан-дүйнөсүн, дегеле баарын аракетке салып, оң жолду көрсөтүп, максатниети бузулуп бара жатса, аларга акыл-насаатын айтып, келечек жолду- адамзатты жана анын улуу баалуулуктарын сактоонун жолун көрсөтүп турган.

Адамзаттын кайгы-муңун өзүнүн жүрөк толтосунан өткөрүп, адилеттүүлүккө чакырган, акыйкатты самаган, ааламдык деңгээлде ой жүгүрткөн улуу инсандардын бири–талашсыз Токтогул Сатылганов.

Дүйнөлүк маданияттын тарыхында тууган элинин өлбөс духун элестетип, анын турмушунун бир бөлүгү болуп калган ысымдар көп. Аларды эл дайыма оозунан түшүрбөй сыймык менен атап, түбөлүккө эсинен чыгарбай сактайт.

Көп кырдуу өмүр жолду төкмөлүк зор таланты, терең ойчулдугу жана комузда кол ойнотуу чеберчилиги менен элинин ардактуу төрүнөн орун алып келе жаткан Токтогул Сатылганов 1864-жылдын, 25-октябрында Кемен-Төбөдөгү Кушчу-Суу өрөөнүнүн төмөнүрөөк жагындагы Кыша деген жерде кеч күздө туулган.

Токтогул Сатылганов жарамазан, муң-зар, койчулардын коңур-күүсү, жылкычылардын шырылдаңын бала чагынан баштап эле жогорку деңгээлде аткарган. Мындай даражада аткаруунун негизги устаты–анын Энеси Батманын зор түрткүсү болгон. Баланын табийгат тартуулаган акындык шыгынын ойгонушу булактын көзүн ачкандай энесинин сөзмөрлүгү, шайырдыгы, жамактап ырдап коюу жөндөмү, кошокчулугу, элдик ыр, уламыш, жомокторду, кызык аңгемелерди көп билгендиги чон жардам берген. Ата-энесинин туура тарбиясынын артынан биз билген, биз даңзалаган, сыймыктанган акын, композитор Токтогул Сатылгановдун элеси турат. Талантын Токтогул Сатылганов оюн-зоок, кыз-оюндарда, аш-тойдо көп катышып, элдик салтык ырларды, сүйүү лирикасын кулак төшөп угуп, комуздун кубулжуган үнүн, табышмактуу кайрыктарын көкүрөгүнө түйүп жүрүп такшалткан.

А бирок эң негизги талантгык күчүнүн түрткүчү, «биринчи кыймылдаткычы» - бул ал жашаган коом. Коомдогу зордук –зомбулук, акыйкатсыздык, алдамчылыктын болушуна себепкер бай-манаптардын ырайымсыздыгы, сезимтал Токтогул Сатылгановдун бүткүл дүйнөсүн, моралдык принциптерине туура келбегендиктен, акын адилетсиз жарды жашоону өзүнүн чыгармалары аркылуу чагылдырып, элге жеткирген. Биринчи чыгырмасы бекеринен «Жокчулуктун айынан» деп аталбаса керек. Акындын ошондой эле классикалык ыры «Беш каман» - өзүнүн мазмууну, идеялык багыты боюнча абдан курч жана маанилүү келет. Ыр Кетмен-Төбө өрөөнүндө жашаган жети ата аталган калың букараны каалагандай калчап, зордук-зомбулук көрсөтүп келген кадимки Рыскулбектин беш баласы тууралуу болуп, акын алардын зөөкүрдүк менен элди талап жакырдантып жаткандыгын чагылдырган:

Балапандай уйпалап,
Чыгым салып эл жедиң,
чыркыратып жардыга,
эч бир тендик бербедин,
Жалдыратып жардыны
Жалгыз атын сен жедиң.

Манаптын беш бөрүсү албууттап барып жулуп-жегени турса да, акын алардын анык жүзүн, алардын жырткычтык, ач-көздүк терс сапаттарын курч көргөзө алган. Ал эми Токтогул Сатылганов азыркы доордо төрөлүп, азыркы коомдун адилетсиздигине тушукса, анда ал киши колдуу болуп өлмөк беле? - деген суроо туулат.

Ушундай теңсиздикке тикеме-тике туруп, тайманбастан эл кызыкчылыгын ойлогон акын, демократты жашоонун сыноосубу, айтор, кадыр-баркы төмөндөгөн бий-болуштар, көптөн көздөгөн максатына жетип, Токтогул Сатылгановду 1898-жылы болгон Анжыяндык козголонго катышы бар деп, жалпысынан 29 киши менен кошо Намангандагы түрмөгө алып кетишет. Сүргүндө жүргөндө акындын таланты эргип, оргуштап чыгып, көптөгөн чыгармаларды жазып чыгат. Ушундай татаал жолду өтүп Улуу акын кыргыз элине, тарыхка Ала-Тоонун боорундай, өчпөс из калтырды десек жаңылышпайбыз.

Азыркы кезде Кыргызстанда болуп өткөн бир нече бийликтин төнкөрүшүнөн кийин Токтогул Сатылгановдун ыр саптары андан бетер өзүнүн актуалдуулугун көтөрө алды. Адилеттүү жашоого умтулуу, дайыма адамзаттын башкы максаттары болуп келген, максатты ишке элдик лидерлер ашырган. XIX кылымдын аягындагы элдик лидер-Токтогул Сатылганов элдин жашоосун жакшыртууну максат кылып, элди жакырданткан бий-болуштар менен күрөшүүнү чечкен.

Биздин убакытта, дагы деле эл жакшы жашоо үчүн күрөшүп келе жатышат. Болгону күрөшүүнүн формасы, методу башка, ал мөөнөткө жана учурга көз каранды.

Демек, элибиз эки ирет үй-бүлөлүк башкарууга тикеме-тике бет алып, өз өмүрлөрүнө кайыл болуп, элибиздин, кийинки муундардын жакшы жашоосу үчүн көтөрүлүшкө чыкты. Демократ Токтогул Сатылганов бий-манаптарга колунда комузу, жүрөгүндө мекенине болгон сүйүүсү, дилинен чыккан ыр саптары менен бет мандай чыкса, азыркы кездин мекенчил атуулдары колунда желеги, жүрөгүндө оту, көзүндөгү огу менен үй-бүлөлүк бийликтин, тамырлашып кеткен коррупциянын заманына каршы чыкты. Дал Токтогул падышанын заманына, бай-манаптардын адилетсиздигине, ушулардын баарынан кутулуунун самаган. Агартуу доорунда айтылган: «Эл мамлекет учун кызмат кылбай, мамлекет эл үчүн кызматкылуусу керек» -деген позитивдуу ойду эстеп кетсек ашыктык кылбаса керек, аңдыктан бул ойдон мамлекеттин элинин кызыкчылыгын коргой албагандыгы, коомдо болуп жаткан бардык көрүнүштөр ачык айгинелеп турат.

Токтогул–эл мурасын сактоочу жана өнөктүрүүчү акын, композитор. Ой-санаасын сөз өнөрүнө бурган, төкмө ырчылык менен катар айтышты кесип кылган профессионал. Айтыш-акындык поэзиянын эң татаал түрүнүн бири жана оозеки эл чыгармачылыгынын чоң тармагы. Айтыш эл турмушунун түрдүү жагынан чагылдырылып, тийиштүү деңгээлде баяндап көрсөтүүгө жөндөмдүү. Азыркы кезде элибиздин сүймөнчүлүгүнө айланган Аалы Туткучев, Элмирбек Иманалиев аттуу төкмө-акындар, элибиздин желегин желбиретип, казак элинин төкмө-акындары менен айтышып, алдыңкы орундарга ээ болуп келе жатышат.

Ал эми Токтогул Сатылгановдун мурасын жолдогон, атасынын талантын улантуучусу жалгыз уулу Топчубайдын табийгаттын ташкындаган кырсыгыбы, өмүрүндөгү кубанычы каза табат. Аялы сүргүндөн келгенчекти башкага турмушка чыгып, карыган апасы Бурма жол карап жүрүп мөгдүрөп калат. Баласынан айрылган акын, кайгы муңга батып, калган чакта жакын тууганларынын бири Алике акынга мингенге жылкы берген экен. Жылкысын минип алып, айыл аралып ыр ырдап жургон чакта, баласына арналган ырлары жарык көрөт. Тууган деген ушул экен да акындын баласы жок деп, өз уулун колунан жетелеп, турмуш жолундагы катаал убакытты бир аз болсо да женилдетүү үчүн Алике уулу Жолдошту жанына жандаш кылып да берет. Анын артынан Токтогул Сатылганов Гүльсайра жана Бабажан аттуу бир кыз, бир ууддун атасы болот.

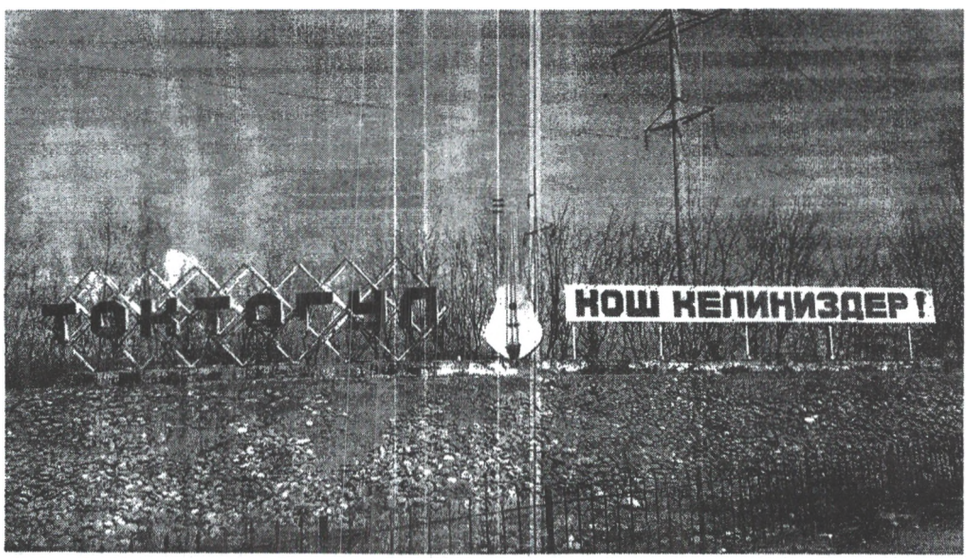
Азыркы кезде ошол алыс бир тууганы берген Жолдоштун уулу Токтогул Сатылгановдун жолун жолдоп, чоң атам деп Токтогул Сатылгановдун баскан жолдорун басып, Токтогул суктанган гоолорго суктанып, кээде жамактап кое берем дейт Жолдошев Искендер. «Искендер»- деп атын Ленинграддык скульптор аял (Манилова О.М.), улуу акын Токтогулдун баласы Бабажандын кошунасы, өзүнүн баласынын атынан койгон экен. Кийинчерээк Бабажандын үйүндөгү Жолдошев Искендердин сүрөтүн карап, эшекке минген сөлөкөтүн жасап Жолдошев Искендердин өзүнө берип жиберген экен. «Байланыштарыбыз көпкө үзүлбөй жүрүп, эне-балага айланып калдык» - дейт Жолдошев Искендер. Төкмө акын эмесмин, бирок, турмушта ар кандай көрүнүштөр болот эмеспи. Ошондой учурларда, эл арасында, той-топурларда жамактап ыр ырдап, айылдын көркү аталар демекчи, Жолдошов Искендер ар кандай шеринелердин көркүн ачып, Токтогул чоң атам берген кичинекей ширеңкедей баштыкты бекем көкүрөгүнө туюп жүрөт экен. Ошол кичинекей ширеңкедей баштыкта элибиздин сыймыгы, улуу акынга арнап жазган ыр саптарына көңүл бурсак:

Улуу акын Токтогул чоң атамдын элесине!

Саз-Жийденин ичинде,
Салынган Током тамы бар.
Сайында аккан булакта,
Саябан чыккан талы бар.
Айтпасам акын Токомду,
Арбагы мага таарынар.
Торгойдой Током жашынан,
Тоо булбул экен ашынган.
Токтогул ырдап жатат деп,
Толкуган элим шашылган.
Тогуз күнү ырдаса,
Толкуну араң басылган.
Тогуз кайрык күү чертип,
Толкуган элин гүлдөтүп.
Торгойдой Током жүрчү экен,
Топусун башка бийлетип.
Досунун уулу Корголго
Толгон ырын үйрөтүп.
Токтогул атам даңктуу экен,
Торгой тилдүү нак чечен.
Томуктай баштын ичине,
Том-том ыр кантип батты экен.
Топуректын астында,
Тоготпой кантип жатты экен.
Сайраган булбул даңктуу экен,
Сары бал тил таттуу экен.
Сакадай чалдын ичине,
Сан миң ыр кантип батты экен.
Сандаган кыргыз эл журтун,
Сагынбай кантип жатты экен.
Үлгүсүн ырдын чачкансын,
Үйрөткөндүрсүн канчасын.
Кыялдан чыккан ырыңды,
Кыргыз элиң даңктасын.
Кылымдар бою кыйырбас
Кыраанда жашыл арчасын.

Жолдошев Искендер таятабыздын таңы Токтогул Сатылгановдун үйүн көрүү менен башталат, анткени алар бет маңдай жайгашышкан. Чолпон-Ата аталган айылда Токтогулдун чакан үйү, андан бир аз алысыраак улуу акынга арналып салынаган музей орун алган. Бул айыл дайыма башкача сезимдерди калтырат, анткени айылды курчаган аскалар, көчө бойлогон бактар, айылдын башынан аягына чейин бойлой аккан Узун-Акмат суусу айылдын көркүн ачат. Чолпон-Ата айылынын тургундары Саз-Жийдеде жайгашкан Токтогул Сатыгановдун мүрзөсүнө дайыма барып эскерип, куран окутуп турушат. Кызыгы Жолдошев Искендер таятабыздын уулдарынын баары комузга шыктуу келишет. Кечкурун мал жайгарып, талаа, эшик-эликтин ишин бүтүрөр замат, комузду колго алышып, күү чертип айылдык кечтерди өткөрүшөт.

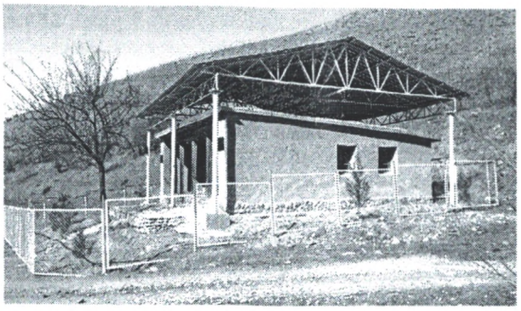
Жыйынтыктап айтканда, Токтогул Сатылганов кыргыз элине калтырган мурасы өтө бай, жанрлыгы жагынан ар түрдүү, таанытычулук, эстетикалык, тарбиялык мааниси өтө зор. Токтогул Сатылганов эл арасында дагы деле, кадимки кечөөкүдөй эле, жашап келет.

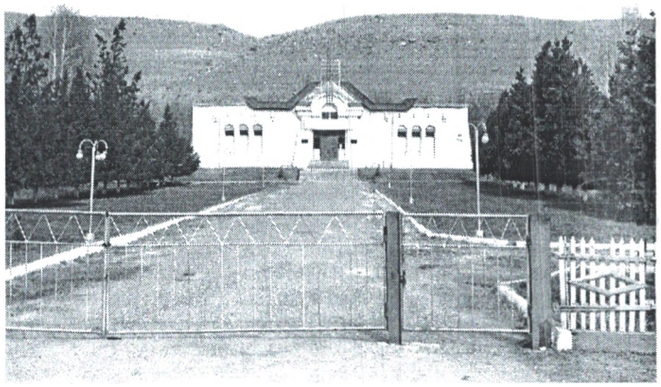
(Сүрөт №1, 2014.04.03)

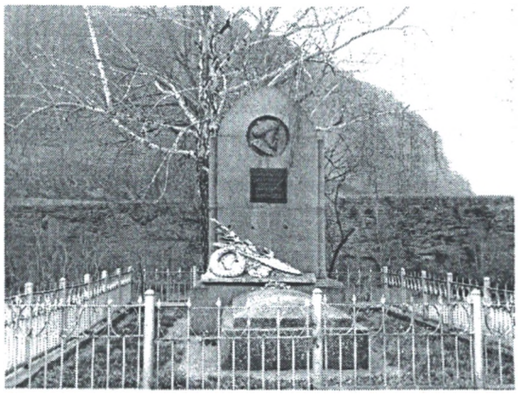
(Сүрөт №2
Чолпон-Ата айылы, 2014.04.01)

(Сүрөт №5, 2014.04.01)

(Сүрөт №6,
Токтогул Сатылгановго арналган музей, 2014.04.02)

(Сүрөт №8,
Токтогул Сатыгановдун мүрзөсү,
2014.04.02)

Адабияттар

1. Айсаракунова Ж. Биздин жазуучулар. Токтогул Сатылганов туулганына 125 жыл. – Б., 1991.

Ли Ю.В.,
БГУ им.К.Карасаева

К ВОПРОСУ О СУЩНОСТИ МАССОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Массовая культура является естественным продуктом развития человечества на более поздних фазах его развития. Если быть более точным – двух-трех последних столетий. В техническом отношении она, несомненно, является самой развитой из всех существовавших когда-либо. Динамика ее развития настолько высока и противоречия, содержащиеся в ней, разворачиваются с такой скоростью, что постоянно вносятся коррективы в ее оценку. Собственно, динамизм является одной из самых главных, сущностных ее черт.

Для массовой культуры характерно «несколько разнонаправленных тенденций. В условиях зрелой рыночной экономики артефакты массовой культуры функционируют, с одной стороны, как потребительский товар, с другой – в качестве культурных ценностей. Актуализируя и опредмечивая социально-психологические ожидания массовой аудитории, *массовая культура отвечает ее потребностям в досуге, развлечении, игре, общении, эмоциональной компенсации или разрядке и др.* (курсив мой – Л.Ю.)»[1]. Последнее обстоятельство значительным образом роднит массовая культуру с этнической. И, таким образом, в этнической культуре изначально содержатся элементы, зерна массовой культуры, которые при благоприятных условиях дают обильные «всходы», а затем настойчиво вытесняют в этнической, которая далеко не ограничивается удовлетворением потребностей «в досуге, развлечении, игре, общении, эмоциональной компенсации или разрядке и др.» все остальные ее элементы, благодаря индустриализации производства и стандартизации продукции, которые «взаимодействуют с процессом формирования субкультурных групп (этнических, возрастных и т. п.), ориентированных на определенные, специально создаваемые образцы массовой культуры»[2].

Если в любой предшествующей разновидности культуры ни одна из тенденций, направлений, сторон, граней и т.д. не могло получить преобладания над другими, в силу того, что они не располагали для этого средствами, и в первую очередь техническими, то в эпоху индустриализации производства и стандартизации продукции это становится возможным. И возможность со временем естественным образом стала воплощаться в действительность.

Как указывается в одном из философских словарей уже постсоветского периода, массовая культура – «термин, используемый в современной культурологии для обозначения специфической разновидности духовного производства, ориентированного на "среднего" потребителя и предполагающего возможность широкого тиражирования оригинального продукта»[3].

Появление массовой культуры принято связывать с эпохой становления крупного промышленного производства. Характерно, что она создавалась не параллельно с созданием крупного промышленного производства, а как бы самой промышленностью, а вернее, теми, кто был тем или иным образом вовлечен в нее, армией промышленных работников, создававших «собственную» культуру. «Происходившая одновременно ломка традиционной социальной структуры феодального общества также способствовала возникновению массы людей, оторванных от привычных форм деятельности и связанных с ними духовных традиций»[4]. Именно отрыв от привычной, «родной» почвы массы людей не только предшествует появлению массовой культуры, но и, по сути, является необходимым условием ее возникновения. Но поскольку любая – более или менее развитая культура – не может существовать вне почвы предшествующей, то и массовая культура с необходимостью включает в себя элементы предшествующей, которую мы в самом общем смысле определили как этническую. Однако наличие развитых технических средств приводит на деле к тому, что «массовая культура стремится утолить естественную человеческую тоску по идеалу при помощи набора устойчивых мировоззренческих клише, формирующих неявный кодекс миропонимания и модели поведения. Массовая культура оперирует, как правило, базисными архетипическими представлениями и чувствами (желание любви, страх перед неведомым, стремление к успеху, надежда на чудо и т.п.), создавая на их основе продукцию, рассчитанную на немедленную эмоциональную реакцию потребителя»[5].

Массовая культура претендует на доминирующую роль, что она располагает для этого всеми необходимыми техническими и материальными средствами. В этом ее принципиальное отличие от предшествующих культур. По большому счету собственно техника, понимаемая нами в данном случае наиболее общим образом, является одним из самых важных моментов в системе массовой культуры.

Феномен массовой культуры либо те или иные ее проявления, черты, стороны, грани являются предметом осмысления достаточно большого числа гуманитарных дисциплин – философии, культурологи, социологии, психологии, политологии и др., и при этом не существует четких и однозначных критериев, позволяющих отнести тот или иной подход или оценку рассматриваемого нами феномена к какой-либо дисциплине. С другой стороны, отсутствие однозначности в критериях не обесценивает и не обессмысливает их.

В современных гуманитарных науках до сих пор не существует единой точки зрения, что считать массовой культурой с точки зрения ее сущности. Тем более что сама сущность интерпретируется различным образом. Но каким бы образом она не оценивалась, совершенно очевидно, что любого рода сущность, в том числе такого сложного и противоречивого явления, как массовая культура, является компетенцией философской науки. Из этого не следует, однако, что анализ сущности массовой культуры является прерогативой философии; она может осмысляться, к примеру, в пределах культурологии. И, тем не менее, универсальный характер философии, которая изначально была ориентирована на поиск и раскрытие сущностей вещей и явлений, позволяет ей наилучшим образом определять и обращаться с сущностями. И культура не является исключением. К тому же, в силу той же универсальности философской науки, ее специфики, определяемой главным образом приверженностью ее к определенному стилю мышления, которая в свою очередь определяется общекультурными особенностями и предпосылками, философский подход к решению любого рода проблем, в том числе массовой культуры, всегда отличался относительной свободой и обусловленной ею возможностью воспринимать и использовать идеи, полученными за рамками собственно философии. Данное обстоятельство позволяет нам обращаться при анализе феномена массовой культуры и ее сущности как к собственно философской интерпретации проблемы, так и не философской – культурологической, психологической, социологической и др.

О смысле и предназначении культуры можно достаточно определенно и глубоко судить по характеру, масштабам ее воздействия, непосредственным результатам и последствиям, а также возможным перспективам, если речь идет о наличной культуре.

Уже в силу своего определения отличительной и вместе с тем сущностной чертой массовой культуры является ее массовый характер. Иными словами, сущностью рассматриваемой нами разновидности культуры является ее массовый характер. Однако без соответствующего разъяснения определенная таким образом сущность массовой культуры чрезвычайно неполна и неопределенна. Корни и причины массовости можно искать, к примеру, в самой глубокой древности – в первобытном обществе, имея в виду общественный характер, что именно первобытное общество является типично массовым, и что тенденция широкого распространение этого феномена в XX в. отбрасывает современное общество далеко назад, в первобытную эпоху. В качестве одного из первых массовых обществ можно рассматривать общества, образовавшие античные полисы, которые еще в древности столкнулись с проблемой демократии и охлократии, или средневековые народные массы с их «народной культурой» и т.д. Массовостью обладают и другие разновидности культур, в том числе этническая. Последняя изначально носила и носит массовый характер, она вообще не может существовать вне феномена массовости. Так называемый фольклор (от нем. folk – народ) с необходимостью должен охватывать и принадлежать народу, т.е. массе, во всяком случае в чисто количественном отношении. Но, как известно, какое бы количество людей не было бы вовлечено, не представляло фольклорную культуру, она не определяется при этом как массовая, из чего следует, в частности, что понятие «массовая культура» не ограничивается и не сводится целиком к явлению массовости.

Однако массовость является ее атрибутивной чертой, в то время как этническая культура является массовой главным образом на констатируемом уровне. Иными словами, мы констатируем тот факт, что этническая культура имеет массовый характер, но при этом количество тем или иным образом вовлеченных в нее людей выступает по отношению к ней не как качественный признак, чего нельзя сказать о массовой культуре. В этом суть или, верней, одна из определяющих черт массовой культуры – количество оценивается в ней не только как собственно количество, множество, а как некоторое проявление определенного качества. Именно в отношении массовой культуры срабатывает феномен тождества количества и качества, но в том специфическом смысле, когда количество выступает как самодовлеющая величина, образуя некоторое смысловое поле. В то время как во всех предшествующих формах культур количество ничего не означало, кроме самой себя, т.е. к смыслу оно не имело непосредственного отношения. Именно поэтому этнические культуры, а данную фазу культуры прошли все народы, порождали до сих пор все разновидности существовавших и существующих культур, в то время как массовая культура воспроизводит исключительно себя, что является одной из ее сущностных черт.

Практически любой культуре свойственно стремление к самораспространению и самоутверждению, и практически все упирается в реальные ее возможности и средства. Культура является не только результатом целенаправленной деятельности человека, она выражает его, человек реализует себя через культуру, он не только творимый, но и творящий. Культура есть не только материальные объекты, созданные человеческими мыслями, усилиями, трудом, а нечто такое, в чем воплощается его дух, суть, и она же сама есть его суть и дух. И, следовательно, суть культуры, хотя она не равна человеческой сути, во многих ее ипостасях тождественна ей. И именно поэтому та или иная культура, подобно человеку, стремится к самоутверждению, что при определенных обстоятельствах может означать на деле вытеснение либо ассимиляцию других культур в пределах одной – наиболее успешной и напористой. И массовая культура наиболее напористая и успешная из всех до сих пор существовавших. Но не потому, что в ней больше «самоуверенности» и «наглости», чем у других; как раз в этом отношении она придерживается относительно либеральных форм «вмешательства», внедрения в другие культуры, но у нее значительно больше материальных и технических средств, чем у всех предшествующих культур вместе взятых; она единственно приняла глобальные масштабы. При этом она не «изобретала» каких-то новых принципов во взаимоотношениях и взаимодействиях с другими разновидностями культуры или другими культурами. Человеческий дух, который в действительности предстает как народный дух, т.е. дух, обладающий конкретными – «народными» – чертами, утверждает себя, но утверждает он себя через культуру, которая с необходимостью наделяется «народными» чертами, «народной» определенностью, но народной не только и не столько в фольклорном или даже культурологическом, а именно в философском смысле, как то, что Гегель определил как общую духовную жизнь, «к которой индивидуумы относятся с доверием и привыкают от рождения и в которой выражаются их сущность и их деятельность»[6], как форму, «которая является полной реализацией духа в наличном бытии»[7], как очевидную, самой себе ясную, субстанциальную волю, «которая мыслит и знает себя и выполняет то, что она знает и поскольку она это знает. В нравах она имеет свое непосредственное существование, а в самосознании единичного человека, его знании и деятельности – свое опосредованное существование, равно как самосознание единичного человека посредством умонастроения имеет в нем как в своей сущности, цели и продукте своей деятельности свою субстанциальную свободу»[8].

«Нашим исходным пунктом, – писал Гегель, – было утверждение, что во всемирной истории идея духа проявляется в действительности как ряд внешних форм, каждая из которых находит свое выражение как действительно существующий народ. Но эта сторона этого существования дана как во времени, так и в пространстве в виде естественного бытия, и особый принцип, свойственный каждому всемирно-историческому народу, в то же время свойственен ему как природная определенность... Дух, облекающийся таким образом в эти естественные формы, допускает разъединение своих особых проявлений, так как разъединенность является формой естественности. Эти естественные различия должны прежде всего рассматриваться и как особые возможности, из которых развивается дух»[9].

Указанные Гегелем «особые возможности, из которых развивается дух», являются той основой, на которой возникает множественность и разнообразие культур, которые предстают затем как «народные» культуры. Массовая же культура, естественным образом произрастая из «народной», по мере своего развития отрывается от своей почвы и становится самодовлеющей, невероятно быстро продуцирующей самою себя и постоянно преобразующейся, изменяющей форму по мере роста технических возможностей – а они, по сути, беспредельны – и вследствие этого создающие впечатление, иллюзию беспочвенной культуры.

Литература

1. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М., 1989. – С. 345.

2. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М., 1989. – С. 345.

3. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Минск, 1998. – С. 405.

4. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Минск, 1998. – С. 405.

5. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Минск, 1998. – С. 405.

6. Гегель Г. Философия истории. – М.: Мысль, 1990. – С. 148.

7. Гегель Г. Философия истории. – М.: Мысль, 1990. – С. 70.

8. Гегель Г. Философия права. – СПб., 2002. – С. 126–127–279.

Ли Ю.В.,
БГУ им. К.Карасаева

«СРЕДНИЙ» ЧЕЛОВЕК КАК ГЛАВНЫЙ СУБЪЕКТ МАССОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Ассоциативно массовая культура связана с фигурой мещанина, который не только определяет общий ее тон и характер, но и, по сути, продуцирует ее. Это тот самый «средний» потребитель, которой является ее основой. «Мещанин, – как писал В.В. Набоков, – это взрослый человек с практичным умом, корыстными, общепринятыми интересами и низменными идеалами своего времени и своей среды... Его можно назвать "благовоспитанным" и "буржуазным"... Понятие "буржуазность" я заимствую у Флобера, а не у Маркса. Буржуазность во флоберовском понимании свидетельствует скорее о складе ума, чем о содержимом кошелька. Буржуа – это самодовольный мещанин, величественный обыватель»[1].

Буржуа, таким образом, является, по Набокову, не социальным и даже не этическим критерием, а духовным. «Маловероятно, – пишет далее В.В. Набоков, – чтобы этот тип существовал в первобытном обществе, хотя элементы мещанства можно обнаружить и там... Но, как правило, мещанство возникает на определенной ступени развития цивилизации, когда вековые традиции превратились в зловонную кучу мусора, которая начала разлагаться» [2].

Характерно, что мещанство, а с ним и массовая культура возникла на определенной ступени развития цивилизации и вековые традиции превратились «в зловонную кучу мусора» именно в Европе, но только потому, что европейцы опередили в своем техническом развитии все прочие культуры, а не потому, что европейцы склонны к мещанству и связанной с ним уютной жизни больше, чем кто-либо.

Как справедливо указывает В.В. Набоков: «Обыватель – явление всемирное. Оно встречается во всех классах и нациях. Английский герцог может быть столь же вульгарным, как американский пастор, французский бюрократ или советский гражданин. У Ленина, Сталина и Гитлера представление об искусстве и науке было насквозь буржуазным. Рабочий или шахтер нередко оказываются такими же откровенными буржуа, как банковский служащий или голливудская звезда... Он — конформист, приспособившийся к своей среде. Ему присущи лжеидеализм, лжесострадание и ложная мудрость. Обман — верный союзник настоящего обывателя. Великие слова Красота, Любовь, Природа – звучат в его устах фальшиво и своекорыстно»[3].

Обыватель, таким образом, в определенном смысле явление асоциальное. И когда этот обыватель становится законодателем вкусов и мод, а это происходит, когда количество обывателей становится абсолютно преобладающим в обществе, государстве, возникает ложное ощущение «заката» культуры, ее смерти. В то время как отмирают ее прежние, преимущественно традиционные формы. Выражаясь философско-метафорическим языком, наступают «сумерки идолов». Ортега-и-Гассет Х. писал по этому поводу: «А сейчас давайте вернемся к исходному пункту наших рассуждений, а именно к не затихающим вот уже столько лет и весьма любопытным спорам по поводу упадка европейской цивилизации. Уже сам по себе удивителен тот факт, что этот упадок был впервые замечен самими европейцами, а не какими-либо другими народами. Тогда, когда никому из людей, живущих на других континентах, и в голову не приходило думать об этом, каким-то немцам, англичанам и французам пришла вдруг в голову такая идея: а что, если мы уже вступили в период упадка нашей цивилизации? Эта идея была так разрекламирована в прессе, что теперь уже абсолютно все говорят о закате Европы как о некоей бесспорной истине»[4]. В то время как «единственное, за что можно было бы зацепиться при попытке определить в общих чертах причины упадка сегодняшней европейской жизни, – это тот комплекс сложных экономических проблем, которые стоят сегодня перед любой европейской страной. Но если мы попытаемся хоть немного уяснить себе, в чем же состоит особый характер этих проблем, то заметим, что ни одна их них всерьез не затрагивает способности воспроизведения богатства и что в этом плане европейские страны переживали в свое время гораздо более тяжкие кризисы»[5].

Безусловно, сущностные основы массовой культуры обнаруживаются в самом человеке. В соответствии с уже сложившимся представлением о массовой культуре, когда речь идет о ней, она с необходимостью связывается с достаточно абстрактным «средним» потребителем, который, тем не менее, несмотря на свою абстрактность, обладает чертами, позволяющими характеризовать его именно как «среднего» человека, т.е., как минимум, как ни незаурядного, выдающегося, гениального и т.д. К данному обстоятельству необходимо относится не только как к чему-то само собой разумеющемуся, естественному, но и неизбежному и в целом как позитивному. Человечество во все времена состояло и будет состоять в основной свой массе из «средних» людей, что обусловлено причинами не только социального, но и, по всей видимости, биологического порядка. Причем последние, как нам представляется, выступают как определяющие. Отметим, в рассматриваемом нами контексте не следует вкладывать в понятие «средний» нечто негативное само по себе и уж тем более презрительное. Оно необходимо нам как понятие, характеризующее общество в целом, которое неизбежно состоит из разнородных элементов, и «средний» человек при этом является наиболее распространенным и, соответственно, массовым в данном обществе. Его численное преобладание, массовость детерминируется не только и не столько социальными условиями и предпосылками, сколько естественными чертами субъектов, от природы наделенными «средними» данными, или, иными словами, ни гениальных, ни экстраординарных, но при этом вполне нормальных, психически здоровых, устойчивых, благоразумных.

Следует отметить, что мы взяли фигуру гения в качестве критерия для оценки «среднего» человека, чтобы обозначить верхний предел при оценке субъектов культуры и подчеркнуть, что эти субъекты различаются между собой, что особенно хорошо просматривается на контрастных примерах. С другой стороны, мы не можем отрицать того обстоятельства, что граница между гением и «средним» человеком имеет если и не условный, то во всяком случае подвижный и достаточно неопределенный характер. Мы не располагаем четкими и безусловными критериями, позволяющими, в частности, с необходимой точностью обозначить и отличить гения от не гения. Положение усложняется еще и тем, что при оценке гениальности с неизбежностью примешивается субъективность и заинтересованность конкретных субъектов в той или иной оценке. Так, хорошо известно, что Л.Н. Толстой искренне считал, что Шекспир это посредственный драматург и поэт. Х.Л. Борхес констатировал тот факт, что «для немцев и австрийцев "Фауст" – творение гениальное; для других – он одно из самых знаменитых воплощений скуки, вроде второго "Рая" Мильтона или произведения Рабле. Таким книгам, как "Книга Иова", "Божественная комедия", "Макбет"... назначено долгое бессмертие. Однако о будущем мы ничего не знаем, кроме того, что оно будет отличаться от настоящего. Всякое предпочтение вполне может оказаться предрассудком... Кроме барьеров лингвистических, существуют барьеры политические или географические. Бернс – классик в Шотландии, а к югу от Твида им интересуются меньше, чем Данбаром или Стивенсоном. Слава поэта в итоге зависит от горячности или апатии поколений безымянных людей, которые подвергают ее испытанию в тиши библиотек»[6].

Р. Музиль указывал на тот занятный психологический момент, что люди охотно хвалят тех, кто признается всеми выдающейся личностью, если отблеск славы падает на хвалящего[7]. В этом случае легко просматривается своеобразная корысть.

«Всякая деятельность человека изумительно сложна, – писал Ф. Ницше, – а не только деятельность гения; но никакая деятельность не есть "чудо". – Откуда же эта вера, что только у художника, оратора, философа есть гений, что только они одни обладают "интуицией"?.. Люди явственно говорят о гении только там, где действия крупного интеллекта им особенно приятны и где они не склонны чувствовать зависть. Назвать кого-нибудь "божественным" означает: "здесь нам не нужно соперничать". Далее: всему готовому, совершенному поклоняются, все становящееся недооценивается. Но при созерцании художественного произведения никто не может подметить, как оно возникало, в этом его преимущество, ибо всюду, где можно видеть возникновение, это действует охлаждающе. Законченное искусство изображения отклоняет всякую мысль о его возникновении; оно тиранизирует своим наличным совершенством. Поэтому мастера изобразительного искусства преимущественно считаются гениальными, а не люди науки. На самом деле и первая оценка, и последняя недооценка суть лишь ребячество разума»[8].

Несмотря на все вышесказанное, никто, тем не менее, не будет отрицать тот факт, что люди всегда отличались и будут отличаться по степени одаренности, и при этом самые одаренные с неизбежностью признавались и будут признаваться гениальными. Само понятие «гений» служит именно для того, чтобы обозначить верхний предел одаренности. И независимо от того, какой бы субъективный характер не носила оценка гениальности, субъективность сама по себе не отрицает не устраняет самой гениальности. И все сказанное также верно по отношению «средней» степени одаренности и, соответственно, «среднему» субъекту культуры.

Мы намеренно уделили много внимания проблеме наличности «верхнего» и «среднего» субъектов культуры. Отсутствие однозначных и бесспорных критериев оценки как гениальности, так и средней степени одаренности, не отменяет тем не менее определенных фактов и тенденций в культуре – как локальной, так и глобальной. В данной связи следует особо подчеркнуть, что массовая культура – эта та разновидность культуры, где «средние» образцы культуры, а с ними и их носители, творцы, субъекты не только получают окончательное преобладание над всеми прочими образцами и субъектами, но и становятся абсолютно доминирующими. Иными словами, массовая культура – это культура, где вполне господствует «средний» субъект, являясь не только ее творцом и потребителем, но и законодателем. И дело здесь не только в значительном количественном преобладании «средних» субъектов культуры над всеми прочими. Во все времена «средние» субъекты в культуре преобладали количественно над остальными, но только в пределах массовой культуры они стали выступать как господствующие, т.е. по сути повелевающие, законодательствующие. В этом, собственно, состоит феномен массовой культуры с точки зрения ее субъектной сущности. Данное положение носит аксиоматический характер, и мы не можем ограничиться простой его констатацией.

Действительная жизнь такова, что «средний» человек был, есть и будет наиболее распространенным практически во всех социумах. Из этого не следует, однако, что он во всех сообществах и во все времена был одинаков, что он не эволюционировал. Время, почвенно-климатические, географические, расовые, этнические и другие различия с необходимостью формировали различные «средние» человеческие типы в различных культурах. Однако какими бы значительными не были данные различия, «средние» субъекты и величины во всех культурах были и остаются преобладающими. Уточним, что мы имеем в виду не имущественное или социальное положение субъектов – а оно может быть достаточно разнообразным – а их склонность, привязанность, приверженность к определенным культурным образцам, обладающим определенными качествами, которые, как и субъекты, обладают различными уровнями, в том числе «средним». Чтобы еще раз уточнить и внести большую ясность относительно того, что мы подразумеваем под «средним» субъектом, повторим мысль В.В. Набокова, сказанную им в связи с такой культурной фигурой, явлением, как обыватель, который с сущностной точки зрения наиболее достоверным образом воплощает «среднего» человека. Хотя, конечно, не полностью: «Обыватель – явление всемирное. Оно встречается во всех классах и нациях. Английский герцог может быть столь же вульгарным, как американский пастор, французский бюрократ или советский гражданин. У Ленина, Сталина и Гитлера представление об искусстве и науке было насквозь буржуазным. Рабочий или шахтер нередко оказываются такими же откровенными буржуа, как банковский служащий или голливудская звезда...»[9]

Таким образом, «средний» субъект в известном смысле слова явление асоциальное, т.е. его сущностные черты определяются *преимущественно* не условиями и причинами социального порядка, поскольку он «встречается во всех классах и нациях» и им может быть «английский герцог... американский пастор, французский бюрократ». Хотя было бы, конечно, ошибочным целиком исключать социальный фактор в формировании «среднего» субъекта культуры. Тем не менее, роль детерминирующего фактора здесь играют природные, внутренние черты субъекта, по отношению к которому социальная среда, фактор выступает в качестве внешних условий, которые, как бы они не были важны сами по себе, в лучшем случае способствуют разворачиванию сути субъекта, не меняя ее в корне. Отметим, что данная мысль не противоречит идее социальной сущности человека. Безусловно, человек не может обрести черты личности вне общества. Его взгляды, пристрастия, привязанности, симпатии и антипатии, вкусы и т.д. являются результатом длительного социального воздействия и взаимодействия с другими субъектами. Но коль скоро они обретены, то уже становится важным, какие именно это черты, и почему личность обретает именно их, а не другие. В данном случае речь идет о предрасположенности субъектов к определенным образцам культуры, рассматриваемые нами с точки зрения их качественного различия. Мы не можем дать принципиальный и уж тем более исчерпывающий ответ, почему одни люди предпочитают одни образцы культуры другим. Но при этом мы можем констатировать, что «средние» по качеству образцы были и будут востребованы «средними» субъектами, правомерно предположив, что сама природа тяготеет к «среднему» субъекту, воспроизводя их в большом количестве. Собственно, данное количество можно интерпретировать как предрасположенность природы. Данная мысль не будет нам казаться неправомерной, если мы возьмем во внимание, что и по физическим показателям природа более «предрасположена» к воспроизводству «среднего» субъекта, вследствие чего данный субъект превосходит всех остальных численно. Как нам представляется, в основе массовой культуры, если интерпретировать ее с биологической точки зрения, лежит как раз эта природная «предрасположенность» к «средним величинам». Социальные же факторы – при всей их необходимости и важности – играют роль формообразующего начала, способствующего разворачиванию сути конкретного субъекта, а вернее, того набора качеств и свойств, которые заложены в нем изначально и которые он сам не выбирает. Подобно тому, как он не выбирает свою внешность, этническую принадлежность, пол и т.д.

В нашей памяти еще достаточно свежи воспоминания о том, как в советское время государство пыталось приобщить своих граждан к «высокому» искусству и боролось с тлетворным влиянием Запада, который наиболее сильно был подвержен на тот момент воздействию массовой культуры. Сейчас данная культура «торжествует» на бывшей советской территории, несомненно, благодаря тому, что большинство из нас просто предрасположено к ней. И в таком положении можно вполне обоснованно усматривать связь и соотношение субъекта и массовой культуры, которые обладают свойством взаимной адекватности. Иначе и не может быть.

Литература

1. Набоков В.В. Лекции по русской литературе: / Пер. с англ. – М., 1996. – С. 385.

2. Набоков В.В. Лекции по русской литературе: / Пер. с англ. – М., 1996. – С. 385–386.

3. Набоков В.В. Лекции по русской литературе: / Пер. с англ. – М., 1996. – С. 386.

4. Ортега-и-Гассет Х. «Дегуманизация искусства» и другие работы. Эссе о литературе и искусстве. Сборник. / Пер. с исп. – М., 1991. – С. 175.

5. Ортега-и-Гассет Х. «Дегуманизация искусства» и другие работы. Эссе о литературе и искусстве. Сборник. / Пер. с исп. – М., 1991. – С. 176.

6. Борхес Х.Л. Проза разных лет: Сборник / Пер, с исп. – М., 1984. – С. 223.

7. См.: Музиль Р. Человек без свойств. – М., 1993. – С. 220.

8. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое. – С. 332.

9. Набоков В.В. Лекции по русской литературе: / Пер. с англ. – М., 1996. – С. 386.

ПОЛИТОЛОГИЯ

Нарынов Т.,
НИИГН при БГУ им. К.Карасаева

О РАЗВИТИИ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Уважаемые господа слушатели я предлагаю вам работу, составленную отнюдь не научным анализом по развитию Кыргызской государственности, а обычным взглядом простого обывателя, слушателя, обыкновенных граждан дающих своих умозаключения, о ситуациях, происходящих в Кыргызстане.

Руководство страны этот год объявило годом укрепления Кыргызской государственности.Мера вполне своевременная,особенно на фоне все более разрушительных событий в арабских странах и на Украине. Беспокойство первых лиц государства вполне логично,но чуть запоздало. К укреплению и развитию государственности надо было приступать более двадцати лет назад, когда наша Родина впервые обрела государственные черты,со своим знаменем,гимном,с территорией 200 тыс.квадратных километров,с населением около 5 миллионов человек,со своим языком и столицей.Это было поистине подарком судьбы,потому что мы прекрасно знаем есть в мире более многочисленные нации и народности, но у них нет государства,у них нет своей земли,а значит и нет свободы.

Так, как же мы воспользовались этим подарком судьбы? Ни для кого не является секретом, что основные направления государства,стратегию и тактику определяют первые лица страны. Такая немаловажная роль выпала первому президенту независимого Кыргызстана Аскару Акаеву. Затем его преемнику и ученику К.Бакиеву.Рассмотрим для начала правление Акаева.

Вопреки всем ожиданиям бывший академик Акаев так и не стал отцом Кыргызской нации,объединителем и мудрым руководителем всего Кыргызского Народа. У него была великолепная возможность как первому лицу первого Кыргызского Государства войти в историю как основатель,а может и создатель Кыргызского Государства. Ему бы поклонялись бы и мы и наши дети и внуки внуков, и все остальные потомки Кыргызского народа, но, к сожалению этого не случилось. Акаич взяв бразды в свои руки, пошел совсем не той дорогой.

Осенью 1990 года знаменитый легендарный парламент из более чем трехсот депутатов избирает ранее малоизвестного 44 летнего академика А.Акаева,который до этого непродолжительное время проработал президентом академии наук Киргизской ССР. За время работы в академии наук, ни каких особых заслуг за ним замечено не было,кроме того, как его еще в 1989 году избрали депутатом в Верховный Совет СССР.

Избрание Акаева на пост председателя верховного совета Киргизской ССР в 1990 году, бывший первый секретарь горкома партии Токмака Т.Чынгышев,вместе с другими якобы прогрессивными деятелями того времени - Т. Тургуналиевым, Ф. Куловым, К. Акматовым, Сооданбековым, отметил как победу демократии в нашей стране.За бортом оказались маститые «партократы» А.Масалиев, А.Джумагулов,Ж.Аманбаев,Шеримкулов. Уже через неделю на расширенном заседании Токмакского горкома партии бывший Первый секретарь Коммунистической партии Киргизской ССР ЖумгалбекАманбаев объявляет: «Фигура Акаева на посту президента временная,так как он абсолютно не владеет ситуацией,не понимает ни структуры государства,ни процессов происходящих в нем, да и многого чего не знает этот Акайчик,через пару месяцев его можно безболезненно сменить на более авторитетного партийного работника».Скорее всего, он имел в виду самого себя. Но как оказалось ничего не бывает более постоянным, чем временное. Не смотря на свой малодушный и щупленький вид Акаев оказался хитрым, коварным и крепким соперником для многих авторитетных и уважаемых руководителей республики.

Взойдя на трон, Акаев сразу же создает коррупционные схемы по обогащению своей семьи. Начинает распродавать государственные должности, привлекать на службу своих родственников, близких и друзей, аферистов всех мастей, которые за определенную мзду устраивались на понравившуюся ему руководящую работу. В народе заговорили, сколько стоит та, или иная должность в государственных структурах. Определенная стоимость была у акима района, губернатора области, министра.Даже чтобы возглавить айыл окмоту приходилось раскошелиться. Коррупционные схемы окутали всю систему государственной власти, что неминуемо вело к разложению и упадку всего государственного строя. Многие грамотные, знающие свое дело госслужащие, работающие честно и на одну зарплату, остались не у дел, несмотря на то, что государство остро нуждалась в высококвалифицированных кадрах. На место специалистов высокого уровня, пришли люди малопонимающие в своем деле, а иногда просто дилетанты с большими амбициями, с единственным желанием наворовать и обогатиться. Эти новые хозяева жизни начали насаждать свои узкокорыстные цели и порядки в возглавляемых ими предприятиях и организациях, доведя дело иногда до полного абсурда, увольняя без причин специалистов высокого уровня и набирая вместо них своих родственников, близких и друзей и тех, кто ему заплатит. Такое положение сложилось не только в госструктурах, но и во многих министерствах, в ведомствах, в промышленных предприятиях и в сельском хозяйстве. Ситуация усугубилась и с поднятием национального вопроса, якобы руководителем может быть человек только коренной национальности, а также бесконечная

истерия по поводу национального языка, якобы она ущемляется. Так как многие государственные служащие, работники сферы услуг, здравоохранения, просвещения,культуры и быта, а также квалифицированные рабочие промышленных предприятий и сельского хозяйства были носителями русского языка,они были подвергнуты гонениям и дискриминации. Начался массовый отток из республики русскоговорящего населения. Вместе с ними страну покидают высококвалифицированные кадры, сама Кыргызская нация разделилось на «кыргызов» и «киргизов». Агрессивное большинство из глубинки сметает все на своем пути, происходит маргинализация общества. На смену высококультурным идеям и нравственности приходит чинопочитание, лесть, продажность и алчность в руководящих органах власти. Становится дурным тоном выступать по телевизору и радио, на пленарных заседаниях ЖогоркуКенеша, с отчетами и докладами в общественных местах на русском языке.

Большой урон развитию государственности наносится путем уничтожения промышленных предприятий. Только остановка одного Токмакского радиозавода оставила не удел более пяти тысяч семей, а таких заводов и предприятий по республике были тысячи, одних только мясокомбинатов с десяток и все они перестали существовать, а ведь Кыргызстан страна животноводческая, аграрная. Разорение бывших колхозов и совхозов, уничтожение машинопаркового хозяйства, приводит к обнищанию работников сельского хозяйства, огромные толпы сельчан ринулись в столицу в поисках лучшей жизни, но и здесь их ждало полное разочарование, город их встретил равнодушием, пренебрежением и даже враждебностью. Они быстро пополнили ряды безработных, некоторые перешли на путь криминала. В столице растет количество преступлений, краж и разбоя, обыденным делом становится продажа своего тела малолетними девчонкам стоящих на перекрестке по вечерам. Распад и разрушение затронуло также культуру, образование, науку, медицину популисткой политикой администрации президента. Говорить с высокой трибуны одно, на деле претворять другое, обещать в кратчайшие сроки процветание, а на деле безудержно грабить это же население, месяцами не выплачивать зарплату бюджетным организациям приводит к тому, что и коренное население подалось в бега.По статистическим данным российского ВЦИОМ количество мигрантов из Киргизии к 1993 году составило более 300 тысяч человек, а к 1996 году их количество удвоилось. В поисках лучшей доли уже сами кыргызы заполняют города и села необъятной России.

Не способствовали укреплению государственности и сами личностные качества президента. В своих речах часто основываясь на демагогии, обещая всем и каждому процветание, сам способствует казнокрадству, мздоимтсву. Сталкиванием представителей севера и юга, разжиганием нетерпимости между нациями, Именно в его период правления происходят стычки между представителями раличных наций, можно отметить столкновения 1990 года на юге. За 15 лет его правления особо пострадало русскоязычное население, подавляющее большинство которого покинуло Кыргызстан.Остались старики и пенсионеры, которые в силу своей беспомощности не могли покинуть страну, где прожили всю свою жизнь, отдали всю свою энергию и силу строительству Цветущей Киргизии. Вот о них стало не кому беспокоиться. Мизерные пенсии, составляющие около 150 сом к 1995 году, не выплачивались годами. Не имея средств к существованию и не имея близких родственников, многие из них вынуждены были кончить свою жизнь суицидом. Как ни странно, именно Россия, приняла и пригрела гонителя и уничтожителя русских душ, беглого президента Акаева.Браво, Москва.

Другим из негативных явлений стало вмешательство близких родственников президента в государственные дела. Его жена, сын и дочь, а также зять, назначали и устраняли госслужащих по своему усмотрению. Особо прибыльный бизнес в сфере производства подвергался рейдерским атакам со стороны сына и зятя президента. Любой понравившийся ночной клуб или ресторан, назавтра мог оказаться в руках у всенародного баловня -сына президента Айдара. Не сидела, сложа руки, и жена президента Майрам, облагая данью директоров крупных фирм, губернаторов, акимов, министров и их замов в пользу своей компании. Руководители государственных структур, особенно налоговых и таможенных, милиции и других правоохранительных органов, как огня боялись ее и ждали дальнейших указаний не от премьер-министра и президента, а именно от нее, от Майрам Акаевой. Суетливые и маловразумительные движения, как во внешней, так и во внутренней политике первого президента, приводит к недовольству народных масс. Продажа исконно кыргызских земель, дарение участков на берегу благодатного озера Иссык-Куль президентам соседних государств делалось с такой легкостью, будто он отрезал часть со своего собственного огорода. Внутри государства происходит дальнейшее разложение и распад экономики. Уничтожение действующих фабрик и заводов, аграрного сектора, животноводства приводит страну к экономическому краху, дальнейшему обнищанию основного населенияреспублики.

Одним из показателей состоявшегося государства - его боеспособность,умение защитить себя или своих соседей от внешнего агрессора, нападений извне. В новостях по телевизору ежедневно показывали,как по легенде, бравые батальоны спецназначения штурмуют и захватывают орды террористов, берут в плен чуть ли не вражеские армии. И после каждого телерепортажа появлялся новоиспеченный генерал. А на деле, к 1999 году стало ясно, что боеспособность Кыргызских вооруженных сил на нуле. Многочисленная армия генералов Кыргызстана не может управлять ни ротой солдат, ни батальоном, ни полком, ни дивизией, вообще ничем. Коррупция и развал коснулись и их. Массовая продажа должностей и званий,кумовство и анархия, в воинских частях процветает дедовщина.И вот, в 1999 году на юг Кыргызстана вторгается группа вооруженных лиц, в количестве 30 человек. Они захватывают село Зардалы, что в Баткенской области, устанавливают там свои порядки. Главной их целью было проникновение в соседний Узбекистан. Доблестная Кыргызская армия пасует перед ними,сдает своего генерала в плен, теряет в живой силе, но ничего с боевиками поделать не может. В конце концов, правительство Кыргызстана вынуждено было заплатить несколько миллионов долларов, чтобы небольшая кучка боевиков покинула пределы республики,освободив при этом плененного генерала, и группу японских туристов. Такое безрадостное положение к концу двадцатого века устанавливается не только вооруженных силах, а повсеместно во всех силовых структурах страны. Должности и звания покупаются как на базаре за деньги. За большую сумму денег вы могли возглавить

не только армию, но стать и генеральным прокурором, верховным судьей, начальником таможни, налоговой инспекции, даже министром определенного ведомства. Особенно удручающее состояние сложилось в системе МВД. Вместо охраны правопорядка милиция сама становится грабителем и разбойником. Останавливая в темных переулках граждан, прося показать документы, начинают обыскивать на предмет ношения оружия или наркотиков, находя деньги, они тут же их присваивают, или действительно подкидывая наркотики ничего не подозревающему гражданину, а потом шантажируя тюремным заключением, вымогают огромные суммы денег. Аналогичная ситуация складывается и в прокуратуре, вместо выдворенных специалистов высокого класса, сюда набирают откровенных жуликов и проходимцев, теперь они с удовольствием встречают преступников разных мастей, предлагая разрулить любое дело за определенную плату. Еще ужаснее положение складывается в народных судах, председатель суда единолично решает, быть вам судимым или отпустить вас с миром, смотря, сколько вы им заплатите. Несмотря на чудовищную коррупцию ни один судья с период 1990 по 2000 год не был осужден. Это была так называемая каста неприкосновенных людей, набранных исключительно по блату, особы приближенные к самому президенту. Некоторые граждане в поисках справедливости обращаются уже не в правоохранительные органы, а идут прямиком к криминалитету, ищут правду в уголовном мире. Роль и авторитет криминального мира становится выше, чем у представителей власти. Особенно это наглядно проявляется среди подрастающего поколения. В школах и учебных заведениях становится модным разговаривать на блатном жаргоне, насаждается культ силы и денег, отношения между подростками исключительно по понятиям, честность и порядочность уже не в почете, везде насаждаются уголовные законы, младшие школьники мечтают в будущем стать ворами в законе.

Но аппетит приходит во время еды. Чем больше наживался и богател президент, тем больше возникает желание укрепить и продлить свою власть над народом. Первый звонок прозвенел уже в декабре 1990 года.Акаев ставит вопрос перед Верховным Советом Киргизской ССР«О реорганизации системы органов государственной власти и управлении в Киргизской ССР» Были изменены параметры института президентства. Президент получил полномочия, как главы государства, так и главы высшей исполнительной власти. Именно он формировал состав кабинета министров с последующим утверждением в Верховном Совете. Он получил право отменять или приостанавливать действие постановлений правительства, актов министерств, госкомитетов и ведомств Киргизской ССР. Он наделялся правом законодательной инициативы. Это позволило покончить с искусственным соединением в рамках должности председателя Верховного Совета Киргизской ССР полномочий главы государства и спикера парламента, что находилось в явном противоречии с принципами разделения властей.

Но и этого оказалось мало. Уже 1993 году начинается второй этап по укреплению президентской власти с принятием новой конституции, где президент имел права : назначать премьер-министра и членов правительства с согласия ЖогоркуКенеша, принимать решения о досрочном сложении правительства, распускать парламент по результатам общенародного референдума. Эти нормы характерны для полупрезидентской республики, когда одновременно с главой государства существует премьер-министр во главе правительства. Постепенно начали разрастаться разногласия между президентом и правительством с одной стороны и ЖогоркуКенешем, с другой. Противостояние завершилось роспуском ЖогоркуКенеша (октябрь, 1994 год) и назначением досрочных выборов в двухпалатный парламент, состоящий из 70 депутатов. Одновременно с этим, в 1995 году, набирает курс на усиление президентской власти, институту президентства в центр авторитарной власти, подмявший под себя всю систему гос. управления.

Референдум, состоявшийся 10 февраля 1996 года, внес значительные изменения в Конституцию Кыргызской Республики, расширив полномочия президента, за счёт ЖогоркуКенеша. Конституционные изменения, обусловленные желанием сильного президентского правления, фактически делали президента единственным источником исполнительной власти. Президент единолично решал важнейшие кадровые вопросы: назначение членов правительства, председателя ЦИК, председателя Счетной Палаты. И в тоже время были усложнены нормы касающихся процедур досрочного прекращения полномочий президента и отстранения его от должности.

Конечным результатом президентства Акаева стала «Тюльпановая Революция» 24 марта 2005 года, которая смела установленный им авторитарный режим. Среди основных причин революции можно выделить безответственность первого президента за свои действия и слова, кризис национальной экономики страны, когда большинство бюджетообразующих отраслей работали на интересы Семьи, расстрел мирных граждан у села Боспиек в Аксыйском районе в 2002 году, который так и остался безнаказанным, авторитарный семейно-клановый характер управления государством, резкая поляризация населения по уровню материального благосостояния. Узкий привилегированный круг, близкий к семье главы государства владел фактически всем национальным доходом, а с другой подавляющее большинство населения страны, балансирующее на грани нищеты, массовые фальсификации при проведении парламентских и президентских выборов. Постоянное реформирование конституции (1994, 1996, 1998, 2003гг.) с целью усиления президентской власти.

Литература

1. Материалы пленума Токмакского ГК КП Киргизии. Из выступлений 1 Секретаря Токмакского ГК КП Киргизии тов. Т.Чынгышева.

2. Материалы расширенного заседания Токмакского ГК КП Киргизии. Из выступлений 1 Секретаря ЦК КП Киргизской ССР тов. Ж.Аманбаева

3. Результаты Российского статистического управления ВЦИОМ от 1993 – 1996 года.

4. Малабаев Дж. – История государственности Кыргызстана – Б.; Илим, 1997 г.

5. Закон Кирг.ССР от 24 октября 1990 г. № 222 « Об учреждении поста Президента Киргизской ССР и внесение изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Кирг.ССР. Ведомости Верховного Совета Кирг.ССР – 1990 г. № 21 стр. 114

6. Галиева З.И. Основные этапы современной кыргызской государственности.

Ормонбекова Ж. Ы.,
БГУ ми. К.Карасаева

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В 17 -19 ВЕКАХ

Хотелось бы отметить некоторые факты, о роли и важности значения внешней политики Цинской династии в Центральной Азии. Внешняя политика, которая отразилась в последующие годы - это политика сложившаяся во времени Цин. Вопросы о границе, о территории, проблемы независимости некоторых этнических групп до сих пор остаются открытыми и вызывают множество вопросов, решение которых можно искать во внешней политике Цинской империи. Нужно отметить, о своеобразности дипломатии Цинской империи. Основанная на мироустраительных концепциях. Все эти концепции внешней политики использовались императорами всех династий Китая, но смогли в совершенстве использовать эти концепции императоры маньчжурской династии цин. Основная мироустроительная концепция «Сына Неба» диктовала внешнюю политику, Китай является носителем благой силы «дэ» и все должны были получить благословения от императора «Сына Неба» для этого все государства, и люди должны были починиться императору, те, кто нарушал данную концепцию строго наказывались, лишаясь благословения неба. Может быть, это концепция кажется на первый взгляд слишком не реалистичным, однако данная концепция принесла для Китая огромное благо как территориальное, так и влияния в мире. Неизменность своим ценностям и традициям во внешней политики, основанная на концепции китаяцентризма, что примерно означает «Китай должен свою благую силу распространить на все государства». Это концепция является одной из основных политических сил Китая.

Дипломатия во внешней политике династии Цин была настолько исключительной, что вызывает не мало важный интерес. Прежде всего, следует указать, что империя Цин, стало сильнейшей державой в Восточной Азии и одной из могущественных стран мира. Ее нельзя считать объектом колониальной эксплуатации со стороны европейских государств, их жертвой. Цинская империя, будучи изолированной от мировых держав восточной и Юго-Восточной Азии сама диктовала условия другим государствам, была политической господствующей державой.

Она закрыла доступ в Китай европейским странам и мела в 17вв. внешние связи лишь с Голландией, и то ограниченные рассматривая ее как своего «вассала» и допускала приезд голландских послов в империю лишь в определенные сроки.

В то же время в отношении государств и народов Восточной и Центральной Азии цинская империя проводила экспасионисткую, агрессивную политику не только методами дипломатии, но, как правило, для достижения своих целей провоцировала против соседних народов войны, приводившие или к захвату территории, или к превращая побежденных в вассалов Цинской империи. Ярким примером этого могут служить Южная Монголия, Халха и Корея.

Характерно, что процесс подчинения различных народов, этнически и в языковом отношении ничего общего не имевших с маньчжурами, включения их в состав подданных империи или ее вассалов сопровождались пропагандой тезиса об общности народов, о создании одной семьи их под руководством правителя Вселенной- того лили иного маньчжурского императора.

Самое удивительное в китайской дипломатии, что все эти великодержавные идеи, заимствованные маньчжурскими правителями у далеких средневековых китайских императоров, и агрессия захватническая политика феодальных властей, которую эти идеи оправдали, нашли поддержку у современных китайских националистов.

Несмотря на дифференцированный подход к разным народам и странам, на применение различных форм и методов дипломатии. В основе всех этих методов лежала традиционная китайская политика, применявшаяся на протяжении всей истории Китая. Она получила в китайских источниках еще в древнее время весьма образное и четкое наименование «и и чжи и» , то есть «руками варваров починить варваров», другими словами ее можно назвать политикой «разделяй и властвуй».

Цель этой политики в начале 17вв. когда маньчжурское государство только складывалось, заключалась в том, что – бы не допускать существования вблизи своих границ сильного и крупного государственного или племенного объединения. Задача была добиться раздробленности и ослабить такие объединение и в конечном счете превращение их в вассалов, которые будучи ослабленным и разделенным , не смогли бы нападать на Цинское государство, служили бы буфером и своеобразным форпостом, с которого можно было осуществлять дальнейшую экспансию.

После захвата Собственно Китая и создания мощной Цинской империи политика «с помощью варваров починять варваров» служила цели расширения империи и, захвата новых территорий и народов, создания плацдарма для будущего прыжка на запад – в сторону Средней Азии и Казахстана, что осуществлялось в 18вв.. это генеральная линия внешней политики Цинской империи проводилось с учетом на конкретно-исторических условий каждой страны, с которой сталкивалась , различными методами и формами.

Но имевший одну суть - ослаблять намеченную жертву, создавая внутренние трудности для нее, натравливая друг на друга различные этнические группы и социально-политические силы и используя их борьбу внутри Цинской империи. я , приводила конкретные факты по поводу данной концепции приведенная в жизнь цинскими правителями «разделяй и властвуй» основываясь на трудах Мартынова и Тихвинского «Китай и соседи». Результатом данной концепции во второй половине 17вв. было активное использование раздробленности Халхи, центробежных сил ее, борьбы феодальных правителей и превращение их сначала в своих номинальных вассалов, а за тем к концу столетия захват Халхи и включение ее в состав империи.

То же самое удалось осуществить маньчжурскому императору Канси и в отношении Джунгарского ханства , кунорских и алашанских ойратов – натравить их , друг на друга и вызвать борьбу их между собой, ослабить правителя Джунгарского ханства Галдан-Бошокту – хана и нанести на него поражения. И только после того как Джунгарское ханства было разгромлено, по тем же причинам удалось Канси завоевать Синьзянь и Тибет.

По существу такую же политику – «разделяй и властвуй» - цинское правительство пыталось проводить и в отношении России, стремясь переменить на свою сторону ее подданных , плативших ясак, натравить одни племена на другие , стараясь вызвать обострение национальных противоречий между русскими и коренным населением Приамурья. Делать ставку только лишь на военную силу Цинские правители не могли по скольку Россия преобладала в военном отношении Цин. императоры цинской империи проводили в основном с Россией мирные переговоры, в которых победителями в конечном счете выходили Цинны.

После разгрома Джунгарского ханства, вопрос для Цинов и Россию по отношении Восточного Туркестана и Средней Азии и Казахстана обретает новые черты. Поскольку препятствием на пути двух империи была Джунгарское и Кокандское ханство. Столица Кокандское ханства не находилась близко и не представляла для Китая сильной угрозы, как например, джунгары. Для Российской империи по силе было, нет равных в Центральной Азии и поэтому она опиралась больше на военную силу.

Но в чем же заключается соперничество Цинской империи и России в центральной Азии. Империя Цин, стремившаяся предотвратить проникновение России в Халху, использовала крайне - радикальные меры, во-первых, был открыт доступ китайским купцам в Северную Монголию. Что имело цель вытеснить русских купцов, переориентировать кочевников Халхи на китайский рынок, во-вторых, в нарушение статьи Нерчинского договора 1689 г. монголам было запрещено торговать с русскими купцами, что, однако, не выполнялась: объём контрабандной русско-монгольской торговли оставался высоким. Недостаточная эффективность предпринятых мер, а также рост напряжённости в отношениях с Джунгарским ханством, заставили пойти императора Канси на крайние меры: чтобы добиться от России разграничения в районе Северной Монголии, которое бы принесло решение всех проблем, цины запрещают приезд русских караванов в Пекин. С целью возобновить русско-китайскую торговлю, но, не имея полномочий на решение политических вопросов, потерпела неудачу. Здесь ярко выражена позиция Москвы, стремившаяся, как расширять своё влияние в Северной Монголии, так и параллельно с этим торговать с Китаем. Прослеживается полная аналогия с действиями Москвы в донерчинский период: Россия не хочет поступаться своими интересами, так как её претензии основаны на реальной силе. Полный разрыв торговых отношений с Россией стал серьёзной ошибкой Цинской дипломатии, приведшей к отрицательным последствиям для империи Цин последствиям: более Россия не должна была вести сдержанную политику в регионе, так как рычаг цинской дипломатии - русско-китайская караванная торговля, более не существовал. Соответствующее шаги России не заставили себя ждать: уже в 1722 году в Джунгарское ханство была отправлена миссия Унковского, который должен был вести переговоры о вступлении Джунгарии в российское подданство, то есть о русско-джунгарском союзе. Разумеется, Пётр I понимал, что создание русско-джунгарского союза приведёт как минимум к обострению русско-цинских отношений, а как максимум к русско-цинской войне. Россия совершенно не опасалась за безопасность своих владений, так как попытка создать союз с Джунгарией – подтверждение уверенности в своих силах. О каком-то давлении империи Цин на Россию с помощью вооружённых сил не может идти речи.

Но смерть императора Канси заставила Джунгарию повременить с союзом с Россией. В результате Россия потерпела неудачу в отношениях как с империей Цин, так и с Джунгарией. Именно попытка возвратить былые позиции в отношениях с империей Цин, то есть возобновить русско-китайскую торговлю, и стремление цинской стороны обезопасить фланг путём демаркации границы и явились причиной посылки в 1725 г. в Китай посольства С. Рагузинского.

После долгих переговоров сначала был заключён Буринский трактат (20 августа 1727 г.), а далее и сам Кяхтинский договор(21 октября 1727 г.), в который отдельной статьёй был включён Буринский трактат.

Кяхтинский договор 1727 г. – стал точным повторением ситуации, происходившей в Нерчинске в 1689 г., исключая только факт военного столкновения вооружённых сил двух стран. В результате Буринского трактата Россия уступала империи Цин Урянхайский край, район озера Косогол и Далай-нор. А империя Цин возобновляла российско-китайскую караванную торговлю, но ограничив его размер русских караванов до 200 человек и срок отправки каравана раз в три года, сравняв тем самым размер российских и джунгарских караванов. Также империя Цин разрешала торговать китайским купцам в двух пунктах на русско-халхасской границе: Кяхте и Цурхайту (Маймайчене), что выносило русско-китайскую и русско-монгольскую торговлю на границу. Тем самым империя Цин добилась полного вытеснения русских из Монголии, не потеряв при этом ничего: вся торговля с Россией теперь полностью регулировалась государственными органами империи Цин, что обеспечило для империи новый рычаг давления на Россию, на всю её дальневосточную и частично центрально-азиатскую политику.

Что касается заявлений о превосходстве цинов над русскими войсками, то нужно отметить, что не было этого превосходства, так как Россия, успешно защищавшая Амур ограниченными силами. Теперь и в регионе намного ближе находившемся к центрам Сибири и лучше освоенном, чем Приамурье могла защищаться и не только, тем более даже если бы превосходство Цинской армии существовало, то реализовать его не было бы возможности: в результате войны с Россией империя Цин получила бы второй фронт (первый - Джунгарское ханство), когда, имея даже один фронт, в последующей войне с Джунгарией 1729 – 1733 гг. империя Цин стала на грань финансового кризиса [Гуревич Б. П. Международные отношения…, стр. 98 - 99] при всём своём количественном превосходстве в войсках над Джунгарией не могла достигнуть победы. Это в России понимали и старались поддерживать существование Джунгарского ханства как доброжелательным нейтралитетом во время джунгаро-цинских войн, так и экономически, всячески развивая русско-джунгарскую торговлю [Гуревич Б. П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. М., 1979, стр. 101 - 102].

За возобновление караванной торговли Россия заплатила не только своими территориями и влиянием в Халхе, но и международным авторитетом: отныне переписка между Россией и империей Цин стала

вестись не между царём и богдыханом, а через Сенат и Лифаньюань (палата сношений с варварами), что означало подтверждение Россией статуса зависимой от Цинской империи державы. Но, как верно отмечает Н. А. Самойлов, это всё-таки несло России и практическую пользу: снимались многие противоречия возникавшие при переписке царей, следовательно, процесс достижения Россией своих целей облегчился.[Самойлов Н. А. Россия и Китай]

Кяхтинский договор официально закрепил существование Русской Духовной миссии в Пекине, которая играла фактически играла роль посольства России в Китае, тогда как посольства других стран стали появляться в Пекине только с 1860 г., а торговый агент Российской империи в Пекине появился ещё в результате миссии Л. Измайлова.

Подписание Кяхтинского договора было более значимо для империи Цин, чем для России: в результате подписания договора империя Цин развязала себе руки в борьбе с Джунгарским ханством, обеспечив себе не только надёжный фланг, но и заимев новые рычаги влияния на Россию. Вновь стремление России к высоким прибылям обеспечили ей дипломатическую неудачу и во всех отношениях успех цинской стороны.

Российско-цинские отношения в 1728 – 1805 гг.

В данное время, то есть после заключения Кяхтинского договора, основной политической проблемой в российско-цинских отношениях становится джунгарский вопрос. Основной задачей внешней политики Цинской империи на этот период становится ликвидация Джунгарского ханства: ликвидация Джунгарского ханства позволит достигнуть двух стратегических целей: во-первых, сделать весь монгольский мир подконтрольным империи Цин, тем самым создать стабильную ситуацию в монгольской буферной зоне, во-вторых продолжить осуществление основной внешнеполитической цели империи: создание буфера вокруг Внутреннего Китая, где территории Джунгарского ханства будут играть роль буфера. Россия же, напротив, была заинтересована в сохранении Джунгарского ханства, как нейтрального, а иногда, и зависимого, соседа, хорошие отношения с которым позволяли России оказывать давление на цинский Китай. Однако я считаю и для Росси ликвидация Джунгарского хантсва приносило выгоду, по сколько и у Росси был «имперский взгляд», тоже хотела завладеть территориями Центральной Азии. Этим был обусловлен провал двух миссии Асхани Амба Таши, направленных императором Юнчжэном в 1731 и 1732 гг. в Петербург с целью склонить Россию предоставить помощь калмыков, находившихся в российском подданстве в войне с джунгарами. Помимо в отказе на просьбу маньчжуров, Петербург фактически запретил маньчжурским послам посещать казахов и Бухару, которых последние хотели склонить к походу против Джунгар. Таким образом, Россия приложила все возможные силы, чтобы создать дипломатическую блокаду империи Цин. Война между джунгарами и цинами протекала с переменным успехом, а переговоры, начатые ещё в 1734 г., закончились только в 1740 г. Россия в результате данной войны получила некоторое число перебежчиков из Халхи и ослабление двух соседей.

Новая джунгаро-цинская война 1755 – 1758 гг. оканчивается полной ликвидацией Джунгарского ханства и его присоединением к Цинской империи. Однако если не считать некоторых приобретений России, вызванных войной, присоединение Алтая и перебежчиков из Халхи, то в целом война привела к ликвидации буфера между империей Цин и Россией в Центральной Азии. Теперь фактически от Охотского моря до оз. Балхаш у России был один сосед – Китай.

Следует подвести некоторые итоги за 1689 – 1758 гг. для империи Цин.

Во-первых, империя Цин закончила формирование буферной зоны на севере и на западе своих владений, что сделало большинство территорий Внутреннего Китая неуязвимыми, во-вторых, империя Цин уничтожила своего главного врага – Джунгарское ханство, в-третьих, империя Цин объединила весь монгольский мир под своим началом, в-четвёртых, империя создала эффективные экономические рычаги влияния на Россию, опасность от которой была теперь сведена к минимуму. Россия же за данный период потеряла около 1,5 млн. км на Дальнем Востоке и в Центральной Азии, во-вторых, Россия потеряла возможность давления на империю Цин хорошими связями с Джунгарским ханством в связи с его ликвидацией, наконец, Россия должна была вести сдержанную политику по отношению к империи Цин, так как вся торговля с Китаем (а значит и вся торговля от оз. Балхаш до Охотского моря) была сосредоточена в Кяхте и полностью контролировалась империей Цин.[Моисеев В.А. Цинская Империи М 1983г.с232]

Хотя нужно отметить, что Китай в то время не обладал военной мощью, и были внутренние проблемы и внешние. Внешняя политика, основанная на концепциях китаяценризме, отражались как приносящий пользу элемент.

Анализ взаимодействия Китая с центральной Азией начиная со времен древней Ханьской империи показывает, что в правящих кругах собственно-Китая на протяжении многих веков существовал ряд традиционных соображений о выгодности политического присутствия на этих землях - будь то реальное распространение китайской супрематии на некоторые области современного Синьцзян-Уйгурского автономного района (оазисы Комул и Турфан), или, хотя бы контроль над оживленными торговыми артериями, пролегавшими там. В разное время на первый план выходили различные мотивы - это могла быть торговля вдоль Великого шелкового пути, необходимость обеспечения безопасности собственно Китая, ликвидация угрозы подпадания под сюзеренитет тюркского каганата или же, как в интересующий нас период середины XIX века, - осознание стратегической роли района и стремление соответственно использовать этот стержневой район Центральной Азии, имеющий выход, практически, во все страны, сколько-нибудь затрагивающие положение Китая на Востоке. Контроль над Синьцзяном означал обладание ключевой сторожевой позицией, защищавшей Китай от гипотетического продвижения и Англии, и России с Запада. Это давало самому Китаю возможность выйти на непосредственный контакт со всеми сопредельными региону странами (Тибет, Монголия, Афганистан, российские Средняя Азия и Казахстан, Индия).

Литература

1. Думан Л.Н. Внешняя политика государства Цин. – М., 1977.

2. Гуревич Б. П Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX вв. – М., 1979.

3. Тихвинский С.Л. Китай и соседи. – М., 1982.

4. Тихвинский С.Л. Маньчжурское владычество в Китае. –М., 1966.

5. Сулейманов В.А. Из истории Казахстана 18 вв.» -Алма- Ата , 1988.

6. Кузнецов В.С Цинская империя на рубеже Центральной Азии.

Э.Т. Рахманов,
Бишкек гуманитардык университети

ЭМГЕК МИГРАЦИЯСЫН БАШКАРУУНУН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН ЕВРОПАЛЫК ТАЖРЫЙБАСЫ

Эмгек миграциясын коомдук-саясий кубулуш катары жөнгө салуу социалдык башкаруунун алкагында ишке ашары түшүнүктүү. Классикалык менеджменттин чечмелөөсүнө ылайык башкаруу – бул алдыга койгон максатка жетүү үчүн зарыл болгон пландоо, уюштуруу, мотивдештирүү жана көзөмөлдөө процесси. Ал эми системалык анализ жүргүзүүдө ал (башкаруу) ыраатту чечимди иштеп чыгуу жана аны координациялап, көзөмөлгө алуу менен ишке ашыруу болуп саналат. Кибернетикада башкаруу – бул кандайдыр объектиге максаттуу таасир берүү менен аны керектүү абалга жеткирүү. Укуктаануда башкаруу – бул мыйзамдар аркылуу мамлекеттик укукту жөнгө салуу болуп эсептелсе, саясаттаанууда ал жарандарды, мамлекетти башкаруунун искусствосу катары түшүндүрүлөт.

Башкарууну илимий чечмелөөнүн негиздөөчүлөрүнүн бири – Ф.Тейлор – башкаруу – бул белгилүү бир мыйзамдар, эрежелер жана принциптерге негизделген чыныгы илим деп эсептейт. Ошондой эле П. Дракер, А. Файоль, И.М. Слепенков, Ю.П. Аверин, В.Н. Иванов, В.И. Куценко, В.И. Франчук ж.б. окумуштуулар башкарууну ар кандай чечмелешет. Мисалы, Питер Дракер башкаруу – бул "уюмдашпаган топту натыйжалуу, максатка ылайыктуу топко айландыруунун жолу", - деп санайт [1, 42]. Менеджменттин негиздөөчүлөрүнүн бири Анри Файоль башкарууну классификациялап, анын төмөнкү беш белгилерин көрсөткөн: алдын-ала көрө билүү жана пландоо, уюштуруу, урунуу (распорядительство), бир-бирине кыйыштыруу (координация) жана көзөмөл [7].

И.М. Слепенков жана Ю.П. Аверин боюнча, социалдык башкаруу – бул "коомго, анын ар башка бөлүктөрүнө таасир берүү максатында аларды иретке салуу, сапаттык спецификациясын сактоо, өркүндөтүү жана өнүктүрүү" [4, 17].

В.Н. Иванов башкарууну "системанын максаттарына жетүүнү уюштуруунун гана эмес, анын бүтүндүгүн камсыз кыла турган каражаттарды иштеп чыга турган профессионалдык ишмердүүлүк", - деп санаса [2, 15], В.И. Куценко башкаруу – бул "бышып жетип калган проблемаларды андай жана чече билүүнү камтыган процесс" деп толуктайт [5, 27].

Башкаруу феноменин иликтеген белгилүү адистердин бири В.И. Франчук аны мындай деп аныктайт: " ... башкаруу – бул адамдарды жалпы кызыкчылыктарга өз эркин менен же эрксиз түрдө баш ийдирүүгө багытталган жана социалдык уюмдардын жашоосу менен оор социалдык проблемаларды чечүүнү камсыз кылган ишкердиктин татаал түрү" [8].

Жогоруда кыскача белгиленген аныктамалардын концептуалдык маани-мазмунун жалпылоо учурунда эмгек миграциясын ырааттуу жөнгө салууну камсыз кылуу үчүн төмөнкү илимий-теориялык жагдайларды эске алуу зарыл:

- эмгек миграциясын жөндөөгө түздөн-түз тиешеси бар башкаруунун универсалдуулугун;
- эмгек миграциясы татаал уюмдашкан же уюмдашпаган социомаданий кубулуш (социалдык-биологиялык система) экендигин;
- аны алдын-ала көрө билүүнү, актуалдуу коомдук-маданий проблема иретинде кароону жана кантип, кандай жолдор менен сапаттуу уюштурууну;
- керектүү саясий-укуктук жана социомаданий нормаларды иштеп чыгууну;
- себептерин, социалдык-саясий мотивдерин андоону;
- анын уюмдашпаган түрлөрүн уюмдашкан, максаттуу, натыйжалуу түрлөрүнө айландырууну камсыз кыла турган жолдорду, социалдык-саясий ыкмаларды иштеп чыгууну.

Мындан тышкары көпчүлүк изилдөөчүлөр таасын белгилешкендей, эмгек миграциясы коомдук-саясий кубулуш катарында өзүнүн (негизинен экономикалык) керектөөсүн (муктаждыгын) туя билип, жер-конуш которуу аркылуу канагаттандыра ала турган социалдык бүтүндүк болуп эсептелет. Иммигранттардын керектөөсү же болбосо кандайдыр тиричилик үчүн зарыл нерсеге муктаждыгы (же ал нерсенин жетишсиздиги) эмгек миграциясынын кыймылдаткыч күчү болуп эсептелет. Аталган факторлорду эске алуу менен эмгек миграциясын илимий негизде башкара билүүгө жетишүүгө болот.

Жогоруда белгиленген илимий жагдайлардын айрымдары кандай колдонулуп жаткандыгына назар салуу максатында миграция процесстерин, анын ичинде эмгек миграциясын башкаруунун, жөндөөнүн еврокошундук тажрыйбасына токтололу. Анткени, бул багыттагы Еврокошундун тажрыйбасы Еврокошундун курамына кирбеген башка өлкөлөр да пайдалана тургандай практикалык жагынан зарыл концептуалдык көрсөтмөлөрдү камтып турат.

Европалык интеграция "товарлардын жүрүү эркиндиги", "тейлөө кызматтарынын (услуги) жүрүү эркиндиги", "капиталдын жүрүү эркиндиги" жана "калктын эркин жер которуусу" (бир мамлекетген экинчи бир мамлекетке тоскоолдуксуз өтүшү) сыяктуу эркиндиктерди туюндурган "төрт эркиндик" деп аталган жобого негизделген. Европанын интеграциялык активдүүлүгүн камсыз кылган мындай концептуалдык мамиле миграциялык маселелердин позитивдүү чечилишине таасирдүү өбөлгө түздү. Ал эми миграциялык процесстер интеграциялык процесстердин кыймылдаткыч күчүнө айланды. Албетте, мындай оң маанидеги натыйжалар тез эле калыптанган жок, тактап айтканда, Европалык миграциялык кырдаалдын оңолушуна көптөгөн келишимдер, иш-чаралар шарт түздү, атап айтсак:

– Европадагы кээ бир мамлекеттердин өз ара миграциялык мамилелерин жөндөгөн Рим келишими (1957-ж.).

– Европалык он эки мамлекеттин экономикалык жактан биригиши (1957-жылы Европалык экономикалык бириктештиктин түзүлүшү).

– ЕЭБтин алкагындагы Бажы бирикмесинин толук калыптанышы (1968-ж.).

– Өткөн кылымдын жетимишинчи жылдарынан баштап ЕЭБке кирбеген өлкөлөрдөн келген иммигранттардын агымын жөндөөгө багытталган иш-чаралар.

– Европалык Комиссия тарабынан Европанын жалпы миграциялык саясатын негиздеген көрсөтмөлөрдүн иштелип чыгышы (1985-ж.).

– Еврокошун жөнүндөгү Маастрихт (Голландия) келишими кабыл алынып (1992-ж.), анын күчүнө кириши (1993-ж.). Аталган Маастрихт келишиминин өзгөчө жагдайларынын бири, ал эмгек базары чөйрөсүндөгү тоскоолдуктардан арылууну жөндөөгө багытталган. Ушул келишимдин 8-беренесинин биринчи пунктунда Кошундун жараны боюнча маселе каралган, б.а. Еврокошунга кошулган мамлекеттердин жараны бир эле мезгилде Кошундун да жараны боло тургандыгы белгиленген. Бирок бул келишимде мигранттардын квотасын аныктоо, визалардын берилиши ж.б. ушул сыяктуу маселелер ар бир мамлекеттин өз кароосуна калтырылган. Мындан тышкары, үчүнчү өлкөлөрдөн келген иммигранттардын макамы дааналанган эмес, ички миграцияны жөндөө, башкаруу тышкы миграцияга карата катаал мамиле менен коштолгон.

– 1985-жылы беш мамлекеттин ортосунда паспорттук көзөмөлдөөнү жоюу багытында кабыл алынган, 1995-ж. Шенген зонасынкуруу максатында өзгөртүлүп, бүт европалык маанияге ээ болгон Шенген келишими.

– Шенген келишимин Шенген мыйзамына алмаштырган жана Тампере жобосун кабыл алган Амстердам келишими (1999-ж.). "Тампере жобосу" иммиграциялык саясат чөйрөсүндөгүкөптөгөн маселелерди, атап айтканда, иммигранттардын эмгек базарына кирүү укугу, аларды социалдык жактан камсыздоонун чараларын көрүү, легалсыз иммигранттарды мамлекеттен айдап жиберүү ж.б. ушул сыяктуу маселелердичечүү багытындагы улуттук мыйзамдардын жакындашына олуттуу таасирин тийгизди. Бирок, ага карабастан, легалдуу иммиграцияны башкаруу тармагы улуттук өкмөттөрдүн өзгөчө карамагында калып калды. Андыктан, ушуга чейин еврокошундук миграциялык саясат чөйрөсүндөгү эң башкы карамакаршылык чечилеэлек.

– 1999–2004-жылдардын аралыгындагы улуттук өкмөттөрдүн ортосундагы өзара аракеттердин системасын жолго коюу максатындагы Еврокомиссия тарабынан көрүлгөн иш-чаралар, маселен, 2001-жылкы иммигранттарды кабыл алуунун негизги шарттарын жана эрежелерин белгилеп, жөнгө салууга багытталган атайын директиваны кабыл алуу жөнүндөгү сунуш. Бул сунуш дүркүрөгөн тартыш-талаштарды жаратып, акырында күн тартибинен алынып салынды.

– 2004-жылы Тышкы иштер жана Юстиция министрлеринин Кеңеши тарабынан иммигранттардын интеграцияланышы боюнча саясаттын жалпы негизги принциптеринин кабыл алынышы. Аталган "Жалпы негизги принциптердин" негизинде мүчө-мамлекеттердин мыйзамдуу өзөктүү коркунучтары менен жалпы Еврокоңуш үчүн зарыл эрежелерди орнотуу кажеттигинин арасындагы компромисс жатат [3, 42-51].

– 2005-жылы "Иммигранттардын интеграцияланышы чөйрөсүндөгү жалпы саясаттын күн тартиби" деген документтин кабыл алынышы. Жогорку жана бул документтердин негизги кемчилиги – бул алардын жоболорунун сунуш катары эле жазылышы, так эместиги.

– 2007-жылдан баштап, бүгүнкү күнгө чейинки еврокошундук миграциялык саясаттын улутүстүлүк институттарды куруу тарабына бурулуп жатканы, мисалы, 2007-ж. иммигранттардын көнүгүшү боюнча улуттук программаларды каржылоо Фонду негизделип, Лиссабон келишими кабыл алынды (күчүнө 2009-ж. кирди). Бул келишим боюнча, миграциялык саясат Кошундун, анын мүчө-мамлекеттеринин биргелешкен компетенцияларынын чөйрөсүнө кирет, жана миграцияга тийиштүүмаселелер боюнча добуш берүү квалификациялык көпчүлүк принциби аркылуу өткөрүлөт.

– 2008-жылы "Европа үчүн жалпы иммиграциялык саясат: принциптери, аракеттери жана куралдары" аттуу документ жана "Иммиграция жана башкалка боюнча Европалык пакт" кабыл алынышты. Биринчи документ – Еврокомиссиянын Европарламентке, Экономикалык жана социалдык комитетке, Региондор комитетине жана Еврокошундун Советине кайрылган жана иммигранттардын өлкөгө кирип-чыгуу шарттарын так жана түшүнүктүү кылууну жүзөгө ашыруудагы мүчө-мамлекеттердин иш-аракеттерин жакшыртуу маселелерин камтыган доклады. Экинчи документ биргелешкен иммиграциялык саясатты улантуу менен катар жогорку даражадагы адистерди Европа регионуна тартуу аракеттерин жогорулатуу, үй-бүлө иммиграциясынын натыйжалуулугуна көбүрөөк көңүл бөлүү жаналегалсыз иммиграцияны азайтуу сыяктуу маселелерге багытталган.

– 2010-жылы миграция проблемалары улуттук коопсуздук маселелеринин алкагында каралган Еврокошундун ички коопсуздугу боюнча стратегиясы жана Стокгольм программасы (2010-2014)кабыл алынышат.

Жыйынтыктап айтканда, Еврокошундун миграция боюнча тажрыйбасындагы эң бир олуттуу жагдай – бул талдоого алынган маселенин (миграциянын, эмгек миграциясынын) институттолышы. Маастрихт жана Шенген Келишимдери, Амстердам Келишими, Тампере жобосу, Лиссабон Келишими ж.б. институттоо боюнча иш-чаралар Европа кошунунун Жумушчу топторунун, Стратегиялык Комитетинин, Туруктуу өкүлдөр Комитетинин жана ошондой эле Еврокошундун башкаруу пирамидасы болуп эсептелген Тышкы иштер жана Юстиция министрлеринии Кеңешинин түзүлүшүнө алып келди.

Жогоруда белгиленгендей, Европада миграциялык саясаттын негизин улуттук мыйзамдар түзүшөт. Мисал иретинде Франциянын алалы. Бул өлкөдө миграциялык саясатты 2007-ж. 20-ноябрында кабыл алынган "Иммиграцияны, интеграцияны жана башкалка берүү жөнүндөгү мыйзам"аныктайт. Аталган мыйзам боюнча, Франциядагы иммиграция үч багытта өнүгөт: үй-бүлөлүк баш кошуу, башкалка берүү жана эмгек миграциясы. Үйбүлөлүк баш кошууда туугандык байланышты аныктоо үчүн мамлекет эсебинен ДНК анализи өткөрүлөт жана да талапкерден француз тилин белгилүү бир деңгээлде билүүнү талап кылынат. Бирок, адегендеги ДНК анализинин милдеттүүлүгү жөнүндөгү сунуш ("Мариани түзөтүүсү") чоң талаш-тартыштарга алып келди, натыйжасында бул түзөтүү жокко чыгарылып, ДНК анализи милдеттүү эмес деп табылып, соттун чечими менен гана өткөрүлмөк болуп мыйзамга кирди [6].

2011-жылдын 16-июнинде "Иммиграция, интеграция жана жарандуулук жөнүндөгү мыйзам" кабыл алынды. Бул мыйзамга иммигранттардын легалсыз агымдарына каршы күрөштү күчөтүү тууралындагы жоболор киргизилген.

Ошентип, Франциянын иммиграциялык саясатынын негизги багыттары,бир жагынан, өлкөнүн ички саясий өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу болсо, экинчи жагынан, Еврокошундун иммиграциялык саясатынын алкагындагы документтерге, мыйзамдарга таянышат.

Ошентип, эмгек миграциясын башкаруунун практикалык тажрыйбасын Еврокошундун мисалына кайрылып жыйынтыктасак, төмөндөгүдөй ырааттуулук байкалат: адегенде проблеманы кандайдыр натыйжалуу жол менен чечүү тиешелүү өкмөттүк курамдык бөлүккө тапшырылат; ал аны чечүү үчүн атайын иш-чараларды (программаларды) иштеп чыгат; жаңы бул проблеманы чечүүгө багытталган курамдык бөлүк түзүлөт; жаңы нормативдик актылар киргизилет; ар кандай кооперациялар түзүлүп, жаңы технологиялар жана новациялар иштелип чыгышы мүмкүн. Ошентип, эмгек миграциясы коомдук-саясий проблема иретинде социалдык институттар, социалдык нормалар, комплекстүү программалар, уюмдар аралык кызматташтык, инновациялык ыкмалар аркылуу жөндөлөт.

Адабияттар

1. Дракер П. Рынок: Как выйти в лидеры. Практика и принципы. -М., 1992.
2. Основы социального управления. /Под ред. В.Н. Иванова. -М.: «Высшая школа», 2001.
3. Потемкина О. Иммиграционная политика ЕС: от Амстердама до Лиссабона. //Мировая экономика и международные отношения. – М., №4 2010.
4. Слепенков И.М., Аверин Ю.П. Основы теории социального управления.- М.: Высшая школа, 1990.
5. Социальное познание и социальное управление: монография / В.И. Куценко [и др.]; Отв. ред. В.И. Куценко. – Киев, 1979.
6. Терехова А. Формирование иммиграционной политики на примере Европейского Союза и Французской республики. http://mgs.org.ru
7. Файоль А. Общее и промышленное управление. – М., 2001.
8. Франчук В.И. Основы общей теории социального управления. / Ин-т организационных систем. – М., 2000.

КИРМАН Юнус Эмре,
Эл аралык Ататүрк-Алатоо университети

МЕРИТОКРАТИЯ ЖАНА ТЕХНОКРАТИЯ ФАВОРИТИЗМ ЖАНА НЕПОТИЗМ МЕНЕН КҮРӨШҮҮНҮН НЕГИЗГИ АЛЬТЕРНАТИВАЛАРЫ

Фаворитизм жана непотизм өлкөсүнүн антиподу (терси) болуп **МЕРИТОКРАТИЯЛЫК ӨЛКӨ** (латынчадан meritus – татыктуу, грекчеден kratos – бийлик; тике маанисинде татыктуулар менен шыктуулардын бийлиги) саналат[1]. Мындай өлкөдө жөндөмү жана шыгы боюнча аткарган кызматына ылайык келүүгө негизделген башкаруу түшүнүгү (меритократия) өкүм сүрөт.

Саясат таануу теориясында ***меритократиянын*** бир түрү катары мамлекеттеги жетектөөчү ролду эксперттер, ири алдыда, илимий-техникалык адистер ээлөөгө тийиш экендигин туюндурган **ТЕХНОКРАТИЯ** термини кездешет. Албетте, технократия термини Е. Замятиндин «Биз» («Мы») жана О. Хакслинин «О, ажайып жаңы дүйнө» («О, дивный новый мир») деп аталган фантастикалуу романдарындагы коомдун утопиялык моделин түшүндүрбөйт. Технократия термини өлкөнүн экономикасынын реалдуу өнөр жай секторунун, о.э. чарбаны модернизациялоо үчүн өндүрүштүн илимди көп талап кылган тармагы (наукоемкие производства) сыяктуу маанилүү багыттардын көйгөйлөрү менен перспективаларын терең түшүнгөн жетекчи-технократтар бийликке келүүгө тийиш дегенди туюндурат.

Ошону менен катар эле меритократия менен технократияда саясый либерализм башкы маселе болуп саналбайт. Тескерисинче, иши ийгилик менен коштолгон технократтар эркиндикти сабаттуу чектөө менен, өзүн өзү билип, өтүгүн төргө илген ашынган эркиндиктин ордуна саясый оюнду жүргүзүүнүн өтө так сакталган эрежелерине баш ийүүнү жана мыйзамдардын үстөмдүгүн сунуш кылышат. Либерализм экономика чөйрөсүндө гана кеңири жайыла алат.

Ошол эле учурда 1) экономикадагы ашынган эркиндик менен 2) ооздукталбаган жемкорлук (коррупция), жеке менчикке кол тийбестик жана мамлекеттин экономикага чектүү болсо да, компетенттүү болбогон кийлигишүүсү сымал ыплас оюндардын айкалышы постсоветтик Кыргызстан сымал өлкөлөргө карата бизнес-тобокелдиктери жогору болуп саналган кыска мөөнөттүү эмес, узак мөөнөттүү долбоорлорго макул болгон чет өлкөлүк инвесторлор үчүн абдан ыңгайлуу.

Кыргыз Республикасында 2010-жылы болуп өткөн президенттик шайлоо учурунда президенттикке жаш курагы, билими, кесиби, дини, улуту, жынысы, кызыкчылыктары, саясый прирориттери ж.б. көрсөткүчтөрү боюнча бири биринен кескин айырмаланган 86 адам талапкер болуп катталып, дүйнө коомчулугунун көңүлүн бурду. Талапкерлердин арасында апрель окуяларынан соң баатыр, же коомдук ишмер катары элге тез арада таанымал болуп, коомдук иш-аракети эл тарабынан позитивдүү баага арзып, өлкөнүн жаңы саясый элитасына кирүүгө дарамети менен амбициясы бар жаш адамдардын арбын болгондугу – кубанаарлык көрүнүш. Тилекке каршы, төмөнкүдөй объективдүү жана субъективдүү жагдайлардан улам бул жаштардын арасында Кыргызстанды меритократиялык, же технократиялык өлкөгө айландырып жиберүү мүмкүндүгүн көрө алган жокпуз:

1) Президенттикке талапкер катары катталган көпчүлүк сыяктуу эле апрель баатырлары аталышына ээ болгон жаш адамдар так кесе аныкталган саясый программага ээ эмес эле. Алардын орусиялык саясый партиялар менен саясатчылардын программаларын өрнөк катары пайдаланган программаларында Кыргызстандын өнүгүшүнүн кечээгиси менен бүгүнкүсү кенен айтылганы менен республиканы өнүктүрүүнүн мүмкүн болгон жолдорун терең анализге тартып, келечек тууралуу бир да конкретика кездешпейт. Заманбап дүйнөдө саясый чоң амбицияга ээ каалаган кандидат «эмне?» деген суроого гана жооп бербестен, «кантип?» деген суроону да түшүндүрүп берүүгө жөндөмдүү болууга тийиш.

2) Президенттикке талаптанган жаштардын басымдуу көпчүлүгү өз адистиги боюнча тармакта, же ошол тармакты башкаруу ишинде белгилүү бир ийгиликтерге жеткен эмес. Конкреттештирип айтсак, тилекке каршы, апрель баатырлары, коомдук жайларды мародерлордон коргогон патриоттор ж.б. катары таанымал болсо да, аларда а) М. Саакашвили сыяктуу Колумбиялык Университеттин диплому түрүндөгү бэкграунд жана юстиция министри кызматында иштөө менен топтогон саясый мол тажрыйба; б) Ли Куан Ю сыяктуу Кембридж Университетинин диплому менен профсоюз чөйрөсүндөгү адвокаттык практика сыяктуу инсанды саясый ишмер катары бышырган терең билим менен тажрыйба жок эле.

3) Субъективдүү көз караш менен бааласак, сөз болуп жаткан кыргыз жаштарынын арасында саясый чоң сахнага чыгуу үчүн өтө маанилүү болуп саналган оратор жана харизматик инсандар сейрек кездешкенин байкоого болот. Орусиялык Президент В. В. Путиндин сөзмөрлүгү менен харизмасын, АКШ Президенти Б. Обаманын инаугурацияда сүйлөгөн сөзүн, заманбап орус оратору С. Удальцовдун Сахаров атындагы аянттагы митингде сүйлөгөн сөзүн салыштыруу жана мисал үчүн баса көрсөтүүгө болот.

4) Жогорудагылардын ичинен Кыргыз Республикасынын Президенттигине талаптанган жаштардын ичинен таланттуу технократтардын болбогондугу өкүндүрөт.

Тилекке каршы, постсоветтик Кыргызстандагы кландык капитализм менен тыгыз байланышкан фаворитизм жана непотизмдин эң эле оор кесепеттери болуп «акылдын өлкөдөн сырткары агып кетүүсү» («утечка мозгов») эсептелет. Анткени, турмуш өзү көрсөткөндөй, баардык эле жаш адистер мындай жек-жаатка жана кошоматка кой сойгон эки жүздүү сапаттарга ээ болбогондуктан, алардын басымдуу көп бөлүгү өлкөдөн чыгып кетүүдө.

Белгилүү швед экономисти, «Funky Business" деп аталган китептин автору Кьелл Нордстремдин пикири боюнча «Орусия эч качан баалуу деп саналган бир нерсени жасаганды билген эмес. Бул борборлошкон башкаруу үчүн өлкө төлөгөн нарк болуп саналат. Жалгыз гана ачык, либералдуу, демократиялуу өлкөлөр бычакка сап болчу нерселерди жасай алат»[2]. Албетте, швед экономистинин Орусия бычакка сап болчу нерсени эч качан жасай албайт деген пикирин колдоодон алыспыз. Бирок, жаңы идеялар менен өзгөрүүлөр үчүн жабык формалдуу эмес жек-жаатттык уюмдарга негизделген непотизм менен фаворитизмдин гүлдөп-өнүгүшү Орусияны гана эмес, Кыргызстан сымал бир катар постсоветтик өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүтө артта калуусун шарттап жатат.

Эми фаворитизм жана непотизм сыяктуу негативдүү феномендер менен күрөшүүнүн айрым ыкмаларына кыскача токтолсок.

1-ыкма. Мыйзамдаштыруу. Кийинки кездерде бийликтин аткаруу структуралары менен башкаруунун жергиликтүү органдарындагы расмий кызматтардын көпчүлүгүн партиялары мамлекетти башкаруу коалицияларына кирген депутаттардын тууандары менен жакындары ээлей баштагандыгы тууралуу аңыз сөздөр күч алууда. Эгерде А. Акаев менен К. Бакиевдин учурунда мамлекеттеги уруунтуу кызматтарды мурдагы президенттердин жакындары ээлесе, эми мындай кызматтарды ээлөө вазыйпасы саясый партияларга өткөн. Айтсак, «Ата-Журт» фракциясынан шайланган депутат Курманбек Осмонов жаңы шайланган парламентке өз кызы Нурзат менен келген. Албетте, бир аз мезгилден соң Нурзат айым өз мандатын өткөрүп берсе да, непотизм феномени өлкөдөгү саясый процесстерге өтө зор таасир берген кубулуш бойдон калууда.

Үй-бүлөлүк – кландык башкаруудан улам Кыргызстанда мурдагы эки президент бийликтен кол жуун, өлкөдөн качууга аргасыз болгон. Ошол себептен, кыргызстандык айрым депутаттар мындай «салтты» күч менен мажбурлап токтотуу аракетин да көрүшкөн. Айтсак, 2012-жылы Кыргызстанда бийликте турган аткаминерлердин (чиновниктердин) жакын туугандарына мамлекеттик бийик кызматтарды ээлөөгө тыюу салган мыйзам долбоору

даярдалган. Мыйзам долбоорунун авторлору ушундай жол аркылуу жумушка орношуу жана кызматка дайындоо ишиндеги непотизм менен регионализмге чекит коюу ниетин көздөшкөн[3]. Жогоруда сөз болгон К. Осмонов өндүү депуттар мындай идеяга каршы чыгуу менен "эгерде бул мыйзам кабыл алынып кала турган болсо, анда президент, премьер-министр жана парламенттин депутаттарынын билимдүү, таланттуу, адискөй туугандары менен жакындары мамлекеттик кызматтарды ээлей албай калуусунан улам бул мыйзам долбоору адам укуктарын бузат",[4] - деген пикирди билдиришкен.

Жогоруда сөз болгон мыйзам долбоорун иштеп чыккандардын бири, Жогорку Кеңештин депутаты Равшан Жээнбековдун сөздөрүнө караганда мыйзамда аталган кубулушка тыюу салуу менен катар эле аны кылгандар үчүн жаза жоопкерчилиги да каралган: «Партиялар бийликке келгенден кийин көпчүлүк мамлекеттик мекемелерде партиянын эсебинен кызмат ээлеген, андан соң бул кызматка өз туугандарын тымызын жетелеп келе баштаган учурлар арбын байкалууда. Азыр биз бул кубулушка тыюу салуу, мисалы, күйөөсү менен аялы, туугандар менен жакындар, атасы менен уулу материалдуу пайданы көп тапкан мамлекеттик кызматтарда бирге иштей албоосу тууралуу гана айтып жатабыз, бирок, аны жазалоо маселесин азырынча ойлоно элекпиз»[5].

Саясат таануучу Эмиль Жураев мындай мыйзамдын «жашап кетүүсүнө» ишенбейт: «Кыргызстанда үй-бүлөнүн бир мүчөсү бийликке келээр замат эле анын тууган-туушкандары да бийликке кийлигише баштоосу – кадыресе көрүнүш. Албетте, ар бир адам өз каалоосу менен кесип тандоо эркиндигине ээ. Үй-бүлөлүк – кландык башкаруудан улам Кыргызстан өнүкпөй жаткандыктан, мыйзамдын авторлору коррупциянын коомду чиритken жактарын жок кылуу тууралуу ойлонушкан эмес»[6].

Эл аралык тажрыйба катары Э. Жураев АКШнын саясый тарыхына кайрылууга чакырат. Чындыгында эле дүйнөлүк коомдун өнүгүшү менен фаворитизм жана непотизм да өнүгүп турган. Тууганчылык фаворитизми салттуу байланыштар менен мамилелер бекем сакталган өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө көп кездешет[7]. Диссертациялык иштин мурунку бөлүгүндө тууганчылык фаворитизминин башы ортоңку кылымдарга барып такалып, "папалык непотизм" 19-кылымдыне башында эле жоголуп кеткендиги тууралуу айтылса да, бүгүнкү замандын бардык коомдору менен мамлекеттеринде непотизмдин, же туугандык фаворитизмдин мисалдарын арбын байкоого болот.

Мамлекеттик кызматтарга дайындоодо же кызматка кабыл алууда непотизмге негизделген фаворитизм Америка Кошмо Штаттарында өтө кеңири кездешет. АКШдагы непотизмдин мисалдары катары А. Линкольн жетекчилик кылып турган жарандык согуш жылдарындагы Луизиана штатынын губернатору Хью Лонгдун непотикалык маанайдагы көп сандагы иштерин, губернатор Эдвин Эдвардстын уулуна пайдалуу сертификаттарды тапшыруусун[8], АКШнын сенатору Франк Мурковскийдин Альяска штатынын губернатору болуп дайындалгандан кийин өзү ээлеген кызматынын акыркы эки жылында аталган штаттын өкүлү болуп жүргөн кызы Лиза Мурковскийди өз кызматына, б.а. Альяска штатынын губернатору кылып дайындоосун, АКШ Президенти Джон Кеннеди иниси Роберт Кеннедини АКШнын Генералдык Прокурору кылып дайындоосун карасак болот. Роберт Кеннеди Генералдык Прокурор болуп дайындалгандан кийин 1967-жылы федералдык деңгээлдеги анти-непотизм тууралуу мыйзам чыккан.

Азыркы АКШда тууганчылык фаворитизминин, же непотизм феноменинин кеңири таралышы саясатта үй-бүлөнүн[9] же заманбап династиялардын ролу боюнча каралууда. Заманбап АКШдагы непотизм феномени, айрыкча, АКШ Президенттери Джордж Буш Улуу (атасы) менен Джордж Буш Кичүү (уулу) учурунда кеңири тарагандыгы эл арасында айтылып келет[10]. Джордж Буш менен Альберт Гор сыяктуу саясатчылардын ысымы менен байланышкан мисалдар америкалык непотизмдин дагы бир түрүн жараткандыгы күбөлөйт[11]. Улуу Британиянын Премьер-Министри Роберт Сесилдин өз жээни Артур Бафорду Ирландияга Башкы катчы кылып дайындоосу "Сенин таякең Боб"[12] деген эл оозунда тамаша иретинде колдонуучу кытмыр сөздүн пайда болушуна себеп болгон[13]. Ушундай эле күлкүлүү жана кытмырлуу жагдай бүгүнкү Кыргызстандагы "Мелис байкеге айтам"[14], - деген коркутуу менен байланышкан.

Дүйнөлүк тарых менен АКШ саясатындагы айрым бир нюанстарга кайрылуу менен Э. Жураев «Америкада непотизмге тыюу салган мыйзам жок болгондуктан, ал жерде непотизм чоң көйгөйдү жаратпайт. Мисалы, Джордж Буш менен анын туугандары мамлекеттик жогорку кызматтарды ээлешкен. Кеннедилердин династиясын баарыбыз билебиз. Алардын бир катар туугандары бир эле учурда жогорку кызматтарды ээлешкенине карабастан, алардын эл шайлаган же Конгресс дайындаган, б.а. алар бир катар электен өтүшкөн. Аларды атасы же агасы эле эле дайындай албайт. Бул абдан чоң моралдык-этикалык проблема. Ошондуктан, аны мыйзам аркылуу жөнгө салуу абдан татаал иш»[15].

2-ыкма. Кесипкөй адистер (профессионалдар) үчүн социалдык лифт. Мамлекеттик органдардын компетентсиз ишинен карапайым жарандар жабыркагандыктан, мамлекеттик кызматта кесипкөй адистер (профессионалдар) иштөөгө тийиш. Аткаминерлердин (чиновниктердин) начар ишинен мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн сапаты төмөндөйт, зарыл иштерди чечүүдө убарачылык көбөйөт, бюрократизм гүлдөп-өнүгөт. Мамлекеттик кызматкерлер зарыл болуп саналган квалификацияга гана ээ болбостон, өз жумушун ак ниет, жоопкерчиликтүү жана ак дилден аткаруусу зарыл.

Кандайдыр бир тармактагы мыкты адистерди мамлекеттик кызматка тартуу үчүн алар жеке сектордо иштөө менен таап ала турган каражатка барабар болгон айлык акыны сунуштоо абзел. Албетте, эгерде постсоветтик Кыргызстан башынан кечирип жаткан экономикалык кыйынчылыктарды эске ала турган болсок, анда бул максатка жетишүү абдан кыйын. Ошондой болсо да, 1995-жылы Сингапурда ишке кирген практика бир кыйла кызыгууну туудурат. Бул мамлекетте министрлердин, соттордун жана жогорку мамлекеттик кызматкерлердин айлык акысы жеке сектор тарабынан төлөнгөн салыктардын суммасынан көз каранды болгон. Тагыраак айтканда, өз айлыгы менен байланышкан кызыкчылыкты көздөгөн мамлекеттик элита үчүн жеке сектордун кирешеси өскөнү абдан пайдалуу болгон.

3-ыкма. Билим берүүнүн реформасы. Тилекке каршы, постсоветтик Кыргызстан мектептик билим берүү (бул жерде Финляндиядан өрнөк алса болот), университеттик билим берүү (бул жерде дүйнө лидерлери болуп АКШ менен Улуу Британия эсептелет) жана илим боюнча дүйнөлүк биринчиликти ээлебейт. Ошол себептен,

1) мекенине милдеттүү түрдө кайтып келүү механизмдери менен коштолгон студенттер менен алмашуунун терең ойлонулган программалары,

2) Кыргыз Республикасынын саясый чөйрөсүндөгү көп жылдардан бери тажрыйбалуу болуп калган аксакалдар жакын жолотпогондон улам башка өлкөдө ийгиликтүү иштөөгө аргасыз болгон жаш таланттар менен өлкөдөн 20 жыл мурда чыгып кеткен ата мекендик таланттуу адистерди реэмиграциялоо аракеттери;

3)республиканын ичинде лекцияларды окуу үчүн эң мыкты чет өлкөлүк окутуучуларды чакыруу,

4) Стэнфорд Университети менен MIT сыяктуу окутуунун онлайн ачык системасына кирүү, 1 долбоор = ата мекендик изилдөө тобу + милдеттүү түрдө изилдөө тармагынын бир тобу чет өлкөлүктөр схемасы боюнча чет өлкөлүк окумуштуулар менен кызматташууну колго алуу механизмдери,

5) мамлекетти өлкөнүн илимин каржылоо (финансылоо) жүгүнөн жеңилдетүү максатында бизнес менен университеттердеги академиялык илимдин биргелешкен долбоорлорун колдоо механизмдери.

Мындан сырткары, ар бир кыргызстандыкка эл аралык илим менен билим берүүнүн, айрыкча, техникалык багыттагы билим берүүнүн де-факто тили болуп саналган англис тилин сабаттуу үйрөтүү да өтө маанилүү болуп саналат. Бул жерде Дания жана Норвегия сыяктуу скандинавиялык өлкөлөрдүн, о.э. Сингапурдун тажрыйбасы абдан чоң кызыгуу жаратат деген пикирдебиз.

4-ыкма. Жемкорлук (коррупция) менен күрөшүү. Аткаминерлердин (чиновниктердин) кирешеси менен чыгашасын тескөө, алардан күнөөсүздүк презумпциясын (презумпция невиновности) алып салуу. Ошол эле учурда аткаминердин (чиновниктин) эмгегин адекваттуу баалоо.

Коррупция менен күрөшүү мамлекеттик бийлик органдарынын, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын, жарандык коом институттарынын, уюмдар менен физикалык жактардын ыйгарым укуктарынын чегиндеги

• коррупцияны алдын алуу, анын ичинде коррупциянын себептерин жок кылуу боюнча (коррупциянын профилактикасы);

• коррупциялык укук бузууларды аныктоо, алдын алуу, токтотуу, бетин ачуу жана иликтөө боюнча (коррупция менен күрөшүү);

• коррупциялык укук бузуулардын кесепеттерин минималдаштыруу жана (же) ликвидациялоо боюнча иш-чаралар боюнча аткарылган ишмердүүлүгү болуп саналат.

Кыргыз Республикасында коррупция менен күрөшүү төмөнкү негизги принциптерге таянат:

• адам жана жарандын негизги укуктары менен эркиндиктерин таануу, камсыз кылуу жана коргоо;

• мыйзамдуулук;

• мамлекеттик органдар менен жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын ишмердүүлүгүнүн коом үчүн ачыктыгы;

• коррупциялык укук бузууларды жасагандыгы үчүн жоопкерчиликтин кайра кайрылбастыгы (неотвратимость);

• саясый, уюмдук, маалыматтык-пропагандисттик, социалдык-экономикалык, укуктук атайы жана башка иш-чараларды комплекстүү пайдалануу;

• коррупцияны алдын алуу боюнча иш-чараларды приоритеттүү пайдалануу;

• мамлекеттин жарандык коомдун институттары, эл аралык уюмдар жана физикалык жактар менен кызматташтыгы.

Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдерине ылайык жана (же) өз ара макулдук принцибинин негизинде коррупция менен күрөшүү чөйрөсүндө Кыргыз Республикасы чет мамлекеттер, алардын укук коргоо органдары жана атайы кызматтары, о.э. эл аралык уюмдар менен кызматташат.

Кыргыз Республикасында коррупция менен күрөшүүнүн төмөнкүдөй уюмдук негиздер орнотулган:

• Кыргыз Республикасынын Президенти коррупция менен күрөшүү чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясаттын негизги багыттарын аныктайт; коррупция менен күрөшүүнү жетектөө менен катар Президент аткаруу бийлигинин органдарынын компетенциясын орнотот;

• Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши коррупция менен күрөшүү маселелери боюнча мыйзамдарды иштеп чыгат жана кабыл алат; аткаруу бийлигинин органдарынын өз ыйгарым укуктарынын чегиндеги ишмердигин тескейт (контролдойт);

• коррупция менен күрөшүүнү жетектөө менен Кыргыз Республикасынын Өкмөтү аткаруу бийлигинин органдарынын ортосундагы функцияларды бөлүштүрөт;

• мамлекеттик бийлик органдары, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары өз ыйгарым укуктарынын чегинде коррупция менен күрөшүүнү ишке ашырат;

• Кыргыз Республикасынын Генералдык прокурору жана ага баш ийген прокурорлор өз ыйгарым укуктарынын чегинде Кыргыз Республикасынын ички иштер органдарынын, коопсуздук кызматына тиешелүү органдардын, бажы органдарынын ж.б. укук коргоо органдарынын коррупция менен күрөшүү боюнча ишмердигин координациялайт жана коррупцияга каршы күрөшүү чөйрөсүндө мыйзам тарабынан аныкталган башка ыйгарым укуктарын ишке ашырат;

• Кыргыз Республикасынын Эсеп палатасы өз ыйгарым укуктарынын чегинде 1995-жылдын 11-январындагы «Кыргыз Республикасынын Эсеп палатасы тууралуу» мыйзамына ылайык коррупцияга каршы күрөш жүргүзүүнү камсыз кылат.

Кыргыз Республикасынын «Коррупцияга каршы күрөш жүргүзүү тууралуу» мыйзамы коррупциянын профилактикасы боюнча төмөнкүдөй негизги иш-чараларды аныктаган:

• коомдо коррупциялуу жүрүм-турумга карата элдешкис мамилени калыптандыруу;

• укуктук актылар жана алардын долбоорлоруна антикоррупциялык экспертизаны жүргүзүү;

• мамлекеттик же муниципалдык кызмат орудларын жана мамлекеттик же муниципалдык кызматтарды ээлөөгө талаптанган жарандарга мыйзам тарабынан орнотулган квалификациялык талаптарды коюу, о.э. берилген жарандар тарабынан көрсөтүлгөн маалыматтарды мыйзам тарабынан орнотулган тартипте текшерүү;

• мамлекеттик же муниципалдык кызматты ээлеген адам өзүнүн Кыргыз Республикасынын нормативдик-укуктук актыларынын тизмесине киргизилген кирешелери, мүлкү жана мүлктүк мүнөздөгү милдеттемелери, о.э. жашы жете элек балдары менен жубайынын кирешеси жана мүлкү тууралуу маалыматты бербей койгон, же атайылап туура эмес берген, же толук эмес формада берген учурда аны кызматтан бошотуу, же аны башка адам менен алмаштыруу ж.б. юридикалык жоопкерчилик иш-чараларын орнотуу;

• мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын кадрлар менен иштөө практикасына жогору кызматка көтөрүү, аскердик же атайы наамдарды, класстык чиндерди, дипломатиялык рангдарды берүү же сыйлоо ишинде мамлекеттик же муниципалдык кызматкердин өз милдеттерин узак мезгил бою, кынтыксыз жана эффективдүү аткаруусун милдеттүү түрдө эске алуу киргизилүүгө тийиш;

• коррупцияга каршы күрөш жүргүзүү тууралуу Кыргыз Республикасынын мыйзамын коомдук жана парламенттик тескөө (контролдоо) институттарын өнүктүрүү.

Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттары, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Төрагасы, Кыргыз Республикасынын Генералдык прокурору, Кыргыз Республикасынын Ички иштер Министри бир нече жолу белгилегендей, Кыргызстандагы коррупцияга каршы күрөш жүргүзүүнүн мыйзам тарабынан аныкталган негизги багыттары мамлекеттик жана муниципалдык бийлик органдарынын бул багыттагы ишин интенсификациялоо гана эмес, майда чабактарды гана эмес, ири акулага айланып кеткен жемкорлорду кармоо жана камоо ишине да сигнал болуп калган.

Конституция боюнча мыйзам алдында баардык жарандардын укуктары бирдей болгондуктан, Кытай сыяктуу жемкорлорду эл көзүнчө атып өлтүрүү болбосо да, Сингапур сыяктуу түрмөгө камап, кыскартып айтканда, мыйзам бузуучулардын баардыгына бирдей катуу жаза берүү адилет болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик кадр кызматынын директору А. Карашев "Мамлекеттик кадр кызматы тарабынан кызматкерлерди дайындоо жана аларды карьералык жактан өстүрүү ишинде да мыйзам ченемдүүлүк сакталып жатканы, жатпаганына мониторинг жүргүзүлүп турат. Аныкталган мыйзам бузуулардын натыйжалары боюнча мүчүлүштүктөрдү четке кагуу сунушталып, анын туура аткарылышына контролдук кылынат. 2013-жылы 7 мамлекеттик органда, 274 мамлекеттик органдардын аймактык бөлүмдөрүндө жана 254 жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарында пландуу мониторинг жүргүзүлсө, 2014-жылдын башына бери Борбордук шайлоо комитети, геология жана минералдык ресурстар боюнча Мамлекеттик агентствосу жана Жогорку аттестациялык комиссия сыяктуу 3 мамлекеттик органда мониторинг жүргүзүлгөн", "текшерүүлөр жарандардын доо арыздары боюнча да жүргүзүлөт. 2013-жылы Мамлекеттик кадр кызматына 265 доо арыз түрүндөгү кайрылуу түшүп, анын 259у көрсөтүлгөн мөөнөттөрдүн чегинде каралып, 6 доо арыз ээсине кайтарылып берилген"[16], "жарандар менен мамлекеттик кызматкерлердин доо арыз түрүндөгү кайрылууларын кароо учурунда Мамлекеттик кадр кызматы талаш-тартыштарды сотко чейин териштирип, жөнгө салуу органынын милдетин аткарат" - деп билдирет.

Аалы Карашевдин маалыматы боюнча акыркы мезгилде мамлекеттик кызмат системасындагы антикоррупциялык механизмдер күчөтүлүүдө. Айтсак, Мамлекеттик кадр кызматы ваканттуу мамлекеттик кызматтарга татыктуу кандидаттарды тандап алуу учурундагы субъективизмди минималдаштыруу үчүн акыркы 10 жылдан бери конкурстук системаны колдонуп келет. Конкурстук негизде тандап алуу учурунда адамдын адам менен тике контактысы болбоосу үчүн тестирлөө процедурасы автоматташтырылып, чечим кабыл алуу милдети компьютерге жүктөлгөн. 2014-жылдан бери Мамлекеттик кадр кызматындагы тестирлөө борборунда компьютердик программанын жаңы варианты орнотулуп, ар бир кандидат үчүн индивидуалдуу болуп саналган код, же ачкычтын негизинде компьютер тесттик суроолор менен жооптордун варианттарын өзү аныктап, ал эми тесттин натыйжалары баардык каалоочулар үчүн ачык маалымдалат[17].

Чындыгында эле Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик кадр кызматынын веб-сайтына кирүү менен ар бир каалоочу баардык кандидаттардын тесттик натыйжалары менен таанышып, алар топтогон баллдардын суммасын көрө алат. Тестирлөө өткөрүлгөн залдарда видеокамералар орнотулуп, адам шпаргалка колдонуудабы, же башка бирөө менен кеңешүүдөбү, баары ачык көрүнүп турат.

Постсоветтик Борбор Азия мамлекеттеринин ичинен алгачкылардан болуп Кыргызстанда 2010-жылдан бери Мамлекеттик кадр кызматы, Мамлекеттик салык кызматы, Эсеп палатасы, Саламаттыкты сактоо Министирлиги ж.б. айрым мамлекеттик органдарга, о.э. статс-секретарларга кандидаттарды тандап алууда полиграф-тестирлөө жана жалганчылык детекторунда текшерүү колдонулат[18].

Кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылган жана терс негиздер боюнча мамлекеттик жана муниципалдык кызматтардан бошотулган адамдарды так эсепке алуу максатында Мамлекеттик кадр кызматы тарабынан мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин реестри («кара тизмеси») түзүлүп, ал кызматтын веб-сайтына жайгаштырылган. Бүгүнкү күндө бул реестрде 21 адамдын тизмеси турат[19].

Мамлекеттик кызматкерлердин кирешелери менен мүлкүнүн декларациясы 2004-жылдан бери жүргүзүлүп келет. Бирок, Кыргыз Республикасынын супер президенттик режиминин тушунда түзүлгөн белгилүү жагдайлардан улам 2012-2013-жылдарга чейин бул багытта майнаптуу иштер болгон эмес. Декларацияда көрсөтүлгөн маалыматтардын тактыгын текшерүү, б.а. маалыматтардын верификациясы жүргүзүлгөн эмес, верификациянын механизми да болгон эмес. 2012-жылы гана Мамлекеттик кадр кызматы бул механизмди иштеп чыгып, 2012-жылдын 25-декабрындагы Кыргыз Республикасынын Өкмүтүнүн токтому менен текшерүү механизми тууралуу жобо бекитилген[20].

2013-жылдын февраль айында Мамлекеттик кадр кызматынын буйругу менен курамына укук коргоо, фискалдык, каттоо ж.б. 12 мамлекеттик органдын өкүлдөрү кирген ведомстволор аралык комиссия түзүлүп, Мамлекеттик кадр кызматы аткаминерлердин (чиновниктердин) декларацияларында көрсөтүлгөн маалыматтардын чындыгын текшерүү ишин баштаган. Комиссиянын жумушунун натыйжалары тууралуу маалымат Мамлекеттик кадр кызматынын веб-сайтынын жаңылыктар бөлүмүнө жайгаштырылып, президент менен премьер-министрге жөнөтүлөт. Тилекке каршы, капитал амнистиясына байланыштуу ведомстволор аралык комиссиянын ишмердүүлүгү 2014-жылдын июнь айына чейин токтотулган.

Айтылгандардан төмөнкү корутундулар алынды:

1. Фаворитизм менен непотизмге каршы күрөшүүнүн негизги альтернативасы катары меритократия менен технократия аталды. Меритократиялык башкаруу жумушка жана олуттуу мамлекеттик кызматка эң ылайыктуу адамды тандоого умтулат. Башкача айтканда, меритократиялык өлкө – бул мамлекеттик башкаруу ишинде, ири алдыда, билимдүү, жөндөмдүү адамдарды тандаган жана кызмат тепкичи боюнча алдыга жылууда, же жогорулоодо билимди, жөндөмдү, ийгиликти жана башка ушул сыяктуу прогрессивдүү критерийлерди алдыңкы катарга койгон өлкө болуп саналат.

2. Дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү ийгиликтүү өнүгүш менен технократиялык коомду түзүүнү мүмкүн кылган айрым технократ башкаруучулардын мисалына кайрылуу менен социалдык чөйрөдө технократтар билим берүү менен илимге прерогативалуу артыкчылыктарды берип, алардын деңгээлин мүмкүн болгон эффективдүү ыкмалардын жардамы аркасында көтөрөөрүнө ынандык. Саясый чечимдерди кабыл алууда технократтар азыркы күндөгү Батыш демократиясынын саясатчылары сымал шайлоонун бир системасынан экинчисине өтүү сымал майда барат темалардын эмес, стратегиялуу ой жүгүртүүгө мүмкүндүк берген илимий жоболор жана теорияларга таянышат.

3. Кыргыз Республикасы мыкты элитага татыктуу болсо да, Кыргыз Республикасында 2010-жылы болуп өткөн президенттик шайлоо учурунда президенттикке ат салышкан амбициялуу жаш саясатчыларга мүнөздүү болгон 1) өлкөнү келечектүү өнүктүрүүнүн так кесе аныкталган саясый программанын жоктугу, 2) инсанды саясый ишмер катары бышырган өз адистиги боюнча терең билим менен тармакты башкаруу ишиндеги тажрыйбанын жоктугу, 3) кыргыз жаштарынын арасында саясый чоң сахнага чыгуу үчүн өтө маанилүү болуп саналган оратор жана харизматик инсандар сейрек кездешкени, 4) Кыргыз Республикасынын Президенттигине талаптанган жаштардын ичинен таланттуу технократтардын болбогондугу сыяктуу 4 кедергини супер президенттик режимдин учурундагы непотизм менен фаворитизмдин кесепети катары баалоого болот деген корутундуга келүүгө болот.

4. Таланттуу окумуштуулар, жогорку квалификациялуу адистер жана иш билги бизнесмендер бизнес жүргүзүү үчүн жагымсыз болуп саналган институционалдык чөйрө, эмгек акынын өтө эле төмөндүгү, жетишээрлик жабдуулардын болбошу, техникалык жактан артта калуу, эмгектенүү үчүн жагымдуу шарттардык жоктугу ж.б.у.с. себептерден улам республикадан кетип жатат. Аталган себептердин ичинен жаш адистер постсоветтик Кыргызстанда зарыл болуп саналган байланыштарсыз, тааныштарсыз, туугандарсыз, колдоочуларсыз өздөрүнүн карьералык, илимий жана ишкер өсүүсү үчүн мүмкүндүктөр менен перспективаларды көрө албай жаткандыгын баса белгилөөгө болот.

5. Непотизм менен фаворитизмдин кеңири жайылышы жемкорлуктун (коррупциянын) бирден бир себеби болуп саналат. Белгилүү болгондой, бүтүндөй эле түрк тилдүү өлкөлөрдүн, алардын ичинде, Кыргызстандын менталитетине үй-бүлөлүк баалуулуктарды жогору кадырлоо, сыйлоо, урматтоо мүнөздүү. Ошол себептен, үй-бүлөнүн кандайдыр бир мүчөсүн мамлекеттик беделдүү кызматка дайындап, ал болсо коррупциялык аракеттерди жасаган учурда кандаш-туугандаш мамилелер менен чырмалышкан бийлик адамдары бирин бири колдоп, коргоп, кылмыштын изин билгизбей, жашырып кетет. Ошол себептен, жемкорлук менен күрөшүү кесепеттүү мүнөздөгү фаворитизм менен непотизмге каршы күрөштүн өзү болуп саналат.

6. Жемкорлук (коррупция) менен күрөшүүнүн укуктук негизин Кыргыз Республикасынын Конституциясы, эл аралык укуктун жалпы тарабынан таанылган принциптери менен нормалары, Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери, Кыргыз Республикасынын «Коррупцияга каршы күрөш жүргүзүү тууралуу» мыйзамы, Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Өкмөтүнүн нормативдик укуктук актылары түзөт. Коррупция менен күрөшүүнүн нормативдик-укуктук негиздеринин арасында Европа Кеңешинин коррупция үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилиги тууралуу 1999-жылдын 27-январындагы Конвенциясы; БУУнун (ООН) 2003-жылдын 31-декабрындагы Конвенциясы сыяктуу эл аралык конвенциялар да бар. Сөз кылынган эл аралык конвенциялар Кыргыз Республикасы тарабынан ратификацияланган жана алардын көп абалдары кыргыз мыйзамдарында эске алынган.

7. Бүгүнкү күндө супер президенттик режимден мураска калган жемкорлук менен күрөшүү иши алгылыктуу жүргүзүлүүдө. Бирок, коррупцияга каршы күрөш жүргүзүүнүн алгачкы кадамдарынын эффективдүүлүгүн ашкере баалоого болбойт. Коррупция күрөшсүз эле өз позицияларын бере койгон алсыз күч эмес. Биздин пикирде супер президенттик режимдин кесепети болуп саналган Кыргызстандагы масштабдуу коррупциянын деңгээлин төмөндөтүү үчүн көп жылдарга созулган талыкпас иш талап кылынат. Азырынча коррупция постсоветтик Кыргызстандын улуттук коопсуздугуна коркунуч туудурган олуттуу кесепеттердин эң башкысына кирет.

Адабияттар

1. Coşkun Can Aktan, "Geleneksel Devlet Felsefesine Karşı Yeni Devlet Felsefesi".

2. Рыбников А. США и впредь останутся безоговорочным лидером в экономике, считает известный шведский экономист. 10.12.2012 [Электронный ресурс] URL: http://oko-planet.su/politik/politwar/153709-rossiya-nikogda-ne-sozdast-nichego-ccnnogo-izvestnyy-shvedskiy-ekonomist.html (дата обращения: 3.10.2013).

3. Касымалиева А. В Кыргызстане хотят ввести наказание за непотизм // Кыргызская служба радио Свобода / Свободная Европа Центральное информационное агентство Новороссии Novorus.info. 2 апреля 2012 года.

4. Kemal Özsemerci, Türk Kamu Yönetiminde Yolsuzluklar, Nedenleri, Zararları ve Çözüm Önerileri, 2002, s. 28, < http://www.sayistay.gov.tr/yayin/elek/ekutupana2.asp?id=409>, 10.05.2008

5. Kwang-ho Kim, "Favoritism and Reverse Discrimination", European Economic Review 51, 2007, s. 118, <www.sciencedirect.com>, 10.05.2008

6. Deanna Bellandэ, "Families rule politics in Chicago", AP News, December 20th, 2006, media news and journals, <http://www.bookrags.com/news/families-rule-politics-in-chicago-moc/>, 10.05.2008

7. Nepotism maddesi: Wikipedia

8. Brendan Conway, «The new nepotism», Public Interest, Wntr 2004, < http: // findarticles.com/p/articles/mi_m0377/is_154/ai_n6062437>

9. "Problem yok", "her юey halloldu" manasэna gelmektedir.

10. Nepotism maddesi: Wikipedia

11. "Мелис байке" – Мелис Турганбаев, генерал-майор, Кыргыз Республикасынын Ички Иштер Министринин орун басары. Кызуу абалында автоунаа айдап бара жаткан жаш кызды жол-кайгуул кызматынын кызматкерлери кармап, масс абалында машина айдоосунун себебин сураган учурда, жаш кыз аларды «Мелис байкеге айтам», - деп коркуткан видеоматериал Интернетке жайгаштырылган кийин «Мелис байкеге айтам», - деген коркутуу Кыргызстанда популярдуу болуп кеткен – авт.

12. Карашев А. Коррупции нет места на госслужбе // Вечерний Бишкек. – 2014. Пятница. 20 июня. – С. 9.

КИРМАН Юнус Эмре,
Эл аралык Ататүрк-Алатоо университети

ПОСТСОВЕТТИК КЫРГЫЗСТАНДА А. АКАЕВДИН СУПЕР ПРЕЗИДЕНТТИК РЕЖИМИ МЕНЕН БАЙЛАНЫШКАН ФАВОРИТИЗМ ЖАНА НЕПОТИЗМ ФЕНОМЕНДЕРИНИН СПЕЦИФИКАСЫ

Постсоветтик геосаясый мейкиндикти операның (призрак оперы), же коммунизмдин (призрак коммунизма) эмес «түстүү» (же «гүлдөр») ыңкылабынын (революциясынын) руху аралап жүрөт. Бүгүнкү күндө бул революциянын сценарийи тигил же бул деңгээлде Грузияда, Абхазияда жана Украинада ойнотулган. Келип чыгуу теги боюнча бул окуялар 1989-жылы Чыгыш Европада болуп өткөн «бархат» революциялары менен Югославия талкаланып бара жаткан мезгилдеги окуяларга барып такалат. Ал эми 2005-жана 2010-жылдары Кыргызстанда болуп өткөн сары же кычкыл лимон түстүү, болбосо, «жоогазын революциясы», же «роза революциясы» (Роза Отунбанынын атына байланыштуу) деп ар кандайча аталып, азырынча түсү же гүлүнүн аты так кесе аныкталбаган бул революциялар жогоруда аты аталып, башка өлкөлөрдө болуп өткөн революциялардан кескин айырмаланат.

Постсоветтик Кыргызстандагы фаворитизм менен непотизм феномендери өлкөнүн тунгуч Президенти А. Акаевдин мезгилинде тамыр жая баштайт. Бир катар аналитиктердин маалыматы боюнча саясый технологиялардын инструментарийлерин мыкты өздөштүрүү аркылуу 15 жылга созулган саясый ишмердүүлүгүнүн жүрүшүндө А. Акаев жомоктогу «жылаңач хандын» ролун (роль «голого короля») укмуштуудай ынанымдуу ойногон. Беларусиянын Президенти А. Лукашенко Бишкекке келип кеткенден кийин А. Акаевди төмөнкүчө сыпаттаган: «Абдан билимдүү, акылдуу жана Кыргызстандын кызыкчылыктарын коргоо ишинде жетишээрлик айлакер киши экен. Эң негизгиси – ал баардык президенттердин ичинен эң эле интеллигенттүү адам. Андан көп нерсе үйрөнсө болот, аны менен иштешүү өтө жагымдуу»[1].

Чындыгында эле 1944-жылы Кыргыз ССРинин Кемин районундагы Кызыл-Байрак айылында карапайым колхозчулардын үй-бүлөсүндө туулган Аскар Акаев мектепте окуп жүргөн чагында эле өзүнүн интеллектуалдык жөндөмдөрү жана эмгекчилдиги менен айырмаланып турган. 1961-жылы ал мектепти алтын медалы менен аяктап, СССРдеги эң престиждүү деп саналган ЛИТМО деп аталган жогорку окуу жайына өтөт. 1968-жылы бул окуу жайды артыкчылык диплому менен бүтүрүп, ЭЭМ (ЭВМ) боюнча инженер-математик деген адистикти алып чыгат. Дароо эле аспирантурага өтүп, аны 1971-жылы, ал эми докторантураны 1976-жылы ийгиликтүү аяктаган. Кандидаттык диссертациясын 1971-жылы, ал эми докторлугун 1981-жылы 34 жашындай коргойт. 1972-жылдан 1986-жылга чейин А. Акаев Фрунзе шаарындагы политехникалык институтта инженерден кафедра башчысына чейинки кызмат тепкичтерин басып өтөт. 1984-жылы А. Акаев Кыргыз Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти, ал эми 1987-жылы ал академик болуп шайланган. 1989-жылы А. Акаев Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын президенти болуп калат. А. Акаевдин илимий багажы өз кучагына 15 монографияны да камтыган 150 илимий эмгектен турат. Ал илимдин 29 кандидатын жана 3 докторун даярдаган[2].

1985-жылы бийликке келген М. С. Горбачёв кайра куруу саясатын баштап, СССРдин борбору Москва шаарында гана эмес, жер-жерлер менен союздук республикаларда да кадрларды алмаштырууну жигердүү баштаган. Бирок, 1986-жылы эле бул аракет олуттуу каршылыкка туш болот. Москвадан Алма-Атага Казакстан Коммунисттик Партиясынын Борбордук Комитетинин 1-секретары катары атайы түшүрүлгөн «парашютист» Г. В. Колбинге каршы казак студенттери нааразычылык акциясы менен көчөгө чыгышат[3]. Москва үчүн күтүүсүз болгон Алма-Атадагы саясый окуя төмөнкүдөй жаңы практиканы колдонууга мажбур кылган: союздук республикаларга улуту орус болбосо да, Москвага чын дилден берилгендик рухунда тарбияланган жана тагдырыбыз Орусия менен тыгыз байланышта деген мондиалисттик ойломго ээ национал-технократ-автохтондорду башкаруучу кылып дайындоо чечими кабыл алынган. М. С. Горбачёвдун уясынан учуп чыккан Н. Назарбаев, И. Каримов, А. Акаев өңдүү саясый балапандар дал ушундай жол менен саясый сахнага келишкен. Алардын ичинен А. Акаев карапайым калктан чыккан окумуштуу, интеллектуал, заманбап доорго бап келген билимдүү адам, демократиянын идеалдарына шайкеш келген президент катары советтик либералдык интеллигенциянын суктануусун жараткан.

Ошентип, А. Акаев саясый бийликке умтулган эмес, бийлик аны өзү тапкан. СССРдеги көпчүлүк окумуштуулар сыяктуу эле А. Акаев өз каалоосу боюнча эмес, «кызмат абалына» байланыштуу КПССтин катарына өткөн. 1986-жылы ал Кыргыз ССРинин КП БКнин мүчөсү, андан соң Кыргыз ССРинин эл депутаты болуп шайланат. Жогоруда айтылгандай, 1987-жылы А. Акаев Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын вице-президенти, бир жылдан соң президенти болуп шайланат. 1986-1987-жылдары ал Кыргыз ССР КП БКнын илим бөлүмүн жетектеген. 1989-жылы ал СССР Жогорку Советинин депутаты болуп шайланган. Кийинчерээк ал улуттар палатасынын мүчөсү, экономикалык реформалар боюнча Жогорку Советтин комитети болуп шайланат. Өз кезегинде бир кыйла атак-даңкка ээ болгон чөлкөмдөр аралык депутаттык топтун мүчөсү (член знаменитой Межрегиональной депутатской группы) болуп саналып, А. Д. Сахаров жана Б. Н. Ельцин менен пикир алышкан. Илимий маанайда так кесе аныкталган формулировкалар жана чоң эрудиция менен коштолгон сөздөр менен эл алдына чыккаеда көйгөйлүү маселелердин кеңири спектрин көтөргөн. Реформалардын, рынок механизмдери менен жеке менчиктин, анын ичинде жерге болгон жеке менчиктин, зарылдыгы тууралуу бир нече жолу сүйлөгөн. Ошентип, 1990-жылдарга А. Акаев демократиялык маанайда жетишээрлик калыптанган саясатчы, «демократтардын алгачкы толкунунун» көрүнүктүү өкүлү катары чыга келген.

1990-жылы Ош областында кыргыздар менен өзбектердин ортосунда кылымдар бою чечилбей келген жер талашына байланыштуу кандуу кагылыш болуп өтөт. А. Масалиев башында турган республиканын партиялык жетекчилиги жаңжалды токтотуугa жөндөмсүз болгон. Натыйжада Кыргыз ССРнин Жогорку Советинин депутаттары Москва шаарында СССР Жогорку Советинин депутаты катары кызмат аткарып жаткан А. Акаевге республиканын жаңы жетекчисин шайлоого катышып берүүсүн сураныпат. А. Акаев алгач бул суранычтан баш тартканбирок, акыр аягында ал Фрунзе шаарына келип, 12 кандидат менен бирдикте шайлоого катышат. Шайлоонун экинчи турунда ал басымдуу көпчүлүк добушка ээ болуу менен 1990-жылдын 27-сентябрында Кыргызстандын демократиялуу маанайда шайланган тунгуч президенти болуп калган[4]. Ош областына ВДВнын (воздушнодесантные войска) Псковдогу дивизиясын жиберген Москванын жардамы аркасында, И. Каримовдун далдалчылыгы жана эл арасында өтө популярдуу болгон генерал Феликс Куловдун беделине таянуу менен А. Акаев Ош жаңжалын токтотуп, түзүлгөн оор абалды стабилдештирип, жаңжалдашкан элди элдештирүү процессин баштаган.

Ош окуясы тынчыгандан кийин А. Акаев чыныгы окумуштууга таандык педантизм менен Кыргызстанды «демократиянын күзгүсүнө» («витрина демократии»), же анын өз сөзү боюнча «Борбор Азиядагы Швейцарияга» айлантууну чечет. Эл аралык аренада ал Орусия менен АКШнын ортосунда кылдат маневрларды жасап, ал тургай, бул 2 өлкөнүн аскер базаларын Кыргызстанга жайгаштыруу менен жылдыздары келишпеген державаларды бир арабага чегүү аракетин ийгиликтүү ишке ашырган. Ал Еврошериктештик жана Япония мамлекеттери, о.э. Н. Назарбаев жана И. Каримов башында турган коңшу мамлекеттер менен да жакшы мамилелерди түзгөн. Аты аталган коңшу мамлекеттер жана Орусиянын жардамы аркасында А. Акаев Өзбекстан менен Тажикистандан Баткен жергесине кирип келген исламисттердин мизин 2 жолу кайтарган. Ал республикада ваххабиттик топтордун күч алышына жол берген эмес.

Ошол эле учурда А. Акаев Батыш өнөктөштөр үчүн өзүн ыраатгуу демократ жана адам укуктары менен фундаменталдуу эркиндиктер үчүн күрөшкөн адам катары көрсөткөн имиджди түзүү аракеттерин кылган. Акаев жана анын командасы эл аралык пиар өнөрүн мыкты өздөштүрүшкөн. Натыйжада Кыргызстан Батыш журналисттери, артисттери, шоу-бизнестин жылдыздары, саясат таануучулары жана философтор сыяктуу маанилүү адамдар үчүн Мекке шаарына айланган. Дүйнөнүн ар кыл мамлекеттеринин массалык маалымат каражаттары «Азиядагы алгачкы демократ» А. Акаевдин даректине багытталган мактоо сөздөрүн айтуудан тажаган эмес. Республикада мурда кийин болбогон саммиттер, конференциялар ж.б.у.с. эл аралык отурумдарды өткөрүү адатка айланган. А. Акаев эл аралык деңгээлдеги бир катар амбициялуу долбоорлорду өткөрүү демилгесин көтөрүп чыгып, ар кандай кайрымдуу жана акчалуу уюмдардан каражатты ийгиликтүү сурап алуу тажрыйбасын өздөштүргөн.

Өлкөнүн ичинде А. Акаев Түндүк менен Түштүктүн, ар кыл кландар, этностор жана топтордун ортосунда да ийкемдүү маневрларды жасай билген. Ал өлкө ичиндеги стабилдүүлүк менен улуттар арасындагы ынтымакты сактап калуу ишине зор көңүл бурган. Анын демилгеси менен Кыргызстан адам укуктары менен эркиндиктеринин Декларациясын ратификациялаган мурдагы СССРдеги алгачкы мамлекет болгон[5]. 2002-жылы А. Акаев Омбудсмен тууралуу Мыйзамга кол койгон[6]. Республикада Кыргызстан элдеринин Ассамблеясы иштей баштаган, Эл Достугунун Үйү ачылган, улуттук-маданий борборлор, ассоциациялар менен бирикмелер активдүү ишмердүүлүк жасоого өткөн.

Албетте, М. С. Горбачёвдун зээндүү кадры жана Кыргызстандын алгачкы президенти катары А. Акаев позитивдүү маанайдагы кыргыз-орус мамилелерин сактап калуу жана өнүктүрүү ишинде колунан келген аракетин кылган. Бул максатта ал орус тилине Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик тил статусун расмий мыйзамдын негизинде орнотуп, акылман жана алысты көрө билген кадам жасайт. Белгилүү болгондой, СССР кулагандан кийин улутчул маанайдагы оппозициялык топтордун протестин жаратуу кудуретине ээ болгондуктан, постсоветтик геосаясый мейкиндиктеги өлкөлөрдүн баардык эле лидерлери мындай чечимди кабыл ала алган эмес. Бирок, А. Акаев окумуштуу катары орус тилине жогорулатылган статусту берүү өлкөнүн алган саясый багытын өзгөртө албастыгын, ал эми Орусия Федерациясынын фаворити катары Москва жана таасири күчтүү орус тилдүү чөйрөлөрдө мындай кадам ага эбегейсиз зор дивиденддерди алып келээрин түшүнгөн.

Жогоруда айтылгандардын негизинде 2005-жылдагы «жоогазын» революциясына чейин Борбор Азиядагы башка постсоветтик республикалардан айырмаланып, Кыргыз Республикасында саясый партиялардын саны көп болуп, оппозициялык газеталар чыгып, эл аралык укук коргоо уюмдары иш жүргүзгөндүктөн, Батышта А. Акаев «Кыргызстанда Борбор Азия үчүн уникалдуу болуп саналган саясый системаны, б.а. европалык типтеги демократияны куруп жатат» деген ынанымдар күч болгон.

Элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон Ф. Рузвельт мыйзамда көрсөтүлгөн мөөнөттөрдөн алда канча узак мезгилдер бою Американы башкаргандай, А. Акаев да Түндүк менен Түштүктү ири транспорттук магистраль менен бириктирүү максатында 2000-жылы Балыкчыдан Кочкорго чейин, 2005-жылы Кара-Кечеден башталып, 2010-жылы Жалал-Абадга чейин созулган темир жолду этаптуу куруу ишин колдоо сыяктуу пайдалуу иштерди кылганда, ага ыраазы болгон эл аны 4, ал тургай, 5 жолу Кыргызстанды башкарган президент кылып шайлап алмак.

Күнүмдүк практика көрсөткөндөй, постсоветтик Борбор Азияда, анын ичинде Кыргызстанда жекжаатчык, тууган-уруктук, жоро-жолдоштук, же жердештик байланыштардан улам мамлекеттик кызмат орундарына дайындоо, же ишке кабыл алуу тенденциясы кеңири жайылган. Ошол себептен, *"короля делает свита" деген орус тилиндеги макал айгинелегендей, А. Акаев менен К. Бакиев сыяктуу президенттердин айланасындагы свитаны түзгөн адамдардын саны аз болгону менен алардын алкымы чоң болуп, Кыргызстан өндүү кичинекей жана жаңыдан телчигип келе жаткан мамлекет номиналдуу президенттерди гана эмес, алардын аялдары, балдары, бир туугандары, экинчи жана башка аялдары, жоро-жолдошторун да багууга мажбур болуусу, алардын үй-бүлөлүк кланынын саясый чөйрөгө ашкере кийлигишип жибергендиги 2005- жана 2010-жылдары болуп өткөн 2 революциянын себебине айланган.*

Фаворитизм жана непотизм постсоветтик Кыргызстан гана эмес, дүйнөнүн башка өлкөлөрүндө да кеңири тараган кесепеттүү феномендер болуп санальшат. Penn Schoen Berland жана Georgetown University деп аталган беделдүү окуу жайлардын изилдөөчүлөрү социологиялык сурамжылоолордун жүрүшүндө респонденттердин 75 %ы фаворитизмге күбө болгонун билдирсе, 23 %ы күнүмдүк турмушта өздөрү фаворитизм феноменин кеңири колдоноорун моюнга алышкан. Сурамжылоого тартылгандардын 83 %ы сөз болуп жаткан феномен компания үчүн эң эле кесепеттүү болуп саналган чечимдерге алып келип, анын өндүрүш ишмердигине терс таасир тийгизээрин баса белгилешкен[7].

Өзүнүн системалык мүнөздөмөлөрүнүн өзгөчөлүгүнө карай каалагандай уюм бир бүтүн нерсе катары функцияланууга максатында күн көрүүнүн белгилүү бир механизмдерин иштеп чыгат. Сырткы чөйрөдөгү стабилдүүлүктүн жоктугу, эртеңки күнгө ишенбестик, салык кысымы, бюрократия ж.б. терс факторлор мындай шарттардан аман чыгууга көмөк берген механизмдерди издөөгө айласыздан мажбур кылат.

Сурамжылоонун жүрүшүндө кыргыз Республикасынын жарандары бийлик өкүлдөрү болгон жеке адамдарга да ишенишпейт. Ошол эле учурда бийликтин ар кандай деңгээлдерин ээлеген жетекчилер ишенимдүү адамдарга, өздөрү толугу менен ишенген командага муктаж. Ошол себептен, ишенимдүү адамдарды тааныштардын, достордун жана туугандардын арасынан издөө башталат. Практика көрсөткөндөй, бул учурда, жакшы саналаш чөйрөгө таандык адамдардын адискөйлүгү (профессионализми) жана ишти мыкты билгендиги (эффективдүүлүгү) экинчи планга жылдырылып, ишеним фактору гана приоритеттүү болуп калат.

Эреже катары, фаворитизм төмөнкүдөй чынжырлуу реакцияны жаратат: жетекчи мамлекеттик бийик кызматтарга өз фавориттерин коюуну артык көрсө, бул фавориттер, өз кезегинде, орун басарлык орундарга өздөрүнүн ишенимдүү адамдарын дайындоого далбас уруп, бийлик кызматтарындагы непоттор менен фавориттерден куралган айлампа пайда болот.

Мартабаны чексиз сүйгөн Майрам Акаева чексиз берилгендигин билдирүү максатында өзүнө "ляппай, ханайым!", - деп колуна көкүрөгүнө алып турган А. Карыпкулов, Т. Касымов, З. Кудайбергенов, Т. Акматалиев өндүү өз свитасынын тандалма адамдарынан башкаларды президент күйөөсүнө жаа бою жакындаткан эмес. М. Акаеванын ишенимине арзыган фавориттер менен непоттор А. Акаевдин коом үчүн ыйык (сакралдуу) жана милдеттүү деп табылган пиететтин (немец тилинен pietat - «урматтоо, сыйлоо», латынчадан pietbs - «кудайга сыйынуу, ыймандуулук»; кимдир-бирөөгө, эреже катары, саясый бийлик ээсине терең урмат, сый, ызат менен мамиле кылуу) нормаларын калыптандырышат. Ошентип, А. Акаев өзүнүн физик менен математикке таандык ойломун мүнөзү оңой менен ооздукталбас жубайы менен эрке балдарынын каалоотилектерин аткаруу ишине гана жумшап калган.

Ошентип, жогоруда аталган тенденциялардын таасири астында «жылаңач хандын» бийлиги түбөлүктүү болгон жок: акырындык менен А. Акаев өз туугандары, жек-жааты менен бирдикте Кыргызстандын саясый жана экономикалык жашоо-тиричилигинде зор роль ойноого кланды түзүүгө жетишкен. Эскерте кетсек, Акаевдердин үй-бүлөсү кыргыздардын ири уруу бирикмеси болуп саналган сарыбагыш уруусунун абыла уругунан чыккан[8]. Акаевдердин уруулук айылы болуп, жогоруда айтылгандай, азыркы Чүй областынын Кемин районундагы Кызыл-Байрак кыштагы эсептелет. Акаевдердин ата-тектеринин арасында XIX кылымдын аягында Борбор Азияда орусиялык саясатты орнотууга активдүү катышкан Шабдан баатыр болгон[9].

Макаланын көлөмү чакан болгондуктан, Акаевдердин кланын төмөнкү таблица түрүндө чагылдырууга болот:

ТУУГАНДЫК БАЙЛАНЫШ	АКАЕВДЕРДИН КЛАНЫНЫН МҮЧӨЛӨРҮНҮН ӨМҮР БАЯНЫНАН КЫСКАЧА МААЛЫМАТ
БИР ТУУГАНДАРЫ	**АКАЕВ АСАНКУЛ** – Кыргызстандагы эң бай адамдардын тизмесинде 6-орунда турган.
АЯЛЫ	**АКАЕВА МАЙРАМ ДҮЙШӨНОВНА** (1947) Талас областынын Шумкар айылында туулган. 1970-жылы Ленинграддагы технологиялык институттун механика факультетин аяктаган. Келечектеги күйөөсү менен 1969-жылы студенттик кечеде таанышкан. 1974-жылы машиналардын динамикасынын проблемалары боюнча кандидаттык диссертациясын коргогон. 1977-жылга чейин Ленинграддагы текстиль жана жеңил өнөр жай институтунда, андан соң Фрунзе шаарындагы политехникалык институтта, Кыргыз мамлекеттик университетинде сабак берген. 1993-жылдан тартып энелик менен балалыкты колдоонун Эл аралык «Мээрим» кайрымдуулук фондунун төрайымы, «SOS – Кыргызстандагы балдар кыштагы» Эл аралык фондунун президенти, Кыргызстандагы ЮНЕСКОнун мектептери менен клубдарынын президенти кызматын аркалаган. 2001-жылы «Илим жылдыздары» деген китепти чыгарган. 2008-жылы Мекен даңкына арналган асыл иштер Академиясы менен Орусия Федерациясынын коопсуздук, коргонуу жана укук тартиби Академиясынын чыныгы мүчөсү болуп шайланган.
АЯЛЫНЫН ТУУГАНДАРЫ	**САРКИШЕВА АЯЗГҮЛ** – Майрам Акаеванын синдиси, Талас областынын губернаторунун орун басары. **ЖАМАКЕЕВА САНАТКҮЛ** – Майрам Акаеванын синдиси, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик кызмат иштери боюнча агентствосунун статс-секретары. **САРКИШЕВ АСХАТ КЕЛСИНБЕКОВИЧ** (1977) жана **ЖАМАКЕЕВ УЛАН ТОРТАЕВИЧ** (1983) – Майрам Акаеванын синдилеринин уулдары, «Силк вэй инвестмент» ишканасынын учредителдери. **МАЙРАМ АКАЕВАНЫН ЖЭЭНИНИН КҮЙӨӨСҮ** Кыргызстандын Нью-Йорктогу консулу болгон.
УУЛДАРЫ	**АКАЕВ АЙДАР** (1976-жылы туулган) – Аскар Акаевдин улуу уулу. Айдардын биринчи жубайы Казакстандын Президенти Нурсултан Назарбаевдин кичүү кызы Алия Назарбаева болгон (1999-жылы турмушка чыгып, 2001-жылы ажырашып кеткен). Экинчи жубайы болуп телевидение алып баруучусу Сайкал Чокубаева эсептелет. АКШнын Мэриленд университетинде окуган. 2005-жылдын март айында болуп өткөн парламенттик шайлоонун 1-турунда жеңишке жеткен. Ал мобилдик байланыштын ири оператору болуп саналган «BiTel» ишканасынын активдерин көзөмөлдөгөн. Жоогазын революциясынан кийин дароо эле ага карата мамлекеттик казынанын эсебинен наркы 140 миң АКШ долларын түзгөн автомашинаны сатып алгандыгы жана Ысык-Көлдүн жээгине наркы 1 млн АКШ долларын түзгөн азем сарай салгандыгы үчүн кылмыш-жаза иши козголгон. **АКАЕВ ИЛИМ** (1984-жылы туулган) – Аскар Акаевдин кичүү уулу. 2007-жылы АКШдагы Джордж Вашингтон атындагы Университетти аяктап, «Финансы» адистиги боюнча бакалавр даражасын алган. Андан соң Москвага көчүп келип, алгач «ЕЭС России» деп аталган РАОдо (орусиялык акционердик коомдо) иштеп, андан сон ЛУКОЙЛ компаниясына өткөн.
КҮЙӨӨ БАЛАСЫ	**ТОЙГОНБАЕВ АДИЛЬ** – Аскар Акаевдин күйөө баласы, анын кызы Бермет Акаеванын күйөөсү. Казакстандын жараны. Бауман атындагы Москвадагы Жогорку Техникалык Университеттин (МВТУ) бүтүрүүчүсү. Кыргызстандын экономикасынын баардык кирешелүү тармактарын көзөмөлдөгөн да, медиа-бизнес менен алкоголь рыногундагы (Бишкектеги ликёро-арак заводу) лидерликти ээлеп алган. Мындан сырткары, Бишкектеги аэропорт менен "Манас" аэропортундагы америкалык авиабазаны күйүүчү май менен камсыз кылган «Аалам сервис» ОООнун ээси болгон. Адиль Тойганбаев 2005-жылы болуп өткөн парламенттик шайлоодо добуштардын басымдуу көпчүлүгүнө ээ болгон "Алга, Кыргызстан!" партиясынын негиздөөчүсү болгон деп эсептелет. (айта кетсек, азыркы күндөгү Жогорку Кеңештин депутаты Равшан Жеенбеков партиянын саясый кеңешинин курамына кирген). Март революциясынан кийин Адиль Тойгонбаев Бермет Акаева менен ажырашып кеткен. Бишкектин өтүнүчү боюнча Адиль Тойганбаевге издөө жарыяланып, 2011-жылдын август айында ал Казакстандын укук коргоо органдары тарабынан кармалса, ушул эле жылдын 14-жана 15-февраль күндөрү орусиялык полиция аны Москвада 2 жолу кармаган. Кыргызстанда ал шылуунчулук, мамлекеттик мүлктү уурдоо жана салыктарды төлөөдөн баш тартуу деген олуттуу статьялар боюнча айыпталганына карабастан,

	мыйзамдар боюнча Кыргыз Республикасы чет өлкөдөн (Орусия) башка мамлекеттин (Казакстан) жаранын берүүнү талап кыла албагандыктан, расмий Бишкек бүгүнкү күнгө чейин аны экстрадиция кыла албай келүүдө. Экстрадиция өтүнүчүн Кыргыз Республикасынын Генпрокуратурасы Казакстандын ылайыктуу структураларына жиберүүгө тийиш болсо да, А. Тойганбаевдин адвокаттарынын билдиргенине караганда, бул өтүнүч алардын мамлекетинин укук коргоо органдарына жибериле элек. Айтылгандарга карабастан, А. Акаевдин мурдагы күйөө баласы эч кимден жашырынбай эле Алматыда жашап, опозициялуу Казак Улуттук Конгрессинин лидери болуп саналуу менен саясый иштерге активдүү катышып келүүдө. Ал мурдагыдай эле абдан бай жана кыргыз президентинин күйөө баласы болгонго чейин эле ак эмгеги менен бизнес жасап, байлык топтогом деп айткандан тажабайт. Казакстанда ал өз "тажрыйбасын" кеңири сыпаттаган "Кыялдагы технология" ("Технология мечты") деп аталган китеп жазган.
КЫЗДАРЫ	**АКАЕВА БЕРМЕТ** (1972-жылы туулган) – Аскар Акаевдин улуу кызы. Бишкектеги № 61- Республикалык физика-математикалык мектепти, М. В. Ломоносов атындагы ММУнун эсептөө математикасы жана кибернетика факультетин бүтүргөн. Бир нече жылдар бою Швейцарияда жашап, БУУ (ООН) структурасы менен Европалык экономикалык комиссияда иштеген. А. Акаевдин бийлигинин акыркы жылдары энеси М. Акаеванын кайрымдуулук акцияларына катышкан. 1998-жылы Казакстандын жараны Адиль Тойгонбаевге турмушка чыккан (Бермет аны менен Швейцарияда таанышкан). 2001-жылы Женевада алардын уулу Айтегин төрөлөт. 2003-жылы президент А. Ааевдин саясый таянычына айланган «Алга, Кыргызстан!» кыймылын түзүүгө катышат. 2005-жылы март айында болуп өткөн парламенттик шайлоонун 2-турунда жеңишке жетишкени менен, кийин депутаттык мандаттан айрылган. 2006-жылы күйөөсү менен инисине каршы кылмыш-жаза ишин козгогон Кыргызстандын улуттук коопсуздук Кызматы тарабынан кармалган. **АКАЕВА САДАТ** (1978-жылы туулган) – Аскар Акаевдин кичүү кызы. Улуу эжеси Бермет жашаган Швейцариялагы Лозанна шаарына кетип, Женевадагы эл аралык мектепти бүткөн. Гарвардга өтүүгө аракет кылып, бирок, Бостондогу Тафт университетине «Экономика» жана «Эл аралык мамилелер» деген 2 адистик боюнча өтөт. 2003-жылы Садат Вашингтон шаарындагы Бүткүл дүйнөлүк банкта иштеген.

Акаевдин бийлиги учурунда анын кланы алкоголду, күйүүчү-майлоочу каражаттардын жана курулуш материалдарынын рыногун тескеген[10]. Акаевдердин кланы Кыргызстандын экономикасына алып келген зыяны 50 млн АКШ долларына барабар деп бааланган[11]. Кыргызстандын мурдагы премьер-министри Турсунбек Чынгышевдин сөздөрүнө караганда 1993-жылы А. Акаев чартердик рейс менен Кыргызстандан Швейцарияга 1800 кг алтынды чыгарып кеткен[12].

Америка Кошмо Штаттарынын кылмыш иликтөөнүн Федералдык бюросу (ФБР) 2006-жылдын 31-октябрында Кыргызстандын экс-президенти Аскар Акаев менен анын үй-бүлөсүнө карата кылмыш изилдөө иштерин жүргүзүп, өз маалымат катында Акаевдердин үй-бүлөсү АКШдагы көмүскө компанияларды да өз кучагына алган эл аралык кылмыш торун түзгөн деп билдирген[13]. ФБРдын расмий докладына шилтеме берген бул маалымат кагта мындай деп айтылат: «Акаевдердин үй-бүлөсү менен байланышкан 175 объектке карата кылмыш иликтөө иштери жүргүзүлүп жатат. Иликтөөнүн изи АКШга келди, бул жерде Акаев курал-жарак, наркотик ж.б. менен сатуу менен алектенген 6 миңден ашуун компаниялардын ээси болуп саналган америкалык менен байланышта болгон»[14].

А. Акаевдин экономика боюнча мурдагы кеңешчиси Андрес Ослунд "өз бийлигинин мезгилинде Акаевдердин үй-бүлөсү жарым миллиарддан бир миллиард АКШ долларына чейинки акча каражатын топтоп алууга үлгүргөн. Кыргызстанда америкалык авиабазанын ачылышы алардын байлыгын дагы бир катар эсе көбөйтүүгө көмөк берген. Ушул эле маалымат катта АКШда А. Акаевдин уулу Айдарга таандык «Манас» жана президенттин күйөө баласы Адиль Тойгонбаевге таандык «Аалам» деп аталган эки фирманын эсеби бар, о.э. бул компаниялар курал-жарак сатуу ж.б. кылмыштуу иштер менен алектенген кылмыштуу топтор менен байланыштыгы бар"[15], - деп айтылат.

Көз карандысыздыктын алгачкы мезгилинде Кыргызстандын саясый жетекчилиги Советтик Кыргызстан менен союздук мамлекеттен калган эбегейсиз зор материалдык-техникалык жана финансылык ресурстарга таяна алган. «Физприбор» заводу, Ленин атындагы завод, «Кристалл» мекемеси, 110-аскердик шаарча ж.б. аскер-өнөр жай комплексин жоюудан түшкөн эле каражаттар А. Акаевге демократиялык мамлекеттин «күзгүсүн» («витринасын») ийгиликтүү түзүүгө мүмкүндүк берген. Бирок, 15 жыл ичинде бул ресурстар түгөнүп, экономикалык өнүгтө республика өз алдынча башкача кадамдарды жасоо зарылдыгына дуушарланган.

Айтылгандар төмөнкү корутундуларга негиз боло алышат:

1. Бийлиги атадан уулга өткөн өзбек ханы менен казак султанынан айырмаланып, эл тарабынан убактылуу мөөнөткө шайланган ажо башкарган кыргыз коомунун тарыхы өзгөчөлүү. Ошол себептен, *Кыргызстан* үчүн башкаруунун супер *президенттик формасы менен президенттик институттун өзү ыңгайсыз экендигин тарых дагы бир жолу тастыктоодо.*

2. Макалада кеңири айтылгандай, А. Акаевдин илим чөйрөсүндөгү жолу эч бир мүдүрүлбөстөн, шыр кеткен. А. Акаев менен чогуу иштешкендер ал тууралуу таланттуу окумуштуу, илимий иштердин жөндөмдүү уюштуруучусу, ашкере интеллигенттүү жана тарбиялуу адам деген бирдей пикирди билдиришет. Ал кездерде А. Акаев профессорлук наамга ээ аялы Майрам Дүйшөновна жана 2 уул, 2 кызы менен бирдикте кадыресе, жупуну турмушта жашаган. Эгерде кайра куруу саясаты болбогондо, балким, Аскар Акаевич өз үй-бүлөсү менен бирдикте илим дүйнөсүндө, окумуштуунун кабинетинде бейкапар жана кадыр-баркка бөлөнгөн тагдыр күтмөк...

3. Заманбап Кыргызстандын жаранларынын басымдуу көпчүлүгү президенттин үй-бүлөсүнүн мамлекеттик иштерге кийлигишүүсү Аскар Акаевдин адамдык жана саясый тагдырына балта чапты деген ишенимде. А. Акаевдин бийликти абдан жакшы көргөн жубайы Майрам Дүйшөновна өз кезегинде кайын журтун бийликке жакындаткысы келген эмес. Болгону эле ал өзү барганды жактырбаган Кемин районун башкаруу ишин кайын агасы Асанкулга берген. Майрам айым менен анын балдары үчүн Кыргызстандын масштабы өтө эле тардык кылган.

4. А. Акаевдин учурунда Кыргызстан «Борбор Азиядагы демократиянын аралчасы» болуп калган. Бирок, мындай абал А. Акаевдин чечимдерине Кыргызстандын Демократиялык Кыймылынын (КДК) мүчөлөрү менен башка патриот саясатчылар олуттуу таасир бере алган 1994-жылга чейин гана созулган. Андан соң аялы менен балдарын кошуп эсептебегенде, А. Акаев конституциялык жол менен сергек ойлонгон кеңешчилердин баардыгынан баш тарткандыктан, бул аралча, жергиликтүү куудулдардын сөзү менен айтканда, анын жылтыраган башынын көлөмүнө чейин кичирейип кеткен.

5. Республиканын саясый элитасы А. Акаевдин кланы анын саясый аренадагы позитивдүү имиджине ылайык келбеген роль ойноого өткөнүн дароо эле түшүнө калган эмес. Анын үстүнө президенттин бийлигинин кол тийбестиги өлкөнүн ичиндеги күч түзүмдөрү (структуралары) тарабынан да, чет өлкөлөрдө түзүлгөн позитивдүү саясый имидж тарабынан да кепилдикке алынган эле.

Адабияттар

1. Акаев Аскар Акаевич, бывший президент Кыргызстана. Документ Агентства федеральных расследований [http://www.flb.ru/persprint/518.html]. - С. 4.

2. А. Акаевдин өмүр баяны тууралуу маалыматтар төмөнкү булак боюнча келтирилүүдө: Акаев Аскар Акаевич. Биография // www.komprinfo.ru/facts/akaev/1.htm

3. Караңыз: Декабрьские события в Алма-Ате — Википедия // ru.wikipedia.org/wiki/; Вся правда о декабрьских событиях 1986 года в Алма-Ате // www.turkist.org/2011/12/jeltoksan-1986-ekspert.html и т.д.

4. международные документы по правам человека // www.wsc.kg/90

5. ЗАКОН КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ Об Омбудсмене КР // ombudsman.kg › Правовая база

6. Фаворитизм широко распространен. [Электронный ресурс] URL: http://www.prostoy.ru/1400.html (дата обращения: 18.09.2013).

7. Два лица Аскара Акаева // www.centrasia.ru/newsA.php?st=1112055960

8. Дочь Акаева никого не боится // www.ntv.ru/novosti/107963/

9. 100 самых богатых людей Киргизии // prokg.com/2013/.../top-100-список-самых-богатых-людей-кыргызстана; www.paruskg.info/2012/04/13/61372; ideas-of-business.ru/samyie-bogatyie-lyudi-kyirgyizstana/

10. Первые леди // ru.wikipedia.org/wiki/Первая_леди

11. Супруга президента Киргизии профессор Майрам Акаева представила свою книгу // ria.ru/society/20011129/25891.html

12. Майрам Акаева избрана действительным членом Академии благородных дел во славу Отечества и Академии проблем безопасности, обороны и правопорядка Российской Федерации // www.rg.ru/anons/arc_2001/0817/hit.shtm

13. В Киргизии уволены с госпостов две родственницы Акаева // www.kp.ru/online/news/24763/

14. В Киргизии уволены с госпостов две родственницы Акаева // www.kp.ru/online/news/24763/

15. Руководство сети супермаркетов "Народный" заявляет о непричастности к компании семьи Акаевых // kg.akipress.org/news:18782

16. Младший сын экс-президента Илим Акаев попросил политическое убежище в США // Газета. Кг: www.centrasia.ru/newsA.php?st=1125304980

17. Аскар Акаев принял в дом телезвезду // www.kommersant.ru/doc/380270

18. Клан Акаевых пытается распродать свою хозяйственную империю // archive.today/C8aT

19. Сына Аскара Акаева собираются судить за роскошь // lenta.ru/news/2005/09/12/akaev/

20. "МС": Пахан президента. Кто он - "зять киргизского народа" Адиль Тойгонбаев? // www.centrasia.ru/newsA.php?st=1119079260

21. СНБ Киргизии возбудила уголовное дело в отношении зятя экс-президента Акаева // www.newsru.com › В мире › 15 апреля 2005 г.

22. Зять Аскара Акаева может стать неуловимым // ng.ru/cis/2005-08-24/5_akaev.html

23. Бермет Акаева: Мы обязательно вернемся! // www.caravan.kz/article/9376

24. Дочь бывшего президента Киргизии Бермет Акаева освобождена после допроса в СНБ // www.newsru.com › В мире › 27 декабря 2005 г.

25. Майрам Акаева: Моя надежда - моя семья // глава из книги "У надежды не бывает ночи". - Бишкек, 2003; www. centrasia. ru/newsA. php?st=1058734620

26. Киргизия: род или племя? // www.rusrep.ru/2010/14/qa_sariev/

27. Семья Аскара Акаева нанесла Кыргызстану ущерб в $50 миллионов // korrespondent.net/.../123727-semya-askara-akaeva-nanesla-kyrgyzstanu...

28. «Золотой вопрос» вновь заинтересовал генеральную прокуратуру Кыргызстана // rus.azattyk.org/archive/ky_News_in_Russian_ru/.../4795.html?id...

29. NBC news: ФБР: семья Акаевых курировала международную преступную сеть, включающую подставные компании в США // www.zakon.kz/77967-nbc-news-fbr-svjazyvaet-byvshego.html

ЭКОНОМИКА

Өмер Фарук Караман,
Кыргыз-Түрк Манас университети

АДАМ РЕСУРСТАРЫН ЭЛ АРАЛЫК ДАРАЖАДА БАШКАРУУ ЖАНА ЭЛ АРАЛЫК ИШКАНАЛАР

Кыргызстандагы эл аралык ишканалардын мисалында: Адам ресурстарына байланыштуу эл аралык маанидеги көйгөйлөрдүн аныкталышы

Көп улуттуу (транснационалдык) ишканалардын аныктамасы

Көп улуттуу ишканаларга көптөгөн аныктамалар берилген. Алардын биринде "Көп улуттуу корпорация эки же андан көп өлкөдө иш жүргүзгөн, кирешесинин бир бөлүгүн чет өлкөлөрдөгү ишмердиктен тапкан жана мүлкүнүн бир бөлүгү башка өлкөлөрдө сактаган ишкана болуп саналат. Көп улуттуу корпорациянын мүнөздүү өзгөчөлүгүн анын чоңдугунда" деп айтылат. Бириккен Улуттар Уюму берген аныктама боюнча "а) экономикалык ишканалардын укуктук формасына жана иштөө тармактарына көз карандысыз түрдө эки же андан көп өлкөдө иш жүргүзгөн, б) ишканалардын арасында универсалдык стратегияны түзүү үчүн макулдашылган жана орток саясаттардын түзүлүшүнө жол ачкан, бир же бирден көп чечим чыгаруу борборунун эффективдүү көзөмөлүнө негизделген чечим чыгаруу системасынын астында, жеке кишилердин менчигинде жана аймактык бөлүмдөр арасындагы башка байланыштары аркылуу колдонулган, в) маалымат, ресурстар, жоопкерчиликтер бөлүмдөр арасында бөлүштүрүлгөн экономикалык ишканалардан түзүлгөн соодалык ишкана болуп саналат".

Адам ресурстарын жергиликтүү жана эл аралык даражада башкарууда айырмачылыктар

Улуттук деңгээлде иш жүргүзгөн ишкана менен көп улуттуу ишкананын адам ресурстарын башкарганы албетте айырмаланат. Бардык нерседен мурун улуттук деңгээлде иш жүргүзгөн ишкана өз өлкөсүнө товар-кызматтарды өндүрүп, көбүнчө өз өлкөсүндөгү жумушчуларды жалдайт. Ал эми эл аралык даражадагы көп улуттуу ишкана бир топ өлкөлөр үчүн товарларды-кызматтарды өндүрүп, ар кайсы өлкөлөрдүн жарандарына жумуш орундарын түзүп берет. Көп улуттуу ишканалар иш жүргүзгөн өлкөлөрдүн социалдык-экономикалык, маданий, саясий жана башка түзүлүштөрүн адам ресурстарын башкарууда көңүлгө алуулары зарыл. Ошондуктан адам ресурстарын улуттук жана эл аралык даражада башкаруу бир топ жагынан айырмачылыктарга ээ (Филизөз, 2003).

Ишмердик тармагы боюнча жергиликтүү жана эл аралык-глобалдык даражада адам ресурстарын башкаруу арасында кеминде беш айырма бар. Буларды төмөндөгүдөй көрсөтсө болот (Филизөз, 2003):

1) Салык салуу, бири бирине көз каранды бөлүктөр, функциялардын көптүгү;

2) Чоң төлөмдөр, ар түрдүү функциялар;

3) Кызматкерлердин коллективдик турмушка активдүү катышуусу, жайгашуусу, ден-соолук, билим алуу, көңүл ачуу муктаждыктары;

4) Калктын миграциясы жана жергиликтүү айырмачылыктардан улам башкарууга болгон башкача көз караш;

5) Коомдун, өкмөттүн, тышкы факторлордун таасирлери.

Көп улуттуу корпорацияларда адам ресурстарын башкаруу

АРБ саясаттары 1970-жылдардан кийин катуу ылдамдануу менен эл аралык атаандаштык шарттарында мааниге ээлик кылып баштаган. Салттуу өндүрүштүк мамилелер жана башкаруу ыкмалары, көрүнүп жаткан динамикалык өзгөрүү процессиндеги шарттарга дал келбегендиктен, жаңы технологиялар, маалыматтык технологиялар, эмгекти ийкемдүү жөнгө салуу жана жаңы сыйлык берүү системалары АРБ саясаттарын күн тартибине киргизген. Ошондуктан АРБ Көп улуттуу корпорация иш жүргүзгөн өлкөлөрдүн социалдык-экономикалык, технологиялык, маданий түзүлүшүнө жараша колдонушта айырмачылыктары болгону менен, акыркы жылдарда Көп улуттуу корпорациялардын бир тобунда байкалган жалпы, белгилүү айрым стратегия жана ыкмалар АРБ саясаттарынын өзөгүн түзүп баштаганы көрүнгөн (Кесер, 2004).

Көп улуттуу корпорацияларда адам ресурстарын башкаруу менен стратегиялык адам ресурстарын пландоо, эффективдүү персоналды тандоо ыкмаларын колдонуу, персоналды окутуу жана өнүктүрүү программаларынан өткөрүү, кызматкердин карьерасын пландоо, мотивациясын арттыруу сыяктуу көптөгөн уюштуруу саамалыктары күн тартибине кирген. Персоналды тандоодо "психотехникалык ыкма", "өндүрүмдүүлүккө жараша эмгек акысын төлөө", кызматта көтөрүүдө "карьераны башкаруу" сыяктуу ыкмалар колдонулат. Бул компаниялар бир эле учурда жумушчу күчүнүн активдүү катышуусун камсыз кылган "сунуш берүү системалары" моделин колдонуп, ишканада ар бир кызматкер баалуу болгонун билдирип, ар бир кызматкердин мотивациясын жогорулатууну көздөйт. Өз ара баарлашууда вертикалдык каналдын ордуна горизонталдык каналды колдонуу, пирамида формасындагы уюштурулуштун, иерархиянын ордуна альтернатива катары диагоналдык уюштурулуштун колдонулушу ишканада коллективдик ынтымакты түзүү үчүн маанилүү өзгөрүүлөр жүргүзүлгөн (Кесер, 2004).

Көп улуттуу корпорацияларда АРБ саясаттар жеңил колдонулганда бул ишканалардын каржылык түзүлүштөрүнүн күчтүү болушу, технологиялык жаңылыктардын изи менен жүргөнү маанилүү факторлор болуп саналат. Бул ишканаларда иштегендердин көпчүлүк бөлүгү "ак жакалуу" (мисалы, санарип тармактагы дүйнөлүк алп ишкана Microsoft компаниясынын Америкадагы борборунда иштеген 3600 кызматкердин 3 миңи, 80% "ак жакалуу", жогорку даражадагы профессионал жумушчу күчү болуп саналат). Андыктан белгиленген практикалар "Когнитерия" деп аталган ак жакалуу, акыл-эс менен иштөөчү кызматкерлер үчүн жарамдуу. Бирок бул түзүлүштөр чакан жана орто ишканаларда жеңилдик менен колдонулушун айтуу кыйындыкка турат. Чакан жана орто ишканалардын каржылык түзүлүштөрү жана башкаруу түшүнүктөрү АРБ саясатын жүргүзүүгө жетишерлик даражада эмес. Көп улуттуу корпорациялардын тажрыйбаларында кызматкердин психологиясы жана кылык-жоругу да эске алынат. Мындайча кызматкерлердин ишканага жан дили менен берилгендиги жана активдүүлүгү күчөйт, жумушчулар ишканадан четтешпейт. Көп улуттуу корпорациялар колдонгон жогорку даражадагы башкаруу моделдери менен персоналдык мотивациясында жана өндүрүмдүүлүгүндө маанилүү даражада жогорулоо да байкалат (Кесер, 2004).

Көп улуттуу корпорацияларда адам ресурстарын башкаруу функциясынын ролу

Ийгиликтүү көп улуттуу корпорациялар өзөктүк функция катары адам ресурстарын башкаруу колдонуп келет. Көп сандагы көп улуттуу корпорацияларда адам ресурстарынын көптөгөн маанилүү милдеттери болот. Мындай ишканаларда адам ресурстары функциясы башкы жетекчилик жана операциялык деңгээлде иш жана адам ресурстары стратегияларына таасирин тийгизген маанилүү оюнчу болуп саналат (Үнал, 2007).

Көп улуттуу ишканалардын өнүгүшү менен эл аралык жана жергиликтүү стратегиялардын иштелип чыгышы үчүн ар түрдүү муктаждыктар пайда болгон. Бул муктаждыктар адам ресурстарын башкаруу бөлүмдөрүнүн жетекчилерине проактивдүү аракет кылуу үчүн ыңгайлуу мүмкүнчүлүгүн берет. Мүмкүнчүлүктөрдү баалай билген жетекчилер башкы жетекчилик жана операциялык деңгээлде стратегия иштеп чыгууга катышуу үчүн күчтөрүн жана таасирин көбөйтө алышкан (Келли, 2001, которгон Үнал, 2007).

Көп улуттуу деңгээлде өзгөрүп жаткан шарттар жана жалпы чөйрө адам ресурстарын башкаруу функциясына статусун, күчүн, таасирин көбөйтө турган мүмкүнчүлүктөрдү жаратат. Корпоративдик миссияны туу туткан эл аралык жетекчилерден түзүлгөн шгаттын курулушу коллективдик адам ресурстарын башкаруу функциясынын муктаждыгынын өзөгүн түзөт. Адам ресурстарын башкаруу функциясынын, тармактык түзүлүш аркылуу кадрлар боюнча процесстердин (жумушка алуу, чет өлкөлөргө кызматтык сапарларга даярдоо, иш сапарга жиберүү, жөндөмдүү кызматкерлердин базасын түзүү, ийгиликти пландоо, окутуу-өнүктүрүү, кызматта көтөрүү) өз ара байланышта болгону күтүлөт. Операциялык деңгээлдеги адам ресурстарын башкаруу функциясынын коллективдик адам ресурстарын башкаруу саясатынын колдонулушуна, жергиликтүү окуяларга жараша жаңы стратегияларды иштеп чыгуу сыяктуу милдеттери болот. (Келли, 2001, которгон Үнал, 2007).

Көп улуттуу корпорацияларда адам ресурстарын башкаруунун функциялары

Көп улуттуу корпорациялар инвестиция кылып өндүрүшкө киргизген чакан ишканаларды кантип башкаргандары ар түрдүү көз караштар боюнча изилденген. Көп улуттуу ишканаларда организациялык структурага көп көңүл бурулган. Ар бир өлкөнүн жана ишкананын структурасына жараша тандалган организациялык формалар бул ишканалардын ийгиликтүү болушун камсыз кылат. Адам ресурстарын башкарууда организациялык формага маани берүүнүн дагы бир себеби катары көп улуттуу мамилелердин татаалдыгын азайтып, мамилелерди аныктоо көрсөтүлгөн (Дерели, 2005).

Пландоо

Эл аралык даражада пландоо көп улуттуу чөйрөгө баа берүүнү, келечекте дүйнөлүк масштабда мүмкүнчүлүктөрдү жана коркунучтарды божомолдоону, булардын негизинде ишканалардын глобалдык максаттарын жана стратегияларын иштелип чыгышын, күчтүү жана алсыз жактарынын аныкталышын түшүндүрөт. Көп улуттуу корпорациялардын көбүндө персонал боюнча стратегиялардын иштелип чыгышы өлкөлөрдө иштей турган жетекчи, окумуштуу, инженер, техник, жумушчулардын типажынын сөлөкөтүн түзүү менен башталат. Адам ресурстарын башкарууда персонал боюнча иш изилденип, пландоонун сапаты, персонал программаларынын максаттары, кадрлар саясаты пландоодо орчундуу орунга ээ болот. Пландоо жөнгө салынган башкаруунун түрү болуп саналат. Көп улуттуу корпорациялар өзгөчө маанилге ээ. Өлкө эл аралык эмгек базарында болуп, өзүнүн ички базарындагы азыркы жана келечектеги жөндөмдүүлүктөр боюнча адам ресурстарын анализдөөгө мажбур. Түндүк Америка жана Европанын улуттук эмгек базары керектүү профессионалдуу техникалык персоналды камсыздай алат. Ал эми өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө жогорку квалификациялуу жетекчилер, тажрыйбалуу жумушчулар аз. Жумушка жарамдуулардын көбүнүн билими төмөн же такыр жок. Көп улуттуу корпорациялар үчүн өнүгүп келе жаткан өлкөлөр жумушчу күчүн окутуп, даярдоого милдеттүү.

Уюштуруу

Милдеттерди, иштерди, жоопкерчиликти аныктоо, бөлүштүрүү үчүн уюштуруу иш-чаралары аткарылышы талап кылынат. Эгерде башкаруу тобу бир нече өлкөдө башкарууну жүргүзө турган жумушчу күчү жок болсо, техникалык кызматкерлер жетишсиз болсо, организациялык структуранын жана пландоонун ишке ашырылышы мүмкүн болбойт. Көп улуттуу корпорациялардын өзгөчө организациялык муктаждыктары бар, анткени фирмалардын жетекчилиги, иштери, бардык муктаждыктары эл аралык даражада. Фирманын системалык көз карашына сезген муктаждыгы эң маанилүү. Мында уюштуруунун бири биринен өз алдынча бөлүктөрү толугу менен бириккен. Ар бир бөлүк бири бирине көз карандысыз функцияларды аткарышы мүмкүн. Бирок ар бир бөлүк башкалар менен өз ара аракеттешүүдө жана координацияда болушу зарыл (Дерели, 2005).

Контролдоо

Контролдоо функциясы иштер инструкцияларга жана эрежелерге баш ийип аткарылып жатканын текшерүү үчүн ишке ашырылат. Контролдоонун төрт фактору: (Дерели, 2005):

1) Өндүрүмдүүлүктү эсептөө үчүн стандарттарды белгилөө;

2) Индивидуалдык же коллективдик өндүрүмдүүлүктү эсептөө ыкмаларын иштеп чыгуу;

3) Алынган өндүрүмдүүлүк менен пландаштырылган өндүрүмдүүлүктү салыштыруу;

4) Пландаштырылган өндүрүмдүүлүккө олуттуу жетишпестиктердин алдын алуу үчүн жөнгө салуучу механизмдерди орнотуу.

Контролдоо процесси көп улуттуу корпорациянын көптөгөн маданий, экономикалык, саясий жана мыйзамдык чөйрөнүн ичинде болгондуктан татаал болот. Борбордук ишкана менен анын аймактык өкүлчүлүгү арасындагы алыстык, тил тоскоолдугу, маданий айырмачылык жана ар түрдүү көз караштар контролдоо максаты менен керектүү маалыматтардын жетишсиздигинен улам келип чыгат. Көп улуттуу корпорациялар чет өлкөлөрдөгү өкүлчүлүктөрдү башкаруу үчүн ар түрдүү ыкмаларды колдонот. Түздөн-түз башкаруудан тышкары өкүлчүлүктөрдүн жетекчилери, регионалдык мүдүрлөр менен ишкананын жогорку жетекчилиги арасында тез тез уюштурулуп турган жыйналыштар, ишкананын борборунан жетекчилердин аймактарга дайындалышы орун алат.

Кыргызстанда иш жүргүзгөн эл аралык уюмдарда АРБ маселелери

Бул бөлүмдө Кыргызстанда иштеген эл аралык уюмдарда адам ресурстарын башкаруудагы проблемалар келтирилген. Бул проблемалар библиографиялык изилдөө жана ишканалардын ээлери/өнөктөштөр/Адам ресурстарын башкаруу бөлүмүнүн жетекчилери менен маектешүүлөрдүн негизинде аныкталган. Бул ишканалар Түркия менен тыгыз байланышып, Кыргызстанда иш жүргүзгөндүктөн жана чакан-орто чоңдукта болгондуктан тандалган. Кыргызстанда иш жүргүзгөн ишканалар транспорт, тамак-аш, соода, курулуш, туризм тармактарынан тандалып, жүргүзүлгөн изилдөөнүн ырастуулугун жогорулатуу максаты көздөлгөн.

Ички жана тышкы чөйрө проблемалары

Ишканалардын негизги проблемаларынын башында бюрократия турат. Өлкөнүн экономикалык шарты, технологиялардын жетишсиздиги, материалдарды камсыздоодо пайда болгон проблемалар ишканалардын иш жүргүзүүсүнө терс таасир тийгизет. Кыргызстандын калкы транснационалдык корпорациялардын борбору жайгашкан өлкөлөргө карата ээлеген терс көз караштары да айрым көйгөйлөргө жол ачат. Кыргызстандын калкы товарлар жөнүндө жетишерлик маалыматка ээ болбогону ишканаларга проблемаларды жаратат. Ошондой эле Кыргызстанда соода жүргүзүү маданияты төмөнкү деңгээлде болуп, заманбап соода борборлорунун ордунда базар соодасы кеңири жайылган, бул абал да ишканаларга мүмкүнчүлүктөрдү бере албайт. Кыргызстанда бул тармакта атаандаштыктын күчтүүлүгү, экономикалык шарттардын начарлыгынан улам сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн деңгээли төмөн болушу, изилденген ишканалар максаттарын ишке ашырууда тоскоолдуктарга туш келишкен. Ошондой эле кыргыз бийлик органдарынын тез тез текшерүүлөрү ишканаларга терс таасирин тийгизет. Бул тармакта атаандаштык күчтүү болуп, көптөгөн ишканалар иш жүргүзөт. Ыраакы Чыгыштан келген фирмалар товарларга жана кызматтарга арзандатуу орнотуп, үчүнчү номердеги ишканада бааларды түшүрүүсүнө түрткөн. Ошондой эле валюталардын курсунун туруксуздугу да ишканалардын сатыштарына терс таасир тийгизгени аныкталган.

Ишканаларда АРБ проблемалары

Ишканаларда персоналды өнүктүрүүгө ачык болбогону, окутуу иш чараларынын пайдасыздыгы, премия алып иштегендер дагы кардарларга карата көңүл коштугу, квалификациялуу кызматкерлерди издөөдө кыйынчылыктарга туш болгону, өлкөнүн экономикалык шарты, туруксуздук, эл аралык ишкана болгондуктан тил маселеси орчундуу турат. Адам ресурстарын топтогон ишканалар кесиптик билими болгон тажрыйбалуу жумушчуларды таба албай кыйналат, мындан тышкары туруктуу иштей турган кызматкерлерди жалдоо да жеңил эмес. Персонал кесипке ээ болууга аракет кылбаганы, маркетингди түшүнгөн, тажрыйбалуу сатуу кызматкерлеринин жоктугу, жарыя аркылуу тандалган жана жумушка алынган персоналдын ишке олутуу мамиле кылбаганы адам ресурстарын башкаруудагы проблемалардын тизмесинде орун алган. Жалпы жонунан Түркиялык жогорку жетекчилер адаптацияда кыйынчылыктарды сезишет, мунун себеби катары Түркияда аткарган иши жеңилирээк болгону, Кыргызстандагы бюрократиялык проблемалары көрсөтүлгөн. Өзгөчө акыркы жылдарда жогорку жетекчиликтин алмашканы ишканаларга терс таасир тийгизген.

Адабияттар

1. Akgeyik, T. (2000). Cokuluslu Эюletmeler ve Kuresel Эnsan Kaynaklarэ Stratejisi.

2. Aktan C.C. ve Vural Э.Y. (2006). Globalleюme Surecinde Cokuluslu Юirketler.

3. Aytac, S. (2001). "Эnternette Эnsan Kaynaklarэ Tedaripi", Эnfomag Bilgi ve Эletiюim Teknolojileri Dergisi, Sayэ:3, s 68-71.

4. Bayraktaroplu, S. (2003). Эnsan Kaynaklarэ Yonetimi, 1. Baskэ, Sakarya Kitabevi, Sakarya, s 234-236.

5. Baykal, B. (2007). Uluslararasэ Эnsan Kaynaklarэ Yonetimi: Yonelim, Felsefe ve Uygulamalar Bakэmэndan Karюэlaюtэrmalэ Bir Эnceleme, Yuksek Lisans Tezi, Gazi Universitesi Sosyal Bilimler Enstitusu, Ankara.

6. Filizoz, B. (2003). Эnsan Kaynaklarэ Yonetiminde Uluslararasэ Yaklaюэmэn Gereklilipi, C.U. Эktisadi ve Эdari Bilimler Dergisi, 4,161-180.

7. Guruz D. Ve Yaylacэ G.O. (2005). Эletiюimci Gozuyle Эnsan Kaynaklarэ Yonetimi, 2. Baskэ, Mediacat Kitaplarэ, Эstanbul.

8. Karahan, A. (2009). Эnsan Kaynaklarэnэn Geliюtirilmesine Katkэsэ Acэsэndan Personel Guclendirme Yaklaюэmэ: Afyon Kocatepe Universitesi Hastanesi Ornepi, Celal Bayar Universitesi, 7 (2), Manisa.

9. Karatepe, S. (2005). Odullendirme Yonetimi: Orgutlerde Gudulmeye Duyarlэ Bir Yaklaюэm0 Эnonu Universtesi.

10. Ulaю, S. (2002). Toplam Kalite Yonetiminde Эnsan Kaynaklarэnэn Rolu: Liderlik Uzerine Bir Uygulama, Uzmanlэk Yeterlik Tezi, Ankara.
11. Uysal, G. (2007). Эnsan Kaynaklarэ Yonetimi, Ders Notlarэ, Ondokuz Mayэs Universitesi, EEBF, Эoletme Bolumu, Samsun.
12. Yuksel, O. (2000). Эnsan Kaynaklarэ Yonetimi, Gazi Kitapevi, Ankara.
13. Yuksel, O. (1999). Uluslararasэ Эoletme Yonetimi ve Turkiye Uygulamalarэ, Ankara.

Молдобаева Г.А.,
БГУ

КЛАССИФИКАЦИЯ ДЕПОЗИТНЫХ ОПЕРАЦИЙ КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА

В современных условиях проблема формирования ресурсов имеет для коммерческих банков первостепенное значение. Это вызвано с переходом к рыночной модели экономики и т.д.. Такая ситуация происходит потому что, во-первых, значительно снизился общегосударственный фонд банковских ресурсов, а сфера его функционирования сосредоточена в первом звене банковской системы — «Национальном банке». Во-вторых, образование предприятий и организаций с различными формами собственности означает возникновение новых собственников временно свободных денежных средств, самостоятельно определяющих место и способ их хранения, это способствует созданию рынка кредитных ресурсов, органично входящего в систему денежных отношений. Кроме того, масштабы деятельности банков, определяемые объектом его активных операций, зависят от совокупности объема ресурсов, которыми они располагают и особенно от суммы привлеченных ресурсов.

Привлеченные ресурсы — это одна из составляющих той основы, на которой банки развиваются и достигают успеха. Вкладные (депозитные) операции являются особой статьей баланса банка. Способность привлечь значительную сумму ресурсов свидетельствует о профессионализме руководства и доверии банку со стороны клиентов.

Основную часть банковских ресурсов составляют (от 80 до 90%) – привлеченные средства, а основная часть привлеченных ресурсов большинства коммерческих банков – это депозиты. На основе депозитных операций коммерческих банков формируется подавляющая часть их ресурсов, используемых на цели краткосрочного и долгосрочного кредитования субъектов хозяйствования и населения. Формирование депозитной базы на широкой структурной основе с использованием различных инструментов и источников привлечения средств позволяет поддерживать потенциал банка в плане проведения активных операций на адекватном уровне, а также гибко реагировать на финансовые потребности клиентов.

Особую роль играют долгосрочные депозиты. Всем известно, что предприятия основную долю денежных средств хранят в банках на краткосрочной основе, долгосрочные вклады населения — ценный инвестиционный ресурс, позволяющий банку выдавать предприятиям и населению долгосрочные кредиты, не нарушая своей ликвидности.

И, поэтому хотелось бы более подробно рассмотреть и разобрать какие же существуют виды депозитов, т.е. классификацию депозитных операций коммерческих банков.

Депозитные (вкладные) операции коммерческого банка – это операции по привлечению средств юридических и физических лиц во вклады на определенный срок, либо до востребования, в т.ч. остатков средств на расчетных счетах клиентов для использования их в качестве кредитных ресурсов и в инвестиционной деятельности.

Вклад (депозит) – это денежные средства (в наличной и безналичной форме, в национальной или иностранной валюте), переданные в банк их собственником для хранения на определенных условиях.

Депозитные операции – понятие широкое, поскольку к ним относится вся деятельность банка, связанная с привлечением средств во вклады. Особенностью этой группы пассивных операций является то, что банк имеет сравнительно слабый контроль над объемом таких операций, так как инициатива в помещении средств во вклады исходит от вкладчиков. При этом, как показывает практика, вкладчика интересуют не только выплаченные банком проценты, но и надежность сохранения доверенных банку средств.

Депозит в переводе с латинского языка обозначает вещь, отданную на хранение. Депозитом может быть любой открытый клиенту в банке счет, на котором хранятся его денежные средства.

Под депозитами в мировой банковской практике понимаются денежные средства или ценные бумаги юридических и физических лиц, отданные на хранение и во временное пользование в банковское учреждение.

Банковский депозит можно рассматривать как в широком, так и в узком смысле слова. В широком смысле под депозитом понимается полная передача средств с обязательством возвращения, сопровождаемая свободой получателя ими распоряжаться.

В узком смысле банковский вклад (депозит) – денежные средства в национальной или иностранной валюте, размещенные физическими и юридическими лицами в банке или небанковской кредитно-финансовой организации в целях хранения и получения дохода на срок (срочные), либо до востребования, либо до наступления (не наступления) определенного в заключенном договоре обстоятельства (условные).

Однако наиболее часто в качестве критерия выступает категория вкладчика и форма изъятия вклада. Депозитные операции классифицируются:

I. Исходя из категории вкладчиков:

• депозиты юридических лиц (предприятий, организаций);

• депозиты физических лиц.

• депозиты других банков.

II. По экономическому содержанию:

• по порядку использования хранимых средств. Т.е. получение дохода в виде процентов по привлеченным средствам в депозит ежемесячно, ежеквартально, в конце срока действия договора.

III. По форме изъятия средств:

• срочные депозиты;

• депозиты до востребования;

• сберегательные вклады населения

• условные депозиты, подлежащие изъятию при наступлении заранее оговоренных условий.

Депозиты до востребования – это средства, которые могут быть востребованы в любой момент без предварительного уведомления банка со стороны клиента. Счета до востребования открываются для того, чтобы их владельцы могли свободно получать и расходовать средства, хранящиеся в банке, для расчетов по совершаемым ими коммерческим сделкам и оплаты текущих расходов

Они классифицируются в зависимости от характера и принадлежности средств, хранящихся на счетах, на следующие категории:

• средства на расчетных, текущих, бюджетных счетах предприятий и организаций разных форм собственности;

• средства на специальных счетах по хранению различных по своему экономическому назначению фондов;

• собственные средства предприятий, предназначенные для капитальных вложений и хранящиеся на отдельных счетах;

• средства в расчетных счетах;

• кредитовые остатки средств на корреспондентских счетах по расчетам с другими банками;

• средства местных бюджетов;

• кредитовые остатки средств на счетах иностранных банков корреспондентов.

Со своих расчетных и текущих счетов предприятия и организации оплачивают свои расходы, связанные с осуществлением расчетов с поставщиками, подрядчиками, с бюджетом и внебюджетными фондами, снимают деньги для выплаты заработной платы и командировочных сотрудникам, выполняют другие необходимые им платежи.

Особенности депозитного счета до востребования состоят в том, что, во-первых, деньги на этот счет вносятся или изымаются как частями, так и полностью, без ограничений; во-вторых, разрешается брать с этого счета в установленном порядке наличные деньги.

Основным недостатком депозитов до востребования являются: во-первых, для их владельцев – отсутствие уплаты процентов по счету (или очень маленький процент); во-вторых, для банка – необходимость иметь более высокий оперативный резерв для поддержания ликвидности (из-за потенциальной возможности изъятия денег со счетов до востребования).

Срочные депозиты – это средства, привлекаемые банками на определенный срок. Срочные депозиты в национальной и иностранной валюте классифицируются в зависимости от их срока:

1) депозиты со сроком до 3 месяцев;

2) депозиты со сроком от 3 до 6 месяцев;

3) депозиты со сроком от 6 до 9 месяцев;

4) депозиты со сроком от 9 до 12 месяцев;

5) депозиты со сроком более года.

Классификация срочных депозитов:

• вклады, ограниченные минимальной суммой и без ограничения сумм;

• безотзывный вклад - вклад, не имеющий возможностей одностороннего отзыва;

• отзывной вклад — вклад, имеющий возможность одностороннего отзыва;

• пополняемый вклад — позволяет вкладчику периодически пополнять вклад дополнительными взносами;

• не пополняемый вклад;

• вклады с фиксированной процентной ставкой на весь срок;

• вклады с фиксированной, увеличивающейся «прогрессивной» с течением срока процентной ставкой;

• вклады с нефиксированной в течение срока процентной ставкой;

• капитализированные вклады — вклады, по которым сумма начисленных процентов присоединяется к сумме основного вклада.

Выбор банком сроков привлечения депозитов может быть обусловлен рядом причин. В значительной степени эти сроки зависят от требований банковского законодательства по формированию обязательных резервов: если существует дифференциация норм обязательных резервов в зависимости от сроков привлечения ресурсов, то банк останавливает свой выбор на таких сроках, которые позволяют ему осуществлять отчисления по минимальным нормам. Кроме этого, большое влияние на выбор сроков привлечения средств оказывают сроки проводимых банками активных операций. И, конечно, сроки привлечения банками ресурсов зависят от сложившихся тенденций и текущих конъюнктурных колебаний спроса и предложения на денежном рынке.

Своеобразной разновидностью вкладов являются вклады, оформленные депозитными или сберегательными сертификатами.

Накопительные (сберегательные) депозиты – это вклады населения, имеющие сберегательную направленность. Их сроки продолжительнее срочных депозитов. Встречается ряд разновидностей накопительных вкладов:

• на накопительный выигрышный вклад (денежный, вещевой, смешанный);

• накопительный жилищный вклад;

• целевые вклады на детей («детские» вклады).

Недостаток срочных депозитов для клиентов заключается в низкой ликвидности и невозможности использовать средства на счетах срочных депозитов для расчетов и текущих платежей, а также для получения наличных денег.

Достоинством срочных депозитных счетов для клиентов является получение высокого процента, а для банка – возможность поддержания ликвидности с меньшим оперативным резервом. Для вкладчиков преимущество депозита перед наличными деньгами заключается в том, что депозит приносит проценты.

Депозиты до востребования представляют собой средства, которые могут быть востребованы в любой момент без предварительного уведомления банка со стороны клиента. К ним относятся средства на текущих, расчетных и корреспондентских счетах, связанных с совершением расчетов или целевым использованием средств. По таким счетам происходит постоянное движение денежных средств (зачисления и списания). В связи с высокой мобильностью средств остаток на счетах до востребования не постоянен, иногда крайне изменчив. Однако, невзирая на высокую подвижность средств на счетах до востребования, имеется возможность определить их минимальный, не снижающийся остаток и использовать его в качестве стабильного кредитного ресурса.

Расчет доли средств, хранящихся на счетах до востребования можно перевести на срочные депозитные счета (с целью увеличения для клиентов дохода от размещенных в банке средств и формирования стабильного ресурса кредитования для банков) производится по формуле:

Д= Оср.: К об. х 100%,

где Д – доля средств, хранящихся в течение года на различных текущих счетах, которые могут быть переведены на депозитные счета.

Оср. – средний остаток средств на расчетном или текущем счете за год.

К об. – кредитовый оборот по расчетному или текущему счету за год.

Для расширения активных операций и получения банком прибыли наилучшим способом с точки зрения управления пассивами является рост основных видов депозитов, к которым относятся депозиты до востребования и срочные депозиты. С помощью вкладов до востребования решается задача получения прибыли банком, т. к. они самый дешевый ресурс, а затраты по обслуживанию расчетных и текущих счетов клиентов минимальны.

Вклады до востребования в своей основе нестабильны, что ограничивает сферу их использования коммерческими банками. По этой причине владельцам депозитных счетов выплачивается низкий процент (по вкладу до востребования для физического лица, в настоящее время - 0,01%) или он вообще не выплачивается.

Проценты по вкладам до востребования зачисляются вкладчику, как правило, один раз в год в начале нового календарного года.

Срочные депозиты, как правило классифицируются в зависимости от их срока: депозиты со сроком до 3 месяцев; от 3 до 6 месяцев; от 6 до 9 месяцев; от 9 до 12 месяцев; свыше 12 месяцев.

Достоинством срочных депозитных счетов для клиента является установление более высокой процентной ставки по сравнению с депозитом до востребования, а для банка – возможность поддержания ликвидности с меньшим оперативным резервом. Недостаток срочных депозитных счетов для клиентов состоит в низкой ликвидности. Для банка недостаток состоит в необходимости выплат повышенных процентов по вкладам и снижении, таким образом, прибыли.

Существуют две формы срочных вкладов:

1. срочный вклад с фиксированным сроком;
2. срочный вклад с предварительным уведомлением об изъятии.

Вклады с предварительным уведомлением об изъятии средств означают, что об изъятии вклада клиент должен заранее оповестить банк в определенный по договору срок. В зависимости от срока уведомления определяется и процентная ставка по вкладам.

В ниже приведенной диаграмме можно увидеть, что в банке ОАО «Кыргызстан» имеются потребители услуг депозитов и самых разных вкладов.

Успешно наращивать объёмы пассивов позволяет наличие широкой продуктовой линейки депозитов, которая удовлетворяет спрос всех групп потребителей.

На 1 января 2013 года объем депозитного портфеля составил 3,8 млрд сом. Мы предлагаем своим клиентам удобную и доходную линейку депозитов, позволяющую размещать денежные средства в евро, долларах США, в национальной валюте (сомы).

В настоящее время линейка вкладов Банка представлена широким выбором депозитных продуктов, как срочных, так и до востребования:

- «Универсал»
- «Срочный»
- «Накопительный»
- «Выгодный для пенсионеров»
- «Детский»
- «Оптимальный»

Структура обязательств

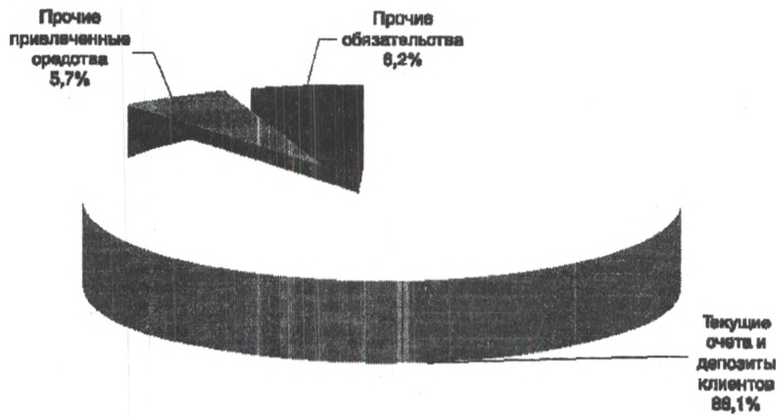

Диаграмма 1

А, так же имеется отчет о финансовом положении по состоянию на 31 декабря 2012 года и в этом отчете видно, что сфера услуг депозита с каждым годом увеличивается и приносить прибыль коммерческому банку:

Отчет о совокупном доходе за год, закончившийся 31 декабря 2012 года

	Примечание	2012г. тыс. сом	2011г. тыс. сом
Процентные доходы	4	632,561	501,727
Процентные расходы	4	(189,240)	(138,898)
Чистый процентный доход		443,321	362,829
Комиссионные доходы	5	188,950	176,921
Комиссионные расходы		(776)	(467)
Чистый комиссионный доход		188,174	176,454
Чистая прибль от операций с финансовыми инструментами, оцениваемыми по справедливой стоимости, изменения которой отражаются в составе прибыли или убытка за период		2,766	(12,655)
Чистая прибль от операций с иностранной валютой	6	107,883	110,166
Прочие операционные доходы	7	15,659	24,891
Операционные доходы		757,803	661,685
Убытки от обесценения	8	10251	(32,717)
Общие административные расходы	9	(539,240)	(477,812)
Прибль до налогооблажения		228,814	151,156
Расход по налогу на прибль	10	(23,720)	(15,619)
Прибль и итого совокупного дохода за год		205,094	1354,537

Даная финансовая отчетнноть, была утверждена руководством банка 20 марта 2013 года, и от имени руководства ее подписали: председатель Правления Илебаева Н. Э. и и.о. Главного бухгалтера Дженбаева Э. Т.

Важнейшими инструментами депозитной политики коммерческих банков являются депозитные и сберегательные сертификаты.

Сертификат - это письменное обязательство банка эмитента о вкладе денежных средств, удостоверяющее право вкладчика или его право приемника на получение по истечении установленного срока суммы вклада и процентов по нему.

Депозитные и сберегательные сертификаты – это вид доходной ценной бумаги, поэтому они не могут служить расчетным или платежным средством за проданные товары или оказанные услуги. Имеются также и ограничения по передаче их от одного владельца к другому. Бланк именного сертификата должен иметь место для передаточных надписей.

Выпускаемые банком сертификаты должны быть изготовлены типографским способом, отвечать требованиям, предъявляемым к подобного рода ценным бумагам.

Сертификаты имеют существенные преимущества перед срочными вкладами, оформленными простыми депозитными договорами: благодаря большему количеству возможных финансовых посредников в распространении и обращении сертификатов расширяется круг потенциальных инвесторов; благодаря вторичному рынку сертификат может быть досрочно продан владельцем другому лицу с получением некоторого дохода за время хранения и без изменения при этом объема ресурсов банка, в то время, как досрочное изъятие владельцем срочного вклада, означает для него потерю дохода, а для банка утрату части ресурсов.

Депозиты в современной банковской системе можно рассматривать как важнейший источник ресурсов для реализации активных банковских операций. Кроме того, депозиты являются центральным элементом, а также объектом депозитной системы государства.

Литература

1. Банковское дело: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. О.И. Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 672 с.

2. Годовой отчет Национального банка Кыргызской Республики / Под.ред. Цыплакова Л.Н. – Б.: Интер Альянс, 2013.-188 с.

3. Karas, A., Schoors, K., Weill, L. Are private banks more efficient than public banks? Evidence from Russia// BOFIT Discussion Papers – 2008 - №3 - p.48.

4. Экономика, банки, бизнес, № 2 (266) 2013. – С.3-8.
5. Официальный сайт НБКР: www.nbkr.kg
6. Официальный сайт НБРК: www.nationalbank.kz
7. Официальный сайт ЦБРФ: www.cbr.ru

Б. Жолдошева,
С. Касымбаева
Кыргыз-Түрк «Манас» Университети

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ САЛАМАТТЫКТЫ САКТООГО САРПТАЛГАН ЧЫГАШАЛАРЫНЫН ЖЫЛДАРГА КАРАТА САЛЫШТЫРУУ ЖАНА ПРОГНОЗУ

Өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн экономикасында саламаттыкты сактоо кызматтары жана саламаттыкты сактоо чыгашалары өлкөнүн экономикасынын маанилүү бир бөлүгүн түзөт. Жасалган изилдөөдө 2006-2013 жылдар арасындагы саламаттыкты сактоого сарпталган чыгашалар салыштырылган. Саламаттыкты сактоого таасир тийгизүүчү факторлор аныкталган: консолидацияланган бюджет ичиндеги саламаттыкты сактоо чыгашаларынын үлүшү, учурдагы саламаттыкты сактоо чыгашалары, саламаттыкты сактоо секторундага капиталдык чыгашалар жана койка саны өзгөрмөлөр катары колдонулуп жыйынтык чыгарылган. Иште EViews программасы колдонулган, жана тренд анализин колдонуу менен келеерки жылдагы көрсөткүчтөр болжолдонгон.
***Негизги сөздөр**: саламаттыкты сактоо чыгашалары, консолидацияланган бюджет, кызмат, тренд анализи.*

Ден соолук - улуттун коомдук жыргалчылыгынын, анын экономикалык жана социалдык өркүндөөсүнүн негизи болуп саналат. Бул идеянын борборунда адам, анын саламаттыгы, эң эле кеңири мааниде физикалык жана руханий жыргалчылык болушу зарыл. Жогоруда айтылгандар жарандык коомдогу инсандын жана коомдун бүтүндүк өнүгүшүнүн сөзсүз шарты болуп саналат.

Рынок мамилелерге өтүү 1990-жылдарынын башында саламаттык сактоого таасир тийгизген. Экономикалык кризис тармакты каржылоонун жетишсиздигин күчөттү. Саламаттык сактоону жетиштүү каржылоо үчүн бюджетте каражаттардын жок болусу жана экономиканын рыноктук мамилелерге өтүүсү саламаттык сактоодогу реформага алып келди. 1992- жылы саламаттык сактоого чыныгы муктаждыктын 40% каражаттары бөлүнүп берилген. Каржылоо бир гана бюджеттик каражаттардын эсебинен мүмкүн эмес болгону аныкталган. 1992-жылы Кыргызстандын саламаттык сактоосунун жаңы мыйзамдуу негизи чыгарылган. Бул саламаттык сактоону каржылоонун мамлекеттик моделинден бюджеттик – камсыздандырууга өтүүнү аныктайт.

Саламаттыкты сактоо секторундагы реформалар.

2006-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 1996–2006-жылдарга карата "Манас" Улуттук программасы кабыл алды.

Саламаттык сактоонун финансылык системасындагы реформанын максаттарына кайрылсак:

1) Республиканын регионду боюнча калктын медициналык кызматтарды адилеттүү алуусун камсыздоо;

2) Финансылык туруктуулукка жана саламаттык сактоонун уюмдарынын иш жүргүзүүнүн автономия-сына жетүү;

3) Чектелген мамлекеттик финансылык ресурстарын рационалдуу колдонуу;

4) Уюмдун жумушунун аяккы жыйынтыктарына жараша саламаттык сактоонун жумушчуларынын эмгек ишкердигине болгон экономикалык мотивацияны жаратуу.

Саламаттык сактоодо «Бирдиктүү төлөөчү» системаны түзүү жана өнүктүрүү – коюлган максаттарга жетүү үчүн реформанын эң негизги багыты болуп саналат. «Бирдиктүү төлөөчү» системасы төмөнкүлөрдү камтыйт:

1) Областтык деңгээлде саламаттык сактоонун каржылоосун борбордоштурууга жана бюджеттик каражаттар боюнча финансылык агымдарды өзгөртүү.

2) Мамлекеттик бюджеттин (республикалык, облустук жана жергиликтүү) жана милдеттүү медициналык камсыздандыруу каражаттарынан түзүлгөн саламаттык сактоонун финансылык ресурстарын «Бирдиктүү төлөөчү» системасынын аткаруучу органы катары чыккан ММК Фондусуна өткөрүп берүү.

3) «Бирдиктүү төлөөчү» системасында иштөө боюнча саламаттык сактоо уюмдарынын ММК фондусу менен келишим мамилесине өтүү.

4) Облустардагы жана Бишкек шаарындагы ММК Фондусунун территориалдык органдары аркылуу эсептешүү жүргүзүү.

Кыргыз Республикасынын саламаттык сактоо сис-темасын реформалоонун 2012–2016-жылдарга «Ден соолук» улуттук программасы Кыргыз Республикасынын саламаттык сактоо системасын реформалоонун «Манас» (1996-2005) жана «Манас таалими» (2006–2011) мурдагы улуттук программаларынын логикалуу улантылышы болуп эсептелет

Саламаттык сактоого болгон мамлекеттик чыгашалар төмөнкү булактардан жасалат:

§ мамлекеттик бюджет, анын ичинде Республикалык жана жергиликтүү бюджеттер;

§ Соцфонд ММКФ атынан чогултулган ММКФ менчиктүү каражаттары;

§ кошумча төлөө жана атайын каражаттар;

§ SWAp жана ТМИ каралган тышкы каржылоо.

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Саламаттык сактоого болгон мамлекеттин жалпы чыгашалары	4 936	5 715	7 548	8 195	7 910	10147	12439
Мамлекеттик бюджеттин ички каражаттары	3 286	3 928	5 172	5 464	5 987	7 661	8 222
анын ичинде Республикалык бюджет	2 852	3 242	4 397	4 668	5 081	6 741	7 126
жергиликтүү бюджеттер	434	686	775	796	906	920	1 096
Тышкы каржылоо (SWAp жана ТМИ)	521	507	823	1 121	242	418	459
ММКФ менчиктүү каражаттары	599	695	867	909	1 322	1 530	1 549
Кошумча төлөө жана атайын каражаттар	530	585	686	702	359	538	660

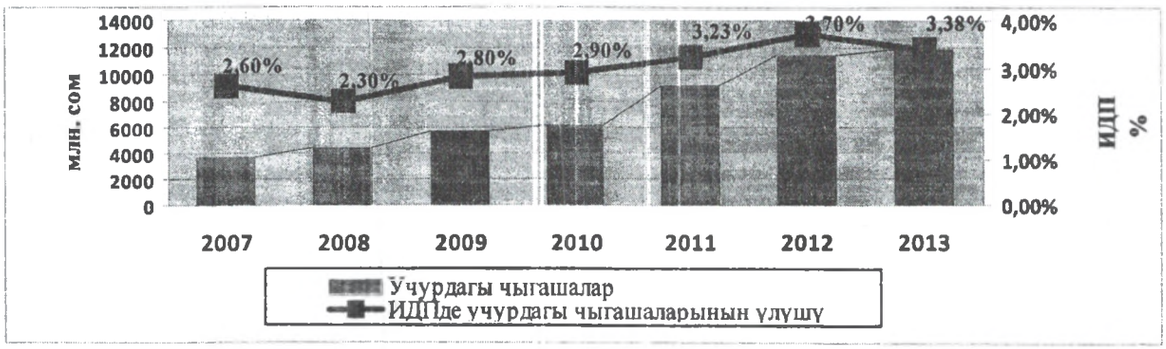
Булак: *Каржы Министрлиги, Милдеттүү Медициналык Камсыздандыруу Фонду.*

Көрүнүп тургандай каражаттардын үлүшү боюнча калган булактар мамлекеттик бюджеттин ички каражаттарына кыйып беришет.

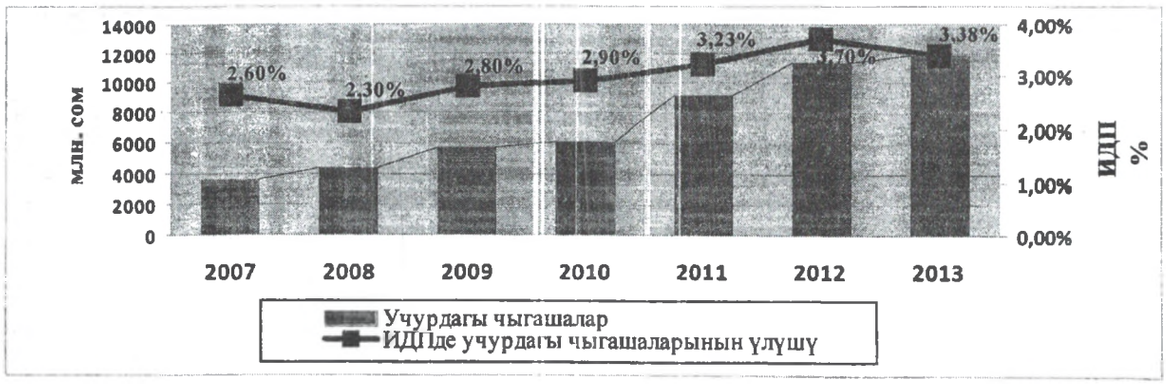
Экономикалык классификация боюнча чыгашалардын структурасына көңүл бурсак, ал эмгек акы төлөө саясатын иштеп чыгуу үчүн, секторду дарылоо мекемелерди капиталдык оңдоону каржылоосун негиздөөсү үчүн керектүү.

дармектер, жабдуулар менен камсыздоо жана да-

2013-жылдын жыйынтыктары боюнча капиталдык чыгашалар саламаттык сактоонун Республикалык бюджетинде 11,7% жана ИДПде 0,27% түзөт.

Саламаттык сактоонун бюджетинин учурдагы чыгашаларынын динамикасы, ошондой эле ИДПге карата саламаттык сактоонун учурдагы чыгашаларынын үлүшү номиналдык көрсөткүчтөргө карата өсүүдө.

Жогоруда берилген маалыматтарды колдонуп EViews программасынын жардамы менен эконометрикалык анализ жүргүзүлдү.

Саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашаларга карата Тренд анализи

Жыйынтык: 2006–2013-жылдардын аралыгындагы Саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашалар жылына 20% өсүш көрсөткөн.

Келеерки жылдарга карата Саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашаларды прогнозуна карасак:

ССЖЧ = 14,917 + 0,20 (8) = 16,517

2014-ж. үчүн ССЖК= **14 901 910,74 мин сом** болуп эсептелди.

Көз каранды өзгөрмө: Саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашалар

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	14.91716	0.043514	342.8145	0.0000
TREND	0.207347	0.010402	19.93375	0.0000

R-squared	0.985125	Meandependentvar	15.64288
Adjusted R-squared	0.982646	S.D. dependentvar	0.511714
S.E. ofregression	0.067411	Akaikeinfocriterion	-2.343690
Sumsquaredresid	0.027266	Schwarzcriterion	-2.323830
Loglikelihood	11.37476	Hannan-Quinncriter.	-2.477641
F-statistic	397.3545	Durbin-Watsonstat	2.472340
Prob(F-statistic)	0.000001		

Мамлекеттик Консолидацияланган бюджеттин ичиндеги Саламаттык сактоо чыгашаларынын үлүшүнө карата Тренд анализи

Жогорудагы таблицада көрүнүп тургандай, Тренд коэффициентинин мааниси 0,0005< 0,05 болгондуктан %5 ката үлүшү менен маанилүү бир тренд болгону кабыл алынат.

Көз каранды өзгөрмө: КБИССЧыг

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	11.77708	0.252995	46.55067	0.0000
TREND	-1.317083	0.168840	-7.800761	0.0006
TREND^2	0.182798	0.023192	7.881923	0.0005

R-squared	0.926230	Meandependentvar	10.36625
Adjusted R-squared	0.896722	S.D. dependentvar	0.935383
S.E. ofregression	0.300603	Akaikeinfocriterion	0.713942
Sumsquaredresid	0.451810	Schwarzcriterion	0.743733
Loglikelihood	0.144231	Hannan-Quinncriter.	0.513017
F-statistic	31.38917	Durbin-Watsonstat	2.397966
Prob(F-statistic)	0.001478		

Учурдагы саламаттык сактоо чыгашалары карата Тренд анализи

Жыйынтык: 2006–2013-жылдардын аралыгындагы Саламаттыкты сактоого болгон учурдагы чыгашалары жылына 23% өсүш көрсөткөн.

Көз каранды өзгөрмө: Учурдагы саламаттык сактоо чыгашалары

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	14.74341	0.080374	183.4349	0.0000
TREND	0.230174	0.019213	11.98008	0.0000

R-squared	0.959872	Meandependentvar	15.54902
Adjusted R-squared	0.953184	S.D. dependentvar	0.575474
S.E. ofregression	0.124515	Akaikeinfocriterion	-1.116464
Sumsquaredresid	0.093024	Schwarzcriterion	-1.096604
Loglikelihood	6.465857	Hannan-Quinncriter.	-1.250415
F-statistic	143.5224	Durbin-Watsonstat	2.094406
Prob(F-statistic)	0.000021		

Келеерки жылдарга карата Саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашалардын прогнозу:

УССЧ = 14,74 + 0,23 (8) = 16,58

2014-жыл үчүн УССК= **15 870 934,89 миң сом** болуп эсептелди.

Эконометрикалык модель

2006–2013-жылдардын аралыгында Саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашаларга таасир эткен факторлорго байланыштуу эконометрикалык модель түзүлдү. Түзүлгөн молельде көз каранды өзгөрмө 2006–2013 жылдардагы Саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашалар алынды. Көз карандысыз өзгөрмөлөр 2006–2013-жылдар арасында саламаттык сактоого жасалган капиталдык чыгашалар, учурдагы чыгашалары жана ооруканалардагы койка саны алынган.

Саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашаларга көз карандысыз көрсөткүчтөрдүн тийгизген таасири

Эконометрикалык модельдин жыйынтыгы жогорудагы таблицада берилген. Ишенимдүүлүк коэффициенти 0,99 барабар болуп эсептелди. Бул жыйынтыктыр боюнча саламаттыкты сактоонун жалпы чыгашаларына консолидацияланган бюджет ичиндеги саламаттыкты сактоо чыгашалары, саламаттык сактоонун капиталдык жана учурдагы чыгашалар, ошондой эле койкалардын саны көрсөткүчтөрү канчалык деңгээлде таасир тийгизүүдө модельдин 99% түшүндүрүлөт. Көз карандысыз өзгөрмөлөрдүн маанилүүлүгү 10% ашпаган ката үлүшүндө түзүлгөн модель статисстикалык маанилүү жана туура чыкты.

Жыйынтыктап айтсак:

§ саламаттыкты сактоого жасалган капиталдык чыгашалардын 1 сомго өсүшү, саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашаларды 1,02 сомго өстүрөт;

§ саламаттыкты сактоого жасалган учурдагы чыгашалардагы 1 сомдук өсүшү, саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашаларды 0,99 сомго өстүрөт;

§ ооруканалардагы койка санынын 1 азайышы, саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашаларды 160,59 сомго азайтат.

Көз каранды өзгөрмө: Саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашалар

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	4494455.	1685573.	2.666425	0.0560
KAPCHYG	1.016689	0.024117	42.15644	0.0000
UCHYG	0.991860	0.004460	222.3805	0.0000
KSANY	-160.5940	59.65492	-2.692049	0.0545
R-squared	0.999977	Meandependentvar		6950602.
Adjusted R-squared	0.999959	S.D. dependentvar		3423149.
S.E. ofregression	21870.08	Akaikeinfocriterion		23.13048
Sumsquaredresid	1.91E+09	Schwarzcriterion		23.17020
Loglikelihood	-88.52192	Hannan-Quinncriter.		22.86258
F-statistic	57163.31	Durbin-Watsonstat		2.828937
Prob(F-statistic)	0.000000			

Эконометрикалык модель төмөнкү статистикалык тесттер аркылуу текшерилди:

• Ramsey Reset Туура келүү Тести

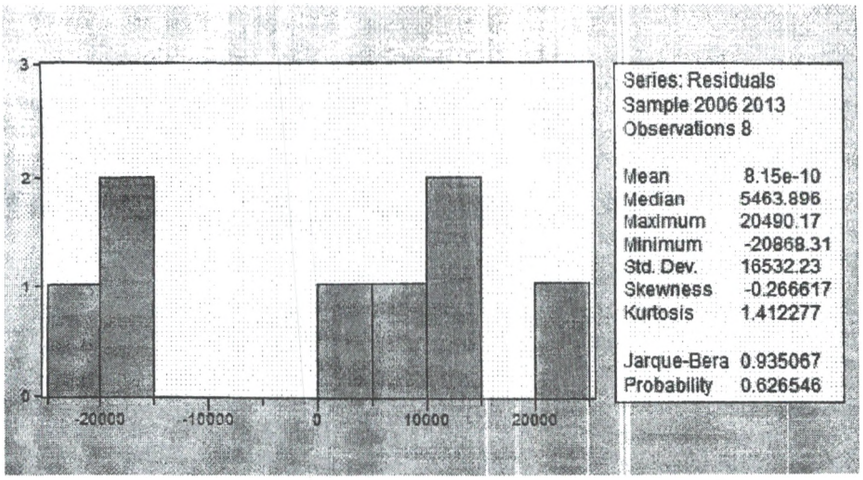
Бул тест модельдин туура экендигин текшерүү максатында жасалды. Жыйынтык: таблицада көрсөтүлгөндөй тесттин статистикалык көрсөткүчү 0.1232>0,10 болгондугу үчүн 10%- ката үлүшү менен түзүлгөн бул модель туура экендиги кабыл алынды.

	Value	df	Probability
t-statistic	1.018674	3	0.3834
F-statistic	1.037697	(1, 3)	0.3834
Likelihoodratio	2.376498	1	0.1232

Көз каранды өзгөрмө: Саламаттыкты сактоого

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	4448873.	1678283.	2.650848	0.0769
KAPCHYG	1.056174	0.045593	23.16549	0.0002
UCHYG	1.012605	0.020843	48.58226	0.0000
KSANY	-161.5218	59.38278	-2.720012	0.0725
FITTED^2	-1.40E-09	1.38E-09	-1.018674	0.3834
R-squared	0.999983	Meandependentvar		6950602.
Adjusted R-squared	0.999960	S.D. dependentvar		3423149.
S.E. ofregression	21767.75	Akaikeinfocriterion		23.08342
Sumsquaredresid	1.42E+09	Schwarzcriterion		23.13307
Loglikelihood	-87.33367	Hannan-Quinncriter.		22.74854
F-statistic	43276.79	Durbin-Watsonstat		3.226194
Prob(F-statistic)	0.000000			

• **Нормалдуулук тести**

Эконометрикалык модельдин ката терминине JarqueBera нормалдуулук тести жасалды. Жогорудагы гистограммада бул тестин жыйынтыгы көрсөтүлдү. Тесттин статистикалык маанилүүлүк коэффициенти 0,626546 > 0,10 болгондугу үчүн 10% ката үлүшү менен түзүлгөн модельдин ката терминдери нормалдуу дисперцияга туура келгендиги аныкталды.

Жыйынтыктап айтканда 2006–2013-жылдар аралыгында изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча жалпы саламаттыкты сактоо чыгашалары жылдык орточо 20% өсүш көрсөтүп 2014-жылынын болжолу 14 901 910,74 миң сом болуп эсептелди. Консолидацияланган бюджет ичиндеги саламаттыкты сактоо чыгашаларынын үлүшү жылдык орточо өсүшү 0,183% түзөт. Саламаттыкты сактоонун учурдагы чыгашалары болсо орточо жылдык 23% өсүш көрсөткөн. Үч өзгөрмө тең модельди ачыктоодо чоң мааниси бар жана 2006–2013- жылдар арасында тренд сызыгы өсүү тенденцияга ээ. Түзүлгөн молельде көз каранды өзгөрмө 2006–2013- жылдардагы Саламаттыкты сактоого болгон жалпы чыгашалар алынды, ал эми көз карандысыз өзгөрмөлөр 2006–2013-жылдар арасында саламаттык сактоого жасалган капиталдык чыгашалар, учурдагы чыгашалары жана ооруканалардагы койка саны алынып, алардын көз каранды өзгөрмөгө карата таасири күчтүү болгону аныкталды. Колдонулган Ramsey Reset Туура келүү Тести жана Нормалдуулук тести курулган модель маанилүү болгонун тастыктайт.

Адабияттар

1. KORKMAZ M., YILMAZTURK A.(2011) "Sa?lık Harcamalarının Yıllara Gore Karşılaştırılması ve Sa?lık Harcamaları Etkileyen Faktorlerin İncelenmesi", ULUSLARARASI HAKEMLİ AKADEMİK SPOR SAĞLIK ve TIP BİLİMLER DERGİSİ

2. Мейманалиев Т. Кыргызская модель системы здравоохранения. – Б., 2003.

3. Анализ государственных расходов на социальный сектор в Кыргызской Республике, 2007-2010., Центр социально-экономических исследований в Кыргызстане, ЮНИСЕФ, – Б., 2011.

4. Аказиев К. (2002) Социально ориентированная рыночная экономика – закономерное порождение эволюционного развития, – Б.

5. Ибраимова А., Акказиева Б., Ибраимов А., Манжиева Э., Речел Б. "Кыргызстан: Обзор системы здравоохранения", Европейская обсерватория по системам и политике здравоохранения. – 2011.

6. Проект Анализа Политики Здравоохранения Данные по реформам финансировая здравоохранения в КР: значение для Кредита структурныз реформ управления (GSAC), Документ исследования политики №19. – Б., 2002. Проект анализа политик здравоохранения (DfiD/BO3).

7. http://www.foms.med.kg

8. www.minfin.kg

9. www.stat.kg

10. http://www.med.kg/

Rauşan Koçkonova
KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ

KİRGİZISTAN'DA BÜTÇE AÇİĞİ SORUNU VE SOSYO-EKONOMIK ETKILERI

Giriş

Çağımızda dünya ülkeleri bür çok sosyo-ekonomik ve siyasi problemleri yaşamaktadır. Kırgızistan da bu ülkelerin arasındadır ve onun için en önemli sorunların biri de bütçe açığı sorunudur.ve bu sorunu çözmede az olsa yardımcı olabilmek amacıyla bu çalışma yazılmıştır. Bu makalede Kırgızistan'da bütçe açığı, onu belirleyen faktörler ve etkileri de araştırılmıştır, sonuçta ise bütçe açığı sorunu ile mücadele etmede tavsiye ve önerilerde bulunmuştur.

1. Bütçe Açığının Sosyo-Ekonomik Etkileri

Devletin, ülkedeki ekonomik ve sosyal durumu kontrol etmesine imkan sağlayan mekanizmaların en önemlisi finansal mekanizmadır. Finansal mekanizmanın başlıca unsurlarından biri de devlet bütçesidir. Devlet bütçesi, üretimi genişleme, halkın talebini karşılama ve devletin güvenliğini sağlama amacıyla merkezi para fonunu oluşturma ve kullanmanın en önemli planı ve biçimidir (DÜLGER vd., 2012). Belli olduğu gibi bütçe açığı belirli bir düzeye kadar zararlı değildir, aksine bazı durumlarda ekonomiyi olumlu etkilemektedir. Mesela durgunluk dönemlerinde hükümetler ekonomiyi harekete geçirebilmek amacıyla yapay olarak bütçe açığının fayda olmasına yol açabilir, yani üretimi artırıp durgunluktan kurtulmak hedefiyle toplam talebi artırmak için kamu harcamalarını artırır, ya da üretimi teşvik etmek amacıyla vergileri azaltabilir. Örneğin, vergi indirimleri veya vergi tatilleri gibib yollarla bu hedefe ulaşılabilir. Ama büyük bütçe açıkları ülke ekonomisine büyük zararları getirebillir.Bütçe açıklarını kapatmak için devlet iç ya da dış kaynaklardan boçlanır, bundan başka para basma yoluna gidebilir ya da vergileri azaltmaya hareket edebilir.

İç kaynaklardan devlet ülke vatandaşları ve özel şirketlere hazine bonoları, tahvilleri satarak borçlanabilir. Bu durumda iç piyasada donanımdaki para miktarı azalır, faiz oranları artar, bunun sonucunda yatırımlar azalır, neticede iktisadi büyüme olumsuz etkilenmeye başlar. (TÜĞEN,1997)

Bundan başka devlet uluslararası finansal örgütler, diğer ülkeler gibi dış kaynaklardan borçlanabilir.Bununla beraber devlet bütçe açığını kapatmak amacıyla Merkez Bankası aracılığıyla para basma yoluna gidebilir. Bunun sonucuda ekonomide para miktarı artmaya başlar, para arzının artması sonucunda ülkede enflasyon olgusu ortaya çıkar.

Büyük bütçe açıkları yukarıda da belirtildiği gibi ülke ekonomisine fazla zararlar getirebilir. Bütçe açıkları ülkede faiz oranlarını artırır, faiz oranlarını yükselmesi uzun dönemde iç özel yatırımları azaltır ve tahvil ve hazine bonolarının da faiz oranlarını artırır. Bunun sonucunda ülkedeki tahvil ve bonolara olan talep de yükselmeye başlar ve dış kaynakların ülkeye girmesi, dış borçların artması anlamına gelir. Yabancı yatırımcılar devlet tahvil ve hazine bonolarını o ülkenin milli parasına satın aldığı için milli paraya olan talep artmaya başlar ve onun uluslararasıdeğeri artmaya başlar. Milli paranın değerinin artması ülkenin ihracatını azaltıp ithalatını artırabilir. Net ihracatın azalması ihracata yönelen üretim sektörlerinde durgunluğu yaratır, bazı durumlarda bu sektörlerde çalışan şirketler batabilir. Bu şirketlerin kapanması ülkede işsizliğe yol açabilir. Sözü edilen firmalar büyük olduğu için çok sayıda ülke vatandaşlarının işsiz kalma sorunu ortaya çıkmaktadır. İşsizlerin sayısının artması ülkede büyük sosyal siyasal problemlerin de fayda olmasına neden olmaktadır.

Önceden de bahsedildiği gibi, kamu açıkları başta fiyat düzeyi, faiz ve büyüme oranları olmak üzere birçok makroekonomik değişkenler üzerine olumsuz etkiler yaratmaktadır. Diğer yandan açıkların yol açtığı sorunlar açıkları besleyen nedenler haline de gelmektedir.

Bütçe açığı fazla olduğu dönemlerde,ekonomiye büyük ölçüde para girmeye başlar, bunun sonucunda mal ve hizmetlere olan talep arttığı için girişimciler üretimini arttırmak amacıyla borçlanmaya gider. Bununla birlikte,açık finansmanından kaynaklanan yüksek gerçek faiz oranları özel sektörü genişlemekten alıkoyabilmektedir. Bnun nedeni, kamu harcamaları nedeniyle fonlara olan yüksek taleptir. Böylece toplam arz toplam talepten daha az olmakta ve mal ve hizmet fiyatları yükselmektedir. Neticede ortaya çıkan bu tür enflasyonist gelişimler ekonomik gelişmeyi engellemekte ve işsizliği artırmakta. Bütçe açıkları grçek büyüme oranlarından daha yüksek oranlarda yeni para yaratılması yoluyla finanse edilirse bu durum nominal faiz oranlarının artacağı enflasyonist bir süreçtir. Bütçe açıklarını sürekli olduğu ve onları finanse etmek için ek para basılmadığı durumda ise, enflasyonist olmayan bir ekonomide her artan borcu yansıtarak gerçek faiz oranaları yikselecektir.(Tüğen vd.,1997)

Bütçe açıklarından dolayı doğan olumsuz etkili kısa dönemde çok da zararlı olmayabilir, ama uzun dönem ekonomiyi ciddi etkileyebilir. Bütçe açıkları yatırımları azaltabilir,ihracatı cezalandırabilir ve uzun dönem büyümeyi durdurabilir. Büyük bütçe açıkları faizleri artırdığında yabancı yatırımcıların devlet tahvillerine olan talebi arttığından dolayı ülke parasının değişim değeri yikselmekte, ülke parasının aşırı değerlenmesi ihacatı aşırı vergileme ya da ithalatı destekleme politikalara benzemekte ve böylece dış ticaret dengesi bozulmaktadır, yani dış ticaret açığı ortaya çıkmaktadır.

Uzun dönemde, büyük bütçe açıkları ve yüksek faiz oranları, ekonominin istikrarı ve büyümesi için önemli sorunlar yaratmakta. Bir ekonomide ciddi durgunluk dönemlerinde bütçe açığının toplam talebi artırmak için artması istenirse de, yüksek istihdam ve iyilişme dönemlerinde sıkıntı yaratacağı açıktır.

Bundan başka büyük bütçe açıkları ve buna bağlı oalarak kamu borçlarının var olması, borçlanma büyük ölçüde dış ülkelerden sağlanıyorsa, yalnızca bütçe değil ödemeler dengesi açısından da bazı sorunlar doğurmaktadır. Büyük miktarlarda gerçekleşen dış borç, genellikle, borç servisi için gerekli dövizi sağlamak için dış ticaretin fazla vermesini mecbur etmektedir. Dış ticaret fazlasına ise, yüksek vergi veya kotalar yoluyla ithalatı sınırlandırarak, döviz kuru politikaları, ihracat kredileri ve sübvansiyonlar yoluyla ihracat teşvik edilerek ve mutlak olarak ithalat düzeyini azaltmak için ekonomik faaliyet düzeyinde bir sıkıntı gerçekleştirilerek ulaşılabilir. Ancak tüm bu seçeneklerin her birinin ekonomi açısından birer maaliyetinin olduğunu unutmamak gerekir. Ticaret fazlasını gerçekleştirmede ithalat ve ihracat piyasalarına doğrudan fiyat müdahalelerinde bulunmaya ek olarak amaçlara uygun şekilde bir döviz kuru politikası uygulamak da gerekli olabilir. Ancak, böyle bir politika dış borçların daha yüksek değerler almasına neden olacak ve bütçeye ek bir yük getirecek.

Bütçe açıklarına bağlı olarak büyük kamu borçlarının varlığı ,ekonomide gerçek faiz oranları, gerçek ücretler ve döviz kuru gibi bir çok anahtar fiyatlar üzerinde önemli etkilerde bulunmaktadır. Bu etkinin en önemlisi, borçların faiz ve anapara ödemeleri aşamasında oratya çıkan fiyatların, bu fiyatların uzun dönem denge değerlerinden çok farklı olması şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Tüm bu bütçe açığı sonuçlarından başka da maliye politikası üzerine de büyük etkiler yaratmaktadır. Kamu harcamalrını azaltma mecburiyetinde kalan ülkeler, genellikle, istihdam yerine ücretleri azaltma, cari harcamalar yerine yatırım harcamalarını kısma, dış kaynaklarla finanse edilen yatırım projelerini daha düşük verimlilikle çalışıyorlarsa da devam ettirirken, ülke içi kaynaklarla finanse edilen yatırımları ve işletme miyetlerini azaltma eğiliminde olmaktadır. Bütün bunların sonucunda ise büyümenin azalacağı doğaldır.

2.Bütçe Açığını Belirleyen Faktörler

Bütçe açığı bir çok faktörlerın etkisi altında kalmaktadır ve onların içinden hangisinin etkisinin büyük olduğunu, hangisinin ise küçük olduğunu belirlemek çok zor. Keynesyen iktisatçılara göre bütçe açığı,ülkede yürütülen maliye politikasının bir sonucudur. Onlara göre, ekonomide tam istihdam olgusu mevcut olması şartlarında bütçe harcamaları ve bütçe gelirleri biri biine eşit olması daha iyidir. Ama tam isdihdam söz konusu değilse, bütçe açığının ortaya çıkması ekonomi için denk bütçeye göre faydalıdır.

Bütçe açığını belirleyen faktörlerini sıralamada bütçe açığı türlerini belirleme yardımcı olur. Kaynaklarda bütçe açıpının bir çok türü vardır, ama biz bu çalışmada en belirgin 3 bütçe açığı türünü açıklayalım. Onlar, konjonktürel bütçe açığı, yapısal açık,mali açık.

Konjonktürel bütçe açığı, ekonominin büyüme ya da çöküş dönemlerinde vergi gelirlerinin ve devlet transferlerinin otomatik olarak azalıp ya da artmasının neticesinde fayda olan açıktır. Konjonktürel bütçe açığı, gerçek bütçe açığıyla yapısal bütçe açığı ortasındaki bir farktır. (Àãàíîâ,Nâğâãèíà,2004)

Konjoktürel büyüme dönemlerinde vergi gelirleri otomatik o0olarak artmaya başlar ve devlet transferleri azalır. Neticede bütçe fazla verir, ve enflasyon önlenmiş olur. Konjönktürel çöküş dönemlerinde ise yukarıda söylenenlerin tam tersi olacaktır.

Yapısal bütçe açığı, bütçe gelir ve giderlerinin ortasındaki fark.gelişmiş ülkelerde ihtiyari maliye politikasını sonucunda değil de konjönktürel değişmelerin neticesinde ortaya çıkar. Eğer ortaya çıkmış olan bütçe açığı doğal afetler,ekonomiyi yenileme ve geliştirmeye büyük yatırımları yapmanın sonucuysa,o zaman yapısal bütçe açığından söz etmek mümkündür.

Mali bütçe açığı, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yürüttüğü mali işlemlerin sonucunda fayda olan gizli bütçe açığı. Bu mali işlemleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

• Devlet kuruluşları tarafından fazla miktarda maaşları ödeme ve piyasadaki faiz oranlarından yüksek olan faiz oranlarıyla ücretler ödeme.

• Kamu kuruluşlarının bankalardaki vadesi geçip ödenmeyen borçları, bu borçlar devlet tarafından ödenir.

• Devlet borcuyla ilgili farklı işlemler. Merkez bankasının hükümetin her türlü programlarını düşük faiz oranlarıyla desteklemesi.

Mali bütçe açığının fayda olmasına bütçenin ve makro iktisat değişkenlerinin yanlış düzenlenmesi yol açar.

Yukarıda adı geçen üç açık türünden başka teoride fayda olma türü,ortaya çıkmasına yol açan nedenler, devlet tarafından finance edilmesi, vakdesi,devlet borcuyla olan ilişkilere göre bütçe açığının bir çok türü vardır.

Belli olduğu gibi, bütçe açığının türüne göre onu belirleyen fktörleri sıralamak mümkündür. Hükümetin ekonominin sektörlerine yaptığı büyük yatırımlar sonucunda da ortaya çıkışı mümkün. Ama çoğu kez bütçe açığı, ülkedeki halk hanelerinin, firmaların finansal durumunun kötülemesi, vergi sisteminin yeterli düzeyde etkili olamaması, ekonomik ilişkilerin zayıflaması anlamına gelir. Nadiren, kamu açığı doğal afetler, savaş, devrim ve bütçe fonundaki rezervelerin yetersizliği nedeniyle ortaya çıkabilir.

Bütçe açığını belirleyen faktörleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

• Sosyal güvenlik ve sağlık harcamalarını artırma, mesela, çevre kirliliği yüksek olan ya da yaşlı vatandaşları artan ülkelerde böyle bir duruma rastlamak mümkündür;

• Eğitim ve yeni iş yerleri kurma ile ilgili harcamalar (genç nüfus fazla olan ya da işsizlikliği azaltma ile ilgili hareketler olan ülkelerde);

• Savaş dönemlerinde ya da sosyal çatışmaların yer aldığı dönemlerde harcamaların artırılması;

• İktisadi kalkınmayı destekleme amacıyla vergilerin azaltılması;

• Doğal afetler;

• Ekonomideki konjönktürel dalgalanmalar ve otomatik stabilizatörler;

• Kamu üretiminin hacminin az olması, zararlı şirketlerin fazla olması;

• Vergi sisteminin verimsizliği;

• Merkezi planlı ekonomi sisteminden piyasa sistemine geçiş (bu bir çok postsovyet ülkelerinde en önemli bütçe açığı sebebi olmuştur).

Bu faktörlerden başka bütçe açığını önceki dönem bütçe açıklarını kapatmak amacıyla alınan devlet iç ve dış borçları da önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle bütçe açığının var olması Kırgızistan gibi küçük ve gelişmekte olan ülkeler için büyük zararlar getirebilir ve ülke ekonomisinin batmasına sebep olabilir. Kamu açıklarının kapatılmasına yönelik olarak siyasal iktidarların önseden kamu gelir-gider dengesini sağlama konusundaki isteksizlikleri ya da söz konusu dengenin sağlanması yerine yoğun olarak borçlanmanın tercih edilmesi borçlanma-yüksek faiz oranları-kamu açıkları ve borçlanma fasit dairesinin oluşumuna temel olmaktadır. (Türk,2001)

3. Kırgızistan'da Bütçe Açığı ve Onun Sonuçları

Günümüzde ülke ekonomisinde köklü değişiklikler yaşanmaktadır. Bunun yanı sıra Orta Asya cumhuriyetleri arasında Kırgızistan ilk olarak hızlı bir şekilde Sovyet ekonomi sistemini kaldırmaya başlamıştır. 90'lı yılların ortasına doğru tarım reformu sonucunda kolhoz ve sovhozlar kaldırılmıştır. Her yerde özelleştirme ve devlet mülkiyetinden çıkarma süreci yaşanmaktadır. Fakat hükûmetin ekonomik reformlar programı, halen geliştirme aşamasından geçmektedir. Devlet kredilerinin çarçur edilmesi, ekonomik suçlar, bürokratların yolsuzlukları, ülkenin ekonomik hayatında gittikçe çoğalan olumsuz hadiseler haline gelmiştir.

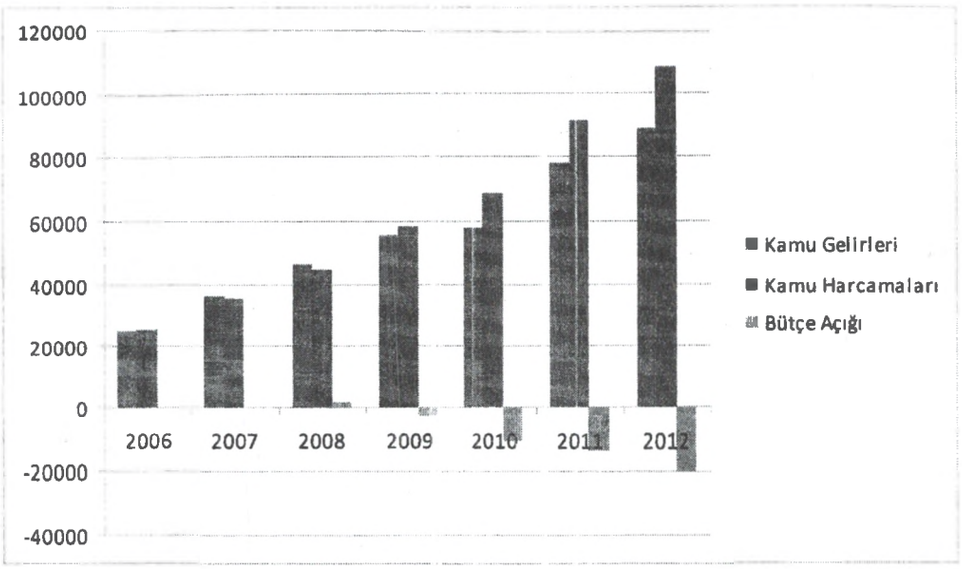
Ülkenin ekonomisinin hacminin artmasıyla beraber bitçesi de artmaktadır. Bütçe boyutunun artmasıyla beraber bütçe açıkları da artmakta. Önceden de belirtildiği gibi bütçe açığı bazı ekonomiler için olumlu etkilerde bulunmaktaysa, diğer gelişmemiş ya da az gelişmiş ülkeler için büyük sorunlar yaratmaktadır. İşte bu nedenle Kırgızistan için bütçe açıklarının etkilerini analize etmede yarar vardır. Günümüzde hükümet bütçe açığını finanse etmede büyük zorluklar çekmektedir. Aşağıdaki tabloda Kırgızistan'daki kamu harcamaları ve gelirleri 2006-2012 yıllarına göre dağılımı gösterilmiştir.

Tablo1. Kırgızistan'da Bütçe Gelirleri ve Harcamaları[1] (2006-2012, mln som)

Yıllar	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Kamu Gelirleri	25078,5	35988,4	46597,6	55669,4	58013,2	77880,4	88612,4
Kamu Harcamaları	25296,6	35859,4	45032,0	58628,2	68781,2	91544,1	108844,5
Bütçe Açığı	-218,1	129,1	1565,6	-2958,8	-10768,0	-13663,7	-20232,1

Tablo ve grafikten görüldüğü gibi 2007 ve 2008 yıllarında Kırgızistan bütçesi fazla vermiştir. Ama 2010 yılında itibaren bütçe sürekli açık vermektedir, ve bu açıklar aşırı derece yüksektir. 2009 yılında açık 2958,8 milyon som olmuşsa 2010 yılındaki bütçe açığı 10768,0 milyon, yani önceki yıla göre 3 kat artmıştır.

Grafik 1.Kırgızistan'da Bütçe Gelirleri ve Harcamaları (2006-2012, mln som)

Bunun sebebi olarak 2010 yılı haziran ayında ülkenin güneyinde yer alan trajik olayları söyleyebiliriz. Ama bütçe açığının sadece siyasi olgulardan etkileneceği söylemek doğru olmaz. Bu nedenle Kırgızistan'da bütçe açığını belirleyen faktörleri aşağıdaki gibi sıralayabilsuç iriz:gizli ekonomi,yolsuzluk ve bürökrasi, suç kuvvetlerinin var olması,siyasi istikrarsızlık,doğal afetler, vergi,gümrük ve sosyal sigorta sistemlerinin etkinsizliği ve verimsizliliği, bütçe sürecinin açık olmaması, kanunların iyi işlememesi v.d.

Bütçe açıklarının fayda olma sebeplerinden sonra onların Kırgızistan ekonomisi üzerindeki etkilerine dikkat etmede yarar vardır. Bütçe açığı Kırgızistan gibi az gelişmiş ülkeler için enflasyon,yatırımların kıtlığı,ekonomik büyümenin yavaşlaması, iç ve dış borçların artması gibi ciddi ve çözülmesi zor bazen de imkansız olan sorunları yaratmaktadır.

Tablo 2. Kırgızistan'ın Temel Makroekonomik Değişkenlerinin Yıllara Göre Dağılımı (2006-2012, %)[2]

Yıllar	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Enflasyon Oranı	105,1	120,1	[illegible]	100,0	119,2	105,7	107,5
GSYİH büyüme hızı	3,21	8,5	8,4	2,9	-0,5	6,0	-0,9
Bütçe Açığı	-0,2	0,1	0,1	-1,5	-4,9	-4,7	-6,6

Bu tablodaki verilere bakarsak bütçe açığı artınca GSYIH büyüme hızı da yavaşlamaktadır, bütçe fazla verdiği yıllarda büyüme hızı da yüksek olmaktadır, 2010 ve 2012 yıllarında ise ekonomide düşüş gözlenmektedir. Bu düşüş bütçe açığını kapatmak amacıyla borçlanmanın sonucunda fayda olmaktadır. Çünkü, devlet borçlandığı takdirde artan faiz oranları nedeniyle yerli para değeri artmakta ve ihracat üzerine olumsuz etki yaratmaktadır. İhracatın azalmasıyla beraber ülkede üretim düzeyi de azalmakta ve işsizlik olgusu ortaya çıkmaktadır. İç kaynaklardan borçlandığı takdirde, halkın satın alma gücünü,dolayısıyla ülkede üretilen mal ve hizmetlre olan talebi düşürür. Bununla beraber halkın tasarrufları, dolayısıyla yatırım yapma imkanları da azalır. Görüldüğü gibi bütçe açığı ülke ekonomisi üzerine büyük zararlar yaratmaktadır, ve ekonominin gelişmesine de engel olmaktadır.

Sonuç

Bütçe açığının ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerini gidermek için fazla zaman ve ilave finansal kaynaklar gerekebilir, bu nedenle açıkların kendileriyle müdahale etmek gerekir. Bunun için aşağıdakiler yapılmalıdır:

- Bütçe mevzuatının mevcut olması gerekir, şimdi bütçe mevzuatı ile ilgili hükümet tarafından bazı işlemler yapılmaktadır.
- Bütçe ilie ilgili bilgiler halk, toplum için belirgin ve açık olmalıdır.
- Bütçe ile ilgili kanunların işlemesini sağlama.
- Vergilerin toplanma hızı ve hcmini artırma.
- Kamu harcamalarının verimliliğini artırma.
- Yolsuzluğu ortadan kaldırma.
- Üretimin artması için gerekli şartları sağlama.

Kaynaklar

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын Бюллетени№12(191)-2011. –Б., 2012.
2. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика. Учебник. – М: "Дело и Сервис",2003.
3. Dülger Cumhur ve diğeri (2012) Bütçe Açığı,Eskişehir.
4. Tüğen Kamil(1997) Bütçe Açıkları ve Açığın Finansmanında İç Borçlanmanın Rolü.İzmir
5. Türk İsmail (2001) Maliye Politikası.Ankara
6. www.nbkr.kg
7. www.stat.kg

Muharrem KAYA
KIRGIZİSTAN-TURKIYE MANAS UNİVERSİTWESİ

İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNDE BİLİŞİM TEKNOLOJİLERİNİN KULLANIMINA İLİŞKİN BİR UYGULAMA: KIRGZİSTAN BİŞKEK TURİZM İŞLETMELERİ ÖRNEĞİ

ÖZET

Bu araştırma, teknolojik gelişimin günden güne hız kazandığıbu süreçte İnsan Kaynakları Yönetiminde (İKY) bilişim teknolojilerinin kullanımını analiz etmek ve değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. İşletmelerde, işe alım süreci, başarı değerlendirmesi, işletme içi nakiller, ücretlendirme, iş güvenliği, özlük işleri, mesleki eğitim, performans ölçümleri, ödüllendirme ve ceza gibi işgören ile ilgili fonksiyonların zamanında ve eksiksiz yapılması için günümüzdeki yöntemler yetersiz kalmakta; emek, zaman ve maddi kayıplara sebep olmaktadır. Dolayısıyla bilgisayar ve İnternet kullanımını İKY sürecindeki etkinliğinin ölçülmesine yönelik bir çalışma önem arz etmektedir. Araştırmaya dayalı bu çalışma, Kırgızistan'ın başkenti olan Bişkek ilinde turizm sektöründe faaliyet gösteren çeşitli işletmeleri kapsamakta ve değerlendirmeler, işletme yetkililerince anket sorularına verilen cevaplarla sınırlıdır. Turizmin farklı alanlarında hizmet veren işletmeler üzerinde yapılan incelemeler sonunda, işletmelerin İKY sürecinde bilgi işlem teknolojilerini daha çok personel temini, özlük işleri, performans yönetimi terfilendirme ve personel arasında koordinasyon gibi işlemlerde yüksek derecede kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *İnsan Kaynakları Yönetimi, Bilişim Teknolojisi, Bilgisayar, Turizm*

GİRİŞ

Endüstrileşmenin ve teknolojik değişmelerin ortaya çıkardığı yeni ihtiyaçlar neticesinde İşletmeler, rekabet ortamında insan gücünün etkin ve verimli kullanılmasının yolunun insan kaynakları yönetimine verilen önemden geçtiğini farklıaşamalardan geçerek anlamaya çalışmıştır.

İnsankaynakları stratejisi ve planlama son yirmi beş yıldır önemli bir şekilde gelişmekte vedeğişmektedir. Bu gelişmeleri 1980'li yılların fonksiyonel stratejilerinden, 1990'ların yetenekstratejilerine ve bugünün sonuç stratejilerine bakarak görmemiz mümkündür. İnsan kaynakları fonksiyonu, bilgi teknolojilerinin kullanımı konusunda, hızlı birşekilde önemli bir değişim süreciiçerisinde evrim geçirmektedir (2010:1Hainess, 2008: 525 aktaran; Demir ve Çavuş;).

Günümüzde küreselleşme gittikçe belirgin bir hal almaya başlamıştır. Bukoşullar altında işletmeler hayatlarını sürdürmek için uluslararası pazarla bütünleşmekdurumunda kalmıştır. Bu bütünleşme etkisi rekabet kanunlarını etkilemiş ve hatta bukanunları belirlemiştir. Teknolojik ve bilimsel gelişmeler ve ilerlemeler neticesindeişletmelerde, işlerinbiçim, nitelik, nicelik yönünden önemli gelişmelere ve değişmelere uğraması, yeni iş ve çalışmaalanlarının ortaya çıkmasına, bu alanlarda değişik nitelikte personele gereksinimduyulmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda işletmeler, eldeki personeli değişençevresel koşullara uyumlu kılabilmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. Çağdaşyönetim ve çağdaş yönetici kavramları bu nedenle önemli hale gelmiştir.

İnsan kaynakları yönetimi; stratejik ve tutarlı kararlar bütünü olarak tanımlanır. Bir kuruluşun en değerli varlıklarından biri olan insan kaynakları yöneticileri bireyleri tek tek veya topluca eğiterek işletmelerin hedeflerine ulaşmasına yardımcı olurlar. (Armstrong; 2006: 3)

Başlangıçta personel yönetimi çalışanlar hakkında kayıt tutma faaliyeti olarak görülüp,personelin ücreti ve yan ödemeleri gibi muhasebe kayıtları ile aldığı izinler, raporlu olduğugün sayısı, işe devamsızlık ve geç kalma gibi ücret ve diğer ödemelere etkisi açısındandeğerlendirilebilecek konularda kayıt tutmaktan ileri gitmiyordu. Buradaki anlayış işgörenibir maliyet unsuru olarak ele almaktır (Barutçugil, 2004: 40). Hâlbuki modern anlayış, insankaynağını bir maliyet unsuru değil, değerlendirilmesi ve geliştirilmesi gereken bir kaynakolarak görmektir. Gelişen ve değişen çevresel koşullara örgütün uyum sağlayabilmesi içininsan faktörü en dinamik kaynaktır. Bu felsefe ile incelendiğinde insan kaynaklarıyönetiminin insana bakış açısı daha sistematik ve bütüncüldür (Yüksel, 2003: 10).

1. İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNİN AMAÇLARI VE FONKSİYONLARI

İnsan kaynakları yönetimi (İKY) örgütte rekabetçi üstünlükler sağlamak amacıylagerekli insan kaynağının sağlanması, istihdamı ve geliştirilmesi ile ilgili politikaoluşturma, planlama, örgütleme, yönlendirme ve denetleme faaliyetlerini içeren birdisiplindir. Bu faaliyetler o şekilde düzenlenmeli ki, bir taraftan işletme amaçlarıgerçekleştirilebilsin, diğer taraftan çalışanların ihtiyaçları karşılanabilsin ve aynızamanda da işletmenin topluma karşı sorumlulukları yerine getirilebilsin. (Saldamlı, 2008: 240).

1.1 İnsan Kaynakları Yönetiminin Amaçları

İnsan kaynakları planlaması uygun sayıda ve nitelikteki personeli, yerinde vezamanında istihdam etmek olarak tanımlanabilir. Planlama ile amaçlanan doğrutahminle işgücünden etkin bir şekilde yararlanmaktır (Selamoğlu, 2002)

Örgüt yapısı içindeki görevi ne olursa olsun ve hangi birimde çalışırsaçalışsın,işletmedeki her birey insan kaynakları yönetiminin kapsamına girer. İKY, bukişileri işe alınmalarından emeklilik aşamasına kadar, hatta emeklilik sonrasıdönemdebile önemli roller almakta, onların etkin ve verimli çalışabilmeleri içinçağdaş yöntemler geliştirmekte ve uygulamaktadır. İnsan kaynakları yönetimi ikitemel felsefe üzerine kurulur: (Palmer,1993, s. 25)

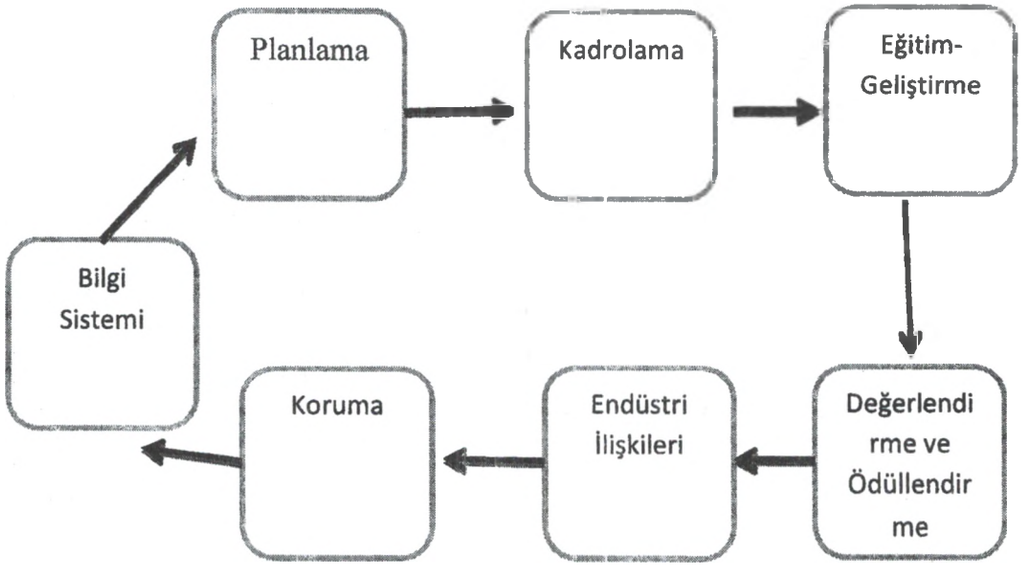
1. Firmanın hedefi doğrultusunda insan gücünün verimli kullanılması
2. İş gören gereksinmelerinin karşılanması ve gelişmelerinin sağlanması.

Bu yaklaşım açısından bakıldığında, insan kaynakları yönetimi; temelde iki amaçgütmektedir. Bunların ilki, örgütte görev yapan insanların bilgi, yetenek vebecerilerini rasyonel bir biçimde kullanarak örgüte olan katkılarını maksimumdüzeye çıkararak, ikincisi ise, örgütte görev yapan insanların mümkün olduğuncaişten tatmin olmalarını sağlamaktır (Özgen vd, 2002, s.8-9). Diğer bir ifadeyle İKY,bir yandan insanın firmada yüksek performansla çalışmasını, öte yandan çalışanlarınyaşam kalitesini yükseltmeyi amaçlar (Tahiroğlu, 2002, s. 21).

1.2 İnsan Kaynakları Yönetiminin Fonksiyonları

İnsan kaynakları bir örgütün tüm çalışanlarını kapsar. Çalışanların yönetimineilişkin politikalar gerçekleştirmek bütün işletmeler tarafından yapılmaktadır. Birpersonelin işletmeye alınıp işten ayrılmasına kadar geçirdiği süreç içerisinde karşıkarşıya kaldığı insan kaynakları uygulamalarına, insan kaynakları fonksiyonları ya daişlevleri denmektedir. Bu işlevlerin gerçekleştirmesine yönelik olarak, İK (İnsanKaynakları) departmanının uyguladığı genel politikalar şunlardır: İstihdam planlaması,personel temini ve seçimi, eğitim, performans yönetimi, kariyer planlama,ücretlendirme, personel özlük işlemleri, sağlık, servis, yemek, iş güvenliği veendüstriyel ilişkiler (Selamoğlu, 2002; Sabuncuoğlu, 2000).

İnsan Kaynakları Yönetimi ile ilgili tüm işlevlerin amacı, işletmenin faaliyettebulunduğu iş alanında, rekabet üstünlüğünü temin etmek ve yaşamının daha iyi birkonumda sürdürülebilmesini sağlamaktır. Bu durumun bir sonucu olarak, yeniürünleri ve teknolojileri yaratabilecek ve kullanabilecek, yeni pazarlarda uyumluolarak rekabet edebilecek, büyüme ve gelişmeyi başarabilecek ve tüm bu işlevleribirbirleri ile uyumlu olarak yapabilecek işgücünü işletmeye kazandırmak ve verimliolarak kullanmak, günümüzün en önemli konularındandır. Bu nedenle gelenekselrolünün ötesinde, İnsan Kaynakları Yönetimi' nin stratejik bir rolü vardır (Ülgenve Mirze, 2004, s 29

Tablo 1: İnsan Kaynakları Yönetiminde işlevlerin süreci (Saldamlı: 2008)

1. İŞLETMELRDE BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİNİN KULLANIMI

Bilgisayarların iş yaşamında yaygın olarak kullanılması ve İnternet teknolojisindeki hızlı gelişmeler, insan kaynakları yönetimini etkilemiş ve gelinen son nokta Elektronik İnsan Kaynakları Yönetimi (E-İKY) olmuştur. Artık birçok örgüt insan kaynaklarına ait bilgileri sağlamak, işlemek ve depolamak için E-İKY sistemlerini kullanmaktadır (Öge, 2004: 110).

Son zamanlarda yaygın olarak kullanılan "Elektronik Ticaret (e-ticaret)" teriminin tanımı üzerinde de tam bir görüş birliğine varılamamıştır. Kimilerine göre elektronik araçlarla yapılan tüm ticari işlemler e-ticaret sayılmaktadır. Gittikçe daha fazla kabul gören tanım da, sadece İnternet gibi açık ağlar üzerindeyapılan işlem ve ödemeleri e-ticaret saymaktadır (Ertaş, 2000: 2).

İşletmeler, değişen koşullara ve yeni küresel düzene uyum sağlamaya çalışırken, çalışanlarla ilgili her türlü faaliyeti ifade eden dar kapsamlı "personel yönetimi" kavramı yerine, bireylerin yeteneklerini, bilgisini, yaratıcılığını ve ihtiyaçlarını karşılama ve geliştirme esaslarına dayanan insan kaynakları yönetimi kavramı kullanılmaya başlanmıştır. (İTO Yayınları, 2009).

İşletmenin faaliyetlerinin yürütülmesinde günümüzde bu teknolojiden hemen hemen tüm işletmeler yararlanmaktadır. Planlamadan, kontrole, karar vermede bir çok şekilde kullanım alanı bulan bilgi teknolojileri işletmelere verimliliği artırmada, maliyetlerin düşürülüp daha kaliteli mal ve hizmetin pazara sunulmasında, rekabet gücünün artırılmasında önemli avantajlar sağlamaktadır. Bununla birlikte bu teknoloji farklı, olumlu yönetim modellerinin gelişmesine yol açmış, işletme içindeki yapılar arasındaki iletişimi güçlendirmiştir. Yaşanan sorunlar hızlı bir şekilde anlaşılmış, çözümünde kullanılan yönetim davranışlarının şekillenmesine katkıda bulunmuştur. (Görücü, 2010).

2.1 Bilişim Teknolojilerinin İşletmeler Açısından Önemi ve İşletmelere Getirdiği İmkanlar

İşletmelerde verimlilik mevcut kaynaklarla üretilen ürün ile aynı dönemde girişi olan kaynaklarla arasında bir bağlantıya sahiptir. Bu bağlamda bilişim teknolojileri;yazılım, otomasyon, internet, robotik teknolojileri vd. ile gerçekleştirilmek istenen ve sektörde güçlü olmak, rekabetçi olmak için kullanılan bu parametreler işletmelerde verimlilik, kalite ve süreklilik açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Esas başarı için gerekli ara başarı, bu değişimi zamanında görebilmek karşılayabilmekdir.

Bilgi teknolojilerine geçen bir işletmede;

- Üretim ve yönetim sürecinde yüksek hızla çalışılacağı için zamandan tasarruf edilerek, kâr elde edilebilir.
- Nitelikli personel istihdam edilerek, niteliksiz personel sayısından ve maliyetlerden tasarruf sağlanabilir.
- Rekabet gücü artırılabilir ve stratejik başarı elde edilebilir.

2. UYGULAMA:

3.1 Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmada, günümüzde yaşanan uluslararası rekabet ve küreselleşme sürecinde işletmelerin genel olarak İnsan Kaynakları Yönetimi (İKY) bünyesinde yürütülen faaliyetlerde bilişim teknolojilerinin işletmeler açısından yeri ve önemini belirtmek; bunun yanında Kırgızistan Bişkek'te faaliyet gösteren turizm işletmelerinde insan kaynakları yönetiminde bilişim teknolojilerinin kullanımını tespit etmek ve bu konuda öneriler sunmak amaçlanmıştır.

3.2 Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Bu araştırma teorik, uygulama, sonuç ve öneriler olmak üzere üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde yapılan araştırmalar sonucu ikincil verilerden elde edilen kaynaklardaki bilgilerle araştırmanın alt yapısı oluşturulmaya çalışılmış; ikinci bölümde bilişim teknolojileri teorik açıdan açıklanmış, üçüncü bölümde ise geliştirilen anketler aracılığıyla alan çalışması yapılmıştır. Alan çalışmasında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek ilinde faaliyet gösteren Turizm işletmelerinin yöneticileri ve insan kaynakları yönetimi sorumluları ile birebir görüşmeler ve anket uygulaması yapılmıştır. İşletme yöneticileri ve insan kaynakları yönetimi sorumluları ile yapılan bu görüşmelerin kapsamları, ankette yer alan sorularla sınırlı tutulmuştur.

3.3 Araştırmanın Veri Toplama Aracı ve Yöntemi

Bu araştırmanın teorik bölümünde kitap, makale, dergi ve internet gibi kaynaklardan veriler toplanmıştır. Uygulama bölümünde ise anket yapılmıştır. Anket iki bölümden oluşmaktadır. Uygulanan anketin birinci bölümünde işletmelerin faaliyet süresi, faaliyet alanları, çalışan sayısı, bilişim teknolojileri donanımları gibi demografik bilgilere yönelik sorulara yer verilmiştir. İkinci bölümünde ise turizm işletmelerinde insan kaynakları yönetimi uygulamalarında bilişim teknolojilerinin hangi yoğunlukta ve ne amaçla kullanıldığı yönünde ayrıntılı sorulara yer verilmiştir.

Kullanılan İstatistik Analizleri

Araştırma kapsamında elde edilen veriler, gerekli kodlamalar yapılarak SPSS (13) paketprogramında analizedilmiş ve frekans dağılımları değerlendirilmiştir.

3.4 Bulgu ve Değerlendirmeler

Bu araştırma bağlamında incelenen 35 turizm işletmesinin şirket profilleri, bilgisayar donanımları, bilgisayar ve iletişim teknolojilerinin insan kaynakları yönetiminde kullanma yoğunluğu, kullanılan teknoloji türleri ve donanımları, işletmeye sağlanan yararlara ve gelişmelere uyum içinde olan yeni plan ve projelerle ilintili bulgu ve değerlendirmeler aşağıda yer almaktadır.

3.5 İşletmelerin Profillerine İlişkin Bilgiler

Bu araştırma kapsamında incelenen işletmelerin faaliyet alanlarına, çalışan sayılarına, işletmelerin yaşlarına ve yönetim yapılarına göre dağılımları Tablo'da yer almaktadır. Tablodan da görüleceği gibi işletmeler otel işletmeleri, yiyecek içecek işletmeleri ve tur acentaları gibi turizm alanının farklı alt dallarında faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Tablo 2: Araştırma Kapsamındaki Turizm İşletmelerinin Genel Profili

İşletme Türleri		Sıklık(35)	Yüzde%
Faaliyet Alanlarına Göre	Otel	12	34.2
	Yiyecek-içecek işletmesi	15	42.8
	Tur Acentaları	8	22.8
Çalışan Sayısına Göre	1-9	0	0
	10-49	12	34.2
	50-249	20	57.1
	250 ve üzeri	3	8.5
İşletmenin Yaşına Göre	1-5	8	22.8
	6-10	12	34.2
	11-15	10	28.5
	15 ve üzeri	5	14.2
İşletmenin Yönetim Yapısına Göre	Aile Bireyleri	21	60
	Aile Dışından Ortaklar	8	22.8
	Profesyonel Yöneticiler	6	17.1

Araştırma kapsamında incelenen turizm işletmelerin faaliyet alanlarına baktığımızda %42.8 oranla yiyecek-içecek işletmelerinin faaliyet gösterdiğini, sırasıyla %34.2 ile otel işletmeleri ve % 22.8'lik oranla tur acentalarının faaliyet gösterdiklerini görmekteyiz.

İşletmelerden sadece üçünde (%8.5) çalışan personel sayısının 250 ve üzeri olması ve büyük bir oranın da yirmi işletmede (%57.1) çalışan sayısının 50-249 arasında olması, incelenen işletmelerin KOBİ(Küçük ve Orta Boylu İşletme) niteliğinde olduğunu göstermektedir. İşletmelerin KOBİ olmasının tipik bir örneği olarak, işletmelerin %60' ının aile bireylerinden oluşan yönetim yapısına sahip oldukları söylenebilir.

İşletmelerin Bilgi İşlem Donanımlarına İlişkin Bulgular

Tablo 3: Turizm İşletmelerinde Bilişim Teknolojilerinin Kullanımı

Türü	Kullanımı	Sıklık(35)
Donanım	Adobe	8
	Dreamweaver	9
	PHP Editörler	6
	Dialogic Media Gateway: Kurulum ve Yönetim	5
	Cevapsız	7
Yazılım	Ön büro yazılım	6
	Ofis yazılımı	8
	Ön ve arka büro yazlımı	2
	Ön büro ve ofis yazılımı	2
	Cevapsız	17
Network(Ağ)	Windows7	25
	Windows NT	1
	Windows7 Server	3
	Novell	2
	Cevapsız	4

Araştırma kapsamında incelenen işletmelerin bilişim teknolojileri kullanımı alanında, oldukça farklı donanım, yazılım ve ağ programları kullandıkları tespit edilmiştir. Dreamweaver donanım programı 9 işletme tarafından kullanılırken, Adobe donanım programı 8 işletme tarafından kullanılmaktadır. Dialogic Media Gateway donanım programı ise, en az düzeyde 5 işletme tarafından kullanılmaktadır. Ayrıca ankette yer alan işletmenizin kullandığı donanım türü alanını cevapsız bırakan işletme sayısının 7 olduğu gözlenmektedir.

Yapılan incelemede işletmelerin birbirinden farklı yazılım programlarına sahip oldukları anlaşılmıştır. Ofis yazılımı programı 8 işletme tarafından kullanılırken, ön büro yazılım programı 6 işletme tarafından

kullanılmaktadır. Diğer yandan ön ve arka büro yazılımı ve ön büro ve ofis yazılımı programı 2' şer işletme tarafından kullanılmaktadır. İşletmenizin kullandığı yazılım programı türü alanını cevapsız bırakan işletme sayısının yaklaşık olarak toplamdaki işletme sayısının yarısı kadar olduğu gözlenmektedir.

Tablo' da görüldüğü gibi Windows7 ağ programı 25 işletme tarafından kullanılırken, Windows7 ağ programının alternatifi olan diğer bir program Windows7 Server 3 işletme tarafından kullanılmaktadır. Windows NT 1 işletme tarafından kullanılırken, Novell ağ programı sadece 2 işletme tarafından kullanılmaktadır. Ayrıca işletmeniz tarafından kullanılan ağ programı türü alanını cevapsız bırakan işletme sayısının 4 olduğu gözlenmektedir.

Tablo 4: Turizm İşletmelerinin Bilgisayar Donanımları

		Faaliyet Alanlarına Göre İşletmeler			
Bilgisayar Donanımı		Otel(12)	Yiyecek-içecek İş.(15)	Tur Acentaları (8)	Toplam(35)
İNTERNET	Var	12	15	8	35 (%100)
	Yok	0	0	0	0 (%0)
İNTRANET	Var	3	0	6	9 (%25.7)
	Yok	9	15	2	26 (%74.3)
EXRANET	Var	0	0	3	3 (%8.6)
	Yok	12	15	5	32 (%91.4)
WEB	Var	12	15	8	35 (%100)
	Yok	0	0	0	0 (%0)
E-POSTA	Var	12	15	8	35 (%100)
	Yok	0	0	0	0 (%0)

Yapılan incelemede işletmelerin büyük çoğunluğunun bilgisayar donanımına sahip oldukları ve bu teknolojiyi kullandıkları anlaşılmıştır. Konu ile ilgili bilgilerin yer aldığı tablo' da da görüldüğü gibi işletmelerin %100' ü internet, % 25.7' si intranet, % 8.6' sı extranet, %100'ü web ve %100'ünün de e-posta kullandığı görülmektedir. Ayrıca internet, web ve e-posta incelenen işletmelerin tamamı tarafından kullanılırken, exranet % 91.4 oranla yaygın olarak 32 işletme tarafından kullanılmamaktadır.

Tablo 5: Bilgi ve İşlem Teknolojilerinin Önem Derecesine Göre KullanımAmaçları

	ÖNEM DERECESİNE				
AMAÇLAR	Hiç	Az	Orta	Yüksek	Çok Yüksek
İşletme içinde uygun bir koordinasyon sağlama	2	7	12	8	6
İş gören Seçme	13	6	12	3	1
Personel Performans Değerlendirme	17	7	9	1	1
Rakiplerin Teknoloji Düzeyine Ulaşma Gayreti	3	8	17	6	1
Çalışanın Bilgisini Artırarak Verimliliği Yükseltme	3	10	13	5	4
Telefon, faks vb. yerine e-posta kullanma	0	12	16	5	2
Yazıcı, tarayıcı gibi donanımları paylaşıma açarak maliyet avantajı sağlama	4	8	14	6	3
İnternet üzerinden tanıtım yapma	0	6	15	9	5
Takdir ve ödüllendirme sistemi	0	11	13	7	4
İş gören bulma	2	13	14	3	3
Terfi	3	8	12	8	4
İç transfer	0	6	10	14	5
Diğer Turizm işletmeleri ile koordinasyon sağlama	2	5	16	6	6

Bilgi ve işlem teknolojilerinin işletmelerde kullanım amaçları ve önem derecesi Tablo'da yer almaktadır. Tablo' da kullanım amacıyla önem derecesinin kesiştiği kutucuk işletme sayısını ifade etmektedir. Örneğin; *işletme içinde uygun bir koordinasyon sağlama* amacıyla teknolojiyi *''orta''* derecede kullanan işletme sayısı 12 (%34.2), *''yüksek''* derecede kullanan işletme sayısı 8 (%22.8) ve *''çok yüksek''* derecede kullanan işletme sayısı 6(%17.1) dir.

Diğer yandan, *''işletmelerde bilişim teknolojilerinin kullanımı ile beklenen amaçların önem derecesinin düzeyleri''* ile ilgili soruya verilen cevapların incelenmesi sonucunda; 2 alan dışında işletmelerin genellikle diğer derecelere kıyasla en çok orta derecede bilişim teknolojilerini kullandıkları görülmektedir. Ayrıca işletmelerle yapılan görüşmeler sonucunda iş gören bulma ve seçmenin en düşük seviyede kullanılmasının sebebi daha çok tanıdık aracılığıyla personel bulma ve seçme olduğu anlaşılmıştır.

İnsan Kaynakları Yönetimi Kapsamında Bilgi İşlem Teknolojileri Uygulamaları

Araştırma kapsamında incelenen 35 işletmeden 32'sinde İnsan Kaynakları Yönetimi departmanında çalışan sayısı 1-5 arasında iken sadece 3 işletmede(otel işletmeleri) bu sayı 6-11 arasında personelin çalıştığı tespit

edilmiştir. Ayrıca görüşmede insan kaynakları yönetimi fonksiyonları arasında sayılan işe alma ve yerleştirme, öğrenme ve geliştirme, performans değerlendirme, ücretlendirme ve ödüllendirme terfi işlemleri gibi faaliyetlerin yanı sıra beceri envanteri, iş analizi ve tanıtım kariyer yönetimi ve planlaması gibi işlevlerinde İnsan Kaynakları Yönetimi tarafından yürütüldüğü görülmektedir. *Personel işe alma ve yerleştirme* incelenen işletmelerin tamamında 35(%100) İKY tarafından yürütüldüğü, ancak *pozisyon envanteri* İKY departmanının bir faaliyeti olarak 13(%37.1) lik işletme sayısıyla en düşük dereceye sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Turizm İşletmelerinde İnsan Kaynaklarının Faaliyetleri

Faaliyetler	Sıklık(35)	Faaliyetler	Sıklık(35)
İşe alma ve yerleştirme	35	Beceri envanteri	17
Personel dosyalarının tutulması	23	İş ve yetenek profillendirme	19
Öğrenme, gelişim vedeğerlendirme	21	İç transfer yapma	25
Performans yönetimi ve değerlendirmesi	21	İş analizi ve tanıtım	16
Ücretlendirme ve bordrolama	24	Organizasyonel gelişim	15
Terfi İşlemleri	22	Pozisyon envanteri	13
İşten ayrılma verileri işlemleri	19	Kariyer yönetimi ve planlaması	18

Tablo 7: Turizm İşletmelerinin WEB Sayfasında İnsan Kaynakları İle İlgili Yer Alan/Yer Alması Planlanan Bilgi ve Hizmetler

Bilgi ve Hizmetler	Sıklık(32)	Bilgi ve Hizmetler	Sıklık(32)
İletişim Adresi	35	Şikayet ve başvuru	23
E-mail ile özgeçmiş gönderme	13	E-öğrenme	6
Başvuru formu doldurma	19	Ürün geliştime	9
Açık pozisyonların bildirilmesi	13	E-performans yönetimi	5
Ürün tanıtım	25	E-kariyer yönetimi	6

Turizm İşletmelerinin web insan kaynakları ile ilgili yer alan bilgi ve hizmetler

Tablo incelendiğinde yapılan araştırmada ve uygulanan ankette işletmeler web sayfalarını daha çok iletişim adresi, başvuru formu doldurma, şikayet ve başvuru, ürün ve tanıtım amaçlı bilgilere ağırlık verildiği tespit edilmiştir. Ayrıca E- öğrenme, ürün geliştirme, e-kariyer yönetimi, e-performans yönetimi gibi hizmetlere ise daha az yer verildiği tespit edilmiştir.

Tablo 8: Bilişim Teknolojilerinin Kullanım Alanları

Kullanıldığı Alan	0	1	2	3	4
İKY Planlama	3	9	6	15	2
İKY Tedarik	1	7	14	12	1
İKY Eğitim-geliştirme	0	6	18	6	5
İKY Performans Değerlendirme	5	9	13	4	4
İKY Ücretlendirme-ödüllendirme	0	5	9	16	7
İKY Kariyer Geliştirme-Terfi	0	7	11	12	5
İKY Sağlık-İş güvenliği	0	6	14	8	7

(0=Hiç, 1=Az, 2=Orta, 3=Yüksek, 4=Çok yüksek kullanma düzeyini ifade etmektedir.)

Tabloda araştırma kapsamında incelenen işletmelerde bilişim teknolojilerinin kullanım alanlarına baktığımızda; İşletmeler İKY tedarik, İKY eğitim geliştirme, İKY performans değerlendirme ve İKY sağlık-iş güvenliği alanlarında orta derecede kullanırken, İKY planlama, İKY ücretlendirme-ödüllendirme ve İKY kariyer geliştirme-terfi alanlarında da yüksek düzeyde faydalanmaktadırlar. Bilişim teknolojileri kullanım alanlarında işletmelerde İKY kariyer planlama 3 işletme tarafından hiç kullanılmazken, söz konusu tablo'da İKY tedarik 1 işletme tarafından kullanılmamaktadır. İKY performans değerlendirme ise 5 işletme tarafından kullanılmamaktadır.

Tablo 9: Elektronik İKY Fonksiyonlarının Kullanım Düzeyleri

Fonksiyonlar	Üç yıl önce					Bugün				
	0	1	2	3	4	0	1	2	3	4
E-işe alma	23	7	4	1	0	11	9	7	6	2
E-öğrenme	28	3	2	2	0	12	12	6	3	2
E-performans yönetimi	29	4	2	0	0	16	6	8	4	1
E-ücretlendirme	32	2	1	0	0	15	10	6	3	1
E-iş yetenek profillendirme	30	3	1	1	0	15	9	7	2	2
E-kariyer yönetimi	32	2	1	0	0	17	10	5	2	1

(0=Hiç, 1=Az, 2=Orta, 3=Yüksek, 4= Çok Yüksek kullanma düzeyini ifade etmektedir.)

Elektronik İKY fonksiyonlarının kullanımında üç yıl önceki durum ile bugünkü durum karşılaştırmalı olarak incelendiğinde; İKY' nin genel anlamda bugünkü tüm fonksiyonlarında üç yıl önceki elektronik fonksiyonların

kullanım düzeyine göre artış olduğumu tespit edilmiştir. Örneğin; araştırma kapsamında incelenen işletmelerin hiç birinde 3 yıl önce elektronik İKY fonksiyonları çok yüksek derecede hiç birinde kullanılmazken, günümüzde kısmen de olsa kullanılmaya başlandığı anlaşılmıştır.

Tablo 10: Elektronik İKY Uygulamalarının Önem Derecesine Göre İşletmeyeSağladığı Yararlar

YARARLAR	ÖNEM DERECESİ				
	0	1	2	3	4
Maliyetleri azaltma	4	6	3	16	6
Zaman tasarrufu sağlama	0	1	8	23	3
Bürokrasinin azalması	0	7	8	13	7
Rekabette üstünlük sağlama	3	6	11	14	1
İş gücünün kaliteleşmesi	0	4	9	17	5
Değer yaratımını sağlama	0	5	5	17	8
Daha verimli ve güvenilir veri tabanı	1	3	10	16	5
Motivasyon	0	6	13	13	3
Diğer	0	2	8	17	8

(0=Hiç, 1=Az, 2=Orta, 3=Yüksek, 4=Çok Yüksek kullanma düzeyini ifade etmektedir.)

Elektronik İKY uygulamalarının işletmelere sağladığı yararlar önem derecelerine göre Tabloda yer almaktadır. İşletmelerin büyük çoğunluğunun 23(%65.7) ortak görüşü, elektronik uygulamaların yüksek düzeyde zaman tasarrufu sağladığı yönündedir. Diğer yandan işletmelerin 17(%48.5) 'si İKY'de elektronik teknolojisi kullanmanın yüksek düzeyde iş gücünün kaliteleşmesi ve Değer oluşumunu sağlama etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzde teknolojinin hızlı büyümesi ve gelişmesiyle birlikte günlük yaşantımızda toplumsal, ekonomik, teknolojik ve sosyal birçok değişimler yaşanmaktadır. İşletmeler de yaşanan bu değişim ve gelişimlerden etkilenmektedir. Özellikle bilgisayarların, İnternet ve intranetin kullanımının artmasıyla, işletmelerde hem çalışma koşulları hem de iş yapma alanlarında değişimlerin meydana geldiği görülmektedir. Bu değişimlere uğrayan alanlardan bir tanesi de insan kaynakları yönetimidir. Artık işletmelerdeki insan kaynakları yönetimi bölümleri, faaliyetlerini yürütürlerken bilgisayarlardan, yazılım ve donanım programlarından, ağlardan, İnternet'ten, intranetten; yani kısaca elektronik ortamdan yararlanır hale gelmişlerdir. Bunun neticesinde elektronik insan kaynakları yönetimi kavramı son zamanlarda sıklıkla duyulur olmuştur.

İşletmelerin insankaynakları yönetimi, elektronik ortam aracılığı ile daha hızlı kişisel bilgilere ulaşabilmekte vegerekli olduğuna inandıkları değişiklikleri yapabilmektedirler. E-insan kaynakları yönetimi,internet yolu ile ürün tanıtımından, müşteri şikayetlerine, işbaşvurularından, e-işe alma, e-eğitim ve geliştirme, e-performansdeğerleme, e-ücretlendirme, e-kariyer yönetimine kadar bir çok alanda insan kaynakları yönetimi ileilgili faaliyetleri içermektedir ve bu da idari süreçlerin sayısını en aza indirerek maliyetlerin azaltılması ve zamandan tasarruf sağlamaktadır.

Bu araştırma kapsamında incelenen Kırgızistan Bişkek'teki turizm işletmeler genellikle elektronik insan kaynakları yönetimi uygulamalarını geleneksel insan kaynakları yönetimi uygulamaları ile birlikte kullanmaktadırlar. İşletmelerde uyguladığımız anket sonuçlarında da görüldüğü gibi örneğin; İKY planlama ve İKY ücretlendirme fonksiyonları için elektronik insan kaynaklarından *''yüksek''* düzeyde faydalanırken, performans değerlendirme, sağlık ve iş güvenliği fonksiyonlarında *''orta''* düzeyde elektronik sistemden yararlanmaktadırlar. Dolayısıyla Bişkek'teki turizm işletmelerinde elektronik insan kaynakları yönetimi fonksiyonlarının kullanım düzeyleri ve alanları farklı olduğu söylenebilir.

Günümüzde teknolojik gelişmelerin işletmelere sağladığı yararlar bağlamında düşünüldüğünde elektronik insan kaynakları yönetimi uygulamalarını kullanma düzeylerinin artışı ile örgütlerin sağlayacağı kolaylıkların ve bununla beraber yöneticilerin de insan kaynakları yönetimi bölümünden duyacakları memnuniyetin de artacağı söylenebilir. Ayrıca elektronik insan kaynakları yönetimi fonksiyonlarının sıkça kullanıldığı takdirde başta zamandan tasarruf sağlama olmak üzere; maliyetlerin azaltılması, verimliliğin artırılması gibi sonuçların da insan kaynakları yönetimi adına işletme yöneticilerini memnun edeceği düşünülebilir.

Sonuç olarak, araştırmayı bir bütün olarak incelediğimizde; insan kaynakları yönetimi turizm işletmelerinin başarıya ulaşması açısından önemli rol oynamaktadır. Turizm işletmelerinde, insan kaynakları yönetiminin fonksiyonlarını verimli bir biçimde yerine getirebilmek, gerekli teknolojik donanımlara sahip olmanın yanı sıra, aynı zamanda bu teknolojiyi daha verimli bir biçimde kullanmak için insan kaynakları yönetiminin aşamalarını ve stratejik önemini bilen, bilişim teknolojilerini işletmenin ihtiyaçları doğrultusunda etkin olarak uygulayabilecek; bilgi birikimi ve tecrübeye sahip yeterli sayıda yönetici kadroya da ihtiyaç duyulduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA:

1. Armstrong, M. (2006). A Handbook of Human Resource Management Practice. 10th
2. Edition, London: Kogan Page Limited.

3. Doğan , (2011), Elektronik İnsan Kaynakları Yönetimi ve Fonksiyonları, İstanbul
4. Erdal, M. (2004). Bilişim Teknolojilerinin Öğrenmedeki Yeri ve E-İnsan Kaynakları
5. Yönetimi (E-HRM). *E-Öğrenme: İnsan Kaynakları Eğitiminde*
6. *Stratejik Dönüşüm.* Editör: Selim Yazıcı, İstanbul
7. Ertürk, (2011), İnsan Kaynakları Yönetimi, Beta Yayıncılık, İstanbul
8. Fındıkçı, İ., (2000), İnsan Kaynakları Yönetimi, 2. baskı, İstanbul, Alfa Yayınları
9. Güler, E. Ç. (2006). İşletmelerin E-İnsan Kaynakları Yönetimi ve E-İşe Alım
10. Süreçlerindeki Gelişmeler. *Ege Akademik Bakış Dergisi,*
11. Gürüz ve Yaylacı, (2005), İletişim Gözüyle İnsan Kaynakları Yönetimi, Ankara
12. Özgen, H., Öztürk, A. ve Yalçın, A., (2002), İnsan Kaynakları Yönetimi, Adana,
13. Palmer, M., Winners, K.T., (1993), İnsan Kaynakları, İstanbul, Rota Yayınları
14. Sabuncuoğlu, Z., (2000), İnsan Kaynakları Yönetimi, Bursa, Ezgi Kitapevi
15. Saldamlı, (2008), İnsan Kaynakları Yönetiminde Bilişim Teknolojilerinin
16. Kullanımına Yönelik Bir Araştırma: Tekirdağ Örneği
17. Tahiroğlu, F., (2002), Düşünceden Sonuca İnsan Kaynakları, İstanbul, Hayat
18. Yayıncılık, 2. Baskı
19. Toptop vd. (2006), İnsan Kaynakları Yönetimi, Ankara
20. Ülgen, H., ve MİRZE, S.K., (2004), İşletmelerde Stratejik Yönetim, İstanbul,
21. Yüksel, Ö., (2000), İnsan Kaynakları Yönetimi, Ankara, Gazi Kitapevi
22. http://enm.blogcu.com/insan-kaynaklari-kavrami-nedir/253554317.12.2013
23. http://www.ekodialog.com/Konular/personel-yonetimi-sureci-nedir.html 17.12.2013
24. http://www. insankaynaklari.com, 2014:1
25. www.kitapyurdu.com.tr 23.112.2013
26. http://www.bilgekoyun.com/insan-kaynaklari--planlamasi: 15.01.2014).
27. www.amazon.com 11.04.2014
28. http://www.saylor.org/books(27.04.2014)

Шакулова Н.Э.,
БГУ им. Карасаева

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ И КИТАЕ

Возрождение в Кыргызстане в начале 90-х годов XX века института МСУ как организационно обособленной ветви публичной власти объективно обусловило начало становления и формирования самостоятельного сектора экономики- экономики местного самоуправления. Она представляет собой часть национальной экономики, которая обладает как сходными с ней характеристиками, так и существенными различиями, позволяющими отделить ее от других частей экономики по содержанию и особенностью функционирования. Отношения в сфере экономики МСУ, хозяйственной и производственной деятельности, формирования финансовых средств, эффективного использования муниципальной собственности и другие стали оказывать активное влияние на качество жизни населения, рост общественного благосостояния. Практически весь перечень материальных, духовных и социальных услуг население страны получает в рамках местных сообществ, соответственно, экономика МСУ, как экономика оказания услуг, превращается в одно из ведущих звеньев экономики страны.

Вместе с тем, как показал мировой опыт, важную социально-экономическую значимость имеют достаточно развитые экономические отношения, возникающие между государством и МСУ, местным самоуправлением и другими агентами рынка по поводу производства материальных и духовных благ, их распределения и потребления, а также использования, собственности, финансовых ресурсов общества.

Муниципальная экономика - это экономика, создающая как материальный продукт, так и предлагающая услуги потребителю. Материальный продукт - средства производства и предметы потребления. Роль первых незначительна как по объему, так и по номенклатуре. В основном, в муниципальной экономике производятся предметы потребления (продукты питания, одежда, обувь и т. д.) В мировой практике выделяют несколько моделей муниципальной экономики:[1]

во-первых, коммунальная модель муниципальной экономики, главным элементом которой выступает орган местного самоуправления, который осуществляет как накопление ресурсов, так и их расходование;

во-вторых, коммунально-рентная модель. Данная модель, по сравнению с предыдущей, отличается тем, что предусматривает участие органов местного самоуправления в сфере использования ресурсов территории, в ее развитии через предоставление ограниченных прав в финансово-кредитной деятельности и права ресурсной ренты;

в-третьих, муниципально-рентная модель муниципальной экономики. Эта модель подразумевает, что основное бремя по обслуживанию интересов населения и по решению местного значения несут органы местного самоуправления, для чего им предоставляется возможность стать полноценным хозяйствующим субъектом на своей территории.

Та или иная модель не существует в чистом виде, однако роль и место влияния той или иной модели в различных странах различны. В настоящее время в Кыргызской Республике складывается модель муниципальной экономики, которая наиболее похожа на муниципально-рентную, однако с элементами коммунально-рентной.Экономические отношения – это отношения между субъектами – физическими и юридическими лицами, которые имеют свои экономические интересы. Последние множественны, они могут характеризоваться гармонией и противоречивостью.

В экономике регионов представлены все формы собственности: государственная, частная, муниципальная. Наибольший удельный вес приходится на частную собственность. Последняя выражает экономические интересы, прежде всего, того лица или группы лиц, которые владеют предприятиями, большой удельный вес занимает муниципальная собственность. Муниципальная собственность с позиций институционального подхода имеет бинарную природу и проявляется как форма общественной собственности представляющая отношения между субъектами территориально-локализованной экономической системы (регионов) в рамках критериев доходности, эффективности и экономической устойчивости.

Развитие муниципальной экономики в наибольшей степени соответствует интересам местного населения:

во-первых, это вытекает из самой специфики муниципальной собственности, которая отражает интересы местного сообщества, в то время как предприятия частной собственности даже в том случае, что они выпускают товары народного потребления, интересы местного сообщества учитывают и рассматривают через призму получения прибыли;

во-вторых, сама природа муниципальной экономики, ее структура в наибольшей степени может содействовать социальной защите населения, что особенно важно в условиях усиливающегося разрыва в экономическом и социальном положении отдельных социальных групп.

По Конституции Кыргызской Республики права владения, пользования, распоряжения муниципальной собственностью принадлежат населению муниципального образования. Но в реальной жизни население может осуществить эти права через органы местного самоуправления. Таким образом, здесь возникают отношения между местными гражданами и тем органом управления, который они выбирают и которому они доверяют выступать в защиту их интересов.

В мире под муниципалитетом понимается самоуправляемая административно-территориальная единица с чётко определённой территорией и проживающим на этой территории населением (обычно группа населённых пунктов, город, посёлок или деревня). В Кыргызстане понятие «муниципалитет» законодательно не закреплено, в нормативно-правовых актах говорится только о местном сообществе и местном самоуправлении. В законе «О местном самоуправлении» говорится, что местное самоуправление осуществляется местными сообществами через представительные и исполнительно-распорядительные органы местного самоуправления на территории аильного округа, поселка и города, а также путем непосредственного участия граждан.

В то же время используется законодательно закрепленное понятие «муниципальная собственность». Согласно закону от 15 марта 2002 года №37«О муниципальной собственности на имущество» муниципальная собственность – это собственность местных сообществ, находящаяся во владении, пользовании, распоряжении органов местного самоуправления, служащая источником получения доходов местного самоуправления и необходимая для осуществления функций местного самоуправления, в соответствии с законодательством Кыргызской Республики

По состоянию на начало 2013 года в соответствии с административно-территориальным делением в Кыргызстане существует следующее деление населенных пунктов: города – 31, поселки городского типа – 9, поселки – 3, айылные аймаки (округа) – 453 ед. [2] Таким образом, в республике в зависимости от типа местности имеется два вида муниципальных образований – айылные аймаки и города, в которых действуют органы местного самоуправления.

Законодательным актом, регулирующим организационно-правовые основы городского самоуправления, стал Закон «О местном самоуправлении в Республике Кыргызстан» от 19 апреля 1991 года, который признавал развал союзного государства и провозглашения Кыргызстаном государственного суверенитета и независимости. Этот закон в последующем подвергался неоднократным изменениям и дополнениям. В настоящее время действует закон КР «О местном самоуправлении», принятый летом 2011 года.

На законодательном уровне была закреплена позиция государства по отношению к местному самоуправлению. Государство через органы власти обязывало создавать необходимые условия для развития самоуправления и способствовать реализации населении установленных конституционных прав. Закон расширил сферу компетенции и пределы ответственности местных кенешей, исполнительно-распорядительных органов самоуправления (айыл окмоту, мэрии городов) и выборных должностных лиц, в том числе территориальных органов общественного самоуправления. В частности, за местным самоуправлением установлены права, которые касаются почти всех сфер жизнедеятельности. [3]

На сегодняшний день в республике действуют два вида местных кенешей:

1. айылный кенеш – представительный орган местного самоуправления в айылном аймаке;

2. городской кенеш – представительный орган местного самоуправления в городе.

Проблема реформирования местного самоуправления решается также и в Китае. Органы местного управления – местные народные правительства – формируются собраниями народных представителей (СНП) во всех единицах административного деления КНР, они являются органами управления общей компетенции и имеют двойное подчинение. Они несут ответственность перед образующими их СНП и им подотчетны. Местные правительства встроены в вертикаль государственной власти, объем полномочий местных народных правительств в зависимости от их уровня различен. В частности, правительства уездного и вышестоящих уровней, руководят работой не только своих функциональных подразделений, но и нижестоящих народных правительств и могут изменять либо отменять ненадлежащие постановления и распоряжения нижестоящих органов государственной администрации.

Процесс преобразований в Китае привел к очевидным и ощутимым позитивным результатам и в сфере местного самоуправления на селе. Особенности их новшеств, в становлении низовой деревенской демократии. Именно с реформы в деревне началась модернизация всего современного Китая, была поставлена задача– создать в каждой провинции, городе, уезде, деревне единицы деревенского самоуправления, и это им удалось. Деревенские комитеты как организации самоуправления были предназначены для проведения линии партии, государственных законов и постановлений. Самоуправление, а также сопровождающие его демократические процедуры рассматривались в первую очередь как хорошо зарекомендовавший себя способ ведения дел в деревне.

Партия в лице местных партийных лидеров смогла адаптироваться к новым условиям деревенского самоуправления и восприняла систему четырех «Д» - «демократических выборов, демократического принятия решений, демократического управления и демократического контроля», осуществляемого с помощью выборных комитетов сельских жителей. Она же стала посредником в отношениях между крестьянами и правительством, сменив неудобную роль сборщика налогов и взносов на роль арбитра в вопросах деления работ и финансового бремени, выполнения закона об ограничении рождаемости.[4]

Развитие самоуправления изначально именно в деревне тесно связано с концепцией урбанизации Китая, особенность которой состоит не в росте больших городов, а в развитии и создании новых малых, средних городов и поселков в сельской местности. На основе существующей системы деревенского самоуправления и развиваются городские территориальные общины. Немаловажно и то, что в КНР законы по организации специфического самоуправления на местах, принимались после многолетних экспериментов, использования целых провинций для осуществления пилотных проектов. Это позволило законодательно оформить уже привычные процедуры и создать действенное самоуправление в деревне и перейти к городу.

Таким образом, можно сказать, что на современном этапе и в Кыргызстане и в Китае уделяется большое внимание вопросам развития системы местного самоуправления. Практика показала, что каковы уровень социально-экономического развития местных сообществ и эффективность функционирования системы МСУ, таковы и уровни развития общества и рыночных отношений в стране в целом. Вместе с тем, местное самоуправление, провозглашенное в Кыргызстане как приоритетное в развитии общества, наталкивается на неготовность государства к созданию необходимых экономических условий для решения местных задач, к обеспечению принципа соответствия финансовых ресурсов местного сообщества характеру и объему его полномочий.

Литература

1. Экономика муниципального сектора / Под ред. Пикулькина А.В. – М.: Юнити-Дана, 2008.

2. Кыргызстан в цифрах. 2012. – Б.: НСК, 2013. С. 36.

3. Кожошев А.О., Шадыбеков К.Б. Основы местного самоуправления Кыргызской Республики: Уч. пособие. – Б.: Шам, 2006.

4. Самоуправление – система четырех «Д»– URL: http://www.vsmsinfo.ru/

УДК 338.46 (5752) (04)

Москаленко О.А.,
Институт экономики и финансов КНУ

ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ТУРИСТСКОЙ ОТРАСЛИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Развитие современного туризма во многом зависит от разработки и внедрения инновационных технологий, направленных на совершенствование обслуживания клиентов и расширения сервисных туристических возможностей. Необходимо чувствовать «дух времени», идти в ногу с прогрессом, чтобы обеспечить эффективность и прибыльность данной сферы услуг.

В настоящее время индустрия туризма является одной из наиболее динамично развивающихся отраслей мирового хозяйства. Для целого ряда стран и регионов туризм служит источником значительных валютных поступлений, способствует созданию дополнительных рабочих мест и обеспечению занятости населения, расширению международных контактов и т. д.

По сравнению со значением туризма для развитых стран его важность для национальной экономики Кыргызстана пока не столь велика, что объясняется отсутствием в нашей стране организованной на должном уровне индустрии туризма как единой системы, способствующей деятельности на международном туристском рынке, влияющей на формирование туристских потоков и позволяющей осуществлять обслуживание на уровне мировых стандартов. В настоящее время отечественная индустрия туризма, в которой были использованы «лежащие на поверхности» резервы развития, нуждается в методах управления, которые дадут ей возможность выжить в конкурентной борьбе на мировом туристском рынке.[1]

Инновационные технологии в туристской отрасли – это разработка, создание новых туристических маршрутов, проектов и т. д., внедрение которых позволит повысить занятость населения, обеспечить рост его доходов. Изучение тенденций и закономерностей комплексного освоения инноваций, планирование положительных результатов и управление ими - сложная методологическая проблема в сфере туризма, связанная, прежде всего с классификацией нововведений. В качестве значимых для определения сути инноваций в туризме существуют определенные классификационные признаки (Рис. 1).[2]

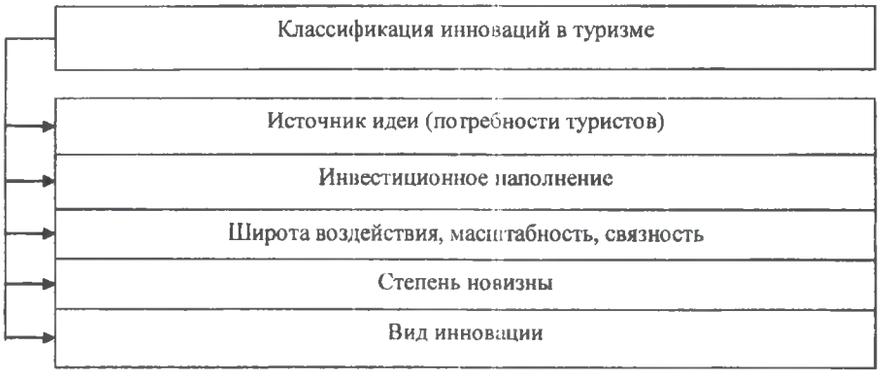

Рис. 1. Основные признаки инновационных технологий в туристской отрасли

Инновационные технологии в туристской отрасли следует рассматривать как системные мероприятия, имеющие качественную новизну и приводящие к позитивным сдвигам, обеспечивающим устойчивое функционирование и развитие отрасли в регионе. Так, идея создания и реализация туристских проектов, даже не приносящих вначале существенной прибыли, может дать толчок развитию туризма и тем самым активно способствовать созданию дополнительных рабочих мест и росту доходов населения.[3]

Мировой опыт показывает, что пренебрежение к совершенствованию технологий информационных процессов губительно для любой организации по следующим основным причинам[4]:

• существенно увеличивается время принятия решений, связанных с обработкой больших массивов данных;

• затрудняются процессы подготовки материалов, содержащих разноплановую информацию, поступающую из разных источников и разных баз данных;

• не накапливаются данные в единой информационно — технологической среде, что приводит к ситуации, когда информация «живет» только совместно с поддерживающим ее экспертом. При увольнении эксперта сформированные им массивы почти всегда перестают актуализироваться и в дальнейшем не используются;

• затрудняется преемственность технологических приемов при смене персонала.

Тогда как индустрия туризма за последнее десятилетие подверглась сильному влиянию компьютерных технологий. В настоящее время даже небольшие турфирмы в состоянии использовать компьютеры для автоматизации как основных, так и вспомогательных функций.[5]

Однако туристская индустрия идеально приспособлена для внедрения компьютерных технологий. Для нее требуются системы, в кратчайшие сроки предоставляющие сведения о доступности транспортных средств и возможностях номерного фонда гостиниц, обеспечивающие быстрое резервирование и внесение коррективов, а так же автоматизацию решения вспомогательных задач при предоставлении туристских услуг: формирование таких документов, как билеты, счета, путеводители, обеспечение справочной информацией и т. д.[6]

Инновационная деятельность в сфере туристских услуг развивается по нескольким направлениям.

Например, выпуск новых видов туристического продукта. Российскими учеными был выдуман новый вид путешествий - «необычный туризм», который включается в себя знакомство с паранормальными явлениями по всему миру[7].

Другим направлениями являются: использование новых туристических ресурсов (путешествия туристов на космических кораблях); изменение в организации производства и потребления (применение передовых принципов маркетинга и менеджмента); выявление и использование новых рынков сбыта продукции, а также использование новой техники и технологии. На сегодняшний день эти технологии в основном заключаются в компьютеризации, глобализации и переход на электронику.

Электронный бизнес открывает большие возможности развития любому предприятию. Это новая форма рыночных отношений, основанная на применении новейших телекоммуникационных технологий и Интернета. Данная система торговли подходит и покупателю, и продавцам. Но главное, что туризм имеет важное преимущество перед другими секторами электронной торговли - его потребитель получает приобретаемый продукт непосредственно в месте его производства, в туристском центре.

На сегодняшний день широко применяемой в туристской индустрии инновационной технологией являются программы электронного бронирования и составления туров. Существуют различные системы бронирования, они отличаются друг от друга набором предлагаемых услуг и технологией своей работы. Например, наиболее популярными в мире являются такие программы как Galileo, Amadeus, Sabre, Worldspan и многие другие.

В настоящее время сформировались следующие направления развития информационных технологий в туризме[8]:

• локальная автоматизация туристского офиса;

• внедрение прикладных программ автоматизации формирования, продвижения и реализации туристского продукта;

• использование систем управления базами данных;

• внедрение телекоммуникационных систем резервирования мест в отелях и бронирования билетов;

• внедрение мультимедийных маркетинговых систем;

• использование Интернета.

Разработка и внедрение новых достижений научно-технического прогресса в области информационных технологий в туризме происходят с учетом следующих основных принципов[9]:

• наиболее современные разработки выполнены (или проектируются) в режиме online по принципу «без бумажного офиса»;

• основной идеологией систем является замкнутый технологический цикл «клиент - турагент - туроператор - услуга - анализ»;

• на рынке информационных технологий предлагаемые офисные программ разрабатываются как для широкого потребителя, так и для конкретной фирмы по ее заказу - специальные системы;

• многие предлагаемые системы совместимы друг с другом и выполнены в виде автоматизированного конкретного рабочего места с выходом в Интернет;

• повсеместно используются новые интерактивные возможности лазерных мультимедийных технологий на CD-ROM;

• все предлагаемые технологии для автоматизации туристского офиса обеспечены сервисным обслуживанием, включая обновление, консалтинг, обучение персонала, гарантированное обслуживание;

• интенсивно обновляются программные продукты для работы в среде Windows;

• локальные прикладные программы и локальные системы бронирования и резервирование объединяются в национальные и затем интегрируются в международные сети;

• наиболее быстрыми темпами идет использование Интернета для формирования, продвижения и реализации туристского продукта.

Мировой опыт свидетельствует, что фактором, определяющим успех деятельности любой организации индустрии туризма на туристском рынке, является время обслуживания клиентов. Выигрывает тот, кто в состоянии предоставить клиенту весь комплекс услуг в режиме реального времени. Возможность ведения бизнеса в подобном режиме на прямую связана с тем, каким образом и с помощью каких информационных технологий организован обмен информацией между туроператором и поставщиком услуг, между туроператором и турагентами.

Таким образом, инновационная деятельность в сфере туризма направлена на создание нового или изменение существующего продукта, на совершенствование транспортных, гостиничных и других услуг, освоение новых рынков, внедрение передовых информационных и телекоммуникационных технологий и современных форм организационно-управленческой деятельности.

Прежде всего, внедряя достижения научно-технического прогресса и передовой практики, инновационных нововведений в развитие сферы туризма, можно будет создать новые концепции туризма, туристских услуг, и реализовать их в новых форматах обслуживания. Формирование новых подходов и внедрение инноваций развития и регулирования сферы туризма, позволит создать адекватную туристскую индустрию с хорошо развитой материально-технической базой.

Литература

1. Бызова А.И. Инновации в туризме / Режим доступа http://naukovedenie.ru/?id=150

2. Козлитина Н. Инновационные технологии в индустрии туризма / Режим доступа www.krc.karelia. ru/doc_download.php?id= 2378&table_name

3. Система информационных технологий / Режим доступа http://uvsr. stu.ru/ foto/Ucheba/sistema.htm

4. Тайгибова Т. Т. Инновации в туризме – как один из важнейших факторов повышения уровня социально-экономического развития Республики Дагестан [Текст] / Т. Т. Тайгибова // Проблемы современной экономики: материалы междунар. науч. конф. (г. Челябинск, декабрь 2011 г.). — Челябинск: Два комсомольца, 2011. — С. 153-156./ Режим доступа http://www.moluch.ru/conf/econ/ archive/12/1380/

Н. Макешева,
Кыргыз –Турк «Манас» Университети

БИЛИМ БЕРҮҮГӨ САРПТАЛГАН БЮДЖЕТТИК ЧЫГАШАЛАРДЫН АНАЛИЗИ

Макалада Кыргыз Республикасынын билим берүүгө сарпталган бюджеттик чыгашалардын анализи жүргүзүлгөн. Анализде 2000-2014-жылдардын аралыгында көрсөткүчтөрү колдонулуп, горизонталдык тренддик анализи жасалган. Он төрт жыл аралыгындагы билим берүү тармагынын мамлекеттик бюджет тарабынан каржылануусу анализденген.

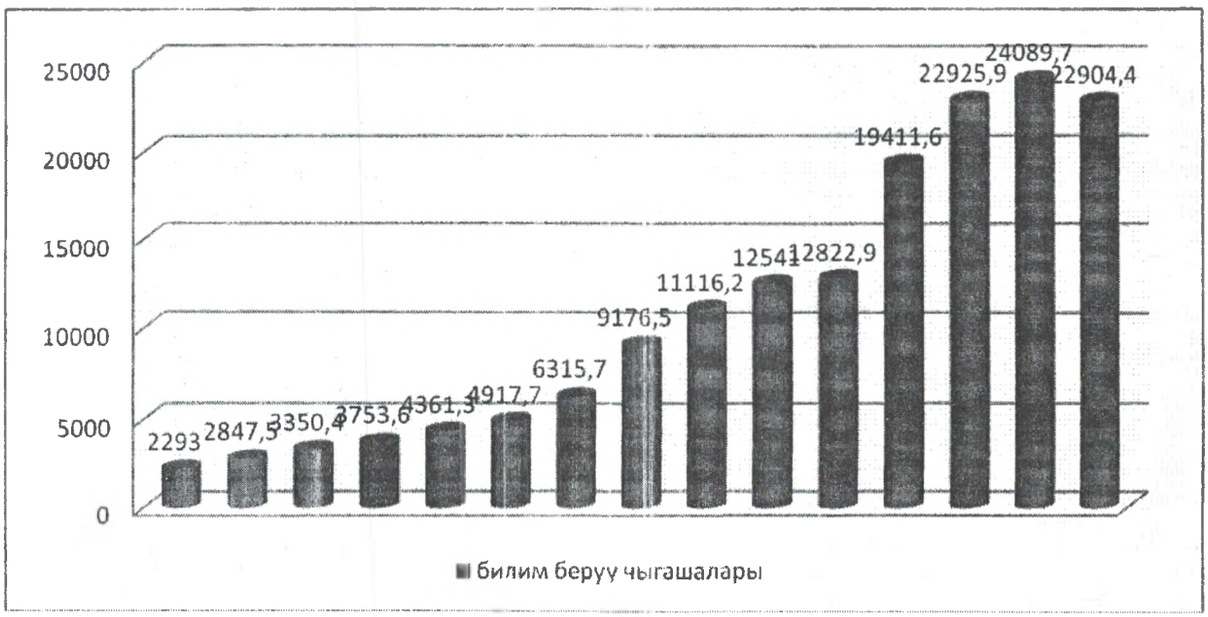
Бүгүнкү күндө билим берүү дүйнөдө коомдук өнүгүүнүн маанилүү көрсөткүчтөрүнүн жана артыкчылыктуу багыттарынын бири бойдон калууда жана адам коомунун жашоосунда билим берүү маанилүү ролду ээлеп турат. Анткени, мамлекеттин өнүгүшү

көрсөтүлгөн билим берүү кызматынын деңгээли жана сапаты менен тыгыз байланышта болот. Билим берүү адамды социализациялоо процессинин бир бөлүгү болуп, кийинки муунга топтолгон тажрыйбаны жана билимди максаттуу түрдө тиешелүү социалдык институттар чегинде өткөрүү болуп эсептелинет.

Билим берүү чөйрөсүнүн негизги каржылоо булагы мамлекеттик бюджет болуп саналат. Билим берүү чыгымдары социалдык чөйрө чыгымдарынын олуттуу бөлүгүн түзөт. Ага карабастан каржылоо маселеси билим берүү системасында алдынкы маселелерден болуп калууда. Акыркы он төрт жылдагы билим берүүгө бөлүнгөн каражаттардын көлөмү 20 611,4(миң)сомго өскөн. 2007-жылга салыштырмалуу 2011-жылы эки эсе көбөйгөн (Диаграмма). 2011-жылкы бюджетиндеги социалдык чөйрө кызматкерлерини айлык акысын жогорулатууга 10,0 млн. сом бөлүнгөн. Анын ичинде билим берүү тармагы да каралган. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн № 323 токтомуна ылайык мугалимдердин эмгек акысын 30% жогорутулган. 2010-жылга салыштырмалуу 2011-жылы билим берүү чыгашаларындагы өсүш 51% түзгөн. Аны төмөнкү графиктен көрө алабыз. Ал эми 2014-жылы 22 904,4 сомду түзүп 2012-жылга караганда 5% жогорулаган, ал эми 2013-жылга салыштырмалуу 7% азайган.

Диаграмма 1.:

2000-2014-жж. билим берүүгө чыгашалар.

Кыргыз Республикасынын жарандык бюджетине[1] ылайык райондук билим берүү мекемелеринин кызматкерлеринин кызмат акыларына, Соцфондко чегерүүлөрүнө, коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө, машиналарга жана жабдууларга, жатак-мектептердин жана адистешкен жатак мектептерин ондоо иштерине чыгымдар көбөйтүлдү.

2014-жылы артыкчылыктуу тартипте жалпы билим берүүчү мектептер үчүн окуу китептерин басып чыгарууга жана сатып алууга 100 млн. сом, билим берүү мекемелеринин материалдык-техникалык базасын жакшыртууга жана окуу бөлмөлөрүн интерактивдүү доска, лабораториялык идиш, химреактивдер менен жабдууга 100 млн. сом, "Жаш мугалимдин депозити" программасына 66,8 млн. сом, окуучуларга эмерек сатып алууга- 33,9 млн. сом, компьютер сатып алууга 20 млн. сом, ведомствого караштуу билим берүү мекемелерин капиталдык ондоого 20 млн. сом бөлүнгөн.

Билим берүү чыгашалары – билим берүү системасынын ресурстук камсыздоо деңгээлинин маанилүү мүнөздөмөсү. Эл аралык статистикада абсолюттуу жана салыштырмалуу сыяктуу ар түрдүү көрсөткүчтөр колдонулат. Билим берүү чөйрөсүн каржылоо жана анын ар түрдүү тепкичтерин мүнөздөөдө негизги көрсөткүчтөр бар. Алар төмөндөгүдөй:

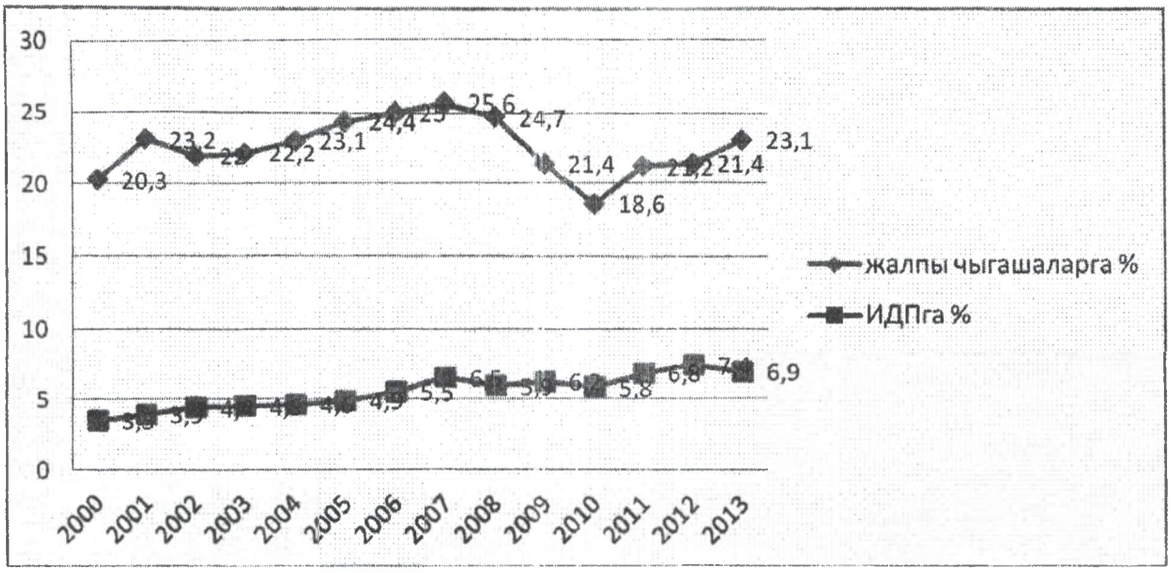
1. Билим берүү чыгашаларынын ИДПга катышы;
2. Жалпы мамлекеттик чыгашаларда билим берүү чыгашаларынын салыштырмалуу көлөмү (салмагы).

Билим берүү чыгашаларынын ИДПга катышы улуттук жетиштүүлүктүн (благосостояние) канчалык үлүшүн билим берүүгө сарпталганын көрсөтөт. Бул каржылоону жалпы баалайт. Көптөгөн өлкөлөрдө бюджеттик процессте билим берүү чыгашаларын пландоодо башталгыч пункт катары эсептелинет. Ал эми билим берүү чыгашаларынын ИДПга жана мамлекеттик чыгашаларына катышын карасак. ИДПдагы үлүшү 2000–2008-жылдардын аралыгында 3,5%дан 6,5%га жогорулаган. 2009-жылы 0,6% төмөндөп 5,9%түзгөн, бирок 2010-жылы жогорулаган. 2011–2012-жж. Аралыгын 5,8%дан 7,4% га үлүшү жогорулаган. 2013-жылы 6,9% түзгөн.

Жалпы мамлекеттик чыгашалардагы билим берүү чыгашаларынын үлүшүнүн динамикасына карасак, 2001-2007-жылдардын аралыгында 23,2%дан 25,6%га жогорулаган. Бирок 2007-жылдан баштап ылдыйлап 2010-жылы 18,6% болгон. 2011-жылдан баштап 21,2%дан 2013-жылы 23,1%ды түзгөн.

Диаграмма 2.

2000-2013-жж. билим берүү чыгашаларынын ИДПдагы жана мамлекеттик чыгашалардагы үлүшү[2].

Горизонталдык тренддик анализ – убакыт аралык ичиндеги айрым көрсөткүчтөрдүн динамикасын изилдөө негизин түзгөн анализдин бир түрү. Анализ жүргүзүү процессинде периоддордун катары алынып отчеттуулуктун айрым көрсөткүчтөрүнүн өсүү темпи эсептелип алардын өзгөрүүсүнүн жалпы темптери (же тренд) аныкталат. Ошондой эле орточо эсеп менен өсүү үлүшүнүн негизинде келеерки жылга прогноздоо болот.

Таблица 2.4.

Билим берүүгө сарпталган бюджеттик чыгашаларына карата Тренд анализи

Dependent Variable: Билим берүү чыгашалары
Method: Least Squares
Date: 11/10/14 Time: 13:05
Sample: 1990 2014
Included observations: 25

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-4671703.	1398371.	-3.340818	0.0028
TREND	960360.6	99883.65	9.614793	0.0000

R-squared	0.800770	Mean dependent var	6852624.
Adjusted R-squared	0.792107	S.D. dependent var	7898536.
S.E. of regression	3601356.	Akaike info criterion	33.10814
Sum squared resid	2.98E+14	Schwarz criterion	33.20565
Log likelihood	-411.8517	Hannan-Quinn criter.	33.13518
F-statistic	92.44424	Durbin-Watson stat	0.183919
Prob(F-statistic)	0.000000		

Жогорудагы таблицада көрүнүп тургандай, тренд коэффициентинин мааниси 0,0000< 0,05 болгондуктан %5 ката үлүшү менен маанилүү бир тренд болгону кабыл алынат.

Прогноз:

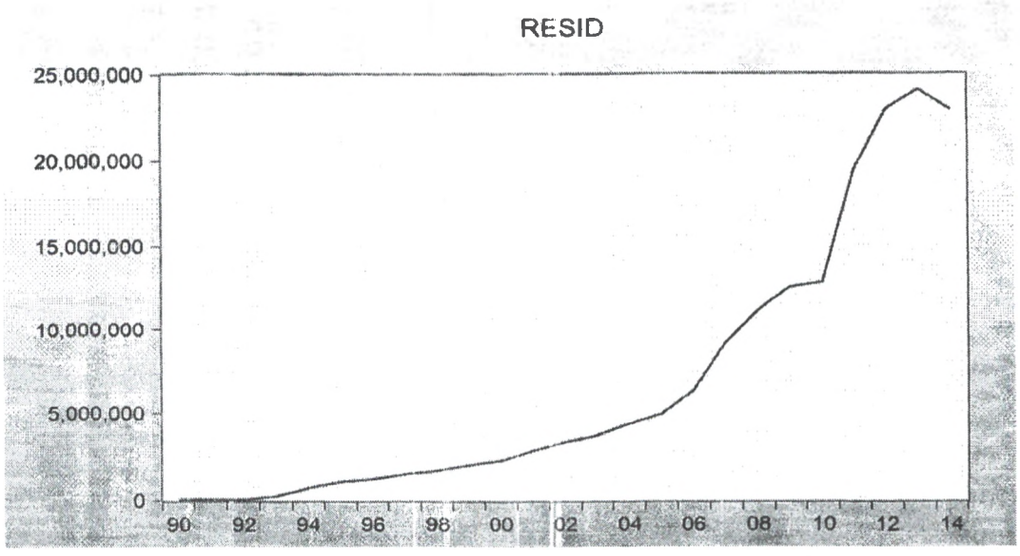
2015-жылына билим берүү чыгашалары = -4671703. + 960360.6 *(25)= **19337312**

2016 –жылына билим берүү чыгашалары = -4671703. + 960360.6 *(26)= **20297672.6**

Төмөнкү диаграммада билим берүү чыгашаларынын өсүү динамикасын көрсөк болот.

Диаграмма 3.:

Билим берүү чыгашаларынын өсүү динамикасы.

Бирок канчалык каржылоо маселеси көтөрүлсө дагы эң маанилүүсү анын натыйжалуулугу. Башкача айтканда каражаттардын даректүү, туура нукта колдонулушу болгондугу талашсыз. Билим берүү сапаты түздөн-түз каржылоо система, механизмине байланыштуу болгону айкын. Ошондуктан, колдонулуп жаткан системаны өзгөртүү зарыл. Алгач программалык –максаттык мүнөздөгү бюджетти бекемдеп туура өнүктүрүү керектелет. Албетте , чет өлкөлүк тажрыйбаны өлкөнүн, билим берүү системасынын шартына ылайыкташтырып колдонуу туура өнүгүү багытына алып келиши талашсыз.

Адабият

1. Кыргыз Республикасынын Жарандык бюджети : 2014 –жылга карата бюджеттин кыскача баяндамасы. – Б., 2014. 16-б.

2. Образование и наука в Кыргызской Республике, 2009–2013. Статистический сборник. Бишкек, 2014. 197-б.

3. www.stat.kg

Акматова М.Б,
КЭУ

ПРОБЛЕМЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ СЕЛЬХОЗПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Главным инструментом государственного регулирования аграрной экономики является льготное кредитование фермеров, которое осуществляется с целью обеспечения оптимальных условий производства для хозяйств, неспособных финансироваться из собственных средств или заемного на общих условиях капитала. Льготы часто предоставляются в рамках целевых программ, отражающих приоритеты государственной политики. Так, пятая часть объема средне- и долгосрочных кредитов рентного банка ФРГ финансируется на льготных условиях, а также в рамках «Государственной финансовой поддержки сельскохозпроизводителей».

Одним из основных принципов льготного кредитования - частичная компенсация действующей процентной ставки из бюджетных средств. Однако механизм его применения в отдельных странах меняется в зависимости от конкретных условий.

Необходимость государственной поддержки диктуется не только особенностями переходного периода, когда требуется очень длительное время для преодоления монополии крупных производителей продукции, дефицита материально-технических ресурсов и консерватизма местных органов власти, от которых в наибольшей степени зависят малые предприятия. Небольшие предприятия не могут быть равноправными и равносильными конкурентами крупных товаропроизводителей без специальных мер государственной поддержки. И объясняется это многими причинами:

• производственной и технической их привязкой к крупным производителям продукции, которым они поставляют узлы, детали или оказывают услуги;

• их зависимостью от кредитов банков, которые, не имея солидных гарантий от малых предприятий, ущемляют их в выделении финансовых средств;

• неустойчивостью получаемых доходов вследствие небольших объемов производства и ориентации на изменчивую рыночную конъюнктуру и т.п.

Все это определяет слабые позиции и повышенную уязвимость малых предприятий в переходной экономике.

Поэтому система государственной поддержки, в первую очередь, предполагает создание органов государственного управления, призванных следить за развитием нарождающегося сектора экономики и выходить с предложениями в законодательные и правительственные инстанции по формированию благоприятной для малых предприятий экономической среды.

Обеспечение равных возможностей для большого и малого бизнеса, в первую очередь, возможно только посредством законодательства, которое определяет не только правовые основы функционирования сельскохозпроизводителей, но также может обеспечить возможность участия малых предприятий в государственных программах на выгодных и для них и для государства условиях. Государство способно экономически направить их деятельность в необходимое общественное русло, создавая гибкую, включающую в себя различные элементы, систему льгот. Может быть разработана и использована, например, система льгот под целевые государственные программы для малых предприятий, участвующих в ее выполнении.

Формирование правовой среды решает многие проблемы, стоящие на пути развития сектора сельхозпроизводителей, начиная с момента регистрации субъектов предпринимательства, лицензирования предмета их деятельности и заканчивая процедурами банкротства и прекращения их существования. Большим препятствием на пути развития сельхозпроизводителей может быть тот факт, что законодательные акты не являются актами прямого действия, а для их реализации органами исполнительной власти разрабатывается множество подзаконных актов, которые систематически изменяются, уточняются, дополняются, поэтому гражданам, решившим заняться предпринимательской деятельностью, трудно в них разобраться и на практике руководствоваться ими.

Существующая в стране налоговая система и проводимая страной налоговая политика оказывает особенно сильное влияние на процесс развития сельхозпроизводителей.

Размер налоговой нагрузки для малых предприятий устанавливается разными странами на самом разно уровне. Многие малые предприятия испытывают тяжелое налоговое бремя из-за косвенных налогов, твердых размеров сборов и того факта что, они не пользуются льготами и исключениями, которые распространяются на крупные предприятия. Налоговые льготы, направленные на поощрение развития промышленности, часто пытаются увязать уровень таких льгот с размером инвестиций, вследствие чего более крупные предприятия получают более широкие преимущества.

По крайней мере, 6 государств-членов Европейского союза сократили ставки налога на прибыль сельхозпроизводителей, размер которой не превышает установленный уровень. В Германии очень мелкие предприятия освобождаются от уплаты местных предпринимательских налогов, и во многих странах устанавливаются различные виды налоговых льгот для тех, кто начинает бизнес в аграрном секторе.

Во всех районах республики открыты представительства АЙЫЛ-БАНК, что обеспечивает фермерам на местах доступ для получения любой информации по кредитам.

В соответствии с проектом «Сельские финансовые институты», основной целью которого является создание жизнеспособных и устойчивых финансово-кредитных учреждений (кредитных союзов), предоставляющих финансовые услуги мелким крестьянским хозяйствам, будет сформирована устойчивая сельская финансовая система. В рамках проекта по всей республике уже создано 176 кредитных союзов, из них, в настоящее время, действует - 168 кредитных союза которые так или иначе решают проблему аграрного сектора экономики.

Литература

1. Камаев В.Д., Домненко Б.И. Основы рыночной экономики. – М., 1991.

2. Теория экономического анализа. / Под ред. Шермета А.Д. - М.: Прогресс, 1982.

3. Никольский П. С. Финансы сельскохозяйственного механизма управления промышленностью – М.: Финансы и статистика, 1982. С. 127

4. Национальная стратегия устойчивого развития. 2013-2017гг. (аграрный сектор)

Акматова М.Б,
КЭУ

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В УСЛОВИЯХ РЫНКА

В статье рассматриваются вопросы связанные современным состоянием пищевой и перерабатывающей промышленности, а также механизмы экономической эффективности отрасли

В пищевой и перерабатывающей промышленности, также как и в целом в народном хозяйстве, происходят глубокие социально-экономические и технологические преобразования. Складывается новый механизм функционирования производства, при котором возрастает ответственность предприятий и исполнителей за количественные и качественные результаты работы.

Изучение происходящих процессов, определение реальных тенденций развития этой отрасли обуславливает необходимость расширения и углубления методологических подходов оценки эффективности реформы. Возрастает важность устранения односторонности в оценке выбора наиболее рациональных решений.

Экономическая эффективность устойчивости развития отрасли должна основываться на учете комплекса ресурсных, социально-экономических, организационных, научно-технических факторов, воздействующих на функционирование производительных сил и производственных отношений. Эффективность должна отражать результативность функционирования средств труда, предметов труда и рабочей силы. Сложность и многогранность категорий экономической эффективности не дозволяет в полной мере использовать один показатель ее измерения.

По нашему мнению, экономическую эффективность устойчивости развития пищевой и перерабатывающей промышленности следует рассматривать с позиций инвестиционной активности и роста объема, производства, преодоления колебаний в производстве продуктов питания в необходимом ассортименте по годам во взаимной связи с производством сельскохозяйственной продукции.

Исходя из принципов системного подхода, показатели экономической эффективности должны отражать содержание процесса воспроизводства и, соответственно, кругооборот капитала и состоять из групп, характеризующих наличие и использование производственных ресурсов, получаемую продукцию, ее распределение, обмен и потребление. Такой комплексный подход обеспечивает целостность системы показателей, учитывающий взаимосвязи факторов, воздействующих на производство и реализацию продуктов питания.

Автор согласен с мнением В.А, Свободина о том, что «При исследовании эффективности АПК необходимо исходить из понимания того, что она представляет собой сложную, многоцелевую, открытую систему, состоящую из функциональный организационных подсистем. Функциональные подсистемы (технологическая, социальная, экономическая, 1нологическая) выражают содержание агропромышленного производства, а организационная - форму их проявления».

По нашему мнению, экономическую эффективность устойчивости пищевой и перерабатывающей промышленности целесообразно рассматривать, с одной стороны, как систему факторов, воздействующих на развитие одной отрасли с учетом обеспечения расширенного воспроизводства, с другой - получение -эффекта (результата) на основе рациональное использования производственного потенциала и с третьей - минимизацию затрат предотвращение отрицательного влияния на природную среду.

При анализе эффективности важно, чтобы выбор системы показателей объективно характеризовал состояние как народнохозяйственной, так и хозяйственной деятельности предприятия. При оценке речь должна идти по существу о наиболее рациональном использовании производственных ресурсов и обеспечении населения продуктами питания в нужном ассортименте и высоком качестве.

В производстве и переработке пищевой и перерабатывающей промышленности задействовано 9388 крупных, средних и мини предприятий. Из них по областям: Баткенской-544, Жалалабатской-1092, Нарынской-533, Ошской-2359, Таласской-196, Иссык-Кульской-522, Чуйской-1637, г.Бишкек-2067 и г.Ош-428.

Из указанного числа пищеперерабатывающих предприятий (9388) крупными и средними являются 457 и 8931- мини предприятия (95 %).

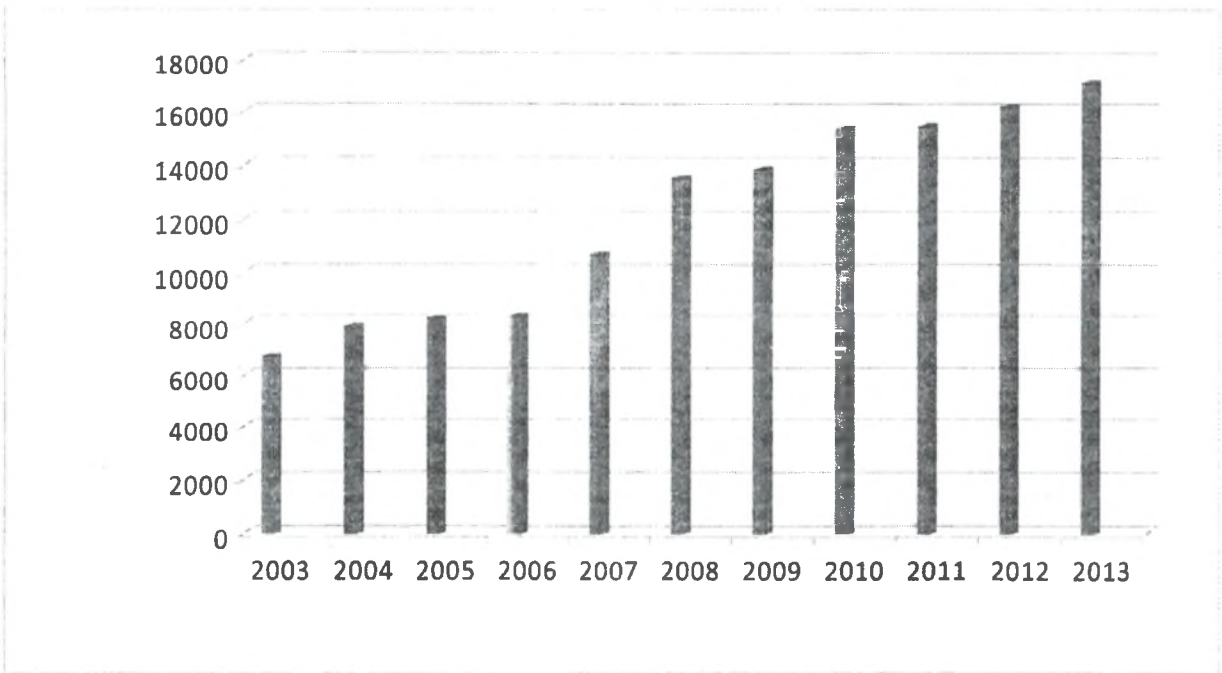

Диаграмма 1. Объем производства пищевых продуктов включая напитки и табака

Как видно из диаграммы 1. В производстве пищевых продуктов наблюдается тенденция роста в объеме производства , по сравнению с 2003 годом темп роста производства в 2013 году составил почти 3 раза

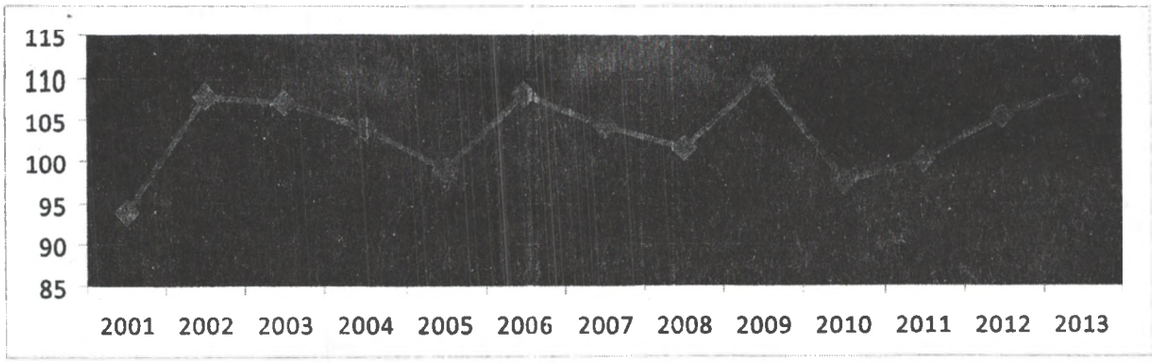

Диаграмма 2. Динамика физического объема перерабатывающей промышленности 2001-2013 гг.

Как видно из диаграммы 2 за динамика индекса физического объема период с 2001-2013гг. показывает различные тенденции, постепенный спад с 2002г. по 2005г., когда составил – 99,4%, но уже в 2006г. он достиг 108,2%/ Тенденция роста выпуска продукции в отрасли наблюдался с 2006 года. Однако, в 2010 году и.ф.о. составил 97,8 % (хотя в денежном выражении выработано 15298,0 млн.сомов), в последующие годы 2011-2013 году сохранился тренд роста.

Снижение индекса физического объема в пищевой промышленности обусловлено в основном уменьшением объемов производства в мукомольной, хлебопекарной, плодоовощной отраслях, а также в производстве растительного масла, в производстве фасованного чая.

Пищевая и перерабатывающая промышленность является многоотраслевой и состоит из 16 под отраслей: сахарная, спиртовая, ликероводочная, хлебопекарная, кондитерская, плодоовощная, мясная, молочная, масложировая, макаронная, винодельческая, пивоваренная, производство безалкогольных напитков, табачная, мукомольно-крупянная и чаеразвесочная.

Ведущее место в отрасли занимает молочное производство, на долю которого приходится свыше 21% выпускаемой продукции. Удельный вес мукомольной отрасли- 15,5% , хлебопекарной-13,6 %, табачной- 9,5 %, ликероводочной-6,7 % и т.д.

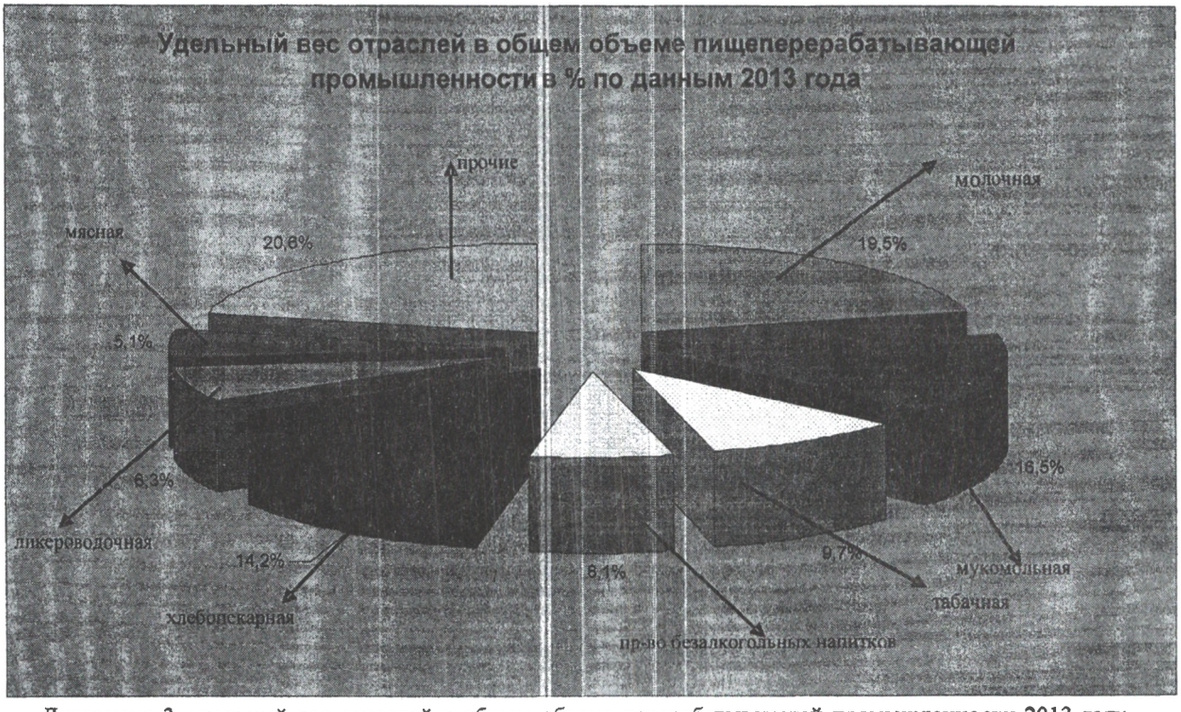

Диаграмма 3. удельный вес отраслей в общем объеме перерабатывающей промышленности 2013 году

Как видно из диаграммы 3 наибольший удельный вес в данной отрасли занимает молочная переработка 19,5%, , далее мукомольная 16,5%, хлебопекарня 14,2%. В целом по отрасли наибольший удельный приходится на прочие сегменты, порядка 20,6%

Специально министерством энергетики и промышленности проводится мониторинг по 162 предприятиям отрасли, в том числе по мясной-9, плодоовощной-9, молочной-22, мукомольно-крупяной-32 и т.д.

Фактором, обусловливающим негативные тенденции в секторе АПК, является отсутствие эффективных государственных, и негосударственных систем регулирования продовольственного рынка. Старые административно- распределительные органы упраз-

днены, а новые механизмы, соответствующие современным условиям функционирования экономики, не созданы. Так, у фермеров и крестьян отсутствует информация о конъюнктуре на рынке сельхозпродукции. К настоящему времени утеряны высокопроизводительные сельскохозяйственные технологии, применявшиеся в колхозах и совхозах. Фермерством занимаются люди, не имеющие представления об агро - и зоотехнике. Падает качество семенного и племенного материала. Все это приводит к существенным потерям для сельского хозяйства и населения, затрудняет формирование единого рыночного пространства страны.

Несмотря на усиливающуюся тенденцию образования сельских банков, кредитных союзов и государственную поддержку, острейшей проблемой отрасли все еще остается тяжелое финансовое положение крестьян и фермеров. Оно является следствием малых объемов денежных поступлений от реализации продукции из-за относительно низких цен на нее и ограниченности сбыта. В результате сельхозпроизводители, не могут в полном объеме, осуществляет воспроизводство основных и пополнение оборотных средств.

Важным условиям развития АПК является обеспечения сбыта и экспорта сельскохозяйственной продукции и продуктов ее переработки.

Для достижения цели необходимо решать следующие задачи:

• разработка и реализация широкомасштабных мер по обеспечению продовольственной безопасности и по преодолению внешних шоков, влияющих на ее уровень;

• углубление земельной реформы, создание кооперативных форм хозяйствования;

• развитие вспомогательных сельскохозяйственных услуг;

• обеспечение сбыта продукции АПК;

• улучшение финансового состояния сельхозпроизводителей и предприятий перерабатывающей промышленности;

Литература

1. Асанов Т.А. Преобразования в бюджетной сфере и их влияние на финансовую и макроэкономическую стабилизацию. В кн. Проблемы и прогнозы рыночной трансформации экономики в Кыргызстане / под ред. чл.-корр. НАН КР Е.П. Черновой. Кыргызско-Российский Славянский университет. – Бишкек, 1998.

2. Социально-экономическое положение Кыргызской Республики за 2012-2013 гг. – Бишкек: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики.

3. Карпенко И. Роль государственной финансовой помощи и кредитования в развитии сельского хозяйства ФРГ // Международный сельскохозяйственный журнал. - М., 1992. - №5. - С. 156.

4. КойчуевТ. Экономика Кыргызстана: реалии и перспективы. - Б., 2001.

ЖУРНАЛИСТИКА

Ердоган Акман,
Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин
илимий кызматкери

СТУДЕНТТЕРДИН ТЕЛЕВИЗОР КӨРҮҮ КАЛООСУ ЖАНА СЕБЕПТЕРИ

(ИЗИЛДӨӨЛӨРГӨ БИШКЕКТЕГИ СТУДЕНТТЕР МИСАЛ КАТАРЫ АЛЫНДЫ)

Ишибизде көрүүчү массалык маалымат каражаттарына көз каранды эмес, күчтүү деген ой-пикирлер жана канааттануу негиздери, студенттердин телевизор көрүү каалоосу жана себептери каралды. Телевизор көрүүчүлөрдү анализдеген бир топ илимий иштер бар. Бул илимий иштердин максаты: социалдык-экономикалык жана демографиялык өзгөчөлүктөрдүн негизинде айырмаланаарын көрсөтүү. Бул илимий ишибизде да, бул ой-пикирдин негизинде Бишкектеги университеттердин студенттеринин телевизор көрүү каалоолорун далилдөө үчүн алардын телевизор көрүү себептери, кылык-жоруктары, тандоосу, көнүмүш адаттары, деңгээли сыяктуу факторлор аныкталып, бул аныктамаларды социалдык-экономикалык жана демографиялык өзгөчөлүктөрдүн негизинде карап чыгуу менен бирге бул маалыматтарды анализдеп чыктык.
Ачкыч сөздөр: *Пайдалануу жана канааттануу модели, студенттер, телевизор көрүү.*

Илимий ишибиздин максаты:

Ишибизде көрүүчү массалык маалымат каражаттарына көз каранды эмес, күчтүү деген ой-пикирлердин жана канааттануунун негизинде телевизор көрүүчүлөрдү анализдеген бир топ илимий иштер бар. Бул ишибиздин жыйынтыгында көрөрмандар телевизорду ар кандай максат менен жана ар түрдүү каалоолор менен көрөөрү аныкталды. Бул илимий ишибиздин максаты: социалдык-экономикалык жана демографиялык өзгөчөлүктөрдүн негизинде айырмаланаарын көрсөтүү.

Бул илимий ишибизде да, бул ой-пикирдин негизинде Бишкектеги университеттердин студенттеринин телевизор көрүү калоолорун далилдөө үчүн алардын телевизор көрүү себептери, кылык-жоруктары, тандоосу, көнүмүш адаттары, деңгээли сыяктуу факторлор аныкталып, бул аныктамаларды социалдык-экономикалык жана демографиялык өзгөчөлүктөрдүн негизинде карап чыгуу менен бирге бул маалыматтарды анализдеп чыктык.

Ишибизде колдонулган ыкмалар жана үлгүлөр

Ишибизде колдонулган маалыматтарды Кыргызстандын борбору Бишкек шаарында топтодук. Эң алгач анкета даярдадык. Даярдалган суроолордун деңгээлин аныктоо максатында алгач 25 студентке текшерүү тести өткөздүк. Биздин анализге жарактуу суроолорду аныктадык.

Анкета толтурууга университеттин бардык факултети, бардык бөлүмдөрү жана бардык курстар өз-өзүнчө катыша алды. Ошондой эле анкета толтурууда көзөмөлдөө ыкмасы колдонулду. Анкета, биринчи, мугалимдердин жардамы менен сабак учурунда толтурулду, экинчиде болсо, китепканада жана кафетияларда бетме-бет отуруп толтурулду. Анкеталар электрондук түрдө СПСС пакет программасынына өткөрүлүп, статистикалык анализдер жүргүзүлдү.

Бул анкетаны толтурууда да үлгү ыкмасын колдонууну туура көрдүк. Изилдөө учурунда Кыргызстандагы студенттерге эң жакшы үлгү боло алат деген максатта Жусуп Баласагын атындагы кыргыз улуттук университетинин, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин, Орто Азиядагы Америка университетинин жана Кыргыз-Орус Славян университетинин студенттерин катыштырдык. Анкеталар бардык университеттерге 25% ден бөлүнүп берилди. Андан кийинки баскычта университетте эң жакшы деңгээлде өзүнүн университетин тааныта ала турган факультеттер жана группалар тандалды. Баардыгы болуп 400 анкета даярдалып, жүз жүздөн ар бир университеттке бөлүнүп берилди. Анкеталар көзөмөл астында алынгандыгы үчүн кемчиликсиз жана катасыз толтурулушуна көңүл бөлүндү.

ТЕЛЕВИЗОР КӨРҮҮНҮ КААЛОО ЖАНА КӨРҮҮНҮН СЕБЕПТЕРИН ИЗИЛДӨӨНҮН АНАЛИЗИ ЖАНА АЧЫЛЫШТАРЫ

Анкетага катышкандардын демографиялык өзгөчөлүктөрү

Төмөндө анкета толтургандардын социалдык-демографиялык өзгөчөлүктөрү жана башка түрдүү маалыматтардын арасындагы байланыштары фреканс жана таблица түрүндө берилди. Социалдык-демографиялык өзгөчөлүктөрү жана анкетага катышкандардын телевизор көрүүсү, ошондой эле телеберүүлөрдүн байланышы болуп болбогонун далилдөөнүн үстүндө иштедик.

Анкетага катышкандар тууралуу маалымат		Фреканс	Пайыз
Жынысы	Аял	275	68.8
	Эркек	125	31.3
	Баардыгы	400	100.0
Жашы	18 жана 18 жаштан төмөн	4	1,3
	19-21	180	60,0
	22-24	109	36,3
	25 жана 25 жаштан жогору	7	2,3
	Баардыгы	300	100
Курсу	Биринчи курс	99	24.8
	Экинчи курс	103	25.8
	Үчүнчү курс	101	25.3
	Төртүнчү курс	97	24.3
	Баардыгы	400	100.0
Кайсы жашаганы тууралуу маалымат	Жообу жок	1	.3
	Үйдө жалгыз	14	3.5
	Үйдө досторум менен	50	12.5
	Үй-бүлөм менен	232	58.0
	Туугандарым менен	53	13.3
	Жатаканада	39	9.8
	Башка	11	2.8
	Баардыгы	400	100.0
Жогорку Окуу Жайы	Кыргыз-Түрк «Манас» Университети	100	25.0
	Орто Азиядагы Америка Университети	100	25.0
	Кыргыз-Орус Славян университети	100	25.0
	Жусуп Баласагын атындагы кыргыз улуттук университети	100	25.0
	Баардыгы	400	100.0

Анкетага катышкан студенттердин көп бөлүгүн кыздар түзгөндүгүн жогоруда айтып өттүк. Анкетага атайылап эмес, кокусунан катышып калуу ыкмасы колдонулгандыгына байланыштуу жогорудагы көрсөткүчкө ээ болдук. Айрыкча анкета толтурулган университеттерде, группаларда кыздардын да, эркектердин да болушу, сабакка катышуу факторлорун эске алганда жогорудагы көрсөткүч нормалдуу эсептелет.

Студенттердин жашы жана канчанчы курс экени да абдан маанилүү. Жашы жана курсу ортосунда да айырмачылыктар бар(X^2=393,420, sd=30, p=0.000<0.05). Жашы жогору болгон сайын группа да көбүрөөк. Мындан улам өлкөдөгү билим системасынын да өзүнчө мөөнөтү болоору жана жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша группадагылардын саны да өзгөрөөрүн айта алабыз.

Курстар арасында тең салмактуу жайылуу байкалууда. Анкетага катышуучулар кокусунан тандалса дагы анкетага катышкандардын саны ар бир группадан, курстан, факултеттен бирдей 25% болду.

Жашаган жери жөнүндөгү маалыматтарда студенттердин 58% пайыз үйдө үй-бүлөсү менен жашаганы билинди. Андан кийинки орунда 13.3%ти менен туугандарынын үйүндө жашагандар болду. Тизмеде үчүнчүдө болсо 12.5% пайыз менен достору менен жашагандар болду. Бул тизмедеги жалгыз жашоо, үйдө достору менен жашоо жана жатаканада жашоо жаатындагы көрсөткүчтөр өнүккөн өлкөдөгү көрсөт-күчтөрдүн карама-каршысы болду. Ал эми студенттердин жынысы көп деле мааниге ээ эмес (X^2 =11,293,sd 6, p=0,080>0,05). Бирок университеттер арасында да маанилүү айырмачылыктар болду. Мисалы, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин студенттери көбүрөөк жатаканада жана туугандарынынкында жашаса, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин студенттеринин негизги бөлүгү үй-бүлөсү менен жашаары аныкталды (X^2=155,276, sd 18, p=0,000<0,05). Бул маалыматтарга бош убакыттарында телевизор көрүү, кандай телеберүүлөрдү көрүү кайсыл жерде ким менен жашаганына көз каранды экенин аныктадык.

Ар бир университеттен бирдей сандагы студент катышып, анкеталар кайра-кайра каралып, таблица түрүндө берилди.

Телевизор көрүү адаты жана тандоосу

Маалыматтар		Фреканс	Пайыз менен
Орточо эсеп менен бир күндө телевизор көрүү убактысы	Жообу жок	4	1.0
	1 саатган аз	96	24.0
	1саат	82	20.5

	2 саат	103	25.8
	3 саат	56	14.0
	4 саат	44	11.0
	5 саат же 5 сааттан көп убакыт	15	3.8
	Баардыгы	400	100.0
Телевизорду кайсы маалда көрүшөт	Жообу жок	5	1.3
	Эрте менен	12	3.0
	Түшкү убакыт	5	1.3
	Түштөн кийин	35	8.8
	Кечинде	298	74.5
	Түндө	45	11.3
	Баардыгы	400	100.0

Ишибиздин бул бөлүмүндө анкетага катышкандардын бош убактысын пайдалануусу, телевизор көрүү көнүмүш адаттары, телеберүүлөрдү тандоо деңгээли каралды. Анкетага катышкандардын орточо эсеп менен 24%ы 1 саат, 20.5%ы 1 сааттан көп, 28.8%ы эки саат, 14%ы үч саат, 11%ы төрт саат жана 3.8%ы беш саат жана андан көп убакыт телевизор көрөөрү аныкталды. Бул көрсөткүч студенттер телевизорду көп көрбөйт деген пикирди жаратты. Телевизор көрүүдө студенттин жынысы көп деле мааниге ээ эмес. Кыздар жана эркектер бирдей эле убакыт телевизор көрүшөт экен (X^2=5.027, sd=6, p=.540<0.05). Ал эми университеттер арасында да айырмачылыктар бар экени билинди. Мисалы Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде телевизор көрүүгө бөлгөн убактысы аз болсо, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинде телевизор көрүүгө бөлгөн убактысы көп экени аныкталды (X^2=38.088, sd=18, p=.004<0.05). Ошондой эле телевизор көрүү убактысы студенттин кайсыл жерде жашаганына байланыштуу. Мисалы, жатаканада жана жалгыз жашаган студенттер телевизорду аз көрсө, достору менен жашагандар, туугандары менен жашагандар жана үй-бүлөсү менен жашагандар телевизорду көп көрүшөт (X^2=152.819, sd=36, p=.000>0.05).

Анкетага катышкандардын 74.5%ы телевизорду кечинде көрөөрү таблицада берилди. 11.3%ы түндө, 8.8%ы түштө, 3%ы болсо эрте менен телевизор көрүшөт. Жогорудагы таблицада берилген жыйынтыктын негизинде телевизорду көп көрүү менен жашаган жеринин ортосунда чоң айырмачылык бар экени байкалды. Анкетега катышкандардын үй-бүлөсү, туугандары жана достору менен болгон мамилесинде телевизор көрүү маанилүү фактор экени билинди. Бул жагдай телевизор көрүү убактысына да таасир берет.

Көрөрмандардын телеберүүлөрдү тандоосу жана телевизор көрүү жыштыгы

Телеберүүлөр		Фреквенс	Пайыз менен
Жаңылыктарды көрүү	Жообу жок	1	.3
	Көп	126	31.5
	Орто	144	36.0
	Кээде	117	29.3
	Такыр көрбөйм	12	3.0
	Баардыгы	400	100.0
Документалдык телеберүүлөрдү көрүү	Жообу жок	4	1.0
	Көп	51	12.8
	Орто	84	21.0
	Кээде	222	55.5
	Такыр көрбөйм	39	9.8
	Баардыгы	400	100.0
Мультфильмдерди көрүү	Жообу жок	15	3.8
	Көп	23	5.8
	Орто	57	14.3
	Кээде	206	51.5
	Такыр көрбөйм	99	24.8
	Баардыгы	400	100.0
Ырлар телеберүүлөрдү көрүү	Жообу жок	14	3.5
	Көп	14	3.5
	Орто	27	6.8
	Кээде	110	27.5
	Такыр көрбөйм	235	58.8
	Баардыгы	400	100.0
Чет элдик жана жергиликтүү сериалдарды көрүү	Жообу жок	13	3.3
	Көп	19	4.8
	Орто	68	17.0
	Кээде	164	41.0
	Такыр көрбөйм	136	34.0
	Баардыгы	400	100.0
Экономикалык программаларды көрүү	Жообу жок	13	3.3
	Көп	37	9.3
	Орто	82	20.5
	Кээде	171	42.8
	Такыр көрбөйм	97	24.3
	Баардыгы	400	100.0
Улуттук коомдук түзүү программаларды көрүү	Жообу жок	7	1.8
	Көп	113	28.3
	Орто	157	39.3
	Кээде	102	25.5
	Такыр көрбөйм	21	5.3
	Баардыгы	400	100.0
Спорт берүүлөрүн көрүү	Жообу жок	15	3.8
	Көп	51	12.8
	Орто	81	20.3
	Кээде	172	43.0
	Такыр көрбөйм	81	20.3
	Баардыгы	400	100.0

Ток-шоу/ маектешүү берүүлөрүн көрүү	Жообу жок	13	3.3
	Көп	22	5.5
	Орто	89	22.3
	Кээде	174	43.5
	Такыр көрбөйм	102	25.5
	Баардыгы	400	100.0
Чет өлкөнүн кинолорун көрүү	Жообу жок	10	2.5
	Көп	116	29.0
	Орто	180	45.0
	Кээде	84	21.0
	Такыр көрбөйм	10	2.5
	Баардыгы	400	100.0
Жергиликтүү кинолорду көрүү	Жообу жок	9	2.3
	Көп	34	8.5
	Орто	133	33.3
	Кээде	186	46.5
	Такыр көрбөйм	38	9.5
	Баардыгы	400	100.0

Бул бөлүмдө көрөрмандардын телеберүүлөрдү тандоосу жана көп көрүүсүнө токтолдук. Жаңылыктарды көп көрөмүн дегендердин көрсөткүчү 31.5%, орто көрөмүн дегендердин көрсөткүчү 36%, кээде көрөм дегендердин көрсөткүчү 29,3 %, такыр көрбөйм дегендердин көрсөткүчү 3% болду. Ал эми анкетага катышкандардын жынысы бул жаатта маанилүү экени билинди. Бул сурооого эркек студенттерден өтө көп көрөмүн 48.6%, көп көрөмүн 28.8%, кээде көрөмүн 17.6%, такыр көрбөйм 5.6% деген жооп алдык. Ал эми кыз студенттерден көп 24%, орто 39.3%, кээде 34.5%, такыр көрбөйм 1.8% деген жоопту алдык (X^2=31.321, sd=4, p=.000>0.05). Бул көрсөткүчкө таянып ишибиздин «Эркек студенттер кыз студенттерге караганда жаңылыктарды көбүрөөк көрөт» деген 3-гипотезасын тастыктадык.

Документалдык программаларды көрүү суроосуна көп көрөм 12.8%, орто 21%, кээде 55.5%, такыр көрбөйм 9.8% деген жоопко ээ болду. Бул жаатгагы суроолордо анкетага катышкандардын жынысы көп мааниге ээ эмес. Эки тараптын жообунун жыйынтыгы бири-бирине жакын болду (X^2=5.768, sd=4, p=.217<0.05).

Анкетанын мультфильмдерди көрүү бөлүмү көп көрөм 5.8%, орто 14.3, кээде 51.5%, такыр көрбөйм 24.8% деген көрсөткүчкө ээ болду. Бул жаатгагы суроолордо анкетага катышкандардын жынысы көп мааниге ээ эмес. Эки тараптын жообунун жыйынтыгы бирибирине жакын болду (X^2=12.771, sd=4, p=.012<0.05).

Диний телеберүүлөрдү көрүүдө3.5% көп көрөм, 6.8% орто, 27.5% кээде көрөм, 58.8% такыр көрбөйм деген жоопко ээ болду. Бул көрсөткүчтөн анкетага катышкандардын диний программаларды аз көрөөрү билинди жана анкетага катышкандардын жынысы көп деле мааниге ээ эмес (X^2= 7.322, sd=4, p=.120<0.05).

Анкетага катышкандардын 4.8%ы сериалдарды көп көрөт. 17%ы орто, 41%ы кээде,34%ы такыр көрбөйм деп жооп берди. Эркек студенттер менен кыз студенттердин сериал көрүүсүндө чоң айырма бар. Эркек студенттер кыз студенттерге караганда сериалдарды аз көрүшөт (X^2= 48.551, sd=4, p=.000>.0.05).

Анкетага катышкандардын 9.3%ы экономикалык программаларды көп көрөөрү аныкталды. 20.5%ы экономикалык телеберүүлөрдү орточо көрөм, 42.8%ы кээде көрөм, 24.3%ы такыр көрбөйм деп жооп беришти. Анкета толтургандардын жынысы бул жаатта манилүү экени билинди. Эркек студенттердин 16%ы көп көрөм, 28%ы көп эмес, 34.4%ы кээде,17.6%ы такыр көрбөйм деген жоопторду берди. Кыздарды көрсөткүчү 6.2% көп көрөм, 17.1% орто, 46.5%ы кээде, 18.8% такыр көрбөйм деген жоопту берди. Мындан улам эркектер кыздарга караганда экономикалык программаларды көп көрөт деген бүтүмгө келдик (X^2= 20.540, sd=4, p=.000>.0.05).

Музыка\көңүл ачуучу программалар көп көрүлгөндүгү байкалды. Анкетага катышкан студенттердин 28.3%ы музыка/көңүл ачуучу программаларын көп көрөөрү аныкталды. Андан кийин 39.3% менен орто, 25.5%ы кээде, 5.3%ы такыр көрбөйм деген жооптор болду. Анкетанын бул болүмүндө студенттин жынысы маанилүү экени байкалды. Кыздардын 32% ы көп, 40% көп эмес, 23,6%ы кээде, 2.3%ы такыр көрбөйм деп жооп берсе, эркек студенттердин 29.2%ы көп көрөм, 37.6%ы орто, 29.6%ы кээде, 9.6%ы такыр көрбөйм деп жооп берди. Мындан улам кыз студенттер эркек студенттерге караганда музыка/көңүл ачуучу телеберүүлөрдү көп көрөт деген жыйынтыкка келдик (X^2=18.409, sd=4, p=.001>.0.05).

Спорт программаларын көрсөткүчү орто деңгээлде болду. Анкетага катышкандардын 12.3%ы көп, 20.3%ы орто,43%ы кээде, 20.3%ы такыр көрбөйм деп жооп беришти. Спорт программаларын көрүүдө анкетага катышкандардын жынысы маанилүү экени билинди. Бул сурооого эркектердин болжол менен 58.4%ы көп жана орто деген жоопту берсе, кыз студенттердин болгону 25.1%ы бул сурооого көп жана орто деген жоопту берди. Мындан улам эркек студенттер кыз студенттерге караганда спорт берүүлөрүн көп көрөт деген бүтүм чыгардык (X^2=68.134, sd=4, p=.000>.0.05).

Ток-шоу/маектешүү телеберүүлөрүн көрүүдө көп көрүү көрсөкүчү өтө төмөн (5.5%) болсо да, кээде көрсөткүчү өтө жогору (43.5%) болду. Анкетага катышкандардын 22.3%ы орто, 25.5%ы такыр көрбөйм деген жоопту берди. Ток шоу / маектешүү берүүлөрүн көрүүдө студенттин жынысы мааниге эмес экени байкалды. Берилген жооптор эки тараптыкы да окшош эле болду (X^2= 8.613, sd=4, p=.072<.0.05).

Чет өлкөнүн кинолорун көрүү көрсөткүчү жогору болгону байкалды. Анкетага катышкан студенттердин 29%ы көп, 45%ы орто, 21%ы кээде,2.5%ы такыр көрбөйм деген жоопту берди. Анкетанын бул бөлүмүндө студенттин жынысы маанилүү эмес экени билинди. Кыз студенттер да, эркек студенттер да чет өлкөнүн кинолорун көп көрүшөт (X^2=10.157, sd=4, p=.038<.0.05).

Кыргыз кинолорун көрүүдө кээде деген жооп көп болду. Анкетага катышкан студенттердин 8.5%ы көп көрөм, 33.3%ы орто, 46.5%ы кээде жана 9.5% такыр көрбөйм деп жооп берди. Бул бөлүмдүн көрсөткүчүнө студенттин жынысы таасирин тийгизген жок. Эркек студенттердин кыргыз кинолорун көрүү көрсөткүчү да, кыз студенттердин көрсөткүчү да бирдей эле деңгээлде болду (X^2=10.157, sd=4, p=.038<.0.05).

Телеберүү түрлөрүн группаларга бөлүп карадык. Эң көп көрүлгөн телеберүүлөр болгон жаңылыктар, музыка/көңүл ачуучу программалар, жергиликтүү жана чет өлкөнүн кинолору биринчи группа болду. Эң көп көрүлгөн бул төрт программадан түзүлгөн биринчи группадан кийин документалдуу, экономикалык, спорт программалары жана ток-шоу/маектешүү программаларынан түзүлгөн экинчи группа болду. Үчүнчү группада болсо диний телеберүүлөрү, мультфильмдер жана сериалдар(жергиликтүү/чет өлкөнүн) болду. Эң көп көрүлгөн телеберүү түрлөрүн да, экинчи группадагы телеберүүлөрдү да көрөрмандар маалымат алуу максатында көрөөрү байкалды.

Бул телеберүүлөрдү көрүүдө студенттин жынысы да маанилүү экени билинди. Жаңылыктар, экономикалык жана спорт программаларын эркек студенттер кыз студенттерге караганда көп көрөт. Ал эми кыз студенттер музыка/көңүл ачуучу программаларды жана сериалдарды (жергиликтүү/чет өлкөнүн сериалдарын) көп көрүшөт. Жергиликтүү сериалдар, чет өлкөнүн сериалдары, документалдуу телеберүүлөр, ток-шоу/маектешүү программалары жана диний программаларды көрүүдө эркек менен кыздардын ортосунда айырмачылык жок.

Телевизорду кантип көрүшөт

Көрүү тартиби		Фреканс	Пайыз
Телевизордон эмне көрөөрүн мурдатан пландоо	Жообу жок	3	.8
	Көп	43	10.8
	Орто	73	18.3
	Кээде	166	41.5
	Эч качан	115	28.8
	Баардыгы	400	100.0
Канал тандоо	Жообу жок	4	1.0
	Көп	84	21.0
	Орто	170	42.5
	Кээде	112	28.0
	Эч качан	30	7.5
	Баардыгы	400	100.0
Телевизор көрүп жатканда жарнама башталганда канал алмаштыруу	Жообу жок	5	1.3
	Көп	184	46.0
	Орто	115	28.8
	Кээде	84	21.0
	Эч качан	12	3.0
	Баардыгы	400	100.0
Программа бүтүшү менен канал алмаштыруу	Жообу жок	2	.5
	Көп	142	35.5
	Орто	150	37.5
	Кээде	90	22.5
	Эч качан	16	4.0
	Баардыгы	400	100.0

Ишибиздин бул бөлүмүндө анкетага катышкандардын көнүмүш адаттарын төрт пункт менен бердик. Жана бул көнүмүш адаттарын канчалык деңгээлде көп колдоноорун сурадык. Бул суроого берилген жооптору жогорку таблицада берилди.

23-таблицага көз салсак мурдатан кайсы телеберүүнү көрөөрүмдү пландайм деген пунктка анкетага катышкандардын 10.8%ы көп,18.3%ы орто,41.5%ы кээде деп жооп берди. Ал эми мурдатан эмне көрөөрүн пландабагандар 28.8%ды түздү. Студенттердин 70.6%ы б.а көп бөлүгү кээде, көп жана орто деп жооп берди. Бул да телевизорду көп көрөөрүндөн кабар берет. Көрөрмандардын телеберүүлөрдү өз каалосуна жараша тандоо көрсөткүчү жогору болду.

Студенттердин кайсы каналды көрөөрүн өзү тандап танбагандыгын билүү максатында берген «канал тандоо» пунктундаанкетага катышкандардын 21%ы көп, 42.5%ы орто, 28%ы кээде,7.5%ы эч качан деп жооп беришти. Канал тандоодо жашаган жеринин таасири бар экени байкалды (X^2=22.988, sd=24, p=..000>0.05).

Анкетага катышкандар студенттердин 46%ы «жарнама башталганда канал алмаштырам» деген пунктка көп деген жоопту беришти.28.8%ы орто, 21%ы кээде, 3%ы эч качан деген көрсөткүчкө ээ болду. Мындан улам студенттердин көпчүлүк бөлүгү жарнама убагында башка программаларды көрөт деген бүтүм чыгардык. Канал алмаштырбай бир программаны жарнамасы менен көргөн көрармандар өтө аз.

Анкетага катышкан студенттердин 35.5%ы «Көрүп жаткан телеберүү бүтүшү менен канал алмаштырам» деген түшүндүрмөгө «көп» деп жооп берди. Андан кийин 37.5%ы орто, 22.5%ы кээде, 4%ы эч качан деген көрсөткүч таблицаны толуктады. Бул көрсөткүч студенттер бир гана программага же болбосо каналды гана көрбөстөн, телеберүү бүтүшү менен кайсы каналда эмне болуп жатканын билүү үчүн башка каналдарга «саякат» жасап келээри көрсөттү. Анан да эркектер да, кыздар да бирдей канал алмаштыраары аныкталды (X^2=4.744, sd=4, p=.315>0.05).

Телевизор көрүү мотивациялары

Телевизор көрүү мотивацияларына байланыштуу пунктар жасаган изилдөөлөрүбүздүн негизинде алынды. Колдонуу жана канааттануу жаатындагы изилдөөлөрүбүздө колдонулган телевизор көрүү мотивациялары жана канааттануу шкаласындан 40 пункт тандалыптыр.Коомдун баалуулуктары жана кыргыздын менталитетине туура келбеген пунктар текшерүү тестгин жыйынтыгында анкетадан чыгарылды. Текшерүү тестке 25 киши катышты.

4.27-таблица: Телевизор көрүү мотивациялары, орточо эсеби жана стандарттык девиация

Телевизор көрүү мотивациялары (N=400)	N	Mean	Std. Dev	Min	Max	Mean Rank
Продукция сатып алууда мага жол көрсөтөт	400	2.7250	1.24429	.00	5.00	11.44
Көнүмүш адатка айланды	400	2.7875	1.29675	.00	5.00	11.80
Коомдон жана коомдук окуялардан алыс болуу үчүн	400	4.2125	1.06545	.00	5.00	19.94
Мен кызыккан темалар жөнүндө маалымат аламын	400	4.2700	.97441	.00	5.00	20.44
Жанымды жай алдыртат	400	3.3425	1.22840	.00	5.00	15.10
Менин тынчымды алган адамдардан кутуламын	400	2.0775	1.14664	.00	5.00	7.71
Гажаткан жумуштардан кутуламын	400	2.7850	1.34100	.00	5.00	11.78
Бош убактымды пайдалануууда жардам берет	400	3.1625	1.27088	.00	5.00	14.00
Көңүл ачуучу жайларга баруу калоомду жок кылат	400	2.5800	1.27972	.00	5.00	10.56
Убакытты көңүлдүү өткөрөм	400	2.8900	1.25772	.00	5.00	12.24
Бир күндүк стресстен кутулам	400	2.8100	1.27984	.00	5.00	11.83
Базар бааларынан кабардар болуумду камсыз кылат	400	3.4100	1.25732	.00	5.00	15.11
Телевизор көрүүнү жакшы көрөм	400	3.4575	1.18816	.00	5.00	15.61
Жалгыздыкты сездирбейт	400	2.7925	1.37993	.00	5.00	11.82
Дүйнөдө жана Кыргызстанда эмне болуп жатканынан кабардар болуп турамын	400	4.1500	1.14926	.00	5.00	19.71
Айрыкча, буулукканымда убакыт өткөрүүмө жардам берет	400	3.3300	1.26098	.00	5.00	15.04
Ишенимдүү маалымат булагы	400	3.2825	1.28913	.00	5.00	14.59
Көңүл ачуу каалоомду жок кылат	400	3.2300	1.21069	.00	5.00	14.23
Жасай турган ишим жокто мени алаксытат	400	3.2825	1.23146	.00	5.00	14.66
Эс алдыртат	400	2.7925	1.23826	.00	5.00	11.67
Телевизор коюлуп тургандыктан көрөмүн	400	2.3225	1.29138	.00	5.00	9.10
Үйдөгү, университеттеги, жумуштагы проблемаларымды унутууга жардам берет	400	2.4775	1.23625	.00	5.00	9.93
Бир аз болсо да көйгөлөрүмдүн алыс болом.	400	2.9475	1.31112	.00	5.00	12.61
Мен өзүмдү башка дүйнөдө сезemин	400	2.3325	1.25933	.00	5.00	9.09
Телевизор көргөндө маанайым көтөрүлөт	400	3.0950	1.24694	.00	5.00	13.41
Мен кызыккан темаларга да токтолуп өтөт	400	3.8075	1.09702	.00	5.00	17.59

(**N**: *Анкетага катышкандардын саны*; **Mean**: *Арифметикалыр орточо эсеби*; **Std. Dev**: *Стандарттык девиация;* **Min:** *Минимум;* **Max:** *Максимум;* **Mean Rank:** *Орточо эсеп менен катарга коюу*) **N= 400 , X^2=2219,503, df=25,p= ,000**

Таблицада берилгендей орточо эсеби эң төмөн болгон мотивациялар; «Продукцияларды тандоомду камсыз кылат», «Көнүмүш адатка айланды», «Менин тынчымды алган адамдардан кутуламын», «Мени тажаткан жумуштардан кутуламын», «Көңүл ачуучу жайларга баруу калоомду жок кылат», «Убакытты көңүлдүү өткөрөмүн», «Бул күндөгү стресстен кутуламын», «Жалгыздыктан кутултат», «Эс алдыртат», «Телевизор коюлуп тургандыктан көрөмүн», «Үйдөгү, университтеги, жумуштагы проблемаларымды унутууга жардам берет», «Бираз болсо да проблемаларымдан алыс болом», «Өзүмдү башка дүйнөдө сезemин» болду. Тактап айтканда, көрөрмандар бул пикирлерге кошулбады.

Орточо эсеби бирдей болгон жана эң жогору болгон мотивациялар болсо, «Коомдон жана коомдук окуялардан алыс болуу үчүн», «Мени кызыкгырган темалар жөнүндө маалымат аламын», «Бош убактымды пайдалануууга жардам берет», « Базар баасынан кабардар болуп туруумду камсыз кылат», «Телевизор көрүүнү жакшы көрөмүн», «Дүйнөдө жана Кыргызстанда болуп жаткандардан кабардар болуп турамын», « Айрыкча, буулукканымда убакыт өткөрүүгө жардам берет», «Ишенимдүү маалымат булагы», «Көңүл ачуу калоомду жок кылат», «Жасай турган ишим жок болгон учурда мени алаксытат», «Телевизор көргөнүмдө маанайым көтөрүлөт», «Мен кызыккан темаларга да токтолуп өтөт». Мында студенттер информация алуу жана көңүл ачуу максатында телевизор көрөөрү аныкталды.

Телевизор көрүү мотивацияларынын арасында эң жогорку орточо эсепке «мен кызыккан темалар жөнүндө маалымат аламын» мотивациясы болду. Маалымат алуу эң жогорку баллга ээ болду. Эң төмөн орточо эсепти 9.9% менен «Өзүмдү башка дүйнөдө сезemин» мотивациясы болду. Мындан улам студенттер үчүн маалымат алуу маанилүү болуп, телевизорду башка дүйнөдө болуу үчүн көрбөйт деген жыйынтыкка келдик.

4.3.1. Факторлорду анализдөөнүн жыйынтыгы

Факторлор

Телевизор көрүүмдүн себеби	**Орт.**	**SS**	**1**	**2**	**3**
Качуу					
Үйдөгү, университеттеги , жумуштагы көйгөйлөрүмдү унуттурат	2.47	1.23	**.873**		
Өзүмдү башка дүйнөдө сеземин	2.33	1.25	**.822**		
Бираз болсо да проблемаларымдан алыс боломун	2.94	1.31	**.795**		
Менин тынчымды алган адамдардан кутуламын	2.07	1.14	**.717**		
Бир күндүк стресстен кутуламын	2.81	1.27	**.653**		
Тажаткан иштерден кутуламын	2.78	1.34	**.572**		
Көңүл ачуу / Көңүл тынчтандыруу /көнүмүш адат/дос					
Айрыкча, буулукканымда убакытымды өткөрүүгө жардам берет	3.33	1.26		**.835**	
Жасай турган ишим болбогондо мени алаксытат	3.28	1.23		**.810**	
Жалгыздыктан кутултат	2.79	1.37		**.809**	
Көңүл ачуу каалоомду жок кылат	3.23	1.21		**.795**	
Бош убактымды пайдалануума жардам берет	3.16	1.27		**.790**	
Эс алдырат	2.79	1.23		**.749**	
Көңүл ачуучу жайларга баруу каалоомду жок кылат	2.58	1.27		**.690**	
Телевизор көрүүнү жакшы көрөмүн	3.45	1.18		**.615**	
Жанымды жай алдырат	3.34	1.22		**.551**	
Убакытты көңүлдүү өткөрөм	2.89	1.25		**.528**	
Көнүмүш адатка айланды	2.78	1.29		**.485**	
Телевизор көргөндө маанайым көтөрүлөт	3.09	1.24		**.451**	
Телевизор коюлуп тургандыктан көрөмүн	2.32	1.29		**.401**	
Информация					
Дүйнөдө жана Кыргызстанда эмне болуп жатканынан кабардар болуп турамын	4.15	1.14.			**.798**
Базар баасынан кабардар болуумду камсыз кылат	3.41	1.25			**.778**
Ишенимдүү маалымат булагы	3.28	1.28.			**.731**
Мен кызыккан темаларга да токтолуп өтөт	3.80	1.09			**.665**
Коомдон жана коомдук окуялардан алыс болуу үчүн	4.21	1.06			**.559**
Продукцияларды тандоодо жардамчы болот	2.72	1.24.			**.485**
Мен кызыккан темалар жөнүндө маалымат аламын	4.27	.97			**.435**
Eigenvalue			**9.474**	**4.041**	**3.433**
Açıklanan varyans (%)			**16.93**	**15.91**	**8.84**
Cronbach`s alpha			**.8118**	**.8031**	**.6709**
KMO sampling adequancy	**,865**				
Barlett`s test of spherety	**X²=2535.9, sd =325 p=0.000**				

Анкетага катышуучулардын телевизор көрүү калоосуна байланыштуу берген жооптордун негизинде пайда болгон факторлорду үч группага бөлдүк. Фактор анализи боюнча качуу фактору, көңүл ачуу, көнүп калуу жана достукту биргелештирген бош убакытты өткөрүү фактору жана билимдин негизин түзгөн маалымат алуу факторлору болду.

Телевизор көрүү факторлорунун эң маанилүүсү качуу фактору болду. Бул фактордо болсо «Үйдөгү, жумуштагы жана университеттеги проблемаларды унуттурат» деген түшүндүрмө тизменин башына чыкты. Эң аз орточо эсепке «тажаткан жумуштардан кутулуу» түшүндүрмөсү болду..

«Көңүл ачуу/эс алуу/көнүмүш адат/достуктан түзүлгөн экинчи фактор, телевизорду бош убактысын өткөрүү каражаты катары көрүлгөн критерийлерден турат. Көңүл ачуу да, достук да фактысынын тизменин алдына чыгуу факторунун орточо эсеби эң жогорку деңгээлде бааланууусу телевизор көрүүнү жакшы көрүүдөн улам пайда болгону кокустан эмес. Бул факторлордун арифметик орточо эсеби 2.32 жана 3.45 ортосунда, стандарттык девиациясы 0.81 жана 1.15 ортосунда өзгөрүп турат. Ишеним деңгээли Cronbach's б=,8031 жана өз баалуулугу (eigen value) 3.041 olan **faktörü, toplam varyansın % 15,91'ini açıklamaktadır.**

Телевизор көрүү жана канааттанууга байланыштуу факторлорду анализдөө жыйынтыгында «Информация» үчүнчү фактор болду. Бул фактор өзүнө: «Дүйнөдө жана Кыргызстанда болуп жаткандардан кабардар болуп турамын», «Базардагы баалардан кабардар болуп туруумду камсыз кылып турат», «Ишенимдүү маалымат булагы», «Мен кызыккан темаларга да токтолуп турат», «Коомдон жана коомдук окуялардан алыс болуу», «Продукцияларды тандоодо жардам берет» жана «Мени кызыктырган темаларга да токтолуп өтөт» деген критерийлерди өзүнө камтып турат. Информация мотивациясында камтылган критерийлердин орточо эсеби 2.27 жана 4.27 ортосунда; стандарт девиациясы да ,97 жана 1.28 ортосунда өзгөрүп турат. Информация факторунун ишенимдүүлүк деңгээли (Cronbach's б=, 6709).жана өз баалуулугу 3.433.

Дагы бир айтып өтө турган маанилүү кеп, гипотезага байланыштуу анализди караганда 1-гипотеза айтылган телевизор көрүү себептери жана студенттердин ортосундагы айырмачылык байкалбады p> .05 тен жана r > 1. Башкача айтканда түшүндүрмө менен телевизор көрүү факторлордун пайда болуусунда кайсы университеттин студенти экени маанеге ээ эмес. Бирок студенттин жынысы менен телевизорду көңүл ачуу үчүн көрүү мотивациясы ортосунда чоң айырмачылык бар (p <.05).

Ошондой эле студенттин жынысы менен телеберүүлөрдү көрүү ортосунда чоң айырмачылык болуп болбогонун тактоо максатында көз карандысыз текшерүү тести (*Independent Samples T-Test*) алдык. Үчүнчү гипотезабыздын негизи эркек студенттердин кыз студенттерге караганда жаңылыктарды көп көрүшү. Бул максатта студенттин жынысы менен жаңылыктарды көрүү ортосундагы байланышка токтолуп өттүк. Жыйынтыгында эркек студеттердин 48%ы көп, 28.1%ы орто деп жооп берди. Ал эми кыздар болсо 24%ы көп, 39%ы орто деп жооп беришти. Мындан улам эркек студенттер кыз студенттерге караганда жаңылыктарды көбүрөөк көрөт деген жыйынтыкка келдик (X^2= 31.21, sd =4, p000 <.05).

Кылдат кароо үчүн 1-таблицага көз салабыз (*t*= 3,575,sd 398, p< .05). Ошол эле убакта студенттин жынысы менен качуу/көңүл ачуу/рахаттануу/көнүмүш адат/достук жана информация ортосунда чоң айырмачылык болбогону байкалды. Бирок бул жерде жаңылыктар информация факторунун ичинде болсо да жалпысынан алганда орточо эсепке көп таасир тийгизе албайт. Төртүнчү гипотезабыз «Кыз студенттер эркек студенттерге караганда сериалдарды көп көрөт». Анализдердин жыйынтыгында студенттин жынысы менен сериал көрүүнүн ортосундагы айырмачылыктар аныкталып төртүнчү гипотезабыз пайда болду. Кыз студенттердин **4%ы көп, 22.9%ы орто деп жооп берсе, эркек студенттердин 6.4%ы көп, 4% орто деп жооп беришти. Бул көрсөткүчтүн улам эркек студенттердин кыз студенттерге караганда жергиликтүү жана чет өлкөнүн сериалдарын аз көрөрөөрү аныкталды** (X^2= 48.551, sd =4, p <.05; *t*=9,094, df, 398, p< .05). Кылдат кароо үчүн 1-таблицага көз салабыз (*t*= 3,575,sd 398, p< .05).

Телевизор көрүү мотивацияларынын бири болгон көңүл ачуу менен студенттин жынысы (F= 2,14, p=0. 056) ортосунда байланыш бар экени байкалды.

Студенттердин жашаган жери менен телевизор көрүү убактысы ортоосунда айырмачылыктар бар (X^2= 152,819, sd =36, p <.05). Мындан улам үйбүлөсү менен жашаган студенттер көбүрөөк телевизор көрөт деген жыйынтык чыгарабыз. Анкетага катышкан студенттердин жарымынан көбү үйбүлөсү менен жашагандыктан бул жыйынтык жаңы б.а айтканда 5-гипотезабызды пайда кылды.

Эң акыркы гипотезабыз студенттердин телевизор көрүү убактысына алардын материалдык абалынын таасир берүүсү жана материалдык абалы начар болгон студенттер телевизорду көп көрөт. Бирок статистикалык анализдин (F= .852, p= 0,531) жыйынтыгы бул гипотезабыз туура эмес экенин көрсөттү. Мындан улам студенттин телевизор көрүү убактысынын аз же көп болушу анын материалдык абалына көз каранды эмес (X^2= 21,384, sd =3, p <.05).

Жыйынтыктап айтканда «Студенттердин телевизор көрүү каалоосу жана себептери (Бишкектеги жогорку окуу жайларынын студенттерин мисал катары алдык)» деген темадагы ишибиздин максаты: Бишкекте жашаган студенттердин телевизор көрүү каалосу жана себептери, алардын көнүмүш адаттарына таасирин тийгизген факторлорду «пайдалануу жана канааттануу» негизинде карап чыгууга жана изилдеп чыгууга, анкетага катышкандардын социалдык-демографиялык өзгөчөлүтөрүн аныктоого аракет кылуу. Бул максатты ишке ашыруу үчүн студенттин жашы, жынысы, каякта ким менен жашагандыгы, кайсыл университеттин канчанчы курсу тууралуу маалыматтарды фреканс ыкмасы менен бердик. Алынган маалыматтардын негизиндеги изилдөөлөрүбүздү таблица түрүндө бердик.

Анкетага катышкан 400 студенттердин: 68% ы кыз (275), 31.3%ы (125) эркек. Жашы 16 менен 25 жаштын ортосунда. Булардын ичинен 18 тан 21 жашка чейинкилер анкетага катышкандардын көп бөлүгүн түзөт.

Ар бир университеттен 100 студенттен, ошондой эле биринчи курстан төртүнчү курска чейин ар бир курстан 25 студент катышты. Жашаган жери тууралуу пунктубузда болсо үй-бүлөсү менен жашагандардын саны көп болуп, пайыз менен караганда 58%ды түздү. Ал эми эң төмөн болуп 3.5% менен жалгыз жашагандар тизменин катарын толуктады. Ушул эле пункту, университеттер арасында салыштырганда, Жусуп Баласагын атындагы кыргыз улуттук университетиндеги студенттирдин көпчүлүк бөлүгү үйбүлөсү менен жашаары аныкталды. Ал эми Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде студенттердин көпчүлүк бөлүгү жатаканада жашаары билинди.

Студенттердин телевизор көрүү адаттарын, тандоолору жана кылык-жоруктарын анализдөө максатында бир күндүк телевизор көрүү убактысы, телевизорду эң көп көргөн убактысы, телеберүүнү тандоо жана көп көрүшү, эмне көрөөрүн алдын-ала пландоо, телевизор көрүп жатканда каналды ким тандашы, бир телеберүү көрүп жатып жарнама убагында канал алмаштыруу, канчалалык деңгээлде көп канал алмаштырганы фреканс ыкмасы менен берилди. Ал эми башка пункттар менен болгон байланыштарын таблица түрүндө бердик.

Ишибиздин телевизор көрүү убактысы бөлүмүндө Бишкектеги студенттердин бир күндө орточо эсеп менен эки саатка жакын телевизор көрөөрү аныкталды. Студентерин телевизор көрүүсүнө таасир берген факторлорун аныктоодо кыз жана эркек көрармандарга таасир берген факторлор окшош экени байкалды.

Ошондой эле телевизор көрүү убакты пунктун университеттер арасында салыштырып караганда айырмачылыктар бар экени билинди. Мисалы Жусуп Баласагын атындагы кыргыз улуттук университетинин студенттери телевизорду эң көп көргөн студенттер болсо, Кыргыз-Түрк Манас университетинин студенттери телевизорду эң аз көргөн студенттер болуп эсептелет.

Ал эми кайсыл жерде ким менен жашаганы да телевизорду көрүү убактысына таасир берет. Мисалы, үй-бүлөсү менен же туугандарыныкында жашаган студенттер башка студенттерге караганда телевизорду көбүрөөк көрөт.

Телевизорду кайсы убакытта көрөөрү жөнүндөгү пунктубузда телевизорду көбүнесе кечинде көрөөрү аныкталды. Бул изилдөөлөрүбүзгө күндүзгү бөлүмдө окуган студенттерибиз катышкандыктан мындай жыйынтык чыгаарын алдын-ала билгенбиз.

Телеберүү тандоо пунктубузда тизмеде эң биринчи жаңылыктар болду, андан кийинки орунда музыка/көңүл ачуу жана жергиликтүү, чет өлкөнүн кинолору болду. Мындан улам телевизорду маалымат алуу жана көңүл ачуу максатында көрөөрү аныкталып, бул эки мотивация тизмеде бирдей эле саптарда болушту.

Телебеүүлөрдү тандоодо кээ бир берүүлөрдө көрөрмандардын жынысы маанилүү болсо, кээбир берүүлөрдө көрөрмандардын жынысы көп деле маанииге ээ эмес экени билинди. Мисалы жаңылыктарды, спорт программаларын жана экономикалык программаларды эркек студенттер көп көрүшсө, музыка/көңүл ачуучу программаларды, сериалдарды кыз студенттер көп көрөөрү аныкталды. Документалдуу программаларды, ток-шоу/маектешүү телеберүүлөрү менен чет өлкөнүн жана кырыз кинолорун көрүүдө кыздар дагы, эркектер дагы бирдей көрсөткүчкө ээ болду. Ушул эле пункту университеттер арасында салыштырып көргөндө бардык университеттин студеттеринин жообу окшош эле болду. Анкетага катышкан студенттердин көпчүлүк бөлүгү кайсы телеберүүнү көрөөрүн алдын-ала тандап алаары аныкталды.

Дагы бир токтолуп өтө турган маанилүү жагдай анкетага катышкан студенттердин көпчүлүк бөлүгү көрүп жаткан телеберүүсү бүтүшү менен канал алмаштыруга көнүп калган.

Жатаканада жана туугандары менен жашагандар студенттерди эсепке албаганда, анкетага катышкандардын көпчүлүк бөлүгү телевизор көрүүдө канал тандоо укугуна ээ экени билинди.

Бишкектеги окуу жайларынын студенттери, тактап айтканда, Кыргызстандын борбору Бишкек шаарындагы студенттер телевизор көрүүдө каалаган телеберүүнү тандай алышат жана жакпаган телеберүүлөрдү көрбөй коюшат.

Студенттердин телевизор көрүү факторлоруна студенттин жынысы, жашаган жери, окуган университети таасирин тийгизбейт.

Изилдөө обьектиси болгон студенттер Кыргызстанда жана дүйнөдө болуп жаткандарды билип туруу үчүн, коомдон жана коомдогу окуялардан кабардар болуп туруу үчүн жана кызыккан темалар жөнүндө маалымат алуу үчүн телевизор көрөөрүн кошуп өтүү ашыкча болбойт.

Ошондой эле телевизор көрүү себептери студенттин окуган университетине көз каранды эмес. Башкача айтканда телевизор көрүү фактору менен университеттин ортосунда байланыш жок.

Колдонуу жана канааттануу изилдөөлөрүбүздүн натыйжасында жетишкен жыйынтыктарыбыз менен негиздердин окшоштуктарын көрсөтүү ишибиздин ачылышыболо алды. Бул маалыматтарга таянып Кыргызстандагы студенттер качуу/информация жана көңүл ачуу/рахаттануу/көнүмүш адат/ достук каалооолорун канааттандыруу үчүн телевизор көрүшөт деген жыйынттыка келдик.

Адабияттар

1. ABALI, Abbas. (1997). **Ekranın Büyüsüne Kapılmadan**. İstanbul:Dergah Yayınları.

2. AKDOĞAN, Yalçın. (1995). **Görsel İktidar**. İstanbul: İnsan Yayınları.

3. ALEMDAR, Korkmaz, Raşit Kaya. (1983). **Kitle İletişiminde Temel Yaklaşımlar**. İstanbul: Savaş Yayınları.

4. ALEMDAR, Korkmaz ve Erdoğan, İrfan. (1990), **İletişim ve Toplum**. Ankara: Bilgi Yayınları.

5. ALEMDAR, Korkmaz. (1998). **Medya Gücü ve Demokrasi**. İstanbul: Tüses.

6. ALEMDAR, Korkmaz ve Erdoğan, İrfan. (1998). **Başlangıcından Günümüze İletişim Kuram ve Araştırmaları**. Ankara: My Yayınları.

7. ARMAND ve MicheleMattelart. (2006). **İletişimKuramlarıTarihi**.(Çev. Merih Zıllıoğlu). Ankara: İletişim Yayınevi.

8. AZİZ, Aysel. (1981). **Radyo ve Televizyona Giriş**. Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayınları, No:460

9. BAŞ, Türker. (2003). **Anket**. Ankara: Seçkin Yayınları.

10. BİRSEN, Özgül. (2005). **Çok Seçenekli Medya Ortamlarında Kitle İletişim Araşlarının Tüketim ve Seçim Biçimi (Eskişehir Örnekleminde Bir İzlerkitleAaraştırması). Eskişehir:** Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

11. BOURDİEU, Pierre. (2000). **Televizyon Üzerine**. (Çev. Turhan Ilgaz), İstenbul: Yapı Kredi Yayınları.

12. BURTON, Graeme. (1995). **Görünenden Fazlası**. (Çev: Nefin Dinç), İstanbul: Alan Yayınları.

13. CERECI, Sedat. (1996). **TelevizyonunSosyolojikBoyutu**. İstanbul:ŞuleYayınları.

14. CEYLAN Tamer, E. (1983). **DünüveBugünüyleTelevizyon**. İstanbul:VarlıkYayınları.

15. ÇAKIR, Vedat. (2005). **Bir Sosyal Etkinlik Olarak Eğlence ve Televizyon (Konya Örneği). Konya:** Selçuk ÜniversitesiSosyal BilimlerEnstitüsü (Yayınlamamış Yüksek Lisans Tezi)

16. ELİS, John. (1998). **"TelevizyonunAnlatısı"**, Yıllık 1997-1998. (Çev.Ayşalnal), Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları

17. ERDOĞAN, İrfan.(1998). **Araştırma Dizaynıve İstatistik Yöntemleri**. Ankara: EmelMatbaası

18. ERDOĞAN, İrfan.(2005). **İletişimiAnlamak**. Ankara: ErkYayınları

19. ERDOĞAN İrfan.veKorkmaz ALEMDAR. (1999). **"Televizyon: DünyayaAçılanPencere"**, Yıllık 1999 MahmutTaliÖngören'eArmağan, SinemaTelevizyonÖzelSayısı. Ankara: A.Ü.İ.F. Yayını.

20. ERDOĞAN İrfanveKorkmaz ALEMDAR. (2005). **ÖtekiKuram: KitleİletişimineYaklaşımların Tarihselve Eleştirel Bir Değerlendirilmesi**. Ankara: ErkYayınları.

21. ESSLİN, Martin. (1991). **Tv Beyez Camın Arkası**. (Çev. Murat Çiftkaya), İstanbul: Pınar Yayınları.

22. Expectancy Value Theory (http://www. tcw. utwente. nl / theorieenoverzicht / micro / Expectancy%20 Value%20 Theory.doc/, 10.04.2007

23. FİCHER, F. (1990). **Sosyoloji Nedir?**. (Çev.NilgünÇelebi), Konya: S.Ü. Yayınları.

24. FEJES, Fred. (1992). **"Eleştirel Kitle İletişim AraştırmasıveMedyaEtkileri"**.(Çev. Mehmet Küçük) Ankara: İLEF Yıllık

25. FEJES, Fred. (1999). *"Eleştirel Kitle İletişim Araştırmasıve Medya Etkileri"*.**Medya, İktidar, İdeoloji.**(Der. veÇev. Mehmet KÜÇÜK), Ankara: Ark Yayınları.

26. FISKE, John. (2003). **İletişim Çalışmalarına Giriş.** (Cev.SüleymanİrvanI), Ankara: BilimveSanatYayınları.

27. FISKE, John. (1997) " *Postmodernizimve Televizyon".* (Çev.SüleymanİrvanI), **Medya, Kultur,**

28. Siyaset, Ankara: Ark Yayınları

29. FREUD, Sigmund. (1996). **Kitle Psikolojisi.** (Çev.KamuranŞipol), İstanbul: CemYayınevi.

30. GOKCE, Orhan. (2005). **İletişimBilimineGiriş.** İkinciBaskı, Ankara: TurhanKitabevi

31. GÜRBÜZ, Orhan Oguz. (1998). **Özel Televizyonların (Ulusal Kanalların) Kültür Politikaları.** İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Sosyoloji - AntrapolojiAnabili Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

32. ИБРАЕВА, Гулнара К., Светлана В. Куликова. (2002). **Кыргызстандагы массалык Маалыматтар каражаттарынын Онугуу Тарыхы Жана Азыркы Кездеги Абалы.** Бишкек: Атлантик Басмаканасы.

33. JEANNENEY, Jean Neol. (2006). BaslangıcındanGünümüzeMedyaTarihi. İstanbul:YapıKrediYayınları.

34. КАЛЧАЕВА ЛИРА. 2002. *"Кыргызтелекөрсөтүүсүнүн тарыхы".* **Кыргыз Журналистикасынын Тарыхы.** (Редатору Жылдыз Бакашова), Бишкек: 118-145

35. KAPTAN, Saim. (1995). **Bilimsel Arastırmave İstatistikteknikleri.** Ankara: Tekışık Web OfsetTesisleri.

36. KAPLAN, Yusuf. (1992). **Televizyon.** İstanbul: Ağaç Yatıncılık.

37. KARASAR, Niyazi. (2004). **Bilimsel Araştırma Yöntemi.** Ankara: Nobel Yayınları.

38. KEPPLİNGER, HansMathias. (2003). **"Etki Kavramının Sınırları", Medya Etki Araştırmaları,** (Çev. Murat Çebi), Ankara: Alternatif Yayınları.

39. KOÇAK, Abdullah. **"Televizyon İzleyici Davranışları Televizyon İzleyicilerinin Tercihleri ve Doyumları Üzerine Teori ve Uygulamalı Bir Çalışma"** Yayınlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkile ve Tanıtım Anabilim Dalı Araştırma Yöntemleri Bilim Dalı, 2002

40. KURUOĞLU, Huriye. (2002). **Radyoda Yayın Yapım ve Türler.** İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

41. LULL, James. (2001). **Medya, İletişim, Kültür.** (Çev: Nazife Güngör), Ankara: Vadi Yayınları.

42. MARCUSE, Herbert. (1986). **Tek Boyutlu İnsan İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler.** (Çev. Aziz Yıldırımlı), İstanbul: IDEA Yayınları.

43. MCQUAIL, Denis. (1983). *"Kitle İletişim Araçlarının Etkileri".* (Der. VeÇev. İç R. Kaya ve K. Alemdar), **Kitleİletişiminde Temel Yaklaşımlar,** (ss. 45-83). Ankara: SavaşYayınları.

44. MCQUAIL, Denis. (1994). **KitleİletişimKuramı.** (Giris).(Cev. A. HalukYuksel),

45. Eskisehir: AnadoluÜniversitesiYayını.

46. MCQUAIL, Denis. veWindahl, S. (1994). **KitleİletişimÇalışmalarıİçinİletişim Modelleri.** (Çev.Banu Dağtaş-Uğur Demiray), Eskişehir. Anadolu Üniversitesi Eğiti, Sağlıkve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları No.92 MCQUAIL, Denis. veWindahl, S. (1997). **KitleİletişimModelleri.** (Çev.Konca YUMLU), Ankara: İmgeKitabevi.

47. MCQUAİL, Denis. veWindahl, S.(Eylül 2005). **İletişim Modelleri Kitle İletişim Çalışmalarında.** (Çev. GONCA Yumlu), Ankara: İmgeKitabeviYayınları.

48. METE, Mete. (1999). **Televiyon yayınlarının Türk Tolumu Üzerindeki Etkileri, TRT Yayın Planlama ve koordinasyon değerlendirme Dairesi Başkanlığı.** Ankara.

49. MUTLU Erol. (1991). **Televizyonu Anlamak.** Ankara:Gündoğan Yayınları.

50. MUTLU Erol. (1999). **Televizyon ve Toplum.** Ankara: TRT Yayınları.

51. MUTLU Erol. (2004). **İletişim Sözlüğü, Anakara:** Bilim ve Sanat Yayınları.

52. MUTMAN, Mahmut. (1995). *"Televizyonu Nasıl Sorgulamalı?",* Tolum ve Bilim Dergisi, S. 67.

53. OSKAY, Ünsal. (2000). **Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri.** İatanbul: Der Yayınları.

54. OSKAY, Ünsal. (1997). **İletişimin ANBC'si. İstanbul:** Der yayınları

55. ÖNGÖREN, Mahmut Talu. (1972). **Televizyona Açılan Pencere,** Ankara:

56. ÖZDEN, Cankaya. (1997). **Dünden Bu güne Televizyon. İstanbul:** Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş.

57. PARSA, Seyide. (1990). *"Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı ve Televizyon",* Ege Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Düşünceler dergisi, Sayı 4, Şubat

58. POSTMAN, N. (1994).**Televizyon: Öldüren Eğlence.** İstanbul:AyrıntıYayınları.

59. RTÜK (1997). **"Aile Bireylerinin Televizyon İzleme Günve Saat Alışkanlıkları Kamuoyu Araştırması",** Ankara Bölgesi, Radyo Televizyon ÜstKurulu Kamuoyuveyayın Araştırmalarıdairesi Başkanlığı. Ankara

60. RUGGIERO, T. E. (2000)Uses *and* Gratifications Theory *in the 21st Century,* Mass Communication & Society; Winter 2000, Vol. 3 Issue 1, p3-37, 35p.

61. RAMONET, I. (2000). **Medyanın Zorbalığı.** (Cev. Aykut Dermen), İstanbul: Om Yayınevi.

62. SEVER, Neşe. (1998). *"Kitle İletişim Araştırmalarında İki Yaklaşım: Liberal ve Eleştirel KUtamlar Farklılıklar ve Yaklaşımlar"* Kurgu Dergisi s. 15, 44-53.

63. Tekinalp, Şermin. (2004). **İletişim Araştırmaları ve Kuramları.** İstanbul: Derin Yayınevi.

64. TÖRENLI, Nurcan. (2005). **Yeni medya, Yeni İletişim Ortamı.** Ankara: BilimveSanatYayınları.

65. TÜRKOĞLU, Nurçay.(2003). **KitleİletişimiveKültür.** İstanbul. Naos Yayınları.

66. URAL, Ayhan ve İbrahim Kılıç. (2005). **Bilimsel araştırma Süreci ve SPSS İle veri Analizi.** Ankara: Detay yayıcılık

67. Uses and Gratifications Theory (htt:// www.ciadvertising.org / student, 20.03.2007)

68. USLU, Zeynep. Karahan.(2000). **Televizyonve Kadın.** İstanbul: Alfa BasımYayımDağıtım.

69. WERNER, J. Severinve James W. Tankard.(1994). **İletişimKuramları. Kökenleri, Yöntemleri-vekitleİletişim Araşlarında Kullanımları,** (Çev: Aliatıf Birve Serdar Sever), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

70. VURAL, Sacide. (1994). **Kitle İletiçimde Denetim Stratejileri.** Ankara: ÖZIŞIK MATBAACILIK LTD. ŞTİ.

71. YAYLAGÜL, Levent. (2006). **KitleİletişimKuramları Egemenve Eleştirel Yaklaşımlar.** Ankara: Dipnot Yayınları.

72. YILDIRIM, A. veŞimşek H. (2005). **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri.** Ankara: Seçkin Yayınları.

73. YILMAZ, Yalçın. (2001). **Kültürel Etkileşimve Toplumsal Değişimde Televizyonun Etkileri. İstanbul:** MaltepeÜniversitesiİletişimFakültesiDergisi. S.1

74. YUMLU, Konca. (1994). **Kitle İletişimkuramve Araştırmaları.** İzmir: Nam Basım.

Levent DOYURAN,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

TÜRKİYE'DE KOLLEKTİF BELLEK / TOPLUMSAL HAFIZA BAĞLAMINDA TELEVİZYON

Televizyon film veya dizi filmlerle kolektif bellek oluşturulmaktadır. Tarihte, özellikle de siyasi tarihte cereyan eden acı olayların yeniden inşa edilmesi ve bu olayların televizyonda film veya dizi film olarak gösterime sunulmasıyla, topluma geçmişte yaşanan olaylar hatırlatılır ve kolektif bellek oluşturulur. Türkiye'nin yakın siyasi tarihi, film veya dizi film şeklinde yeniden inşa edilerek televizyonda gösterime sunulmuştur. Bu tür çalışmaların kolektif bellek oluşturma ve genç nesilleri bilgilendirme bağlamında toplumsal bir önemi vardır.

İkincil veri kaynaklarından yararlanılarak hazırlanan bu makalede temel konu Türkiye'de televizyon aracılığıyla, (yayınlanan film veya dizi filmlerle) kolektif bellek oluşturulmasıdır.

Anahtar kelimeler: *Kolektif bellek, televizyon, dizi film, hatırlatma, hatırlama*

Abstract

Collective memory is created by films or TV series. Community is reminded of the events that happened in the past and a collective memory is created by rebuilding of the painful events that took place in history especially in the political history and by showing these events on TVs as films or TV series.

Turkey's recent political history was displayed on TV as films or TV series by rebuilding the history. This type of work to create a collective memory has a social significance in the context of informing younger generations.

The main issue in this article, which was prepared utilizing the secondary data source, is that a collective memory has been created in Turkey via television (by means of films and TV series).

Key words: Collective memory, television, TV series, reminding, remembering

Giriş

Geçmişte yaşanmış tarihi olayların televizyonda dizi filmlerle veya belgesellerle sunulan versiyonunda izleyicinin düşüncesini etkilediği, hatırlattığı ve kolektif bellek oluşturduğu Garbner'in 'Ekme' kuramıyla ortaya konulmuştur. Özellikle televizyon dizileriyle tarihin yeniden inşa edilerek sunulması, hem olayları yaşayanlara hatırlatma noktasında hem de yeni nesiller üzerinde kolektif bellek oluşturma noktasında önemlidir.

Televizyon, toplumsal hafızanın oluşturulmasında, en etkili kitle iletişim araçlarından birisidir. Tarihte cereyan etmiş ve tarihe damgasını vurmuş olayların yeniden inşa edilerek televizyonda film, dizi film veya belgesel olarak sunulması, hatırlama ve kolektif bellek oluşturmada önemlidir. Televizyon geçmişte yaşanan siyasi ve ideolojik olayları yeniden inşa ederek toplumun hafızasına yerleştirmesiyle toplumsal bellek oluşturma işlevini yerine getirir. Bu işlevin yerine getirmesinde ideolojik ve siyasi eğilim, geçmişin yeniden inşasında yönlendirici bir rol oynar. Yeniden inşa edilerek sunulan tarihi olaylar, genellikle olumsuz etkiler bırakan acı olaylar içeriklidir. Televizyon kullanılarak dizi ve belgesel filmler üzerinden toplumsal bellek oluşturulmasında belli bir ideoloji ve siyasi görüş ön plana çıkar.

Kişi veya kuruluşlara bağlı olarak çalışan günümüz televizyon kanallarında (özel kanallar) tarih yeniden inşa edilerek toplumsal bellek oluştururken içinde bulunduğu veya taraf olduğu siyasi ve ideolojik düşünceden yüzde yüz arınarak, tarafsız bir yaklaşım içerisinde olayları aktarması düşünülemez. Bu durum devlet televizyonları için de geçerlidir. Çünkü orada da mevcut iktidarın veya devletin çıkarları gözetilerek olaylar yeniden inşa edilir. Fakat bunun da bir zenginlik olabileceğini, farklı bakış açıları ve yorumlarla yeniden inşa edilen geçmişin toplumsal hafızaya da bir zenginlik katabileceğini gözden kaçırmamalıyız. Bu noktadan hareketle, Televizyon, farklı siyasi görüş ve ideolojideki gruplar için demokratik bir yapıya sahip kitle iletişim aracıdır diyebiliriz. Geçmiş televizyon programlarında yeniden hatırlanır ve yeniden inşa edilir. Aynı olay farklı siyasi ve ideolojik gruplara ait farklı seslerden dinlenir ve farklı şekilde öykülenir.

Geçmişin oluşturduğu olaylar yığını, ham deneyimlerin yarattığı kaos yalnızca geçmiş olarak kalmaz. Belli deneyimler tarafından şekillendirilen öznelliklerin prizmasından yeniden ve yeniden geçip, yeniden ve yeniden anlatılarak geçmiş, "tarih" haline gelir. Bu süreç, yazıcı ya da anlatıcının güncel gereksinimleri ve amacı ile de şekillenir. Dolayısıyla, tarih aslında *şimdidir* ve sürekli inşa halindedir.((A. S. Alpan, 2012: 116)

Televizyon programlarıyla, özellikle dizi filmlerle geçmişte yaşanmış siyasi olaylar ve etkiler, konu olarak gündeme alınır, böylelikle kolektif hafıza oluşturulmak hedeflenir. Bu yönüyle, geçmişte yaşanmış siyasi olayları yeniden inşa edip, canlı tutarak toplumu veya hedef gördüğü toplumsal grupları yönlendirmeyi de amaçlar. Sancar'ın Novick'ten aktardığına göre, *"...hatırlama da her zaman belli amaçlar için harekete geçirilen bir süreç olma özelliğine sahiptir." (Sancar, 2010: 55)* Bu durum medya grubunun herhangi siyasi ve ideolojik bir yapıya yakınlığıyla da ilgilidir.

Kolektif Bellek

Türk Dil Kurumu, hatırlama ve bellek sözcüğünü şöyle tanımlamıştır: Hatırlama, bilinip unutulan bir şeyi akla getirmek anımsamak. Bellek, yaşanılanları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü, akıl, hafıza dağarcık. Görüldüğü üzere hatırlama, unutulan bir şeyin tekrar herhangi bir etki veya sebepten dolayı akla getirilmesi ve canlandırılması iken, bellek, akılda saklama görevini yerine getirmektedir.

İlk kez toplumsal bellek kavramını kullanan, Fransız sosyolog Maurice Halbwachs'dır "toplumsal bellek" kavramını kullanan Halbwachs'ın hemen hemen bütün eserlerinde ana tema, belleğin sosyal koşullara bağlı olduğudur. Halbwachs, belleği biyolojik ya da nörolojik açıdan ele almaz. Halbwachs, 'bellek' kavramını sosyal çevrenin etkisiyle toplumsal açıdan ele alır ve değerlendirir. Halbwachs'a göre beynin fizyolojik işlevi açısında bir belleği vardır ama o belleği oluşturan toplumdur.

Paul Connerton, 'Toplumlar Nasıl Anımsar' adlı eserinde Halbwachs, kolektif/toplumsal belleğin önemini ve toplumsal yoldan kuruluşunu Les adres sociaux de la memoire (Belleğin Toplumsal Çerçevesi) ve La memoire collective (Kolektif Bellek) adlı eserlerine vurgu yaparak, Halbwachs'ın konuya yaklaşımını ortaya koyar. *"Bu yapıtlarında Halbwachs, bireylerin anılarını bir toplumsal gruba üyelikleri yoluyla, akrabalık, dinsel ve sınıfsal bağlantıları yoluyla edinebildiklerini, belleklerinde bir yerlere yerleştirebildiklerini ve anımsayabildiklerini ileri sürdü." (P. Connerton: 60)*

Connerton, eserinde, Halbwachs'ın 'kolektif bellek' yaklaşımından bahsederken şunları söylemiştir:

Halbwachs anımsadığımız anıları ya da bir gün boyunca öteki insanlarla doğrudan ya da dolaylı ilişkilerimizin belleğimize getirdiği anıları şöyle bir aklımızdan geçirmeyi denememizi istedi. O zaman Çoğu kez başkalarının bize sorduğu sorular için ya da bize sorular sorulabileceğini düşlediğimizde belleğimize başvurduğumuzun ayrımına varırız ve o kimselere yanıt verebilmek için kendimizi, onların gördüğü gibi, söz konusu aynı grubun ya da grupların kurucu parçası olarak görürüz. Böylelikle bellek kişisellikten çıkıp, grup veya toplumsal bir belleğe dönüşür. (P. Connerton,1999: 60)

Başaran İnce, kolektif belleği, birden çok insanın birlikte yaşadıkları herhangi bir olayın belleklerde bıraktığı farklı izler olarak görür. Başaran'a göre aynı olayı yaşayan kişilerin belleklerinde anımsama farklı olabilir ama olay tektir. *"Sosyal grupların herhangi bir olayı eşzamanlı yaşamalarına gerek yoktur. Geçmiş bilgisinin paylaşımı ve aktarımı, kolektif hafızanın oluşumu için yeterlidir. Aile, sosyal gruplar, kitle iletişim araçları bu bilgi akışının farklı kaynakları olabilir. Bu kaynaklardan akan bilgi, bir süre sonra grubun sosyal hafızasını oluşturmaya başlar." (G.Başaran İnce, 2010: 11)*

Toplumsal hafızanın oluşumunda popüler kültür, efsaneler, masallar, inanışlar, toplumun içinde ortak bir duygu oluştururken, toplum içindeki grupları da yüceltir güçlendirir. Aynı şekilde geçmişte yaşanan acı olaylar da toplumu veya toplum içindeki grupları ortak bir duyguda; kin, nefret, intikam alma noktalarında birleştirir ve bu birleşme kolektif belleği oluşturur.

Tarihte yaşanılan, özellikle acı olayların hemen hepsi sadece olayları yaşayanların belleklerinde saklı kalmamış aynı zamanda bu olaylar kuşakların hafızalarında da yer etmiştir. Dünya savaşlarını, toplu katliamları, devrimleri, ihtilâlları ve bunların sonuçlarını kaybettirdiklerini, verdiği acıları toplumun hafızasında silmek o kadar kolay olmadığı gibi, bir intikam duygusunu, geçmişle hesaplaşma düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Bu da toplumsal hafızayı oluşturmuştur. *"Geçmişle hesaplaşma, bireysel olmaktan çok toplumsal bir sorundur. Kuşkusuz bireylerin de kendi geçmişleriyle hesaplaşmaları söz konusu olur; ancak bireysel düzlemde geçmişle hesaplaşma ile bir toplumun geçmişiyle hesaplaşması arasında önemli farklılıklar vardır. Hatırlamayı da toplumsal bağlamda ele almamız gerekir." (M. Sancar, 2010: 39)* II. Dünya Savaşı'nda, Japonya'ya atılan atom bombaları sonucunda yüz binin üzerinde insan hayatını kaybetmiş, hayatta kalanlar ise radyasyondan ciddi bir şekilde etkilenmiştir. Japonlar her yıl bu feci olayı ve bu olay sonucu ölenleri için anma törenleri düzenleyerek hatırlarlar. Anma törenlerinin dünya basınında da, uluslar arası yayı yapan televizyon kanallarında yer alması, bu tarihi olayın ulusal boyutlardan çıkıp, uluslararası boyutlara taşındığını göstererek, uluslararası kolektif belleğin varlığını da ortaya koyar.

Geçmişte yaşanmış ve belleklerde yer etmiş özellikle siyasi olaylar, tarihi ve toplumsal süreç içerisinde siyasi bir mücadelenin ana temalarını oluşturabilir ve bu olayların zamanla elde edilen yeni bilgilerle yeniden ve yeniden inşası mümkündür.

Hafızayı bir tiyatro sahnesine benzeten Bodeman'ın görüşü aydınlatıcıdır. Bodeman'a göre, kolektif hafızada, geçmişin bir seyirci topluluğunun önünde sergilenen temsili söz konusudur. Bu nedenle kolektif hafıza, sabit ve değişmez değildir; aksine bir mücadele alanı olarak toplumsal süreçlere bağlıdır. (Y. Michal Bodeman'dan. Akt M. Sancar, 2010:55)

Toplumsal hafıza, belli bir siyasi görüşe ve ideolojiye sahip her hangi bir grubun veya grupların içerisindeki iletişim yoluyla oluşur. Bu, genelde geçmişte yaşanan acı olaylar grubun siyasi ve ideolojik görüşü çerçevesinde gelişmişse, bu olaylar gerektiğinde veya herhangi bir etkiyle bilinç üstüne çıkarak hatırlama gerçekleşir. Sancar'ın deyimiyle, *"...hatırlama, kendiliğinden gerçekleşmez. Zira; geçmiş kendi içinde bütünlüğü olan, tamamlanmış, kapalı bir olaylar toplamı değildir.; ancak kendisiyle ilişki içinde olunması halinde ortaya çıkar." (Sancar, 2010:53)* Bazen bu olaylar sürekli işlenerek toplumun çoğunluğunun hafızasına da yerleşir. Toplum geçmişte yaşanan bu acı olaylara ortak bir bakış açısı sergiler ve kendi içinde yargılar ve kararını verir. Bu karardan en çok siyasi partiler ve siyasetçilerin etkilendiği gözlemlenmektedir..

Geçmişteki olayları yaşayanların yanında, yaşamayan nesillere de olayları öğretme gösterme ve nesillerin hafızasına yerleştirme, nesilden nesle aktarma, toplumsal hafızada canlı tutma, gerekirse yeniden inşa ederek hatırlatma ve öğretme, aynı zamanda bir mesaj niteliği taşımaktadır. Geçmişe ait siyasi ve ideolojik olaylarla toplumsal bellek oluşturulması siyasal yönetime bir mesaj niteliği taşıması da demokratik ve şeffaf bir toplum oluşturmada önemli bir girişim olarak değerlendirilebilir. *Otfried Höffe'ye göre "Fetihler, baskı ve sömürüler, kölelik, sömürgecilik ve emperyalizm, Nazi vahşeti, sosyal ve sosyalist devrimler adına sayısız insanın kurban edilmesi gibi büyük şiddet eylemlerine ilişkin hatıralardan bir 'eleştirel dünya hafızası' ortaya çıkabilir. Bunun ön şartı, bu hafızanın seçici olması, daha çok bir hatırlama adaletini esas almasıdır. Ancak o zaman sadece hatırlamaya saplanıp kalmaz, bu tür şiddet eylemlerinin gelecekte tekrarlanmamasını önlemeye de yardımcı olur. " (O. Höffe'den akt. Sancar, 2010: 82)*

Hatırlama ve hatırlatma mekânı olarak televizyon

Jan Assmann, "hafıza ve hatırlama" konusuna olan ilginin üç faktörden kaynaklandığını söyler. Elektronik medya, geçmişi hatırlama ve anlama çabası, ve bir kuşağın yaşama veda ediyor olması. Bu faktörlerden birincisi; elektronik medya, yazının ve matbaanın bulunuşu gibi bir devrim niteliğindedir. Elektronik medya içerisinde güncelliğini koruyan ve en etkili konumda olan televizyonla, hatırlatma ve hatırlama gerçekleşir. Bu ortam hafıza ve hatırlamanın sürekliliğini de sağlar. Bu süreklilik gelecek kuşaklar için geçmişte yaşanan olayların sürekli gündemde kalarak hatırlamasını sağlar. Bu durum aynı zamanda geçmişi yaşamamış olsalar bile, yeni nesiller arasında geçmişi anlamaya çalışan bir durumun yaygılaşmasına sebep olur.

Kolektif bellek çerçevesinde hatırlama ve hatırlatma kulaktan kulağa, sözlü olarak değil, kitle iletişim araçlarından televizyon sayesinde artık önüne geçilemez, durdurulamaz bir hal almıştır. Bulunduğunuz ülkede rejimin koyduğu yasaklarla, sınırlamalarla buna müsaade edilse de edilmese de, televizyon sayesinde dünyanın küçük bir köy haline geldiğini unutmayalım. Assmann, aslında birinci faktörden yani elektronik medyadan bahsederken, toplumsal belleğin oluşumu ve hatırlama konusunda günümüzde çok da endişelenecek bir şey olmadığını ve hiçbir şeyin gizli kalamayacağını da vurgulamış oluyor.

Geçmişte yaşanan acı deneyimlerin, felaketlerin belleklerde saklanması ve hatırlanması aslında insanın doğasında var olan bir durumdur. Fertler ve toplumlar şiddeti hatırlamakta pek zorluk çekmezler, çünkü şiddet hem kaybettirir hem de acı çektirir. Üzerinde yaşadığımız dünyada, insanlık tarihinde fazlasıyla şiddetin ve felaketlerin olması hiçbir etki olmaksızın toplumsal belleğin ve hatırlamanın olması için bir sebeptir. Günümüz teknolojisi televizyonla ise bu yaygınlaştırılır ve gündemde tutularak nesilden nesile aktarılır

Geçmiş yaşam doludur, kızdırır, baş kaldırtır, yaralar, o kadar ki, bu yüzden onu yok etmek ya da yeniden yaratmak isteriz. Geleceğe egemen olmak istenilmesinin nedeni, geçmişi değiştirecek güce sahip olmaktan başka bir şey değildir. Tüm kavgalar fotoğraf stüdyolarına girerek fotoğrafları rötuş edebilmek ve yaşam öykülerivle tarihi yeniden yazabilmek içindir. (M. Kurdela, 1988: 32)

Sancar, "Geçmişle hesaplaşma" adlı eserinde Alaida Assmann'ın hafıza ve hatırlama konusunda düşüncelerine yer verirken, hafıza ve hatırlamanın 20. Yy'da ne kadar büyük bir önem kazandığından bahseder, Assmann, bunun sebebinin ise bu yüzyılın, tarihte görülmemiş şiddet ve yıkımlara sahne olmasına bağlar, Assmann'a göre günümüz insanları aslında büyük bir enkazın üzerinde oturmaktadır. *Geçmişte yaşanmış felaketler aslında hafiflememiş hatırlandıkça daha fazla kin ve nefret duyguları oluşmuştur. Böylelikle hafızayı geçmişte yaşanmış acı olaylarda aramak gerekir. (A. Assmann, Akt, M. Sancar,2010: 63)*

Mekânlar, hafıza ve hatırlamanın oluşmasında merkezi özellik taşırlar. Mekânlar toplumlara, gruplara geçmişte yaşanan olayları belleklerinde saklama ve hatırlatma önemli ölçüde etkilidir. Özellikle siyasi ve sosyal olayların yaşandığı mekânlar[1] toplumun hafızasında yer eder ve olayları tekrar hatırlatır. Siyasi iktidarların çoğu zaman bu mekânları yok etme veya yeniden düzenleme çabaları da tarihin tekerrür etmemesi için veya bu mekânların anma törenleri, gösteri ve miting alanları olarak kullanılmasını engellemek amaçlı olabilir.[2] Müzeler tarihi anıtlar ve yapılar da hafıza mekânlardır, fakat bu mekânlar genelde toplumsal grupları harekete geçirecek nitelik taşımazlar. Mekânın kendisinden ziyade o mekânda geçmişte yaşanmış olaylar toplumsal belleği oluşturur ve hatırlatır.

Hatıralar yaşanan bir *mekâna* dayanırlar. Aile için ev, kırsal kesimde yaşayanlar için köy ve vadi, kent soylular için kentler ve bir coğrafyada yaşayanlar için coğrafi bölge mekânsal hatırlama çerçevesini oluşturur. Bu bağ, özellikle uzakta iken "vatan" duygusunu veren çerçevedir. Mekâna ben'in çerçevesindeki, ona ait olan şeyler dünyası, onun "maddi çerçevesi", benliğinin taşıyıcısı olarak ona ait olan şeyler de dâhildir. Bu, şeyler dünyasında, araç gereçler, mobilyalar mekânlar, onların "bize süreklilik ve istikrar görüntüsü veren "özel düzeni" sosyal olarak belirlenir; bunların değerleri, fiyatı statüsü, sembolik anlamları sosyal gerçeklerdir. (J. Assmann, 2000: 42-43)

Televizyonda yayınlanan bir film veya seriyal, geçmişte yaşanmış siyasi ve ideolojik özellikle de acı olayların geçtiği mekânları televizyona taşıyıp izleyiciyle buluşturarak, geçmişte yaşanmış tarihi bir olayı hatırlatır, izleyici de bu sayede hatırlamış olur. Bu durum sadece geçmişte o olayı yaşamış kişilere veya kitlelere hitabenmiş gibi görünse de farklı bakış açılarıyla yeniden yapılan veya belli aralıklarla tekrarlanan film veya seriyaller gelecek nesillerin de olaylardan haberdar olma ve kolektif bellek oluşturma noktasında etkilidir.

Kokler gibi mini televizyon seriyalleri (1977), Amistad *(1997) gibi sinema filmleri (ki televizyondan izleyenlerin sayısı sinemada izleyenlerden çoktur) ile* Amerika'daki Afrikalılar *(1998) gibi diziler, insanların köleciliğe ilişkin referans çerçevelerini nasıl derinden etkilediyse, Körfez Savaşı ve savaşla ilgili önemli isimler de televizyon aracılığıyla hatırlanmaktadır. (A. Holdsworth, 2008:142)*

Toplumsal gruplar, geçmişte yaşanan olayların mekânlarını kendilerine mekân olarak seçerler veya sembolik mekânlar oluşturabilirler. Bu mekânlar, grubun birlikteliğini sağlamakla birlikte, dışarıya da bu birlikteliği gösterme noktasında etkilidir. Özellikle siyasi ve dini gruplar bu mekânları bellek ve hatırlatma amacıyla düzenli olarak kullanırlar. Fakat bu çok geniş bir çevreye hitap edemeyebilir. Yani mekanda bulunanlar veya ziyaret edenler veya mekanı siyasi ve ideolojik olarak kullanmak isteyenler ellerindeki imkanlardan dolayı çok büyük gruplar veya kitleler olamayabilir. Fakat, televizyondaki gösterimleriyle bütün dünya insanlarına ulaşmak mümkündür. Mekke Medine şehirleri Müslümanlar için çok önemli mekânlardır. Kâbe, Müslümanların hac ziyaretini yaparak her yıl düzenli olarak toplandığı dini bir mekândır. Dini gruplar ise mekânlarda geçmişi tekrar inşa ederek hatırlar ve hatırlatırlar. Kâbe'nin gösterimiyle hazırlanmış bir filmin, televizyonda yayınlanmasıyla mekân tüm dünya Müslümanlarına hatta başka dine mensup toplumlara da hatırlatma, hatırlama veya tanıtma amaçlanır

Kendini grup olarak sağlamlaştırmak isteyen her topluluk sadece içsel iletişim biçimlerinin sahnesi olarak değil, aynı zamanda kimliklerinin sembolü ve hatıralarının dayanak noktası olarak bu tür mekânları yaratmak ve garanti altına almak isterler. Belleğin mekâna ihtiyacı vardır, mekânsallaştırma eğilimi içindedir. Grup ve mekân bir arada, sembolik bir ortak yaşam kurarlar; grup kendi mekânından ayrı düşerse de, bu birlikteliği, kutsal mekânları sembolik olarak yeniden üreterek yaşatır. (J. Assmann, 2000 42-43)

Geçmişe yaşanmış olaylar yeniden inşa edilerek film, dizi film veya benzeri belgesellerle geçmişle bir ağ kurulması, Televizyonun hatırlama ve hatırlatma mekânı olarak değerlendirmesine sebep olmuştur. Özellikle, belli siyasi ve ideolojik grupların, tarihte yaşanmış acı olayların mağdurlarının, televizyonda yayınlanan filmler sayesinde hatırlaması senaristlerin, yönetmenlerin, yapımcıların ise geçmişte yaşanmış bu olayları hatırlatma noktasında eserler ortaya koyması, toplumda kolektif bellek oluşturmak ve gelecek nesillere aktarmak hedeflidir.

Belgesellerden drama-belgesellere, anma ve yıldönümü programlarından tartışma programlarına kadar, hemen her zaman televizyon programcılığının en önemli temalarından biri olan geçmiş, bellek çalışmalarına *(memory studies)* ve popüler kültür alanlarında belleğe dönüşe gösterilen ilgi neticesinde, giderek daha yaygın bir anlatı içeriğini oluşturmaya başlamıştır. (S. C.Ozen, 2010: Cilt: XXXIV Sayı:269)

Televizyon dizileriyle tarihin yeniden inşası

Günümüzde kitle iletişim araçları içerisinde yazılı medya karşısında daha etkili daha üstün bir içerik kazanan görsel medya içerikleri toplumun daha çok ilgisini çekmiş yazılı basından televizyona dönüş başlamıştır. Bu elbette yeni bir süreç değildir. Fakat televizyonun toplumlar ve gruplar üzerindeki etkisi bilinen bir gerçektir. Bu süreç içerisinde tarihçiler, senaristler yapımcıların iş birliğiyle gerçekleştirilen dizi filmlerin grupları nasıl televizyonun karşısına çektiği, dizi filmlerin reytinglerinden açıkça görülmektedir. Yani medya içeriklerinin kullanımında talep, yazılı medyadan görsel medya eksenini etrafında dönmeye başlamıştır.

Geçmişe ait olaylar ve gündelik olaylarda medya, toplumsal hafızayı oluşturma ve hatırlama konusunda en büyük güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Kolektif belleğin oluşturulmasında hatırlamayı gerçekleştirdiği gibi, unutmayı da, geçmişin izlerini silmeyi de gerçekleştirebilir. Bu noktada da televizyon en etkili kitle iletişim aracıdır. Toplumsal hafızayı pozitif ya da negatif olarak yönlendirebilir. Geçmişten kopuk olarak yaşamlarını sürdüren yeni nesiller için geçmişi öğretme noktasında, siyasi eğilimleri geçmişteki olaylarla örtüşen gruplarda sistemli olarak bellek oluşturma ve hatırlatma amacıyla geçmiş, televizyon filmleriyle yeniden inşa edilir Olaylar yeniden inşa edilerek hem olayları yaşayanlara yeniden hatırlatılmış hem de yeni nesillere taşınmıştır. Bu noktada görsel yayın yeterince reyting alıyorsa hedefe ulaşılmış demektir.

Televizyon ve diğer kitle iletişim araçları, devlet eliyle belirlenmiş, topluluğu kurucu sembolik olay ve ulus kurucu mit (Smith, 1991) ve ritüelleri, döngüsel olarak tekrar etmek suretiyle ulusal topluluğa aynı anlam dünyası ve kodlar içinde kendini 'hayal etme' imkânı sağlar. Ulus-devletler çağında, merkezi gelenek baskınken küreselleşme çağında elektronik medya benzer bir işleve sahiptir (B. İnce 2010: 23)

Günümüz medyasının tarafsız olmadığını göz önünde bulundurursak, her medya kuruluşunu da birer grup olarak düşünebiliriz ve bu medya grupları da kendi ideolojileri veya bağlı oldukları siyasi otoriteye göre hareket edeceklerdir. Bu durumda medya da kendi içindeki grupların belleğindeki geçmişi kendi siyasi eğilimlerine göre inşa edeceklerdir. Aynı zamanda siyasi ve ideolojik olarak bağlı oldukları grupların sesini duyurma ve gücünü arttırma doğrultusunda yayınlara yer verecektir. *Foucault'ya göre, gücü elinde bulunduran belli bir sosyal grup ya da kitle, o toplumdaki ırk, cins, politika, din vs. konularında yazılı ve görsel medyada üretilen mesajlarla kendi gücünü arttırabilir ve diğer sosyal grupları etkisiz bırakabilir. (Akt. Esra Doğrusan. Der. Çiller Dursun, 2004: 160)*

Toplumsal gruplarla siyasi ve ideolojik olarak örtüşen bir televizyon kanalı geçmişin yeniden inşası için en uygun ortamdır. Günümüzde farklı gruplar ve siyasi ve ideolojik yapılanmayla örtüşen yüzlerce televizyon kanalı olması, belli siyasal ve ideolojik gruplar için hem tartışma hem de geçmişle hesaplaşma ortamı oluşturmuş Böylelikle kolektif bellek farklı öykülenmelerle yenilenmiş, zenginleşmiş olur.

Liberal anlayışa göre, medya değişik toplumsal grupların ve örgütlerin kendi alternatif görüş açılarını ifade edebilmelerine olanak sağlayacak biçimde düzenlemelidir. Sivil toplumu canlandıracak, farklı görüşleri yansıtacak olan medyadan alternatif görüşlerim ve farklı bakış açılarının yansıtılmasında aracı olması beklenir. Oysaki pratikte medyanın temsil gücünü, daha çok egemen sınıftan ve baskın ideolojilerden yana kullandığı gözlenmektedir. "Anadamar" medya bir yandan olaylar üzerinde daha çok resmi görevliler tarafından dayatılan çerçeveleri benimseyip yaygınlaştırırken, diğer yandan da resmi görüşün dışında kalan sesleri marjinalleştirmekte ve gayrimeşrulaştırmaktadır. (Shoemaker 'Reese'dan. Akt Esra Doğrusan. Der, Çiller Dursun, 2004: 160)

Görselliğin toplum üzerindeki etkisi, her zaman yazılı metinlerden çok daha fazladır. Başta siyasetçiler olmak toplumun hemen her kesiminden gruplar, bunu kendi siyasi ve ideolojik yapıları doğrultusunda kullanırlar. Geçmişin hatırlanması noktasında yapılan çalışmaları olan senaristler ve yapımcıların da, bu bağlamda yüzde yüz tarafsız olabilmeleri mümkün değildir. Geçmişte yaşanmış tarihi olayların dizi film ve belgesellerle topluma yansıtılması her ne kadar belgelere dayandırılsa da yapımcının ve senaristin elinde tekrar inşa edilir.

Tarih sözcüğünün iki anlamı arasındaki ayrımın çok az kişi farkındadır: Bunlar bir yandan gerçekleşmiş olayları içeren tarih, diğer yandan gerçekleşmiş olanların kolektif "temsili'dir. (J. Tosh 1997: 23)

Jan Assmann, "hafıza ve hatırlama" konusuna olan ilginin üç faktörden kaynaklandığını söyler. Elektronik medya, geçmişi hatırlama ve anlama çabası ve bir kuşağın yaşama veda ediyor olması. Bu faktörlerden birincisi; elektronik medya ki bunun içerisinde en etkili olan televizyonun icadı, yazının ve matbaanın bulunuşu gibi bir devrim niteliğindedir. Televizyon, toplumsal hafızanın ve hatırlamanın gerçekleştiği bir ortamdır. Bu ortam hafıza ve hatırlamanın sürekliliğini de sağlar. Bu süreklilik gelecek kuşaklar için geçmişte yaşanan olayların sürekli gündemde kalarak hatırlamasını sağlar. Bu durum aynı zamanda geçmişi yaşamamış olsalar bile, yeni nesiller üzerinde kolektif bellek oluşmasına sebep olur.

Geçmişte yaşanan olayların şahitlerinin, bizzat olayların içinde bulunanların ise ömürlerini tamamlayıp hayata veda ediyor olmaları ise geçmişte yaşanan, özellikle acı olayların unutulma, gelecek nesiller tarafından bilinmememe tehlikesidir. Assmann, her ne kadar bunu bir tehlike olarak görüyor olsa da aslında kendisinin de önemle bahsettiği elektronik medya buna izin vermeyecektir. Yani artık günümüzde televizyon sayesinde hatırlamadan ziyade unutmanın çok zor olduğu bir iletişim içerisindeyiz. Televizyonla gelen iletişim, sadece kolektif belleği oluşturmuyor aynı zamanda da onu kontrol ediyor.

Toplumsal bellek ve hatırlama, kulaktan kulağa, sözlü olarak değil, elektronik medya sayesinde artık önüne geçilemez, durdurulamaz bir hal almıştır. Bulunduğunuz ülke rejimi koyduğu yasaklarla, sınırlamalarla buna müsaade etse de etmese de kitle iletişim araçlarında televizyon sayesinde dünyanın küçük bir köy haline geldiğini unutmayalım.

Geçmişte yaşanan acı deneyimlerin, felaketlerin belleklerde saklanması ve hatırlanması, insanın doğasında var olan bir durumdur. Fertler ve toplumlar şiddeti hatırlamakta pek zorluk çekmezler, çünkü şiddet hem kaybettirir hem de acı çektirir. Üzerinde yaşadığımız dünyada, insanlık tarihinde fazlasıyla şiddetin ve felaketlerin olması hiçbir etki olmaksızın toplumsal belleğin ve hatırlamanın olması için bir sebeptir. Televizyon ise bunu yaygınlaştırır ve gündemde tutarak nesilden nesile aktarır.

Kitle iletişim araçlarının, iletişim teknolojilerinin gelişmesi, işitsel ve görsel medyanın etkin ve yaygın olarak kullanılması, McLuhan'ın deyimiyle dünyayı küresel bir köy haline getirmiştir. Bu bağlamda medyanın toplumları nasıl yönlendirdiği, kontrol ettiği gerçeğini göz ardı edemeyiz. Geçmişin hafızalarda saklanması, toplumsal bellek oluşmasında medya elindeki imkânları sonuna kadar kullanır. Tabii ki bu demokratik rejimlerin bulunduğu ortamlar için geçerlidir.

Otoriter ve totaliter rejimlerin baskısı altındaki medya, tek sesli bir toplum ve gerçekliğin tek yönlü bir yorumunu sunmakla yükümlü kılınır. Bu noktada iktidarın tanzim ettiği ve dayattığı bir geçmiş algısını medya sadece yansıtır ve yeniden inşa eder. Buradaki geçmiş temsilleri hegemoniktir. Çoğulculuğun ve çokseslilliğin hâkim olduğu toplumlar ise fragmanterdir ve farklı katmanlarda farklı geçmiş temsillerine rastlama olasılığı vardır. (B. İnce, 2010: 23).

Görsel medyada, sinema, TV dizileri, belgesellerle geçmişte yaşanan olayları yeniden inşa ederek sunulması, hem toplumsal bellek oluşturulmasında hem de hatırlama ve hatırlatma konusunda etkilidir. Geçmişimizde cereyan eden önemli tarihi olaylar yeniden inşa edilerek televizyonlarda dizi film, sinema veya belgesel şeklinde yayınlanmaktadır. "Demir Kırat" "Hatırla Sevgili" " Çemberimde Gül oya, Muhteşem Yüzyıl, Küçük Ağa" " Bu Kalp Seni Unutur mu?" gibi belgesel ve dizi filmlerle Türkiye'nin yakın siyasi tarihi yeniden inşa edilerek ortaya konulmuştur.

Türkiye'nin yakın siyasi tarihine damga vuran olayları konu alan TV seriyalleri, özellikle çok ilgi görmüştür. Türkiye'nin yakın siyasi tarihi yeniden inşa edilerek hazırlanan bu TV seriyalleri özellikle 1950'den başlayarak 2000'li yıllara kadar uzanan bir siyasi dönemi konu almaları itibariyle ve olayları yaşayanların birçoğunun hayatta olması sebebiyle en çok izlenen seriyaller arasına girmiştir.

Tomris Giritlioğlu'nun proje tasarımını yaptığı, Ümmü Burhan'm yönettiği, Türkiye'nin siyasi tarihini ele alan 1950"li yılların ikinci yarısından itibaren 1960, 1970 ve 1980 askeri müdahalelerini ve bu dönemlerdeki öğrenci ve işçi hareketlerini konu alan *Hatırla Sevgili* adlı dizi, yine proje tasarımı Tomris Giritlioğlu'na ait olan, Aydın Bulut'un yönetmenliğini yaptığı *'Bu Kalp Seni Unutur mu?'* 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ve dönemin siyasi olaylarını konu alan Çağan Irmak'ın yönettiği *'Çemberimde Gül Oya'* ve benzeri seriyallerin, tarihin yeniden inşa ederek sunulmasıyla, hem hatırlatma noktasında hem de kolektif bellek oluşturma noktasında etkili olduğunu söyleyebiliriz

Türkiye'de kolektif bellek noktasında, tarihin yeniden inşa edilerek hazırlanan ve sunulduğu yabancı filmler ve seriyaller de yayınlanmıştır Afrikalıların sömürülmesi, kaçırılıp köle olarak kullanılmasını anlatan 'The Roots' (Kökler) dizisi, Yahudilerin çektiği acıları, dramı anlatan 'La vita a bella' (Hayat Güzeldir) filmi sadece bir iki örnektir.

Afrika'dan Amerika'ya zorla getirilen ve orada insanlık dışı muameleler gören, köle olarak kullanılan zencilerin dramını anlatan 1977 yapımı 'The Roots' ('Kökler') dizisiyle yeniden inşa edilmiş, yine televizyonda yayınlanan 1997 yapımı Yahudi kamlarındaki Yahudilerin dramını anlatan film"La vita a bella" (Hayat Güzeldir) kolektif bellek oluşturma noktasında önemli bir yapımlardan bir kaç örnektir Filmlerin ve televizyon programlarının kitaplardan daha büyük bir açıklıkla ortaya koyduğu üzere, tarihsel anılar konusunda güçlü bir popüler ilgi vardır. (P, Burke, 2008: 94)

Peter Burke, 'Kültür Tarihi' adlı eserinde filmlerin ve televizyon programlarının hatırlama, hatırlatma ve kolektif bellek oluşturma noktasında yazılı basından daha etkili olduğunu vurgulayarak, tarihsel anılara karşı duyulan ilgi ve popülariteden bahsetmiştir. *"Filmlerin ve televizyon programlarının kitaplardan daha büyük bir açıklıkla ortaya koyduğu üzere, tarihsel anılar konusunda güçlü bir popüler ilgi vardır. Bu artan ilgi, muhtemelen bizi şimdi eskiden ne olduğumuzdan ayırarak kültürel kimliklerimizi tehdit eden toplumsal ve kültürel değişimin hızlanmasına karşı bir tepkidir."* (P. Burke, 2008: 94)

Sinema filmlerinin televizyonda yayınlanması veya geçmişte yaşanmış tarihi olayların yeniden inşa edilerek televizyon dizileri olarak yayınlanması Televizyonun görsel ve işitsel kitle iletişim aracı olarak diğerlerine göre daha yaygın ve geniş çapta kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Televizyonun yaygın olarak kullanılması, kolektif bellek oluşturma noktasında uygun bir fırsattır. Siyasi ve ideolojik tarihi travmalar yaşayanların ve yaşananların unutulmamasını, sürekli gündemde kalmasını ve yeni nesillere aktarılarak kolektif bellek oluşturulmasını isteyenler yapımcılarla, senaristlerle ve yönetmenlerle Bu büyük fırsatı değerlendirmektedirler. Çünkü günümüzde kolektif bellek oluşturmada ve hatırlatmada en etkili kitle iletişim aracı televizyondur. Geçmişte yaşanmış tarihi olayları, özelliklede acı olayları dizi filmlerle halka hatırlatmak belleklerde saklamak ve yeni nesillerde de kolektif bellek oluşturmak, yazılı basından ziyade televizyonla çok daha mümkün olduğu anlaşılmıştır.

TV dizilerinde siyasi ve ideolojik mesajlarla kolektif bellek oluşturma

Kişiler geçmişte yaşadıkları olayları, deneyimleri, bilgileri nesneleri hafızalarında saklayabildikleri gibi bu olayları hafızalarında tekrar canlandırarak veya yeniden inşa ederek hatırlama işlevini yerine getirirler. Topluma mal olmuş, toplumsal olaylar da toplumun hafızasında saklanır ve hatırlanır. Geçmişte yaşanan bir olay, ana temaya bağlı kalınarak, zamanla hafızalarda yeniden kurgulanır, olaylara bakış açıları yorumları değişebilir ve yeniden inşa edilir. Daniel J. Walkowitz'in de desteklediği biçimde *"Tarihi dramlarda "kavramsal yapı korunduğu sürece" detaylarda oynama yapılabilmektedir" (Toplin'den Akt. M. Yılmaz, G. Uluç,2008: 4)*

Filmlerdeki siyasi ve ideolojik mesajlar olayları yaşayanlara yönelik olduğu gibi aynı zamanda yeni nesiller üzerinde kolektif bellek oluşturmaya yönelik çalışmalardır. Geçmişte yaşanmış travmalar, yaşanmış siyasi acı olaylar yeniden inşa edilerek TV seriyalleriyle sunulması hem hatırlatma hem de kolektif bellek oluşturma açısından etkilidir. Özellikle seriyallerle, geçmişte yaşanmış siyasi ve ideolojik olayların yeniden inşa edilerek sunulması, belli bir süreç içerisinde geçmişte yaşanmış acı hatıraları veya siyasi olayları periyodik bir şekilde hatırlatılmaktadır.

Bir toplumun, bir ulusun tarihinde cereyan eden olumsuz olaylar, ulusal, kolektif hafızada daha kolay yer ettiği görülmüştür. Bu da negatif hatırlamayı[3] ön plana çıkarmıştır. Devletler hükümetler bu olumsuz olayları topluma unutturmaya çalışmışlarsa da yeterince başarılı olamamışlar ve bu olaylarla yüzleşmeyi tercih etmişlerdir. Gerektiğinde de özür dilemişlerdir.[4] Geçmişte yaşanan olumsuz olaylar ki bu olaylar devlet eliyle yapılmış ve ya yaptırılmışsa sadece belli grupların belleklerinde saklı kalmayıp bir müddet sonra ulusal, toplumsal bir bellekte saklanması devletleri, hükümetleri halkın karşısında bir açıklama yapmaya ve işlenen suçtan dolayı da devletin aklanması adına özür dilemeye itmiştir. Bu özür dilemede etkili olan faktörlerden birisi de filmlerle veya tv dizileriyle verilen siyasi mesajlardır. Tv dizi film veya belgesel filmlerle sürekli işlenen geçmişte yaşanmış siyasi travmalar ve bu siyasi travmalar üzerinden verilen mesajlar hem kolektif bellek oluşturmuş hem de mevcut iktidarı özür dilemeye mecbur etmiştir. Bu durum tarihte olan olumsuzlukların tekerrür etmemesi için devletleri, hükümetleri toplumsal olaylarda daha hassas, daha duyarlı ve dikkatli olmaya yönlendirmiştir.

Aleida Assmann, bir ulusun, kendi geçmişindeki bir suç üzerinden tanımlanmasının, insanlık tarihinde tamamen yeni bir şey olduğunu vurgular. Assmann'a göre, ulusal hafızanın kurgulanması/ inşası düzleminde bugüne kadar yalnızca iki strateji vardı: Ya kahramanca bir geçmiş referans alınırdı ya da kurban/mağdur rolü benimsenirdi. Suçun hatırlanması ve kabulü hiç söz konusu olmamıştı. Başka bir deyişle, yakın tarihlere kadar, kolektif hafıza, kahramanlık efsaneleri gibi grup için olumlu referanslar temelinde kurulurdu. 1990'lardan itibaren geçmiş politikalarında yaşanan dönüşümle birlikte, topluluğun geçmişindeki suçlar da kamusal kabul yoluyla bir tür "negatif hafıza" olarak kolektif hafızaya alınmaya başladı. Resmi siyasal kimliğini nazi rejimini ret ve mahkûm etme üzerine inşa etmiş olan Almanya, bunun ilk ve en önemli örneğidir. (A. Assmann'dan akt. M. Sancar. 2010:52)

Geçmişin yeniden inşası üzerine kurulmuş Televizyon dizilerinde verilen mesajlar, siyasi iktidara yönelik olmakla birlikte, daha çok toplumsal unutmanın önüne geçmek, genç nesillere, siyasi ve ideolojik gruplara geçmişte yaşanılan acı olayları hatırlatmak ve bilgilendirmek amaçlıdır.

Televizyon aracılığıyla Kolektif bellek oluşturmak amaçlı, hazırlanan film ya da dizi filmlerde verilen mesajların daha çok siyasi ve ideolojik olduğu gözden kaçmamaktadır. Örnek olarak Türkiye'nin yakın siyasi tarihiyle ilgili *Hatırla Sevgili* dizisini dikkatlice incelediğimizde diyaloglarda birçok siyasi ve ideolojik mesaj görebiliriz. Bu diyaloglarda, *Adnan Menderes'in diktatör olduğu, ülkeyi yönetemediği, Adnan Menderes'in idamına 'sol' görüşlü aydınların da karşı çıktığı veya bir devrimcinin her şeyden önce devrimi düşünmesi gerektiği, Deniz Gezmiş ve arkadaşlarının bir terörist olmadığı ve asılmayı gerektirecek bir suç işlemedikleri vb.* dizide devamlı verilen bu mesajlar, mesaj yoluyla Kolektif bellek oluşturma amaçlıdır.

Gruplar toplum içerisinde ortak anıları olan sosyal oluşumlardır. Toplum içerisinde farklı olduklarını, üst kültüre sahip olduklarını, kendilerine has düşünceleriyle ideolojik çıkışlarıyla göstermeye çalışarak toplumda ayrı bir konuma yerleşmek ve söz sahibi olmak isterler. Özgürdürler ama kendi içlerinde kurallara bağlıdırlar. Zamanın getirdiği değişiklikler grupları kendi içinde de bir takım değişikliklere itebilir Bu değişiklikler grubun büyümesi ve gelişmesiyle de bağlantılı olabilir. Geçmişte kabul edilmeyen benimsenmeyen bir mesele bugün kabul edilip benimsenebilir. Grup, iletişimini, grup birliğini sağlamak, grup ideolojisini korumak ve canlı tutmak durumundadır. İşte bu noktada geçmişte yaşanan olaylar, tarihi acılar grubu bir arada tutmak için en önemli dayanaktır. TV dizisiyle verilen siyasi mesajlar, grubun devamlılığını sağlayan ve dinamik tutan etkenlerdir.

Kendini ortak anıları olan bir toplum olarak kuran sosyal grup, geçmişini özellikle iki noktada korur: kendine özgülüğü ve sürekliliği. Kendisi hakkında yarattığı bu imge, farklılıkları dışarıya karşı vurgulanırken içeri dönük olarak önemsiz gösterme çabasını içerir. Üstelik "kimlik bilinci zaman içinde gelişir" ve böylece olaylar, bir şeylere karşılık gelme, benzerlik süreklilik temelinde seçilerek korunur. Bir grup önemli bir değişimin bilincine vardığı andan itibaren grup olarak var olmaktan vazgeçer ve bir başka gruba yer açar. Ancak her grup sürekliliği hedeflediğinden, değişimleri mümkün olduğu kadar görmemeye ve tarihi değişmez bir süreklilik olarak algılamaya çalışır. (J. Assmann, 2000: 43-44)

Kitle iletişim araçlarından Televizyon kullanılarak tarihte, yaşanan acı olaylar tekrar kurgulanıp, yeniden inşa edilip sunulmaktadır. Yakın siyasi tarihin yeniden inşası ve sunulması günümüz kuşaklarının geçmişte yaşanan acı olaylara ilgisiz olmadığını gösterdiği gibi, yaşanabilecek benzeri olayların da unutulmayacağı mesajı vermektedir. Bu da, toplumda siyasi ve ideolojik gruplar arasında kolektif bellek oluşturmaktadır.

TV dizileriyle geçmiş yeniden inşa edilerek verilen mesajlar, aynı zamanda resmi veya gayrı resmi siyasi ve ideolojik grupların geçmişte yaşananlara yönelik, kendi kendileriyle yüzleşmesi noktasında kolektif bellek oluşturabilir. Bu süreci kısa vadede düşünmek doğru olmayacaktır zira Türkiye'nin yakın siyasi geçmişi insan hakları ihlalleri, darbeler, muhtıralar ve yaşanan acı olayların bıraktığı mağdurlarla doludur. Yine bu süreç, sadece geçmişle yüzleşme süreci de değildir aynı zamanda yeni nesillere geçmişte yaşananları aktararak, yeni nesillerde de kolektif siyasi bellek oluşturma ve nesilden nesile aktarma noktasında bir mesaj niteliğindedir.

Bugünümüzdeki, yakın geçmişimizdeki ve kısmen uzak geçmişimizdeki kara sayfalara dair utanılası bir bilgi eksikliği ve kirliliği söz konusudur. Kısa vadede büyük sonuçlar beklemeden, iğneyle kuyu kazar gibi, her tür imkânı (kitap, medya, internet, konferans vb) kullanarak bu bilgileri özellikle yeni kuşaklar için kolayca erişilebilir kılmak gerekir. Bu toplumun bilgilenmesi, merak etmesi ve soru sorması gerekmektedir. (M. Peker, 2007: 5)

SONUÇ

Geçmişte yaşanmış ve tarihe damgasını vuran, özellikle siyasi travmatik acı olaylar, yeniden inşa edilerek film veya dizi filmlerle sunulmaktadır. Kitle iletişim araçlarından televizyonun yaygın bir şekilde kullanılması, hem işitsel hem de görsel olması sebebiyle, hatırlama, hatırlatma ve kolektif bellek oluşturma noktasında çok önemlidir.

Kolektif bellek kişisel değildir. Bütün bir toplumu veya toplum içerisindeki belli grupları veya kitlelerin belleğidir. Genellikle geçmişte yaşanmış acı olayların hafızalarda saklanması ve hatırlamasıdır kolektif bellek.

Toplumları oluşturan fertlerin, geçmişte ortak olarak yaşadıkları değerler, korkular, deneyimler, mutluluklar ve üzüntüler de toplumun belleğinde saklıdır, her hangi bir etki ve sebeple hatırlanarak yeniden canlanır, gündeme taşınır, hatta yeniden inşa edilir. Kişilerin bellekleri geçmişte yaşadıkları olayları saklamakla birlikte kişilerin ilişkide bulundukları soysal gruplarla kurdukları iletişim neticesinde de geçmişte yaşanan toplumsal olaylar kolektif belleği oluşturur. Böylelikle, bu olaylar toplum tarafından hatırlanır.

Halbwachs; aile, okul sınıfları, askeri birlikler, seyahat toplulukları gibi ortak bir deneyim arka planına sahip bireylerin oluşturduğu toplumsal grupların hafızaları ve hatırlama biçimlerini inceler. Bu çalışmalar sonucunda, hatırlamanın doğası itibariyle toplumsal bir nitelik taşıdığı ve hatıraların bir grubun iletişimsel ve duygusal harcını oluşturduğu sonucuna varan Halbwachs, insanların hiçbir şekilde kelimenin katı ve dar anlamında bireysel bir hafıza oluşturamadıklarını, aksine her zaman hafıza topluluklarına dâhil olduklarını iddia eder. (Halbwachs'dan aktaran M. Sancar, 2010: 41)

Geçmişte yaşanmış olayların yeniden inşa edilerek senarize edilmiş,, sinema filmleri de dahil olmak üzere özellikle dizi filmler üzerinden kolektif bellek oluşturma hedeflenmiştir. Tarihin yeniden inşası özellikle geçmişte yaşanan acı ve travmatik siyasi olaylar üzerine kurgulanmıştır.

Türkiye'de yayınlanan *Hatırla sevgili, Çemberimde Gül Oya, Bu Kalp Seni Unutur mu?* Ve benzeri diziler, Türkiye'nin yakın siyasi tarihinde cereyan eden acı siyasi olayları içermektedir. 1950'lerin ikinci yarısında başlayan ve 2000'li yıllara kadar geçen siyasi süreçte Türkiye askeri müdahalelerle büyük sarsıntılar geçirdi. Bu sarsıntılardan devlet zarar gördüğü gibi asıl büyük hasar toplumun, özellikle de gençlerin üzerinde olmuştur. Bu süreçte binlerce insan ve aileleri mağdur olmuştur. Türkiye'de yayınlanan toplumsal bellek içerikli dizi filmler, unutmanın önüne geçtiği gibi, hatırlatma ve geçmişi anma noktasından hareketle hazırlanmıştır.

McLuhan'ın deyimiyle kitle iletişim araçları sayesinde küçük bir köy haline gelen dünyada, televizyon sayesinde neredeyse unutmak artık mümkün değildir. Türkiye gibi çabuk unutan toplumlara, geçmişte yaşanan acı olayların film veya dizilerle yeniden inşa edilerek sunulması hem hatırlama hem de hatırlatma bakımından önemli olduğu gibi, genç nesilleri bilgilendirme açısından da etkilidir.

Hatırlama gibi unutma da insanın ve toplumların doğasında olan bir işlevdir. Türkiye'nin yakın siyasi geçmişi olumsuz, acı olaylarla doludur. Bu siyasi olaylar, devlet politikalarıyla toplumlara unutturulmaya çalışılmış ise de, teknik ve teknolojinin en üst düzeyde olduğu, kitle iletişim araçlarının özellikle de televizyonun yaygın olarak kullanıldığı günümüzde, demokratik yönetimlerde artık bunun mümkün olmadığı hiçbir şeyin tamamen belleklerden silinemeyeceği ve gizli kalmayacağı gerçeğini kabul etmemiz gerekmektedir. Levy /Sznaider'e göre "*İletişim teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde dünyanın bir ucunda meydana gelen insan hakları ihlalleri ve kıyımlar, dünyanın her tarafına iletilebilmekte, böylece ortak bir bilme durumu doğmaktadır. (Levy / Sznaider'den akt M. Sancar:83)*

KAYNAKLAR

1. ALPAN, A. Soner, (2012) Geçmişin Siyasal Yeniden Üretimi Olarak Tarih, Gelenek Sayı:116,)

2. ASSMANN, Jan (2000), Kültürel Bellek. Eski, Yeni Kültürde Yazı Hatırlama ve politik Kimlik. (Cev. Ayse Tekin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul

3. BURKE, Peter (2008), Kültür Tarihi. (Çev. Mete Tuncay), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

4. CONNERTON, Paul, (1999). Toplumlar Nasıl Anımsar. Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

5. DURSUN Çiler (2004), Haber Hakikat ve İktidar İlişkisi, Elips Kitap, İstanbul.

6. HOLDSWORTH, Amy (2008), nema Joumal 47, No. 3, Spring, s. 142.Ci)

7. İNCE G, Başaran (2010), Medya ve Toplumsal Hafıza. Kültür ve İletişim. 13(1)

8. KURDELA, Mila (1988), Gülüşün ve Unutuşun Kitabı, çev,A. Emeç, İstanbul: Can yayınları

9. ÖZEN Sevilay Çelenk, Bir Bellek Mekanı Olarak Televizyon: Bu kalp Seni Unutur mu? Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi; Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü. mülkiye 2010 Cilt: XXXIV Sayı:269)

10. PAKER, Murat, (2007), Türkiye'nin Yüzleşme Meselesi: Neyle Ve Nasıl? www. Muratpaker.com

11. SANCAR, Mithat (2010), Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen hatırlama Kültürüne, İletişim Yayınları, İstanbul

12. Türk Dil Kurumu (1998), Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara

13. TOSCH John (1997), Tarihin Peşinde, Özden Arıkan (çev) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul

14. YILMAZ, Mehmet, ULUÇ,(2008), "Hatırla Sevgili"Temsili ile Bir Dönemin Anatomisi 27 Mayıs 1960, İletişim Fakültesi Akademi Dergisi, İSSN1302-2865

Салбаев М.Ж.,
КНУ им. Ж. Баласагына

ПРОБЛЕМА ВВЕДЕНИЯ В НАУЧНЫЙ ОБОРОТ ОФИЦИАЛЬНЫХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ ДОКУМЕНТОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ПО ИСТОРИИ СТРАН СНГ

С момента формирования Содружества Независимых Государств (СНГ) в 1991 г. для Кыргызстана, как, впрочем, и для всего постсоветского пространства наступает качественно новый исторический этап развития. На карте мира появляются новые государственные образования, которые начинают активно выстраивать свою внешнюю политику, ориентируясь не только на взаимоотношения друг с другом, но также на формирование новых геополитических векторов со многими странами дальнего зарубежья. Впрочем, взаимоотношения со странами СНГ остаются одним из приоритетных направлений внешней политики большинства стран данной международной организации, в том числе и для Кыргызской Республики.

Внешнеполитическое сотрудничество Кыргызстана со странами СНГ способствует появлению разнообразных нормативно-правовых документов, содержащих важнейшие аспекты и направления данного сотрудничества в области экономики, геополитики, военной, гуманитарной, культурной и иных сферах.

В целом нормативно-правовую документацию, отражающую взаимоотношения Кыргызской Республики со странами СНГ можно условно подразделить на две большие группы:

1) Международные договора и соглашения, заключенные Кыргызстаном и другими странами СНГ в рамках крупных международных региональных организаций. В частности, сюда относятся договора в рамках СНГ – например, само Содружество Независимых Государств, Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) и ряд других, а также соглашения, которые фактически вышли за пределы собственно СНГ, но где наряду с Кыргызстаном представлено значительное количество стран-членов Содружества – к примеру, Шанхайская организация сотрудничества (ШОС).

2) Международные договора и соглашения, заключенные непосредственно Кыргызской Республикой с определенной страной, сходящей в СНГ. Гораздо реже также бывают трехсторонние соглашения, которые также можно отнести к данной группе. Подобные договора бывают разноплановыми и охватывают самые различные сферы сотрудничества.

В зависимости от указанных двух групп международной официальной документации Кыргызской Республики на современном этапе, существуют сравнительно различные возможности их обнародования и, соответственно – введения в оборот, в том числе и научный.

Первичное введение в информационный оборот всех международных договоров и соглашений фактически происходит в процессе подписания официальными представителями Кыргызской Республики определенных международных соглашений (Закон КР «О международных договорах Кыргызской Республики», ст. 10), которое носит чаще всего относительно открытый характер. Именно в данное время средства массовой информации (СМИ), как правило, получают общую информацию о содержании подписываемого нормативно-правового акта. Однако на данном этапе происходит фактически ограниченное введение в информационный оборот данного соглашения, поскольку детальное его содержание известно только ограниченному кругу лиц.

На следующей стадии происходит более широкое знакомство общественности с содержанием международного соглашения или договора, поскольку в ходе их обсуждения и их ратификации в высшем законодательном собрании страны – Жогорку Кенеше КР, согласно Закону КР «О международных договорах Кыргызской Республики» (ст. 18).Так как сессии ЖК КРпрактически все открыты для средств массовой информации, то, собственно говоря, в рамках данной процедуры и происходит детальное ознакомление с содержанием определенного международного нормативно-правового акта, который теперь полностью вступает в силу и получает статус официального документа или закона (Нурматов, 2008, с. 48). В ходе процедуры ратификации СМИ также получают возможность вполне глубокого знакомства с содержанием и основными положениями ратифицируемых соглашений, которое кратко может приводиться в печатных изданиях, а также радио и телевизионных передачах.

После чего международное соглашение или договор поступает в архив Министерства иностранных дел Кыргызской Республики, а общая запись о событии остается в секретариате МИД КР. Несмотря на то, что практически большая часть подписываемых международных нормативно-правовых документов носит фактически открытый характер, за исключением закрытых приложений к основному соглашению или договору, однако получить доступ к данной официальной документации можно только по специальному разрешению в МИДе КР. Это ставит определенные препятствия для ознакомления и введения в научный оборот значительной части международной нормативно-правовой базы Кыргызской Республики.[1]

Примечательно, что более нигде, кроме архива МИД КР в официальных учреждениях страны документацию, отражающую взаимоотношения Кыргызстана с другими странами СНГ найти практически невозможно. Нет их также в свободном доступе на официальном сайте Министерства иностранных дел КР –www.mfa.gov.kg. Что также несколько затрудняет введение в широкий оборот данную категорию нормативно-правовой документации.

Однако сразу же необходимо отметить, что, как правило, гораздо легче получить доступ к международных договорам и соглашениям Кыргызской Республики, относящихся к первой из выделенных выше нами групп. Поскольку все международные региональные организации в рамках СНГ (или же несколько шире), в которых состоит Кыргызстан, как правило, имеют постоянный официальный сайт, на котором в свободном доступе размещена вся организационная и текущая нормативно-правовая документация, отражающая весь спектр необходимой информации о ее деятельности, структуре и важнейших решениях. Исключение только составляют, как отмечалось выше, только документы, принятые на закрытых совещаниях или встречах организации, не предназначенных для широкой общественной огласки. Так, к примеру, на официальном сайте Организации Договора о коллективной безопасности – www.odkb-csto.org в разделе «документы» можно найти все основополагающие нормативно-правовые акты данной международной организации с момента ее образования. Чтопозволяет понять не только роль и место Кыргызско Республики в ней, но и также сделать объективные выводы о политической ситуации в регионе Центральной Азии, оценить важнейшие вызовы в области региональной безопасности, а также проследить усилия стран-участниц, в том числе Кыргызстана по их преодолению. Поэтому данная международная документация является неоценимым условием для общего обзора геополитической картины в Центральной Азии в последние десятилетия.

Аналогичными сайтами, где можно почерпнуть всю необходимую документацию, обладают также Исполнительный комитет СНГ (http://cis.minsk.by) и Шанхайская организация сотрудничества (www.sectsco.org), что также позволяет объективно оценить сотрудничество Кыргызстана с другими государствами СНГ в рамках этих международных региональных организаций.

По указанным причинам нет никаких препятствия с обнародованием нормативно-правовых документов, отражающих международное сотрудничество Кыргызстана со странами СНГ в рамках международных региональных организаций, и, как следствие – использованием их в исторических исследованиях по различной тематике.

Однако совершенно иначе обстоит дело с международными соглашениями и договорами, содержащими информацию о двусторонних взаимоотношениях Кыргызской Республики с другими отдельно взятыми странами СНГ по различным вопросам, т.е. принадлежащие ко второй группе выделенных нами международных нормативно-правовых актов республики. Как было отмечено выше, существуют объективные трудности с возможностью получения к ним доступа и введению их в последующий научный оборот в качестве исторического источника по современной истории Кыргызстана.

Примечательно то, что практически подавляющую часть нормативно-правовых документов второй группы можно найти в информационной базе системы «Токтом». Получается, что вскоре после подписания и ратификации международных договоров и соглашений, их электронные версии передаются в указанную информационную систему, где к ним получает доступ значительная часть общественности нашей страны. Данный аспект в существенной мере облегчает введение данных источников в широкий оборот и последующее их использование в научных исследованиях. Единственным их недостатком, как впрочем, и подавляющей части нормативно-правовой документации первой группы, вывешенной на сайтах указанных выше международных региональных организаций, является то, что они представляют собой не точные электронные копии официальных документов в формате pdf или иных, дающих полное графическое соответствие бумажному оригиналу, а только текстовую часть этих документов. Впрочем, последний недостаток не является серьезным препятствием для их использования в качестве исторического источника, поскольку без искажений передает текст документа. Но в ряде случаев в данных нормативно-правовых актах не указаны инициалы подписавших документ, что создает трудности в целостном восприятии его, как исторического источника.

Отметим также то, что аналогичные копии различного уровня международных договоров и соглашений, заключенных с Кыргызстаном со странами СНГ можно отыскать также в информационных базах, подобных системе «Токтом» в других странах Содружества, в том числе в бесплатном открытом доступе.

Подобная ситуация по возможности использования международных нормативно-правовых документов, отражающих взаимоотношения Кыргызской Республики ос странами СНГ, позволяет сделать закономерный вывод, что современные технологии, в том числе информационные центры, подобно «Токтому», и в целом глобальная сеть Интернет позволяют получить гораздо более широкий доступ к ней общественности, в том числе ввести важнейшие из них в научный оборот в качестве исторических источников, чем доступ в архив МИД КР. Поэтому можно констатировать, что в настоящее время нет объективных барьеров для того, чтобы применить эти документы в научно-исследовательской деятельности.

Возникает при этом другая проблема. Дело в том, что сотрудничество Кыргызской Республики в рамках СНГ многопланово и протекает достаточно активно, особенно на уровне двусторонних отношений. По этой причине отследить все уровни контактов представляется достаточно сложным, а, следовательно, не всегда ясно какие именно нормативно-правовые акты необходимо привлекать для изучения реальных контактов Кыргызстана с определенной страной Содружества. Ранее в этом значительную помощь оказывал «Дипломатический вестник» МИД КР, в котором содержалась краткая информация в хронологическом порядке за год о всех внешнеполитических контактах нашей страны. Это позволяло оперативно искать необходимые международные соглашения и договора. В настоящее же время в связи с отсутствием системной информации о дипломатической активности Кыргызской Республики поиск и введение в научный оборот новых документов по внешней политике суверенного Кыргызстана в значительной мере затруднен.

Подобная проблема ставит вопрос о формировании эффективной системы публикации международных соглашений и договоров, как необходимой части их введения в общественный оборот. Публиковать подобную официальную документацию можно в качестве сборников или же журналов, которые могли бы выходить с определённой периодичностью. Не менее действенной мерой было бы также создание государственной информационной системы на бесплатной основе, где содержались бы важнейшие документы, отражающие внешнеполитическую деятельность Кыргызской Республики. Иначе создается не совсем приемлемый прецедент, когда частный информационный центр обладает целым перечнем государственной документации, в то время как в государственных органах подчас получить подобные нормативно-правовые акты гораздо труднее, чем в нем. Подобные шаги в еще большей мере обеспечили бы свободный доступ к различным международным официальным документам Кыргызской Республики и способствовали бы более широкому ее привлечению в качестве исторических источников в ходе различной научно-исследовательской деятельности.

Литература

1. Закон Кыргызской Республики «О международных договорах Кыргызской Республики», от 9 апреля 2014 г.

2. НурматовТ.А. Международные договора Кыргызстана в основе новой редакции Конституции Кыргызской Республики // Вестник Кыргызско-Российского СлавянскогоУниверситета, Том 8, – Б., № 2, 2008.

А.Б. Бейшеналиев,
Эл аралык Ататүрк-Алатоо университети

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ МЕНЕН АКШ МАМЛЕКЕТИНИН ОРТОСУНДАГЫ КЫЗМАТТАШТЫКТАРДЫ ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ БУЛАКТАРЫ

СССРдин кулашы жана XX кылымдын 90-жылдарынын башындагы дүйнөнүн саясый картасынын жаңы конфигурациясы эл аралык мамилелердин глобалдык гана эмес, чөлкөмдүк (регионалдык) да масштабдардагы жаңы системасынын калыптанусуна олуттуу таасир эткен. Ошондой чөлкөмдөрдүн бири болуп өз кучагына Казакстан, Кыргызстан, Тажикистан, Түркмөнстан жана Өзбекстан өңдүү беш мамлекетти камтыган Борбор Азия (БА) эсептелет. Постсоветтик БА Америка Кошмо Штаттары (АКШ), Орусия Федерациясы (ОФ), Кытай Элдик Республикасы (КЭР) сыяктуу дүйнөлүк саясаттагы өтө таасирлүү мамлекеттердин гана эмес, Иран Ислам Республикасы (ИИР), Түркия, Индия жана Европалык Шериктештиктин өлкөлөрү өңдүү айрым чөлкөмдүк державалардын да кызыкчылык арткан чөйрөсүнө айланган. Ошону менен катар эле постсоветтик БА мамлекеттеринин саясый турмушунда бир катар принципиалдуу өзгөрүүлөргө да орун берилген. Аталган өзгөрүүлөрдүн башкы көрсөткүчү болуп чөлкөмдүн өлкөлөрүнүн жетекчилиги тарабынан көз карандысыз тышкы саясатты жүргүзүү саналат. Мындай өңүттө (контекстте) АКШнын Борбор Азия чөлкөмүнө, анын ичинде Кыргыз Республикасына карата жасаган стратегиясынын мааниси күндөн күнгө өсүп, тышкы саясатты пландаштыруу чөйрөсүндө конкреттүү милдеттер менен зарыл түрдө уламдан улам толукталууда.

СССР кулагандан кийин дүйнөлүк держава статусун сактап калуу ниетин көздөгөн АКШ жетекчилиги постсоветтик Борбор Азия чөлкөмүн, анын ичинде Кыргыз Республикасын өзүнүн «улуттук кызыкчылыктарынын» зонасы катары карап, бул зонаны сактап калуу үчүн мамлекеттик саясаттын колдо болгон каражаттары менен инструменттеринин баарын колдонуу далалатын көрүүдө. Мындай далалат төмөнкүдөй жагдайлар менен шартталган:

- постсоветтик БА мамлекеттеринин чийки зат (сырье) жана гидроэнергетикалык потенциалы, ошондой эле, алардын дүйнөлүк саясатты жүргүзүү ишиндеги өтө ыңгайлуу геосаясый абалы;
- Афганистандагы абалды турукташтыруу (стабилдештирүү), БА чөлкөмүнө терроризм, экстремизм жана уюмдашкан кылмыштуулук жайылып кетпөөсү үчүн күрөш жүргүзүп, бул чөлкөмдөгү коопсуздукту камсыз кылуу.

Кыргыз Республикасы жогоруда аталган коркунучтарга каршы иш алып барууда бирден бир өзөктүү ролду ойнойт.

Өзүнүн постсоветтик Борбор Азия чөлкөмүндөгү стратегиялык позициясын бекем орнотуу максатында АКШ аскердик-саясый таасир көрсөтүүнү маанилүү каражаттардын (инструменттердин) бири катары кеңири колдонот. Бирок, АКШнын тышкы саясаттагы мүмкүндүктөрүнүн спектри аскердик-саясый таасир көрсөтүү менен гана чектелбейт. Постсоветтик БА мамлекеттерине таасир көрсөтүү жана алар менен алака түзүүнүн аталган түрүнөн сырткары Вашингтон саясый-дипломатиялык, экономикалык жана гуманитардык мүмкүндүктөрдү да пайдаланып келет. Тышкы саясаттагы тигил же бул каражатты (инструментти) колдонуу тууралуу чечим америкалык жетекчилик тарабынан алардын өздүк улуттук кызыкчылыктардын негизинде кабыл алынат.

Изилдөө ишинин актуалдуулугу Кыргыз Республикасына карата америкалык администрациянын расмий позициясынын кош мүнөздүүлүгү менен да шартталган. Биринчиден, Кыргызстан менен БАнын башка мамлекеттеринин чөлкөмдүк (регионалдык) саясаттагы уламдан улам өсүп жаткан ролун америкалык жетекчилик моюнга алат, ал эми, экинчи жагынан болсо, мерикалык стратегдер менен эксперттер жамаатында АКШнын бул чөлкөмдөгү таасиринин кеңейишине карата талаш-тартыштар уланып келет. Ошого карабастан, америкалык тышкы саясый стратегиянын анализи көрсөткөндөй, АКШ өзүнүн Кыргыз Республикасына таасир көрсөтүү далалатын күчөтө берүү ниетине ээ.

Берилген изилдөө иши бир катар дисциплиналар кездешкен жерде орун алгандыктан (имеет междисциплинарный характер), жалпы жонунан, Кыргызстан-АКШ ортосундагы мамилелерди салыштырмалуу анализ методунун негизинде изилдөө булактарын төмөнкүдөй топторго ажыратууга болот:

Изилдөө булактарынын алгачкы тобун америкалык, кыргыз жана орусиялык деп бөлүнгөн расмий документтер түзөт. Изилдөөнүн жүрүшүндөамерикалык расмий документтердин доктриналдык мүнөз күткөн бүтүндөй бир катмары иликтенди. Мындай документтердин катарына АКШнын улуттук коопсуздугунун Стратегиялары, чөлкөмдүк (регионалдык) стратегиялар, АКШнын Мамлекеттик департаментинин адам укуктары жана динге ишенүү эркиндиги боюнча отчеттору, Төрт жылдык коргонуу обзорлору, Улуттук чалгындоо стратегиясы жана Чалгындоо ишмердигинин баасы кирет.

Аткаруу бийлигинин документтеринен сырткары, АКШнын мыйзам чыгаруу бийлиги тарабынан даярдалган докладдар менен материалдар да өзгөчө зор илимий кызыгууну туудурат. Алардын катарына АКШ Конгрессинин «КонгрешинлзРекордз» деп аталган изилдөө борборунун докладдары, ошондой эле Конгресстин тышкы жана коргонуу саясатынын маселелери боюнча отурумдарынын резолюциялары менен дискуссиялуу материалдарын киргизүүгө болот.

Америкалык жогорку кызмат адамдарынын, мамлекеттик катчылардын, мамлекеттик катчылардын орун басарларынын жана коргонуу министрлеринин АКШнын жалпы эле Борбор Азия чөлкөмүнө, анын ичинде Кыргыз Республикасына карата жасаган саясатынын айрым маселелерине тийиштиги бар сөздөрү анализге тартылды.

Изилдөөнүн жүрүшүндө Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизги абалдары, Кыргыз Республикасынын Президенттеринин элге жана өлкөнүн Парламентине кайрылуулары, Кыргыз Республикасынын тышкы иштер Министирлигинин материалдары жана Кыргыз Республикасынын жетекчилигинин АКШ менен өз ара алакалашуу позицияларын чагылдырган бир катар расмий документтер анализденди.

Булактардын анализи өз кучагына АКШнын Борбор Азия чөлкөмүнө, анын ичинде Кыргыз Республикасына карата жасаган саясатын изилдеген орусиялык расмий документтерди да камтыйт. Айтсак, Орусия Федерациясынын тышкы саясатынын 2008-жылдагы Концепциясы жана Орусия Федерациясынын Президентинин Федералдык Жыйынга болгон Кайрылуусу изилденди.

Бул документтер менен материалдардын анализи Борбор Азия чөлкөмүндөгү америкалык саясаттын эволюциясы менен ырааттуулугун тастыктоого, ошондой эле АКШнын аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликтеринин ичиндеги көз караштардын спектрин аныктоого, АКШ менен Кыргызстандын жетекчилеринин көз караштарындагы окшоштук менен айырмачылыктарды идентификациялоого жардам берет.

Булактардын экинчи тобун америкалык жана башка Батыш өлкөлөрүнүн эксперттеринин изилдөөлөрү түзөт. Алардын катарына С. О'Хара, Э. Румер, Р. Соломон, С. Фэтвейс, М. Эдвардс өндүү окумуштуулардын, ошондой эле Джон Хопкинс университетинин алдындагы Борбор Азия жана Кавказ Институту, Вашингтондогу тышкы саясатты анализдөө Институту, Колумбия университетинин алдындагы Гарриман Институту, Улуттук коргонуу университетинин алдындагы Борбор Азия Институту жана улуттук коопсуздук Борбору өндүү АКШнын таасирлүү «мээ борборлорунун» кызматкерлеринин эмгектери кирет.

«Борбор Азия жана Кавказ» журналын чыгарган Борбор Азия жана Кавказ Институту (Лулео шаары, Швеция) жана «Борбордук Евразия» жылына чыгуучу басмасы таандык болгон Кавказдагы стратегиялык изилдөөлөр Институту (Баку шаары, Азербайжан) сыяктуу илимий борборлордун изилдөөлөрү анализге тартылды.

АКШнын жетекчилигинин чечимдери үчүн олуттуу таасир берүү дараметине ээ болгондуктан, жогоруда аталган колдонмо (прикладдык) жана изилдөө иштерин өтө маанилүү деп табабыз.

Булактардын үчүнчү тобуна орусиялык окумуштуулардын эмгектери менен изилдөөлөрү кирет. Изилденип жаткан теманы иштеп чыгууда А. Богатуров, К. Гаджиев, П. Цыганков жана башкалар тарабынан жүргүзүлгөн эл аралык мамилелер боюнча жалпы теориялык изилдөөлөр, ошондой эле Г. Арбатов, М. Братерский, А. Копылов, Ф. Лукьянов, А. Уткин өндүү орусиялык окумуштуулардын АКШнын тышкы саясаты боюнча жазылган эмгектери чоң жардам берди.

Берилген диссертациялык иш Орусиянын Тышкы иштер Министирлигинин алдындагы Дипломатикалык академиянын Е. Бажанов, С. Жильцов, А. Задохин, Т. Закаурцева, Г. Кадымов, В. Котляр, И. Кравченко, К. Кулматов, В. Матяш, Ю. Мельников, Т. Мозель, О. Иванов, Г. Рудов, В. Штоль, А. Шутов сыяктуу окумуштуулары тарабынан эл аралык мамилелер жана АКШнын тышкы саясаты боюнча жүргүзүлгөн жалпы теориялык изилдөөлөрүнүн таасири астында жазылды.

АКШнын БА чөлкөмү, анын ичинде Кыргыз Республикасына карата жасаган саясатын изилдеген башка орусиялык илимий борборлор болуп Орусиялык илимдер Академиясынын АКШ жана Канада Институту, Орусиялык илимдер Академиясынын чыгыш таануу Институту, Орусиялык илимдер Академиясынын эл аралык коопсуздук проблемаларынын Институту, эл аралык мамилелердин Москва мамлекеттик институту ((МГИМО (У) эсептелет.

Булактардын төртүнчү тобун эл аралык мамилелер жана АКШнын саясаты боюнча адистешкен кыргыз окумуштуулары менен эксперттеринин Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын 1991–2014-жылдар аралыгындагы негиздүү приоритеттеринин калыптанышы менен ишке ашуусун чагылдырган эмгектери түзөт.

Көз карандысыз Кыргызстандын тышкы саясатын аны калыптандырган тарыхый салттарды эске албастан туруп түшүнүү мүмкүн эмес. Ушуга байланыштуу XX кылымдын 50–70-жылдары жарык көргөн бир катар монографиялык изилдөөлөрдү атап өтүү максаттуу деген пикирдебиз. Ошол кезден тартып Кыргызстандын беделдүү тарыхчылары тарабынан кыргыздар менен Кыргызстандын XIX кылымдын 2-жарымындагы жана XX кылымдын 1-жарымындагы тышкы саясый алакаларынын ар кыл өңүттөрү (аспекттери) илимий анализге тартылып келет. Кыргыз-орус мамилелеринин бир кылымдан ашуун мезгилге созулган тарыхын эске алуу менен бул эмгектерде Кыргызстан менен Орусиянын ортосундагы өз кучагына саясый, экономикалык жана маданий чөйрөлөрдү камтыган эки жактууу мамилелердин калыптануу жана өнүгүү процесстерине өзгөчө көңүл бурулган. Кыргызстандын XIX–XX кылымдардын тогошуу мезгилиндеги эл аралык байланыштарын изилдөөгө Б.Д. Джамгерчинов, В.М. Плоских, А.Б. Джаманкараев зор салым кошкон. Кийинчерээк СССРдин курамдык бөлүгү болуп саналган Кыргыз ССРинин социалисттик маанайдагы мамлекеттер менен болгон экономикалык жана маданий кызматташтыктарын чагылдырган М.Р. Рыскулбеков, О.К. Карабаев, С.Т. Табышалиев, К.К. Каракеев, Т. М. Мырзабеков сыяктуу авторлордун эмгектери пайда болгон. Кыргызстандын көз карандысыздыкка ээ болуусу кыргыз элинин эл аралык мамилелеринин тарыхый өңүтүн бир кыйла актуалдаштырып жиберип, негизги көңүл кыргыз-орус мамилелерине бурулган да, XX кылымдын аягы – 2000-жылдардын башында аталган проблема В. М. Плоских, Д. Сапаралиев, Г. А. Рудов, В. А. Воропаева, Дж. Джунушалиев сыяктуу изилдөөчүлөрдүн автордук жана коллективдүү монографияларында чагылдырылган. Кийинчерээк теманын илимий жана практикалык мааниси чоң экендигин баса белгилөө менен кыргыз-орус кызматташтыгына мамлекет башчыларынын китептеринде да кеңири орун берилген.

Ата мекендик историографияда объективдүү жана субъективдүү себептерден улам Кыргызстандын эл аралык мамилелеринин заманбап этабы толук кандуу изилдөөгө тартылбай келет. Өлкөнүн тышкы саясый приоритеттери тууралуу талаш-тартыштар XX кылымдын 90-жылдарынын башынан аягына чейин активдүү болуп келсе да, алардын басымдуу бөлүгү илимий басылмаларга жетпей, массалык маалымат каражаттарында гана чагылып кала берген. Кыргызстандын эл аралык байланыштарын, анын ичинде Кыргызстан-АКШ мамилелерин заманбап саясый процесстердин призмасы аркылуу анализдеген илимий изилдөөлөр азырынча өтө эле сейрек, же дээрлик жокко эсе. Дал ушул жагдайдан улам Кыргыз Республикасынын тышкы саясый өнүгүүсүнүн заманбап этабындагы негиздүү жана өзөктүү и тенденцияларга реалдуу баа берүү жана аларды түшүнүү үчүн жогоруда аталган өтө сейрек илимий эмгектер өзгөчө мааниге ээ.

Мындай сейрек изилдөөлөрдүн катарына ошол кезде Кыргыз Республикасынын тышкы иштер министринин орун басары кызматында турган А. Д. Джекшенкуловдун эмгектерин киргизүүгө болот. Автор бул эмгектеринде постсоветтик Борбор Азия мамлекеттеринин дүйнөлүк коомчулукка кирүү темасын жогору профессионалдык деңгээлде ачып бере алган. Аталган эмгектер Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын калыптануусуна тике тиешеси болбосо да, аларда өлкөнүн чөлкөмдүк (регионалдык) жана дүйнөлүк (глобалдык) системадагы ордун аныктоого мүмкүндүк берген методологиялык жактан баалуу болуп саналган бир катар жоболор кездешет.

2000-жылдардан тарта Н. К. Момошеванын көз карандысыз Кыргызстандын тышкы саясатынын калыптануусунун ар кыл өңүттөрүн (аспекттерин) изилдөөгө арналган илимий макалалары жарык көрө баштаган. Аталган макалаларда жаш изилдөөчү көз карандысыз жылдар ичиндеги Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын структуралык өзгөрүүлөрү менен эволюциясынын ар тараптуу жана объективдүү анализин берүүгө ийгиликтүү далалаттарды жасаган.

2001-жылы К. Токтомушевдин «Көз карандысыз Кыргызстандын тышкы саясаты» деп аталган монографиясы жарыкка чыгат. Монографиянын негизине Кыргызстандын тышкы иштер Министирлигинин утурумдук архивинин (текущий архив) көз карандысыз жаш мамлекеттин тышкы саясый ишмердигинин калыптануусунун ар кыл этаптарын чагылдырган маалыматтары коюлган. Ата мекендик изилдөөчүлөр үчүн Кыргыз Республикасынын тышкы иштер Министирлигинин архивине кирүү иши бир катар кыйынчылыктар менен коштолгондуктан, архивдеги абдан маанилүү фактылык материалдарды туура пайдалана билгендигине байланыштуу аталган автордун бул эмгеги бүгүнкү күнгө чейин бул чөйрөдөгү өтө кызыктуу изилдөөлөрдүн бири бойдон кала берүүдө.

«Глобалдык коопсуздукка карай жолдо: Борбор Азия 2001-жылдын 11-сентябрынан кийин» деген монографияда жана бир катар макалаларда, кийин доктордук диссертациясында ата мекендик илимий адабиятта коопсуздук проблемасынын призмасы аркылуу өлкөнүн өнүгүүсү үчүн тышкы жана ички факторлордун таасирин аныктоого жана изилдөөгө алгачкылардан болуп аракет кылган автор катары Н. М. Омаровду атоого болот.

2002-жылы Каана Айдаркулдун «Кыргыздар менен Кыргызстандын эл аралык мамилелери: тарых жана учур» деген темадагы изилдөөсү жарык көрөт. Аталган эмгекте автор Кыргызстандын курчап турган тышкы дүйнө менен болгон байланыштарынын узакка созулган тарыхый эволюциясы менен катар эле заманбап жаңы тенденцияларды чагылдыруу аракеттерин жасаган. Мындай аракеттердин натыйжасында Кыргызстандын эл аралык байланыштарынын бүгүнкү күндөгү абалы менен өнүгүү перспективалары тууралуу бир катар баалуу теориялык жана практикалык корутундулар жасалган.

Кыргыз-герман эки жактуу кызматташтыгынын эволюциясынын комплекстүү сүрөтү К. Кенешбеков менен У. Акматбаевдин монографияларында берилсе, кыргыз-түрк мамилелерине саясый анализ Ж. Баласагын атындагы КУУнун аспиранты, түрк изилдөөчүсү Ибрахим Конжактын кандидаттык диссертациясы менен макалаларында чагылдырылган. Бул монографияларда, кандидаттык диссертацияда жана макалаларда революцияга чейинки, кийин болсо, советтик жана постсоветтик деген аталыштарга ээ болгон Кыргызстандын Германия жана Түркия менен болгон байланыштарынын калыптануусунун тарыхый ретроспективасы сунуш кылынгандыктан, методологиялык жактан аталган эмгектер биздин изилдөө үчүн баалуу деген пикирдебиз. Берилген монографияларда өлкөдөгү демократиялык кайра түзүүлөрдүн динамикасына позитивдүү таасир берген Германия жана Түркия мамлекеттери Кыргыз Республикасынын негизги өнөктөштөрүнүн (партнерлорунун) бири деген адилет жыйынтык чыгарылган.

Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер Министирлигин башкарып турган маалда М. С. Иманалиев тарабынан жазылган монография да, бир тууган изилдөөчүлөр Аалиевалар тарабынан даярдалган монография да бир кыйла кызыгууну туудурат. Адискөй (профессионал) китаист катары М. С. Иманалиев Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы эки жактууу мамилелердин өнүгүүсүнө квалификациялуу жана оригиналдуу көз карашта мамиле жасоо менен алардын алакасынын XVIII-XX кылымдардагы периодизациясын сунуш кылган. Аалиевалардын кыргыз-кытай мамилелериндеги тарыхый жана геосаясый өңүт тууралуу идеялары абдан кызыктуу маанайда жазылган. Жогоруда аты аталган авторлор тарабынан сунуш кылынган идеялар менен рекомендациялар кыргыз-кытай кызматташтыгын бир катар практикалык багыттар боюнча маңыздуу түрдө интенсификациялоого мүмкүндүк берет.

Кыргыз-кытай чек арасын жөнгө салуу маселелери Кыргызстандын белгилүү окумуштуулары менен Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер Министридигинин алдындагы маалыматтык-аналитикалык башкармачылыктын кызматкерлеринин биргелешкен аракети менен даярдалган аналитикалык жыйнакта кылдат чагылдырылган. Бул жыйнакта XX кылымдын 2-жарымындагы кыргыз-кытай чек арасын жөнгө салуунун объективдүү элеси таасын тартылган. Ошону менен катар эле авторлор Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы саясый кызматташтыкты оптимизациялоого көмөк берген бир катар иш-чараларды белгилешкен.

2003-жылы А. Э. Джоробекова менен Н. К. Момошева тарабынан биргеликте жазылып, Кыргыз Республикасынын 1991-2002-жылдардагы тышкы саясый ишмердигинин хронографиясын чагылдырган эмгек жарык көрөт. Бул изилдөө иши Кыргызстандын дүйнөдөгү башка өлкөлөр жана эл аралык уюмдар менен болгон эки жана көп жактууу байланыштарынын максаттуу калыптануусунун динамикасын көрүүгө мүмкүндүк берет.

2001-2004-жылдары А. Акаев тарабынан 1990-2000-жылдары мамлекетти куруунун, анын ичинде тышкы саясатты жүргүзүүнүн негизги принциптерин ишке ашыруунун өтө маңыздуу багыттарын анализге тарткан 3 китеп жазылат.

Көз карандысыз жылдар ичиндеги Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын өнүгүүсүнүн экономикалык өңүттөрү (аспекттери) К. Идинов, Т. Койчуев, Т. Койчуманов, Б. Ч. Аширов өңдүү изилдөөчүлөрдүн монографиялары менен макалаларында чагылдырылган.

Кыргыз Республикасынын XX кылымдын аягы – XXI кылымдын башындагы тышкы саясатынын негизги приоритеттеринин эволюциясы жана аларды ишке ашыруу проблемасы бир аз болсо да орусиялык жана чет өлкөлүк илимий адабиятта чагылдырылган. Алардын басымдуу көпчүлүгүндө Кыргызстандын тышкы саясый өнүгүүсү глобалдык масштабдагы жана Борбор Азия чөлкөмүндөгү кардиналдуу мүнөздөгү геосаясый жана институционалдык өзгөрүүлөрдүн бир бөлүгү катары гана каралат. Берилген өзгөрүүлөрдүн көп кырдуу жана динамикалуу элесин түзүүгө мүмкүндүк берген мындай жобону жактоо менен Кыргызстандын тышкы саясатына арналган орусиялык жана чет өлкөлүк макалалардын көпчүлүгү Кыргызстандын чөлкөмдүк коопсуздук системасындагы уламдан улам өсүп бара жаткан маанисин объективдүү чагылдырбайт деген жыйынтык жасоого болот.

Адабияттар

1. Аалиева Г.К., Аалиева Н.К., АалиеваШ.К. Китай во внешней политике Кыргызстана: проблемы и перспективы. - Бишкек, 2010.
2. Абдулло Р. Политика США в Таджикистане: от признания независимости к партнерству // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. - №4 (52);
3. Айдаркул Каана. Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность. – Бишкек, 2002.
4. Акаев А. Памятное десятилетие. - Бишкек: Учкун, 2001;
5. Акаев А. Кыргызская государственность и эпос «Манас». - Бишкек, Учкун,2003;
6. Акаев А. Думая о будущем с оптимизмом. Размышления о внешней политике и мироустройстве. - М.: Международные отношения, 2004.
7. Акматбаев У. Кыргызстан-Германия: проблемы становления и развития межгосударственных отношений. - Бишкек: Илим, 2002.
8. Арбатов Г. Современная внешняя политика США. Отв.ред. Трофименко Г. М.: Наука, 1984.
9. Аширов Б. Ч. Становление и перспективы экономического сотрудничества Центральной Азии // Центральная Азия и культура мира. - № 1(4). - 1998. - С. 23-27.
10. Бажанов Е. Современный мир. М.: Научная книга, 2004;
11. Бажанов Е. Актуальные проблемы международных отношений. Т. 1-3. М.: Научная книга, 2002-2003. - С.10-19;
12. Бажанов Е., Бажанова Н. Мир и война. PeaceandWar. М.: Восток - Запад, 2011;
13. Бажанов Е., Бажанова Н. Международные отношения в XXI веке. International Relationsinthe XXI Century. - М.: Восток - Запад, 2011;
14. Богатуров А. Отложенный нейтралитет? Центральная Азия в международной политике // Россия в глобальной политике. – 2010. - 19 июня.
15. Братерский М.В. США и проблемные страны Азии: обоснование, выработка и реализация политики в 1990-2005 гг. – М.: 2005.

16. Брудный А., Чотаева Ч. Центральная Азия: пути и модели развития // Центральная Азия и Кавказ. - 2000. - №6 (12):

17. Виелмини Ф. Роль теории Маккиндера в нынешнем стратегическом развертывании США в Евразии: проблемы и перспективы // Центральная Азия и Кавказ. – 2005. - №4;

18. Воропаева В., Джунушалиев Д., Плоских В. Из истории кыргызско-российских отношений (XVIII-XX вв.). - Бишкек: Илим, 2001;

19. Гаджиев К. Геополитика. М.: Международные отношения. - 1997.

20. Джамгерчинов Б. Д. Присоединение Киргизии к России. - М., 1959;

21. Джамгерчинов Б. Д. Добровольное вхождение Киргизии в состав России. – Фрунзе, 1963;

22. Джаманкараев А. Б. Развитие торговли в Киргизии в конце XIX - начале XX вв. – Ф., 1965;

23. Джекшенкулов А. Д. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. - М.: Научная книга, 2000;

24. Джекшенкулов А. О безъядерной зоне в Центральной Азии // Международная жизнь. – 1999. - № 6.

25. Джоробекова А. Э., Момошева Н. К. Хроника внешнеполитической деятельности Кыргызской Республики (1991-2002). – Бишкек, 2003.

26. Дугин А. Основы геополитики. - М., 2000.

27. Идинов К. Кыргызстан в системе международных экономических отношений. - Бишкек: 1997;

28. Иманалиев М. Очерки о внешней политике Кыргызстана. - Бишкек, Сабыр, 2002.

29. Жильцов С. США в погоне за Каспием. - М., 2009;

30. Задохин А. Америка – новая Римская империя? Обозреватель- Observer. – 2003. - №4;

31. Иванов О. Военная сила в глобальной стратегии США: монография. – М.: Восток-Запад, 2008.

32. КарабаевО. К. Дружба киргизского народа с народами зарубежных стран (1959-1965 гг.). – Фрунзе, 1966;

33. Каракеев К. К. Великий Октябрь и наука-Киргизстана. – Фрунзе, 1977;

34. Кенешбеков К. А. Из истории международных отношений Кыргызстана и Германии (конец XIX - XXв.). – Бишкек, 1999;

35. Конжак И. Эгемендүүлүк мезгилдеги Кыргызстан-Түркия ортосундагы мамилелерге саясый анализ. – Бишкек: саясый илимдердин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация, 2014;

36. Конжак, Ибрахим. Кыргызстан менен Түркия кызматташтыгында лидерлердин ролу: Тургут Өзал жана Аскар Акаев мезгилине саясий анализ [Текст] / / Жусуп Баласагун атындагы Кыргыз Улуттук Университети Жарчысы. - 2013. - Выпуск 2.

37. Конжак, Ибрахим. Түркия жана Орто Азия мамлекеттери ортосундагы мамилелер (кечээги жана бүгүнкү абалына саясий сереп). Монография. – Бишкек, 2013. Co-Author of Leisure Time Learning Series: Let's Learn Academic Words.

38. Конституция Кыргызской Республики // jogorku.sot.kg/ru/конституция-кыргызской-республики-0;

39. Конституция Кыргызской Республики // www.ksgp-cis.ru/docs/21/const_kyr.pdf

40. Концепция внешней политики Российской Федерации 2008 года;

41. Копылов А. О понятии «национальная безопасность» в американской политологии // Безопасность. – 1996. - №3-4;

42. Копылов А. Политика национальной безопасности США в 90-е годы: содержание и процесс реализации. Монография. - М.: ВАГШ, 1999;

43. Копылов А. Современная военная стратегия США: содержание и тенденции развития. - М.: ВАГШ, 2006;

44. Копылов А. Современная стратегия национальной безопасности США: концепции и политическая практика. - М.: ВАГШ, 2009;

45. Котляр В. Развитие стратегических концепций США и НАТО после 11 сентября 2001 г. - М.: Научная книга, 2003;

46. Коэн А. США, страны Центральной Азии и Кавказа: проблемы и перспективы взаимоотношений // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. - №2;

47. Кравченко И. Дипломатическая история США (1844-1919). М.: Научная книга, 2002;

48. Кулматов К. Мир в начале XXI века. Размышления российского дипломата и ученого. - М.: Известия, 2006.

49. Линке П., Наумкин В. Годы, которые изменили Центральную Азию. - М., 2009.

50. Лукьянов Ф. Бесцветная эволюция // Россия в глобальной политике. – 2010. - 26 марта;

51. Материалы и документы о кыргызско-китайской государственной границе / Под ред. Н. Керимбековой. - Бишкек, 2003.

52. Матяш В. Россия и США в Каспийском регионе XXI век: проблемы и перспективы (политологический анализ). - М.:ДА МИД РФ ИАМП, 2006;

53. Международные отношения в Центральной Азии: события и документы: учеб.пособие для студентов вузов. / А.Д. Богатуров, А.С. Дундич, О.Н. .Тимофеев, Е.Ф.Троицкий и др.; отв. ред. А.Д. Богатуров. - М.: Аспект-Пресс, 2011. - С.324-333.

54. Мельников Ю. Внешне-политические доктрины США. Происхождение и сущность программы «Новых рубежей» президента Д.Кеннеди. - М.: Наука, 1970;

55. Мозель Т. Балтия, Россия и запад в поисках модели безопасности в Европе. - М.: Научная книга, 2001;

56. Момошева Н. К. Основные аспекты становления внешней политики Кыргызстана в 1991-1995 гг. // Вестник Кыргызского Государственного Национального университета / Труды молодых ученых ЦМАНОП, Серия 5 (Гуманитарные науки). - Вып. 1, 2001;

57. Момошева Н. К. Основные вопросы становления и функционирования внешней политики суверенного Кыргызстана // Журналистика жана Коом. – Бишкек, 2002.

58. Момошева Н. К. Проблемы взаимоотношений Кыргызстана с развитыми странами мира; исторический опыт и перспективы // Вестник Кыргызского Государственного Национального университета, серия 5 (труды молодых ученых ЦМАНОП), в. 1-2 (Гуманитарные и экономические науки), 2000.

59. Момошева Н. К. Анализ источников внешнеполитической деятельности Кыргызской Республики в 1991-2003 годах // История и перспективы изучения. Сборник Международной научно-практической конференции, посвященной 2200-летию Кыргызской Государственности. – Бишкек, 2003.

60. Мырзабеков Т. М. Киргизская ССР в экономическом, научном и культурном сотрудничестве СССР с социалистическими странами Европы (вторая половина 1950-1970-х годов). - Алма-Ата: Автореф. диссертации кандидата исторических наук, 1979.

61. Ник М. Севара Ш. Помогает или мешает нам «хартленд» Маккиндера понять Центральную Азию? // Центральная Азия и Кавказ. - 2005. - №4.

62. Обращение Президента КР А. Акаева к народу // echoosha.narod.ru/Oktober04/akaev.htm;

63. Обращение Президента КРР.Отунбаевой // kabar.kg/rus/politics/full/22904.

64. Омаров Н. М. На пути к глобальной безопасности: Центральная Азия после 11 сентября 2001 года. - Бишкек: Центр ОБСЕ в Бишкеке, 2002;

65. Омаров Н. М. Бишкек, 2001; Омаров Н. М. Международные отношения в эпоху глобального развития. - Бишкек: Наука и образование, 2003;

66. Омаров Н. М. «Ассоциативная» система безопасности как новая модель организации евразийского пространства в начале XXI века // НАТО и Центральная Азия: региональная и национальная безопасность и стратегическое партнерство / Под ред. Т.А. Кожамкулова. - Алматы: 2003.

67. Омаров Н. М. Гуманитарные аспекты безопасности Кыргызской Республики в XXI веке: вызовы и ответы;

68. Омаров Н. М. Внешняя политика Кыргызской Республики в контексте проблем глобальной безопасности. – Бишкек: Автореферат диссертации, написанной на соискание научной степени доктора исторических наук, 2006.

69. Плоских В.Кыргызы и Кокандское ханство. – Фрунзе, Илим, 1978.

70. Послание ПрезидентаК. Бакиева к парламенту и народу // www.pr.kg/news/kg/2008/10/17/8236/;

71. Путин В.Послание Федеральному Собранию РоссийскойФедерации, 25 апреля 2005 года.

72. Рудов Г. Российско-кыргызские отношения: история и современность. - Москва-Бишкек: Илим, 2001.

73. Рудов Г.А. Центральная Азия. Кавказ. Балканы. Региональные подсистемы и региональные проблемы безопасности. – М., 2005;

74. Рыскулбеков М. Р. Экономическое сотрудничество Киргизской ССР с союзными республиками и странами социализма. – Фрунзе, 1962;

75. Сапаралиев Д. Взаимоотношения кыргызского народа с русским и другими народами в XVIII веке. - Бишкек: Илим, 1997;

76. Табышалиев С. Т. По обновленной земле. – Фрунзе, 1971;

77. Токтомушев К. Внешняя политика независимого Кыргызстана. - Бишкек: Сабыр, 2001.

78. Уткин А. Доктрина Буша: концепция, разделившая Америку // Россия в глобальной политике. – 2005. - №4.

79. Центральная Азия в системе международных отношений. Сборник научных статей. - М.:2004.

80. Цыганков П. Теория международных отношений. - М., 2003. С.24-31;

81. Штоль В. Роль и место НАТО в системе европейской и международной безопасности в условиях глобализации. - М.: Научная книга, 2006;

82. Шутов А. Постсоветское пространство. - М.: ДА МИД РФ ИАМП, 1999;

83. Congress Resolution № 397. Markup before the Subcommittee on Asia and the Pacific of the Committie on International Relations. House of Representatives, 106th Congress, 2nd session. Washington 2000.

84. Davis J. Sweeney M. Central Asia in U.S. strategy and operational planning: where do we go from here? The Institute for foreign policy analysis. February. 2004;

85. Edwards M. The new great game and the new great gamers: disciples of Kipling and Mackinder. Central Asian Servey. 2003. Vol 22. № 1;

86. Fettveis C. Sir Halford Mackinder, Geopolitics, and Policymaking in the 21 century. // Parameters. 2000.

87. Human Rights Reports 2009: Kyrgyzstan; Human Rights Reports 2000: U.S. Department of State. Kyrgyzstan Country Report on Human Rights Practices for 2000;

88. Intel Assesment. February 10. 2011;

89. International Religious Freedom Report 2009: Kyrgyzstan. Department of State. Bureau of Democracy, Human Rights and Labor. October 26, 2009.

90. Jacquelyn K. Davis. Mikhael J. Sweeney. Central Asia in U.S. strategy and operational planning: where do we go from here? TheInstituteforforeignpolicyanalysis. February. 2004.

91. Khalilzad Z., Lesser I. Sources of Conflict in the 21st Century: Regional Futures and U.S. Strategy. Santa Monica, RAND, 1998;

92. Копсак, Ibrahim. Turkiye-Turki Cumhuriyetler iliskilerine Etki Eden Olumlu Faktorler [Текст] // Alatoo Academic Studies. – 2012. - Volume 7. - № 1.– March. – Ss. 69-77;

93. Копсак, Ibrahim. Ottoman-East Turkistan Relations during the Reign of Yakub Beg [Текст]. Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университеты Жарчысы. - 2012. – Ss. 155-157;

94. Копсак, Ibrahim.. Osmanh Devleti-Hokand Hanligi iliskilerinin Siyasi Analizi [Текст] // Alatoo Academic Studies. – 2013. - Vol:8. - № 1.– Ss. 124-128;

95. Копсак, Ibrahim. Kirgrzistan-Turkiye iliskilerine Tarih ve Cografyanm Etkisi [Текст] // Вестник Бишкек Университетинин Илимий Журналы. - 2013. - №1 (24). – Ss. 269-271;

96. Копсак, Ibrahim. Kirgizistan-Tiirkiye Iliskilerini Etkileyen Dinamik Faktorler [Текст] // Вестник Бишкек Университетинин Илимий Журналы. - 2013. - №1 (24). – Ss. 275-278;

97. Копсак, Ibrahim. Political and Economic Analyses of Kyrgyz-Turkish Educational Relations [Text] // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университети Жарчысы. - 2013. – Ss. 205-209;

98. Копсак, Ibrahim. Political Relations between Kyrgyzstan and Turkey [Text] // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университети Жарчысы. - 2013. – Ss. 209-2011;

99. Koncak, IbrahimHampering Factors in Relations of Turkey-Turkic Republics [Text] // Qankiri Karatekin Universitesi Sosyal Bilimler Enstitusu Dergisi. - 2012. - November. 3(2):209-226;

100. Koncak, Ibrahim. Ceditcilik Hareketi ve Tiirkistan-Osmanli Devleti iliskileri [Текст] // Qankiri Karatekin Universitesi Uluslararasi Avrasya Strateji Dergisi 2(1): 105-114;

101. Niazi A.Tajik Leaders Warns of New Hostilities // Dawn. 1995. March 7.

102. Nichol. J. Kyrgyzstan: recent developments and U.S. interests. Congressional research service – Library of Congress. Code 98-594. 2005;

103. Obama Administration's Priorities in South and Central Asia. Robert O. Blake, Jr.Assistant Secretary, Bureau of South and Central Asian Affairs. Houston, TX. January 19, 2011;

104. O'Hara S. Great game or grubby game? The struggle for control of the Caspian. Geopolitics. 2004. Vol 9. №1;

105. Quadrennial Defense Review Report. September 30. 2001;

106. Rumer E. Russia and Central Asia after the Soviet Collapse. After empire: the emerging geopolitics of Central Asia; Solomon R. Foreword. Olcott M.B. Central Asia's New States: Independence, foreign policy and regional security;

107. Silencing Central Asia: The Voice of Dissidents. Hearing before the Subcommittee on the Middle East and South Asia of the Committee on International Relations, House of Representatives, 107th Congress, 1 Session, 18.07.2001, p.56;

108. Starr F. A «Greater Central Asia Partnership» for Afghanistan and Its Neighbors Silk Road Paper. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program – A Joint Transatlantic Research and Policy Center Johns Hopkins University. Washington, D.C. March 2005;

109. The National Security Strategy for a new century 1997;

110. The National Security Strategy of the United States of America 2002;

111. The National Security Strategy of the United States of America 2010;

112. United States Assistance and Economic Strategy for the New Independent States. U.S. Policy Toward the New Independent States: Hearing before the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, 103rd Congress 2nd session, January 25, 1994. Washington, 1994;

113. United States General Accounting Office. Report to the Chairman, Committee on International Relations, House of Representatives: Foreign Assistance, U.S. Economic and Democratic Assistance to the Central Asian Republics. Washington, 1994;

114. U.S. Department of State. Bureau of South and Central Asian Affairs. Assistant Secretary Blake'sintroducingspeech.

А.Б. Бейшеналиев,
Эл аралык Ататүрк-Алатоо университети

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ МЕНЕН АКШ МАМЛЕКЕТИНИН ОРТОСУНДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮ ЖААТЫНДАГЫ КЫЗМАТТАШТЫК: ПРИОРИТЕТТЕР, НЕГИЗГИ ФАКТОРЛОР ЖАНА НАТЫЙЖАЛАР

Постсоветтик Кыргыз Республикасы менен АКШ мамлкеттеринин ортосундагы билим берүү жаатындагы кызматташтыктардын негизги приоритеттери. Аталган мамлекеттердин билим берүү чөйрөсүндө жаңы калыптанып жаткан эл аралык мамилелердин концепциясы төмөнкүдөй приоритеттерге таянат:

• көп багыттуулук (многовекторность) – билим берүү байланыштарында бир же бир нече чөлкөмдүн (региондун) өлкөлөрү менен гана чектелбестен, жер планетасынын каалагандай чөлкөмүндөгү (региондагы) каалагандай мамлекет менен контакттарды түзүп, жалпы жонунан, бир дагы өнөктөш (партнер) өлкөгө ашкере баа бербөө;

• ачыктык (открытость) – билим берүүдөгү эл аралык байланыштарынын толук бойдон деидеологизациясы жана деполитизациясы, каалагандай формадагы диалогду кабыл алуу, өз ара пайдалуу кызматташтыкка басым жасоо;

• прагматизм – билим берүүнүн эл аралык байланыштарында финансылык, маданий жана экономикалык пайда көрүүгө, мамилелерди ишкер негизде гана түзүүгө умтулууга так кесе басым жасалат;

• рационалдуулук – чет өлкөлөрдүн билим берүүсүнүн улуттук билим берүүнүн тарыхый калыптанган түзүмүнө (структурасына), формасына жана практикасына адекваттуу маанайда ылайык келген концепцияларын, методдорун жана элементтерин терең ойлонуу жана сабаттуу интеграциялоого умтулуп, улуттук системага ылайык келбеген чет элдик билим берүү технологияларынан чечкиндүү баш тартуу;

• динамизм – көз карандысыздыкка жетишкенден кийин билим берүүнү калыптандыруу боюнча токтоосуз, максаттуу жана жогору эффективдүү аракеттерди жасоону талап кылган шарттарда эл аралык байланыштарын тез, толук кандуу жана кеңири түзүү;

• демократиялуулук – өнөктөш (партнердук) мамилелерди тең укуктуу, ачык-айкын, туруктуу жана конструктивдүү платформада түзүү;

• прогноздоо – келечекти алдын алууга умтулуу, илимий маалыматтардын негизинде жакынкы келечекте билим берүү менен бул чөйрөдөгү эл аралык мамилелерди өнүктүрүүнүн перспективалуу магистралдык жолдорунун ар кыл варианттарын моделдөө.

Практика көрсөткөндөй, постсоветтик Кыргыз Республикасынын билим берүү чөйрөсүндөгү эл аралык байланыштары өзүнүн жашоого жөндөмдүүлүгүн далилдей алды. Бирок, ошондой болсо да, билим берүү чөйрөсүндөгү эл аралык мамилелерди турмушка ашыруунун реалдуу механизмдери объективдүү экономикалык шарттардын трансформацияларына адекваттуу формада гана өзгөрүүгө учураганда аталган чөйрөдөгү эл аралык мамилелер өзүнүн эбегейсиз зор потенциалын ачып бере алат. Бул жерде өзгөчө роль берилген процесстин негиздүү компоненттеринин бири болуп саналган жогорку окуу жайларынын ортосундагы тике байланыштарга таандык. Ошентип, XXI кылымдын башындагы Кыргызстандын билим берүү чөйрөсүндөгү эл аралык байланыштарды уюштуруу концепциясынын эволюциясы улуттук билим берүүнү өнүктүрүүнүн приоритеттүү багыттарынын бири болуп калууда.

Постсоветтик Кыргыз Республикасы менен АКШ мамлекетинин ортосундагы билим берүү чөйрөсүндөгү кызматташтыктарды шарттаган негизги **ФАКТОРЛОР**катары төмөнкүлөрдү атоого болот:

1. Аалам дашуу (глобализация) процесси. Америка Кошмо Штаттары менен бир кездерде СССРдин курамдык бөлүгү болуп, билим берүүнүн советтик системасы калыптанган Кыргыз Республикасы жетишээрлик кубаттуу илимий жана билим берүү потенциалына ээ мамлекеттерден болуп саналышат. Аты аталган өлкөлөр бул потенциалды өз каада-салттарына, маданий өзгөчөлүктөрүнө, тарыхый өнүгүүнүн спецификасына ылайык келгендей кылып өнүктүрүп келишкендиктен, АКШ менен постсоветтик Кыргыз Республикасынын билим берүүсү жана илими бир катар чөйрөлөрдө бирин бири толуктап турат десек жаңылышпайбыз. Ошол себептен, билим берүү чөйрөсүндөгү кыргыз-америкалык кызматташтыкты жемиштүү жана өз ара пайдалуу кылып өнүктүрүүгө объективдүү жана кеңири мүмкүнчүлүктөр бар. Мындай маанайдагы кызматташтык эки өлкө ортосундагы айрым саясий проблемаларды чечүү ишинде да маанилүү амортизатор боло алат деген терең ишеничтебиз.

Заманбап доордо билим берүү рыногу глобалдык мүнөзгө ээ болуп бара жатат. Ошол себептен, бүгүнкү күндө өз студенттерин чет өлкөгө жибербеген, же чет өлкөлүк студенттерди окутуу максатында өздөрүнө кабыл албаган, башка мамлекеттердин профессорлору жана окутуучуларынын окуу-педагогикалык процессин уюштуруу багытындагы бай тажрыйбасы менен алмашпаган, билим берүү инфраструктурасын түзүүдө эл аралык масштабда кызматташтыкты алып барбаган мамлекетти табуу өтө кыйын.

XX кылымдын акыркы он жылдыгында билим берүүнүн дүйнөлүк рыногунда билим берүү өндүрмөсүнүн (продукциясынын) төмөнкүдөй номенклатурасы түзүлгөн: 1) башка өлкөгө билим алуу же билим деңгээлин жогорулатуу максатында келген чет өлкөлүк студенттер; 2) башка өлкөлөрдүн билим берүүсүнүн улуттук системасында иштөө үчүн жиберилген чет өлкөлүк адистер менен окутуучулар; 3) илимий билимдер жана педагогикалык процессти, анын окуу-методикалык, техникалык жабдууларын уюштуруу багытындагы тажрыйба.

АКШ менен постсоветтик Кыргыз Республикасынын ортосундагы тыгыз кызматташтыктын болушуна заманбап билим берүүнүн өнүгүүсүндөгү жалпы тенденциялар да түрткү болууда. Глобалдык масштабдагы илимий жана билим берүү рынокторунун калыптанышы, окумуштуулар менен эксперттердин географиялык мобилдүүлүгүнүн кескин күч алышы, салыштырмалуу изилдөөлөрдүн мурда болуп көрбөгөндөй дүркүрөп өнүгүшү сыяктуу факторлор эл аралык илимий байланыштарды андан ары өнүктүрүүнүн, ар кыл өлкөлөрдүн адистеринин өз ара алакалашуусунун өтө эффективдүү механизмдерин иштеп чыгуунун зарылдыгын шарттоодо.Ошол эле учурда Евразия менен Түндүк Американын алдыңкы университеттеринин кош дипломдорун (двойные дипломы) тааныу жана пайдалануу багытындагы өз ара пайдалуу системасын киргизүү тенденциясы күч алууда. Мындан сырткары, билим берүү жана илимий мекемелердин көңүлүн бурган көп сандаган проблемалар уламдан улам транснационалдык жана глобалдык мүнөз күтүп бара жатат.

2. Экономикалык факторлор. 1991-жылдын 31-августунда Кыргызстан көз каранды эмес мамлекет катары тарыхка кирген. Жаңы мамлекет дароо эле саясый, экономикалык, социалдык, улуттук маанайдагы, ошондой эле билим берүү, илим, маданият жана саламаттыкты сактоо чөйрөлөрүндөгү кечиктирилбестен чечүүнү талап кылган бир катар проблемалар менен бетме бет кездешет.

Эң курч проблемалардын бири болуп билим берүү чөйрөсүндө түзүлгөн оор жагдай саналган. Пландык чарба менен тоталитардык саясый мамилелердин чегинде ондогон жылдар бою жайбаракат жана бейкапар мүнөздө калыптанган билим берүү системасы акырындык менен демилгесиздик, инерттүүлүк, келечекке карай ойлонууга жөндөмсүздүк сыяктуу бир катар терс сапаттарга ээ болуп кеткен эле. Социалдык-саясый активдүүлүктүн кескин күч алышы жана рынок экономикасына тез арада өтүү ниети мамлекеттик каржылоодо турган баардык мекемелер менен уюмдарды оор абалда калтырган. Аталган реформалардын башында кароосуз калган билим берүү системасынын абалы кыйла оор болгону баарыбызга белгилүү. Рынок шарттарында жан багууга болгон зарылдык, жалпы жонунан, бюджеттик типтеги түзүм (структура) болуп эсептелген билим берүү системасын өз алдынча жана мүмкүндүгүнө жараша акча табуу аракеттерин активдештирип, өзүндө болгон ресурстарды колдон келишинче мобилдештирүүгө мажбурлаган.

Мамлекеттик каражаттар жетишсиз болгондуктан, билим берүү системасын жаңы түзүлгөн шарттарга ылайык реорганизациялоо үчүн зарыл болуп саналган каржылоо (финансылоо) булактарын издөө бул системаны эл аралык донордуккаржылоо (финансылоо) уюмдары, чет өлкөлүк өкмөттүк жана билим берүү түзүмдөрү (структуралары) сыяктуу ири акча каражаттарына ээ мекемелерге кайрылууга аргасыз кылган.

Жогоруда аталган жагдайлардан улам эл аралык билим берүү байланыштарын интенсивдүү калыптандырган жаңы мезгил башталган. Натыйжада, билим берүү чөйрөсүндөгү эл аралык мамилелер менен байланыштарды куруу жергиликтүү (локалдуу) масштабдагы милдеттен биринчи кезекте чечилүүгө тийиш болгон актуалдуу милдетке айланат. Ошол себептен, Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим Министирлигинде тышкы байланыштар бөлүмү ачылып, ал 1999-жылдан тарта тышкы байланыштар жана инвестициялар боюнча Борборго айланат. Ошол эле мезгилде Кыргызстандын ар бир ири жогорку окуу жайында ошол окуу жайга гана тиешелүү болгон эл аралык бөлүмдөр ачыла баштаган. Билим берүү концепциясын талкуулоо менен "Билим берүү тууралуу Мыйзамды" кабыл алгандан кийин билим берүү чөйрөсүндөгү эл аралык мамилелердин прогрессине олуттуу таасир эткен өкмөттүк деңгээлдеги «Билим» улуттук программасы менен «XXI кылымдын кадрлары»президенттик программасы иштей баштаган.

Уламдан улам кеңейүү жана тереңдөө жолу менен студенттерди, окутуучуларды жана окуучуларды эл аралык алмашуу системасы өнүккөн. Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинде (КМУУ) кыргыз-америка факультети (КАФ) жана кыргыз-европа факультети (КЕФ), Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинде (КМКТА-КГУСТА) кыргыз-араб жана кыргыз-орусиялык факультеттери, Кыргызстандагы Америка университети (КАУ-АУК), Кыргызстандагы эл аралык университет (КЭАУ-МУК), «Манас» жана «Ататүрк-Алатоо» деп аталган кыргыз-түрк университеттери, Кыргыз-орусславян университети, кыргыз-өзбек университети ж.б. биргелешкен окуу жайлар ачылган. Билим берүү секторуна Сорос, Евразия,ОПЕК, ЕС, ДЖАЙКА сыяктуу көп сандаган чет өлкөлүк фонддор менен агентстволордун гранттары, МБРР, ЕБРР, АБР, ИБР, ВБ сыяктуу чет өлкөлүк банктардын, АЙРЕКС, АКСЕЛС, ПРООН, ЮСИС, ЮСИА, ЮСАИД, DAAD, ДАНИДА, KOICA, БАТОРИ сыяктуу эл аралык программалар менен уюмдардын каражаттары тартыла баштаган.

Мамлекет ар тараптуу жана толук кандуу билим берүү гана эмес, билим берүүнүн зарылдыктары менен муктаждыктарын канаттандыра албай, экономикалык кризиске баткан шарттарда эл аралык байланыштарды андан ары активдештирүү, инвестициялар менен каражаттардын жаңы булактарын издөө өтө актуалдуу проблемага айланууда. Билим берүү чөйрөсүндөгү эл аралык мамилелердин кеңейиши менен тереңдеши финансылык жана экономикалык өңүттөрдө (аспекттерде) пайда көрүүдөн сырткары, билим берүүнүн соңку мезгилде жаралган жаңы технологияларын пайдаланууга, өнөктөш (партнер) өлкөлөрдөгү колоссалдуу педагогикалык тажрыйба менен алмашууга, билим берүүнүн дүйнөлүк рыногуна чыгашасыз, эч зыян тартпастан интеграциялануу мүмкүндүк берет.

БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ КЫРГЫЗ-АМЕРИКА КЫЗМАТТАШТЫГЫНЫН НЕГИЗГИ НАТЫЙЖАЛАРЫ. Билим берүү тармагындагы кыргыз-америка кызматташтыгы бекем фундаментке жана көптөн үмүт кылган перспективаларга ээ экендигин АКШ мамлекетине билим алуу максатына кетип жаткан кыргызстандык студенттердин саны (1995-жылдан тарта жылына 100 адамдан кем эмес студенттер), билим берүү тармагындагы эки жактуу келишимдердин саны, жогорку окуу жайлар ортосундагы тике контакттардын жыштыгы, 1993-жылыКМУУда кыргыз-америка факультетинин (КАФ), 1993-жылы Кыргызстандагы Эл аралык университеттин (КЭАУ-МУК) жана 1997-жылы Кыргызстандагы америкалык университеттин (КАУ-АУК) ачылышы ачык далилдейт. Айтылгандардан сырткары, кыргызстандык жаштар үчүн азыркы тапта билим берүүнүн америкалык системасы дүйнөдөгү билим берүүнүн алдыңкы системасы болуу менен катар эле билим берүүнүн өтө ийкемдүү, эффективдүү жана беделдүү (престиждүү) система болуп саналат.

Билим берүү жаатында мамлекеттер ортосунда кол коюлган негизги келишимдер менен макулдашуулар:

1. АКШ Өкмөтү менен Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн ортосундагы Кыргыз Республикасындагы Тынчтык Корпусунун ишмердигине карата түзүлгөн Макулдашуу (1992-жылдын 5-ноябры, Вашингтон шаары);
2. Кыргыз Республикасынын билим берүү Министирлиги менен Америкалык коллегиалдык колледждер консорциумунун ортосундагы «Чыгыш-Батыш» маданий жана академиялык алмашуу боюнча Макулдугу (1993-жылдын, 20-апрели, Бишкек шаары);
3. Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим Министирлиги менен Миддлбери колледжинин алдындагы америкалык колледждер Консорциумунун ортосундагы Макулдашуу (1995-жылдын 9-ноябры, Бишкек шаары);
4. Кыргыз Республикасынын билим берүү Министирлиги менен Сан-Франциско Университетинин ортосундагы кызматташтыктын Эл аралык университетти уюштуруу боюнча Токтому (1992-жылдын 9-августу);
5. Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим Министирлиги менен илимий технология жана тил Институтунун (АКШ) ортосундагы мамилелердин Токтому (1995-жылдын 29-июну);
6. Кыргыз мамлекеттик улуттук университет менен Индиана штатынын университетинин (АКШ) ортосундагы Келишим (1992-жылдын 5-октябры);
7. Кыргыз мамлекеттик улуттук университет менен Небраска-Линкольн университетинин (АКШ) ортосундагы Меморандум (1993-жылдын 30-августу);
8. Кыргыз мамлекеттик улуттук университет менен Мэриленд университетинин (АКШ) ортосундагы маданий жана билим берүү жаатындагы алмашуу тууралуу Макулдашуу (1997-жылдын 11-июлу);
9. Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин эл аралык билим берүү программаларын интеграциялоо Институтунун (ИИМОП) Эл аралык мамилелер бөлүмү менен Сиэтл университетинин (АКШ) ортосундагы Макулдашуу (1998-жылдын 2-марты);
10. Кыргыз улуттук университети менен Лексингтон округундагы Кентукки штатынын Мамлекеттик колледжинин (АКШ) ортосундагы илимий кызматташтык жана студенттерди алмашуу боюнча Меморандум (2004-жыл) ж.б.

Кыргызстандын Эл аралык университети. Кыргызстандын Эл аралык университетинин учредителдери болуп Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим Министирлиги, Кыргыз Республикасынын тышкы иштер Министирлиги, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы жана Сан-Франциско Мамлекеттик университети (АКШ) эсептелишет. Университет Кыргыз Республикасынын Президентинин 1993-жылдын 11-мартындагы № VII-74 Указы, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1993-жылдын 16-мартындагы № 113-Токтому менен ачылып, мамлекеттик университет статусуна ээ эл аралык жогорку окуу жайы болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 1998-жылдын 30-декабрындагы Указы жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1999-жылдын 8-февралындагы № 74 Токтому менен Кыргызстандын Эл аралык Университетине дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине кирүү үчүн зарыл болуп саналган автономдуу башкарылган университет статусу ыйгарылган.

Университетте негизине университеттердин евроамерикалык түзүмү (структурасы) коюлган уюмдук түзүм (организационная структура) калыптанган.

Эл аралык жогорку окуу жайы катары Кыргызстандын Эл аралык университети университеттердин эл аралык кызматташтыгына умтулат, билим берүүдөгү ааламдашуу процесстеринин (глобализациянын) тенденцияларын өнүктүрөт, ар кыл мамлекеттердин университеттери жана уюмдары менен кызматташтыкты кеңейтет.

Кыргызстандагы Америка университети. Жогоруда айтылгандай, 1991-жылы Борбор Азия мамлекеттери көз карандысыздыкка жетип, аталган чөлкөм (регион) эркин рынок менен демократиянын уламдан улам өзгөрүп бара жаткан дүйнөсүнө карай өз алдынча кадам таштай башташкан. Ошол себептен, чөлкөмдүн жаш муундары ачык коомдун шарттарында экономикалык ресурстарга, маалыматка (информацияга) жана жеке эркиндикке кандай мамиле кылуу зарылдыгы тууралуу өздүк көз караштарын калыптандырууга өтүшөт. Мындай кардиналдуу өзгөрүүлөрдүн толкуну билим берүү системасындагы жаңы идеяларга да негиз болуп калып, 1993-жылы Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин (КМУУ-КГНУ) алдында кыргыз-америкалык факультет(КАФ) түзүлгөн.

Кийинки бир нече жыл ичинде КАФ ушунчалык тездик менен өнүгүп, анын ишмердигинин масштабдары КМУУнун факультетинин чегинен бир кыйла чыгып кетип, өз алдынча окуу жайын түзүү зарылдыгын жараткан. 1997-жылы Кыргыз Республикасынын Президентинин Декретине ылайык КАФ Кыргызстандагы Америка университети (КАУ-АУК) болуп түзүлүп, жаңы университетти башкаруу үчүн көз карандысыз, көп улуттуу (интернационалдуу) попечителдердин Кеңеши уюшулган.

Кыска мезгилдин ичинде эле КАУ-АУК эркиндик менен сын көз карашгагы ойломдун принциптерине таянган университет катары эл аралык таанылууга жетишкен. Борбор Азиядагы билим берүүгө болгон жаңыча мамиле университетке 30дан ашуун өлкөлөрдүн окумуштууларын тарткан. 2002-жылы университеттин миссиясы менен анын келечекке карай таштаган кадамы мурунку чектерден чыгып, университеттин чөлкөмдүк (регионалдык) маанисин ачык-айкын туюнта баштаганда, попечителдер Кеңеши анын аталышын Борбор Азиядагы Америкауниверситети (БААУ-АУЦА) деп өзгөртүүнү чечишет.

Ошентип, бүгүнкү күндө БААУ чөлкөмдүк (регионалдык) жогорку окуу жайынын статусуна ээ жана андагы окутуунун түзүмү (структурасы) толугу менен билим берүүнүн америкалык моделине дал келет. Университеттеги окуу процесси төмөнкү программалар боюнча жүргүзүлөт:

- Америка таануу;
- Маданий антропология жана археология;
- Бизнести башкаруу;
- Экономика;
- Журналистика;
- Укук;
- Программалык камсыздоону долбоорлоо;
- Психология;
- Социология;
- Эл аралык жана салыштырмалуу саясат.

Ошондой эле университеттин алдында магистратура иш алып барат.

Бүгүнкү күндө БААУнун жалпы студенттеринин 30%ын Орусия, Украина, Балтика боюндагы өлкөлөр, АКШ, Германия, Канада, Улуу Британия, Жаңы Зеландия, Испания, Нидерландия сыяктуу 27 өлкөдөн келип, билим алган студенттер түзөт. Университеттеги окутуу процесси жогорку деңгээлде жүргүзүлүп, окуу-тарбия иштерин жогорку квалификацияга ээ профессордук-окутуучулук жамаат (коллектив) жетектейт. Дал ушул факторлору менен БААУ чет өлкөлүк студенттерди өзүнө ийгиликтүү тартууда. Университетте дарстарды англис тилинде Кыргызстан, АКШ, Канада, Германия, Австралия, Япония, Кытай жана башка өлкөлөрдөн келген дасыккан адистер окушат.

2001-жылдан тарта БААУ Америкалык колледждер менен университеттердин эл аралык Ассоциациясынын расмий мүчөсү болуп саналып, университеттин дипломун эл аралык деңгээлде таануга мүмкүндүк берген.

Өзү түптөлгөн мезгилден тарта БААУ-АУЦА демократиялык баалуулуктардын, жеке эркиндиктин жана жаңычылдыктын принциптерине таянган окуу жайы катары көрсөтүп, өтө тездик менен өнүгүп жаткан Борбор Азия чөлкөмүндөгү билим берүү системасында маанилүү ролду ойноп келе жатат. Аз эле убакыт ичинде университет Борбор Азия чөлкөмүндөгү билим берүүнүн лидерине айлана алган. Эркин гуманитардык илимдердин салт-санаасына, өздүк башкаруу принциптерине таянган БААУ-АУЦА келечекке карай ишенимдүү кадам шилтеп бара жатат.

Билим берүүдөгү деполитизация. Заманбап билим берүүнүн дүйнөлүк рыногунун өнүгүшүнүн маанилүү тенденциясы болуп деполитизация эсептелет. Анткени, көпчүлүк заманбап мамлекеттер өздөрүнүн билим берүүсүнүн улуттук системасы менен адистерине, кадрларына «чет өлкөлүк таасир» тиет деген коопсонуулардан алыс. Эл аралык билим берүүнүн тарыхы күбөлөгөндөй, көз карандысыздыкка жеткенден кийин өз өлкөсүндө радикалдуу мүнөздөгү социалдык-экономикалык жана саясый кайра түзүүлөрдү жүргүзгөн өнүгүп келе жаткан мамлекеттер билим берүү чөйрөсүндө өздөрүнүн мурунку метрополияларынан кол үзгөн эмес. Тескерисинче, алар өз алдынча мамлекеттерге айланса да, алардын ортосундагы билим берүү жаатындагы байланыштар мурдагыдан да бекемделип, мурдагыдан да кеңейген.

Билим берүүнүн заманбап рыногу өз түзүмүнүн (структурасынын) туруктуулугу (стабилдүүлүгү) менен айырмаланат. Бир катар факторлордун максатына карай турган болсок, анда жакынкы келечекте бул түзүм кардиналдуу өзгөрүүлөргө дуушарланбайт. Эгерде XX кылымдын 80-, андан соң 90-жылдары европалык өлкөлөрдүн көпчүлүгү чет өлкөлүк студенттерди чектүү гана санда кабыл алуу, алардын санын кыскартуу багытындагы саясатты жүргүзүп келсе, бүгүнкү күндө алардын саясаты тескери багытта активдешип, акыркы жылдары Батыш Европа өлкөлөрүндө билим алган студенттердин саны 1,5-2 эсеге өскөн. Эл аралык билим берүү чөйрөсүндөгү адистердин пикиринде өнөр жайы өнүккөн мамлекеттер үчүн финансылык көз караштан алып караганда өлкөдөгү жалпы студенттердин болжол менен 5%ын чет өлкөлүк студенттердин контингенти түзгөнү абдан оптималдуу болуп саналат. Мындай шарттарда билим алууга келген чет өлкөлүк студенттерден түшкөн экономикалык эффект аларды кабыл алып жаткан окуу жайлары үчүн реалдуу болуп саналат да, педагогикалык процесстеги методикалык өзгөртүүлөр жана кадр маселесиндеги бир кыйла көйгөйлөрдү оң жагына чечет.

Бүгүнкү күндө билим берүүнүн дүйнөлүк рыногу өлкөнүн өзү чыгарган билим берүү өндүрмөсүнө (продукциясына) болгон сунуш менен талаптан көз каранды абалын мүнөздөйт. Алгач билим берүүнү өндүргөн өлкөлөрдүн иш-аракети врачтар, мугалимдер, инженерлер,агрономдор өндүү массалык кесиптин адистерине болгон айрым мамлекеттердин зарылдыктарын канааттандырууга бурулган. Убакыттын өтүшү менен жагдай да өзгөрө баштаган. Илим көп талап кылынган чөйрөлөр жана жогорку академиялык деңгээлдеги кадр сыяктуу улуттук адистерди даярдоого карата сурооталап өскөн. Мындай мыйзам ченемдүүлүк билим берүүнүн дүйнөлүк рыногундагы өндүрмөлөрдүн (продукциялардын) 40%дан ашуун көлөмүн өндүргөн АКШнын мисалында ачык байкалат.

АКШда өнөр жай тармагындагы, айыл чарбасындагы, саламаттыкты сактоодогу массалык кесиптерге, айрым гуманитардык илимдерге адистешкен чет өлкөлүк студенттердин саны күндөн күнгө кыскарса, ошол эле учурда табият таануу, философия, компьютердик илимдер боюнча билим алууну каалаган чет өлкөлүк жарандардын үлүшү көбөйүп, дипломдон кийинки билим алып, академиялык даражага ээ болууну каалагандардын пайызы өсүүдө. Ушундай эле процесстер Германиянын, Франциянын, Улуу Британиянын жана башка дүйнөнүн жогору өнүккөн бир катар өлкөлөрүнүн билим берүү саясатын мүнөздөйт.

Өз кезегинде, өнүгүп келе жаткан өлкөлөр, билим берүүнүн улуттук системасы бекемделген сайын, өз студенттерин массалык адистиктер боюнча толук билим алуу максатында башка өлкөлөргө уламдан улам аз санда жиберип, өз студенттери менен адистерин билим берген башка мамлекеттерде аз убакыт гана кармоону көздөшөт. Дипломдон кийинки билим алуу, же илим көп талап кылынган чөйрөдөгү кесиптер жана башкаруу адистиктери боюнча окууну каалагандарга гана мамлекет тарабынан каржылык (финансылык) колдоо көрсөтүлөт.

Сунуш менен талап өзгөргөнгө байланыштуу билим берүүнүн дүйнөлүк рыногунда билим берүү өндүрмөсүн (продукциясын) жараткан өлкөлөрдү төмөнкүдөй топторго ажыратууга болот:

1. Негизги күч-аракетин илим көп талап кылынган жана жогорку академиялык деңгээлдеги билим берүү өндүрмөсүн (продукциясын) жаратууга жумшаган өлкөлөр.

2. Эреже катары, чет өлкөлүк студенттерди массалык кесиптерге окутуп, орто академиялык деңгээлдеги адистерди даярдаган өлкөлөр.

3. Жергиликтүү (локалдуу) сунуштар менен талаптарга жооп берген адистерди даярдап, жогорку окуу жайы үчүн академиялык деңгээлдин баштапкысын гана берген өлкөлөр.

АКШ жана Батыш Европанын алдыңкы өлкөлөрү талашсыз лидер болуп саналган өлкөлөрдүн биринчи тобу билим берүүнүн дүйнөлүк рыногундагы борбордук позицияны, экинчи топ андан кийинки орунду ээлесе, үчүнчү топ болсо рыноктун чеке-белинде эле калат, же рынокко кире албайт.

Билим берүүсүнүн өнүгүүсүнүн бүгүнкү абалы боюнча Кыргызстанды экинчи топтогу өлкөлөргө киргизүүгө болот. Белгилүү болгондой, республиканын билим берүү чөйрөсүндөгү эл аралык алмашуунун түзүмү (структурасы) чет өлкөлүк студенттерди массалык кесиптерге окутууга жана дүйнөлүк стандарттар боюнча орто академиялык деңгээлдеги билим берүүгө ыңгайлашкан. Кыргызстанда чет өлкөлүк студенттердин дипломдон кийинки билим алуусу жетишээрлик өнүккөн эмес. Эгерде, АКШда окуган жалпы чет өлкөлүк жарандардын 45-50%ы дипломдон кийинкибилим алса, Орусияда алардын саны 8—10%ды, Кыргызстанда болсо болгону эле 2-3%ды түзөт. Анткени, 1) тарыхый калыптанган шарттардан улам Кыргызстандын билим берүү системасы чет өлкөлүк жарандарга массалык адистиктер боюнча гана билим берүү мүмкүндүгүнөө ээ болгондуктан, Кыргызстандын азыркы эл аралык билим берүү байланыштарынын системасы өз маңызы боюнча абдан экстенсивдүү, 2) дипломдон кийинки билим берүүдөгү алмашуунун формаларынын прогрессине карата республиканын билим берүү системасындагы эл аралык байланыштар, тилекке каршы, азырынча өтө эле инерттүү мүнөзгө ээ. Айтылгандар көз карандысыздыкка ээ боло элек мезгилде Кыргызстанда алдыңкы чет өлкөлөр менен эл аралык билим берүү боюнча терең, кеңири жана бекем алакалардын (контакттардын) болбошу менен түшүндүрүлөт. Баарыбызга белгилүү болгондой, совет мезгилинде билим берүү жаатындагы эл аралык байланыштар мурдагы социалисттик кызматташтыктын начар өнүккөн өлкөлөрү менен «үчүнчү дүйнөнүн» өтө эле артта калган мамлекеттерине карата атайылап түзүлгөн жана үстөмдүк кылган. Бирок, жогоруда айтылгандарга карабастан, Кыргызстандын билим берүү чөйрөсүндөгү эл аралык байланыштардын 1995-жылы кабыл алынган көп векторлуу концепциясы убакыттын өтүшү менен республикада түзүлгөн терс жагдайды оң жагына олуттуу түрдө өндөйт деп айтууга реалдуу жана перспективалуу негиздер бар. Мында аныктоочу фактор болуп кыргыз коомунун XXI кылымдын алгачкы чейрегиндеги руханий, улуттар аралык, экономикалык жана саясый абалы эсептелет.

Адабияттар

1. Договор между КГНУ и университетом штата Индиана (США) (5 октября 1992 года).

2. Меморандум между КГНУ и университетом Небраска-Линкольн (США) (30 августа 1993 года).

3. Меморандум по научному сотрудничеству и обмену студентами между КНУ и Государственным колледжом штата Кентукки, округа Лексингтон (США)» (2004 год).

4. Об основных направлениях национальной образовательной программы «Билим»: указ Президента КР 20 марта 1996 г. // Сб. актов Президента КР. 1996. - № 1.

5. Основные направления президентской образовательной программы «Кадры XXI века» // Слово Кыргызстана. 1995. - 20 сентября.

6. Постановление Законодательного собрания ЖК КР от 08.06.95 г. о присоединении КР к Конвенции о борьбе с дискриминацией в области образования // Ведомости Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. 1995. - № 6;

7. Постановление Законодательного собрания ЖК КР от 08.06.95 г. о присоединении КР к Конвенции о техническом и профессиональном образовании (принятой в Париже 10 ноября 1989 года) // Ведомости Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. -1995. № 6;

8. Постановление Межпарламентской Ассамблеи государствСНГ»О едином образовательном пространстве» (Москва, 18 марта 1994 года); Межправительственные и межведомственные соглашения и меморандумы.

9. Постановление Правительства Кыргызской Республики № 113 от 16 марта 1993 года.

10. Протокол сотрудничества Министерства образования Республики Кыргызстан и Университета Сан-Франциско по организации Международного университета (9 августа 1992 года).

11. Протокол отношений между Министерством образования и науки КР и Институтом научной технологии и языка (США) (29 июня 1995 года).

12. Соглашение между ПравительствомСШАи Правительством Республики Кыргызстан относительно деятельности Корпуса Мира в Республике Кыргызстан (Вашингтон, 5 ноября 1992 года).

13. Соглашение между Министерством образования Республики Кыргызстан и Американским коллегиальным консорциумом колледжей по культурному и академическому обмену «Восток-Запад» (Бишкек, 20 апреля 1993 года).

14. Соглашение между Министерством образования и науки КР и Консорциумом американских колледжей при Миддлбери колледже (Бишкек, 9 ноября 1995 года).

15. Соглашение между КГНУ и Мэрилендским университетом (США) о культурном и образовательном обмене (11 июля 1997 года).

16. Соглашение между отделением Международных отношений ИИМОП КГНУ и университетом Сиэтла (США) (2 марта 1998 года).

17. Указ Президента Кыргызской Республики № VII-74 от 11 марта 1993 года.

КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Исмаил Махмуд Нусайба,
БГУ им. К.Карасаева

АРАБО-МУСУЛЬМАНСКАЯ КУЛЬТУРА

До того как в Аравии появились первые мусульмане, там уже были приверженцы монотеистических религий. Наиболее ранней из них был иудаизм, который исповедовали еврейские эмигранты из Римской империи, населявшие города Йемена, оазисы Хиджаса. В Йемене в начале VI в. он даже был объявлен государственной религией, но, как и христианство, распространившееся в Аравии несколько позже, иудаизм не был принят арабами в качестве господствующей религий. И все же в Аравии были стихийные монотеисты, схожие с древними пророками Палестины, ханифы. Они не принимали полностью ни иудаизма, ни христианства, хотя и испытали на себе их влияние. В их проповедях звучали призывы к аскетизму, к отказу от идолопоклонства, к признанию единого Бога, с которым иногда отождествлялся доисламский Аллах, пророчества о конце света и страшном суде. Ханифы были близки к идеям мусульманства, но они неясно сознавали, в какой мере их идеи согласуются с древними обычаями. Вопрос о новизне религии имеет принципиальное значение только для исповедующих ее, а для ученого-исследователя данный вопрос может быть решен лишь в связи с тем влиянием, которое она оказывает на народы.

Отличительной особенностью богатой арабо-мусульманской культуры было то, что ее органической основой стали Коран и философия, получившая здесь всестороннее развитие раньше, чем в Западной Европе. Ислам превратился в одну из мировых религий, способствуя созданию общности народов и культуры на обширной территории Халифата. Возникновение и распространение ислама сопровождалось появлением Корана, священной книги проповедей пророка Мухаммеда (ок. 570 – 632), и изучение текста Корана стало основой образованности, религиозно-этического воспитания, обрядовой и повседневной жизни каждого мусульманина.

Арабо-мусульманская культура складывается в VII—X вв. Ее формирование связано с процессом взаимодействия культур арабов и завоеванных ими народов Ближнего и Среднего Востока, Юго-Западной Европы и Северной Африки. В процессе завоевания арабы ассимилировали культурные ценности народов на базе домасульманской культуры. Ислам как бы «собрал в едином этническом и религиозном «поле» — арабо-мусульманском обществе — «урожай» всех тех научных и культурных достижений, которые были накоплены к тому времени в разных странах». Также важнейшим фактором, обеспечивающим преимущество в развитии арабской культуры над европейской, был арабский язык: язык Корана был международным, объединяющим страны арабского халифата. Поэтому культура мусульманского Востока в эпоху раннего средневековья по своему развитию была значительно выше, чем в европейских странах, а также стала связующим звеном между античной и средневековой эпохой Западной Европы.

Первыми центрами науки в мусульманском мире были мечети - своеобразные университеты, ибо в них обучали всем религиозным и светским наукам. Некоторые из них получили большую известность в истории арабо-мусульманской науки как подлинные университеты. Достаточно вспомнить большую мечеть Омейядов в Дамаске (основана в 732 г.), знаменитую каирскую мечеть Аль-Азхар, известную на Западе, и другие. Ислам способствовал расцвету науки, ведь еще пророк Мухаммед сказал: «Лицезрение ученых равнозначно молитве», а его племянник Али говорил: «Добывай знания: они тебя украсят, если ты богат, и прокормят, если ты беден». Заслуживает внимания и изречение «книги - сады ученых».

Громадный расцвет науки и философии, литературы и искусства приходится прежде всего на первый период господства династии Абас-сидов со столицей в Багдаде. Уже с конца VIII в. началась интенсивная работа по переводу важнейших греческих, персидских и индийских трудов на арабский язык. Знаменитый просвещенный халиф аль-Мамун (813-833) особенно поощрял науку и ученых, допускал свободу мысли. Именно в Багдаде в VIII-X вв. родился подлинный энтузиазм по отношению к науке. «Поиск знания» стал как бы потребностью широких масс адептов ислама, согласно цитированным выше хадисам. Появились арабские мыслители, которые внесли в сокровищницу арабо-мусульманской культуры древние научные и философские достижения иных народов, но и своим оригинальным творчеством продвинули вперед науку и философию.

Наряду с Кордовой известны были также другие центры высокой культуры: Севилья, Толедо, Громада. Ученые из мусульманских стран Востока, где наука и философия уже с XII в. начали клониться к упадку, а также ученые из Италии, Франции и Англии прибывали в эти центры культуры для изучения таких светских наук, как астрономия, медицина, география и другие естественнонаучные дисциплины.

В этом случае арабо-мусульманская культура рассматривается как промежуточная между культурами Востока и Запада. Арабский халифат включил в себя крупные культурные центры Ближнего Востока, в которых был сконцентрирован тысячелетний опыт городской культуры Шумера, Аккада, древнего Египта и др. Все культурные ценности, кристаллизованные в ходе тысячелетий различными восточными цивилизациями и эллинизмом, были освоены арабами, выражены на арабском языке и переданы Западной Европе.

В связи с ограничениями, которые накладывал ислам на изобразительные искусства, развитие арабо-мусульманской и арабоязычной художественной культуры было связано с архитектурой, орнаментальной живописью, книжной иллюстрацией, каллиграфией, музыкой, но особенно высокого уровня достигла словесность. Однако поистине вершиной арабо-мусульманского словесного искусства стала поэзия, получившая характер самобытности классической традиции в мировой литературе и духовной культуре. Основными жанрами арабской и персидско-таджикской поэзии были касыды – небольшие поэмы канонизированной формы и разнообразного содержания, рубаи – четверостишия, ставшие образцами философской лирики, связанной с суфизмом, а для лирической поэзии были характерны газели – небольшие стихотворения, состоящие из нескольких двустиший. В литературе арабо-мусульманского Востока получили распространение поэтические эпические поэмы и прозаический эпос, основанный на восточных, главным образом, индийских фольклорных традициях. На почве городской культуры формируется жанр макамы – плутовской новеллы. Арабо-мусульманская научная, философская проза и классическая поэзия внесли свой выдающийся вклад в становление западно-европейской духовной и художественной культуры Средних веков.

В исламе существует запрет на изображение людей и животных, чтобы у правоверных не возникало соблазна поклоняться делам рук человеческих — кумирам. Поэтому изобразительное искусство в арабо-мусульманской художественной культуре не получило широкого развития. Проза чередуется со стихами.

Музыкальное искусство в арабо-мусульманской культуре получило свое развитие главным образом в виде пения. В поисках религиозно-культовой самобытности, подчеркивая свое отличие, в частности, от христианства, ислам не допускал инструментальную музыку в сферу культа. Уже сам Пророк учредил — азен — призыв к молитве, исполненный гармоничным человеческим голосом. Позже он завещал «украшать чтение Корана благозвучным голосом», что положило начало искусству таджвида – мелодической рецитации Корана.

Мусульманская религиозная традиция развивала и другие виды духовной музыки. В период Рамадана (месяца поста) ночами исполнялись специальные мелодии — фаззайзист, а по случаю дня рождения Пророка (мавлед) — гимны и песнопения, повествующие о его рождении и жизни. Музыкой сопровождались торжества, посвященные знаменитым святым.

Точные науки, математика и астрономия, а также медицина и фармакология были весьма полезны для развития цивилизации, ибо повышали уровень жизни населения и не угрожали идеологии ислама. Все это привело к развитию научных дисциплин без особых Препятствий, к достижению ими высокого уровня.

В области точных наук достижения арабских ученых были огромны. Общеизвестно, что арабская система счета, корни которой уходят в Индию, была воспринята и распространена в Европе. Арабские ученые (Мухаммед аль-Хорезми и др.) внесли большой вклад в развитие алгебры, сферической тригонометрии, математической физики, оптики, астрономии и др. научных дисциплин. Астрономия и астрология были очень популярны среди арабов издавна, еще в домусульманскую эпоху; воспринятые исламом, они получили широкую поддержку у мусульманских властителей.

Высокого уровня развития у арабов достигла химия. Известность получил Джабар Ибн Хайян из Куфы, создатель основ экспериментальной химии. Он занимался не только проблемами теории химии, но и в своих многочисленных экспериментальных исследованиях стремился получить данные для практического применения в процессах выплавки стали, окраски тканей и кожи, производства стекла и пр. В общем можно сказать, что арабские ученые в области химии открыли окись серы, окись азота, азотное серебро и другие соединения, а также дистилляцию и кристаллизацию.

Весьма высокий уровень у арабов имела медицина, ее достижения в различных областях длительное время питали европейскую медицину. Один из первых знаменитых врачей ар-Рази (IX в.) был величайшим клиницистом в мире ислама, многие его труды являются настоящими медицинскими энциклопедиями. Крупную энциклопедию в области медицины представляет собой и «Канон медицины» знаменитого Ибн Сины (Авиценны). Величайший хирург арабского мира аз-Захрави поднял хирургию до ранга самостоятельной науки, его важнейший трактат «Ташриф» положил начало иллюстрированным трудам по хирургии. Он стал применять антисептические средства при лечении ран и накожных повреждений, изобрел нити для хирургических швов, а также около 200 хирургических инструментов, которые впоследствии использовались хирургами как в мусульманском, так и в христианском мире. Другим знаменитым пионером медицины был Ибн Зухр (Авен-зоар), один из крупнейших арабских врачей Испании (1094-1160). Он первым описал воспаление легких, рак желудка и др.; его считают предвестником экспериментальной медицины.

Арабским ученым мы обязаны также созданием фармацевтики как признанной профессии, фармакология стала самостоятельной наукой, независимой от медицины, хотя и связанной с нею. Они придавали огромное значение химиотерапии, многие лекарственные травы арабской фармакопеи до сих пор используются в лечении: сенна, спорыш и др. Арабские географы и натуралисты обогатили зоологию и ботанику, изучая флору и фауну многих стран.

Арабское искусство врачевания знало водотерапию, психотерапию и лечебную диету. Следует обратить внимание на то, что в арабском мире было построено много госпиталей, в том числе и специальные госпитали для психически больных; часто эти госпитали были связаны с научными учреждениями. Обычно в соответствии с традицией арабо-мусульманского строительства в новом городе возводили мечеть, госпиталь и школу или другие общественные учреждения, которые способствовали физическому и духовному здоровью человека. Можно сказать, что арабские ученые пополнили сумму человеческих знаний новыми и оригинальными сведениями, открытыми в области естествознания и медицины, обогатив тем самым все человечество.

Эквивалентами пластических искусств в арабо-мусульманской культуре были художественная каллиграфия и миниатюрная живопись. Искусство каллиграфии в мире ислама считалось самым благородным искусством, а каллиграфы имели свои «академии» и пользовались большим почетом.

Другим типичным примером арабо-мусульманской культуры являются арабеска, специфический мусульманский орнамент, в котором логика связана с живой целостностью ритма. Элементы мусульманского Декоративного искусства заимствованы из исторического прошлого, общего для народов Азии, Ближнего Востока и Северной Европы. Для мусульман арабеска - не только возможность создания искусства без картин, но и средство рассеивания картины или того, что ей соответствует в мысли. В арабеске воспроизведение индивидуальной формы невозможно вследствие бесконечности полотна.

Каллиграфия, наиболее благородное визуальное искусство ислама, имеет функцию, аналогичную функциям икон в христианском искусстве, так как представляет видимое тело божественного Слова. Арабские слова в священных письменах соотносятся с арабесками, прежде всего с растительным орнаментом, связанным с азиатским символом древа мира, листья которого отвечают словам святой книги.

В арабо-мусульманском мире каллиграфия широко использовалась в архитектуре и как средство передачи текста, и просто для украшения. Архитекторы порой покрывали целые стены дворцов и мечетей затейливой арабской вязью, стилизованными мотивами из растительного мира и геометрическими узорами. Знаменита и сама архитектура, шедеврами которой являются Тадж-Махал, голубая мечеть в Стамбуле, в основе которой лежит христианский храм, голубые купола самаркандских и исфаганских мечетей, дворец Альгаморы в Гранаде, дворцы и мечети Кордовы.

Вклад арабо-мусульманской культуры в сокровищницу мировой культуры весьма значителен. Существующее свыше тысячи лет, от Испании до Индии, искусство ислама играет в искусстве мира важную роль, особенно произведения художественного ремесла и ткани. Запад использовал его в качестве образца, перенимая мотивы из мусульманской Испании; в архитектуре Сицилии и Венеции, в тканях из Лукки и Флоренции видно сильное влияние искусства ислама. В XVII в. на Западе возникла мода на культуру и украшения мусульманского Востока. Поэзия поэтов-жизнелюбцев средневековья - Низами, Хафиза, Джами, Омара Хайяма, Руми и многих других - вдохновляла европейских и американских поэтов на создание шедевров мировой поэзии.

Действенность арабо-мусульманской культуры проявляется в наше время в феномене сильного противостояния мира ислама вестернизации, идущей из круга западных культур.

Литературы

1. Апресян Р.Г., Ботвинник Б.А., и др.. Культурология: учебник для вузов; / Под ред. Б.А. Эренгросс. – М.: Издательство Оникс, 2007.

2. Гриненко Г.В. Хрестоматия по истории мировой культуры. – М.: - Питер, 2004.

3. Марковой А.Н. Культурология. История мировой культуры: Учебник для вузов / Под ред. Проф. А. Н. Марковой. – 2-е изд., стереотип. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008.

4. Фильштинский И.М. История арабской литературы. V - начало X века. 1985.

5. Фильштинский И.М. История арабов и халифата (750 - 1517) [2006].

6. Фильштинский И.М. Халифат под властью династии Омейядов (661-750) 2005.

ЭТНОГРАФИЯ

Сыдыков А.Н.,
БГУ

ОБ ЭТНОНИМЕ «УСУНЬ»

Краткое упоминание об усунях встречаем в Большом энциклопедическом словаре: «Усуни, кочевые племена Центральной и Средней Азии. Во II-I вв. до н.э. жили на территории Северной Киргизии и Южного Казахстана. После V в.н.э. не упоминаются» (7, с. 1088).

Киргизская советская энциклопедия 1982г. пишет: «Усуни проживали на Тянь-Шане в период с 3в. до н.э. до 6 в н.э.» (11, с. 108).

Л.Гумилев усуней характеризует как «белокурый и голубоглазый народ, во II веке до н.э откочевавший из Хэси в Семиречье и живший там до III века н.э., после чего остатки усуней были вытеснены в Тянь-Шань. Язык неизвестен. По культуре кочевники». (9, с. 274). «Вся дальнейшая история Усуни – говорит он далее, ссылаясь на китайский источник Бань Гу, - состояла из мелких распрей, доносов, измен, предательских убийств и особого интереса не представляет» (9, с. 184).

Исходя из его же, Гумилева, теории пассионарности можно смело утверждать, что усуни после VI века перешли в другое качество, а именно, окончательно потеряв своё былое величие, они вошли в состав вновь образованного Тюркского каганата (552-744). В последующие века, видимо, усуни входили уже в разный конгломерат племен или государственных образований: будь то Киргизское великодержавие, Караханидское государство, Чингисханская империя и т.д.

Иакинф Бичурин отмечает, что сведения об усунях содержатся в «Исторических записях» Сыма Цяня, составленных по сообщениям дипломата Чжан Цяня, посетившего Центральную Азию еще во IIвеке до.н.э. Он (дипломат Чжан Цянь) указывает, что правление усуньского Большого Гуньмо (титул правителя) находится в городе Чигу (или Чи-гу-чэн по-китайски означающий «город Красной долины») от Чанъань в 8900 ли» (6, с.190-193). Добавим, что Чаньань – столица тогдашнего Китая, а 8900 ли равняется примерно около 3000 километров в сегодняшнем измерении.

По мнению кыргызстанских ученых В.Мокрынина и В. Плоских, ставка усуньского гуньмо г. Чигу локализуется на восточном побережье озера Иссык-Куль. Так, академик В.М. Плоских пишет: «археологические исследования позволили установить, что развалины города Чигу, находятся на дне Тюпского залива озера Иссык-Куль» (16, с. 93).

Российский ученый Н.А. Аристов, бывший царский чиновник в туркестанском крае, в своей работе «Усуни и кыргызы, или кара-киргизы. Очерки истории и быта населения Западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической картографии (1893) скорее всего под влиянием географических данных, в Предисловии своей книги отмечает: «По многим данным нынешние кыргызы или кара-киргизы, составляющие в числе около 300 тысяч душ обоего пола население западного Тяньшаня, суть потомки усуней и во всяком случае единоплеменны с народом того же племени, жившим на Енисее». (2, с. 5).

Далее в четвертой главе указанного источника Н.А. Аристов подтверждает свои мысли: «В четвертых, - пишет он, - появление в исторических известиях с VIвека (н.э) в Тяньшане киргизов прекращено незадолго перед тем упоминание в китайской истории об усунях убеждают, что именно усуни, имевшие одинаковую с кыргызами наружность и стали с VI века известны под именем кыргыз» (2).

Высказывая вполне убедительную точку зрения, Н.А. Аристов, видимо, был в «плену» относительно свежих источников для его времени. В частности, ссылаясь на труд, находившейся в Джунгарии в 1756 году(труд сей опубликован в 1758г. – А.С) китайской комиссии под названием «Си-юй-ту-чжи», в котором содержался вывод о том, что усуни были предками бурутов (кыргызов или кара кыргызов), так как последние обитают в тех же самых местах, которые занимали усуни (опять опора на географическое расположение – А.С.) и имеют такой же кочевой образ жизни, он считает, что поскольку бурутами называли кыргызов, то, следовательно, усуней также называли кыргызами (3). Не убедительно. Но гипотезу Н.А. Аристова можно принимать за основу. Добавим только, что сами китайцы не могли называть «бурутами», равно как «кыргызами», указанные народы по той простой причине, что в китайском языке звук «р» отсутствует, стало быть, так называли жунгарцы или другие монголоязычные народы. Кстати, эту ошибку допускают и современные ученые, как историки, так и филологи, из-за незнания китайского языка.

Уважаемый Н.А. Аристов не обращает внимание на тот факт, что в «Записях» Сыма Цяня усуни и кыргызы, равно как гунны (или сюнну, или хунну), упоминаются параллельно. Нельзя исключать и динлинский элемент, который считался «рыжеволосым и голубоглазым народом». Так, А. Акаев в своем труде «История, прошедшее через моё сердце» (2003), ссылаясь на Л. Гумилева, констатирует : «В своей работе «Динлинская проблема» Л. Гумилев анализирует вопрос о древних усуньских землях, относя их между Дуньхуаном и Восточным Тянь-Шанем. Это снимает, как считает Л. Гумилёв, мнение Н.А. Аристова, считавшего усуней частью енисейских кыргызов, пришедших на Тянь-Шань из Средней Монголии за полтора века до н.э. Европеоидность усуней, по Л. Гумилеву, не подлежит сомнению» (1, с .41).

Итак, энциклопедические и исторические данные всех источников без исключения ограничивают существование усуней V-м или VI-м веками нашей эры. Куда они потом «ушли», «растворились», «исчезли»?

В последние годы кому не лень термин «усуни» на киргизском языке стали интерпретировать как благорассудится. Особенно это касается журналистской и писательской братии. Договорились до того что «усундар» (калька с русского «усуни» - А.С.), оказывается «узундар» (долговязые), т.е. рослые, воинственные и т.д.

Мы считаем, что правописание целого комплекса терминов, в том числе древних этнонимов, должно учитывать языковые особенности нации, а не слепо копировать из русских или иных источников. Например гунны, саки, скифы, огузы, тюрки, киргиз-кайсаки и т.д. и т.п. А как они сами себя называли? Мы не знаем. Но иногда могут придти на помощь фольклорные произведения, или сохранившиеся каменные эпитафии, или сравнительный анализ арабо-персо-китайских источников.

Так, этнотермин «огуз» в киргизском фольклоре интерпретируется как огуз-угуз-ууз-өгүз. Что правильнее? Если смотреть с точки зрения социальных условий и диалектных различий все термины будут правильными, будь это этнонимы, или антропонимы (в эпосе «Манас», например, Угуз хан выступает как один из предков главного героя – А.С), или конгломерат племен. А если смотреть с точки зрения фонологической системы киргизского языка по закону сингармонизма, то будет наиболее правильным термин «өгүз». В таком случае, этноним «өгүз», как тотемное название какого-либо народа или племени вполне реально вписывается в ряд подобных терминов как «багыш», «бугу» «сарыбагыш» и т.д. Тем более в современном киргизском языке термины «огуз»или «угуз» ничем не мотивированы и не объясняются.

Рассматриваемый нами термин «усунь» также ничем не мотивирован и никак не объясняется в современных тюркских языках, а еще резко обрываются сведения о нем VI веком н.э. Но вот, в некоторых источниках появляется другая транскрипция. Так, например, исследователь-историк из этнических кыргызов Китайской народной республики Анвар Байтур (1938-1991) в своей книге «Кыргыз тарыхынын лекциялары» (1992) усуней называет «уйсундар» (5, с . 46), опираясь на те же китайские источники. Если учесть, что А. Байтур знал китайский язык в совершенстве, то можно допустить, что он наиболее близок к истине. Здесь же он утверждает, по всей вероятности, опираясь на вариант Жусупа Мамая, что в эпосе «Манас» «уйсуны» или «уйшуны» выступают как один из «шестидесяти племен кыргызов (5, с.48). (В скобках заметим, что большинство сказителей эпоса употребляют устойчивый эпитет «сорок племен», видимо, находясь в плену сакральных чисел – А.С.).

Подтверждение находим в варианте Сагымбая Орозбакова:

Алчын, үйшүн, найман бар,
Аргын Каракожо бар.
*Абактар*дын ичинде,
Айдаркан баатыр кошо бар. (12, с. 94).

Перечисленные племена полностью присутствуют в составе Старшего жуза казахского народа, притом локализуясь в тех же местах, где жили древние усуни и кыргызы. Временами сказители эпоса, этноним «үйшүн» (по-казахски: «үйсүн» - А.С) перечисляют в составе кыргызских племен:

Кара калпак, үйшүн бар,
Каңыры, тейит, багышы,
Канча журтка угулган
Кара кыргыз дабышы. (13, с.15).

Наряду с уйсунами (уйшунами, усунями) в эпосе иногда называется этноним *сары үйшүн,* причем в одном ряду упоминаются и *үйшуны* вместе со своими предводителями, которые являются, в свою очередь, витязями самого Манаса. Так, в сводном издании эпоса «Манас» читаем:

Сары үйшүндүн Сатайы,
Алчындардын Атайы,
Үйшүндөрдүн Үмөтү,
Үмөт уулу Жайсаңы... (14, с. 136).

Наличие племени «үйшүн» (усунь) как в составе казахских жузов, так и кыргызского народа подтверждает И.Б. Молдобаев в своем фундаментальном труде «Манас» - историко-культурный памятник кыргызов» (15, с. 137-138).

И действительно, Семиречье, районы Чу и Таласа, пишут казахские ученые, «являлись одним таким этническим центром, в котором вокруг одного из древнейших племен – *усунь* – происходило объединение целой группы племен (8, с.15). Здесь же, они, Востров В.В. и Муканов С.М. указывают на существование племени *сары үйсүн* в составе, Старшего жуза (равно Большой орды, которую российские путешественники называли «усуньской» – А.С.).

Тот же Аристов Н.А. утверждает, что «земли Большой орды (Старшего жуза – А.С.) в древности были заняты народом, носившим имя *усунь*, и что поколение *сары үйсун* есть прямое потомство этого древнего рода» (3, с. 18-25).

Видный киргизский этнограф Аттокуров С. в своем труде «Кыргыз санжырасы» (1995), опираясь на указанные источники И. Бичурина, Г.Потанина, Ч. Валиханова, особенно Аристова Н.А., утверждает, что крупное киргизское племя *саруу* является ни чем иным, как киргизским вариантом рода *сары үйсүн*. (4, с. 142).

Санжыра – это изустное родословное, предания, легенды, история народов и племен, преимущественно кыргызов. Сюжеты санжыра с точки зрения науки недоказательны, приукрашены, но временами точно совпадают с историческими событиями. Иногда указывает на прямой источник: кто откуда? И эти «указания» попадают в ткань эпоса. Мы можем бесконечно спорить о времени зарождения эпоса, об именах, об исторических событиях и т.д. Но одно явление, а именно, названия этнонимов в эпосе «Манас» и их существования не вызывает никаких сомнений. Особенно, если они многократно повторяются, так называемый, устойчивый эпический повтор. Таковым относится вышеприведенный пример:

...Үйшүндөрдүн Үмөтү,
Үмөт уулу Жайсаңы.

Известный фольклорист, автор книги «Кыргыз санжырасы» (1996) С. Закиров, опираясь на те же научные источники и факты устного народного творчества, проводит исторические параллели и приходит к тому же выводу, что остальные исследователи, то есть, *усуни* есть одно из древних племен, составляющий костяк современных кыргызов и казахов. А Жайсаң один из ярких представителей племени *үйшүн* (10, с. 362-363).

К слову, в начале XXI века в связи с появлением на свет книг «Жайсан» и «Айкөл Манас», написанных по трансцендентному сказанию Бүбү Мариям, разразился общественный скандал. Одни говорят, что это новый вариант эпоса «Манас» и его надо преподавать в школах и вузах республики, другие считают, что это издевательство над классическим вариантом, что обсуждаемый вариант состоит из 11-12 строк, что-де сказители не смогут петь, третьи (скорее всего дилетанты, не читавшие эпос), договорились до того, что Жайсан будто - бы калмык по национальности, а раз так, то он враг самому Манасу!? Хотя сама сказитель утверждает, что он, Жайсан, один из витязей (чоро) Манаса.

Тот же Сагымбай Орозбаков Жайсана называет не только ратником-витязем, но и певцом, а то и, возможно, первым сказителем эпоса. Помните его изречение « Жайсан деген ырчысы, Жалан үйдүн борумун, Жарым күнчө ырдаган» К чему копья ломать, если в классическом варианте эпоса говорится, что он сын Умета, предводителя племени *үйшүн*, одного из сподвижников Манаса.

Литература

1. Акаев А. История прошедшая через мое сердце. – Москва – Бишкек ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», Илим, 2003. – 288с.

2. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы, или кара-киргизы. Очерки истории и быта населения Западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической картографии. – С.П., 1893.

3. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков, большой орды и кара-киргизов на основании родословных и селений о существующих родовых делениях и родовых тамгах. С. – Петербург, 1894. – 440 с.

4. Аттокуров С. Кыргыз санжырасы /Кырг. Улут. ИА ж. б. – Б.: «Кыргызстан», 1995. – 216 б.

5. Байтур Анвар. Кыргыз тарыхынын лекциялары: 1-китеп, – Б.: Учкун, 1992. – 127 с.

6. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. II. – М.-Л., 1950. – С. 190-193.

7. Большой энциклопедический словарь. – М.: АСТ: Астрель, 2006.-1247 с.

8. Востров В.В. Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов – Алма-Ата, 1968. – 254 с.

9. Гумилев Л.Н. История народа хунну /Л.Н. Гумилев. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: 2008. – 700 с.

10. Закиров С. Кыргыз санжырасы. Изилдөөлөр жана табылгалар / Гл. ред. КЭ., Бишкек, 1996. – 429 с.

11. Киргизская Советская Социалистическая Республика : Энциклопедия (Гл. ред. Б.О Орузбаева. – Ф.: Главная редакция Киргизской советской энциклопедии, 1982.-488 с.

12. Манас: Эпос /Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча; худож. Т. Т. Герцен. – Ф.: Кыргызстан. Китеп II. 1979. – 452 б.

13. Манас: Эпос /Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча; худож. Т. Т. Герцен. – Ф.: Кыргызстан. Китеп III. 1981. – 348 б.

14. Манас. Кыскартылып бириктирилген вариант. I – бөлүк, 1 китеп. – Ф.: Кыргызмамбас, 1958. – 302 б .

15. Молдобаев И.Б. «Манас» - историко-культурный памятник кыргызов. – Б.: Кыргызстан, 1995-312 с.

16. Плоских В.М. История Кыргызстана (с древнейших времен до начала IX в): Учебник для 6 класса средней школы / Ред. Д. Джунушалиев. – Б., 2006. – С. 93.

Fazıl ŞENOL,
KırgızistanTürkiye Manas Üniversitesi;
Kımbat ASANOVA,
Turizm ve Otelcilik Yüksekokulu,
Kırgızistan/Bişkek

KIRGIZİSTANTURİZMİNİN GELİŞTİRİLMESİNDE MARKA VE İMAJ ALGISININ ÖNEMİ

ÖZET
Doğal kaynakları, sanayi ya da tarım alanında yeterli ihracat geliri olmayan ülkeler ekonomilerini geliştirmek için sahip oldukları doğal, tarihi ve kültürel farklılıklarını turizmde değerlendirerek gelir elde etme yoluna gitmektedirler. Bu ülkelerden birisi de turizmi ekonomisinin lokomotifi yapma düşüncesinde olan Kırgızistan'dır.
Bu araştırmada; Kırgızistan'da turizmin geliştirilmesi yönünde atılan olumsuz imaj algısını ortadan kaldırmaya yönelik çabaların ve turizmde uluslararası bir markaçıkarabilmenin turizm açısından önemi tartışılmıştır. Araştırmayla;turizmin Kırgızistan ekonomisindeki payını artırılabilmesi için üç önemli adımın atılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bunlar; yurt içi işletmelerin geliştirilmesi ve sektörler arası uyumlaştırmayı sağlayacak hukuku düzenlemelerin yapılması, devrim hareketleri sonrasında dış dünyada oluşan olumsuz imaj algısınıortadan kaldırmaya yönelik özel bir çaba ve dünyada turistlerin ilgi gösterebilecekleri ülkeye ait bir farkındalık sunan turizm markası çıkarmak. Nitekim sahip olduğu turistik potansiyelin bu gün sadece %15'ini turizme açabilmiş olan Kırgızistan marka olabilecek doğal turizm arzına sahiptir. Bol oksijenli havası, bozulmamış doğası ve içerisinde yapılabilirliği olan aktif ve eko turizm fırsatlarıyla Kırgızistan, bugün metropollerde yaşayan ve gelecekte daha uzak ve daha az bilinen yerlere seyahat etme eğilimi gösteren gelişmiş ülke halkları ve çöl sıcağı altındaki kentlerde yaşayan Arap dünyası içinfırsatlar sunabilecek turizm markasını çıkarabilecek zenginlikte birülkedir.
Anahtar Sözcükler; *Kırgızistan, Turizm Markası, Marka Algısı, İmaj*

GİRİŞ

Turizm,gelir getirici özelliği nedeniyle gelişmekte olan ülkeler açısından önemli bir sektördür. Turizm sektörü; turizm büroları, seyahat acenteleri, rehberlik hizmetleri, hava-kara-deniz-demiryolları işletmeleri, kiralık araç organizasyonları, konaklama-yeme içme işletmeleri, eğlence sektörü ve hediyelik eşya üretimi gibi onlarca iş kolu ile çok geniş bir üretim ve hizmet ağına sahip olması nedeniyle de bu ülkelerin ekonomilerinde lokomotif rolüüstlenebilmektedir. Bu boyutu ile turizm telekomünikasyon ve enformasyondan sonra 21. yüzyılın üçüncü büyük hizmet sektörü konumuna gelmiştir.

Turizm öyleki bazı ülkelerdeGSYİH'nın %90'ını oluşturmaktadır. Bu gün gelişmiş ülkeler aynı zamanda dünyada en çok turist çeken ve en fazla turizm gelirleri olan ülkeler konumundadırlar. Bu nedenle turizm, gelişmekte olan ülkeler açısından da önemli bir sektör olarak algılanmakta ve ödemeler dengesine yapacağı olumlu katkı nedeniyle geliştirilmesine önem verilmektedir. Gelişmekte olan bu ülkelerden biri olan Kırgızistan, sahip olduğu doğal güzelliklerini dünyaya tanıtmak ve içerisinden geçen tarihi İpek Yolu'nu turizmde bir fırsata döndürmeye çalışmaktadır. Ancak ülkedeki yetersiz altyapı, düşük hizmet kalitesi, uluslararası standartların eksikliği, yatırımların azlığı, kısıtlı bütçe ve ülkenin son 15 yılda karşı karşıya kaldığı devrim hareketleri nedeniyle ne yazık ki ülke turizmde arzu ettiği gelişmeyi sağlayamamıştır. Zaman zaman turizmde önemli bir ivme yakalanmış olsa da belirli periyotlarla ortaya çıkan devrimler her seferinde tekrar başa dönülmesine neden olmuştur. Ülkenin turizmde beklenen gelişmeyi gösterebilmesi ve dış dünyadaki olumsuz algının giderilebilmesi için ülkenin rakiplerinden farklı olarak bir turizm markası çıkarması gerekmektedir. Dolayısıyla bu çalışma Kırgızistan turizminin geliştirilmesi açısından markalaşmanın ve turizm markası çıkarabilmenin önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Elde edilecek bulguların ülkenin dış turizm politikasının şekillenmesine katkı sağlaması beklenmektedir.

Turizmde Marka Olmanın Önemi

Marka, benzer ürünleri ya da hizmetleri başkalarının ürün ya da hizmetlerinden ayırt etmek üzere kullanılan ya da belirli bir hizmetin sunulması sırasında kullanılan ayırt edici işaret olarak tanımlanmaktadır(Kozak, 2006:151-152). Sözcükler, sayılar, harfler, şekiller, ürünün şekli veya ambalajı ile bunların birlikte sunuluşları bir markayı doğurabilmektedir. Önemli olan markanın başkalarının tescil ettirilmiş markalarından ayırt edilebilecek bir yanının olmasıdır.

Markalar, ülkeye turist çekilmesinde o ülke adından ve sunulacak ürünün niteliklerinden daha etkili olabilmektedir. Reklâmı yapılan ülke bilinen markasıyla kolay hatırlanmakta ve insanlar bu ülkelerde bulunmuş olmakla kendilerini ayrıcalıklı hissetmektedirler. Endüstri ürünlerinde markaadı nasıl ki o mala bağlılık yaratıyorsa turizmde marka olan ülkeler psikolojik olarak gidilecek ülke seçiminde önplana çıkmaktadır.Çünkü marka, ürünün tanımlanmasını mümkün kılarken insanlarda güvenilirlik vedaha az riskle karşılaşacağı algısı oluşturmaktadır. Bu ise talep artmasına neden olmaktadır.

Turizmin müşterisi marka olarak farkındalık sunan ülkeye gitmekle özel olduğunu düşünür. Bu nedenle turizmde marka olabilmek için ülkeler üretilen turizm ürünlerini müşteri odaklı olarak tasarlamalı, tanıtmalı ve pazarlamalıdır. Ülkenin turistik ürünlerinde marka algısı yaratabilmek için bu yolda atılacak önemli adımlar vardır ve bunları şu şekilde özetlemek mümkündür;(Kozak, 2006;Çifçi,2008)

*-Hedef Kitleyi Doğru Seçmek;*Üretilecek ürünler seçilirken hitap edilecek potansiyel turist pazarının beklentileri, ihtiyaçları, önyargıları ve hayallerini anlamak gerekmektedir. Örneğin çöl ortasında kurduğu lüks otellerle farklılaşmayı başaran Dubai turizmi bu konuda bir başarı örneğidir.

*-Duygulara Hitap Etmek;*Turizmde marka yaratmanın önemli adımlarından biri müşterilerin seçimlerini hangi nedenlerle yaptığı ve ne tür duygular yaşamak istediklerinianlamaktır. Örneğin Paris, restoranları, cafeleri, müzeleri, geniş caddeleri, katedralleri, mağazaları, Seine Nehri ve sokak lambalarının insan duygusunda yarattığı atmosfer bu şehri turistleri cezbeden bir markahaline getirmiştir.

-Markada İnsan Algısı Yaratmak; Markalar insan düşüncesinde bir insan yada insanlar olarak algılanabilir. Bu nedenledir ki 'İtalya' algısı kişilerde bir İtalyan algısı akla getirmektedir. Neşeli, renkli, yaratıcı, yemeğin ve içkinin iyisinden anlayan, sıcakkanlı, stil sahibi ve şakacı insan prototipini akla getiren bu algı İtalya'yı bir turizm ülkesi haline getirmiştir. Aynı şekilde sadece 80 yıllık tarihi bir geçmişi olmasına rağmen 'Singapur' adı da akla cıvıl, cıvıl renkli giyim tarzları ve çok farklı inançlardaki insanların bir uyum içinde yaşadıkları bir insan topluluğu algısı yaratabilmiş ve turizmde bir marka olmuştur.

-Yeni Deneyim Kazanılacak Algısını Oluşturmak; Konaklama işletmelerindekihizmet ve ürün kalitesi dünyanın her yerinde hemen hemen aynı standartlara ulaşmıştır. Bu nedenle artık klasik hizmet anlayışı ile müşterileri işletmeye sadık hale getirebilmek zordur. Bu nedenle turizm işletmeleri gelecek müşterilerine heyecan uyandırıcı yeni deneyimler kazandırmayı vadeden algı çalışmaları yaparak rakiplerden farklı olduklarına turistleri inandırmaları gerekmektedir. İtalya'nın moda, şarap ve gastronomiyle, İsviçre'nin kayak merkezleriyle, Afrika'nın vahşidoğayla,Brezilya'nın karnavalıyla yaratabildiği farklılaşma ülkeye gelen turistlere yeni sürprizler, yenilikler ve deneyimler sunması ve bunun karşılığında da turistlerin aynı yere defaten gelmeleri bu ülkelerin algı çalışmalarında başarılı olduklarını göstermektedir.

Markalaşmanın özündemüşteri memnuniyeti yatar ve bunun başarıya ulaştığının göstergesi de müşterinin tekrar gelmesidir. Dolayısıyla memnun olan müşterihem kendisi gelir hem de dostlarını getirir. Bu durumda kazanılmış her bir müşteri işletme ya da ülke adına gönüllü bir pazarlama elamanıdır. İnsanlar memnuniyetlerinin ya da memnuniyetsizliklerini çevresindekilerle paylaşma temayülündedirler. Özellikle de insanlar marka olmuş ülke ya da işletmede hayal kırıklığı yaşamak istemezler. Beklentiler karşılanmadığı durumda bunun insanda meydana getireceği travma çok daha büyük olacağından başarılı markalar müşteri ilişkileri konusunda çok daha duyarlı olmak durumundadırlar.

-Teknolojik Olanaklardan Yararlanmak; Küreselleşmiş dünyada turizmin internet ortamından uzak kalarak marka çıkarması zordur.Konaklama ve Seyahat işlemlerinden hizmet satın almak için insanlar artık aracılara daha az ihtiyaç duyuyorlar. Çünkü akıllı telefonlarla tüm bu işlemleri bir kaç dakikada halledebiliyorlar. Bilgi teknolojilerinin ortaya koyduğu en önemli yenilik; alıcı ve satıcıların bilgi ve veri ağırlıklı bir kanal üzerinden doğrudan iletişimine imkân sağlamasıdır (Karataş ve Babür, 2013). Turistlerin satın aldıkları ürünleri önceden görebilme olanağı yok iken bu gün insanlar bu ürünleri satın almadan sanal ortamda görebilmekte, kalacağıotel odalarını ya da tırmanacağıdağları, rafting yapacağı nehirleri görebilmektedirler.

Üstelik işletme ya da ülke açısından internetçok daha hızlı ve daha az maliyetlepotansiyel turistlere ulaşma imkanısunmaktadır. İyi tasarlanmış bir web sitesi güven duygusu ve ayrıntılı bilgi sunma açısından önemlidir. Ülke yada işletmenin ürünü satın alan ziyaretçilerin bu siteler üzerindeki yorum, görüş ve deneyimleri anında milyonlarca kişiyle paylaşıldığından karasız tüketicilerin kararlarında önemli rol oynamaktadır(Baloğlu ve Pekcan, 2006;Uydacı,2004; Moscato,2008)

Marka yaratmada önemli bir fırsat da turist pazarlarını analiz etmek ve dünyada yükselen trendleri takip ederek buna göre strateji geliştirebilmektir (Áà-ãèåâ.,Àğâíêîâ, 2003). Bu trendleri zamanında fark etmek yeni markaların yaratılmasında fırsatlar sunabilecektir. Örneğin Avrupa pazarındaki emekli insanların rağbet edeceği SPA ve termal merkezleri yeni marka ürünleri mümkün kılabilir. Yüksek kazanç elde eden ve sunulan hizmetlere de yüksek fiyat ödemeye hazır bu kitleye yönelik hazırlanacak macera içerikli ya da lüksün şımartıcı atmosferinde farkındalık yaratan marka ürünler geliştirilebilir. Yine çöl sıcağının altındaki şehirlerden bunalmış zengin Arap halkları için henüz doğası kirlenmemiş temiz ve bol oksijenli dağlarıyla Kırgızistan farklı kitleler için yeni marka ürünler geliştirebilir (Karahasan,2010). Değerlendirilen fırsatlar ülkeye has makro bir marka ortaya çıkarırken ülke içerisinde de işletmeler kendiözgün markalarını oluşturabilirler. Ancak ülke markasının önceliği diğer markaların tutunabilmesi açısından daha önemli ve önceliklidir.

Turizm'de Marka AlgısıOluşturma

Dünya'da turist çeken ülkeler aynı zamanda ekonomik ve siyasi istikrar bakımından da diğerlerinden ileri düzeyde olan ülkelerdir. Dolayısıyla bir ülke dünyadagüvenli ve istikrarlı bir yer olarak algılanıyorsa o ülkenin turistleri çekebilme şansı daha yüksek olmaktadır. Diğer bir yaklaşımla ülkenin kültürel, sanatsal, doğal ya da tarihsel kazanımlarına yönelik ilgi ve merak uyandırabilmesi istikrarlı ülke algısının oluşturulmasıyla mümkün gözükmektedir. Bunun aksine ülke, iç savaşlarla, yaygın suçlar ve yolsuzluklarla, yetersiz altyapı ya da yabancılara karşı düşmanca tutumlarla tanınması dünyanın en güzel çekiciliklerine sahip olsadahituristleri can ve mal güvenliği konusunda ikna edebilmesi zordur. Başlangıçta broşür, internet veya görsel ve yazılı basındaki başarılı tanıtım kuşaklarıyla belirli bir kesimi ikna etmek mümkün olsa dahi o insanların ülkeye geldiklerinde düzensiz ve etrafta çöp yığınlarının bulunduğu,saatlerce süren pasaport kuyruğu çilesinin yaşandığı ya da müşteri kapmak için birbirleriyle kavga eden taksicilerin olduğu bir hava limanıyla karşılaşmalarıülkenin elde edildiğini zannettiği kazanımlarıdaha baştan kaybetmesine neden olabilir.Ayrıca aldatıldığını düşünen bu insanlar muhtemelen, yaşadıkları ya da karşılaştıkları bu olayları önce yakın çevreleri ile sonrada sosyal medya üzerinden diğer insanlarla paylaşacaklardır. Bu nedenle ülkenin marka imajı oluşturabilmesi için turizme hizmet sunulan her noktada tüm toplum olarak toplam kalitenin önemine inanmış olması gerekmektedir. Bu gün turizmde marka olan ülkelerin marka olmalarında sadece ülkenin doğal ya da tarihi zenginliklerinin değil aynı zamanda ülke insanlarının yabancılara bakışları, sektörde faaliyet gösteren işletmelerin ve istihdam edilen personelin sunduğu hizmetin kalitesinin de etkili olduğunu unutmamak gerekmektedir.

Turistik ürün birden fazla ürünün bir araya getirilmesiyle oluşmakta ve bunların birisindeki kalitesizlik ürünün tamamınıetkilemektedir. Uçağın vaktinde kalkmamasının ortaya çıkardığı memnuniyetsizliği konforlu bir otelde ağırlanmış olmak telafi etmeyebilmektedir. Yabancı bir ülkedegüzel giden seyahati bir alış veriş merkezindealdatılmış olmak bozabilmekte ve ülke hakkındaki tüm olumlu algıyı değiştirebilmektedir. Dolayısıyla turizmin içinde yer alsın ya da almasın her vatandaş ülkesi adına kendi sorumluluğunun farkında olması gerekir ki o ülke turizmde marka çıkarabilsin (Æàí-òåìèðîâà,2012).

Marka bir ülkeye bakmanın yeni bir yoludur ve aslında her ulus diğerlerinden ayrılan yönleriyle bir markadır.Diğer bir ifade ile her zaman bir ülkenin diğer ülke insanlarının zihninde algılanan bir görüntüsü vardır. Bu algı bazı ülkeler hakkında iyi şeyler, bazıları için kötü şeyler çağrıştırırken kimi ülkeler de hiç bilinmiyor olabilir. Hakkında olumlu ya da olumsuz hiç bir şey söylenilemeyen bu ülkeler muhtemelen en şanslı olanlarıdır ve az bilinen bu ülkelerde sıfırdan bir marka oluşturmak nispeten daha kolaydır. Bu gün olumsuz algıya sahip ülkeler ne yazık ki bu olumsuz marka algısını kendi elleriyle oluşturmaktadırlar. Örneğin Sudan, iç savaş, dinler arası çatışma ve yoksulluk ile ilişkili,Irak, intihar bombalamaları ve yaygın şiddet ileKüba, Fidel Castro'nun Marksizm ile K.Kore, diktatör rejim algısı ile dünyada bir marka algısına sahiptirler. Bu ülkelerin insanlarını tanıma fırsatı bulanlar onların iyi insanlar oldukları ve ülke olarak yanlış algıyı hak etmedikleri fikrine sahip olsalar da sonuçta bireysel anlamdaki bu gerçekler o ülkenin dış dünyadaki olumsuz algısını değiştirmeye yetmemektedir(Hopkins, 1996).

Asya'nın genç Cumhuriyeti Kırgızistan gelişmekte olan ekonomisini turizmle büyütmek istemektedir. Ancak bağımsızlığına kavuştuğu 1991 yılından sonra ülkede yaşanan 1995, 1998, 2002, 2005 ve 2010 yıllarındaki küçük ve büyük çaplı sosyal hareketler (bu ülkede devrim olarak adlandırılmaktadır) ülkenin turizmde aldığı mesafeyi her seferinde başa döndürürken dış dünyada da devrim ve isyan hareketlerinin süreklilik arz ettiği bir ülke algısının pekişmesine neden olmuştur. Dolayısıyla olumsuz algısı olan ülkelerin öncelikleri dış dünyadaki olumsuz imaj algısını ortadan kaldırmak olmalıdır ki sonrasında turistik ürün markası çıkarmak yönünde yapacakları pazarlama faaliyetleribaşarılı olsun.

Ancak Kırgızistanda dahil,görünen o ki günümüzde ülkelerin yeni bir marka algısı oluşturması zor bir süreçtir. Çünkü tüm dünya ve onları bilgilendiren iletişim araçları dünyanın farklı yerlerinde hiç eksik olmayan savaşlar, afetler, iç karışıklıklar ve benzeri kötü haberlere yoğunlaştıklarından ülkelerin tanınma ya da marka oluşturma yönündeki gayretleri haberlere konu olamamaktadır. Örneğin tüm dünya basınının gündemleri bugün Irak ve Suriye'de yaşanan savaş ve terör olduğundan ülkeler kendi tanıtım programlarını dünyaya anlatma konusunda yalnızdırlar. Marka oluşturma yada mevcut markayı koruma işiülkelerin kendihükümetlerine kalmaktadır. Onların da başarısı ülkelerindeki sivil toplum örgütleri ve iş dünyasının desteğini arkalarında hissetmelerine,paydaşların gücüne, birlikteliğine ve toplum olarak buna inanmışlıklarına bağlıdır(Williams, 1995).

MarkaÇıkarmaYolundaÖnemliBirAdım: TanıtımLogosu

Ülkelerin turizm destinasyonu haline gelebilmek için markalaşma çalışmaları son yıllarda oldukça artmıştır. Bu çabaların en göz önünde olan meyvesi de hiç kuşkusuz ülkeye ait bir logo geliştirmektir. Logolar, ülke hakkında verilecek mesajların tipografik şekiller ve bunu destekleyen anlamlı ifadelerle anlatılmasıdır. Bir nevi anlatmak istenilen pek çok şeyin küçücük bir takım şekil ve sembollerle ifade edilmesini amaçlayan logolar iyi tasarlanabildiğinde ülkelerin tanınmasına önemli katkı sağlayabilmektedir ki bu gün pek çok ülke logolarıyla bunu başarmışlardır.

Ancak ülkeyi diğerlerinden ayırt ettirebilecek birkaç yanını önplana çıkarmak ve bunlar konusunda da inandırıcılığa sahip olan bir markayı kabul ettirmek kolay bir şey değildir. Marka o ülkeye ait çeşitli olumlu unsurları temsil eden bir resimdir ve ona insanların ilgisini çekebilecek şekilde tasarlamak uzun süreçli bir çalışmayı gerektirmektedir(Äóãîâè÷, 2002).

Bir yarışma için tasarım ve uygulama yapacak ajansların belirlenip buna davet edilmeleri, ajansların alternatifli tasarım ve konsept sunumlarını yapmaları, ülkeyi temsilen logoda neyin öne çıkarılması gerektiğinin belirlenmesi, bürokratların seçim yapmaları gibi uzun ve meşakkatli ve de maliyetli bir süreç sonrası ülkeler kendilerini temsil edecek bir logo belirleyebilmektedirler. Aşağıda görüldüğü üzere Kırgızistan logosunda dağlar, deniz, doğa, güneş dörtlüsü rengarenk ve dairesel bir kompozisyona oturtulmuş olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer ülkelerinkine nazaran daha karmaşık ve anlaşılmasının güç olduğu yönünde bir takım eleştiriler almış olsa da Eylül 2012 'de kabul edilen bu logo Kırgızistan'ın marka olma yolunda attığı önemli adımlardan biri olarak değerlendirilebilir. 2013 yılında Bulgaristan'ın dünyaya tanıttığı yeni logo ise hem tasarım hem de anlatım dili ile Kırgızistan Logosuna benzediği yönünde en fazla eleştiri alan ülke logolarından biri olmuştur.

Keşfedecek çok şey var
Keşfet ve paylaş
Turizmde marka olan bazı ülke logoları

Kırgızistan'daTurizmdeMarka Ürün Çıkarabilme Yönünde Atılacak Adımlar

Kırgızistan'ın uluslararası turizm pazarında turizm ülkesi olarak olumlu bir algı yaratabilmesi için uygulanabilir stratejik planlara ihtiyacı vardır. İnternete girildiğinde ve Kırgızistan ibaresi yazıldığında halen ekrana ilk gelen görüntüler ülkede geçmiş yıllarda (2005-2010) yaşanan olaylarla ilgili bilgiler birinci sıraya yerleşmektedir ki bu durum insanların kafasındaki olumsuz imaj algısınındevam etmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla bir an evvel internet ortamında bu olayların ön plandan geri planlara düşürülmesi ve ülkenin güvenilir olduğu konusunda insanları ikna edecek yazılı ve görsellerin ön plana çıkarılması gerekmektedir(Æàíòàìèðîâà,2012:43).

Ülkeye yabancı sermayenin gelmesi ülkenin istikrar ve güven algısı oluşturması açısından önemli bir adımdır. Bu nedenle hem yerli yatırımcıyı sektöre yatırım yapmaya ve sermayenin ülke içinde kalmasını teşvik eden hemde yabancı yatırımları çekecek koşulları hazırlayan bir ekonomik politika izlemek hükümetlerin önemli görevlerinden biridir. Bilinen zincir otellerin ülkeye girmesiyabancı turistlerin ülkede istikrar ve güven algısı açısından önemlidir ancak sektörün tamamen yabancıların eline bırakılmaması da gerekmektedir. Ülkede özellikletarihi ve kültürel miras alanlarında ulusal otel zincirlerinin yaygınlaştırılması teşvik edilmelidir. Bununla birlikte ülkenin turizm destinasyonlarında önemli bir eksiklik olarak kabul edilen ulaşım alt ve üst yapı sorunları giderilmeli ve sürdürülebilir kalkınma ilkelerine uygun yeni ve teşviksunulan öncelikli turizm bölgeleri oluşturulmalıdır.

Ülkeye gelen yabancıların can ve mal güvenliği ile tüm tüketici haklarını korumayı esas alan yasal düzenlemeler yapılarak dış dünyaya anlatılmalı, bununla birlikte ülkedeki turoperatörleri ve seyahatacentalarınabu konuda sorumluluk yükleyen yasalar oluşturulmalıdır.

Ülkede eksikliği hissedilen diğer bir konu da turizm sektörünü oluşturan temel pozisyonlar ve farklı işkolları için mesleki standartlar ve işgücü yeterliliklerinin belirlenmemiş olmasıdır. Bu konuda yapılan alt komisyon çalışmalarının bir an önce tamamlanması ülkede verilecek turistik hizmetlerin kalitesini yükseltecektir. Kırgızistan yurt dışı medyasında haber konusu olan büyük organizasyonlarda (Almatı, Berlin, Londra, Brüksel, Cenevre, Moskova, İstanbul, Tokyo gibi) uluslararası turizm fuar ve sergilerinde yer almalı, turist gönderen ülke insanlarının üzerinde etkili olabilecek tanıtım kuşakları yayınlatmalıdır. Etkin tasarımlı bir web sayfası, ülkenin tanıtımına yönelik haber ve söyleşiler, uluslararası konferans ve fuarlar, ülke hakkında çıkan olumlu yazılar, ses getirici projeler, ülke hakkında yazılan makale ve yapılan araştırmalar, turistlerin yorumları, turizmle ilgili yapılan uluslararası antlaşmalar, ülkede yapılan ya da yurt dışında iştirak edilen etkinlikler ülkelerin dış dünyada adının duyurulması açısından önemli adımlardır(Moscato ve d.,2008).

Manas Havaalanı'nın genişletilerek modernize edilmesi Avrupa'dan doğrudan uçuşların başlatılması ülkelerden aktarmalı gelen turistler için mesafenin kısalmasını sağlayacaktır. Diğer ülkelerden gelen turist sayısınınartırılması ve işlemlerin kolaylaştırılması için «E-vize» projesini uygulamakülkeye olan ilgiyi artırabilecektir. Yine ülkede turistlerin yoğun olduğu yerlerde yerli ve yabancı turistler için kolay görebilecekleri noktalarda bilgi ve danışma merkezlerinin kurulması onlara seyahatleri süresince kendilerini yalnız hissetmemelerini sağlarken ülkenin tanıtımına da katkı sağlayacaktır (Özübekova, 2006).

Ülkeuluslararası alanda bir turizm markası geliştirebilmesi adına diğer ülkelere kıyasla en bariz farkındalığı doğal ve kültürel kaynaklarıdır. Bu nedenle dağlar, dağ gölleri, nehirler ve Kırgızgöçebehayatıbu ülkenin turizm markası yaratabileceği en önemli turizm zenginlikleridir. Dolayısıyla ülke, yapılacak imaj çalışmasında bu alanlar üzerinde yoğunlaşmalıdır. Nitekim Kırgızistan Eylül 2014'de Asya'dan 11 ülkenin katılımı ve Türkiye, Azerbaycan ile Kazakistan'ın desteklediğiuluslararası Göçebe Oyunları' gibi önemli bir organizasyona üstlenmiş ve başarmıştır. Bu projenin amacı Ispanya'nıncorridosu ve Brezilya'nın karnavalı gibi dünyaya göçebe halkının oyununu bir marka haline getirmek bu oyunların patentini Kırgızistan'a tescillemektir ve bunda başarılı olunmuştur. Bu oyunlarla hem Türk göçebe halkının kültürüne ait olan at yarışı, oodarış (at üzerinde güreş), kök böörü (keçi tartışma), kemer güreş, doğancılık (şahin kuşu ile avcılık)geleneğini tüm dünyaya duyurmak hem de turizmde bir marka yaratmak hedeflenmiştirhttp://kabar.kg/tur/sport/full/5335.

Kırgızistan doğal güzelliklerinin yanında marka çıkarabileceği diğer bir farkındalığı da tarih İpek Yolu'dur. Kırgızistan, bu yol güzergahı üzerinde bulunması nedeniyle Kırgızistan-Japonya- Malezya-Çin, KoreveAvrupa ülkeleri arasında büyük çaplı gezi organizasyonlarının yapılacağı projelere dahil olmalıdır. Ancak ülkenin Bişkek-Oş, Oş-Narın ve Bişkek-Narın arası ulaşım sorunlarını çözmesi gerekmektedir.

Ülkede şikayetkonusu olan sorunlardan birisi de güzergahlar üzerinde işaret ve yön levhalarının olmayışıdır. Ülkenin %95'nin dağlık olması nedeniyle destinasyonlar arası uzak ve ulaşım zordur. Yol ayrımlarında yön ve işaret levhalarının olması ve ülkedeki tüm noktaların navigasyon sistemine kaydedilmesi ülke imajı açısından önemli bir göstergedir. Adreslerin kolay bulunabilmesi ve işaretlerin anlaşılabilir olması açısından Kırgızca'nın yanında İngilizce olarak da yazılması turizmde uluslararasılaşmak açısından önemli bir adım olacaktır.

Ülkede turizm denilince ilk akla gelen yer olan Issık Göl ve çevresi, bu imaja uygun olarak yeniden yapılandırılmalı ve doğal çevreye uygun hazırlanmış uzun vadeli planları hayata geçirecek yatırımcıların bölgeye çekilmesi sağlanmalıdır(http://books.google.kg). Nitekim turizm gelişmekte olan bir ülkenin sosyal ve kültürel zenginliklerine dikkatleri çekeceğinden geleneksel törenler, örf ve adetler, bölgesel giysiler ve el sanatları yeniden ilgi görmeye başlar ki bu durum ülke halkının kendine olan güvenini ve özbenliğine olan saygısını arttıracaktır(Özdemir, 1992).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Uluslararası uygulamalar göstermektedir ki herhangi bir ülkenin kendisinde mevcut olan turistik bir ürününün dünya pazarında tanıtabilmesi için önemli parasal kaynağa ihtiyacı vardır. Bunedenle, bir ülkeyi ziyaret edenlerin sayısını artırmaya yönelik algı ve elverişli bir görüntü oluşturma göreviyalnızca güçlü bir bütçe ile devletlerin üstesinden gelebilecekleri bir iştir. Dünyada en fazla turist çeken ülkelerin tanıtım ve imaj amaçlı bütçelerine bakıldığında bunu görmek mümkündür. Kırgız Cumhuriyeti'nde turizm vergilerinden devlet bütçesine aktarılan para 76 milyon Com civarındadır. Ülkenin turizm amaçlı tanıtımı ve gelen turist sayısını artırmak amacıyla ayırdığı yıllık bütçeise turizmden elde edilen vergi gelirlerinin yaklaşık %10'una(7 milyon Com=yaklaşık 140 bin dolar)tekabül etmektedir. Bu rakam her yıl artıyor olsa da bunun yetersiz olduğu ve bu rakamın en az 45-50 milyon Com'dan aşağı olmaması gerektiği ülkenin Turizm Bakanlığınca ifade edilmektedir. Ancak kısıtlı bütçe olanakları bundan daha fazlasını kaldıramamaktadır. Oysa turist çeken ülkelerin tanıtım bütçeleri 50-100 milyon dolar arasında değişmektedir. Ancak çoğu ülkelerde ülke tanıtımı için oluşturulan fonlar özel kurum ve kuruluşlarca da desteklenmekte çok az ülke bu bütçenin tamamını devlet hazinesinden karşılamaktadır. Tanıtım giderlerinin tanıtım sonucu gelen turistlerin hizmet satın aldıkları ülkedeki bütün turizm işletmeleri ya da onların oluşturmuş oldukları oda ve birliklerce desteklenmesi arzu edilen bir durumdur ancak Kırgızistan'da işkolları ve meslek standartları ile ilgili mevzuatların tamamlanmamış olması bu oluşumların ortaya çıkmasını geciktirmektedir. Örneğin ülkede kayıtlı 3.000'e yakın Seyahat acentası vardır ve bunlar faaliyet yapabilmek için herhangi bir birliğe üye olma zorunluluğu yoktur. Ülkedeki acentaları bir birlik etrafında toplamak amacıyla kurulmuş olan KATO' yaüyelik konusunda acentalar serbesttir. Rehberlerin ya da sektörde faaliyet gösteren turizm işletmeleri bir araya getiren bir kuruluşları yoktur. Oysa ülkelerin turizmdeki başarılarının altında ülkede faaliyet gösteren tüm turizm işletmelerinin kendi aralarında oluşturdukları birliktelik ve uyumun önemi yadsınamaz. Turizm politikalarının oluşturulmasında sektörün görüşleri önemlidir. Ancak sektör bu görüşlerinin her bir işletme bazında değil onları temsil eden bir oda tarafından yapılması daha etkilidir. Bu nedenle Kırgızistan'da faaliyetsürdüren her turizm işletmesinin kendi işkollarına göre bir çatı altında toplanmalarını zorunlu kılan yasal düzenlemeler yapılması gerekmektedir. Ülkenin marka olabilmesi ülkedeki tüm kurum ve kuruluşların sorumluluğunu gerektirir. Neticede bir otelde haksızlığa uğradığını düşünen yabancı bir turist, ülkesine döndüğünde bu haksızlığı anlatırken "kaldığım Bişkek'teki bir otelde şu haksızlığa uğradım" demeyecek, "gittiğim Kırgızistan'da şu haksız uygulamalarla karşılaştım" diyecektir. Dolayısıyla ülkede faaliyet gösteren her turizm işletmesinin mikro düzeydeki kalitesi makro düzeyde ülkenin hizmet kalitesini ortaya çıkaracağından elde edeceği küçük menfaatler için ülkenin imajını zedeleme lüksü yoktur.

Her bir işletme ülke tanıtımında tek başlarına etkili olamaz ancak bir çatı altında bir araya gelmeleri daha büyük bir güç oluşturacağından üyelerin aidatlarıyla oluşturulan havuzdan devletin yapacağı dış tanıtım bütçesine maddi kaynak da aktarabilecektir. Yine ülkeyi temsilen uluslararası organizasyonlara katılımları daha kolay hale gelecektir.

Ülkede güvenilir bir markaoluşturmanın önündeki engellerden biri de ülkenin turisttik alt ve üst yapı sorunlarıdır. Doğaya uygun ve görsel kirlilik oluşturmayan tesislerin inşa edilmesi ve turizme açılan yeni yerlerde sürdürülebilirliği esas alan yatırımlara izin verilmesi ülkenin marka olabilmesini kolaylaştıracaktır. Gelişi güzel turistik yatırımlar kısa vadede ülkeye bir getiri sağlayacak olsa da uzun vadede yanlış yatırımın ortaya çıkaracağı tahribatı ortadan kaldırabilmek için elde edilen kazancın çok daha fazlasını harcamak gerekebileceği unutulmamalıdır. Bu nedenle rastgele yatırım ve teşviklerle hata yaptığını geç farkeden ve otellerle işgal edilen sahillerini geri nasıl kazanabileceğinin hesabını yapan ülkelerin bu yanlışlarından pay çıkarılmalıdır. Dolayısıyla henüz vakit varken ülke markası olarak düşünülen Issık Göl çevresinin hazırlanmış uzun vadeli bir proje çerçevesinde yapılandırılması sağlanmalıdır. Ülkede kıyı turizmi için mevsimin en fazla 2 ay olduğu düşünülürse göl çevresine yapılacak yatırımlar bu bölgede yapılabilirliği olan dağ turizmi ile birlikte ele alınarak planlanmalıdır. Bu bağlamda belki ülkedeki uluslararası standarttaki yeni kayak merkezlerinin sayısının artırılmasının yanında göl çevresi için düşünülecek yatırımlarda dünya standartlarında hokey salonu, futbol sahası, yaz ve kış sezonlarında düzenlenen uluslararası olimpiyatlara ev sahipliği yapma gibi projeler düşünülmelidir.

Neticede dünyada sermayenin yönü geleceği güvende görülen ülkelere dönüktür. Bu nedenle Kırgızistan'da uluslararası tanınmış turizm şirketlerinin yatırım yapması buraya gelecek yabancı turistler için de önemli bir güven ve istikrar algısı oluşturacaktır. Üzerinde durulması gereken diğer bir husus da diğer ülkelere giden turistler hangi gerekçelerle Kırgızistan'a gelmiyor sorusunun cevabını bulmaktır.

Ülkenin turizm mevzuatı, sunulan hizmetin standartları, ulaşım ve alt yapısı bir ülkedeki markalaşma sürecinin ilk adımlarıdır. Markalar doğru ve inandırıcı olmayı gerektirmektedir. Ulusal bir marka olarak ortaya çıkmanın tasarlanan sevimli bir logove yazılan bir sloganla mümkün olabileceğini düşünmek inandırıcı olmamaktadır. Markayı uluslararası tanıtımlarınınwebsiteleri, yurt dışı tanıtım kuşakları, büyükelçiliklerin ve hükümetlerin ülkelerarası ikili ilişkileri geliştirmeye yönelik gayretleri ile de desteklenmesi gerekmektedir. Zira kalıcı marka yaratabilmek aynı zamanda uluslararası tanınmayı, tüm dünya ile sağlam ilişkileri, sağlıklı bir turizm endüstrisi konumlandırmayı gerektirmektedir.

Gelecek yıllarda Manas Destanı'nın ülke tanıtımında nasıl kullanılabileceği yönünde bir tartışma başlatılmalıdır. Bu bağlamda içinde ülkenin turistik çekicilikleri, halkın göçebehayatı, bozüyler, gelenek ve misafirperverliği, folkloru ve mutfak konularının ele alınacağı ve dünyaca ünlü sinema oyuncularının rol aldığı filmler yadaTV dizileri çekilmesi planlanabilir. Ya da Manas Ata'dan çocuklar için bir çizgi film kahramanı yaratmak da mümkündür. Ancak bu tür büyük projelerbüyük parasal kaynaklar gerektirmektedir. Gelişmekte olan Kırgız ekonomisi şu an itibariyle belki bu tür projeleri kaldırabilecek durumda değildir. Ancak Manas Destanı ve olayların yaşandığı bölge tüm insanlık için kültürel miras olduğundan UNESCO başta olmak üzere uluslararası örgütlerin yardım fonlarının desteği sağlanabilir. Göçebe Oyunları gibi bir organizasyonun altından başarı ile kalkan Kırgızistan'ın önümüzdeki yıllarda daha ses getirecek pek çok işler başarması mümkündür. Yeter ki ülkede atılan demokratik adımlardan geriye dönük süreçler yaşanmasın.

Kaynakça

1. Baloğlu, Ş. And Pekcan Y.A. (2006), TheWebsite Design And Internet Site Marketing Practices Of UpscaleAndLuxuryHotelsInTurkey, Tourism Marketing, 27, 171-176.
2. Çifçi K. (2008),http://marketingasya.com/Makaleler/turizm_tour_konumlandirma.aspx
3. Ellis, J. and Williams, D. (1995), International Business Strategy, Edinburg, England.
4. Hopkins, C. C. (1996), Reklamcılık Yaşantım & Bilimsel Reklamcılık, Çev. Mustafa K.
5. Жантемирова, К.К. Менеджмент в Туризме. – Б., 2012.
6. Karahasan, F. (2010), http://www.capital.com.tr/marka-olmanin-10-altin-kurali-haberler/18767.aspxKarahasan, 2010
7. Karataş M. ve Babür S. (2013), Gelişen Dünya'da Turizm Sektörünün Yeri,KMÜ Sosyal ve Ekonomi?k Araştırmalar Dergi?si 15 (25): 15-24, 2013, http://dergi.kmu.edu.tr/userfiles/file/aralik2013/15-24.pdf
8. Kozak, N. (2006), Turizm Pazarlaması, Detay Yay. Ankara
9. Moscato, R. Donald andMoscato, D. Erick. (2008), An EmpiricalReview Of IndustryPreferences in The Design of E-Commerce Web Sites, Communications of the IIMA,8(4).
10. Özdemir, M. (1992), Turizmin Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkileri, Ankara
11. Özübekova, E. (2006), Kırgızistan'daki Turizm Sektörü. Biskek: Kırgızistan-Türkiye Manas üniversitesi, (Bitirme tezi)
12. Uydacı, M. (2004), Pazarlamada Elektronik Posta Kullanım, http://www.onlinedergi.com/MakaleDosyalari/51/PDF2004_1_8.pdf
13. Анастасова Л., Дурович А. Маркетинговые исследования в туризме. – М., 2002. с.384
14. Багиев, Г. Л.Аренков, И. А. Основы маркетинговых исследований. – С.-П., 2003. с.123

WebAdresleri

1. http://books.google.kg
2. http://marka123.com/2013/02/19/
3. http://tr.wikipedia.org / wiki / D%C3%BCnya_turizm_s% C4% B1ralamas%C4%B1
4. http://www.mfa.gov.tr / birlesmis-milletler-dunya-turizm-orgutu.tr.mfa
5. http://tr.tradingeconomics.com / kyrgyzstan / indicators
6. http://kato.kg/chleny-kato.html
7. http://deptourism.gov.kg/putevoditel/departament-turizma/o-departamente/
8. http://www.ibc.kg/index. php?option= com_k2&view= item&layout=item&id=47
9. http://www.cbtkyrgyzstan.kg/index.php/en/o-nas
10. http://www.srtoa.centralasia.kg/ru/about.html

ФИЗКУЛЬТУРА

Иманалиев Т.Т.,
КГАФКиС
Тынаев А.С.,
БГУ им.К.Карасаева

ЧЕРЕЗ ЗАКАЛИВАНИЕ К ЗДОРОВОМУ ОБРАЗУ ЖИЗНИ

Закаливание - это система специальной тренировки терморегуляторных процессов организма, включающая в себя процедуры, действие которых направлены на повышение устойчивости организма к переохлаждению или перенагреванию. При действии этих факторов внешней среды в организме возникает сложный физиологический комплекс ответных реакций, в котором участвуют не отдельные органы, а определенным образом организованные и соподчиненные между собой функциональные системы, направленные на поддержание температуры тела на постоянном уровне. При самом незначительном изменении температуры окружающей среды в мозг поступают миллионы импульсов в секунду. Они начинают работать на более высоком уровне общего тонуса, становятся активнее его центры, и включается « в работу» весь организм. Информация, поступающая от рецепторов, обрабатывается в центральной нервной системе и отсюда направляется к использованным органам-мышцам, кровеносным сосудам, сердцу, почкам, потовым железам, в которых возникают различные функциональные сдвиги, обеспечивая приспособление организма к данным условиям внешней среды. Любая функциональная система нашего организма, в том числе и функциональная система терморегуляции, в высшей степени пластична и обладает значительным запасом прочности, утверждал П.К. Анохин. Если человек сознательно приучает свой организм к действию на него широкого диапазона по силе и интенсивности факторов внешней среды, то это гарантирует его защиту от их вредного влияния и от внезапной наступающей при этом перестройки его регулирующих механизмов, что также может повлечь за собой нежелательные последствия.

Во всех людях природой заложены одни и те же механизмы саморегуляции, но далеко не у всех они действуют одинаково эффективно и рационально.Индивидуальные реакции на холод или тепло создаем мы сами. И очень часто мы, к сожалению , упускаем из виду тот очевидный факт, что и защитные силы организма, и его адаптационные возможности точно так же, как и тренировка мышц или улучшение памяти, поддаются и воспитанию и тренировке.

Здоровый человек отличается наличием в его организме температурного баланса, который заключается в том, что при любых внешних воздействиях температура тела остается на постоянном уровне или меняется очень незначительно. Это достигается сбалансированным изменением в интенсивности процессов теплоотдаче и теплопродукции. Воздействие же экстремальных факторов (в данном случае экстремальных температур) вызывает в организме эмоциональный температурный стресс.Закаливание помогает организму миновать подобный эмоциональный стресс, перевода организма в состояние уравновешенности. Именно тренировка и только тренировка с использованием любых методов закаливания совершенствует работу аппарата терморегуляции, и расширяет возможности приспособления организма к изменившимся температурным условиям.

У незакаленного организма даже непродолжительное охлаждение нарушает процессы теплорегуляции, что ведет к превышению процессов теплоотдачи над процессами теплопродукции, а это сопровождается прогрессивным понижением температуры тела. В таком случае активизируется жизнедеятельность так называемых условно патогенных микроорганизмов и, как следствие, возникает заболевание.

Закаленный человек отличается тем, что даже длительное действие холода не нарушает его температурного гомеостаза (постоянства температуры тела). У такого организма при охлаждении уменьшаются процессы отдачи тепла во внешнюю среду, и наоборот, возникают механизмы способствующие его выработке, повышается обмен веществ, что обеспечивает нормальное протекание физиологических и биохимических процессов в организме.

Физиологическая сущность закаливания заключается, таким образом, в совершенствовании терморегулирующих механизмов. При этом достигается высокая слаженность процессов теплопродукции и теплоотдачи, обеспечивающих адекватное приспособление целого организма к факторам среды обитания.Однозначного ответа на вопрос, почему у теплокровных животных температура тела колеблется в пределах 36-41°, пока нет. Одни исследователи считают, что такая температура оптимальна для каталитических свойств ферментов (белков).Другие утверждают, что ферменты эволюционно адаптировались к температуре тела. Существует предположение, согласно которому гомойотермные животные появились в районах Земли, где среднегодовая была 21-26°. Далее производя расчеты с учетом среднегодовой температуры, закона рассеивания теплоты и закона Аррениуса об ускорении химических реакций с повышением температуры, сторонники этой версии доказывают, что температура тела 36-41° наиболее приемлема, так как при изменении температура тела на 1° прирост образующегося в организме тепла и увеличение теплоотдачи одинаковы.

Способность организма человека поддерживать постоянную температуру обусловлена сложными биологически и физико-химическими процессами терморегуляции. По мнению академика И.П. Павлова, без такого совершенного механизма, поддерживающего постоянную работу тела, наша жизнь была бы «игрушкой в руках внешних температурных условий».

Понятие постоянства температуры тела человека в известной мере относительно. Так, открытые участки кожи при низкой температуре охлаждаются быстрее, чем закрытые, а вот температура закрытых участков тела и внутренних органов при температурных колебаниях в окружающей среде практически не меняется.

Колебания температуры тела зависят от времени суток, активности организма, температуры окружающей среды, теплоизоляционных свойств одежды. Во время тяжелой физической работы, тренировок и спортивных соревнований температура тела, например, может повышаться на 1-2° и более. Оказывает влияние на температуру тела и изменение физиологического состояния организма-нервное возбуждение, беременность и т.п.

Человек может переносить отклонения внутренней температуры тела от нормальной на 4° в ту или другую сторону: нижний предел -33°, а верхний-41°.В течение суток температура тела изменяется незначительно -в пределах 0,5-0,7°. Максимальные ее величины (37,0-37,1°) наблюдается в 16-18 часов, минимальные (36,2-36,0°)-в 3-4 часа утра. У пожилых людей температура падает до 25-36°.

Разную температуру имеют также внутренние органы. Самый «горячий»-печень, ее температура доходит до 38-40°. Температура в подмышечной впадине, по которой обычно определяют состояние здоровья человека, в норме равна 36,5-36,9°. Температура в прямой кишке-37,2-37,5°. Все эти цифры близки к средней температуре тела, а также крови, омывающей все органы. Самую низкую температуру, неодинаковую на различных участках тела, имеют кожные покровы. Относительно высокая температура кожи шеи,-при комнатной температуре воздуха она равна 34°. Близка к этому уровню температура головы-33,5°. Намного ниже температура кожи пальцев рук-28,5°и ног-24,4°. Довольно постоянна температура кожи на участках тела, защищенных одеждой, около 33,2-33,5°. А показатели температуры кожи на открытых участках меняется в зависимости от погоды и других внешних условий. В обычных условиях температура тела колеблется в пределах 0,5-0,7°.

Установлена условно рефлекторная природа суточных изменений температуры тела. Главными условными раздражителями являются: смена освещенности днем и ночью - режим жизни. В частности, при переездах на значительные расстояния, обусловленных сменой часовых поясов, в первые дни сохраняется обычный суточный ритм температуры тела-несмотря на иной распорядок жизни, питания и сна. Однако постепенно суточная кривая температура изменяется, приспосабливаясь к новым условиям. Постоянство температуры тела возможно лишь в том случае, если количество образующегося тепла равно количеству тепла, отдаваемого телом в окружающую среду. Иначе говоря, постоянство температуры тела обеспечивается сочетанием двух взаимосвязанных процессов-теплопродукции и теплоотдачи. Если теплопродукция преобладает над теплоотдачей, температура тела повышается. В тех случаях, когда образование тепла меньше теплоотдачи, наблюдается снижение температуры тела. Теплообразование для человека- важнейший способ поддержания температуры тела. Непрерывность обменных процессов в организме сопровождается образованием тепла. Выделенную энергию принято выражать в единицах тепловой энергии-больших калориях (ккал) или килоджоулях.

Энергия, выделяемая человеком в сутки, слагается из трех величин: энергии основного обмена, энергии повышения обмена при приеме пищи и, наконец, энергии, образующейся в результате умственной и физической деятельности.

Энергия основного обмена расходуется на поддержание основных жизненных функций: дыхания, работы сердца, почек и т.д. Для взрослого человека величина основного обмена в среднем составляет примерно 24 ккал на 1 кг веса.

Теплопродукция увеличивается при приеме пищи-вследствие повышенной деятельности пищеварительных органов. При обычной смешанной диете с нормальным соотношением белков, жиров и углеводов обмен энергии после приема пищи повышается в среднем на 150-200 ккал, что составляет примерно 10-15% основного обмена.

Повышение теплопродукции происходит в основном при физической работе и в значительно меньшей степени-при умственной. Количество тепла, выделяющееся при этом, зависит от вида деятельности, интенсивности и продолжительности работы. В различных органах тела образуется неодинаковое количество тепла. Главный регулятор теплопродукции -мышцы. При интенсивной физической нагрузке они поставляют до 90% тепла. В нормальных условиях на долю мышц приходится 65-70% теплопродукции. Второй по значимости источник теплопродукции- печень и пищеварительный тракт, они дают 20-30% тепла.

Производство тепла при физической работе предельной мощности достигает 4000 килоджоулей в час, что превышает теплопродукцию при работе умеренной мощности примерно в 10 раз. Резкое повышение температуры тела наблюдается в момент отказа от дальнейшего функциональных возможностей человека.

Кроме тепла, образующегося в самом организме, человек в жаркие дни получает тепло от окружающей среды. Так, при температуре внешней среды ниже 15° теплообразование значительно усиливается, а свыше 30°-уменьшается. Однако при значительном повышении температуры окружающей среды- более 37°-отмечается нарушение теплообмена, и температура тела повышается вновь. При снижении температуры воздуха нередко возникает холодная дрожь- непроизвольное сокращение скелетных мышц. Эта реакция организма носит защитный характер: она усиливает теплообразование в мышцах и тем самым поддерживает нормальную температуру тела.

Таким образом, количество тепла в организме слагается из тепла, образующегося за счет обменных процессов, и тепла, поступающегося из внешней среды.

Наряду с образованием тепла в организме постоянно происходит его расход-теплоотдача. В противном случае человек погиб бы от нагревания. Расчеты показывают: если по каким-либо причинам у человека теплоотдача прекратится, то температура его тела каждый час будет повышаться на 2,5° и к концу суток поднимется выше 60°. А ведь это температура свертывания белковых частей тканей.

При интенсивной мышечной работе перенагревание организма, казалось бы должно наступить еще быстрее. При умеренной работе производство тепла, например, возрастает в 2-3 раза, а при напряженных физических упражнениях, когда в работу вовлекаются многие группы мышц (гребля, лыжи, бег, велосипед, борьба)-в 10-20 раз. За 10 мин подобной работы температура тела могла бы повыситься до 42°. Однако этого не происходит, поскольку наряду с усилением образования тепла увеличивается и его отдача.

Тепло из организма человека поступает в окружающую среду в основном через кожу, а также посредством дыхания. Отдача тепла происходит по физическим закономерностям следующими путями: излучением тепла нагретой поверхностью тела; проведением тепла путем нагревания более холодного воздуха и соприкасающихся с телом предметов; отдачей тепла путем испарения воды с поверхностью кожи и легких.

Теплопроведение и теплоизлучение в покое составляют около 70-80 % всей теплоотдачи. Теплоизлучение-это свойство нагретой до определенной температуры поверхности излучать тепло в виде лучистой энергии (инфракрасных лучей).

Теплопроведение представляет собой непосредственную отдачу тепла кожи прилегающим к ней предметам или частицам воздуха(воды). Проведение облегчается конвекцией, то есть сменой нагретых частиц воздуха (или воды) другими, более холодными. Конвекция усиливается при наличии ветра, увеличении скорости течения воды, при беге, плавании. Однако конвекция охлаждает тело лишь в тех случаях, когда внешняя температура ниже температуры тела человека. Так, горячий ветер пустыни не охлаждает, а наоборот, нагревает тело. Наличие одежды также изменяет интенсивность конвекции. Костюм аквалангиста, например предохраняет его от переохлаждения при длительном плавании в холодной воде.

Проведение зависит от теплопроводности среды. Теплопроводность воздуха мала, а воды велика, потому что охлаждение в воде происходит значительно быстрее, чем на воздухе. По той же причине холодный влажный воздух охлаждает тело быстрее, чем сухой воздух той же температуры. Однако во влажном воздухе, имеющем высокую температуру, охлаждение тела затруднено вследствие слабого потоотделения с поверхности тела.

При высокой температуре окружающей среды и отсутствии мышечной работы потоотделение обычно не происходит. Между тем испарение с поверхности кожи все же имеет место, потому что небольшие количество жидкости постоянно проникает через кожу наружу.

У человека, находящегося в покое, заметное потоотделение начинается в том случае, когда температура кожи повышается до 37°. При испарении во время работ 1 л пота расходуется примерно 580 ккал тепла. Потоотделение значительно усиливается при напряженной и продолжительной мышечной работе. Количество испаряемого пота может достигать 3-5 л, а в условиях жаркого климата - и более.

Постоянно происходит испарение воды и через легкие. В сутки с поверхности легких испаряется (в состоянии покоя) 200-300 мл воды, а при работе умеренной мощности такое же количество воды может испариться за 1 ч.

Испарение воды с поверхности кожи и легких во многом зависит от относительной влажности воздуха. В воздухе, насыщенном водяными парами, испарение затрудняется или прекращается совсем. В сухом воздухе, напротив, потоотделение значительно интенсивнее.

Главным источником теплопотери является кожа. Благодаря движению крови и лимфы ей передается тепло от внутренних органов. Каждый литр крови, охлаждаясь в сосудах кожи на 3°, переносит от внутренних органов на поверхность количество тепла, равное примерно 2,5 ккал. При повышении температуры внешней среды кровеносные сосуды кожи расширяются, кровенаполнение, и температура кожи повышаются, что влечет за собой увеличение теплопотерь с помощью испарения; в то же время уменьшается теплоотдача проведением и излучением. Когда температура воздуха становится равной температуре кожи (33°) или превышает ее , отдача тепла проведением и излучением полностью прекращается. В этих случаях испарение пота является единственным физиологическим механизмом, при помощи которого человек может избавиться от лишнего тепла.

Известны два способа терморегуляции: нервный и гуморальный. Существуют специальные терморецепторы, которые воспринимают холод и тепло. Они расположены в коже, кровеносных сосудах, отдельных органах. При колебании температуры в них возникает возбуждение, которое передается в центр теплообмена, находящимся в промежуточном мозге (в подбугровой области). Нервные импульсы, идущие от центра в основном по волокнам вегетативной нервной системы, влияют на изменение обмена веществ, а следовательно, и на теплообразование. Одновременно изменяется и тонус кожных сосудов. При понижении температуры окружающей среды происходит рефлекторное сужение сосудов, при повышении-расширение.

Важная роль в терморегуляции принадлежит высшим отделам центральной нервной системы- коре больших полушарий и ближайшим подкорковым центрам. Эмоциональное возбуждение, изменение в психическом состоянии оказывают существенное влияние на уровень теплопродукции и теплоотдачи. В результате некоторых отрицательных эмоций (страх, тревога, ярость) теплопродукция и теплоотдача резко повышаются. «Холодный пот», «мурашки на коже»-это типичные изменения термо-регуляционных реакций при эмоциональном возбуждении. Отчетливые изменения температуры тела наблюдаются у спортсменов при стартовом возбуждении. Как правило, это повышение теплопродукции в результате условно-рефлекторной мобилизации физиологических функций. При интенсивной мышечной работе температура тела может повышаться до 39-40°.

Самая простая закаливающая процедура - воздушные ванны. Их лучше принимать летом при температуре воздуха не ниже 20°. В безветренную погоду в легкой спортивной одежде (чтобы оставались открытыми шея, грудь, руки и ноги). В зимнее время воздушные ванны принимаются в комнате при открытой форточке или фрамуге. Солнечные лучи имеют огромное значение для роста, развития и укрепления здоровья. В начале пребывание под прямыми солнечными лучами должно быть не более 5-100 минут. Лучше, чтобы первые солнечные ванны принимались в безветренную погоду, недалеко от водоема и леса, в утренние часы при температуре воздуха не ниже 20°. Рекомендуются поочередно менять положение тела- подставлять солнечным лучам сначала спину, затем правый бок, живот, левый бок. В последующие дни продолжительность солнечной ванны увеличивается на 2-3 минуты. После 30 минут пребывания на солнце надо 15 минут отдохнуть в тени. Один раз в неделю следует устроить перерыв и пользоваться только воздушной ванной. Не следует забывать, что при нарушении правил закаливания солнечными лучами в первые дни можно получит солнечный ожог. Стремление как можно быстрее загореть может вызвать головную боль, усилить сердцебиение и другие неблагоприятные явления.

Закаливание водой. Для закаливания водой применяются разные процедуры: обтирание, обливание, общие и ножные ванны, душ, купание. Начинать закаливание водой лучше всего с обтирания. Для этого влажным полотенцем или губкой в первые дни обтирают кожу рук, шеи и груди. При этом температура воды должна быть около 30-32°. Через несколько дней в зону обтирания водой можно включить живот, спину, бедра. Растирать тело следует энергичными движениями в направлении от кисти рук и стоп к сердцу. Грудь и живот растирают круговыми движениями по часовой стрелке. Каждые 2-3 дня температуру воды можно снижать на 1° , постепенно доводя ее до 15-16°. Обтирание лучше всего проводить после утренней зарядки. Примерно через месяц после начала систематического обтирания можно перейти к обливанию или душу. Первоначальная температура воды при этих процедурах должна быть не ниже 34-36°. Затем она постепенно снижается до 20-15°. Продолжительность обливания или прохладного душа 1-3 минуты.

Купание - отличная закаливающая процедура. Но пользоваться ею надо правильно. Начинать купаться следует при температуре воды не ниже 20°., когда после приема пищи прошло 1,5-2 часа. Первые 2-3 раза в воде следует находиться не более 5 минут. И вообще не стоит купаться более 15 минут. Если вы вспотели, разгорячились, то немного отдохните перед купанием. А в воде , наоборот , активно двигайтесь. После купания и всех водных процедур следует хорошо растереть тело сухим полотенцем до появления приятной теплоты. Для предупреждения простудных заболеваний очень полезны ножные ванны. Обычно их принимают перед сном. Вначале температура ножных ванн +30°, потом постепенно можно снизить ее до 10°. Продолжительность процедуры 1-2 минуты, после чего ступни, пальцы и промежутки между ними тщательно вытирают и растирают до небольшого покраснения. Не следует забывать и про такую прекрасную закаливающую процедуру, как ходьба летом босиком по траве, песку и лесным тропинкам.

Таким образом закаливание- это, прежде всего умелое использование в принципе совершенных, созданных тысячелетней эволюцией физиологических механизмов защиты и адаптации организма. Оно позволяет использовать скрытые возможности организма, мобилизовать в нужный момент защитные силы и тем самым устранить опасное влияние на его неблагоприятных факторов внешней среды.

В широком смысле слова это сознательная регуляция и перестройка терморегуляторной системы организма, направленная на повышение потенциальных возможностей человека противостоять действию неблагоприятных факторов внешней среды путем более быстрого и эффективного включения всех звеньев, входящих в функциональную систему терморегуляции. В процессе закаливания совершенствуется координационная связь между отдельными функциональными системами организма, благодаря чему достигается наиболее совершенное его приспособление к меняющимся условиям внешней среды.

Литература

1. Зайцев Г.К., Зайцев А.Г. Валеология . Культура здоровья. Книга для учителей и студентов пед. Специальностей. – Самара: Изд. дом «Бахрам-М», 2003.-272с

2. Иванченко В.А. Секреты вашей бодрости. – Мн: Высш. школа. 1991. -251с.

3. Каунсилмен Д. Наука о плавании. / Пер. с англ. – М.: ФиС. 1972. -429с.

4. Черник Е.С. Дети дружат с водой -М.: Знание 1986.-151с.

Е.П. Судоргин,
БГУ

ВАЛЕОЛОГИЧЕСКОЕ ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ БГУ СРЕДСТВАМИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Валеология (la vale – стандартная для Древнего Рима форма приветствия «будь здоров»), наука или концепция о здоровом образе жизни. Термин Валеология был предложен для использования в современной образовательной и медицинской практике в начале 80-х годов двадцатого столетия И.И Брехманом. Валеология изучает уровень, потенциал и резервы физического и психического здоровья, а также методики, средства, теханологии сохранения и укрепления здоровья (Казначеев В.П.).

По данным Министерства здравоохранения и Государственного агенства по делам молодёжи, туризма и спорта Кыргызстана, практически, здоровы не более 14% детей, 50% имеют функциональные отклонения, до 40% хронические заболевания. Данные медицинских осмотров свидетельствуют о том, что за период обучения в школе и вузе состояние здоровья учащейся молодежи ухудшается в 4-5 раз, удваивается число хронических больных (Асанов Т.О.,2004). Данная тенденция, на наш взгляд, сохраняется до наших дней.

Только адаптивная физическая культура и валеология, взаимно дополняя и обогащая друг - друга по вопросам формирования, сохранения и укрепления здоровья, позволяют оптимизировать процессы оздоровления студентов. Именно физическая культура по силе валеологического потенциала и способности воздействия на приумножение здоровья является самым значительным и эффективным средством, а приоритетные направления валеологического образования, гармонично включенного в физическую культуру, является формированием физической культуры личности человека, потребности у него в здоровом стиле жизни и практическом освоении оздоровительных систем.

Как отмечалось выше, валеология изучает здоровье человека. Предметом валеологии является индивидуальное здоровье человека, как категория качества жизни. Валеология ставит своей целью обучение человека гигиеническим правилам восстановления, укрепления, совершенствования здоровья и привитие таких навыков, как: активный труд, рациональный отдых, закаливание, занятие физкультурой, рациональное питание, личная гигиена, гигиена половых отношений, своевременное обращение к врачу. Валеология обучает качествам, необходимым для здоровой и успешной повседневной жизни.

В своей статье мы предлагаем преподавателям обратить внимание на построение физкультурно-оздоровительных занятий, в соответствии с педагогическими и методическими принципами физического воспитания. На каждом занятие мы должны формировать следующие компетентности: 1. По приобретению и использованию информации и знаний. 2. В социальном развитии и коммуникации. 3. В саморазвитии, самоорганизации и умения решать свои проблемы.

Компетентности по приобретению и использованию информации и знаний включают компетентности по поиску, сравнению, сопоставлению и оцениванию информации и модификации этой информации для определенных нужд и могут быть сформулированны как следующее. Студенты будут развивать эту компетентность для того чтобы:

1.Определять различия в технике выполнения физических упражнений различными людьми.

2.Оценить и определить наиболее рациональную технику выполнения упражнения.

3.Утверждать и объяснять почему у Чынгиза техника прыжка наиболее рациональна, чем у Анвара.

4.Давать оценку развития физических качеств у студентов.

5.Показать взаимосвязь в технике выполнения упражнения и развитием физических качеств человека.

6.Подтвердить, что соблюдение режима дня способствует росту достижений в развитии физических качеств и учёбе.

7. Знать основы рационального и сбалансированного питания.

8. Уметь отличать главные ошибки от второстепенных. И др.

Компетентности в социальном развитии и коммуникации.

Студенты будут развивать данную компетентность чтобы:

1.Общаться с другими людьми посредством языка и другими формами общения (рисунок, имитация движения и др.).

2.Слушать с терпимостью мнения других людей выражающих своё мнение по обсуждаемому вопросу.

3.Проявлять готовность и старания учиться у своего учителя и товарищей. 4.Понимать, что вы не всегда правы, и понимать свою ошибку, когда вы не правы.

5.Овладеть техникой изучаемых видов спорта.

6.Достичь уровня физической подготовленности в соответствии с нормативами по физической подготовке студентов.

7. Определять, что принимать, а что нет, когда критикуют вашу работу.

Компетентности в саморазвитии, самоорганизации и умении решать свои проблемы.

После окончания учебного курса, студент будет уметь:

1.Спорить, что нужно проявить усердие для достижения качественного результата.

2. Понимать важность перепроверки и перекрёстного контроля, перед тем как посчитать работу законченной.

3. Осознавать важность взгляда на ситуацию с разной точки зрения.

4.Признавать, что организованность помогает собраться с идеями.

5. Понимать, что выражение идей должно идти от простого к сложному, и понять что для изучения сложного, сначала нужно изучить простое.

6. Осознавать важность эффективного использования времени и ресурсов.

7. Понимать важность представления сложной работы в простом формате (учитывать контингент аудитории).

Исходя из выше изложенного, каждое занятия по физической культуре со студентами должно формировать предлагаемые компетентности. Данная статья направлена на обобщение личного опыта по внедрению валеологических знаний на занятиях физической культурой студентам БГУ.

С этой целью мы рассмотрим несколько практических занятий по формированию компетентностей.

Занятие 1. Формируемые компетентности: 1. Компетентность по приобретению и использованию информации и знаний: режим дня студента; сбалансированное и рациональное питание. 2. Компетентность в социальном развитии и коммуникации: техника бега на короткие дистанции (выполнение команд – «НА Старт», «Внимание», «Марш». Стартовый разбег. Воспитание быстроты реакции.) 3. Компетентности в саморазвитии, самоорганизации и умении решать свои проблемы: уметь действовать самостоятельно. Понимать ценность активного здорового образа жизни.

В подготовительной и заключительной части отводится (всего) 10-15мин. на рассмотрение теоретических вопросов (сочетание труда и отдыха в режиме дня, время приёма пищи до начала занятий и набор продуктов в рационе питания, понятие – здоровье человека).

В основной части занятия, где формируется компетентность в социальном развитии и коммуникации, будем, наряду с изучением техники бега на короткие дистанции и воспитания быстроты реакции, прививать этику поведения в группе, учиться оценивать технику выполнения упражнения и физического качества быстроты, вести цивилизованный диалог по изучаемой теме. При этом педагог должен учитывать контингент занимающихся их теоритическую и физическую подготовку. Задания давать с учетом педагогического принципа «от простого к сложному», «от известного к неизвестному». Не переходить к более сложному упражнению пока не освоено простое. Учить самостоятельности в выборе тактического действия и решении технических задачь.

В заключительной части урока дать домашнее задания на освоение техники бега на короткие дистанции, воспитания быстроты. Самостоятельно разработать режим дня.

Занятие 2. Формируемые компетентности: 1. Компетентность по приобретению и использованию информации и знаний: правила соревнований по баскетболу, техника безопасности на занятиях баскетболом. 2. Компетентность в социальном развитии и коммуникации: техника передачи мяча одной рукой от плеча на месте и в движении, воспитание физеческих качеств ловкости и быстроты реакции на движущийся объект. 3. Компетентности в саморазвитии, самоорганизации и умении решать свои проблемы: уметь действовать в паре и группе, выявлять главные ошибки в технике передачи мяча у товарищей и критически воспринимать замечания в свой адрес.

В подготовительной и заключительной части отводится 10-15мин. на рассмотрение теоретических вопросов. При разборе правил соревнований по баскетболу осветить вопросы: состав команды, основные размеры площадки, понятия – фол, штрафной бросок, пробежка, прыжок. Правила замены, обязанности и права игрока. При освещении техники безопасности на занятиях следует остановится на вопросах: требования к спортивной форме и обуви, на отсутствие ногтей и украшений на руках, серёжек в ушах, заколок, шпилек в волосах, спортивном поведении в игре и др.

В основной части занятия, где изучается техника передачи мяча и воспитываются физические качества ловкость и быстрота реакции необходимо обратить внимание на взаимоотнашения в парах, команде. Оказание взаимопомощи, страховку. Следить за соблюдением спортивной этики.

Приведённые примеры направлены на привлечение внимания преподавателей к формированию компетентности студентов, особенно к информационной компетентности. Данная компетентность, исходя из наблюдений за проведением практических занятий и анализа документов планирования, фактически не планируется, а подразумевается, что это будет происходить в процессе занятия сама – собой. Опыт показывает, целенаправленная образовательная информация положительно и заинтересованно воспринимается студентами. Притом идет неформальное общение, где сразу можно опробовать и оценить предлагаемые методы. Пример: Студентам предлагается оценить восстановление организма после дозированной физической нагрузки по показателям частоты сердечных сокращений (ЧСС). Студенты самостоятельно определяют ЧСС и выявляют, что ЧСС увеличивается после нагрузки, по мере востановления пульс уменьшается, при этом у более подготовленных восстановление будет проходить быстрее. Вместе с педагогом обсуждаются различные нюансы, почему у одних пульс восстанавливается быстрее по сравнению с другими (плохой сон, нарушение режима, утомление и т.д.). Думается, что после такого разбора студент навсегда усвоит как определять воздействие физической нагрузки на организм и сможет на практике применять полученные знания. Такая работа должна проводиться по всем вопроса предусмотренными программами по физической культуре в Вузе (труд и отдых, закаливание, питание, здоровый образ жизни и др.) Причем даваемая информация должна быть изложена доступным языком и подкреплена практикой. Только так мы можем привить «осознанную потребность» к занятиям физическими упражнениями. Что, по валеологии, является одним из составляющих компонентов здоровья человека. Только на практических занятиях подкреплённых теорией можно добиться притягательности студентов к занятиям физическими упражнениями. При этом, на занятиях должна «красной нитью» проводиться мысль о хорошем здоровье. Хорошее здоровье – один из главных источников счастья и радости человека, неоценимое его богатство.

Однажды Сократа спросили: «Что является для человека наиболее ценным и важным в жизни – богатство или слава?». Великий мудрец ответил: «Ни богатство, ни слава не делает человека счастливым. Здоровый нищий счастливее больного короля!».

Здоровьем, физическим, гармоническим развитием и здоровым образом жизни занимаются: врачи, педагоги, социологи, психологи, православные и мусульманские теологи и многие другие организации. Все они ищут «рецепт» организации здорового образа жизни, какая программа лучше. Но никакие программы не смогут реализовать достижения цели, пока сам студент не осознает важности и значимости вопроса. Пока не прочувствует на себе положительного влияния физических упражнений на физическую и умственную работоспособность (Судоргин Е.П. Макиевский И.М.) Чтобы подчеркнуть важность вопроса, Государство не должно быть посторонним наблюдателем. Оно должно (по Конституции) заниматься здоровьем нации (Турусбеков Б.Т.) Создавать стимулы побуждающие вести здоровый образ жизни (выполнивший нормативы физической подготовки имеет преимущество при поступлении в Вуз, служащие и рабочие ведущие здоровый образ жизни и сдавшие нормативы по физической подготовке имеют преимущества в карьерном росте, не использующие больничный лист в течение года имеют право на материальное поощрение и т.д.). Что, кстати, применяется в России, Казахстане не говоря о США, Японии, Германии. Студенты, защищающие честь Университета на спортивных аренах пользуются значительными скидками на обучение. Кафедра физического воспитания БГУ, на протяжении ряда лет, обращалась в ректорат с ходатайством о предоставлении льгот нашим студентам – спортсменам. Понимая важность вопроса, новое руководство Университета в этом году предоставило 38-ми студентам – спортсменам льготы на обучение. Такое внимание со стороны ректората к запросам кафедры и студентов позволит значительно повысить активность студентов и преподавателей к активной пропаганде здорового образа жизни. На основании массового вовлечение студентов в активное занятие физическими упражнениями будут расти и спортивные успехи нашего Университета.

Исходя из выше сказанного, можно заключить:

- Включение валеологических знаний в практические занятия физической культуры будут способствовать привитию студентам «осознанной потребности» в физических упражнениях.

Более чёткое планирование формируемых компетентностей позволит повысить интерес к практическим занятиям по физической культуре у студентов БГУ.

– Стимулирование и пропаганда здорового образа жизни Правительством Республики и руководством университета позволит заинтересовать студентов в систематических занятиях физическими упражнениями.

Литература

1. Асанов Т.О. Кыргызская национальная борьба «куреш» в системе физического воспитания студентов. – Б.; КНУ. с. 66.

2. Брехтман И.И. Валеология – наука о здоровье. ФиС, 1999.

3. Казначеев В.П. Теоретические основы валеологии. – Новосибирск, 1993.

4. Судоргин Е.П., Макиевский И.М., Жарматов А.К. Влияние физических упражнений на умственную работоспособность студентов БГУ. // Вестник БГУ №1(14) 2005. с. 158.

5. Турусбеков Б.Т. Валеология. Материалы Международной науч. практич. конфе. – Б., 2000.с.195-203.

Макиевский И.М.,
Тынаев А.С,
Мамыров Ж.Т.,
Имаров А.К.,
БГУ им. К.Карасаева

ВЛИЯНИЕ ДОЗИРОВАННЫХ НАГРУЗОК НА АЭРОБНОМ УРОВНЕ НА ФИЗИЧЕСКУЮ ПОДГОТОВКУ ДЕВУШЕК 1^{X}-2^{X} КУРСОВ БГУ

Обследование физической подготовленности девушек 1^{x}-2^{x} курсов показывают, что более чем у трети них уровень физической подготовленности ниже требований, предъявляемых учебной программой и нормативами «Ден соолук»

Особенно это проявляется в видах, требующих развития быстроты движений, скоростной и силовой выносливости.

Это объясняется тем, что-студентки вследствие чрезмерной загруженности домашними заданиями по разным учебным предметам не могут уделять достаточно времени физическим и к тому же недостаточно приучены к этому. Кроме того, в этом возрасте (17-18лет) у девушек прирост массы тела превалирует над приростами двигательных качеств (поэтому становится труднее выполнять ряд упражнений), снижается абсолютный уровень показателей уровня развития некоторых качеств, особенно быстроты циклических движений, скорости двигательной реакции, а у некоторых девушек и выносливости.

На основании вышеизложенного была поставлена задача:найти пути (при двух занятиях неделю) значительно повысить уровень развития быстроты и выносливости у студенток 1^{x}-2^{x} курсов. В течение двух лет мы вели специальную исследовательскую работу, на основе результатов которой предлагаем следующие рекомендации.

С самого начала учебного года все внимание должно быть сосредоточено на создании базы для развития всех двигательных качеств. Такой базой является общая выносливость, или определенный уровень работоспособности к выполнению работы умеренной интенсивности. При этом следует применять упражнения, оказывающие разностороннее воздействие на организм, особенно на мышечный аппарат, сердечно-сосудистую и дыхательную системы. Упражнения могут быть как многостороннего, так и избирательного воздействия. Обязательным условием должно быть дозирование нагрузок на аэробном уровне.

Это значит, что упражнения должны быть достаточно продолжительным, но умеренно интенсивными. Более всего этим требованиям отвечает ходьба в чередовании с бегом (смешанное передвижение), равномерный медленный бег (труцой), передвижение на лыжах, различного рода гимнастические упражнения и подвижные игры.

Медленный бег надо начинать с 1-1,5 км. И постепенно доводить до 3-4 км. Вполне допустимо менее подготовленным бег заменять ходьбой. В конце осеннего периода вся группа девушек перейдет на бег (как это было в нашем опыте). Однако в тех случаях, когда темп бега оказывается слишком высок и срывается дыхание или устают ноги, девушки опять могут перейти на ходьбу для кратковременного активного отдыха.

Уже на этом этапе большое значение в занятиях имеет индивидуализация в дозировании нагрузок. Индивидуальный подход основывается на результатах оценки их физической подготовленности с помощью тестов (шестиминутный бег, бег на 30м с хода, прыжки в длину с места), наблюдений на уроках и опросов о самочувствии при выполнении упражнений. По результатам тестирования мы определили уровни: средний, выше среднего и ниже среднего. В зависимости от этого и решали вопрос, с каких нагрузок начинать работу. По степени трудности все виды ходьбы и бега расположили в следующей последовательности:

1.Ходьба равномерная умеренной интенсивности.

2.Смешанное передвижение- с превалированием ходьбы, с примерно равным соотношением ходьбы и бега, с превалированием бега.

3.Длительный бег умеренной интенсивности.

4.Повторный бег большой интенсивности (примерно 60% от максимума) на коротких отрезках и на средних.

5.Повторный бег субмаксимальной интенсивности на коротких отрезках.

6.Переменный бег большой (короткие отрезки) и умеренной интенсивности с превалированием последней.

7.повторный бег большой (соревновательной) интенсивности на длинных отрезках.

8.переменный бег с превалированием первой- на средних отрезках, на больших отрезках.

9.Равномерный бег большой (соревновательной) интенсивности на дистанциях, примерно равных соревновательной.

Таким образом, начинали с упражнений умеренной интенсивности.

Во-первых, поскольку они достаточно длительны, дыхание и частота пульса успевают стабилизироваться на определенном уровне и возникает согласованное взаимодействие всех важнейших физиологических систем организма. Организм начинает адаптироваться к нагрузкам. Во-вторых, при длительной работе умеренной интенсивности образование энергии происходит преимущественно за счет жиров, а это очень важно в том отношении, что способствует снижению неактивной части массы тела или, попросту говоря, препятствует излишнему жирообразованию. Этому же способствует включения в занятия специальных дыхательных упражнений (в том числе и с целью использования их в течение всего дня). Задания в ходьбе и беге выполнялись несколькими группами по подготовленности. В каждой назначался лидер. В каждом занятии в конце основной части, выполнялся комплекс упражнений, содержание которых периодически менялось.

Наряду с развитием выносливости мы развивали максимальную быстроту движений. Упражнения, применяемые с этой целью, кратковременны и, хотя выполняются с максимальным напряжением сил, не успевают вызвать значительные сдвиги в деятельности дыхательной и сердечно-сосудистой системы. Суммарный объем нагрузки также не слишком велик. Но упражнения этого назначения чрезвычайно полезны и необходимы. Они готовят организм к экстремальным напряжениям, создавая запас надежности, способности противостоять сильным внешним воздействиям. Регулярно, в каждом уроке, проводился бег с ускорениями в максимальном темпе, бег на месте в максимальном темпе, движения согнутыми руками в высоком темпе, страты из различных положений, бег под уклон, многоскоки, игры «День и ночь», «Перебежки с выручкой», «Падающая палка», «Борьба за мяч», «Мяч капитану», «Рывок за мячом», «Перемена мест» и др.

Интересно, что игры казалось бы, занимательные только для юношей, с большим оживлением воспринимались и девушками. Поэтому рекомендуем в целях повышения эмоционального состояния девушек в занятиях с ними регулярно использовать любые, даже самые простые, игры.

Раздельное развитие выносливости и быстроты методом избирательного воздействия на эти качества с развитием скоростной выносливости (необходимой для непосредственной подготовки к сдаче норм «Ден соолук» по бегу на 500 м) методом целостного воздействия. Бег на 500 м требует развития специальной скоростной выносливости на уровне выше критических нагрузок (критической скоростью называют такую, при которой потребление кислорода организмом достигает максимума).

Это достигается постепенным переходом от экстенсивных нагрузок (длительных, но с невысокой скоростью) к интенсивным. Как осуществлять такой переход? Сначала путем сокращения длительности бега, но повышения его скорости, далее применением повторных и переменных нагрузок субмаксимальной интенсивности (60-90% от максимума).

Какие отрезки предпочтительнее использовать при повторном беге?

Чтобы найти ответ на этот вопрос, мы провели эксперимент, в котором участвовали две группы девушек. В занятиях с первой группой использовался преимущественно бег на коротких отрезках-до 120 м с интенсивностью до 90% от максимума (определялся по результатам бега на 30 м с хода). Вторая группа пробегала преимущественно средние и длинные отрезки-150-300м с интенсивностью до 75% от максимума.

Таким образом, в первом случае применялись нагрузки первого диапазона зоны субмаксимальной интенсивности (75-90%), а во втором- второго диапазона (60-75%). Общее количество выполняемой работы было одинаковым.

В результате эксперимента было установлено, что применение коротких отрезков с относительно высокой скоростью дает лучшие приросты в беге на короткие дистанции-30-60м- и в прыжках в длину и высоту с места, а применение средних и длинных отрезков-лучшие приросты результатов в беге на средние и длинные дистанции (измерения проводились на дистанциях 100,500, 1200 и 2400 м). Когда же были проведены окончательные итоги после двух лет занятий, то оказалось, что девушки из второй группы имеют преимущество почти по всем показателям. Таким образом, эффект достигается больший, если в повторном беге при занятиях с девушками превалируют средние и длинные отрезки. Работа на длинных отрезках и более нагрузочна, и более эффективна. Очень важно, что она требует меньше времени. Однако надо принимать во внимание и уровень подготовленности студенток. Ориентировочные данные для дозирования беговых нагрузок приведены в табл. 1.

табл. 1.

Ориентировочные данные для дозированных беговых нагрузок

Курс	Уровни подготовленности	Время (с) пробегания каждых 100 м при интенсивности относительно максимальной (в %), определяемой по тесту «бег на 30м с хода»						
		90%	85%	80%	75%	70%	60%	30%
1курс	ниже среднего	19,3	20,2	21,6	23,0	24,6	29,4	34,9
	средний	18,5	19,6	20,8	22,2	23,8	27,8	33,3
	выше среднего	17,7	18,8	20,0	21,4	23,0	26,2	31,6
2курс	ниже среднего	18,5	19,6	20,4	22,1	23,7	27,3	33,1
	средний	18,1	19,2	20,0	21,7	23,3	26,5	32,5
	выше среднего	17,7	18,8	19,6	21,3	22,9	26,1	31,5

Когда занятия стали проводиться в зале, для развития выносливости и других двигательных качеств использовалась круговая тренировка.

Были составлены комплексы из 7 упражнений-«станций». Первыми выполнялась упражнения скоростно-силового характера, повышающие пульс до 170-190 уд/мин, затем- на гибкость и расслабление, в конце-прыжки со скакалкой (130-140 в мин.) или другие прыжковые упражнения.

В результате работы по нашей методике 90% девушек из группы, в которой применялся на коротких отрезках, сдали нормы «Ден соолук», из них 26%- на отлично.

В группе тренировавшихся на средних и длинных отрезках нормы «Ден соолук» 97%, в том числе 28%- на отлично. Таким образом 80-90 % студенток сдавших нормы «Ден соолук» вполне реальный показатель, достигаемый целенаправленной работой, методика которой раскрыта в этой статье.

Литература

1. Коробков А.В., Головин В.А., Масляков В.А. Физическое воспитание. – М.; Высшая школа, 2005.

2. Грунов В.П. Методика обучения анатомии, физиологии человека. – М., ФИС, 2003.

3. Городилин С.К. Физ. воспитание студентов -Гр. -Гу -2002.

4. Матвеев Л.П., Новиков Н.Д.Теория и методика физического воспитания. – М., ФИС, 2001.

5. Молих М.-Круговая тренировка. – М. ФИС, 1997.

6. Бондаревский Е.Я. Физическая подготовленность учащихся молодежи. – Ташкент, 1996.

7. Богатырев В.С. Методика развития физических качеств юношей. Уч. пособие. – Киров, 1995.

Тотошов Б.К.,
БГУ, засл. тренер КР.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ТРЕНАЖЕРНОГО УСТРОЙСТВА ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ СИЛЫ УДАРОВ БОКСЕРОВ

Для повышения силы ударов в боксе имеется два пути: 1 (прямой)-развитие физических качеств и 2(косвенный)-через совершенствование техники выполнения упражнений. Многие исследователи пришли к выводу, что финальная скорость является решающим фактором, определяющим силовые показатели ударов, при этом что нанесение сильного удара необходимо выполнить следующие условия: ноги должны иметь твердую опору: должен быть, закреплен сустав бьющий (руки; удар должен быть нанесен и ударный частью кулака, удар должен быть неожиданным для противника. Кроме этого, некоторые исследователи придерживаются мнения, что сила удара зависит от взаимодействия отдельных звен тела и последовательности включения их в работу. Предполагая, что сила удара при выполнении его с шагом вперед, зависит от времени постановки вышагивающей ноги на опору, так как при ранней постановке ноги на опору реакция опоры будет направлена в противоположную сторону и тем самым снизит его силу.

Проведенные нами предварительные тензометрические исследования на спортсменах различной квалификации показали, что удар может выполняться в трех вариантах: с ранней, одновременной и записывающей постановкой левой ноги на опору. Одновременная с ударом постановки ноги на опору отмечена преимущественно только у боксеров КМС и МС.

Выявлена сильная отрицательная статистическая взаимосвязь между

временем рассогласования и силой удара в раннем (1-2разряды z=-0,7;

КМС-МС z=-0,83) средняя статистическая взаимосвязь в позднем вариантах (1-2 разряды z=-0,6; КМС-МС z=-0,59) Вертикальная составляющая реакция опоры левой ноги при ранней и одновременной ее постановке на опору у спортсменов на опору у спортсменов различной квалификации носит главный характер, что свидетельствует о постепенном переносе веса тела (ОЦМ) на левую ногу. При запаздывающем же варианте она резко возрастает до значительных величин (табл.15).

Показатели реакции опоры ног, силы удара и времени рассогласования у боксеров различной квалификации, при выполнении удара с ранней, поздней и одно временной с ударом постановкой левой ноги на опору.

Табл.№15.

Спорт.квал.	Вариант	Вертикальная составляющая реакции опоры (кг/кг веса)		Сила удара (кг/веса)	Время рассогласования
		Левая нога	Правая нога		
1-2 разряд.	Ранний	1,29+0,47	1,15+0,44	2,8+0,81	0,36+0,22
	Поздний	2,15+0,46	1,49+0,33	3,01+0,78	0,07+0,02
КМС-МС	Ранний	1,24+0,3	1,11+0,47	3,42+0,61	0,05+0,02
	Поздний	2,18+0,63	1,23+0,34	4,21+0,79	0,03+0,01
	Одновр.	1,28+0,59	1,17+0,69	4,57+0,35	

Исходные данные экспериментальных и контрольных групп. Табл.16.

Группы	Кол-во занимающихся	Возраст	Стаж занятий	Разряд	Время рассогласования	Сила удара (кг/кг веса)
1-я экс.	11	18-22	6,5+1,5	1-11	0,35+0,22	2,93+0,71
1-я кон.	10	18-22,5	6,0+2,0	1-11	0,38+0,22	3,09+0,89
2-я экс.	10	18-23	7,0+1,0	1-КМС	0,06+0,03	2,97+74
2-я кон.	9	19-22,5	8,0+1,5	1-КМС	0,05+0,02	3,29+0,84

Это объясняется тем, что в момент удара ОЦМ находится за пределами площади опоры (впереди) , т.е. сохраняется опора только на правую ногу, а после удара, чтобы не потерять равновесие, боксер ставит ногу на опору и при этом вертикаль ,опущенная из ОЦМ, проецируется на площадь опоры левой ноги. В связи с этим вертикальная составляющая реакция опоры левой ноги при позднем варианте больше, чем при раннем(1-2разряды т=12,24,Р(0,001;КМС-МС т =7,2,Р(0,001)

У спортсменов1-2разрядов нет существенных отличий в силе удара при поздней и ранней постановке ноги на опору (т=70,72, Р(0,05).Время рассогласования значительно больше при раннем вариант, чем при позднем (т=29,0,Р(0,001).

У спортсменов более высокий квалификации (КМС-МС) сила удара при одновременной и поздней постановке ноги на опору значительно больше, чем при ранней (т=2,63,Р(0,05;т=2,66,Р(0,05.

Сила удара при поздней и одновременной постановке)ноги на опору существенно не отличается (т=2,06,Р)0,05). Вертикальная составляющая реакции опоры правой ноги во всех вариантах существенно не отличается

(т1=1,5,Р00,05;т2=64,Р)0,05;т3=0,33,Р)0,05).

Время рассогласования при раннем варианте больше, чем при позднем (т=199,0,Р(0,001).

При сравнении показателей спортсменов различной квалификации по вариантам можно увидеть, что время рассогласования у спортсменов 1-2 разрядов в раннем и позднем вариантах значительно больше, чем у КМС и МС (тран.=25,8,Р(0,001;т=-поздн.133,06,Р(0,001).

Сила удара в позднем и раннем вариантах у КМС и МС значительно больше, чем у спортсменов 1-2разрядов (тран.=2,37,Р(0,05;тпоздн.=4,2,Р(0,001).

На основании исследования можно заключить, что с повышением квалификации время рассогласования между ударом и шагом уменьшается, а сила удара возрастает.

А наиболее оптимальным вариантом выполнения удара с шагом вперед в атаке является вариант с одновременной постановкой ноги на опору.

Два других варианта имеют свои недостатки.

Так, при постановке ноги на опору может служить своего рода предупреждением для противника, что исключит неожиданность атаки.

При позднем варианте, так же как и при одновременном, сила удара достигает больших по сравнению с ранним вариантом величин, однако, в случае промаха боксер, проваливается теряет равновесие, чем легко может воспользоваться противник.

В связи с вышеизложенным, в дальнейших исследованиях была поставлена задача повышения силы удара за счет одновременной постановки вышагивающей ноги на опору и касания кулаком цели.

Всего в педагогическом эксперименте приняли участие 40человек,разделенных на 4группы:две экспериментальные и две контрольные.

В 1-ю экспериментальную и 1-ю контрольную группы вошли боксеры, которые выполняли удар с опережающей постановкой вышагивающей ноги на опору.

Во 2-ю экспериментальную и2-ю контрольную-с запаздывающей.

Как видно из табл.16,боксеры экспериментальных и контрольных групп были однородны по возрасту, стажу занятий боксом, квалификации, времени рассогласования и силе удара (время т1=1,5:Р) 0,05:т2=1,75:Р) 0,05:удар т1=0,57:т2=1,14:Р)0,05).

Для решения поставленной задачи была разработана методика, по которой занимались экспериментальные группы.

Эксперимент продолжался 9месяцев.Всего было проведено 126занятий.

Упражнения применялись, с целью, чтобы не создавать помех для учебно-тренировочного процесса, проходившего по основным тренировочным планам.

В качестве средств срочной информации для визуального контроля одновременно в двух плоскостях применялось зеркало и монитор с камерой, передающий изображение в сагиттальной плоскости движения, просмотр и разбор которых проводился сразу по окончании занятий.

Для того, чтобы выработать новые навыки выполнения удара, нужно было расшатать сломать старые навыки.

С целью, на начальном этапе в первой экспериментальной группе занимающиеся выполняли упражнение поразделно: сначала выполнялся удар, а затем, чтобы предвротить падение –шаг, т.е.с запаздывающей постановкой ноги на опору. А во второй экспериментальной группе тоже поразделно, но с ранней постановкой ноги на опору. Удары выполнялись как левой, так и правой руками, в голову и туловище, в атакующей и контратакующей форме, со скоростью 70-80%от максимальной.

Время рассогласования сознательно было увеличено. Сила удара произвольно менялась. На втором этапе паузу стали сокращать с целью выполнения удара с одновременной постановкой ноги на опору. При этом скорость выполнения упражнения оставалась в пределах 80%от максимальной, что позволяло спортсменам визуально контролировать движения на мониторе и в зеркале.

Для облегчения выполнения упражнения в этом периоде применялись определенные методические приемы. Так в 1-ой экспериментальной группе на вышагивающую ногу крепился груз, состоящий из манжеты с песком или привязывался резиновый амортизатор, затрудняющий вышагивание.

А в 2-й экспериментальной группе-также резиновый амортизатор, но направленный в другую сторону и облегчающий быстрое вышагивание.

Первоначально удар выполнялся по воздуху, а затем на боксерских снарядах. По мере того, как занимающиеся осваивали движение, скорость увеличивалась до максимальной и давалась установка, максимально сильно-быстро. При этом визуальный контроль оставался главным.

На следующем этапе ставилась задача научиться выполнять упражнение без зрительного контроля.

Занимающиеся выполняли удары с закрытыми глазами и сверяли свои мышечные ощущения с результатами аппаратурного контроля. На всем протяжении этих этапов упражнения выполнялись без партнера, использовался метод стандартно-повторного упражнения. После того, как в основном упражнение стали выполнять его в парах, свободно двигаясь по залу.

При этом контрольные проверки, коррекции при помощи аппаратурной методики продолжались на каждом занятии. И на этапе закрепления вновь выработанного навыка упражнение выполнялось в условных и вольных боях в условиях противодействия противника.

По окончании эксперимента были проведены контрольные проверки в экспериментальных и контрольных группах. Испытуемые выполняли по 5попыток:прямой удар правой в голову в атаке с шагом вперед левой нагой. Результаты приведены в таблице 17.

Результаты педагогического эксперимента Табл.17.

Группы	Время рассогласования удара с постановкой ноги (С)	Сила удара (кг/кг веса)
1-я эксп.	0,08+0,07	4,01+0,13
1-я конт.	0,35+0,17	3,07+0,26
2-я эксп.	0,02+0,01	3,24+0,46
2-я конт.	0,05+0,01	3,42+0,77

Как видно из таблицы, в 1-й экспериментальной группе время рассогласования значительно снизилось по сравнению с контрольной группой (т=28,12; Р(0,001), а сила удара увеличилась (т=7,23;Р(0,001).

По сравнению с исходными данными время рассогласования уменьшилось (Т=6,5:Р(0,001), а сила удара увеличилась (Т=8,45: Р(0,001).

Нормальность распределения проверялась по W-критерию.

Во второй экспериментальной группе время рассогласования, по сравнению с контрольной группой, также снизилось (Т=30,0:Р(0,0010),а сила удара практически осталось без изменений (Т=0,9:Р)0,05).

По сравнению с исходными данными время снизилось

(Т=5,16:Р(0,001),а сила удара практически не изменилась (Т=2,25:Р)0,05).

В 1-й и 2-й контрольных группах изменений времени рассогласования и силы удара не обнаружено (Т1вар.=2,17:Р) 0,05:Т2вар.=1.66:Р)0,05:Т1-уд.=0,66:Р) 0,05:Т2уд.=0,45:Р) 0,05).

При ранней постановке вышагивающей ноги на опору (1-я экспериментальная группа) практически все 100% боксеров снизили время рассогласования и увеличили силу удара, в то время как во 2-й экспериментальной группе время рассогласования снизилось лишь в 70% случаев, но при этом сила удара существенно не выросла.

Это подтверждают сведения, полученные в предварительных исследованиях, о том что варианты с одновременной и поздней постановкой ноги на опору по силе удара практически не отличаются.

Исходя из данных педагогического эксперимента можно сделать вывод о том, что предложенная методика с применением тренажерного устройства позволяет повысить эффективность учебно-тренировочного процесса и сократить сроки обучения сильному удару при выполнении его в передвижении по рингу.

Литература.

1. Щитов В.К. Бокс. – М., 2009.

2. Адыкулов А., Уметбеков У.А., Кийзбаев М.С., Ишмухамедов А.А. Методика развития выносливости в боксе. – Б., 2008.

3. Лейбович Ф.А. Филимонов В.И. Зависимость скоростно-силовых характеристик ударов боксера от согласованности движения рук, ног и туловища. в. сб. Бокс. – М., ФИС, 1979.

4. Матвеев Л.П. Основы спортивной тренировки. Ученое пособие для институтов физической культуры. – М., ФИС, 1977.

МАЗМУНУ

ТИЛ ИЛИМИ

Жаманкулова К.Т. Кыргыз оюуларынын семантикасы. Оюунун түрлөрү.....3
Токоев Т.Т., Кошмоков К.С. Араб тил илими жана Махмуд Кашгари.....5
Жумалиев С.С. "Манас" эпосунун лексикасындагы фауна катмары.....7
Алипбеков А., Жумалиев Ж. «Саргой» топониминин чечмелениши.....10
Гамзе Тезжан. Стилистические ресурсы фразеологии.....13
Токоев Т.Т., Кошмоков К.С. Араб тилчилердин Махмуд Кашгариге тийгизген таасири.....16
Тазабекова Н.К. Взаимосвязь преподавания языка и культуры.....19
Alimbekova E. Difficulties of translation the national peculiarities of Ch. Aitmatov 21
Жумалиев С.С. "Манастагы" ири жырткыч айбандарды атоо мотивациясы.....23
Бекбаева Р. К вопросу о неличных формах глагола в английском языке: подход к инфинитиву.....26
Курманова С.Т. Актуальные проблемы преподавания китайского языка.....28
Эркинбек кызы Наргиза. Фразеологизмы со значением времени и с компонентом «час».....30
Сыдыкова Ч.Т. Гендерная оценка положительных и отрицательных качеств характера (на материале ранних произведений Чингиза Айтматова).....33
Сыдыкова Ч.Т. Гендерные различия в кыргызском речевом поведении (на материале повестей Чингиза Айтматова).....35
Altun Zafer. Анализ фразеологических единиц со значениехарактеристики человека в турецком языке.....37
İlyas YETİMAKMAN. Kalıp Sözler Olarak Deyim ve AtasözleriniçeviridE Eşdeğerliği.....41
Эркинбек кызы Наргиза. Фразеологические единицы со значением времени с компонентом «месяц».....46
Жаманкулова К.Т. Кыргыз оюуларынын тили. Оюу иероглификасы.....49
Акбагышева Ш.А., Исаева Ж.К. Грамматика и реальность.....51
Айсаева С. Комические элементы в произведении Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита» в переводе на английский язык.....52
Сарчалова А.С. Азыркы учурда лингвистикадагы «Концепт» түшүнүгү жана анын ар кандай чечмелениши.....54
Акбагышева Ш.А., Исаева Ж.К. Роль словосочетания в процессе коммуникации.....56
Токтоназарова К.А. Аксиологическая функция фразеологизмов в английском и кыргызском языках.....58
Kochorbaeva Mirgul Tynchtykbekovna. The peculiarities of translation of parentheses in Chopin's short story "Desiree's baby".....60
Бакзайлу К.Ш. Сопоставительный метод в разноструктурных языках.....62
Артыкова Ж. Кыргыз элинин маданий өзгөчөлүгүн чагылдырган бейвербалдык каражаттардын «Манас» эпосунда берилиши.....65
Мамашова А. "Ай" сөзүнүн дериваттары.....68
Мамашова А. Кыргыз лингвомаданиятындагы "Күн" түшүнүгү.....70
Wael Alsayed Elbadawi Elmarsi. Metaphor In Cognitive Semantics English Language.....73
Бакзайлу К.Ш. Сопоставительная лингвокультурология – трансляция культур.....75
Асанова Э.Б. Чакчыл, атоочтуктар кыргыз тилинин тарыхында.....78
Саматова А.Ы. Тектеш түрк тилдеринин жөндөмөлөр категориясы.....80
Elnura USUPOVA. Orhun ve Kırgız Türkçelerinin Ünlü Sistemleri.....82
Садыков Т., Шахарман А.С. Дискурстун түрлөрү: I.....84
Садыков Т., Шахарман А.С. Дискурстун түрлөрү: II.....88
Ишлер С.А., Садыков Т. Түрк тилиндеги чак категориясынын курамы.....92
Altynai Toktomatova. Natural beauty in the poem "Ak Moor" by S.Eraliev and its translation into English.....94
Садырова Г.К. К проблеме исследований способов глагольного действия в тюркских языках.....97
Садырова Г.К. Инхоативные способы глагольного действия суффиксального образования. Пути образования.....99

АДАБИЯТ

Сасыкулова Ч. М.Ш.Эсендалдын аңгемелеринде көркөм сөз каражаттарын пайдалануу чеберчилиги.....101
Сасыкулова Ч. Кыргыз-түрк аңгемелеринин өнүгүшүнүн жаңы бийиктиги: постмодернизм, новаторлук көрүнүштөр.....104
Казакова Н., Азат Жапарбек уулу. "Калила жана Димнанын" дүйнөлүк адабияттагы орду.....108
Абдыраманова А.Ш. Об истоках жанра романа в кыргызской литературе.....110
Абдыраманова А.Ш. О новых подходах к анализу романа XX века.....113
Турдубаева Н. Кытайдагы кыргыздардын макал, лакаптары.....115
Чыйбылова Б.А. Какен Алмазбековдун чыгармаларындагы арман ырларынын берилиши.....118
Акматов Б.М. М.Ауэзовдун алгачкы адабий-эстетикалык көз карашы жана Орто Азия чөлкөмүндөгү адабий процесстеги кырдаал.....120
Ибраимов К. "Манас" эпосунун изилдениши (жалпы мүнөздөмө).....123

Уркалый кызы Айзада. Сүйүүнүн символу астра гүлүбү?....126
Ибраимов К. Балдар фольклорундагы оюндан тышкаркы айтымдар....127
Зулуев Б.Б., Келдибай кызы М. «Манас» эпосу жана тарых....130
Акматов Б.М. М. Ауэзовдун алгачкы дүйнө таанымындагы карама-каршылыктар жана кыргыз жана Орто Азия адабиятындагы абал....132

ПЕДАГОГИКА

Хасанов Н.Б. Фактор мотивации к изучению русского языка у студентов технического вуза....136
Омуралиева К. Эти служебные части речи....138
Черикова Н.Ч. Оозеки речти өстүрүүдөгү тексттин ролу....140
Хасанов Н.Б. Управление коммуникативным аспектом студентов на практическом курсе русского языка в техническом вузе....142
Султанова Г.К. Повышение познавательной активности студентов посредством нетрадиционных форм обучения....145
Ахметова А.К. Актерские умения как составная часть профессионально-педагогической деятельности учителя-музыканта....147
Исакулова Ж.Т. Этишти окутууда инновациялык ыкмаларды пайдалануу жолдору....149
Ramazan Bayar. Non-formal education....151
Осконалиева М.Д. Окуу-тарбия иштеринде келип чыгуучу педагогикалык кырдаалдар жана аларды чечүүнүн жолдору....154
Волкан Акдемир. Степень изученности проблемы трудновоспитуемых несовершеннолетних детей и подростков....157
Гуль Муаммер. Формирование гуманистической культуры у учащихся старших классов....159
Ахметова А.К. Ведущие принципы в структуре совершенствования педагогической техники учителя музыки....161
Рысбаев С., Осконалиева М.Д. Кыргыз элинин накыл кептери жаштарды элдик этикага үйрөтүүчү маанилүү каражаттардын бири....163
Ramazan Bayar. A New Face of Education: Bringing Technology into the Classroom in the Developing World....166
Кенжи Байрам. Формирование гуманизма у подростков....168
Исмаил Гессен. Установка системы MOODLE и требования для установки....170
Осконалиева М.Д. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методологиялык негиздери жаңылоо туурасында....171
Гуль Муаммер. Формирование гуманистической позиции подростков через привитие нравственно-духовных ценностей....175
Деркембаева Б.К. Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутууда силлабустун орду....176
Жакеева Ы.Ж. Проблемы многоуровневой подготовки специалистов как стратегическая задача развития государства....178
Эркан Женгиз. Формирование эстетической культуры у учащихся в современном обществе....180
Аутаева А.Н., Бекбаева З.Н., О профессиональной компетентности бакалавра специального образования....183
Осмонкулова Ж.А. Использование игровых технологий на уроках английского языка....186
Колдошев М. Манастын алгач кан шайлануу баянынын таалим-тарбиялык сабактары....187
Шалыгина Н.А. Этнокультурные аспекты толерантности в образовании....190
Суералиева Д.С. Орус аудиториясында кыргыз элинин макал-лакаптарын окутуунун мааниси....192
Колдошев М. Эсенкан менен Нескаранын өспүрүм Манасты издегендеги жагдайлардын таалим-тарбиялык өңүтү....196
Акматов Б.М. Жогорку окуу жайларында адабиятка тиешелүү сабактарды компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун теориялык жана практикалык жалпы маселелери....200
Иманкулов А. Некоторые теоретические аспекты управления качеством обучения и воспитания....203
Акматов Б.М. Жогорку кесиптик билим берүү стандартында компетенциялар жана кыргыз адабияты боюнча кесиптик билим берүүнүн миссиясы....204
Иманкулов А. К вопросу о теории управления....207
Эмильбекова А.К. Жусуп Баласагын жашаган доор – Караханилер кагандыгы....208
Сыдыкбаева М.М., Жолдошбекова А.Ж. "Компетенция" жана "компетенттүүлүк" түшүнүктөрүнүн маңызы: сандык өлчөмдөн сапаттык толуктоолорго карай....211
Чыманов Ж. Текст кыргыз тили сабагында....212
Эрбалтаева Н.Э. Кыргыз тили сабагында текст менен иштөөнүн максаты менен мазмуну....215
Мирошниченко И., Горборукова Г. Технология отбора и структурирования учебной информации с учетом образовательных потреностей учащихся....218
Abidin Özer, Mehmet Kurt Dil ve Yazının Kültür Açısından Önemi....220

ФИЛОСОФИЯ

Исмаилова Э.И., Тунгатаров У.У., Сатыбалдиева К.К., Пышкин Д.В. Философские воззрения на ступенях истории и на перекрестках цивилизаций....223
Сатыбалдиева К.К. Токтогул Сатылганов ар бирибиздин элесибизде!....228
Ли Ю.В. К вопросу о сущности массовой культуры....231
Ли Ю.В. «Средний» человек как главный субъект массовой культуры....234

ПОЛИТОЛОГИЯ

Нарынов Т. О развитии Кыргызской государственности в постсоветский период.....237
Ормонбекова Ж. Ы. Международные отношения в Центральной Азии в 17 -19 веках.....240
Рахманов Э.Т. Эмгек миграциясын башкаруунун концептуалдык негиздери жана аларды колдонуунун европалык тажрыйбасы.....243
Кирман Юнус Эмре Меритократия жана технократия фаворитизм жана непотизм менен күрөшүүнүн негизги альтернативалары.....245
Кирман Юнус Эмре Постсоветтик Кыргызстанда А.Акаевдин супер президенттик режими менен байланышкан фаворитизм жана непотизм феномендеринин спецификасы.....251

ЭКОНОМИКА

Өмер Фарук Караман Адам ресурстарын эл аралык даражада башкаруу жана эл аралык ишканалар.....257
Молдобаева Г.А. Классификация депозитных операций коммерческого банка.....260
Жолдошева Б., Касымбаева С. Кыргыз Республикасындагы Саламаттыкты сактоого сарпталган чыгашаларынын жылдарга карата салыштыруу жана прогнозу.....264
Rauşan Koçkonova Kırgızistan'da Bütçe Açığı Sorunu ve Sosyo-Ekonomik Etkileri.....268
Muharrem Kaya İnsan kaynaklari yönetiminde bilişim teknolojilerinin kullanimina ilişkin bir uygulama: Kirgzistan bişkek turizm işletmeleri örnegi.....272
Шакулова Н.Э. Теоретические аспекты организации местного самоуправления в Кыргызстане и Китае.....279
Москаленко О.А. Проблемы использования инновационных технологий в развитии туристской отрасли Кыргызской Республики.....281
Макешева Н. Билим берүүгө сарпталган бюджеттик чыгашалардын анализи.....283
Акматова М.Б. Проблемы финансирования сельхозпроизводителей в Кыргызской Республике.....286
Акматова М.Б. Концептуальные вопросы экономической эффективности перерабатывающей промышленности в Кыргызской Республике в условиях рынка.....287

ЖУРНАЛИСТИКА

Ердоган Акман Студенттердин телевизор көрүү калоосу жана себептери.....291
Levent Doyuran Türkiye'de kollektif bellek / toplumsal hafiza baglaminda televizyon.....301

ТАРЫХ

Салбаев М.Ж. Проблема введения в научный оборот официальных нормативно-правовых документов Кыргызской Республики по истории стран СНГ.....308
Бейшеналиев А.Б. Кыргыз Республикасы менен АКШ мамлекетинин ортосундагы кызматташтыктарды изилдөөнүн негизги булактары.....310
Бейшеналиев А.Б. Кыргыз Республикасы менен АКШ мамлекетинин ортосундагы билим берүү жаатындагы кызматташтык: приоритеттер, негизги факторлор жана натыйжалар.....316

КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Исмаил Махмуд Нусайба Арабо-мусульманская культура.....322

ЭТНОГРАФИЯ

Сыдыков А.Н. Об этнониме «усунь».....325

ТУРИЗМ

Fazıl Şenol, Kımbat Asanova Kirgizistan turizminin geliştirilmesinde marka ve imaj algisinin onemi.....328

ФИЗКУЛЬТУРА

Иманалиев Т.Т., Тынаев А.С. Через закаливание к здоровому образу жизни.....334
Судоргин Е.П. Валеологическое обучение студентов БГУ средствами физической культуры.....337
Макиевский И.М., Тынаев А.С, Мамыров Ж.Т., Имаров А.К. Влияние дозированных нагрузок на аэробном уровне на физическую подготовку девушек 1х-2х курсов БГУ.....340
Тотошов Б.К. Экспериментальное применение тренажерного устройства для повышения силы ударов боксеров.....342

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

«БГУнун жарчысы» журналы кыргыз жана орус тилдеринде гуманитардык илимдер боюнча илимий макалалар: социология, политология, философия, укук, тарых, кыргыз тили жана адабияты, маданият таануу, информатика, педагогика жана психология; усулдук окуу куралдарын, библиографиялык баяндоолорду жана рецензияларды, республика боюнча илимий конференциялардын жана симпозиумдар тууралуу маалыматтарды жарыялоо менен авторлордон кол жазмаларга коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алууну өтүнөт:

- Материалдарга рекомендация же рецензиянын болушу милдеттүү.
- Кол жазманын көлөмү бир басма табактан (40000 белги, аралыгы менен кошо) ашпоо керек.
- Кол жазма ак баракка 1 экз. компьютерге терилип 14-шрифт, 1,5 интервал менен басылып дискети менен кошо берилсин.
- Шилтеме алынган адабияттар материалдын акырында тизмеленип, библиографиялык көрсөткүчтөр өз эрежеси менен берилиши керек.
- Шилтемеде көрсөтүлгөн библиографиялык көчүрмөлөр так берилсин.
- Автордун аты-жөнү, материалдын аталышынан өйдө, баректын оң бурчунда берилет.
- Автордун аты-жөнү иштеген мекемесинин (бөлүмүнүн) аталышы, кызматы, окумуштуулук наамы, даражасы, толук адреси тууралуу маалыматтар өзүнчө бир баракка басылып, материалга тиркелип берилиши керек.
- Материалда таблицалар, схемалар жана сүрөт так жана даана аткарылып ал номерленип, материалдын кайсы жеринен орун алганы тууралуу көрсөтүлүшү зарыл.

Кол жазмалар жана башка материалдар авторлорго кайтарылып берилбейт.

Автор макаладагы негизги мазмунуна, фактыларга, келтирилген цитаталарга, статистикалык жана башка маалыматтардын, энчилүү аттардын так берилишине жооп берет.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ СТАТЕЙ

В журнале «Вестник БГУ» публикуются научные статьи по гуманитарным наукам: социологии, политологии, философии, праву, истории, филологии, информатике, культурологии, педагогике и психологии; учебно-методические материалы по гуманитарным дисциплинам; библиографические обзоры и рецензии, информация о научных конференциях и симпозиумах в республике и т.д. Авторами публикуемых материалов могут быть преподаватели, аспиранты и стажеры БГУ и других вузов, а также ученые, работающие в других отраслях народного хозяйства республики.

Присылаемые в журнал статьи должны отвечать следующим требованиям:

- иметь научный отзыв или рекомендацию руководителя кафедры или отдела;
- объем рукописи статьи не должен превышать 1 печатного листа (40 тысяч знаков, включая пробелы);
- рукописи должны быть выверены после компьютерного набора и подписаны автором;
- рукописи должны быть представлены в 1-м экземпляре в печатном (компьютерный набор) виде 14 шрифта через 1,5 интервала и на дискете;
- список использованной литературы дается в конце статьи в порядке упоминания в тексте, по всем правилам библиографического описания;
- все источники должны иметь библиографические ссылки;
- на отдельной странице следует дать авторскую справку с упоминанием Ф.И.О., места работы, должности, ученой степени, номера телефона; эти сведения нужно предоставлять с каждой новой статьей, направляемой в журнал;
- таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и даны на отдельных листах;

Рукописи и иные материалы авторам не возвращаются.

Авторы несут ответственность за содержание материала, достоверность изложенных фактов, цитат, точность статистических данных, имен собственных и других сведений.

TO DATA OF AUTHORS OF ARTICLES

Scientific articles are published in magazine "Bulletin BHU" on the humanities: sociology, political science, philosophy, right, history, philology, computer science, cultural science, pedagogics and psychology; educational-methodical materials on humanitarian disciplines; bibliographic reviews, the information on scientific conferences and symposiums in republic etc. Authors of published materials can be teachers, post-graduate students and trainees of BHU and other universities, and also the scientists working in other fields of a national economy of republic.

Articles sent in magazine have to meet following requirements:

- to have a scientific response or the recommendation of the head of chair or department;
- the volume of the manuscript of article haven't to excee 1 printing paper (40 thousand signs, including blanks);
- manuscripts have to be verified after a computer set and are signed by the author;
- manuscripts have to be presented in 1 copy in printing (a computer set) and on a diskette;
- the type of the font 14 and 1,5 intervals have to;
- the list of the used literature is given at the end of article as a mention in the text,

Duly the bibliographic description;

- all sources have to have bibliographic references;
- on separate page it is necessary to give the author's inquiry with a mention First name, middle, last name, place of Work, position, a scientific degree, phone number; it is necessary to give these data with each new article directed to magazine;

o tables have to be numbered, entitled and given on single sheets.

Manuscripts and other materials don't be back to authors.

Authors maintenance should have responsibility bear of a material, reliability of the stated facts, citations, accuracy of the statistical data, proper names and other data.

For more detailed information to address in Publishing department, 18 office BHU after K.Karasaev. Ph.: (0312) 21-89-61

Редакциянын дареги:
722044. Бишкек шаары, Тынчтык проспектиси 27
К. Карасаев атындагы БГУ
Тел.: 21-87-11, 21-89-61.

Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru

Редакцияга келип түшкөн материалдарды талкуулоо иретинде жарыялоого укуктуу. Кол жазмалар авторго кайтарылып берилбейт жана рецензияланбайт.

Редакторлор: ***К.Ж. Качкынбаева, Г.К. Садырова***
Тех. редактор: ***К.Ж. Качкынбаева***
Компьютердик калыпка салган:
А.Кенеш уулу

Басууга 10.12.2014-ж. берилди. Офсет кагазы.
«Таймс» гарнитурасы. Форматы А4 (210х297 мм). Көлөмү 43,8 б.т.
Нускасы 500 экз.

«Газета.KG» басмасында басылды